

श्रीपण्डितराजश्रीछेदिरामश्रीशास्त्रि (चिन्तावा—जयपुर) स्मारकं,
पण्डितश्रीशिवनारायणशास्त्रिस्मारकम्

श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायां खंशं ३० कुसुमम् ।

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं व्याकरणमहाभाष्यम्

तद्व्याख्यानभूतेन उपाध्यायकैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन, तद्व्याख्यानभूतेन
नागेशभट्टविरचितेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन, भाष्यव्याख्यानभूतेन
भट्टोजिदीक्षितविरचितेन शब्दकौस्तुभेन च विराजितम्

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितया

भाष्यादिव्याख्यानभूतयाऽभिनवराजलक्ष्मीटीकया चाऽलङ्कृतम् ।

नवार्द्धिकरूपः प्रथमो भागः । प्रथमः खण्डः ।

संस्कृता—

श्रीगुरुप्रसादशास्त्री,

[प्रिन्सिपल-श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज, मीरघाट, काशी]

सम्पादकः—

पण्डितनन्दकिशोरशास्त्री,

फेसर, श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज, मीरघाट, काशी]

।—“ज्यौतिषप्रकाश” मुद्रणालयाध्यक्षो बी० के० शास्त्री, काशी)

॥ श्रीः ॥

व्याकरण-महाभाष्यम्

तद्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः

तद्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्घोतः

भाष्यादित्रिवलिव्याख्यानभूता श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचिताऽभिनवराजलक्ष्मीश्च ।

* तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् *

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥११११११॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थमीदादीनां तपराणां-प्रगृह्यसंज्ञोच्यते ? ॥

(प्रदीपः) ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदूतोरनर्ण्वीद्विन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्, उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सर्वैर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रत्यक्षाधिक्याद्वाङ्मयानां न भविष्यति, पुनानां चेप्यत एवेति, -इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ईदूदेत् । व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोः

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिकृता अभिनवराजलक्ष्मीः

१ अनण्वत्वात्-दीर्घकारोकारयोरक्षरसमाघायेऽपाठादण्वत्वाद्धारवहिर्भूतत्वात् । भिद्येति । ह्रस्वप्लुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नोपपद्यते इति । भिन्नकालग्रहणे प्राप्ते सति तन्निरासार्थं हि तपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वं सफलं स्यात्, तदेव तु न, अनण्वत्वेनाऽणुदिसूत्रप्राप्तेरभावादित्याशयः । २ स्वर्णानां-दीर्घोदात्तदीर्घानुदात्तदीर्घस्वरितानामोकारादीनाम् । नोपपद्यत इति । गुणानामभेदकतया गुणान्तरयुक्तसर्वणग्रहणस्य स्वत एव सिद्धतया तदर्थं तपरोच्चारणस्य निष्फलत्वान्नोपपद्यत इत्यर्थः । ३ पुताना-प्लुतकारादीनाम् । एवञ्च जातिपक्षेऽपि भिन्नकालप्लुतव्यावृत्त्यर्थं न तपरत्वमिति तन्निष्फलमेवेति स्थितम् । ४ तपरकरणेऽनिष्टापत्तिरपीत्याह-इष्टव्याघातमिति । प्रत्युत-विपरीतम् । इति प्रश्नः-भाष्ये-किमर्थमिति प्रश्नः । तपरसूत्रे इति । तपरसूत्रस्य

रूपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा, गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाय इत्याह-ईदूतोरिति । एवं चाणुदिदित्यस्य प्राप्त्यभावाच्च तद्वाचकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽणग्रहणाननुवृत्त्या तस्यै प्राप्त्यभावाच्च फलाऽभावाच्च द्वितीय इत्याह-उदात्तादीनामिति । ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्, तत्पक्षे हि तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह-जातीति । पुतानां चेप्यत एवेति । एतच्च (अग्रे) भाष्ये एव रफुटम् ॥ इष्टव्याघातमिति । जातिपक्षे ईदूदंशेऽपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘तपरस्तत्कालस्ये’ति तत्कालानां सव-

विध्यर्थताया वाक्तिककृदुक्ततया तत्राऽणग्रहणाननुवृत्तेरित्याशयः । ५ तस्य-तपरसूत्रस्य । फलाऽभावात्-उदात्तादीनामभेदकत्वात्स्वत एव तद्ग्रहणे सिद्धे तपरसूत्रप्रवृत्तये तपर करणस्य निष्फलत्वात्तपरकरणं नोचितमित्यर्थः । तत्पक्षे-जातिपक्षे । जातिपक्षे हि भिन्नकालानां ग्रहणस्य प्रसक्ततया तन्निरासार्थं तपरसूत्रप्रवृत्तये तपरकरणं सफलमित्याशयः । नियमार्थमेवेति । नियमार्थमेव न विध्यर्थमित्यर्थः ।

६ ननु तपरसूत्रस्य नियमार्थमेवेनाप्येव तत्प्रवृत्त्या एकारस्थाक्षरसमाघाविकत्वेनाऽण्वत्वात्तत्प्रवृत्तौ प्लुतव्यावृत्तिप्रसक्तिरिति दीपस्य सत्त्वेऽपि ईदूतोरनण्वत्वाच्च तपरसत्त्वेऽपि तपरसूत्राऽप्रवृत्त्या कथमन्तरेष्टव्याघातोक्तिः भङ्गश्छन्देऽन आह-जातिपक्षे इति । तपरत्वेन-तपरसूत्रप्रवृत्त्या । अभिमानपदमन्त्रिताऽरुचिस्तु जातिपक्षे तपरसूत्रस्य नियमार्थतया तत्पक्षे अनपि तपरसूत्राऽप्रवृत्तिरित्येवेत्यवधेयम् ।

र्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ केषाम् ? ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

(प्रदीपः) तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेद-
काश्च गुणा इति भावः । केषामिति । सुतानाम-
ग्रहणप्रसङ्गात्प्रथमः । उदात्तेति । कचिदनुनासिक-
ग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितम्, न हि प्रगृह्यो-
ऽनुनासिकः सम्भवति, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक'
निषेधात् ॥

(उद्योतः) भेदकाश्च गुणा इति । 'भेदकत्वात्स्व-
रस्ये'ति वार्तिकोक्तेरपि वषये भेदकपक्षोऽप्यस्तीत्यभिमानः ।
ईदं प्रयोजनमोद्गोरेव, न त्वेदं, अणुदिस्मृतेनैव सिद्धेः ॥

[तटस्थाक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

'किं तर्ही'ति ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपवार्तिकम्]

[**॥ सुतानां तु प्रगृह्यत्वाऽप्रसङ्गोऽ-
तत्कालत्वात् **॥]

सुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञां न प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अतत्कालत्वात्' ।

न हि सुतास्तत्कालाः ॥

(प्रदीपः) सुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षा-
श्रयणादयं दोषो, न तु तपरत्वात् ।

(उद्योतः) ननु तत्कालसर्वणसंग्रहार्थं तपरत्व-
मुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं, तस्मिन् सुतानां न प्राप्नोतीत्यत
आह-व्यक्तिपक्षेति । ईदृशं इदम्, एदं तु तपरत्वादेव
दोष इति बोध्यम् ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ व्यक्तीति । एवञ्च व्यक्तिपक्षे गुणानां भेदकत्वेन
ईदृशोत्तरपरकरणं तत्कालसर्वणसंग्रहार्थमावश्यकमिति
समाधानाशयः । एदं तु तपरकरणं मुखमुखायैव, अणु-
दिस्मृतेनैव भिन्नकालग्रहणसिद्धेरिति तत्त्वम् । २ प्रसङ्गा-
दिति । सुतानामग्रहरूपं दोषं सर्वथा लक्ष्योक्त्यर्थः ।
न हि तपरत्वे प्लुतसङ्ग्रहसम्भव इति केषां ग्रहणार्थं तपरक-
रणमित्याशयः प्रश्नस्येति भावः । ३ 'अणोऽप्रगृह्यस्येत्यनु-
नासिकनिषेधात्' इति पाठान्तरम् । निषेधादिति । पूर्वं
प्रगृह्यसंज्ञायामनुनासिकसम्भव एव नास्ति, अणोऽप्रगृ-
ह्यस्येति तन्निषेधात्, पूर्वमनुनासिकत्वे तु ईदृशेदित्यादेः प्राप्ति-
रेव न, विषयाऽभावादित्याशयः । भेदकत्वादिति । अणु-
दिस्मृतेऽप्रगृहणाच्चाऽपि वषये भेदकत्वपक्ष इत्यपि बोध्यम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

असिद्धः स्तुतः । तस्याऽसिद्धत्वा-
त्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । शास्त्राऽसिद्ध-
त्वाश्रयणाच्च स्तुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने
द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति-
'असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषे-
धार्थं चे'ति ॥

(उद्योतः) ननु इतिशब्दादिसमभिव्याहारे
कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो
निवृत्तत्वेन स्तुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत
आह-शास्त्रेति । प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवत्त्वेन तत्प्रवृत्ति-
बुद्धयभावेन स्तुतबुद्धयभावाद्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे
सत्त्वादिमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रा-
सिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः स्तुते
तस्य तज्ज्ञ स्यात् । न च स्थानिवचनम्, अनल्लिङ्गाविति
निषेधात् । स्तुतस्थान्यल्लिङ्गतिषर्त्वात् । एवं चागच्छतमग्रीः
इत्यादावणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् ॥
ननु प्राधान्यात्कार्याऽसिद्धत्वमेव स्यादत आह-तथाहीति ॥
उत्सर्गः-स्थानि ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

सिद्धः स्तुतः स्वरसन्धिषु ॥

कथं ज्ञायते-'सिद्धः स्तुतः स्वरसन्धिषु'

इति ? ॥

यदयं 'स्तुतः प्रकृत्ये'ति स्तुतस्य प्रकृति-
भावं शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

४ इदं-तत्कालसर्वणसंग्रहार्थत्वरूपम् । सिद्धेरिति ।
एकारस्याक्षरसमाप्ताधिकत्वाद्दण्डेनाणुदित्सूत्रप्रवृत्तेरित्याशयः ।

५ व्यक्तिपक्षेतीति । जातिपक्षे तु नायं दोषः,
दीर्घप्लुतसाधारणत्वोत्वादिजातेरङ्गीकारात्तस्याच्च प्लुतेऽपि
सत्त्वादित्याशयः । दोषः-प्लुताऽसंग्रहरूपो दोषः । एवञ्च
एदं तु तपरसत्त्वे तपरसूत्रप्रवृत्त्या स्तुतस्याऽसंग्रहापत्तिरित्या-
शयः । ६ अन्तरङ्गत्वात्-इत्यादिपदानपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्ग-
त्वात् । स्थानिनः-द्विमात्रस्य ईकारादेः । पुनः-तदनन्त-
रम् । तस्य-प्लुतस्य । तत्-प्रगृह्यत्वम् । प्लुतशास्त्रस्याऽ
सिद्धत्वेऽपि पुनः प्लुतप्रवृत्तौ प्लुतस्येदानीमसिद्धत्वाभावेन
त्रिमात्रतया तस्येदृशेदित्यत्र ग्रहणाऽभावेन प्रगृह्यसंज्ञा न
स्यादित्याशयः । ७ तटस्थः पृच्छति-कथमिति । ८ पूर्व-
पक्षी समापत्ते-यद्यमिति । ९ 'स्तुतप्रगृह्या ज्ञायते'ति पा० ।

(प्रदीपः) यद्यमिति । असिद्धत्वे हि 'हुतः प्रकृत्ये'त्येवमाश्रयणाऽयोगात्कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोऽनुमीयते । सामान्येन च स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते, न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोहृत्व एव । 'सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरण'मिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते ॥

[ज्ञापनप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्]

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीपः) किमेतस्येति । प्रकृतिभाव एवाऽऽश्रयणसिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । तैदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह—सोत्सर्गमिति । तैदुत्सर्गनिरूपिताऽपवादत्वस्याऽत्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः । 'प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः ।

[लाघवमूलकतत्समाधानभाष्यम्]

'अभुतादभुत' इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) इतरो लाघवं दर्शयति—अभुतादिति । सिद्धे (हि) हुतेऽतोऽतीति तपरत्वादेवोत्त्वाऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिभाव एवेति । भुतप्रकृतिभाव इत्यर्थः । भाष्ये 'एतस्ये'त्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमतो,—यत्सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धस्तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ? ॥

(प्रदीपः) किमत इति । यथोद्देशे संज्ञा-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ नन्वेवं भुतस्य प्रकृतिभावे सिद्धत्वेऽपि स्वरसन्धिषु सिद्धत्वे न मानमत आह—सामान्येनेति । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातस्यौचित्यादित्याशयः । एवं च भाष्ये स्वरसन्धिपदं तत्प्रकरणोपलक्षणमित्यवधेयम् । २ यथेति । यथा रोहृत्वं प्रति नासिद्धत्वमाश्रयणसामर्थ्यात्, एवं प्रकृते भुतस्य प्रकृतिभाव एवाऽसिद्धत्वमिति न किन्तु सामान्येन प्रकरणमात्रं प्रति नाऽसिद्धत्वमित्यर्थः । रोहृत्वं इति च वैधर्म्येण वृष्टान्तः, यथा तत्र तथा नाऽत्रेत्याशयः । ३ तदुत्सर्गेऽपि—भुतप्रकृतिभावोत्सर्गे यणादिसन्धिकार्येऽपि । ४ तदुत्सर्गेति । भुतप्रकृतिभावोत्सर्गसन्धिप्रकरणकार्यनिरूपितापवादत्वस्य प्रगृह्यप्रकृतिभावेऽपि सत्त्वेन भुतः प्रकृत्येत्येवमपि स्वरसन्धिप्रकरणस्थमित्यर्थः । ५ किमत इति ।

परिभाषे, प्रगृह्यसंज्ञा च स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः ।

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

संज्ञाविधौ च सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ कार्यकालं (हि) संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्युपस्थितमिदं भवति—'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्य'मिति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य प्रार्थन्यत् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) कार्यार्थत्वादिति । तदेकवाक्यतापञ्च संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ।

[तटस्थाप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः भुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् ? ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

[तटस्थाक्षेपभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'भुतः प्रकृत्ये'त्येवं भविष्यति ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात्—'अभुतवदुपस्थिते' इति । अत्र पठिष्यति ह्याचार्यः—'वद्वचनं भुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । भुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यभुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात्' इति ।

स्वरसन्धिषु भुतः सिद्धोऽतः किम्=न किमपि फलं, यत्=यतः स प्रगृह्यसंज्ञाविधावसिद्ध इत्यन्वयः । तस्याऽसिद्धत्वात्=भुतस्याऽसिद्धत्वात् । ६ ननु प्रगृह्यसंज्ञाऽपि कार्यकालपक्षे स्वरसन्धिप्रकरणस्थैवेत्यत आह—यथोद्देश इति । ७ प्रकृत्येतीति । 'भुतप्रगृह्या अर्चा'त्यत्र 'ईदूदेद्विवचन'मिति प्रगृह्यसंज्ञासूत्रमुपतिष्ठते इत्यर्थः । गुणानाम्=अङ्गानाम् । ८ 'प्रधानत्वात्' । ९ 'दित्यर्थः' पा० । १० उपस्थिते इति शब्दे परतः । ११ ननु भुतप्रगृह्ययोरेकः स्थानीत्यल्लुबद्धत्वेन यणि कथं प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावोऽत आह—अत्रेति । भुतकार्येति । भुताश्रयप्रकृतिभावेत्यर्थः । न तु त्रिमात्रत्वव्यावृत्त्यर्थमिति शेषः । भुतप्रतिषेधे हि=तत्स्थानेऽभुतस्य विधानेन त्रिमात्रत्वप्रतिषेधे हि । भुतनिवृत्तावित्यावत् । एवञ्च त्रिमात्रस्य अवर्णनस्यादिति भावः ।

तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या, प्रगृह्या-
श्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्ष
इतिकरणः । 'अमी ३ इती'त्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे
प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इत्येते । तदाह-
पठिष्यसीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति, स प्लुता-
श्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः—'देवदत्ता ३ इति',
'देवदत्तेति' ॥

(उद्योतः) प्रतिषिद्धे इति । अप्लुतवद्भावेन
वाधिते इत्यर्थः । भाष्ये—प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति । प्रगृह्या-
श्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रगृह्याश्रयापि
कुतो न निवृत्तिरित्यत आह—अन्येनेति । 'प्रगृह्यः प्रकृ-
त्ये'त्यनेनेत्यर्थः । नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृति-
भावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो
अर्थ इत्यत आह—यत्रेति ।

[पूर्वपक्षिणः शङ्कासमाधानान्तरभाष्यम्]

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसं-
ज्ञोच्येत, एवमन्येकार एव एकः सवर्णा-
न्गृहीयादीकारोकारौ न गृहीयाताम् ॥
किं कारणम् ? ॥ अनण्त्वात् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षा
श्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति, न पुनस्तपरत्वात् ।
अयमत्राशयः—आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते, दीर्घोच्चार-
णाच्च प्रयत्नाधिक्याद्भस्वानां न भविष्यति, प्लुतानां तु
प्रवर्तिष्यते इति । एवमपीति । अयं भावः—आकृति-
पक्षे यथा. हस्वानां यत्नाधिक्याच्च भवति, तथा
दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति
प्लुतानां न स्यात् । यथा 'स्थूलं गामानये'त्युक्ते न
कृशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव-
(आकृति)दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यते इति । तथा चानण्त्वादी-
वृत्तौ ग्राहकौ न स्याताम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ प्रतिषिद्धे—'अप्लुतवदुपस्थिते' इत्यनेन वाधिते ।

२ 'इष्यते' इत्यस्य 'स च—प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञाया अभावे भ
स्या'दिति शेषः । अतः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्येत्या
शयः । ३ प्लुताभावे—प्लुतेकारादीनाम् । ४ तपरत्वाऽभावे
इष्टसिद्धिं प्रदश्यं तपरपाठे तदसिद्धिं दर्शयति—तपरत्वे-
स्थिति । ५ ननु जातिपक्षेऽपि ईत्वजातेरित्वजात्यपेक्षया
भिन्नत्वात्कथं प्लुतसंग्रहस्तत्रेत्यत आह—ईत्वादीति । दीर्घ

(उद्योतः) न पुनस्तपरत्वादिति । तद्वक्ष्यति
भाष्ये—'दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोतीति ।
प्लुतानां स्थिति । तपरत्वाऽभावे इत्यर्थः । तर्परत्वे तु तपर-
सूत्रस्य जातिपक्षेऽनप्यपि नियमार्थवाच्च स्यादिति भावः ।
ईत्वादि ईत्वाचनतिरिक्तं मन्यते । आकृतिरिति । विना
व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाऽभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणी-
यायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन त-
द्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्य-
क्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाऽधिक-
कालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्न-
व्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव
एवेत्यपि बोध्यम् । एत्वजातेस्तु प्लुते सत्त्वात्तेन प्लुतग्रहणं
भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च । नन्वेवं भाष्येऽनण्त्वा-
दिति हेतुरसङ्गतोऽत आह—आकृतिपक्षेऽपीति । ईदृशे
विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः ।
जातिप्राधान्ये फलाऽभावाच्चकिंदाया कार्यसंबन्धाश्रयणे
गौरवाच्च तस्याऽप्युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाऽ-
भावाच्च तौ ग्राहकाविति भावः ॥

[तस्यैव शङ्कान्तरतः समाधानभाष्यम्]

यदि पुनर्हस्वानामतपराणां प्रगृह्य-
संज्ञोच्यते ? ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रस-
ज्येत—अकुर्वहि अत्र, अकुर्वह्यत्रेति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ह्रस्वसाहचर्यादेकारो-
ऽपि 'ह्रस्व'शब्देनाभिधीयत इति 'हस्वानां'मिति बहु-
वचनम् । तत्र ह्रस्वनिर्देशेऽण्त्वादाकृतिपक्षे वा यत्ना-
धिक्याऽभावाद्भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः स्वाक्षेपोसंहारभाष्यम्]

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा
वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां
न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तस्माद्दीर्घाणामेव तपरा-
णामिति । गुणान्तरयुक्तसङ्गहायाऽसन्देहाय चेत्यर्थः ॥

मात्रसमवेतेत्वजाति ह्रस्वसमवेतेत्वजात्यतिरिक्तां मन्यते इत्यर्थः ।
६ भिन्नभिन्नेति । ईत्वजातिरित्वजातिश्च परस्परं भिन्नेति
भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे ईत्वजातिर्न प्लुते इत्यस्मिन्पक्षे
प्लुताऽसंग्रह एवेत्याशयः । तेन—एकारेण । ७ आकृति-
पक्षाश्रयेण समाधाने बीजमाह—ईदृश इति 'भाव' इत्यनेन ।
८ दीर्घफलस्योक्तत्वात्तपरत्वफलमाह—गुणान्तरेति ॥ अभे-
दकत्वेनाकृतिपक्षेण वारय सिद्धत्वादाह—असंवेदाद्य
चेति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत् 'सिद्धः
प्लुतः स्वरसन्धिषु' इति । असिद्धः प्लुतस्त-
स्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति ॥

[तटस्थस्य पूर्वपक्ष्युक्तज्ञापकासङ्गतिस्त्वकभाष्यम्]

कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तम्—'प्लुतप्रगृह्या
अची'ति ? ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्सङ्गमनभाष्यम्]

'प्लुतभावी प्रकृत्ये'त्येवमेतद्विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य
स प्लुतभावी स्थानी प्रकृतस्तस्यैव प्रकृतिभावः ।
ननु प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभाविताप्लुत-
व्यपदेशं कथं लभते ? । नैष दोषः, 'प्लुतो ह्यस्य
भावी'ति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्याऽ-
सिद्धत्वम्, अन्यथा 'प्लुतोऽसिद्ध' इत्ययमपि व्यवहारो
न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) कर्मधारयश्रमं व्युदस्यति—प्लुतो
भावीति । यद्यप्याश्रयासिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि
शास्त्राभाषेक्षया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ।
प्रकृत इति । प्लुतशब्देन बोधिन इत्यर्थः । बुद्ध्यति ।
शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं, नचायं व्यवहारः शास्त्रायं कार्य-
मिति भावः ॥

[तटस्थस्याक्षेपभाष्यम्]

कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

क्रियते तन्न्यास एव—'अप्लुताप्लुते' इति ॥

[तटस्थाक्षेपभाष्यम्]

एवमपि यत्तिसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य
न प्राप्नोति—'अणोऽप्रगृह्यास्यानुनासिकः'
इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—एव-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ कथं यत्तज्ज्ञापकमिति । यज्ज्ञापकमुक्तं प्लुत-
प्रगृह्या अचीति तत्कथमित्यर्थः । नैष दोष इति । 'यत्'
इति शेषः । २ हिः कचिच्च । ३ न चेति । नहीत्यर्थः ।
तत्र-बौद्धे प्रकल्पने । ४ अयं व्यवहार इति । अयं
शास्त्रीयव्यवहार इत्यर्थः । ५ एवमपीति । पूर्वपक्ष्युक्त-
ज्ञापकप्रयोजननिराकरणेऽपीत्यर्थः । ६ तत्र-कार्यकालपक्षे ।

मपीति । ततश्चाग्री ३ इत्यत्राऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिक-
प्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाऽभावा-
दनुनासिकः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । अयं
भावः—तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग्वोधकत्वम् । पूर्व-
त्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्य-
ार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधरतद्देशस्थस्त्वमेव तस्य ।
किं च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति
तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपरिधत्तसंज्ञापरिभाषा-
णामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवं च प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधे-
रसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्याऽस्यापि तद्दृष्ट्याऽसिद्ध-
त्वेन प्लुतशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेन 'ईदृ-
देत्', 'अदभोमा'दित्यादिग्रहीतुमशक्यत्वमिति ॥ यथोद्देशे तु
स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति प्लुतासिद्धत्व-
बोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वा-
क्षतिरित्यपास्तम् । भाष्ये—यत्तिसिद्धे प्रगृह्येति । प्लुते
सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या
प्लुतः सिद्धतरिति यावत् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन—'कार्यकालं
संज्ञापरिभाष'मिति । 'यथोद्देशमेव संज्ञा-
परिभाषम् । अत्र चाऽसावसिद्धः । तस्याऽ-
सिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु परिहारः । कथं
पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य
कार्यकालतैव न्याय्या ? ॥ नैष दोषः । यदाऽनुद्दिश्य
प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय 'भविष्यति
किंचिदनेन प्रयोजन'मिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते,
तदा संभवत्येवाऽयं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपन्नपक्षः ।
महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपन्नपक्षस्तु कार्य-
कालपक्षः ॥

(उद्द्योतः) यथोद्देशेति । नन्वत्र पक्षेऽग्री
इत्यादी प्लुतस्याऽसिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताऽभावपक्षेऽ-

तदेवोपपादयति पूर्वत्रेति । तत्र—तथासति । अस्यापि—
प्रगृह्यसंज्ञाशास्त्रस्य । ७ इदं कचिच्च । ८ अत्र—संज्ञायाम् ।
असौ—प्लुतः । तत्रेति पाठाऽऽतस्य—प्लुतस्य । ९ परिहारः—
एवं तर्ह्येत्यादिः । १० अनुद्दिश्येत्यस्य व्याख्या—प्रयोजन-
मात्रमिति । अनभिसन्धाने च हेतुमाह—भविष्यतीति ।
तथाच प्रतिपत्तुं शिष्यभेदेन पक्षद्वयोपपत्तिरिति भावः ॥ एवं
च कार्यकालस्य मुख्यत्वं यथोद्देशस्य गौणत्वम् ।

नुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः प्लुते सं द्विमा-
त्रत्वेन पठ्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाऽभावा-
दस्त्वित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाच्चाऽप्रगृह्यत्वेनाऽनुनासिकः
स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्य-
सिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव
ध्वनयता 'प्लुतस्यासिद्धत्वात्काला एव भवन्ती'त्येवकारः
प्रयुक्तः । प्लुतात्प्राक् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थं
इत्यलम् ॥ प्रणीयते—बोध्यते ॥

[अर्थनिर्णयार्थविचारभाष्यम्]

कथं पुनरिदं विज्ञायते—'ईदादयो यदि
द्विवचनमिति, आहो स्विदीदाद्यन्तं यद्वि-
वचनमिति ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । ईदादयो यदि
संज्ञिनस्तद्विशेषणं (तु) द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्व-
मीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां
संज्ञया भाष्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषण-
मीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येती-
दाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः, तत्रोभयोरपि पक्षयो-
र्दोषदर्शनात्प्रश्नः ।

(उद्द्योतः) ईदादय इति । प्राथम्याददसोमा-
दित्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः । तदेति । अन्तश्शब्दोऽवयव-
वचनः, तदन्तस्येति बहुव्रीहिस्येत्यर्थः । अथेति । संज्ञाया
आनन्तर्यायेन विधिरित्यस्यानुपहाच्चेति भावः ।

[तटस्थस्य विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रथमपक्षे दोषदर्शकं वार्तिकम्]

॥*॥ ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति

चेदन्त्यस्य विधिः ॥*॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद-
न्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—पचेते इति,
पच्येते इति ॥

(प्रदीपः) पचेते इति । एकारोऽत्र द्विव-
चनं न भवति, अपि तु तस्याऽन्तः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अन्त्यस्येति । द्विवचना-
न्त्यस्य वर्णस्येत्यर्थः ।

[तटस्थस्य दूषणोद्धारभाष्यम्]

वचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । द्विवचनावयवे
द्विवचनशब्दो वर्तियत इत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः दूषणस्थापनपरभाष्यम्]

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

खट्वे इति, माले इति ॥

(प्रदीपः) अस्तीति । मुख्ये संभवति गौणस्य
ग्रहणमन्याग्र्यमित्यर्थः । खट्वे इतीति । अन्तादिवच-
न्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम् ॥

(उद्द्योतः) गौणस्येति । जघन्यत्वसामान्या-
ल्लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि—'ईदाद्यन्तं यद्विवचनमिति ।

[द्वितीयपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ ईदाद्यन्तामिति चेदेकस्य विधिः ॥*॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य
प्रगृह्यसंज्ञा विधेया—खट्वे इति, माले इति ॥

(प्रदीपः) एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः ।
ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयो-
रेव सिध्यति, एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य 'पचेते'
इत्यादौ संभवात्खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः ।
'येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र 'स्वस्य च रूपस्येति
नाश्रितमिति दोषोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तो-
दाहरणदाने बीजमाह—ईदूतोरिति । नाश्रितमिति ।
वार्तिकश्रुतेति शेषः ॥

[द्वितीयपक्षे समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽऽद्यन्तवत्त्वात् ॥*॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

'आद्यन्तवत्त्वात्' । 'आद्यन्तवदेकस्मि-
न्कार्यं भवती'त्येवमेकस्यापि भविष्यति ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अथवा एवं वयश्चामि—'ईदाद्यन्तं
यद्विवचनान्तमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा'-
दिति द्विवचनेन तदन्तविधिः, मश्चाद्विवचनान्त-

मीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति—
'ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्त'मिति । ननु संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः 'सुप्तिङन्तं पद'मित्य-
त्राऽन्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः ।
चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपीय वक्ष्यस्यैवैतद्भाष्यकार इति
नैतदपूर्वं चोद्यम् ॥

(उद्द्योतः) तदन्तविधिरिति । अस्मादेव
वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः । इत्ययं तृतीयः
पक्ष इति । व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

[तृतीयपक्षनिरासवार्तिकम्]

॥*॥ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्लुकि
प्रतिषेधः ॥*॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्त'मिति चेत्लुकि
प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्योर्गारं कुमार्य-
गारम् । वध्वोर्गारं वध्वगारम् । एतद्धी-
दाद्यन्तं च श्रूयते, द्विवचनान्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरेणेन पक्षं निराकर्तुमाह-
लुकि प्रतिषेध इति । दोषसङ्ख्यावेनावस्य पक्षस्य
निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । कुमार्य-
गारमिति । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समामो,
यावता वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः,
यथा 'तावकीन' इत्यादावादेशेन सङ्ख्याविशेषो व्यज्यते,
तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं
व्यज्येतेति दोषोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति ।
ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्ये-
तत्पक्षाऽसंभवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् । आदेशेने-
ति । एकार्थयुग्ममादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः ।
प्रकृतिभावेनेति । अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः । एवं हि
सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाऽभावेन द्वित्वव्यञ्जकाऽभावादस्य प्रयोग-
स्याऽसाधुत्वापत्तिः । असाधुप्रयोगे च भगवतोऽश्रद्धेयता-
पत्तिः । अतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणेव बोधो न तु
सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमे-
ऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथाविग्रहे बाधकाऽभाव इति बोध्यम् ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ निरासायेत्यर्थः । २ अन्तरङ्गत्वादित्याशयः । ३ शब्दा-
नुशासनप्रस्तावादाह-शब्दस्वरूपमिति । ४ अस्या-
वृत्तौपक्षस्य । द्वितीयपक्षे च तदाश्रयणमिति निर्दुष्टत्वेऽपि

[तृतीयपक्षदूषणोद्धारवार्तिकम्]

॥*॥ सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षण-

प्रतिषेधस्य ॥*॥

यद्ययम् 'ईदृतौ च सप्तम्यर्थे' इत्यर्थ-
ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न प्रगृह्य-
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती'ति ॥

(प्रदीपः) सप्तम्यामिति । 'ईदृतौ सप्तमी'-
त्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन 'सोमो गौरी
अधिध्रित' इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं
ज्ञापयति—'प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न
भवती'ति ॥

[तृतीयपक्षे गौरवप्रदर्शकभाष्यम्]

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्तर्हि । आद्यन्तवद्भावाना-
श्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च
दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं
भवतीति—सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सुतरामिति । अकरणात्करणं गुह्य,
तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः ।

[चतुर्थपक्षोपन्यासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष-
यिष्यामः, ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन
तदन्तविधिर्भविष्यति—'ईदाद्यन्तं यद्विवचनं
तदन्तमीदाद्यन्त'मिति ॥

(प्रदीपः) ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे
कुमार्यगारमित्यत्राऽप्रसङ्गः । न ह्यत्रेददन्तं द्विवच-
नम्, किं तर्हि ? ओसिति सकारान्तम् । तदन्त-
मिति । द्विवचनान्तम् । ईदाद्यन्तमिति । ईदा-
दिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाऽभावादीदादि-
शब्देनेदाद्यन्तमुच्यते, तेनेदाद्यन्ताऽन्तमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ईदादिभिरिति—भाष्ये । श्रुतस्य
श्रुतेन संबन्धो न्याय्य इति भावः । साक्षात्—द्विवचनमन-
पेक्ष्य । समुदायस्य—प्रत्ययान्तस्य ॥

तस्य परित्याग इति भावः । ५ 'चः' कचिज् । ६ लक्ष्याऽ-
सिद्धिरूपेणदोषेणेत्यर्थः । ७ एकत्वादिसङ्ख्याविशेष इत्यर्थः ।
८ द्विवचनस्य विशेषत्वमित्यर्थः । ९ सप्तम्यां—सप्तमीपद-
घटिते 'ईदृतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे । १० 'ज्ञापकं' पा० ।

[सिद्धान्तिनस्तत्पक्षदोषदर्शनमाध्यम्]

एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्लस्यास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं, तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) शुक्लयास्तामिति । शुक्लशब्दाद्विवचनम्-‘औ’, तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावाः, ततश्चिव-प्रत्ययः । ‘शी’शब्दस्य ‘सुप’इति लुक् । ‘अस्य च्वा’वितीत्वं । तद्धितान्तत्वात्सुप् । तस्याऽ‘व्यया’दिति लुक् । अत्र हि ‘शी’शब्द ईकारान्तं द्विवचनम्, तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते ॥ क्वचित्तु पाठः-‘ईदाद्यन्तं च श्रूयते’ इति । तत्रैवं व्याख्येयम्-ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरिदादिमिद्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः, स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न. तदमिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् ॥

(उद्द्योतः) नम्रत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यत इति कथमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह-ईदादीति । तदन्तत्वं चास्य अपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । श्रूयते सूत्रे इति । ‘यच्छ्रूयते सूत्रे द्विवचनं तदीदाद्यन्त’मिति भाष्ये योजनेत्याशयः ॥

[चतुर्थपक्षवादिनः समाधानमाध्यम्]

अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति ॥

[सिद्धान्तिनो दोषस्थापनमाध्यम्]

इदमिह संप्रधार्य लुक् क्रियतां, शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्छीभावः ॥

[चतुर्थपक्षवादिनः समाधानमाध्यम्]

नित्यो लुक् । कृतेऽपि शीभावे प्राप्नोत्य-कृतेऽपि प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्रिरासमाध्यम्]

अनित्यो लुग् । अन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावोऽप्यनित्यः, न हि कृते लुकि प्राप्नोति ।

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१. ईदादि च’ पा० २ अपिः क्वचित् । ३. ‘अन्यस्याकृते’

उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शीभावे कृते लुक् ॥

(उद्द्योतः) अनित्यत्वेऽपि लुक् शीभावो नित्यक्षे-दतुल्यबलत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये ‘शीभावोऽप्यनित्य’ इत्युक्तम् । कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूप-षष्ठ्यर्थस्याऽभावादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिन आक्षेपदार्ढ्यदर्शनाध्यम्]

अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत्-‘पदसंज्ञायामन्तग्रहण-मन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-विधिप्रतिषेधार्थ’मिति । इदं चापि प्रत्यय-ग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः ॥ अवश्यं खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषि-तव्यः ॥ तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ [ईदूदेद्विवचनं] ।

(प्रदीपः) अथापि कथंचिदिति । स्थानि-विशेषानपेक्षायां कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते, तेनान्तरज्ञानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्यो-त्थानमेव नास्तीति तत्पक्षाऽसंभव एव दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्त-स्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गी-कृतम् । ‘अग्नी’ इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न स्वीका-रान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्ति-त्यर्थः ॥ ‘मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति भाष्यकारैर्वातिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् ॥ मणीवोद्वस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसीवेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते इति ॥

(उद्द्योतः) अग्नी इतीति । खट्वे इत्यस्याप्यु-पलक्षणमेतत् ॥ द्वितीय इति । प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम् । एतदिति । वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते’ पा० ४ ‘ईदूदेदन्तं यद्विवचन’मिति पक्षः । ५ ‘कारे’ति क्वचित् । ६ ‘छन्दसितु’ । ७ ‘विकल्पन्ते’

अदसो मात् ॥ १ । १ । १२ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्ध-
त्वादयावेकादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य
चाऽसिद्धत्वादयावेकादेशः प्राप्नुवन्ति, तेषां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र, अमी आसते,
अमू अत्र, अमू आसते ॥

(प्रदीपः) अदसो मात् । मात्प्रगृह्येति ॥

अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दान्-
मत्वस्य च । शास्त्रस्याऽसिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षण-
मेव कार्यं प्राप्नोति, नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः ।
'अमी आसते' इत्यादिदेशः प्राप्नोति । 'अमू आसते'
इत्यादिदेशः । 'अमी अत्रे'त्यत्र एकादेशः ॥ ननु च
द्विपदाश्रयत्वाद्विहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गत्वादिष्व-
सिद्धा इति पूर्वाऽभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमिति त्वादी-
नामसिद्धत्वं स्यात् ? । नैष दोषः, 'नाजानन्तर्ये' इति
बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् ॥ .

(उद्घोतः) अदसो मात् । अस्मिन्निति ।

दात्पदघटिते इत्यर्थः ॥ यदि तु अदसो दादित्युच्यते,
तात्पर्यं पूर्वात्तरसाहचर्यादवर्णभञ्जोऽज् औकारेकारूप एव,
तदा न स्यादोष इति भावः । इदमेव ध्वनयितुम् 'अदसः
प्रगृह्यसंज्ञायाम्' इति नोक्तम् । नन्वीत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि
अदसोमादित्यत्रेदूदिति निवर्त्य मात्परीकारेकारयोरपि प्रगृ-
ह्यत्वाज्ञायादिप्रसङ्गोऽत आह-चशब्दान्मत्वस्येति । एवं
चैदीतोमात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः ॥
नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तितौकाराण्यभावेन कथ-
मयादिप्राप्तिः । किं चायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाया-
माश्रयात्सिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्याज्ञायादयोऽत आह-
शास्त्रेति ॥ नादेशलक्षणमिति । प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।
प्रगृह्यत्वं त्वनुनासिकपठ्युदासेन चरितार्थमिति भावः ॥
एकादेशः- 'एकः पदान्तादतीति । नाजानन्तर्ये' इति ।
[उत्तरकालप्रवृत्तिके] अयादावजानन्तर्यादिति भावः ॥
त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्विसर्जनीय
सूत्रे माथ्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१) 'अमी अत्र अमू अत्र । अमी आसते अमू आसते' पा० ।
२ एवमपि-प्रगृह्यत्वेऽपि । फलाभावादिति भावः । ३ यत्सिद्धे

[वार्तिकावतारणायाक्षेपबाधकभाष्यम्]

ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादया-
दयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रया-
त्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) यथोद्देशेति । नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन
प्रगृह्यत्वेऽपि सूत्रादेरसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न ।
एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादत्रत्याश्रयणेनाऽयादिकं प्रत्यपि
सिद्धत्वं शाप्यत इत्याशयात् ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ वचनार्थो हि सिद्धे ॥ * ॥

नेदं वचनालुभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं
तदर्थमेतत्स्यात्- 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः'
इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह-वचनार्थो
हीति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) माथ्ये यत्सिद्धे इति । न च तत्र
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अद्विचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये
यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्-
'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नै'ति ॥

(प्रदीपः) नैकमिति । अनेकार्थसिद्धयर्थं
संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः । अन्यतु सूत्रमेके-
नापि प्रयुज्यते मुद्रादणित्यादि ॥ तत्रैवायमिति ।
न च तत्रेदृष्टद्वहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोऽ-
नुनासिकोऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाप्रहणमिति
असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग
एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणो-
त्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यायां
सत्यसिद्धत्वं बाधियत इत्यर्थः ॥

प्रगृह्येति । सिद्धे-सिद्धकाण्डस्थे ईत्वादी चत्प्रगृह्यसंज्ञा
कार्य-यत्कार्यदृष्ट्या ईत्वादिकं सिद्धं तदर्थमित्यर्थः ।

४ 'अणोऽप्रगृह्यदसोरनुनासिकः' इति सूत्रं कुर्यादित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) नन्वीदाद्युपजीवनायाऽत्र करणमित्यत आह-नृषेति । हेऽसुक्त अमुका इत्यादी तु 'अदस' इत्या-
वर्थं न विधत्ते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशऽदस इत्यर्थेना-
ऽनुनासिकः स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः ।
तादृशानामनभिधानमेवेत्येन्ये ॥ प्रकरणोत्कर्षणेति ।
संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षण-गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥ सर्वेति ।
प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषेधाद्वा [प्रगृह्यसंज्ञा] ॥*॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो
षेति, प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषे-
धेनेति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्वेति । 'अयावेकादेश-
प्रतिषेधो वा वक्तव्यः' 'विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञे'ति
विकल्पार्थो वाशब्दः ॥ 'नैकं प्रयोजन'मित्यादिस्तु
परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणति न
तदपेक्षो विकल्पः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-विप्रतिषेधाद्वेति । अन्तरङ्गत्वा-
त्त्वान्मूत्वादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारेऽयादिभ्यः परत्वा-
संज्ञा/सिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूत्वादिकं प्रकृतभावं प्रत्यपि
माऽसिद्धम् । आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे
पर'मित्युच्यते, पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा, परेऽ-
यादयः ॥

(प्रदीपः) नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इति
भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाने'त्यादि
वक्ष्यमाणप्रकारेण षट् एव विरोध इत्युक्तमेतदित्यत
आह-इष्टेति ।

[विप्रतिषेधसमर्थनभाष्यम्]

परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते ॥

(प्रदीपः) करिष्यत इति । आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ कश्चिन्नेदम् । २ विप्रतिषेधेनेतीति । इतिहेतो ।
यतो विप्रतिषेधेन प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति, अतोऽयादीनां प्रति-
षेधो न वक्तव्य इत्यर्थः । तथाच न पाणनेन्यूनतेति भावः ।
इतिः कश्चिन् । ३ तद्विरूप्यर्थे । एवं तर्हि-सूत्रविपर्यासा-
ऽभावेऽपि । ४ तत्र-स्वदेशे । वाक्यार्थेति । लक्ष्य-

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह-
सूत्रविपर्यास इति ।

[विप्रतिषेधस्थापनभाष्यम्]

एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा ॥

कथम् ? ॥ 'कार्यकालं हि' संज्ञापरि-
भाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति । उपस्थितमिदं भवति
'अदसो' मा'दिति ।

(प्रदीपः) अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह-एवं
तर्हीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये परैवेति । पूर्वपाठेऽपि तत्र
वाक्यार्थबोधोऽभावेनेति भावः । कथमिति । पाठकृतं
स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति-कार्यकाल-
मिति । तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधः । तदु-
त्तरं च विरोधोपरिस्थितिरतत्कार्यज्ञानं चेति तत्रस्य परत्वमेव
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः । 'परैवेत्येवकारेण
पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न स्या-
मकमिति सूचितम् । परिभाषाणां तु तत्पक्षेऽपि तत्पक्षेऽ
र्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव
तन्निर्णायकमिति तात्पर्यम् । औक्त्यारम्भमपदसंज्ञादिविषये
तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्वबोधसिद्धिः । 'ध्यर्कः
सम्प्रसारण'मिति सूत्रस्थं मसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं
त्वैकदेशयुक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । परेतु परैवेत्यस्य,
संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते,-इति भावः । आश्रया-
नभिज्ञस्य प्रश्नः-कथमिति । एकदेशिन उत्तरम्-कार्य-
कालमित्यादीत्याहुः । एतेन 'कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपर-
त्वमयादीनामेव । अन्यथा 'डमो हस्वादची'त्यादौ त्रिपादीस्ये
कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युक्त-
रस्येत्येवेति सिद्धान्ताऽसङ्गतिः, उभयोरप्येकदेशस्थत्वेन पर-
त्वाऽसंभवा'दित्यपास्तम् ॥

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः ॥

संस्कारकवाक्यार्थेत्यर्थः । ५ उत्तरत्रोपरिस्थितावपि पाठकृतं
पूर्वत्वमस्त्येवेत्याशयः । ६ तदिति । कार्यकाल-
पक्षेत्यर्थः । ७ नन्वेवमपि मपदसंज्ञादौ दोष एवात आह-
आकङ्कारेति । ८ नन्वेवं ध्यर्क इति सूत्ररश्मभाष्य-
विरोधोऽत आह-ध्यर्क इति ॥ ९ संज्ञापरिभाषयोरैक्याय
सिद्धान्तमाह-परैवेति । तत्कार्य-संज्ञाकार्यम् ।

कथम् ? ॥

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचा-
त्रैको द्विकार्ययुक्तः । एचामयादयः, ईदूतोः
प्रगृह्यसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां
कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वा-
द्विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) द्वाभ्यामिति । योग इति कर्मणि
षञ् । द्विकार्यशब्दस्य पात्राद्यन्तत्वादस्त्रीलिङ्गस्य 'योग' शब्देन
'कर्तृकरणे कृते'ति समासः ॥ भाष्ये- 'ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञे'-
इत्यस्य-तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

[विप्रतिषेधसमर्थनभाष्यम्]

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥
किं तर्हि ? ॥ असंभवोऽपि । स
चास्त्यत्राऽसंभवः ॥

कोऽसावत्राऽसंभवः ? ॥

प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिर्वर्त्तमानाऽयादीन् वा-
धते, अयादयोऽभिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्य-
संज्ञाया निमित्तं विप्रतीत्येयोऽसंभवः ।
सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) असंभवोऽपीति । असंभव एव
विप्रतिषेधः । स च कदाचिद्विकार्ययोगो भवति, कदा-
चित्केवलोऽपि । तथाहि-सति संभवे द्विकार्ययोगो
न विप्रतिषेधः, यथैकस्य दधातेरडागमद्विधेचने
भवतः- 'अदधा'दिति । क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाऽ
भावेऽप्यसंभवोऽस्ति-यथा 'घृणा'मित्यत्र नुमुनोः
प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् ।
अयादीन्बाधत इति । प्रकृतिभावविधानात् ।
निमित्तमिति । इत्यमूर्त्तं च ॥

(उद्घोतः) कदाचिदिति । एवंच प्रकृते
केवलाऽसंभवरूपः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा
विप्रतिषेध इत्याह-तथाहीति । ईद्वमूर्त्तं चेति ।
सिद्धिभावेन संज्ञाऽभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविधातः स्पष्ट
एवेति भावः ॥

१ विप्रतिषेधः । द्विप्रतिषेध इत्युच्यते । २ परंतु
सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे-ईदूतोरिति । ३ असंभवः=
दीगपचासंभवः । ४ परंतुमतेनापि कैयटं योजयति-तदिति ।
ईदूतोऽपि विधातेन प्रगृह्यसंज्ञाऽभावेऽसति प्रगृह्यसंज्ञाकार्य-

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

एवमर्थयुक्तो विप्रतिषेधः । सततोर्हि
विप्रतिषेधो भवति । न चात्रेत्त्वोत्वे स्तो,
नापि मकारः । उभयमप्यसिद्धम् ॥

(उद्घोतः) केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रति-
षेधोऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूर्त्वादितः पूर्वमेवाऽयादि-
प्राप्त्या मूर्त्वाद्युत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभा-
वात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकमूर्त्वादिकं लक्ष-
यित्वा तस्याऽयादिभिर्विप्रतिषेध इति वातिकीर्तयः । तमपि
दूषयति भाष्ये-एवमपीति ॥

[उक्तदूषणोद्धारवार्तिकम्]

॥*॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च, यथा रोरुत्वे ॥*॥

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । ['यथा
रोरुत्वे' ।] तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो
भवति ॥

(प्रदीपः) आश्रयात्सिद्धत्वमिति । प्रगृह्य-
संज्ञायां कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावादीत्या-
दीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते ।
तथाहि-सतोर्हि विप्रतिषेधो भवसीति पूर्वपक्षे ईदा-
दीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्तः । तत्राऽयादीनां-
चयनं चायकः, लवनं लावकः, अमेऽत्रेत्यत्राऽवकाशः ।
ईदादीनां तु यत्राऽयादीनामप्रसङ्गः सोऽवकाशः,
अमी स्थिताः, अमू स्थितौ, अमीभ्य इति । अमी
अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादय एव भवन्ति ।
अत्र व्याख्यानान्तरं क्लृप्तत्वाजोपन्यस्तम् ॥

(उद्घोतः) कार्यत्वेनाश्रयणादिति । तस्मा-
मर्थोदयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यथोद्देशे इदम् ।
'कथं, कार्यकाल'मिति तु प्रकृतिभावाऽयादिविप्रतिषेधवि-
षयम् । इदानीं तु स नेति स्पष्टमेव । असिद्धत्वाभावा-
दिति । ईत्वादीनामसिद्धत्वाऽभावादित्यन्वयः । सामान्यत
एवासिद्धत्वाभावबोधनादित्यर्थः । सेषाम्-ईत्वादीनाम् ।
परत्वादिति । ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाऽभावाद-
यादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । व्याख्यानान्तरमिति ।
प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनाऽयादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् ।
'सतो'रित्यस्य युगपत्प्राप्त्योरित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वा-

प्रकृतिभावविधात इत्यर्थः । ५ प्रकृतिभावेति । प्रकृतिभावं-
विधानद्वारेत्यर्थः । ६ प्रतिषेधवादी दूषयति-एवमप्येति ।
नच नहि । ७ सतोः-विद्यमानयोः शास्त्रयोः । हि-यतः ।
८ अस्य इत्याहु'रिति शेषः । ९ कचिज्ज । १० लुप्तं स्यात् ।

दीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः, कृते त्वावादावस्येति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः । तदाह—न चात्रेत्यादि । अत्र—अयादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः—उभयमसिद्धमिति । 'पूर्वत्रासिद्धेने'ति शेषः । परिहरति—आश्रयादिति । पद-संस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः । एवंचोभयोर्युगपत् प्राप्तिः, प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः सिद्धत्वाद्यादीन्प्रति चाऽसिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति । वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः । परेस्त्वनुत्तेदादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्या-पेक्षयेदमेव युक्तं, पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं कृत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति, न पुनर्यत्रैवै रूः सिद्धः, तत्रैवोत्त्व-मप्युच्यते ? ॥

(प्रदीपः) न पुनर्यत्रैवेति । 'रोः सुपी'त्य-स्यानन्तर'मत उरती'ति वक्तव्यम् । एवं चाऽसिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्य-भावात् कृतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्कालत्वाऽभावाद-हृतादहृते इति न वक्तव्यं भवति ॥

(उद्द्योतः) श्रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति । न चैवं 'हशि चे'त्यस्यैतदुत्तरत्वाद्भोरिति वृष्ट्याऽसिद्धत्वा-पत्तौ मनोरथाऽसिद्धिः । 'ढोदे लोपः,' 'रोरी'त्यननोर्यरोऽनु-नासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयात् ॥

[समाधानवार्त्तिकविवरणभाष्यम्]

नैवं शक्यम् ॥

[समाधानवार्त्तिकम्]

॥*॥ असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाऽप्रसिद्धिः ॥*॥

असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याऽप्रसिद्धिः स्यात्—वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र ॥ तस्मात्तत्राश्र-यात्सिद्धत्वमेषितव्यम् । तत्र यथाश्रया-त्सिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सि-द्धत्वं भविष्यति ॥

[समाधानान्तरवार्त्तिकम्]

[॥ * ॥ वचनैसामर्थ्याद्वा ॥ * ॥]

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद्या-

१ व्याख्यामं दूषयति—परेष्विति । २ यत्रैव—त्रिपादां परत्र । ३ यत्र रुःसिद्धस्तत्र त्रिपादां परत्र पाठे उत्त्वस्य गुणा-पेक्षयाऽसिद्धया रूपासिद्धिरित्यर्थः । ४ तत्र—उत्त्वे । 'रो'रिति शेषः । ५ तत्र—रोरुत्त्वे । ६ 'मिहापि भविष्यति' पा० ।

दयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेणै-तदुच्यते ॥

(उद्द्योतः) अनुनासिकपदार्थादेन चारितार्थमा-शङ्कयाह—यथोद्देशेति । एतत्—'वचनसामर्थ्याद्दे'ति-वार्त्तिकं, तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः । पूर्वभाष्यस्य व्याख्या-न्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह—अथवेति । वस्तु-तस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूप-वचनसामर्थ्याद्यादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थे कार्य-कालेऽपि न दोषः ॥ किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमि-त्तत्वेनाश्रयणात्तद्वृष्ट्या मीत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासि-कप्रतिबन्धेन चारितार्थमस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञो-पप्लवसामर्थ्याश्रयेण तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयेण । पद-मुपक्रमस्थभाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥

[समाधानान्तरवार्त्तिकम्]

[॥ * ॥ योगविभागाद्वा ॥ * ॥]

अथ वा योगविभागः करिष्यते । 'अदसः' । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भव-न्तीति । ततो 'मात्' । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । 'अदस' इत्येव ॥

किमर्थो योगविभागः ? ॥

एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदसिद्धे ॥

(प्रदीपः) कार्यकालतायामप्याह—अथ वेति । 'अदस' इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः संबन्धिन ईददेत इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—योगविभागाद्दे'ति वार्त्तिकं व्याचष्टे—अथवेति ॥ 'अदस'इत्यस्य पक्षम्यन्तत्वे उत्तरत्र मादित्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह—संबन्धेति ॥ यत् तत्सिद्धे इति । 'मूत्वे'इति शेषः । यत्रैव कार्यं मूत्वं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥ अपरो यदसिद्ध इति । यत्र मूत्वमसिद्धं तदित्यर्थः ॥

[योगविभागदूषणभाष्यम्]

इहापि 'तर्हि प्राप्नोति—अमुया अमुयोरिति ॥

७ लुप्तं स्यात् । ८ इति कचिन्न । ९ एकः—'मा'दित्यपरः । १० यत्तदिति । मूत्वे सिद्धे यत्तत्प्रगृह्यकार्यं तदर्थ इत्यर्थः । अपरः—'अदस'इति । ११ तत्फलितमाह—यत्रेति । पद-मयेऽपि । १२ इहापीति । योगविभागाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

किंच स्याद्यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ? ॥

प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इहापीति । अदस् टा, अदस् ओस् । अत्वम् । टाप् । सवर्णदीर्घत्वम् । 'आङि चाप' इत्येत्वम् । अदे-आ, अदे-ओस् इति स्थिते 'अदस' इत्यत्र 'मा'दिति विशेषणाऽभावात्प्रगृह्य-संज्ञायां सत्यामयादेशाऽप्रसङ्गः ॥

[योगविभागदूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृति-भ.वो, न चैष पदान्तः ॥

[योगविभागदूषणस्थापनभाष्यम्]

एवमप्यमुकेऽत्र,—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अमुकेत्रेति । 'अदस' इत्यनेन प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

'द्विवचन'मिति वर्त्तते ॥

[योगविभागदूषणभाष्यम्]

यदि द्विवचनमिति वर्त्तते-अमी अत्र-अत्र न प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

एवं तर्हि 'एदन्त'मिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अनेननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यथेवं माद्रहणं न कर्तव्यम्, एद्रहणनिवृत्त्यैवाऽमुकेत्रेत्यत्राऽप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा ॥

(उद्द्योतः) ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्त्वमेतो निवृत्तिरत आह-ईदूतोरेवेति । नान्यथेति । सिद्धान्ते तु न्यर्थमेव माद्रहणमिति भावः ॥

[एकयोगेऽपि समाधानान्तरवार्तिकम्]

[॥*॥ मार्यादीदाद्यर्थानां वा ॥*॥]

अथवाऽऽहायम् 'अदसो मा'दिति ।

१ 'यथत्र' । २ पदान्तेति । 'पठः पदान्तादतीत्यतः पदान्तप्रहणमनुवर्तते, तच्च प्रथमया विपरिणम्यते, तेन पदान्ते वर्त्तमाना ईदादय इत्यर्थान्नदोष इत्याशयः । ३ 'अमीअत्रेति' पा० । ४ एदन्तम्-एद्रहणम् । ५ स्वरितत्वाभावादननुवृत्त्यभावाच्च निवृत्तिरित्यर्थः । ६ लुप्तं स्यात् ।

न च ईत्वोत्वे स्तः स्तः । नाऽपि मकारः । त एवं विज्ञास्यामः--'मार्यादीदाद्यर्थाना'मिति ॥

(प्रदीपः) एकयोगे परिहारान्तरमाह-अथ वेति ॥ मार्यादिति । मार्य एव स्थानी 'म', शब्देनोक्तः, ईदूदेर्दर्थश्चेदूदेदिति । न चाऽस्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाऽभावस्योक्तत्वात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-'मार्यादीदाद्यर्थानां वे'ति वार्तिकं व्याचष्टे-अथवाऽऽहेति । ननु एवं सति अदेऽदी इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमस्त्वित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनाऽदोषात् ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वां ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥

'अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे प्रगृह्यसंज्ञायां' सिद्धे वक्तव्ये' इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवाऽत्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः । स्वरे इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पदलक्षणेइति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थितेऽच्यसिद्धे ईत्वोत्वे । तेनाऽमुयाऽमुयोरित्यत्राऽयादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) द्वितीयेति । द्वितीयपदस्थेऽपि यत्कार्यं तत्राऽसिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु 'अथवा वचनसामर्थ्या'-दित्यादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिः । अतएव सांप्रतपुस्तकेषु वार्तिकाऽपाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्ये 'उक्तं वे'-त्यत्र वार्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः ॥ सिद्धे इति । प्रगृह्यस्थे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्यात्तात्प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः ॥

७ नापीति । तस्याऽसिद्धत्वादित्याशयः । ते-ते वयम् । ८ 'मप्याह' । ९ 'ईदूदर्थश्चेदूदिति' । १० उक्तं- 'स्वरितोवानुदात्ते' इत्यत्रोक्तम् । ११ वैपरोत्यं कचिद् । १२ 'सिद्धे वक्तव्ये' इत्यंशस्तु भाष्यकृतो वार्तिकार्थपूर्तयेऽप्याहारग्रन्थ इत्यन्ये ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्र सकि दोषः ॥ * ॥

तत्र सककारे दोषो भवति-अमुकेऽत्र ॥

(प्रदीपः) तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः ॥

(उद्योतः) विशेष्याऽस्तंनिधाने कथं तदन्त-विधिरत आह-पूर्वसूत्रे इति । अर्थाऽधिकारादिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ग्रहणविशेषणत्वात्' । न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ ईदाद्यो विशेष्यन्ते-मात्परे ये ईदाद्य'-इति ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वेन शब्दमौत्रमनुमीयत इति उत्तराऽभिप्रायः । तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमीदृ-देदिशेष्यते तेनामुकेनेत्यत्र व्यवधानादोषाभाव एव । योगैविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् । एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजनमिति 'न वा ग्रहणविशेषणत्वा'दित्युत्तरमुक्तम् ।

(उद्योतः) शब्दमात्रमिति । एवं च विशेष्याऽभावान्न तदन्तविधिरिति भावः ॥ [अदसो मात्]

शे ॥ १ । १ । १ । ३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति-काशे कुशे वंशे इति ? ॥

(प्रदीपः) शे । इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव 'शे' इति रूपम् । 'युष्मे' 'अस्मे' इत्यत्र तु शकारस्याऽनुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) शे । प्रत्यक्षमेवेति । एवं च श्हेति-भाष्यस्य-इहैवेत्यर्थः । युष्मे इति । 'सुपां सुलु'मिति विभक्त्यादेशः शेषाद् इत्यर्थः ॥

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ अमुकेऽत्रेत्यत्र 'अम्'-इति मान्तं, तत्परं यदीदाद्यन्तम्-उक्ते इति दोषोपन्यास इत्यवधेयम् । २ शब्दमात्रमिति । शब्दाधिकार एवेत्यर्थः । ३ तत्र-तथाऽनुवृत्तौ । ४ ननु पूर्वमेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तेऽमुकेनेत्यत्र न दोष इति 'नवाग्रहणे'ति समाधानं व्यर्थमत आह-योगेति । ५ एदन्त-

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ शेऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ * ॥

अर्थवतः शेषाब्दस्य ग्रहणम् ।
न चैषोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) शेऽर्थवद्ग्रहणादिति । 'स्वशब्दस्ये'त्येवाऽन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं 'रूप'ग्रहणं कृतम्, अत्र च 'श' शब्दोऽनर्थकः, सप्तम्येकवचनं लर्थवत्, समुदायोऽर्थान्तराऽप्रादुर्भावोऽनर्थकः ॥

(उद्योतः) शेषासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः । शक्तिग्रहणिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वम् । अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वम् । शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वात् ; अप्रादुर्भावोऽप्रतीतिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि 'हरिशे' 'बभ्रुशे' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीय-सप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव, अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) मत्वर्थीयो-लोभोदिशः ॥

(एकदेशिनः समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति, लाक्षणिके तु लक्षणानुरान्वानद्वारेण बहिरङ्गति न तस्य ग्रहणम् ॥

(सिद्धान्तिनः पूर्वोक्तसमाधानाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु-अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति ॥ 'कथं हरिशे बभ्रुशे इति ? ॥

एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्, अपरस्तद्धितार्थेन । समुदायोऽनर्थकः ॥ [शे] ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अर्थवत्समुदास्यापि

निवृत्त्या । ६ 'कृशे' पा० । ७ अत्र हीति । काशे इत्यादौ हि । हिः कश्चिच्च । ८ 'न चायं पा० । ९ लोमादिश इति । उभयत्रेति भावः ॥ १० अत्र अन्तरङ्गबहिरङ्ग-शब्दाभ्यां शांशोपपत्तिकत्व-विलम्बोपस्थितकत्वे उच्यते । तयोरेव तद्दीजत्वात् । न तु अत्र तत्परिभाषाविषयत्वम् ॥ ११ 'कथं तर्हि' । १२ एकोऽन्यो द्वितीयः । अपरः-आषः ।

कस्य चिदानर्थक्यं, यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य,
पदार्थानां परस्परसमन्वयाऽभावात् । इहापि 'हरिश'-
शब्दवाच्यार्थगतसङ्ख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनार्थं प्र-
वृत्ता सप्तमी न 'श'प्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनाऽर्थेना-
ऽन्वेतीति 'शे'शब्दस्याऽऽनर्थक्यम् ॥ [शे] ॥

(उ०) आनर्थक्यमिति । प्रत्यक्षानुमानिकन्याया-
पेक्षया रूपग्रहणौनगताऽर्थवत्परिभाषा प्रवर्तेति भावः ॥ [शे] ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

निपात इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) निपात एकाजनाच् ॥ निपात
इति किमर्थमिति । निपातस्यैकाचोऽर्थवत्त्वात्
प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाऽभावादानर्थक्यात्कल्पित-
रूपत्वात्, कल्पनायाश्च नियमाऽभावात्प्रश्नः ॥

(उ०) निपात । आनर्थक्यादिति । अर्थवत्त्वा-
ऽनिश्चयादित्यर्थः । तत्र हेतुः—कल्पितरूपत्वादिति ॥
ततः किं, तत्राह—कल्पनाया इति । अत एव केचि-
च्छतिपमन्ये शसिपी वदन्ति । तत्रेतेतोऽर्थवत्त्वमिति न
निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः । ननु निपातग्रहणाऽभावे एका-
जिति वर्णग्रहादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे माना-
ऽभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याद्येवात् । गौणमुख्यन्यायस्य
तु नेह प्रवृत्तिः, पर्युदासेनैवाऽङ्गपत्वे लब्धे एकाजग्रहणस्य
गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात्, न्यायाऽनित्यत्वाच्च । एतेन सत्य-
भिधाने—ऽनिरिरभवत्—ई अमवदियादौ प्रगृह्यत्वं न स्यात्,
गौणमुख्यन्यायादिति परास्तम् । अत एवादित्यत्रैव
च्यन्तप्रतिषेध आरब्धः ॥

[समाधानभाष्यम्]

चकाराऽत्र, जहाराऽत्र ॥

(प्र०) चकारात्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यय-
स्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातोऽपि केवलो न
प्रयुज्यते, श्रोतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः ।
अततेर्हः अः । अ आगच्छ आर्गच्छेत्यपि प्रत्युदा-
हरणम् ॥

(उ०) अन्वयेति । म्याकरणानुसन्धानाऽनुगृहीता-
भ्यामित्यर्थः । तस्यैव चाऽस्मच्छाकप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ 'वाक्ये' । २ 'पादनप्रवृत्ता' । ३—अनुगता—
सूचिता । ४ कचिच्च । ५ कैयटोक्तिं दूषयति—वस्तुत
इति । अत्र—निपातएकाजित्यत्र । ६ तथाअयने—अप्र-
त्ययस्य ग्रहणे । निपातेति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

भावः । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽपि अस्य प्रवृत्तेरोत्सृजे
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादत्राऽर्थवत् एव ग्रहणमिति न नियमः ।
प्रश्नाशयस्तु—अनाकिति पर्युदासादप्रत्ययस्य ग्रहणमिति ।
उत्तराशयस्तु—पर्युदासेन तथाऽऽर्थयणे न मानं, निपात-
ग्रहणादेव । तेन प्रत्ययानुकरणे पतप्रवृत्तिरिति । अऔगच्छे-
त्यत्रापि भूते प्रकृतिभावो दुर्वार इति परास्तम् भूताऽ-
भावे कथंचिदुदाहरणत्वं यदि तर्हि सर्वणदीर्घं तथा बोधः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

एकाजिति किमर्थं ? ॥ प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं
क्षत्रम् ॥

(प्र०) एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहण-
सामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते, ततश्च 'प्रेदं ब्रह्मे'त्यनिष्ट-
निवृत्तिर्नि कृतेति प्रश्नः ॥

(उ०) एकग्रहणेति । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वा-
ऽभाववदस्समुदायेऽच्चाऽभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारया-
ऽर्थलाभादिति भावः ॥

[समाधानासङ्गतिप्रदर्शनभाष्यं]

एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति ।
एषोऽपि ह्येकाच् ॥

[समाधानोपपादभाष्यं]

एकाजिति नायं बहुव्रीहिः—एकोऽयं
स्मिन्सोऽयमेकाच्, एकाजिति ॥ किं
तर्हि ? ॥ तत्पुरुषोऽयं समीनाधिकरणः—
एकः अच् एकाच्, एकाजिति ॥

(प्र०) तत्पुरुषोऽयमिति । अन्तरङ्गत्वा-
द्वर्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः ॥

(उ०) अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वर्तीति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो,
नार्थ एकग्रहणेन ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं
क्षत्रम् ? ॥

७ अततेरित्याद्यपि दूषयन्नाह—अ-आगच्छेतीति । भूते-
द्रादृते चेत्यनेन विहिते भूते । ८ इत्युच्यमाने—इत्यु-
च्यमानेऽपि । एषः—'प्र' शब्दः । ९ एकोऽजित्स्मिन् पा० ।
१० 'सोऽयमेकाजिति' । ११ समानाधिकरणः—कर्म-
धारयः समासः । १२ 'एकोऽजेकाजिति' पा० । १३ 'तत्पु-
रुषः समाना' पा० ।

(उ०) भाष्ये-इह कस्मादिति । अजन्तो निपात इत्यर्थः इति प्रश्नः ॥

[प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्]

‘अजेव यो निपात’ इत्येवं विज्ञास्यते ॥

(उ०) अजेव य इति । निपातेनाऽप्यविशेषणादित्यर्थः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ? ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ ‘अजग्रहणसामर्थ्यात्’ । यदि हि अष्टाऽन्यच्च तत्र स्यादजग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उ०) किं वक्तव्यमिति । निपातस्य न्यायप्राप्त-विशेष्यत्वाऽभावायेत्यर्थः ॥ यदि हीति । अजन्तग्रहणे-ऽजग्रहणवैफल्यमिति भावः ॥

[सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्]

अस्ति ह्यन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ अजन्तस्य यथा स्यात् ।

हलन्तस्य माभूत् ॥

[सामर्थ्योपपत्तिभाष्यम्]

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्र०) नैव दोष इति । ननु पुरोऽहिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्गौरुत्वं न स्यात् । नैष दोषः, प्रगृह्यसंज्ञायां रुलस्याऽसिद्धत्वात्, सकारस्य च कार्यान्तराऽप्रसङ्गात् । उत्वे तु रुलमाश्रयात्सिद्धम् ।

(उ०) प्रगृह्यसंज्ञायामिति । ननु सामन्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतस्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृति-भावः स्यादिति चेन्न, प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥

[सामर्थ्योपपक्ष्यप्रदर्शनभाष्यम्]

एवमपि कुर्तुं एतत्-द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः ‘आद्यन्तव-देकस्मिन्’ इति च ‘येन विधिस्तदन्तस्ये’ति च,—इयमिह परिभाषा भविष्यति—‘आ-द्यन्तवदेकस्मिन्निति, इयं च न भविष्यति ‘येन विधिस्तदन्तस्ये’ति ? ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ ‘विज्ञायते’ पा० । २ अस्य ‘नानर्थक’ मित्यादिः । ३ ‘अस्यन्यद’ पा० । सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्वायते इत्यत्र त्रिनिगमकाऽभावाद्द्वयपदेशिवद्भावस्यैव सामर्थ्यादप्रवृत्त्या

(प्र०) एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽजग्रहणस्यार्थवत्त्वाद्जमात्रं गृह्यते, तदन्तं निरस्यते । विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाऽभावात्प्रश्नः ॥ पारार्थ्यसामान्यात्संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ ॥ सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वा-देवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः—‘ओरावश्यके’ पाठ्यं लाव्यं । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः ‘मिद-चोऽन्यात्परः’—तानि यानीति । अत्र हि साक्षा-दन्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थि-तयोरिति । इह प्राप्तयोः ॥

(उ०) अथ निपातस्य विशेष्यतया ‘अजन्त’ इति व्याख्यानेऽपि अजग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याऽजन्तपरिग्रहेण केव-लाऽन्नपठ्यावृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति—एवमपीति भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तरेव निवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तस्यैव ग्रहेण मुख्याऽजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥ विपर्ययः—निपातस्य विशेष्यत्वेनाऽजन्तपरिग्रहः, केवलाऽचो निवृत्तिरिति । इति विशेषाभावादिति । अत्र (चै) कारणाऽभावादित्यर्थः । संज्ञा—‘येन विधि’रिति । अतिदेशः—‘आद्यन्तव’दिति । लाव्यमिति । ‘उक् शब्दे’ इत्यत आ-वश्यके ण्यदनभिधानाच्चेति भावः ॥

[सामर्थ्योपपादनभाष्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—इयमिह परि-भाषा भवति—‘आद्यन्तवदेकस्मिन्निति, इयं च न भवति ‘येन विधिस्तदन्तस्ये’ति, यद्यम्—‘अना’ङ्गिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तते । नैष दोषः, आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते, पश्चात्तु लिङ्गात्परित्य-ज्यते । अथ वा लिङ्गादजग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत्प्र-वृत्तिः । तत्फलसंपत्त्या तूक्तं—‘परिभाषा भविष्यती’ति ॥

(उ०) यदि तर्हीति । एवं च इयमिह भवतीति

अनतिदिष्टाऽजन्तस्यैवं ‘प्रेद’मित्यादी भवति नातिदिष्टाजन्तस्य ‘अ’ इत्यादेरित्यस्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वमित्याशयः । ५ चः कचिन्न ।

भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागा-
ऽपेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह—अथवेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—सिद्धे सति यद्वग्रहणे क्रिय-
माणे एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'उन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवती'ति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'दग्ध-
हृत्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध'मिति
यदुक्तं, तदुपपन्नं भवति ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । संज्ञया विधीयमानत्वात्
प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् 'पशुना यजेते'तिवत्
संज्ञाविवक्षायां सिद्धायाभेकग्रहणमन्वत्र जाति-सं-
प्रत्ययार्थम् । अचसमुदायग्रहणशङ्काया निरासार्थं
ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनैः स्या-
द्यद्यत्राऽचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् ? उच्यते ।
इह 'अइउ अपेही'ति समुदायरयैका संज्ञा स्याज्जा-
वयवानां, समुदायैकाज्जिर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृति-
भावाद्यणादेशो न स्यात् । पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः
स्यात् । अचसमुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातस-
मुदायो गृह्येत, एकनिपातस्याऽचसमुदायस्याऽभावात् ।

(उ०) ननु एकग्रहणाऽभावेऽचसमुदायरय स्यादिति
तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं, तत्राह—संज्ञाया इति । गुणत्वा-
दिति । संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पशोरोप यागोपकारक-
त्वाद्गुणत्वम् । नहि यागः पश्वर्थः, अपि तु यागार्थः
पशुः । 'ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादौ तु ग्रहार्थत्वासंमार्गस्य ग्रहस्य
प्राधान्यमिति न तद्वत्संज्ञाया विवक्षितेति भावः । परे तु
संज्ञा स्वकार्यद्वारा संख्युपकारिका, न तु संज्ञा संज्ञोपकारिका ।
अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गाऽर्थः स्यादिति 'विधेय-
विशेषणं विवक्षितमनुवाचविशेषणमविवक्षित'मिति गोमांस-
कर्मयोदैव ज्यायसी, भाष्यसम्मतं चेतीदं चिन्त्यम् । तस्मात्

१ यदुक्तमिति । 'हलन्ताच्'ेत्यत्र वार्तिककृतोक्तम् ।

२ एकग्रहणं—'निपातएका'जित्यत्रैकग्रहणम् । अन्यत्र—
इतोऽन्यत्र । ३ तदेतत्स्पष्टयति—अजिति । हि—यतः ।
एकग्रहणम् । 'प्रकृतसूत्रे' इति शेषः । ज्ञापनफलं—ज्ञापन-
रूपफलवत् । ३ शङ्कते—किं पुनरिति । ४ 'दित्यन्तरयैव' ।
५ ननु प्रत्येकं निपातत्वेन समुदायस्याऽतत्त्वात्कथमियमाप-
त्तिरत आह—अजिति । चस्त्वर्थे । निपातसमुदायः—
अ-इ उ इति । ६ 'नुरोधाच्च' । ७ संस्कारकत्वरूपगुणत्वस्य
प्रकृतोऽभावादाह—संज्ञोपकारेति । ८ कैयटोक्तं दूष-
यति—परेष्विति । स्वकार्येति । तत्तच्छास्त्रान्यवहित-

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाऽभाववदचसमुदायेऽच्वाऽभावान्न
तद्वग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापक-
मिति भाष्याशय इत्याहुः । 'जातिग्रहण'मित्यस्य तज्ज्ञात्या-
श्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जाते-
रेकैकव्यक्तिव्यञ्जयतयाऽसर्गातिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जाति-
ग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तरयाऽवक्तव्यत्वाच्च । इहेत्यादि ।
अत्रेदं चिन्त्यं—'समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहात्ताऽत्र
द्विर्वचनन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन
ग्रहणम्, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेवैकैकत्र सूत्रचारि-
ताथ्या'दिति । तस्मात्तत्तदशब्दैकदेश 'अउ'शब्दानुकरणे
उक्तसमुदायानुकरणे वाऽनितिपरे निपातसंज्ञके 'अउ अकरो'-
दित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वारणार्थमेकग्रहणमिति तत्त्वम् ।
भाष्ये—दग्धेरिति । दग्धेः सति दग्ध इच्छेतीत्ये सनी-
यन्तेति शङ्कावपक्षे श्वसमीपो नकारो न ततो ह्यलादिः सन्
परः, यतश्च भाष्यः सन्न स श्वसमीप इति 'हलन्ताच्चे'ति
कित्वाऽभावे 'अनिदिता'मिति नलोपो न स्यादिति चोद्ये
जात्याश्रयानेकरयैवसमीपत्वं, सनश्च तस्मात्परत्वमिति किञ्चे
धिप्सताति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामीप्यमव्यवहिते पवेति
सूचितम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अनाडिति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) अनाडिति किमर्थमिति । डिडडितो-
राकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः ॥

(उ०) प्रदर्शनाय—प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

आ उदकान्तात्-ओदकान्तात् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

इह कस्माच्च भवति—आ एवं नु मन्यसे,
आ एवं किल तदिति ? ॥

(प्र०) इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ
विशेषाऽपरिज्ञानात्प्रश्नः ॥

स्वकार्येत्यर्थः । कर्मत्वेन—संमार्गकर्मत्वेन । मीमांस-
केति । 'गुणगता सङ्ख्याऽविवक्षिते'ति मीमांसकैः
कुत्राप्युक्तेः । अतएव ग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेऽपि तरय न
प्राधान्यम् । ९ 'तज्ज्ञात्याश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणं'पा० । तदिति ।
उपात्तेत्यर्थः । यथासम्भवाभिति भावः । यथाश्रुतार्थत्यागे
बीजमाह—अन्यथेति । मदुक्तार्थानङ्गीकार इत्यर्थः ।
१० कैयटोक्तं द्विर्वचनवदिति दृष्टान्तं विषटयति—
समुदायेति । भाष्यं स्वयं योजयति—तस्मादिति ।
११ अनेन—भाष्येण । १२ आद्ययोगे पञ्चमीयम् ।
१३ निवृत्तौ—निवृत्तौ सत्याम् ।

[समाधानभाष्यम्]

सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्,
अनुबन्धकश्चात्रोऽऽकारः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

क पुनरयं सानुबन्धकः, क निरनु-
बन्धकः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं डितं विद्याद्व्याख्यस्मरणयो-
रङ्गित्’ ॥

(प्र०) अर्थवशाद्विशेषाऽवसाय इत्युत्तरम् ।
ईपदर्थे—‘आ उष्णमोष्ण’मिति । ‘आधीषदर्थे’
इति चोक्तम् । क्रियायोगे—आ इतः—एतः ।
प्रादिषु हि लिप्यन्ते । ‘आख्यादाभिविध्यो-
रिति समासविधौ छिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्तात्
ओदकान्तात् । आ अहिच्छत्रात् आऽहिच्छत्रादिति ।
विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः ।
पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्याऽन्यार्थत्वोत्तनायाऽऽ-
कारः प्रयुज्यते । ‘आ एवं नु मन्यसे’ । नैवं पूर्वम-
मंस्थाः, संप्रति मन्यसे इति । वाक्यारम्भसूचनाया-
ऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः
प्रयुज्यते, ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते—‘आ एवं
किल त’दिति ॥

(उ०) किञ्चिद्विधानां योपात्तस्याऽन्यविधानाय पुनरु-
पादानमन्वादेशः । प्रकृते च विधानद्वयाऽभावादेतमित्ये-
नादेशो न कृत इत्याहुः । विना तेनेत्यादि । यथा ‘आ
काशीं वृष्टो देव’ इत्यादौ काशीमभिव्याप्य, काशीं वर्जय-
त्वेति वाऽर्थः ॥

ओत् ॥ १ । १ ॥ १५ ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रश्नभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

आहो इति, उताहो इति ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमा-

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ इदम्—अनाङ्गिति । २ अत्र—आ एवमित्यादौ ।
३ उक्तं—कुगतीति सूत्रे वास्तविकतोक्तम् । ४ ‘पूर्वप्रक्रान्त-
वाक्यार्थ’ । ५ अन्वयात्स्वम्—अनभिमतत्वम् । ६ मञ्जु-

हारोऽयम् । आह-उ-‘आहो’ इति । उत-
आह-उ-‘उताहो’ इति । तत्र ‘निपात एका-
जना’ङित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) ओत् । निपातसमाहारोऽयमिति ।
अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इत्यादीनां
दर्शनादर्थभेदाऽभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् ॥

(उ०) ओत् । दर्शनादिति । ‘वेदे चादीनां पाद-
पूर्णार्थानां च लोकेपीत्यादिः । अर्थभेदाभावेऽपि ।
तन्नात्वाऽभावेऽपि, अवयवा अनर्थकाः, निपातसमुदाय
एवार्थवानिति भावः । ‘उ’शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन
‘उज्ज’ इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥

(प्र०) एवं तर्ह्येति । चादिषु तथा पाठा-
दिति भावः ॥

[निपातसमुदायत्वपक्षे समाधानभाष्यम्]

अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ
षु यातं मरुतः । ओ षु यातं बृहती शकरी
च । ओ चित्सखायं सख्या ववृत्त्याम् ॥

(प्र०) ओ षु यातमिति । ‘आ उ ओ’ इत्य-
त्राऽन्तवद्वावाद्भवत्ययमाङ्गित्यनाङ्गिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति, पर्युदासे तु र्सीति न दोषः, तत्र ह्याइस्व-
शस्योकारस्याऽऽङा सहैकादेश आदिवद्वावादुकार-
ग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च
प्रयोजनं क्वचिच्छाखायाम्—‘ओ आयात’मिति
पाठे प्रकृतिभावः ॥

(उ०) पर्युदासे त्विति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः,
आङ्भिन्नत्वस्याऽशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम्,
आङ्त्वस्य पूर्वान्त(र्व)त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्र-
यधर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । न
चाऽन्तवत्त्वमेवं दुर्लभं, शास्त्रीयकार्याऽभावादिति वाच्यम् ।
तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन
प्रगृह्यत्वाऽभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥
तस्याश्चेति । प्रगृह्येषु पदपाठे ‘इति’शब्दप्रयोगनियमा-
दपि फले विशेषो बोध्यः ॥

इत्यनेन सिद्धमिति । वक्तव्ये निपातेति कथमुक्तमत आह-
उशब्दोत्रेति । ७ निपातसमुदायरत्नोकारे ऋषवात्पक्षे-
ऽपि समापत्ते-अथवेति । ८ क्वचिन् । ९ कैयटोक्तं
दूषयति—वस्तुत इति । १० तत्रापि—पर्युदासेऽपि ।

[आक्षेपवार्तिकं तद्व्याख्यम्]

॥ * ॥ ओतश्चिप्रतिषेधः ॥ * ॥

‘ओदन्तो निपात’इत्यत्र च्यन्तस्य-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत्
अदोऽभवत्, [अतिरः तिरः अभवत्]—
तिरोऽभवत् ॥

(प्र०) अदोऽभवदिति । च्यन्तत्वेनाऽत्र निपा-
तत्वम्, ‘ऊर्यादिच्वी’त्यत्र निपाताधिकारात् । प्रति-
षिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेत्, उभयाऽर्थ-
त्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा
विधीयमाना प्रतिबन्धाऽभावाददोऽभवदित्यत्रापि
भवति, ‘ओ षु यात’मित्यत्रापि परत्वादनाङ्किते
प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को
विरोधः ॥

(उ०) भाष्ये—ओतश्चितीति । पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्था-
धिकाराद्गौणमुख्यस्याऽप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ प्रतिषिद्धा-
र्थत्वादिति । प्रतिषिद्धसंज्ञकं पदं ‘प्रतिषिद्ध’पदेनोच्यते ।
परत्वादिति । ‘निषेधाश्च बलीयांस’इत्यस्य तु नायं विषयः ।
तस्यै पूर्वैण सह पाठात्तन्निषेधकत्वादिति भावः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

न वक्तव्यः । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युत्तरम् ॥

(उ०) प्रतिपदोक्तस्येति । न च ‘प्रतिषिद्धार्थोऽ-
यमारम्भ’इति पूर्वभाष्याऽसंज्ञक्याऽत्रैतत्परिभाषया अप्रवृत्ति-
रेवाऽनित्यत्वादुचितैति वाच्यम् । अस्यैकदेशुक्तत्वात् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि—अगौर्गौ समपद्यत—गोऽ-
भवत्—अत्र प्राप्नोति ॥

(प्र०) एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्व-
मस्ति ‘गमेर्ङोः’ इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य

१ कश्चिन् । २ तस्य—अनाङ्किते प्रतिषेधस्य । पूर्वैण—
निपातपञ्चाङ्गित्येनेत्यर्थः । तन्निषेधेति । अनन्तरस्येति
न्यायात् । एतेन ‘प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भः’ इति प्रतिज्ञाहानिर्द-
क्षिता । तथाचानेन प्रतिषिद्धार्थव्यवस्था व्यर्थमेव क्रियत इति
भावः । एकनिपातपक्षे तु न कश्चिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।
३ पूर्वैति । तत्पक्षे सर्वेषां लाक्षणिकत्वात् । अस्यैकेति ।
एतेनैकनिपातपक्ष एव स्थापितोऽनेन, पक्षान्तरे सर्वेषां

हि साक्षादुच्चारणं नास्ति, ‘आहुण’इत्यादिसामान्य-
लक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते—तल्लाक्षणिकमुख्यते ॥

(उ०) तदनयन्भाष्ये आह—एवमपीति । ननुलक्षणेन
प्रतिपादितत्वादित्दमपि लाक्षणिकमत आह—यस्य हीति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-
संप्रत्यय’इति । तद्यथा—‘गौरनुबन्ध्योऽग्नी-
षोमीय’इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । गुणादागतो—गौणः ।
यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः
मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः । तत्र ‘स्वं रूप’मित्यत्र
रूपग्रहणेनाऽर्थपरिग्रहणस्य ज्ञापितत्वादवर्धतः कार्येण
भवितव्यम् । स चाऽर्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते ।
गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रव-
र्तते । अनियतश्च गौणोऽर्थः । तस्माद्गौणिकोऽयं
न्यायो—‘गौणमुख्ययो’रिति । ‘गोऽभव’दित्यत्र च
जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्व-
मर्थस्य । ‘गोऽभव’दित्यत्र च वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं,
‘सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणा’इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ
च गोत्वमारोपितं, न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाऽभावः ॥

(उ०) प्रधानत्वात्—अर्थान्तरप्रतीतिनिर्पेक्षतया
प्रतीयमानत्वात् । तादृशोऽर्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं,
मुख्यत्वं च बोध्यम् । गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह—
तत्र स्वरूपमिति । प्राथम्यमेवोपपादयति—गौणेहीति ।
आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकैति भावः । मुख्या-
र्थारोपेणैति । आरोपितसिद्धत्ववान् माणवकादिसमाभिव्या-
हारे सिद्ध्यशब्दार्थ इति भावः । मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर-
माह—अनियतश्चेति । सिद्ध्यशब्दस्य माणवकबलीबर्दादिषु
प्रयोगादिति भावः । एतेन—वर्णग्रहणे ‘लक्षणप्रतिपदोक्त’-
परिभाषाऽप्रवृत्तौर्कारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिन्त्यमित्य-
पास्तम् । अनेनैव तस्याऽपि वारणात् । ह्यार्थमश्वेत्यादस्त-
ज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया

तत्त्वादेतत्समाध्यनुपपत्तिरिति निरस्तम् । ४ इतीति ।
इत्यनया परिभाषया गोऽभवदित्यत्र न भविष्यतीत्यर्थः ।
५ तादृशतादृशेत्यर्थः । ६ दर्शयितुम्—‘स चार्थ’ इत्यादिना
प्रदर्शयितुम् । ‘उपोद्धातमारचयती’ति शेषः ।

७ ओकारस्य—भाष्योक्तो गोऽभवदित्यत्रलोकारस्य ।
८ अनयैव—गौणमुख्यपरिभाषयैव । ९ उक्तसिद्धान्तमाह—
ह्यार्थासेवि ।

वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । न चेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तददेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवर्ततां, तत्रैवाधोपस्थितैः सत्त्वादिति वाच्यं, 'निपात' इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीनां सति संभवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनाऽपि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्याऽर्थकनिपातानामेव ग्रहणं, न तु गौणाऽर्थकानामिति भावः । एवं च कार्यकाल-पक्षेऽपि 'च्यन्ता निपात' इत्यस्याऽत्राऽनुपस्थितिः, एतत्परिभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चाऽर्थवद्द्रव्यमेवोच्यते ॥ प्रकृते गौणत्वमुपादयति-जाह्न्यादिनेति । आरोपे बाज-माह-प्रकृतेः कर्तृत्वमिति । एवं च 'गोऽभव' इत्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः । यत्र च योगीश्वर-शापादिना मुख्यगौरुपप्राप्तस्तरं चिन्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः । ननु 'सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत' इति भाष्ये विवृतेरापि कर्तृत्व-दर्शनादुक्तं-वृत्ताविति । एवं च च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः । प्रकृतेरेव कर्तृत्वं हेतुमाह-सङ्गीभवन्तीति ॥

[वार्तिकवादिनः समाधानबाधकभाष्यम्]

कथं तर्हि बाहीकं वृद्ध्यात्वं भवतः,-
'गौस्तिष्ठति' गामानयं'ति ? ॥

[न्यायाश्रयेण-समाधानसाधकभाष्यम्]

अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दा-
श्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च
वृद्ध्यात्वे ॥

(प्र०) शब्दाश्रये चेति । स्वार्थं वृत्तः प्राति-
पदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तर-
सन्निधानाद्रीणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य
मुख्यव्यपदेशो नास्ति, गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्द-
त्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाऽभावेऽभावाच्छब्दाश्रये
चेत्युक्तं न त्वप्रार्थी नापेक्षते । तत्र यथा 'क्षेतं
छागमालभेते'ति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो,
वाक्यीयात् न्यायात् पश्चात्परस्परणे । एवं 'गां
बाहीकमानये'ति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्ता-
धुत्पन्नायां वाक्यीयान्यायात्सामानाधिकरण्या-
द्रीणार्थप्रादुर्भावो भवतीति 'पदकार्येष्वेवायं न्यायो
न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ व्यपदेशः-व्यवहारः । २ सिद्धान्तमतेनाह-
आक्षेप इति । ३ धर्मपक्षे इदम् । धर्मपक्षे तु कर्मत्वाच्च-

(उ०) ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्याऽर्थरहितवर्ण-
मात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते, स चाऽयुक्तः, सर्वानामस्यामा-
ऽम्शसाक्षिप्रतिपदिकस्यैव इत्यनेन विशेषणादनयोरपि
विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह-स्वार्थे इति । स्वार्थादिप्रयुक्त-
कार्येण पूर्णस्य पदस्याऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्था-
न्तरान्वये बाधप्रतिस्थाने गौणाऽर्थप्रतीतेरिति भावः ।
आक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाऽभावाच्च ।
गौणापेक्षयेति । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धि-
शब्दत्वात् । गौणाऽभावे--गौणस्य बुद्ध्यसन्निधाने,
मुख्यव्यपदेशस्य-मुख्यपदस्याऽभावादित्यन्वयः । एवं
च 'शब्दाश्रये चे'ति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थ-
बोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य
कार्यत्वेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् । ननु द्विती-
यादेः कर्मत्वार्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां बाहीक-
मानये'त्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्मत्वेऽपि तद-
भिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वा-
त्प्रत्येकं प्रवर्तते, ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत
आह-तत्रेति । श्रौतः क्रियासंबन्ध इति । द्वितीया-
श्रयणुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उप-
स्थिताऽर्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परंपरा-
साधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियान्वयफला-
श्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः । वाक्यीया-
न्यायात्-आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या । पश्चात्-विभक्त्यु-
त्पत्त्यनन्तरम् । एवमिति । द्वितीयादेः सामान्यतः
क्रियासंबन्धज्ञानापेक्षत्वाच्च ज्ञानमूलकद्वितीयाधुत्पत्तौ गो-
दाशस्य बाहोर्कमेऽन्वयः पश्चादेव । एवं च कर्मणोरेव विशेष्य-
विशेषणभावो, न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः ॥ यत्तु-
विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरूपत्वेन तयोः संबन्धबोधः
श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्व-
यबोधः, पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः । एवं 'गां बाहीक-
मानये'त्यादावपि 'ति कैयटार्थं व्याख्यायै दूषयन्ति- 'गां बाहीकं
पाठये'त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवाऽ-
संभवी, तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाचनापत्तिरिति ॥ तदेतेन
परायतम् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्था-
नामितराऽन्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य
वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च, तादृशबोधद्वयकल्पने गौरवाच्च, अनु-
भवाऽभावाच्च । किं च अपदस्याऽप्रयोगेण बोद्धुमिः सर्वत्र
पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहणे 'अस्त्वं त्वं संपद्यते' 'अमहान्महान्भू-
तस्त्वद्भवती' त्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन
चाऽस्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्तविशिष्टरूपके-

वच्छिन्नेत्यर्थः । ४ सामान्यतः-क्रियात्वेन रूपेण ।
५ विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरमेव । ६ व्याख्यायैति । शब्द-
कोस्तुभक्तो भाष्यव्याख्याकाराश्चेत्यादिः । ७ कचिन्न ।

त्यपि बोध्यम् । अत एवात इजित्यादेः श्वशुरसदृशस्या-
पत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्ते-
स्यार्थवत्सुत्रस्थ भाष्यबलात्संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्स-
ज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवतीति बुद्धिसुत्रस्थभाष्याच्च
सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयस्वादेरेव द्वितीयादिनियाम-
कत्वेन मदुक्तन्यास्यैव तत्सोचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे
मुख्ये गौणे वा प्रयुयुक्षति, न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति
छूट्यते-पदकार्येष्विति । सामानाधिकरण्यादिति ।
इदमुपलक्षणं, पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥

उज ऊँ ॥ १ । १ । १७ ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रश्नभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—आहो इति ।
उताहो इति ? ॥

(प्र०) उज ऊँ । इह कस्मादिति । निपात-
समाहारं मत्वा प्रश्नः ॥

(उ०) उज ऊँ । प्रश्न इति । एवंचाऽत्र 'ऊँ'-
आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

[तटस्थस्य समाधानभाष्यम्]

'उज' इत्युच्यते । न चाऽत्रोत्रं पश्यामः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

उजोऽयमन्येन सहैकादेश उजग्रहणेन
गृह्यते ॥

[तटस्थस्य तन्निरासभाष्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नोजेकादेश-
उजग्रहणेन गृह्यते' इति यदयमोदित्योद-
न्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति ॥

(प्र०) यदयमिति । एकादेशे कृते आदिव-
द्भावात्संज्ञासिद्धिः ॥

(उ०) संज्ञासिद्धिरिति । निपातएकाजित्यने-
नेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् । एकादेशस्थान्य
लघुस्तिथर्मत्वात् । एकादेशस्थान्यल्मात्रवृत्तिधर्मस्तु नायम्,
उजिति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनाऽन्तादिवद्भावेन तादृष्या-
नतिदेशेऽपि न दोषः ॥

[पूर्वपक्षिणो ज्ञापकनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत्—'प्रति-
विद्यार्थोऽयमारम्भः' इति ॥ दोषः खल्वपि
स्याद्यद्युज्जेकादेश उजग्रहणेन गृह्येत । जानु

उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, जान्वस्य
रुजति । 'मय उजो वो वे'ति वत्त्वं न स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—यद्युजिति । सामान्येन ज्ञापकमिति
भावः । वत्त्वाऽभावपक्षे 'ऊँ'आदेशो न स्यादित्यपि दोषो
बोध्यः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥

अथ वा द्वावुकाराविमौ । एकोऽनु-
बन्धकोऽपरः सानुबन्धकः । तद्योऽनु-
बन्धकस्तस्यैव एकादेशः ॥

[योगविभागवार्तिकम्]

॥ * ॥ उज इति योगविभागः ॥ * ॥

'उज' इति योगविभागः कर्तव्यः ।
'उजः' । [उजः] शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन
प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति । विति । ततः
'ऊँ' । उज 'ऊँ' इत्यमादेशो भवति शाक-
ल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः
प्रगृह्यसंज्ञश्च । ऊँ इति ॥

(प्र०) इह रूपत्रयं साध्यम्—'उ इति' 'विति'
'ऊँ इति' । तैश्चैकयोगे न सिध्यति । एकयोगे लुङ्
इति ध्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात्संबध्यते न प्रगृह्य-
संज्ञया । सा तु 'निपात एकाजना'ङिति नित्येवाऽस्य
भवति । शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या ऊँ आदेशो विकल्पिते
रूपद्वयं स्यात्—'उ इति', 'ऊँ इति' न तु 'विती'ति,
तदर्थमाह—उज इति योगविभाग इति । 'उज'
इत्यत्र 'शाकल्यस्येतो प्रगृह्य'मिति चानुवर्तते । तत्र
प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते, नाऽन्येषा-
मिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते—
उ इति वि[ती]ति । 'ऊँ' इत्यत्र च यदि शाक-
ल्यस्येति नाऽपेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमा-
देशः स्यात् । ततश्च 'विति' 'ऊँ इति'—एते [द्वे] एव
रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यप्रहणानुवृत्त्या आदेश-
विकल्पे सति त्रीणि सिध्यन्ति ॥

(उ०) नित्यैवेति । आदेशाऽभावपक्षे इत्यर्थः ।
न तु वितीति । न च 'उ इति'त्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय

१ 'प्रयुयुक्षते' पाठा० । २ 'नचोजेका' । 'नचोजैका'
'नोजएकादेशः' । ३ दोषान्तरमाह—दोष इति । ४ लुप्तं

स्यात् । ५ तच्च—तत्तु । ६ हि—यतः । ७ 'बृत्त्यावादेशो'पा० ।
८ तदर्थं—वितीति सिद्धयर्थम् । ९ तत्र—'उज'इत्यत्र ।

सिद्धत्वेन शाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यं, मयः परत्वे किम्बितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याभिप्रायेति प्रगृह्यत्वाऽभावे 'मय' इति वक्ष्यस्याऽसिद्धत्वेन-कोयणचीति बलेऽनुस्वारापत्तेः । उ इतीत्यतः सानुबन्धक-बोधरथाऽपीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भावः । अन्ये तु अनेने प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे 'ऊँ इति' वितीति सिद्धयति, न तु 'उ इति' अतो योगविभागः । न चाऽपवादे विशिष्टे ऊँ आदेशे असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात्, अप्रवर्तमानाऽपवादस्योत्सर्गबाधकत्वाऽभावात्, अत एव 'पारेमध्ये' इत्यव्ययीभावाऽभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्यसंबन्धस्य क्लृप्तत्वेनाऽत्र विधेयविशेषणत्वे मानाऽभावात् । सह विधानेन वाक्यभेदस्याऽप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च 'ऊँ' इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाऽभावेऽप्यस्य तात्पर्यान्नैतदभावे 'निपात' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । प्रगृह्य-स्येति । अनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबन्धे उच्चात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य 'ऊँ' भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्त-तया विपरिणम्य स्थानिना संबध्यत इति भावः । द्वे एवेति । न च 'उ इती'ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धं, सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे 'किम्बिती'-त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपाऽसिद्धि-प्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु उज इत्यस्याऽत्रानुवृत्तस्यार्थाधिकारा-दप्रगृह्यपरतैव, प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्य-स्वरसादिति ऊँ इति 'उ इति' च रूपे स्यातां, न तु 'विती'ति तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः । ऊँ इति दीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपदस्याऽत्र संबन्ध इति सर्वमवदातम् ॥

[योगविभागप्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(उ०) किमर्थो योगविभाग इति । प्रगृह्यत्वाऽदे-

शयोः शाकल्यमते एव प्राप्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यात् । एवं च 'ऊँ इति' विती'ति च रूपे । ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवं चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकभाष्यम्]

॥ * ॥ ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ * ॥

शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन 'ऊँ' विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति 'उ इति' ।

१ दोषान्तरं तत्राह-उहूतीति । २ अनेन-उज इत्यनेन । 'उजःस्थाने' इतिशेषः । ३ 'स्याऽभावात्' पा० ।

अन्येषामाचार्याणां मतेन-'विती' ॥

(प्र०) ऊँ वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुते-रेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे-शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञा-ऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशा-त्प्रदेशोऽपि प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापी-होम इति षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ॥

(उ०) शाकल्येति । एवं च योगविभागसामर्थ्याच्छा-कल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्याच्च तर्जं यथाश्रुतम् । किं तु विकल्प-मात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलैष्टसिद्धिरिति भावः । एवं च शाकल्यमते एव विकल्पः फलितः । तदाह भाष्ये-शाक-ल्यस्यविभाषेति । शाकल्यमते 'ऊँ' आदेशविकल्पे यत्फलति तद्वर्णयति-प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति । तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'प्रगृह्य'मित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुज इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनाऽन्यत्र इत्यत आह-यद्यपीति । फल-रूपतयेति । फलं-संज्ञाया बाध्यतया संशिनः, तद्वोधकं पदं लक्ष्यते । तद्वृत्तयः । तेन च तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः । 'द्विवचनाद्यभिधेय' इति बहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दबदभिन्नं द्विवचनादीति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृ-ह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् । स्वरूपपदार्थक इति । उजो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव, शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यं, 'पटः शुक्ल' इतिवत् । प्रकृते तु 'पटरस्य शुक्ल' इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयथि-करण्येनाऽन्यत्र इति न कश्चिदोषः । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदा-ऽभिज्ञा आदेच इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । 'द्विवचनाद्यभिधेय' इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यक-बोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिध्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥ [उज ऊँ] ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १८ ॥

[आक्षेपवार्तिकभाष्यम्]

॥ * ॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव' ॥ * ॥

'ईदूतौ सप्तमी'त्येव सिद्धं, नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

(प्र०) ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । ईदूतौ सप्तमी-स्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं, सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्ताया-मपि सप्तम्यां 'सोमो गौरी अधिश्रित' इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः ॥

४ सप्त-शाकल्यपदम् । ५ 'सम्बन्धश्च तद्वोधकम्' । ६ श्लोकवार्तिकमेतत् ।

(उ०) ईदूतौ च । ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह—सप्तमीसहस्र्यादि । तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः । सप्तम्यां वेति । सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः । अथन्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदं न्यायमिति तात्पर्यम् । लुप्तायामपीति । 'न लुप्तमते'ति निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽपीति भावः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥ * ॥

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क ? ॥ 'सोमो गौरी अधिश्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥

(प्र०) लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याऽभावात्प्रत्ययनिमित्तं यत्राऽन्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य सद्भावादौरीत्यत्राऽप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति, न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति ॥

(उ०) ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं 'सोमो गौरी' इति, तत्राह—संज्ञेति । सप्तम्या एवेति । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे, सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्र मानं, तथापि 'वचना'दित्यादिना तद्व्यतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ अस्त्याश्च कार्याभावादिति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकायाऽभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते षष्ठ्यर्थप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकायाऽप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात्तत्कार्याऽभाव इत्यर्थः । तदेवाह—प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

नाऽत्र सप्तमी लुप्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ पूर्वसवर्णोऽत्र भवति ॥

(प्र०) पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा ॥

१ श्लोकवार्तिकमिदं । २ लुप्ते इति सामान्ये नपुंसकमित्याशयेन भाष्ये-लुप्तायामिति । ३ लुप्तसप्तम्यन्तत्वे-

(उ०) पूर्वसवर्णे इति । स च 'सुपां सुलुगि'त्यनेन ।

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडा-

ऽऽम्भावः प्रसज्यते ॥ * ॥

यदि पूर्वसवर्णः, आडाऽभावश्च प्राप्नोति ॥

(प्र०) आडाऽभाव इति । एकादेशं बाधित्वाऽऽडामौ स्याताम् ॥

(उ०) एकादेशमिति । परस्वादाणां दाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्चेति भावः । एवं च ङ्यन्ते 'गौरी'त्यादौ लुक्त आवाद्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

एवं तर्ह्याहाऽयमीदूतौ सप्तमीति । न चास्ति सप्तमीदूतौ, तत्र वचनाद्भवति ॥

(प्र०) वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्या 'सप्तमी' शब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणारिष्यतीति भावः ।

(उ०) सर्वत्रैवेति । ननु 'ययो'त्यादिभ्यो ङी दीर्घं 'तनू' इत्यादौ ओऽसुपोः पूर्वसवर्णादेशं च ईदूदन्तसप्तमीसंभवात्कथमेतदिति चेन्न, 'ईदूदसप्तमी प्रगृह्यम्,' 'अदसः,' 'एच दिवचनम्' इत्येव सिद्धे स्थलान्तरे 'ईदूतौ सप्तमी'ति मुख्यवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयात्तत्र दोष इति केचित् । तत्र । 'न चास्ति सप्तमी ईदूता'विति भाष्याऽसङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वम् ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् ॥ * ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते—'इति न शुष्कं सरसी शयान'मिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति—'सोमो गौरी अधिश्रितः' इति ॥

(प्र०) मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह—यत्रेति । 'सरसी'ति । अत्र सरःशब्दात्परस्य किञ्चिदस्य

तत्परकत्वे । ४ 'संहिता कार्या' । ५ 'तनू' इत्यादौ गौरीदौ तु न विशेष इति बोध्यं । ६ 'सिध्यति' । ७ 'तत्प्रयोजन'मिति शेषः ।

‘इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यान’मितीकारे कृते भवती-
कारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः ॥

(उ०) सरःशब्दादिति । सरस्शब्दस्याऽसुनन्त-
त्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययात् ‘इति न जुष्कं सरसी
शयान’मित्यत्र सरसीत्यस्याऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

[समाधानबाधकवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ ‘तत्रापि सरसी यदि’ ॥*॥

तत्रापि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥
[‘सरसी यदि’] । यदि सरसीशब्दस्य
प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसी-
शब्दस्य प्रवृत्तिः ॥ कथम् ? ॥ दक्षिणापथे
हि महान्ति सरांसि ‘सरस्य’ इत्युच्यते ॥

(प्र०) सरसी यदीति । ‘यदी’ति सम्भाव-
नायाम् । तस्मात्स्थितमेतत्-वचनान्त्वैत्रं लुप्तायामपि
सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

(उ०) निराकर्तुः संशयार्थं ‘यदि’शब्दोऽनुपपन्न
इत्यत आह-सम्भावनायामिति । ‘शास्त्राणि चेत्प्रमाणं
स्यु’रिति वदसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमिदमिति भावः । ‘सरसी’-
शब्दो यदि ङीर्षन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन
उगन्तत्वाङ्गीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव तत्त्वम् । एवं च
ततो लुकेवोक्तप्रयोगे सिद्धे ‘इया’दिति वार्तिके ईकारादेशो न
विषेय इति भाष्याशयः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्या-
ल्लुप्तेऽपि सिद्धिः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे ॥*॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यां ‘न प्रगृह्य-
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती’ति ॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ कुमार्यंगारं
कुमार्यंगारम् । बध्वोरंगारं बध्वंगारम् ।
प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

(प्र०) ज्ञापकमिति । ‘ईदृदे’दित्यत्र तृतीय-
चतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । ईहं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि
प्रत्ययलक्षणं स्यात्तदेदृतौ च सप्तमीत्येव सप्तमी-
सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदृदन्तं तत्प्रगृह्य-

सज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा
भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन ? । तत्क्रियमाणं प्रत्यय-
लक्षणाऽभावं सूचयति ॥

(उ०) सप्तमीसहचरितत्वं च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

[अर्थग्रहप्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥*॥

अथ वा ‘पूर्वपदस्य मा भू’दित्येवमर्थ-
मर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्या-
मातिर्नद्यातिः ॥

(प्र०) संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधे-
रभावात्तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफला-
ऽभावादाह-मा वेति । वाप्यश्वो नद्यातिरिति ।
‘संज्ञाया’मिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीका-
रान्तं पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् ॥

(उ०) संज्ञायामितीति । अत एवाऽग्रे भाष्ये-
‘जहत्स्वार्था वृत्ति’रिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन संज्ञाऽनव-
गमादस्य नित्यसमासत्वे ‘वाप्यामश्व’ इति विग्रहो नोचित
इति वाच्यं, वाक्यात्संज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वे-
ऽपि न तद्विधायकं वाग्रहणाऽसम्बन्ध इति समासघटको-
भूतानां तद्विषये विग्रहाऽभावे मानाऽभावात् । ‘अनितं चेदं
द्वितीयवृत्तयेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ।
सप्तमीसहचरितमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

[वादिनोः प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादे-
वाऽत्र न भवति ? ॥ ‘जहत्स्वार्था वृत्ति’रिति ॥

(प्र०) अथेति । अस्येवाऽत्र सप्तम्यर्थ इति
प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवाऽर्थवत्त्वापूर्वोत्तर-
पदयोर्वर्णवदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थो (ऽत्रं) नास्तीत्यर्थः ।

(उ०) वर्णवदानर्थक्यमिति । संज्ञायामिति समा-
सेऽस्य रुद्धिशब्दादवयवार्थाऽप्रतीतेरिति भावः । ‘वाप्या-
मश्व’ इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां रथेन तरतो-
त्यादिविग्रहप्रदर्शनबोधोध्यम् । अत एव-‘जहत्स्वार्था तु
तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी’ति वृद्धेरुक्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव ॥

१ लुप्तस्यात् । २ यदीत्यस्य ‘मन्त्रे’ इति शेषः ।
३ प्रवृत्तिः-प्रयोगः । ४ संज्ञार्थः-संज्ञार्थकः ।
५ ङीबन्तः-पिप्पल्यादित्वाङ्गीबन्तः ।

६ ज्ञापकं-तदभावस्य ज्ञापकम् । ७ ‘तदन्तत्वे’त्य-
स्यार्थमाह-ईदृदेदित्यत्रेति । ८ भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञापदं
तत्प्रकरणपरमित्याह-इदृदेति । ९ कचिन्न ।

(उ०) भाष्ये—अथाऽजहत्स्वार्थायामिति ।

‘सुप्पुपे’ति समासेन केवलयोगिके इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समु-
दायार्थोऽभिधीयते ॥

॥*॥ ईदृतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥*॥

(प्र०) समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं
स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य
प्रधानार्थस्याऽभिधानात्पांसूदकवत्स्वार्थस्य विवेका-
ऽनवगमात्समुदायाऽर्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाऽभि-
धीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन—यावानर्थो वाक्ये सप्त-
म्यन्तेनाऽभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह
ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ [ईदृतौ च]

(उ०) प्रधानार्थमपीति । अथपदशक्तिसमुदाय-
शक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकादापीपदात्स्वार्थविशिष्टप्रधाना-
र्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः संसर्गाऽश्च एव ।
तदाह—स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि । विवेकानवगमात् ।
पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः । पांसूदकमिति । पांसूदकं मिलितं यथा
संसृष्टमेव ज्ञानविषयो, न तु पृथक्, तथा समासात्संसृष्ट एवो-
पस्थितिर्विषयो न तु पृथगित्यर्थः । यावानित्यस्य विवरणं
केवल इति । कैवल्यं विवृणोति—असंसृष्ट उद्भूत इति ।
असंसृष्टत्वं—विशेषणाऽविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वमितराऽविशे-
षणत्वमिति बोध्यम् । समुदायरूपोऽर्थः—पूर्वपदार्थवि-
शिष्ट उत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभिधाभिः परस्परसहकारेणो-
पस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थ-
मात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः । ‘गौरी’त्यादी त्व-
स्त्येव गौरीदिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिव्याहृत-
पदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिर्विषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्य-
वसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः ।
सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् । ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो, विशे-
ष्याऽभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय
तदन्तविधिरिति भावात् ॥ [ईदृतौ च सप्तम्यर्थे] ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अजहत्स्वार्थायाञ्च—अजहत्स्वार्थायामपि । २ अस्य च
पत्र सप्तम्यर्थ एव तत्रैव प्रवृत्तिर्न तु समुदायार्थो यत्राभिधीयते
तत्रेति न दोष इत्याशयः । ३ शक्तीति । एतदुभयशक्ति-

दा धा ध्वदाप् ॥ १ । १ । १६ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं

शिदर्थम् ॥*॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ।

‘दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्ती’ति वक्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ आत्वभूतानामियं संज्ञा
क्रियते, साऽऽत्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् ॥ ननु च भूयिष्ठानि
घुसंज्ञाकार्याण्यार्द्धधातुके, तत्र चैत आत्व-
भूता दृश्यन्ते ॥

‘शिदर्थम्’ । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त-
व्यम् । शित्यात्वं प्रतिपिध्यते तदर्थम् ।
प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति ॥

(प्र०) दाधा ध्व । दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीय-
माना रूपान्तरयुक्तानां दोदेद्धेटां न प्राप्नोतीत्याह—
घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेद्धेटा-
मेजान्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददाति-
दधातिर्यच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनि-
र्देशात्सिद्धा दोदेद्धेटामपि घुसंज्ञा, कृतात्वानां चैषां
स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः ॥ आत्वभूतानामिति ।
भवतेः प्राप्स्यर्थादाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि,
कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा
भूताः । आकारान्ता इत्यर्थः । ननु लक्षणेन
कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः—
एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाऽभावात्, प्रक्रियागौरवाच्च
प्रयोग एव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणा-
नामयमेकेशषनिर्देशः, सामान्यानुकरणं वा ‘दा’इति
‘धा’इतिपृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयत
इति । घुसंज्ञायां सत्यां ‘नेर्गदे’ति लत्वं भवति ॥

(उ०) दाधा ध्व । दाधाशब्दयोरिति । प्रयोगस्थ-
दाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः । दोदेद्धेटा-

सहकारेणेत्यर्थः । उपस्थितावस्थान्वयः । ४ तत्र—तयोर्मध्ये ।
५ ‘तद्यथा संसृष्टमेव’पा० । ६ उभयोः साफल्यमाह—
असंसृष्टत्वमिति ॥ ७ कनिष्ठ । ८ इत्याह—इत्यत
आह । ९ ‘दधातिर्यच्छतिदधा’ ।

भेजन्तानामिति । एषां चाऽत्र 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तिन्यायादशितेति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चात्वमिति भावः । अत्र च पक्षे 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषा'निरनुबन्धक'परिभाषादीनां न प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवाऽनुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नाऽतिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वाऽसंभवेनेह दृ-ष्टं इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीढोऽपि नेह ग्रहणम्, एज्विषयाऽभावेन तदनुकरणे आत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञा न स्यान्निष्ठायाः पूर्वनिपातश्च स्यादत आह-भवतेरिति । प्राप्तात्वानामित्यर्थः । प्रमाणाऽभावादिति । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपरिस्थितप्रयोगस्याऽनुकरणे संभवति अनुपरिस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाऽभाव इत्यर्थः । गौरवाच्चेति । दीढस्तुजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र 'नेगंदे'ति णत्वानाऽपत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । एकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामानन्त्येन ज्ञानाऽसंभवादुद्धेयत्वेऽप्याह-सामान्येति । ननु समाहारद्वन्द्वे 'दाध'मिति स्यात्, अन्यत्र 'दाधा'विति स्यादत आह-पृथक्पदमिति । अत्र सो रत्वे यत्वं लोपे च निर्विसर्गं साधु ॥

[भारद्वाजीयवार्त्तिकावतरणभाष्यम्]

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

[भारद्वाजीयोक्तमाक्षेपवार्त्तिकम्]

॥*॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शि-
द्विकृतार्थम् ॥*॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ ['शिद्विकृतार्थम्'] ।

शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् ॥

विकृतार्थं खल्वपि-प्रणिदाता प्रणिधाता ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति,
प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन
ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् ॥

(प्र०) प्रणिदातेति । यत्तेदं लो वा रूपम् ।
प्रणिधातेति । घेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके च
लक्षणाऽनुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा, प्रतिपदोक्ते
त्वन्तरङ्गा ॥

(उ०) विकृतानां दोदद्धोरिति सूत्रे धेणिनृत्त्यर्थं
दाग्रहणपर्यालोचनया धुत्वं सुलभमिति । मत्वा वार्त्तिके
'शिदर्थ'मित्युक्तम् । भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकाऽसमर्थान्प्रति
'विकृतार्थ'मित्युक्तम् । 'प्रणिदाते'त्यादौ लाक्षणिकत्वं
स्फुटयति-यत्तेदं लो वेति ॥

[तटस्थस्य प्रश्नभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथ-
मिदं विज्ञायते-दाधाः प्रकृतय इति, आहो-
स्विदाधां प्रकृतय इति ? ॥ किं चातः ? ॥

यदि विज्ञायते-'दाधाः' प्रकृतय इति,
स एव दोषः-आत्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् ॥ अथ विज्ञायते-'दाधां
प्रकृतय' इति, अनात्वभूतानामेव स्या-
दात्वभूतानां न स्यात् ॥

(प्र०) कथमिति । 'दाधाप्रकृतय'इति षष्ठी-
समासः कर्मधारयो वोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ॥
दाधाः प्रकृतय इति । दीयत इत्यादावीत्वादेः ।
आत्वभूतानामिति । दाण्डाच्चाजाम् ॥

(उ०) 'प्रकृतय'इत्यस्य सापेक्षत्वादाह-ईत्वादे-
रिति । दाणिन्ति । 'आत्वभूता' इत्यनेन उपदेशे आकारा-
न्ता एवोच्यन्ते, तद्विलक्षणास्त्वनात्वभूता इति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणःसमाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि, नैवं विज्ञायते-'दाधाः प्रकृ-
तय' इति, नापि 'दाधां प्रकृतय' इति ॥
कथं तर्हि ? ॥ 'दाधा घुसंज्ञा भवन्ति,
प्रकृतयश्चैषा'मिति ॥

(प्र०) प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषा-
मिति लभ्यते ॥

(उ०) प्रत्यासत्त्येति । एवं चैषामिति नाऽपूर्वमिति
भावः । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत
इति तात्पर्यम् ॥

[तटस्थस्य प्रश्नभाष्यम्]

तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनु-
वर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'ईदृती च सप्त-
म्यर्थे' इति । ततो वक्ष्यामि-'दाधा
च्यदाप्' । 'अर्थ' इति ॥

(प्र०) अर्थ ई[ती]ति । एतद्वितीयं वाक्यम् ।
सन्निधानाच्च 'दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ' इति
प्रकृतीनामपि सिध्यति ॥

(७०) नन्वेकवाक्यस्ये दारयत्याद्येकदेशानर्थक्यव्यावृत्त्यर्थमेव तत्स्यान्न त्वन्यरूपप्रापकमत आह—एतद्वितीयमिति । अर्थवत्परिभाषयैवाऽनर्थक्यव्यावृत्तौ सिद्ध्यामर्थग्रहणाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदाथैवेति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानखण्डनभाष्यम्]

नैवं शक्यं । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यं । न चेदेवं, प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(७०) भाष्ये—प्रीणातीति । यथा 'पितृभ्यः प्रीणाती'त्यादौ ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नाऽर्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र माऽर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्, प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत्पुरस्तादपक्क्षयते,—घुप्रकृती माप्रकृती चेति ॥

(प्र०) तत्पुरस्तादिति । 'नेर्गदे'ति सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं, तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्यते ॥

(७०) ननु तत्रोभयाऽन्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्तव्येऽत्रैव करणं युक्तमत आह—तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाऽवशिष्टादुभयप्रकृतिगृह्यते इति प्रणिमयते प्रणिमयत इत्युभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते—प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्रनिमिनोतीति । 'मीनातिमिनोतिदीडां त्यपि चे'त्यात्वविधानाद्भवति माप्रकृतिस्त्वमनयोः ॥

(७०) आत्वविधानादिति । एज्वैष्ये ईकारान्तानामात्वविधानादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथाऽक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह

कस्माच्च भवति,—प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति ? ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्]

आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

यथैव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

(७०) भाष्ये एवं क्रियमाणेऽपीति । णत्वविधौ माङ्श्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाऽभावो वक्तुं शक्यस्तथापि भेदोऽग्रहणवारणाय 'गामादाग्रहणेष्वाविशेष' इत्युक्तमोग्रहणे तदप्रवृत्तिः । 'मा माने' इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च डित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् ॥

[भारद्वाजायप्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्]

विकृताथेन चाऽपि नार्थः । दोष एवेतस्याः परिभाषाया 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति—'गामादाग्रहणेष्वाविशेषः' इति ॥

(प्र०) गामादाग्रहणेऽपि । अस्य चाऽर्थस्य 'देपः पितृत्वमदा'विति पितृप्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधाऽर्थेन पितृत्वेन ? । सामान्यापेक्षया च 'निरनुबन्धकग्रहणं' इति, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो'रिति च परिभाषाद्वयाऽनुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेदोऽपि सिध्यति । 'दो दद्वो'रित्यत्र 'वा द' इत्येतद्वेदनिवृत्त्यर्थं सद्देदो घुसंज्ञां ज्ञापयति । न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं 'द' इत्येतत्, अस्य 'दधातेहि'रिति ह्यादेशविधानाद्दधावाऽप्रसङ्गात् ॥

(७०) सामान्येति । एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगद्यपेक्षया, परिभाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । स च 'दोऽवखण्डने' इत्ययम् । धेदोपीति । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद्वहणाऽप्रसङ्गः । यत्

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ कचिच्च । २ कर्त्तव्ये—कर्त्तव्ये सति । ३ भाष्यरीत्येदं, न वातिकरीत्येत्याह—एज्वैष्ये इति । ४ तत्र

सिद्धान्ती पूर्वपक्षमुखेनैव समाधातुं शङ्कते—अथेति । नेर्गदेति सूत्र इति भावः । ५ 'विज्ञायते' । ६ 'मेकग्रहणं' पा० । ७ सामान्यग्रहणार्थमिति । 'क्रियमाण'मितिशेषः

‘सानुबन्धकत्वादिति । तत्र । निरनुबन्धकस्य ‘धा’ इत्यस्याऽप्रसिद्धत्वात् । ये तु दाविषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तन्मते षेड्देशे शापकान्तरमाह-दो ददिति ॥

[आक्षेपवार्तिकन्तद्भाष्यम्]

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा
भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्र०) समानशब्दानामिति । समानश्रुती-
नामित्यर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृढ-
धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते ।
तौ चाऽर्थवन्तौ । पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागम-
भूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः ॥

(उ०) समानत्वं नाऽर्थत इत्याह-श्रुतीनामिति ।
तौचेति । एतेनाऽनर्थकत्वात्तयोर्धुत्वं नेत्यपास्तम् ॥ पश्चा-
दिति । प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भावः । आगमभूत-
त्वात्-आगमस्वरूपत्वात् ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ समानशब्दाऽप्रतिषेधोऽर्थवद्-
ग्रहणात् ॥ * ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः
प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ घुसंज्ञा कस्मान्न
भवति ? ॥ ‘अर्थवद्ग्रहणात्’ । अर्थवतो-
र्दाधोर्ग्रहणं, न चैतावर्थवन्ती ।

(प्र०) अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्येत्यस्य ‘स्वं रूपं’मित्यनेन ज्ञापितत्वात् ।
‘उरण् रपर’ इति चाऽणिवधीयमान एव रपरो भव-
तीति वृद्धिः क्रियमाणा ‘आर्’ भवतीति दार्धारोरेवा-
र्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा ॥

[अभ्युपगम्य समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ * ॥

अथवा यत्क्रियायुक्तः प्रादयस्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः ॥

(प्र०) अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां
दोषं परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात्
परस्य नेधौ परतो णत्वं विधीयते । अत्र दाधा-
ऽपेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं, किंतु दार्धारो-
रपेक्षयेत्यदोषः ॥

(उ०) अभ्युपगम्येति । अदाबिति प्रतिषेधार्थेन
दैपः पित्त्वेन दो ददित्यनेन च परिभाषामात्राऽनुपस्थान-
ज्ञापनसंभवादिति भावः । किंत्विति । तयोरेव क्रियावाचि-
त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

[यद्येवम्] इहापि तर्हि न प्राप्नोति-
प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि
नैतौ दाधावर्थवन्तौ, नाप्येतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः ॥

(प्र०) इहापि तर्हीति । अत्रापि पुकि कृते
पकारान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः, पुगन्तमेव च
प्रत्युपसर्गत्वम्, न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तदुणीभूत-
स्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

अर्थवत आगमस्तदुणीभूतोऽर्थवद्ग्रह-
णेन गृह्यते । ‘यथान्यत्र’ । तद्यथा-अन्यत्रा-
प्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

कान्यत्र ? ॥ लविता चिकीर्षितेति ।

(प्र०) न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य
भावस्य निमित्तवशादुपचयाऽपचयौ व्यपदेशहानिं न
कुरुतः, यथैा देवदत्तस्याज्ञाधिकयाऽज्ञच्छेदौ । इहा-
प्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्धुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः
पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्त्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्य-
दोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशानिं न करोति,
यथा सत्यपि रेफेऽकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशा-
ऽहानिः । इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् ।
यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः,

१) शेषनारायणाद्युक्तिं खण्डयति-यत्स्विति । २) वैयर्थ्यं
परिहरति-येत्येति । ३) ‘रपरा भवतीति’ । ४) ‘संज्ञा भवति’

पा० । ५) कचिच्च । ६) अत्रापि-प्रणिदापयतीत्यादी ।

७) एवम् पूर्वोक्तं समाधानद्वयं युक्तमित्याशयः ।

प्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वा-
णत्वं न भवत्येव । तद्गुणीभूत इति । प्रयोगसंपा-
दन उपकारक इत्यर्थः ॥

(ड०) भाष्ये-तद्गुणीभूत इति । यमुद्दिश्यागमो
विहितः स तद्गुणीभूतः-शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽत-
स्तद्गुणेन-तद्वाहकेण तद्वोधकेन गृह्यते-बोध्यते आगमवि-
शिष्ट इति परिभाषार्थः । तदाह-लब्धात्मकस्येति ॥ तेन
दाधौरोव्यावृत्तिः सूचिता । अपचय इति,-दृष्टान्तार्थम् ।
अन्तरङ्गत्वादिति । इदं यथोद्देशे, कार्यकाले तु णत्व
देशा संशाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे
पूर्वं पुनः प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद्भूत्वं सुलभ-
मेवेति चिन्त्यम् । ध्रुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थ-
वत्त्वमिति । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः ।
अकाराकारयोरिति । रेफविशिष्टयोरित्यर्थः । इहत्विति ।
पुनश्चासूत्रे इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-अज्ञावयवाऽकारस्य
मुग्विधायकाने मुगिति सूत्रारम्भसामर्थ्येन कच्चिद्वर्णग्रहणे
नाऽस्याः प्रवृत्तिः । तेन 'दिदीये' इत्यादौ यणादिकं न ।
अयमेवाऽर्थो भाष्येऽर्थवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः ॥ प्रयो-
गेति । इदं चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसंपादने
उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः, मूलयुक्ते-
स्तुल्यत्वात् । अस्य मूलयुक्तत्वाऽभावे तु तत्कथनवैयर्थ्या-
पत्तिः । तस्मान्मर्दुक्तव्याख्यैव ज्यायसी ॥

[आदेशवादिन आगमवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यच्चित्येषु नाम शब्देष्वागम-
शासनं स्यात् ? ॥ न । नित्येषु नाम शब्देषु
कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायो-
पजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः
शब्दोपजनः ? ॥

(प्र०) युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्व-
गमविरोधात्तद्वारेणादेशविधानाद्दाशब्द एवार्थवान्न
दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः ॥

(ड०) भाष्ये-यच्चित्येष्विति । वियदादिवद्वर्णाः-
प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्तः प्रलय-
कालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः । दाशब्द एवा-
र्थवान्न दाशब्द इति । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं
च पुत्राऽभावात्तदवस्थो दोष इति भावः । श्रौतस्थानषष्ठ्य-
भावात्स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ।

१ यमुद्दिश्येति । 'य' इति शेषः । तद्गुणीभूत इत्यस्य
व्याख्या-शास्त्रेणेति । २ तेन-लब्धात्मकस्येत्यनेन ।
इष्टान्तेति । ३ प्रकृतानुपयोगादित्याशयः । ४ महुक्तेति ।

कूटस्थत्वं व्याचष्टे भाष्ये-अविचालिभिरिति । तद्विर-
णम्-अनपायेत्यादि । इन्द्रान्मत्वर्थाणि पश्चान्नन्तमासः ॥

[आगमवादिन आदेशवादिनं प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

अथ युक्तं यच्चित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः ? ॥

(प्र०) अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानिन-
मपनीयादेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चो-
भयोर्दोषो न तमेकश्चोयः ॥

(ड०) नन्वेतावतापि स्वपक्षस्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य
स्यादत आह-यश्चेति ॥

[आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्]

बाढं युक्तं । शब्दान्तरैरिह भवितव्यं । तत्र
शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(प्र०) बाढमिति । प्रसङ्गवाची 'स्थान'शब्दो
न निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा
बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगम-
स्त्ववस्थिततस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि ॥

(ड०) प्रसङ्गवाचीति । 'पृष्ठी स्थान'इत्यत्रत्यः ।
प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः । सन्त एव प्रयोगे नित्या
इति । आदेशरूपा इत्यर्थः । बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जेन-
यथाक्रममादेशस्य, स्थानिनश्च । भाष्ये-शब्दान्तरे इति ।
तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तोपसंहारभाष्यम्]

आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्त्यनागमकानां
सागमकाः ॥ तत्कथम् ? ॥

'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' ॥

(प्र०) आदेशास्तर्हीमे इति । इङ्गवतीत्ये-
तद्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते ॥

सर्व इति । आगमा अपील्यर्थः । सर्वपदा-
देशा इति । पदशब्देन न सुमिळन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्यं
प्रतिपद्यमानं प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्सर्वं
पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे-
ऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु,
तथापि विकाराऽभावप्रतिपा. नपरमेतत् । बुद्धि-

शास्त्रेणेत्यनेनेति भावः । ५ पुनरिति प्रश्ने । किमेयुक्तमिति
प्रश्नः । ६ स्वयमेव समाधत्ते-न नित्येष्विति । नेत्यस्य
युक्तमितिशेषः । ७ 'शब्दान्तराच्छ' । ८ 'त्यनेन द्वारेण' पा० ।

विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाशब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथाऽऽगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् ॥

(उ०) आदेशास्तर्हीम इति । इमे-आगमत्वेन व्यवहियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि, आदेशास्तत्स-द्रष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । आद्यन्तावित्याद्येकवाक्यतया आर्द्ध-धातुकस्याद्यावयव इदित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलक-वाक्यान्तरकल्पनेन केवलतत्त्वबुद्धौ प्रसक्त्यामिकारादिः साधु-रिति बोधः । तेनाऽत्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः । यदागमा इति न्यायस्य चा-ऽत्रापि पक्षे सत्त्वात्प्रणिशोपयतीत्यादौ न दोषः । ये त्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति, तेऽमान्याः । 'अनागम-काना'मित्यादिव्यवहाराऽसङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जन-सावयवकबुद्ध्यन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्याऽपि निर्बाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह-सर्वे सर्वपदेति । यथा एरुरित्यादाववयवयोः श्रौतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्य-त्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्प्यते, एवमवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसा-वयवबुद्ध्योर्विपरिणाममात्रेणादेशव्यवहारो गौणो नित्यत्व-रक्षणाय कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेश-भावेन श्रौतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागः, अत एवाचः परस्मिन्निस्थादीनामुक्तिसम्भवः, तथाऽत्रापि श्रौतावयववय-विभावस्य न त्याग इति 'यदागमा' इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याह-तैवेति ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः, स्थानिवदिति श्रुतेः श्रौतस्थान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एरुरित्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वत्र केवलानुमानिके । अत एव 'लावस्थायाम'डिति पक्षेऽडादिविशिष्टस्याऽपिबदित्यादौ न पिबाद्यादेश इति दिक् । तदेतदाह-इह भवतीत्येतद्द्वारेणेति ॥ 'आगमा अपीत्यर्थ' इत्यस्य 'तथेत्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'बुद्धि-विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियते' इति । एतेनागमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामेकदेशविकारे ङीति वाक्यशेषविरोधः । आदेशश्लोपपादिकाया विकारव्यापकी-भूताऽभावप्रतियोगिगिरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षाऽवृत्ति-त्वादिपास्तम् । पद्यमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीय-मानं प्रकृत्यादौत्यर्थः । 'सर्वपदे'त्यत्र षडर्थे कः । सर्व-शब्दश्चाऽत्रावयवकाल्पन्यवाची । यद्येवमिति । एवं चैतद-वयवस्यानर्थक्याज्ञा संज्ञा, पुनः पूर्वं 'दा' इत्यस्य तु न संज्ञा,

१ कचिन्नेदम् ।

कार्यकालपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्थत्वेन पुनर्वृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुंविशिष्टस्य दाप्रवृत्तेन प्रवृत्तम्, 'यदागमा' इत्यस्याऽभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्ते-श्चेति भावः । आदेशपक्ष इति । बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशार्थां तु न कल्पितागमत्वादि-व्यवहारस्याग इति 'यदागमा' इत्यादेः सत्त्वेनाऽत्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥

[अक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दीडः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे ॥*॥

दीडः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे वक्तव्यः । उपादास्ताऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति । 'मीनातिमिनोती'त्यात्वे कृते 'स्थाध्वो-रित्त्वे'तीत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) दीड इति । उपादी सत इति स्थिते 'मीनातिमिनोती'त्यात्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ।

[आशयजिज्ञासाभाष्यम्]

कुतः पुनरयं दोषो जायते-किं प्रकृति-ग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् ? ॥

(उ०) सन्निपातपरिभाषया दीड आत्वे दारूपाश्रय-धुत्वं न । प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च तन्निबन्धनमपीति गृह्यशयः पृच्छति भाष्ये-कुत पुनरिति ॥

[आशयानभिज्ञस्य समाधानभाष्यम्]

रूपग्रहणादित्याह ॥

(उ०) आशयमविदुष उत्तर-रूपग्रहणादिति ।

[प्रकृतिग्रहणे दोषसूचकभाष्यम्]

इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते-उपदिदीषते । 'सनि मीमाधुरभलभे'ति ॥

(प्र०) इह खल्विति । एचो विषये आत्व-विधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः ॥

(उ०) इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । घुसञ्ज्ञास्य प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ।

[एकदेशिनो दोषनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । 'दाप्रकृति'रित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्तानामपीकारान्ताः, न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्र०) न चेयमिति । एच एव स्थाने आत्व-विधानादित्यर्थः ॥

(३०) अथैकदेशो एनं दोषं परिहर्तुमाह—नचेय-
मिति । तच्चाचष्टे—एच एवेति । 'मीनातो'त्यस्योपदेश-
काले प्रवृत्तिमसौ न जानाति । एवं च साक्षादाप्रकृतिसंभवे
व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । अतिफल्युत्पास्वेतन्मत
दूषणाऽनभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्त्विदं
वार्तिकमतम्—न चैतत्पक्षेऽवदान इत्यादावादनत्वनिबन्धन
युजायसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव
तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद् चनप्रत्याख्यानायैवजिषये आत्वं
सिद्धान्तितमित्यन्यदिति । तत्र । तादृशवाचिकस्याऽनुप-
लम्भात् । विपरीतं 'मिनातो'ति सूत्रे 'उपदेशवचनं कर्तव्यं
कथम्युच्यते' इति वार्तिकम् । तत्रोपदेशे एच इति
विरुद्धमित्याशङ्क्य एज्जिषय इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।
न तु भवदुक्तवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते ।
एवं च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्तिककारोक्तं दृष्टमेव । ननु
तदनुरोधेन गुरुभूतवचनानन्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः ।
नद्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किञ्चित्फल-
मित्याहुः ।

[तटस्थस्य प्रश्ने सिद्धान्तिनः समाधानं]

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न घक्तव्यः ॥
घुसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥ 'सन्निपात-
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'त्येवं न
भविष्यति ॥

(प्र०) सन्निपातेति । अकिरत्वमन्निपातेनाऽऽत्वं
क्रियते । यदि चाऽत्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाध्वोरिच्चेति
किरत्वं स्यादित्यकिरत्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां
प्रति नैवाऽऽकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न
प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः—दीहस्तृजादावात्त्वे घुसंज्ञा
भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवति । अत एव
वार्तिककारेण 'स्थाध्वोरित्त्वे' इति विशेषो निर्दिष्टः
अन्ये त्वाहुः—निर्देश एवैजन्तानामनुकरणाना-
मात्त्वे कृते दाण्डाज्धाजां चैकशेषे द्वन्द्वे च 'दाधा'
इति निर्देशादीदृशे नास्ति प्राप्तिः । नहि तदनुकरण-
स्याऽऽत्त्वमस्ति, अगुणविषयत्वात् ॥

(३०) अकिरत्वेति । एचो विषयस्याऽन्यथाऽसंभवा-
दिति भावः । किरत्वमिति । तदभावे संनियोगशिष्टत्वा-
दित्वमपि नेति कार्याऽभावादुत्पत्त्याऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥
प्रणिदातेतीति । ननु 'प्रणिदीयते' इत्यत्र नित्यणवप्रसङ्गो
णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न, इष्टापत्तेः । अन्ये

त्वाहुरिति । अत्राऽरुचिबीजं तु वार्तिकभाष्यविरोधान्न
तथा सूत्रतात्पर्यमिति । अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्यय-
प्रसङ्गाऽभावादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दाप्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥*॥

दाप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति—
'अवदातं मुख्यम्' ॥ ननु चाऽऽत्वे कृते
भविष्यति ॥ तद्व्यात्वं न प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'अनेजन्तत्वात्' ॥

(प्र०) दाप्रतिषेध इति । 'दाप्लवने' इत्य-
स्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्त्व-
मत्र प्राप्नोति ॥

(३०) इत्यस्यैवेति । न तु दैप इत्यर्थः । तस्य
पकारे श्रूयमाणे आत्वाऽयोगादिति भावः ॥ ननु पकारे
लुप्तेऽपि कथमात्वमुपदेशकाले एजन्तत्वाभावात्, नानुबन्ध-
कृतमित्यायाश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न । उपदेश
इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः सत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन
लुप्ते आवृत्तः । सति तु तस्मिन्नात्वम्, एजन्तत्वाऽभा-
वात् । यस्मात्परो नारितं तत्रैवाऽन्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥
तत्त्वमिति । 'अच उपसर्गात्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अनुबन्धस्या-
नेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

(३०) भाष्ये—अनेकान्ता इति । एवं च पकार-
सत्त्वेऽपि एजन्तत्वाऽनपायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ पित्प्रतिषेधाद्वा ॥*॥

अथ वा 'दाधा च्वपि' इति वक्ष्यामि ।
तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । 'अदा' इति ह्युच्य-
माने इहापि प्रसज्येत—'प्रणिदापयती'ति ॥

[अवश्यव्यक्तव्यताविषयनभाष्यम्]

शक्यं तावनेनाऽदाबिति ब्रुवता
वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् ॥

(प्र०) शक्यं तावदिति । दाब्दौ च धातुषु
वान्तौ पठितव्यौ ।

१ स्यादिति । 'तर्हि'तिशेषः । २ कृतइति ।
'कृतात्वानां तेषां'मितिशेषः । ३ तदभावे—किरत्वाऽभावे ।

४ दाबिति । दापः प्रतिषेधे स्वीक्रियमाणे सति दैष्वातोऽपि
प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ५ कचिन्न ।

(३०) 'तच्चावश्य'मित्यादि विघटयितुं भाष्ये-
शक्यं तावदिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्ते-
ऽदाबिति निषेधो न शक्यो वारयितुं, गामादाग्रहणेऽविशे-
षात् । 'दा'वित्यपि प्रकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः ।
बान्तपक्षेऽपि चत्वेन पस्य सिद्धत्वान्नाऽस्ति सूत्रभेदः ॥

[वादिप्रतिवादिनोक्तप्रत्युक्तिभाष्यं]

सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥
ननु चोक्तं 'दाप्रतिषेधे न दैपी'ति ॥ परि-
हृतमेतत्- 'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'-
दिति ॥ अथैकान्तेषु दोष एव ॥ एकान्ते-
ष्वपि न दोषः । आत्वे कृते भविष्यति ॥
ननु चोक्तं- 'तद्ध्यात्वं न प्राप्नोति ॥ किं का-
रणम् ? ॥ अनेजन्तत्वात्'-इति ॥ प्रकारलोपे
कृते भविष्यति ॥ नह्ययं तदा दाभभवति ॥

(३०) शङ्कते-नह्ययमिति ॥

[उत्तरभाष्यम्]

भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥

(३०) उत्तरयति-भूतपूर्वति । दात्वं श्रुत्या, प्रकार-
वैशिष्ट्यं तु अनयेति भावः ॥

[समाधानोपपादकभाष्यम्]

एतच्चात्र युक्तं-यत्सर्वेष्वेव सानुब-
न्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ॥ अनै-
मित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति

(प्र०) तावत्येवेति । इत्संज्ञायां सत्यामेव ।
प्रयोगे दाशब्द एवायं पितृकार्यं तु लभत इत्यर्थः ॥

(३०) इत्संज्ञायामिति । उपदेशोत्तरकालं-
जात्रायामेवेत्यर्थः ॥

[ज्ञापकोपन्यासेन समाधानान्तरम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति- 'नानु-
बन्धकृतमनेजन्तत्वं'मिति, यद्यमुदीचां
माडो व्यतीहारे इति मेडः सानुबन्धक-
स्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

(प्र०) अथवेति । अनुबन्धानामेकान्तत्व-
प्रक्षे उपदेश एवैजन्तानामात्वमुच्यमानं दैपो न
प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः । माड इति । मेडो
ग्रहणं न माडः, मेडो व्यतिहारेण नित्ययोगात् ।
माडस्तु विवक्षावशाद्व्यतिमिमीत इति कादाचित्क-

१ 'विघटयितु' मित्यस्य 'आहे'तिशेषः

२ प्रथमोपस्थित्याऽन्तरङ्गत्वम् ।

त्वाद्यतिहारयोगस्य । प्रणिदानं व्यतिहार इत्ये-
कोऽर्थः । 'उदीचां मेड' इति तु न कृतम्, एवं हि
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं'मिति न ज्ञापितं स्यात् ॥

(३०) मेड इति । अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारो नित्य-
संबद्ध एव गृह्यते; न तु पदान्तरसन्निधानेन बहिरङ्गव्यती-
हारवृत्तिरिति भावः । केचित्तु माडोऽनभिधानात् क्वा-
प्रत्ययानुपत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥ उदीचां मेड
इति । 'उदीचां म' इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । न चाऽनु-
बन्धसत्त्वे 'मे' इत्यस्य धातुत्वाऽभावाकथमावम्, अनुबन्ध-
लोपे एव धातुत्वमित्यर्थस्य 'न धातुलोप' सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्, आत्वविधायके धातोस्त्य-
स्याऽसंबन्धात् । गवादिशब्दानामुपदेशाऽभावात्तात्वम् । इरे-
प्रभृतीनामुपदेशेपि तेषामशित्यत्त्वाऽभावात्तात्वम् । प्रसज्य-
प्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्या शितप्रत्ययपरस्वयोग्यानामेजन्तानामेव
ग्रहणान्न दोष इति दिक् ॥

अथ वा दावेवायं न दैवस्ति ॥ कथं-
'अवदायती'ति ? ॥ इयन्विकरणो भवि-
ष्यति ॥ [दाधाध्वदाप्] ।

(प्र०) अथवेति । दिवादिषु 'दाप्' शोधने'
इति पठिष्यत इत्यर्थः ।

(३०) दिवादिष्विति । ननु ताच्छीलिके चानादि
'दायमान'इत्यत्र स्वरे भेदः । इयनि धातोर्दत्तत्वं, शपि चान-
शोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । सतिशिष्टादपि विकरणस्वरात्
सावंधातुक्तत्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरुभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वाऽन-
पायादिति दिक् ॥ [दाधाध्वदाप्] ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १११२० ॥

(प्र०) आद्यन्तवदेक ॥ एकशब्दोऽसहाय-
वाची, न संख्यावाची, बहुष्वपि व्यवस्थितस्यै-
कत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् ।
'एकस्मि'न्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युप-
मानात्सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते । यथा 'मथुरावत्पा-
टलिपुत्रे प्राकार' इति । द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोरा-
धाराधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यदि
च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्यादुपमानोपमेयभाव एव
न गम्येत । सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्या-
त्तस्यैवेहाश्रयणम् ॥

(३०) आद्यन्तव । बहुष्वपीति । यद्यप्युत्तरा

३ 'मित्यादि'मित्यमित्यनेन प्राप्नोती'तिशेषः ।

४ ह्यभयथा-शपि इयनि वा ।

सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याबाधिका, तथापीतरेषां बुद्धिविषय-
त्वाभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारात् दोषः । यथा 'शते
पञ्चाश'दिति भावः । किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । तद्धि
समासंनयने भव इत्यर्थे भाऽऽकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन
प्राप्तच्छाऽभावार्थः, दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽचोऽभावार्थश्च ।
अत्र च स्वरे विशेषः । उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्ताद्गतौ मान-
माह-द्वयोरिति । उपमानोपमेययोरिति । 'प्राकार-
पदेवाच्येने'ति शेषः ॥ आधाराधेयसंबन्धेति । आधा-
रत्वाधेयत्वरूपसंबन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः । न गम्येतेति । उप-
मानत्वंप्राकारोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य
तन्त्रत्वादिति भावः ॥ सर्वातिदेशानामिति । रूप-निमित्त
तादात्म्य-शास्त्र-व्यपदेश-कार्याऽतिदेशानां मध्ये इत्यर्थः ॥
प्राधान्यादिति । सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । व्यपदेशिवद्भावेनैव
सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

[सभाषानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादक-
स्मिन्नाद्यन्तवद्गचनम् ॥ * ॥

सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति पर-
मस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्
यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते
'सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावात्',-एतस्मात्
कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि
न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्य-
न्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्त-
वद्गचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादि-
त्याह-सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते
यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत्, तस्य भावात्-प्रवर्तना-
दित्यर्थः । क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः ।

(उ०) मुख्ये-व्यपदेशिनि । गौणे-व्यपदेशिस-
दृशे ॥ नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः, सत्यन्यस्मिन्मुल्या-
द्यन्तत्वात् । नापि मतुप्, आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसङ्गावस्य
परपूर्वसत्त्वानपेक्षत्वेन 'सत्यन्यस्मिन्नित्यस्याऽयोगादत
आह-आद्यन्ताविति । आद्यन्तशब्दादित्यर्थः । एवं

१ अत्रच दरिद्रातो च । २ वाच्येनेति । तेन
सहेत्यर्थः । ३ 'उपमानप्राकारक' । पा० ।

वाद्यन्तवद्भावादित्यस्याऽऽद्यन्तपदवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
क्वचिदिति । आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः ।

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ तत्र व्यपदेशिवद्गचनम् ॥*॥

तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । 'व्यप-
देशिवदेकस्मिन् कार्यं भवती'ति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ? ॥

(प्र०) तत्र व्यपदेशिवद्गचनमिति ।

सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र
निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स
व्यपदेशी, यस्तु व्यपदेशहित्वाभावादविद्यमानव्यप-
देशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति 'व्यपदेशि-
वद्भवती'त्युच्यते ॥

(उ०) सर्वकार्येति । आद्यन्ताऽपदिष्टाद्यन्ताऽनप-
दिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि 'व्यपदेशिव'दिति 'आद्यन्तव'-
दित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः । स तेनेति । 'तेन तुल्य'-
मिति नृतीयायां सर्वविभक्तयथोन्तर्भावात्तृतीयान्ताद्वतिरुक्त
इति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ एकाचां द्वे प्रथमाथम् ॥*॥

वक्ष्यति-'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहु-
व्रीहिनिर्देश'-इति । तस्मिन् क्रियमाणे
इहैव स्यात्-पपाच पपाठः, इयाय आर
इत्यत्र न स्यात् । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्
कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

(उ०) भाष्ये-तस्मिन्क्रियमाण इति । तस्मि-
न्नाश्रीयमाण इत्यर्थः । पपाचेति । नन्वत्र पातुरेव प्रथम
एकाच्, न तु पातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशि-
वद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न, आदित्वपर्यायप्रथमत्वस्य सूत्रे
णैवाऽतिदेशसिद्धया तत्र व्यपदेशिवद्भाववारम्भस्य मुख्यं
प्रयोजनमिच्छायात् । 'इयाये'त्यादौ तु 'द्विवचनेऽपी'ति
रूपस्थानिवत्त्वाज्ज्वलितरिक्ताऽभावेन नैकाच्चमिति बोध्यम् ।

[प्रयोजनवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ पत्वे चाऽऽदेशप्रत्ययार्थम् ॥*॥

वक्ष्यति-'आदेशप्रत्यययोरित्यवयव-

४ तत्र-वाप्तिकोक्तप्रयोजनसत्त्वे । ५ तत्र-वचने ।
६ गुर्वपि-मात्रागौरवपदगौरववदपि ।

षष्ठ्येषे'ति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्-करिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् 'इन्द्रो मा वक्षत्' 'स देवान्यर्क्षे'दिति । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

(प्र०) वक्षदिति । वच् लेट् तिप् । 'इतश्च लोप' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटा'वित्यडागमः, सिप् क्तवम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्याऽवयवः सकार इति पठ्यं न स्यात् ।

(उ०) भाष्ये-अवयवपष्ठ्येषेति । प्रत्ययाऽंशे इति भावः ॥ [ए]तस्मिन्क्रियमाणे इति । अवयवपष्ठ्येवे आश्रयमाणे इत्यर्थः ॥

[आक्षेपोपसंहारभाष्यम्]

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यः ॥

[तस्यैव समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अवचनात्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥

(प्र०) अवचनादिति । अवचनं-वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारदित्यर्थः । इह तावदियायेति इणधातुः प्रयोगमेदाद्बहुरूपः—एति, इतः, यन्ति, अयनम्, आयकः, अगात्, गमयतीति । तस्याऽयमेकोऽजवयव इव लक्ष्यते । अथवा-अर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं 'शिलापुत्रकस्य शरीर'मित्यनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिप्रत्यय इदसहितोऽपि दृष्टो 'जोषिव'-दित्यादौ, 'वक्ष'दित्यादौ केवलोऽपीति, तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते । लोकनिरुद्धायां व्यवहार इति लोकवच्छान्नेऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति ॥

(उ०) 'विज्ञान'शब्दो व्यवहाराच्चोत्पाद-व्यवहारादिति । तत्फलितव्याख्यानं भाष्ये-अन्तरेणैवेति । यथा लोके

व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः । अगादित्यादि । 'इणो गा लुङि' 'गौ गमिर-बोधने' इत्यादेशी । एकोऽच् । असहायोऽजित्यर्थः । नन्वेका-चोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्याऽयमवयववस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह—अथवेति । कार्त्तानकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह—एवमिति । व्यपदेशो-भेदनिबन्धन-संबन्धव्यवहारः । शास्त्रेऽपीति । लोकाऽप्रसिद्धत्वमेव तस्यागे बीजं तच्च न प्रकृते इति भावः ॥

[एकदेशिनो दृष्टान्तभाष्यम्]

तद्यथा लोके-‘शालासमुदायो ग्रामः’ इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘एक-शालो ग्रामः’-इति ॥

[दृष्टान्तविषटनभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयं-बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो दग्धः’ इति । अस्ति वाट-परिक्षेपे वर्तते । यद्यथा-ग्रामं प्रविष्ट’ इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो गतो’ ‘ग्राम आगतः’ इति । अस्ति सार-ण्यके ससीमके. सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो लब्धः’ इति

तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डि-लके वर्तते, तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते-‘एकशालो ग्रामः’ इति ॥

[एकदेशिनो दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

यथा तर्हि-‘वर्णसमुदायः पदं’ ‘पद-समुदाय ऋक्’ ‘ऋक्समुदायः सूक्त’मि-त्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘एकवर्णं पदम्,’ ‘एकपदा ऋक्’ ‘एकर्व सूक्त’मिति ॥

(प्र०) पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पद-शब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितो न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति ॥

(उ०) पादपर्याय इति । ‘वर्णसमुदायः पद’-मित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

[उक्तदृष्टान्तान्तरविषटनभाष्यम्]

अत्राऽप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामाऽर्थः, ऋक् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति ।

(प्र०) अत्राप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अमेदोपचाराच्चाऽर्थ एव पदादिभिरभिधीयते ॥

(उ०) पदादीनामिति । 'एकवर्णं पद'मित्यादौ । नन्वर्थस्य पदत्वं कथमत आह-अमेदेति । तदुपचारश्च शब्दा-र्थयोरेनादिरिति बोध्यम् । पदादिभिः-पदशब्दादिभिः ॥

[सिद्धान्तिनो दृष्टान्तभाष्यम्]

यथा तर्हि-बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति-‘अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीया’निति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीया’निति ॥

(प्र०) अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतया-ऽध्यवसायात् । मध्यमकार्यकरणाच्च ‘मध्यम’ इति व्यपदिश्यते । ‘अन्यो न जनिते’ति बुद्ध्या ‘कनीया’निति व्यपदिश्यते ॥

(उ०) प्रथमेति । तस्मात्पूर्वस्याऽभावादिति भावः । मध्यमकार्यं-तत्सम्बन्धजनसुखादिकम् ॥

[सिद्धान्तिनो दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

तथाऽसूतायामसोऽध्यमाणायां च भवति-‘प्रथमगर्भेण हते’ति ॥

(प्र०) असूतायामिति । बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्धन्यते । तथा [च] या प्रसोष्यते साऽपि कदाचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरुपादानम् । नापि प्रसूता नापि प्रसोष्यते, कुक्षिस्थितेनैव गर्भेण हता ‘प्रथमगर्भेण हते’त्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया ‘प्रथमगर्भेण हते’त्युच्यते । स्यन्तरेषु वा बहुपुत्रत्वे सस्याद्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात्तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः ॥

(उ०) बहुकृत्वोऽपीति । यथा परशुरामेण रेणुका । तथा येति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार इत्यर्थः । ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह-अपत्यपर्याय इति । तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह-तस्या एवेति ।

स्यन्तरेषु-बहुप्रसववतीषु । तथाविधस्येति । अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ।

• [सिद्धान्तिनस्तृतीयदृष्टान्तभाष्यम्]

तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराह-‘इदं मे प्रथममागमन’मिति ॥

(प्र०) अनेत्येति । बहुकृत्वो ह्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव, आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारम् । यस्तु सकृदेवाऽऽगतः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्याऽनाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्राऽन्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेष्वाद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात्तथाविधत्वात्स्यादेकस्मिन्नागमने प्रथमव्यवहारः ॥

(उ०) न-वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहाराऽसंभवादनयेदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह-बहुकृत्व इति । अनेत्येत्यस्य ‘इतः पूर्व’मिति शेष इति भावः । तथाविधत्वादिति । अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः ॥

[सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्]

आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुं । कथम् ? ।

(उ०) परे तु पदश्रगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तानि, तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादश्रगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शुद्धोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति, तथाऽप्रतीतेः, ‘एकच सृक्तं पठे’त्यादिव्यवहारानापत्तेश्च । एवं चाऽर्धवतो धातोरयमेकोऽज् वर्णरूप इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजितीति कैयटोक्तं चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावोऽविषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽत्रापि तथैवाऽस्तु, शुद्धार्थयोरभेदाच्च शब्देपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषणम् । तस्य चाऽनर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसंबन्धो । एतदेव ध्वनयता ‘पदं नामार्थ’ इति भाष्ये उक्तम् । भाववयवत्वं तु कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव बहुव्रीहिनिरदेशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् । ‘अत्राप्यर्थेने’ति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्याऽर्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वश्रक्त्वादित्याशयः । ‘पदं नामार्थ’ इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः । यथा तर्हि । यथैकस्मिन्तत्त्वमारीपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्मारीपिताऽनेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्या-

प्यारोपेणैकाच्चादिव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि । तृतीये कदाचिच्चरममागमन-मित्यपि व्यवहारात् । 'आद्यन्तवद्भावश्च शब्दोऽवस्तु'मित्यस्य 'प्रकारान्तरेणापी'ति शेष इत्याहुः । वस्तुतस्त्वोद्देशे पात-जलोक्तं विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपानुपयोग एव । लोकव्यवहारवत्तेनापि शास्त्रोयो व्यवहार इति तत्त्वम् ।

[सूत्रप्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः

सिद्धमेकास्मिन् ॥ * ॥

अपूर्वलक्षण आदिः, अनुत्तरलक्षणो-
ऽन्तः । एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । 'अपू-
र्वानुत्तरलक्षणत्वात्' । एतस्मात्कारणादेक-
स्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्य-
न्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन ॥

(प्र०) इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह-अपू-
र्वेति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते
तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण ॥

[सूत्रस्थापनभाष्यम्]

गोनेर्दीयस्त्वाह—सत्यमेतत् 'सति
त्वन्यस्मि'न्निति ।

(प्र०) भार्ग्यकारस्त्वाह—सति त्वन्यस्मिन्निति ।
न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति
कर्तव्यो[ऽयं] योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिव-
द्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिद्ध्यति तथापि
गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिस्त्यात्तं
प्रति योगोऽयमारब्धः ॥

(उ०) 'गोनेर्दीय'पदं व्याचष्टे—भाष्यकार इति ॥
अनपेक्षितप्रतियोगिनोः—अनपेक्षितपरपूर्वयोः । आद्य-
न्तयोः—आद्यन्तरूपार्थयोः । प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । तथापीति । वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणस्व-
मेवाऽत्र नास्तीत्यर्थः ।

[सूत्रप्रयोजननिज्ञासाभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

१ गोनेर्दीयो वार्तिककार इति तु बृहच्छब्दवरणे
भीहरिदीक्षिताः । २ सत्यमिति । एतत् त्वदुक्तं सत्यं,
तु-परन्तु सत्यस्मिन्नित्यपि बोध्यम् । तथा च त्वदुक्तं तद्वदुक्तं,

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययज्नि-

दाद्यदात्तत्वं ॥ * ॥

['आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययज्निदाद्यु-
दात्तत्वे'] । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीती
हैव स्यात्—कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः
कापट्य इत्यत्र न स्यात् ॥ 'ज्नित्यादिर्नित्य'
मितीहैव स्यात्—अहिचुम्बकायनिः आग्नि-
वेद्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) प्रत्ययज्निदाद्युदात्तत्वं इति । प्रत्यय-
स्याद्युदात्तत्वं, ज्निनि चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं
पुनर्भिन्नविभक्तयोर्द्वन्द्वः ? । उच्यते—प्रत्ययस्य यदा-
द्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि
तदुच्यते । यद्वा ज्निनि यदाद्युदात्तत्वं तत् ज्निनो-
ऽपि संबन्धि भवतीति नास्ति भिन्नविभक्तित्वम् ।
ऋदोरबिल्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थोत्पत्तिर्वालिङ्गादेकाचो-
ऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविष-
यमेव लिङ्गं स्यादिति कारोकारयोः प्रत्यययोरुदा-
त्तत्वं न स्यात्, विशेषणार्थं वा तित्करणं स्यात्
थायादिसूत्रे,—इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्य इति ।
अत्र परत्वादस्येति लोपे कृते आदित्वाऽभावात्प्रकृते-
राद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेधाच्च नास्ति द्यच्चत्वम् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
स्याऽविद्यमानत्वाज्जास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम् ।
कृतिरिति । किनो नित्वं 'तादौ च निति कृत्यता'-
वित्येवमर्थः स्यात् । 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य'
इत्येतदनाश्रित्येतदुक्तम् ॥

(उ०) कथमिति । भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधा-
नात्वेन साहित्याऽप्रतीतेरित्यर्थः । इकारोकारयोरिति ।
उपाधिः, चिकीर्षुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेप्याह-
विशेषणार्थं वेति । अहिचुम्बकात्प्राचामवृद्धादिति फिन् ।
अग्निवेशाद्गार्गादियञ् । स्वरविधाविति । नवस्य स्वरो-
द्देश्यके विधावित्यर्थो वा, हलः स्वरप्राप्तवित्यर्थो वा ? उभ-
यथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्, सत्यम्, अत्र सूत्रेऽजन्तरापेक्ष-
मेवादित्वं गृह्यते । अन्त्यस्याऽच एव तज्ज्ञावर्त्यत्वेनोपस्थित-

नतु तावन्मात्रम् । किं तु विशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।
तदाह—नद्येति । ३ लुप्तं स्यात् ।

त्वादिति भाष्याशयात् । किं च 'सौण'मित्यादावाद्युदात्तत्वं न स्यादिति न दोषः । अित्वं तु वृद्धयर्थतया सावकाशं बोध्यम् । किन् इति । अनेकाज्भ्यस्तु चिरिजिर्वादिभ्योऽनभिधानास्तिनभाव इति भावः । ननु तदन्तसप्तमीत्वे गाग्योदी समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीति न दोष इत्यत आह-सौवर्य इति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ वलादेरार्द्धधातुकस्येत् ॥ * ॥

वलादेरार्द्धधातुकस्येत् प्रयोजनम् ॥ 'आर्द्धधातुकस्येङ्गलादे'रितीहैव स्यात्-करिष्यति हरिष्यति । 'जोषिषत्' 'मन्दिष'-दित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) जोषिषदिति । लिङर्थे लेट् । 'इट इटी'ति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिपङ्गन स्यात् ।

(उ०) लेडिति । 'सिब्वहुलं लेटी'ति सिप् । इटई-टीति । न च 'यमरमनमाता'मित्यत्र वलादेरित्यस्य संबन्धे फलाऽभावात्कथमेतज्ज्ञापकम् । 'रुदादिभ्य' इति सूत्रे वलादेरित्यस्य संबन्धसत्त्वेन मध्येपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव सप्तमे सूत्रे भाष्ये--'एकाजस्तां वलीति वेत्युक्तम् ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ यस्मिन्विधिस्तदादित्वे ॥*॥

यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति — 'यस्मिन्विधिस्तदादावलप्रहणे' इति । तस्मिन् क्रियमाणे 'अचि श्रुधातु-भ्रुवां खोरियडुवडौ' इहैव स्यात्-श्रियः भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) यस्मिन्विधिरिति । 'स्वस्य च रूप-स्ये'ति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अजाद्यात्त्वे ॥ * ॥

अजाद्यात्त्वे प्रयोजनम् । 'आडजादी-नाम्' । इहैव स्यात्—ऐहिष्ट । ऐक्षिष्ट । ऐष्टे अचैष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) अजाद्यात्त्वे इति । सूत्रपाठापेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्तिककारस्तु 'अजादीनामटा सिद्ध'मित्याह ।

१ क्रियमाणे-आश्रीयमाणे । २ 'यत्' पा० ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥

[अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे ॥ * ॥

अन्तवद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् । 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्'-इहैव स्यात्-'पचेते इति' 'पचेथे इति' । 'खद्वे इति' 'माले इती'त्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) अन्तवदिति । 'येन विधिस्तदन्तत्वे' इत्यनेनैव गतार्थं प्रपञ्चाऽर्थायमुपन्यासः ।

(उ०) येनविधिरिति । तेनैव हीदूदेद्विवचनमि-त्यत्र तदन्तविधिरिति भावः ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ * ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् । ['नैपु-सकस्य झलचः'] इहैव स्यात्-कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥*॥

'अचोऽन्त्यादि टि' प्रयोजनम् । 'टित आत्मनेपदानां टेरे', इहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वथि । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) कुरुत इति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भा-वात्तशब्दाऽकारस्याऽनर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनो-पन्यासः

(उ०) अर्थवतेति । तत्र ह्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः सुकर इति भावः । इदं चिन्त्यम् । 'यद्यपि व्यपदेशि-वद्भावेन सिध्यति, तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भः' इति पूर्वग्रन्थविरोधात्सूत्रकारेण तदज्ञानात् तदुदाहरणसंभवाच्च । अर्थवतेति चाऽसहायत्वस्यैवोपलक्षणं, ससहायस्य प्रायेणाऽनर्थकत्वात् । तशब्दाऽकारश्चाऽसहाय एव । येन सहायेनाऽचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्ति-स्तादृशसहायाऽभावात् । अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोपि न स्यात्, विजातीयकन्यादिसहायमन्त्येकपुत्रस्याऽयमेव ज्येष्ठ इत्यादि-व्यवहारात् । ईदृशस्थलेपि लोकसिद्धत्वमित्याहुः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्य ॥*॥

३ लुतोऽयं पाठः स्यात् ।

‘अलोऽन्त्यस्य’ प्रयोजनम् । ‘अतो दीर्घो यञि’ ‘सुपि च’—इहैव स्यात्—पटाभ्यां घटाभ्यामिति । ‘आभ्या’मित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ * ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् । ‘अचो यत्’, इहैव स्यात्—चेयम् जेयम् । एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । ‘आद्यन्तव-देकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ [आद्यन्तवदेकस्मिन्] ॥

(प्र०) एयमिति इडो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति ॥

तरसमपौ घः ॥ १ । १ । २१ ॥

(प्र०) तरसमपौ ॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणे एव ‘तादी घः’ ‘पितौ घः’ इति वा कर्तव्ये प्रकरणो-त्कर्षेण संज्ञाकरणं—‘स्वार्थेऽपि तरवस्ती’ ति सूच-नार्थम् । तेनाऽल्पात्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः ॥

(उ०) तरस । प्रकरणोत्कर्षेणेति । प्रकरणे संज्ञा-प्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । स्वार्थ इति । अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थः । तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चैस्तरा-मित्यादौ किमेतिवच्ययघादित्याभिसिद्धिरिति भावः । इत्याहुरिति । अत्राऽर्चचबीजं तु भाष्यानुक्तिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ * ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः ।

(प्र०) नदीतर इति । तरतेर्द्वोरित्यप् । सर्वत्र चोऽनुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि द्वित्रिश्चतु-रिति कृत्योर्थ इति कृत्योर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतम् । अन्यथा द्वित्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोऽपि

कृत्योर्थ एव ग्रहीष्यत इति किं कृत्योर्थग्रहणेन ? ॥

(उ०) ननु नाऽयं तरवित्यत आह—सर्वत्र चेति ॥ ननु तमप्साहचर्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीष्यते इति नास्त्य वन्ते तरे प्रसक्तिरत आह—साहचर्यमिति । ‘प्रत्ययाऽ-प्रत्यययो’रिति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥ इह—शाले ।

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः । अन-र्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ घसंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥

(प्र०) अप्रतिषेध इति । ‘नं प्रतिषेध’ इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे—अनर्थकः प्रतिषेध इति ॥

(उ०) वस्त्वर्थमिति । तात्पर्यार्थमित्यर्थः । ‘असंदिह’ इतिवत् प्रतिषेधस्याऽभाव इत्यर्थको नञ्समासः ॥ एवं चाऽनर्थक इति भाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपो समास इति न अस्मिन्व्यमिति भावः ॥

[समाधानहेतुवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ तरव्यग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥ * ॥

औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं, नं चैष उपदेशो तरपशब्दः ॥

(प्र०) औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजन-मस्य, तत्र वा भवमौपदेशिकम् ॥

(उ०) तरवग्रहणं—तरपशब्दः, औपदेशिकम्—उपदेशप्रयोजनक इत्यर्थो भाष्यस्य । तदाह—उपदेशः प्रयोजनमिति । प्रयोजक इत्यर्थः । ‘न चैष उपदेशो तरपशब्द’ इति भाष्यस्वरसादाह—तत्र वा भवमिति ॥ उपदेशो इति भाष्ये—‘भव’ इति शेषः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानमाध्यम्]

इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्ध-कग्रहणेषु रूपमाश्रीयते—यत्रास्यैतद्रूप-मिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके

प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति
कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥

कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । न चैष
उपदेशो तरच्छब्दः ॥

(प्र०) यत्रास्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः ।
न चैष इति । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं, न तु साक्षा-
निर्दिष्टम् ॥

(उ०) 'सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणे'ष्विति भाष्यं
प्रकृताभिप्रायं, शब्दमात्रग्रहणेऽपि 'स्वं रूप'मित्यनेन रूपा-
श्रयणादिति बोध्यम् । यत्रास्येति । यत्रास्येतद्वृत्तं तत्र
वसंश्लेष्यर्थः ॥ एवं चोपदेश एव वसंश्लेषः । प्रयोगे तु स्थानिव-
द्भावेन सेति बोध्यम् ॥ काल्पनिकमिति । 'ऋदोर' इति
सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ॥

[अभ्युपगम्य दोषाऽभावप्रदर्शकभाष्यम्]

अथ वाऽस्त्वस्य वसंश्लेषो को दोषः ? ॥

[वसंश्लेषाया दोषदर्शनभाष्यम्]

'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति ह्रस्वत्वं
प्रसज्येत ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

'समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् ॥

(प्र०) समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनि-
कश्च स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः ॥

(उ०) स्वार्थिकत्वात्-प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात् ॥
समानाधिकरणः-प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामा-
नाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा
प्राप्नोति ॥

(प्र०) यदा तर्हीति । ननु तीर्णिरिति भवि-
तव्यम्, एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन
पदं संस्क्रियते, पश्चात्तया विशेष्यते इति न दोषः ॥

(उ०) ननु तीर्णिरिति । ऋतः परस्य क्तिनो निष्ठा-
वदचनान्नत्वम् । सामान्येनेति । अनिर्धारितकर्मविशेषणे-
त्यर्थः । अत एव पुंस्त्वम् । 'घञजपः पुंसोऽत्युक्तेः' ॥

[समाधानभाष्यम्]

'खीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । 'समानाधिकर-
णेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत-

१ इत्युच्यमान इति । एतावन्मात्र उच्यमान

महिषी रूपमिव, ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

(प्र०) खीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकश्च प्रकृति-
लिङ्गानुविधानात्खीलिङ्गः । महिषी रूपमिवेति । इव-
शब्दो भिन्नक्रमः । तेनाऽयमर्थः-महिषी इवेयमाकृति-
रिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

(उ०) महिषी रूपमिवेति । नन्विदमसमस्तं समस्तं
वा । नायः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथात्वादप्राप्तेः ।
किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महोपोति
साकाङ्क्षं स्यात् । नान्यः । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्ध्रस्वा-
ऽप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वं निपातवैपरीत्यापत्तिः, तस्मा-
दुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदम् । स च समासो
नोपमानानि मामान्यवचनैरित्यनेन, रूपशब्दस्थोपमेयवाचक-
त्वेऽपि साधारणधर्मोऽवाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसं-
प्लुत्वादिः । नाप्युपमितं व्याघादिभिरिति, रूपशब्दस्थोपमेय-
वाचित्वेन पूर्वं निपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु
कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्भिन्नं स्यादत आह-
इवशब्द इति । सुप्सुपेति च ॥ ह्रस्वत्वं स्यादिति ।
अप्रत्यययोरपि घञ्त्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्याऽपि ग्रहणं
स्यादिति भावः ॥ यद्यपि 'रूप'मित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्या-
काङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वाच्च दोषः ॥

बहुगणवतुडति सङ्ख्या ॥१॥१२॥

[आक्षेपव्यातिक्रमः]

॥*॥ सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं सङ्ख्या-
सम्प्रत्ययार्थम् ॥*॥

सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् ।
'बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यासंज्ञा भवन्ति,
सङ्ख्या च सङ्ख्यासंज्ञा भवती'ति वक्त-
व्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सङ्ख्यासंप्रत्य-
यार्थम्' । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्या-
प्रदेशेषु सङ्ख्येत्येषां संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्र०) बहुगणवतुडति । सङ्ख्यासंप्रत्ययार्थ-
मिति । सङ्ख्यायाः एकादिकायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
संप्रत्ययार्थमित्यर्थः ॥

(उ०) बहुगण । सङ्ख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव
सिद्धेराह-एकादिकाया इति । 'सङ्ख्यासंप्रत्यये'ति
वार्तिके सङ्ख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः
सङ्ख्याप्रदेशेष्विति शेषपूर्णं बोध्यम् । 'सङ्ख्येत्येषां' इति
भाष्यस्य सङ्ख्येत्येतच्छब्दाऽभिन्न इत्यर्थः । 'शब्दार्थसंप्र-
त्ययः' । २ अयमंशः पृथग्वार्तिकतया पठ्यते क्वचित् ।

यानामितरेतराभ्यासात्सङ्कर' इति पातञ्जलसूत्रात् ।
एतच्च पातञ्जलसूत्रचूपादितमस्माभिः । 'नारद इत्य-
बोधि' इत्यादावप्येवमेव । एवं च कर्मत्वाऽप्रसक्तिरेव । 'सङ्ख्या-
शब्दजन्य' इत्यर्थे, सङ्ख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वया-
ऽनुपपत्तिरस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

ननु चैकादिका सङ्ख्या लोके सङ्ख्येति
प्रतीता । तेनास्याः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्या-
संप्रत्ययो भविष्यति ॥

(प्र०) ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकि-
कोऽर्थो गृह्यते, तथैकादिकापि सङ्ख्या प्रहीष्यत इत्यर्थः ।

(उ०) सङ्ख्या प्रहीष्यत इति । सूत्रं त्वधिक-
संग्रहार्थमिति भावः ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रि-

मत्वाद्यथा लोके ॥ * ॥

अक्रियमाणे हि सङ्ख्याग्रहणे एकादि-
कायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्येत्येव संप्रत्ययो
न स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अकृत्रिम-
त्वात्' ॥ बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रि-
माऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो
भवति । 'यथा लोके' । तद्यथा लोके—'गोपा-
लकमानय' 'कटजकमानये'ति यस्थेषा
संज्ञा भवति स आनीयते, न यो
गाः पालयति, यो वा कटे जातः ॥

(प्र०) कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोऽयम् ।
तथाहि सर्वार्थाऽमिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा
विशिष्टेऽर्थे संव्यवहाराय नियम्यते, तदा तत्रैव
प्रतीतिं जनयति नाऽन्यत्र ॥

(उ०) न्यायोऽयमिति । अभ्यासाप्रेडितादिसंज्ञा-
विषये चैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्यः । नियम्यते इति । सर्वार्थ-
बोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहेण
च अधिकसङ्ख्याहर्थात्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चाऽस्य निय-
मत्वं चिन्त्यम् । न्यायबीजं तु प्रकरणमिति भाष्ये एव
स्पृष्टमविष्यति ॥

१ कृत्रिमा । २ प्रदीपं दूषयति—सर्वार्थेति ।
३ कैयटोक्तिं दूषयति—वस्तुतस्त्विति । विधिनियम-

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे
कार्यसंप्रत्ययो भवति, 'नदीपौर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः' इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्र०) नदीपौर्णमासीति । 'यु ल्याख्यौ न-
दी'ति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु
स्वरूपस्याऽ'शब्दसंज्ञे'ति निषेधात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न
भविष्यति ॥

(प्र०) पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्र-
हायणीग्रहणमीकारान्तानां स्यादिति चेत् । एवमपि—
'ऊपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति वक्तव्यं स्यात् ।
ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्या-
ग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्ब्रहीष्यते ॥

(उ०) नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यविषय
एव, न कालवाचिविषयो, व्याख्यानादतो गौरीघन्तेऽपि न
दोषः । नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलुवादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः
स्यादत आह—ऊकारग्रहणेनेति । वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनिय-
मापेक्षया नदीशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधज्ञापनमेव ज्यायः ।

[प्रसङ्गाच्छङ्कान्तरभाष्यम्]

तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति ॥

(प्र०) तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः ॥

(उ०) भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति प्रातस्त्रिकी शङ्का ।
तां व्याचष्टे—गङ्गादिभ्य इति । 'अपगङ्गा' 'परियमुन'मित्यु-
दाहरणे । अत्र हि टच्यन्तोदात्तत्वम् । तदभावे 'परिप्रत्युपापा-
वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्णि'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तद्वि-
शेषेभ्यो भवती'ति, यदयं विपाट्छब्दं शर-
त्प्रभृतिषु पठति ॥

(प्र०) यदयमिति । नित्याऽर्थः पाठः स्या-
दिति चेद्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्ट-
उभविष्यतीत्यदोषः ॥

(उ०) नित्यार्थ इति । 'नदीपौर्णमासी'त्यत्राऽन्यत-
रस्याग्रहणाऽनुवृत्तेरिति भावः । व्यवस्थितेति । अत्र
च ज्ञापकपरिमदमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्व्याख्यातद्वीति
सूत्रेऽन्यतरस्याङ्गग्रहण-निवर्तयन्ति ॥

संभवे विधिरेव ज्यायानितिन्यायोऽप्यनुगृहीतो भवतीत्याह—
ज्याय इति ॥

[शङ्कातत्समाधानभाष्यम्]

इह तर्हि प्राप्नोति-‘नदीभिश्चे’ति ॥

बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति ॥

(प्र०) बहुवचनेति । अन्यथाऽऽणनद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् ॥

[शङ्कातत्समाधानभाष्यम्]

स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति ॥

बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥

(उ०) बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मादपीत्यर्थः । ‘अशब्दसंज्ञे’ति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्याने त्वयमेव हेतुः । अतोऽस्मान्निषेधात्तदौर्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्राऽप्रवृत्तेः । ‘नदीभिश्चे’त्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवार्थग्रहणेन तद्व्यञ्जकानां ग्रहणमिति दिक् ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

एवं (च) न चेदमकृतं भवति-‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः’ इति । न च कश्चिद्दोषो भवति ॥

(प्र०) न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः ।

(उ०) अस्य न्यायत्वादकृतमित्युक्तमत आह-अनाश्रितमिति ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

उत्तरार्थं च सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ‘ष्णान्ता षट्’ । षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह माभूत्-पामानो विप्रुष इति ॥

(प्र०) उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः सङ्ख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् ॥

(उ०) स्वरूपेति । न चैवं बह्नादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शब्दार्थयोरेकारोपेण तदुपपत्तेरिति भावः । संज्ञिनिर्देशेनेति । सङ्ख्याशब्दबोधोपपादिशब्दपरेण सङ्ख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

इहार्थेन तावन्नार्थः सङ्ख्याग्रहणेन ॥

(प्र०) इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावाच्च पौनरुक्त्यम् ।

१ एवं च-एवं च सति । २ स्वरूपेति । यत उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनमतः स्वरूपपदार्थकः सङ्ख्या-

(उ०) सामान्येति । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहाऽर्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः ।

[वादिन आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-‘इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके’ इति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्य]संप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति-‘इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य’मिति । आतश्चाऽर्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग ! हि भवान् प्राभ्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु-‘गोपालकमानय’ ‘कटजकमानये’ति, उभयगतिस्तस्य भवति । साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति ।

(प्र०) आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः-सामर्थ्यम् । यथा ‘गोपालकमानय’ ‘माणवकमध्यापयिष्यती’ति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणं-प्रस्तावः । यथा भोजनप्रकरणे ‘मैन्भवमानये’ति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वष्ट्रे । ग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति । अचिरोषितम् । अत एवाऽप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति सन्देहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो, न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संशयन्तरं निवर्तयति, क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति, तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति ॥

(उ०) भाष्ये-अर्थादित्यादि । लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः । अर्थः-सामर्थ्यम् । तदेव दर्शयति-अर्थाऽवास्येति । अस्य नाम्नस्याऽर्थाऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनमेवंसंज्ञकेन भवति तत्राऽस्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः । प्रकृतं वेति । ‘इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य’मिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिरर्थं भवति । संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । इदमेवैवामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यद्यपि

शब्दो नानुवर्तते इत्याशयः । ३ यथाश्रुताऽसङ्गतैराह-संख्याशब्देति । ४ न च-नैव हि । ५ अन्येषां-संयोगविप्रयोगादीनाम् ।

‘रुद्धिर्योगापहारिणी’त्यप्यत्र संभवति, तथापि ‘प्रकरणादिसह-
कृतो योगोऽपि बलवा’ नित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् । अन्यमुक्त्वा
व्यतिरेकेणाप्यथादेहेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये—आतश्चेति ।
उभयगतिः—उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशये-
नाह—किंसंज्ञेयमिति । वैकृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः ।
ननु रुद्धेर्योगार्थापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पु-
रुषं प्रति प्रसिद्धरुद्धयर्थस्यैव योगोऽपहारत्वं नान्यस्येति
भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह—साधीय इति । क्रियाविशे-
षणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् । यष्टिहस्तं गमिष्यति । तदि-
ष्यमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमा-
धत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रम इत्यत आह—एवंमन्यते
लोके इति । इदमपि स्वरीत्या ।

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रि-
माकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्य]संप्रत्ययो
भवति, एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति
ह्यसौ ब्रह्मादीनामियं संज्ञा कृतेति ।

(प्र०) एवमिहापीति । ब्रह्मादय एवाऽत्र
संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः ।

(उ०) अत्र-शास्त्रे । प्रकृताः—बुद्धौ संनिहिताः ।
अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तौक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव-
प्रकरणम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभय-
गतिः पुनरिह भवति ।

(प्र०) न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि
ब्रह्मादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो, न त्वेकादि-
संख्यानिरासाय, अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञा-
करणस्य ।

(उ०) संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । शापिताऽज्ञात-
शक्ति इत्यर्थः । अत एव न नियमाथंतेत्याह—नत्विति ।
तुल्यान्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाऽभावः सूचितः ।
इह—संख्याप्रदेशे । ‘अधिकार्थ’त्वादिनाऽन्वेति । भाष्ये-
न यथेत्यादि । व्याख्यातुपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या
प्रकरणायनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ।

[उभयगत्यादाहरणभाष्यम्]

अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव । तद्यथा
‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ति कृत्रिमा कर्म-
संज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति ।

१ वक्रिति । ‘इती’त्यादिः ।

‘कर्मणि द्वितीये’ति कृत्रिमस्य ग्रहणं,
‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कर्मणि द्वितीयेति । ह्याप्रतिपदिका-
दनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते ।
न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कार-
कस्य ग्रहणम् । ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यत्र तु
धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् ॥

(उ०) कर्मणि संख्यायामिति । ‘कर्मगतसंख्या-
या’मित्यर्थः । नचेति । तस्या अब्रह्मत्वेन द्रव्यधर्मलङ्घा-
योगादिति भावः । यद्यपि रूपबादिसूत्रस्य भाष्यादेकत्वं क्रिया-
यामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् । कारकम्-
शक्तिमद्व्यव्यम् । ‘साक्षात्क्रियाया’मित्यस्य क्रियायामेव न तु
कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं
स्यात् । न हि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन
तद्व्यावृत्त्या चारितार्थं स्यादित्याहुः ॥

[उभयगत्यादाहरणान्तरभाष्यम्]

तथा ‘साधकतमं करण’मिति कृत्रिमा
करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भ-
वति—‘कर्तृकरणयोस्तृतीये’ति कृत्रिमस्य
ग्रहणं, ‘शब्दवैरकलहोभ्रकण्वमेधेभ्यः
करणे’ इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ॥

तथा—‘आधारोऽधिकरणमिति कृत्रि-
माऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु
चोभयगतिर्भवति—‘सप्तम्यधिकरणे चे’ति
कृत्रिमस्य ग्रहणं, ‘विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाची’त्य[त्रा]ऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कण्वमेधेभ्यः करण इति । तव्यादि-
प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते । क्रियावाचिनश्च
तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात्क्रिया-
ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां
शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्वयं गृह्यते ॥

(उ०) धातुसंज्ञा—न्यङन्तस्य ‘सनाद्यन्त’ इत्यनेन ।
साधने—कारके । तव्याद्योऽर्तः कारकापेक्षितक्रिया-
वाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा—नेदं संज्ञाकरणम् । तद्वद्वति-
देशोऽयम्—‘बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावद्भ-
वन्ती’ति ।

२ कचिन्न । ३ ‘अन्तः’ ।

(प्र०) तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्या-
तिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्विधुभादिसंज्ञा-
वदेकाक्षरा क्रियेत । तस्माल्लौकिकार्थमिधायी संख्या-
शब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति ॥

(उ०) एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधानान्तराण्याह--
अथवेति ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? ॥

न कर्तव्यः । न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो
गम्यते ॥ अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते ।
तद्यथा-‘एष ब्रह्मदत्तः’ । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह । ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती-
ति । एवमिहाप्यसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह,
सङ्ख्यावदिति गम्यते ॥

(उ०) ‘ब्रह्मदत्त’ इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं रफोर-
यितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति-एष ब्रह्मदत्त इति ॥
असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि
सङ्ख्या । एवं च बहुत्वादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ बहुत्वं-
हि व्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भव-
त्येकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
सङ्ख्यासंप्रत्यय इति, यदयं ‘सङ्ख्याया अति-
शदन्तायाः क’न्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं
शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि
कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा सङ्ख्याऽस्ति ॥

(प्र०) अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः
सङ्ख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गनाऽ-
प्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुर्विति । नन्वतिशदन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ
कृत्रिमा न गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रभाषापेक्षया उभयग्रहण-
ज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

ननु चेयमस्ति उतिः ॥

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

यसर्हि शब्दन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

१ ‘क्रियेतेति लौकिक’ । २ कचिन्न । ३ प्रदीपं दूषयति-

[संपूर्णसूत्रज्ञापकताभ्युपगमनभाष्यम्]

यञ्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं-‘उत्थर्थमेतत्स्या’दिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये’त्यर्थवतस्ति-
शब्दस्य ग्रहणं न च उतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ।

(प्र०) अर्थवत इति । ननुभयसंभवे इयं परि-
भाषोपतिष्ठते । उत्पन्ता च कृत्रिमाऽस्ति, उतेश्च
तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्य-
ज्ञापकस्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः, ‘अति-
शदन्ताया’ इत्युच्चारणकाल एवाऽर्थवतस्तिशब्दस्य
ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥

(उ०) नैष इति । ‘अतिशदन्ताया’ इत्यस्य बहुव्रीहि-
गर्भतत्पुरुषत्वेन सङ्ख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोः
संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णोते पश्चात्संज्ञापदार्थान्वय-
वेलायां जायमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत
इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुम-
युक्तं, तन्मूलकपश्चान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्-‘अन्वर्थ-
संज्ञा यथा विज्ञायेत-संख्यायतेऽनया
संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

(प्र०) अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणा-
त्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा,
यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा, न त्वधिकानाम् ।
तेन बहुगणशब्दयोः सङ्ख्यैपुल्यवचनयोः संज्ञा मा
भूत्, एकादीनां तु कथं स्यात् ? नैष दोषः, इहा-
न्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनु रूपः संज्ञी सर्व आक्षि-
प्यते । तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति, पश्चाद्बहुगण-
वतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते ।
अतएवसङ्ख्यैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति
तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनो-

एतदिति । व्याख्यानादुक्तहेतोर्भोक्तार्थसिद्धेरिति भावः ।

रेव भूर्यादिनिवृत्तये नियमायाऽतिदेशः क्रियत इत्यतिप्रसङ्गो न भवति ॥

(उ०) भाष्ये-संज्ञा च नामेति । नाम-प्रसिद्धमे-
तत्, यतोऽन्यल्लघ्वीयो न भवति सा संज्ञेति । तदर्थ-
जुगतानामिति । सङ्ख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसङ्ख्या-
शब्दवदभिज्ञा बह्वादय इत्यर्थोदिति भावः । कथं स्यादिति ।
महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायवाधे मानाऽभा-
वादिति भावः । सर्व इति । नियताऽनियतसङ्ख्यावाची-
त्यर्थः । आक्षिप्यत इति । 'सङ्ख्येति विभक्तसूत्रे' इति शेषः ।
एवं च सङ्ख्यानकरणीभूताः सङ्ख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायाः
संख्याकांक्षतया तद्वाचकं पदमुपस्थितान्वयं वाचकमेव कल्प्यत
इत्ययमेवात्राक्षेप इति भावः । नियमार्थमिति । बहुग-
णेति द्वितीयसूत्रे सङ्ख्येति वृत्ते । अनियतसङ्ख्यावाचिनां
चेद्ब्रह्मादीनामेवेति भावः । अतएवेति । अन्वयत्वाश्रयणादे-
वेत्यर्थः । संज्ञा न भवतीति । प्राप्तेरेवाऽभावादिति
भावः । सङ्ख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः । निय-
मायेति । नियमफलेक इत्यर्थः । परे तु परस्परसाहचर्यात्स-
ङ्ख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोर्ग्रहणं न तु सङ्ख्यैपुल्य-
वचनयोरिति व्यर्थोऽन्वयसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेपु लोकप्रसिद्ध-
केवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः ।
'असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे'ति भाष्येण बह्वादपि सङ्ख्यायत इति
योगाऽर्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः । 'एकादिकया
चापि सङ्ख्यायते' इत्यस्य एकादिकया सङ्ख्यायते सापि
सङ्ख्याप्रदेशेपु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चस्तु
वाक्यालङ्कारे । उभार्वपि वा वाक्यालङ्कार एव । यदौ बह्वादि-
कयाऽपि सङ्ख्यायते स्वव्याप्यत्वादिद्वारेत्यर्थः । वर्वन्तड-
त्यन्तयोर्वावदादिशब्दकतिशब्दयोर्वापि साक्षात्सङ्ख्यानकर-
णोभूताऽर्थप्रतिपादकत्वमुपादयितुमशक्यं तथापि कतीत्यत्र
सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्रयकत्वेन तत्त्वम् । एवं वत्त्वं
न्तेऽप्युल्लिखित्याहुः ॥

[सिद्धान्तिनो द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]

उत्तरार्थेन चापि नाऽर्थः संख्याग्रह-
णेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते ॥

[वादिनः शङ्काभाष्यम्]

इदं वै संज्ञार्थम् । उत्तरत्र च संज्ञिविशि-
ष्टेणार्थः । न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं
भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनाद-

न्यद्भवति । न हि गोर्धा सर्पन्ती सर्पणा-
दहिर्भवति ॥

(प्र०) संज्ञिविशेषणेनार्थ इति । 'णान्ते'त्य-
नेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः ।
न चान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शन इति भावः ।
भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह-न खल्व-
पीति । यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं
न जहात्येवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये संज्ञार्थमिति । णान्तेति । संज्ञा-
शब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसङ्ख्याशब्दनिष्ठ-
शक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः । ननु 'णान्ते'त्यनेन
सङ्ख्या विशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं सङ्ख्याग्रहणमित्युक्त-
मत आह-णान्तेति । भाष्ये-संज्ञी-पदसंज्ञासंज्ञी
विशेष्यते-स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः । ननु
स्वरितत्वबलेनाऽनुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽ-
र्थभेदस्य सत्त्वेन 'न चान्यार्थ'मित्युक्तमत आह-एकेति ।
यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवाऽनुवर्तते न तु तज्जातीयं
शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाभ्यर्हितस्तदर्थस्य
चाऽयोग्यत्वादिहाऽसंबन्ध इति भावः । इत्याहेति । इत्या-
शङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये-न खल्वपीति । 'प्रकृतमनुवर्तना-
द्वेशान्तरगमनादन्यद्भवतीति न खलु' इत्यन्वयः । यथेति ।
सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधाया वार्थत इति
भाष्यार्थः, सर्पणस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावात्, किं
तु देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः । रूपा-
न्तरम्-अर्थभेदम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते- 'न चान्यार्थं प्रकृतम-
न्यार्थं भवती'ति । अन्यार्थमपि प्रकृतम-
न्यार्थं भवति । तद्यथा-शाल्यार्थं कुल्याः
प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उप-
स्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते ॥

(प्र०) अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्ति-
वैचित्र्यात् ॥

(उ०) पदार्थानामिति द्वन्द्वः । शक्तिवैचित्र्यात् ।
अनेकशक्तिवादित्यर्थः । एवं पूर्वत्र तथा शक्त्या स्वरूपपर-
स्यापि उत्तरत्रान्यथा शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाऽ-

१ वर्तते-अनुवर्तते । २ तादर्थ्यं चतुर्थीत्याशयेनाह-
नियमेति । ३ प्रदीपं दूषयति-परेत्येति । ४ उभौ=
चाऽपीति । ५ अपि सफलयति-यद्वेति । ६ शङ्कते-वत्त्वं
न्येति । साक्षादित्यस्य प्रतिपादकत्वेऽन्वयः ॥

७ न च-नहि । ८ गोधा-'गोह' इति प्रसिद्धा ।
९ एवं कैयटतात्पर्यमुक्त्वा भाष्याशयान्तरमाह-अर्थेति ।
भाव इति । भाष्यस्येति भावः ।

१० उपस्पृश्यते-आचम्यते ।

भावः। शब्दोऽधिकारोऽत्र लक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः॥

[समाधानभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘न खल्वप्यन्यत्प्रकृतम-
नुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवती’ति । भवेद्-द्रव्येष्वेतदेवं
स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणा-
भिसंबध्यते, तस्य तस्य विशेषको भवति॥

(प्र०) शब्दस्त्विति । स्वरितत्वेन वाक्यान्तरे
शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनु-
मीयते । सादृश्यानु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यादिति ।
‘स्या’दिति संबधानायां लिङ् । भवेदिति प्रार्थनायाम् । द्रव्ये
विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः ।
शब्दभेदेनयेऽपि न क्षतिरित्याह—शब्दस्त्विति । येनयेन
विशेषेणेति । विशेष्यत इति विशेषः—परिच्छेद्यम् ।
विशेषकः—परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकाऽर्थवानन्य एव
शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपपादयति—स्वरितत्वेनेति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा—सापेक्षोऽयं [‘ष्णान्ते’ति] नि-
र्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किञ्चिदपेक्ष्यम-
स्ति । ते सङ्ख्यामेवापेक्षिष्यामहे ॥

(प्र०) सापेक्षोऽयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः
कृतः । तत्र प्रकृतत्वादप्युपपादयत्वेन संख्या स्वरित-
त्वेन विनाऽप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अध्यर्द्धग्रहणं च समास-

कान्विध्यर्थम् ॥ * ॥

अध्यर्द्धग्रहणं च कर्तव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम्? ‘समासकन्विध्यर्थम् । समासवि-
ध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्-
अध्यर्द्धशूर्पम् । कन्विध्यर्थम्—अध्यर्द्धकम् ।

(प्र०) अध्यर्द्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्या-
ग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितन्तदपेक्षया समुच्चयार्थ
श्वशब्दः विध्यर्थं चेदंग्रहणम्, अध्यर्द्धशब्दस्य
त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्द्ध-

शब्दश्चेकदेशवाची, न सङ्ख्यावाची, एकदेशादिशब्द-
वत् । तस्याऽधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः
प्रतीयते, न सङ्ख्या । अध्यर्द्धशूर्पमिति । अध्यर्द्धेन
शूर्पेण क्रीतमिति ‘दिक्सङ्ख्ये’ इत्यनुवर्तमाने तद्विज्ञा-
ति समासः । ततः ‘शूर्पादजन्यतरस्या’मिति अत्रष्ट्यो
वाऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धकमिति । ‘सङ्ख्याया
अतिशदन्तायाः क’मिति कन् ॥

(उ०) अध्यर्द्धस्याऽसङ्ख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति—
अर्द्धशब्दश्चेति ॥

[सङ्ख्याप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ लुकि चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

लुकि चाध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति—
‘अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञाया’मिति । ‘द्वि-
गो’रित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासवि-
ध्यर्थमिति चैवं संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधी-
यमाने समासनिमित्तं वाऽन्यस्मिन् कार्ये विधीयमान
इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये
त्वाहुः—अध्यर्द्धशब्दः सङ्ख्यावाच्येव । तथाहि गण्य-
ते—एकोऽध्यर्द्धं द्वावर्द्धत्रय इति । तन्मते नियमार्थ-
मध्यर्द्धशब्दस्यैव सङ्ख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात्सा-
र्द्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो
नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं सङ्ख्यात्वं न कार्या-
न्तरार्थमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु समासकन्विध्यर्थे विधीयमाना संज्ञा कथं
लुको निमित्तमत आह—समासेति । ‘समास’पदेन द्विगु-
समास एव, तस्यैव सङ्ख्यानिमित्तकत्वात् । तन्निमित्तकमपि
द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह—तेन द्विग्विति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥*॥

‘अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्या-
संज्ञो भवती’ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥

‘समासकन्विध्यर्थमेव’ समासविध्यर्थं
कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्-

१. स्त्रीचतुक्तेः समासिमाह—शब्दाधीति । २. पतदेवमित्य-
स्यार्थमाह—पूर्वोक्तेति । ३. कचिन्न । ४. ते—ते वयं भाष्यकृतः॥

‘तेन’ पा० । ५. ‘अध्यर्द्धपूर्वात्’ पा० । ६. ‘चान्य’ । ७. ‘तृतीय’ ।
८. पूरणप्रत्ययान्तः—पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमाद्यन्तरपदकः ।

अर्धपञ्चमशर्पम् । कन्विध्यर्थम्—अर्ध-
पञ्चमकम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अधिकग्रहणं चाऽलुकि, समासो-
त्तरपदवृद्धयर्थम् ॥ * ॥

अधिकग्रहणं चाऽलुकि कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'समासोत्तरपदवृद्धय-
र्थम्' । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं
च । समासविध्यर्थं तावत्-अधिक-
षाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः ॥ उत्तरपद-
वृद्धयर्थम्-अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्त-
तिकः ॥ अलुकीति किमर्थम् ? ॥ अधिक-
षाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः

(प्र०) अधिकषाष्टिक इति । अधिकया षष्ठ्या
क्रीत इति सङ्ख्याविशेषणमधिकशब्दो, न सङ्ख्येति
वचनम् । 'तद्वितार्थे'ति समासः । प्राप्सवेष्टृञ् ।
अलुकीति वचनालुकि कर्तव्ये सङ्ख्यासंज्ञा नास्ती-
त्यध्यर्थपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः 'सङ्ख्यायाः
संवत्सरसङ्ख्यस्य चे'त्युत्तरपदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्धय-
र्थमिति वचनालुङ् न भविष्यति, किमलुकीत्यनेन ? ॥
नैतदस्ति, अहंत्वार्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य
लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥

(६०) भाष्ये-अधिकग्रहणं चेति । लुग्भिन्नसङ्ख्या-
कार्षिसिद्धयर्थमधिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः ॥
नन्विति । णिदादिपु तद्विधानादिति भावः । परेष्वर्थे-
ष्विति । 'तमधीष्ट' इत्यादिष्वित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ बहुव्रीहौ चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

बहुव्रीहौ चाऽधिकशब्दस्य ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । 'सङ्ख्यायाऽव्ययासन्नादू-
राधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति । 'सङ्ख्ये-
त्येव सिद्धम् ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ बह्वादीनामग्रहणम् ॥ * ॥

बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ अयं पाठः कश्चित् ।
३ यथाश्रुताऽसङ्गतेराह-नियतविषयेति ।

[वार्त्तिकावतरणाय प्रश्नभाष्यम्]

केनेदानीं सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासंप्र-
त्ययो भविष्यति ? ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ ज्ञापकात्सिद्धम् ॥ * ॥

[ज्ञापकात्सिद्धमेतत्] ॥ किं ज्ञापकं ? ॥
यदयं- 'वतोरिद्वे'ति सङ्ख्याया विहितस्य
कनो वत्वन्तादिदं शास्ति ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् ॥ नेत्याह ।
योगापेक्षं ज्ञापकम् । [बहुगण] ॥

(प्र०) ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिविजयित-
सङ्ख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः ॥
योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेत-
द्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं, किंतु योगानपेक्षत इति
योगापेक्षम् । यदयं 'बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक्',
'वतोरिथुक्' 'षट्कर्त्तृ'ति डटि परत आगमं शास्ति,
तज्ज्ञापयति- 'भवति सङ्ख्याकार्य'मिति ॥

(उ०) नियतसङ्ख्यावाचित्वमिति । नियतविप-
यपरिच्छेदहेतुत्वरूपसङ्ख्यावाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये-यदय-
मिति । न च वैपुल्यादिवाचिनामपि सङ्ख्याकार्यापत्तिः,
सङ्ख्यापदार्थसंबन्धिवह्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा
तदसंबन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याऽभावात् ।
पूगादिभ्यो ङर्थ बहुगणेति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यक-
त्वमिति भावः । केचित्तु 'वतोरिद्वे'त्यनेन सङ्ख्यानकरण-
त्वाऽभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसङ्ख्याकार्याणां
सङ्ख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाऽधिकवादीनामपि सिद्धं, तदाह-
योगापेक्षेति । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूगादिभ्यः
शसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्याहुः ॥ [बहुगणवत्] ॥

ष्णान्ता षट् ॥ १ । १ । २३ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ * ॥

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।
'उपदेशो षकारनकारान्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा
भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

४ ननुज्ञापकेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं न युक्तमत आह-
पूगादिभ्य इति ।

॥ * ॥ शताद्यष्टनोर्नुमुडर्थम् ॥ * ॥

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते 'ष्णा-
न्ता ष'डिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रह-
णाच्च भवति ॥ अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते
षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भवति ॥

(प्र०) ष्णान्ता । षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्र-
त्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः ।
तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्ताया
सङ्ख्यायाः षट्संज्ञेत्यर्थः । नुमुडर्थमिति । अर्थ-
शब्दः प्रयोजनवाची । तत्र नुमि 'शतानी'त्यादौ
षट्संज्ञानिश्चितः प्रयोजनं, नुमि तु विधीयमाने
षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वा-
न्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुमोऽप्राप्तिः । कार्यकालत्वा-
त्संज्ञायाः प्रवृत्तनां सत्यन्तरङ्गत्वम् ॥

(उ०) ष्णान्ता षट् । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थोच्चारण-
स्याप्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पथादिषु न स्यादत
आह—प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद्
गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनाऽत्र गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्राये-
णैवोपदेशेऽजिति सूत्रे वक्ष्यति—'संकीर्णानुद्देशोपदेशा-
विति' । प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिनाऽऽगमः । यथा
सप्तमादौ सप्त्यश्वभ्यां तुट्चेति प्रकृत्यादिभिरुपदेशे
प्रातिपदिकस्वरूपनोधने या ष्णान्ता सङ्ख्या निष्पन्ना भवति
सेत्यर्थः । यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्त-
सङ्ख्यानिष्पत्तिरस्ति, तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्राति-
पदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणम्, न तु विभक्ति-
निमित्तकानामपि, बहिरङ्गत्वादिति भावः । तत्रेति ।
नुमुनोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्या-
ऽसिद्धत्वाच्च निवर्त्यतीत्यत आह—कार्यकालेति ।

१ 'षट्नोनु' पा० । २ त्ययवि' । ३ तत्र—तयोर्मध्ये ।
४ लुप्तं स्यात् । ५ तथाहि—त्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वं
बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽष्टशब्दः साधितः । तस्मा-
द्विसि अष्टभिरष्टाभिरिति च रूपद्वयमुक्तं । तत्र आत्वाऽभावे
मध्योदात्तम्, आत्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र
'षट्'विचतुर्भ्यां हलादिः' इति सूत्रेणाऽष्टस्वित्यत्र षण्णां षडभि-
रित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम् । तद्बाधित्वा 'शल्युपो-
त्तमम्' इति प्राप्तम् । षट्त्रिचतुर्भ्यां या हलादिविभक्तिस्त-
दन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः । तद्बाधनाय
च 'अष्टनोदीर्घात्' इत्याख्यते । दीर्घादष्टनः पराऽसर्वनामस्था-
नविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यच्चात्वपक्षे षट्संज्ञा ।

[प्रत्याख्यानवासिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ इह ताव-
च्छतानि सहस्राणीति,—'सन्निपातलक्षणी
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति ॥ अष्टनो-
प्युक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अष्टनो दीर्घग्रहणं
षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थ'मिति ॥

(प्र०) अष्टनो दीर्घेति । अत्र हि दीर्घग्रहणम-
मष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि च
कृतालस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात्
षट्स्वरो 'शल्युपोत्तम'मिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रह-
णेन ? कृतं च तत् कृतालस्यापि षट्संज्ञा ज्ञापयति ।
ततश्चाऽपवादत्वात्षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घ-
पक्ष इवाऽदीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं
दीर्घग्रहणम् ॥

(उ०) सुप उदात्तत्वेति । 'अष्टन' इति प्राप्तेत्यर्थः ।

'आद्युदात्तत्वे'ति काचित्कोऽपपाठः । यद्वा—दीर्घग्रहणं षट्त्वे
यथोद्देशपक्षाश्रयणस्यैव ज्ञापकम् । तद्वारेव च षट्संज्ञाज्ञाप-
कत्वम् । तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्व-
बुद्ध्या षट्त्वमस्येव । स्पष्टं चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे ।
किं च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनाऽपि सुलभं, नका-
रान्तसङ्ख्यावाचकत्वंसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्व-
स्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुलदेरत्वधित्वाऽभावादिति
बोध्यम् । न चाऽऽत्वस्य नित्यत्वादष्टस्विति प्रयोग एवाऽ-
सङ्गत इति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याऽपि ज्ञापनात् । 'यावता
विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यते' इति सिद्धान्तात् । परत्वादिति ।
अष्टस्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरमष्ट-
स्वित्यादावष्टस्वरः स्यादेवेति वाच्यम् । सकृद्गतित्यायाश्रय-
णात् । अपवादत्वादिति । न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्ग-

न स्यात्तर्हि तत्र सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्ताभावपक्षे
'शल्युपोत्तमम्' इति षट्स्वरेण बाध्यते इति किं तत्र दीर्घ-
ग्रहणेन । कृतालस्यापि षट्संज्ञायां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोप-
वादः संपद्यते । नचाष्टनः स्वरः श्रुति सावकाश इति
वाच्यम् । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् ।
अष्टशब्दोऽन्तोदात्त इति समनन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घ-
पक्ष इव तदभावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तना स्यादिति तस्यावृ-
त्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेना-
त्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यते इति स्थितमिति शब्दकौस्तुभे
श्रीभट्टोजिदीक्षिताः ।

६ लघवादाह—यद्वेति ॥

स्याप्येकादेशस्याप्रवृत्त्येद्विदुपरमित्यादिसुश्रूषभाष्यसंमतत्वे-
नाऽष्टावित्यादावष्टस्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो
घृतादित्वादनोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्येव तत्राऽनोदात्त-
त्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम् । गौणे
'प्रियाष्टाभि'रित्यादौ षट्स्वराऽष्टस्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव ।
तेषामनभिधानाच्च । एतेन 'कदष्टशब्दोऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणाद्युदात्त इति कदष्टावित्यस्यैकादेशस्वरेणासिद्धेरतत्राष्ट-
स्वरः सावकाश' इति परास्तम् । तस्याऽप्यनभिधानात् ।

[एकदेशिनः समाधानवार्त्तिकभाष्यम्]

॥*॥ [आकारनिर्देशाद्वा] ॥*॥

अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते-पका-
रान्ता नकारान्ता आकारान्ता च सङ्ख्या
पट्संज्ञा भवतीति ॥

[पूर्वपक्षिणस्तन्निरासभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति,—'सधमादो
द्युम्न एकास्ताः' । एका इति ॥

(प्र०) एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचिलाभ्युप-
गमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते ।

(उ०) ननु सङ्ख्यावाचिन्वे 'एका' इति बहुवचनम-
नुपपन्नमन्यतु पट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह—
सङ्ख्येति ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव
सङ्ख्यापदम् । तद्यथा,—एको द्वौ बहव इति ।
अस्त्यसहायवाची । तद्यथा,—एकाग्रयः,
एकहलानि, एकाकिभिः श्रुद्रकैर्जितमिति ।
असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वृत्तंते ।
तद्यथा—'प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेके'ति । अन्ये-
त्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या
इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वृत्तंते तस्यैव प्रयोगः ।

(प्र०) अन्यवाचिलाश्रयं तूत्तरम् ॥

[पूर्वपक्षिणो दोषदर्शनभाष्यम्]

इह तर्हि प्राप्नोति—'द्वाभ्यामिष्ट्ये विंश-
त्या चे'ति ॥

(प्र०) इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः
स्यात् ।

१ छतं स्यात् । २ 'द्युम्नः' । ३ तद्विघातकविधेः—
नलोपविधेः । अनया—संनिपातपरिभाषया । ४ अतएव—
असिद्धस्थले प्रवृत्तेरेव ।

(उ०) षट्स्वर इति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रित्य-
नेन । न च धान्तनान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्त
एव गृह्यते इति नाऽयं दोषः । साहचर्यस्य सर्वत्राऽप्यव-
स्थापकत्वमित्याशयात् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्त्तिकभाष्यम्]

॥*॥ [योगविभागाद्वा] ॥*॥

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करि-
ष्यते 'अ ऽभ्य औश्' । ततः 'षड्भ्यः' ।
षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति ॥
ततो 'लुक्' । लुक् च भवति षड्भ्य इति ॥

(प्र०) सप्तम इति । 'अष्टाभ्य' इति कृताऽऽ-
लानुकरणादौश्लविधानसामर्थ्याच्च लुक् विधीयते ॥

(उ०) कृतात्वेति । ततश्च कृतात्वरय कार्यकालपक्षे-
ऽसत्यापि षट्त्वंऽतिदेशान्नृत्सिद्धिरित्यर्थः । औश्त्वेति ।
अन एव विभक्ते जश्शसोरनुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवा-
तिदिश्येतेति तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । विरीतं तु न, व्याख्यानात् ।

[वार्त्तिकव्याख्याभेदेन समाधानभाष्यम्]

अथ वा—उपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते,—'अष्टन आ विभक्तौ' । ततो 'रायः' ।
रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । 'हली'-
त्युभयोः शेषः ॥

(प्र०) हलीति । ततश्चाऽष्टानामिति नुटि
कृते आत्वं भवति । जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृताल-
निर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति । कृतालस्य हि निर्दे-
शस्य प्रयोजनं,—'यत्रात्वं तत्रौश्वं यथा स्या'दिति ।
यदि ह्येतत्कृतालनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवा-
र्थमष्टाभ्य औशिति ब्रूयात् ।

(उ०) ततश्चेति । न च संनिपातपरिभाषयाऽऽत्वं न
स्यात् । अष्टानामिति रूपं तु नुटि 'नोपधाया' इति दीर्घे
न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धस्यापि तद्विधौतक-
विधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन नलोपस्याऽप्यनापत्तेः । अर्त्त एव
'पुगप्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्याददीदप दिस्थत्रेति भाष्ये 'कृन्मे-
जन्त' सूत्रे उक्तम् । 'जानातेर्मित्वेन शापकेन हस्वविषये तदप्रवृ-
त्ति'रिति कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुगपेक्षया हस्वस्य बहिरङ्गा-
सिद्धतया तस्यो अप्राप्तौ भाष्याद्यसद्गतिः स्पष्टैव । किं चाति-
देशिकनिमित्तविधौताऽभावमादाय नाऽस्या अप्रवृत्तिः । एवं

५ तस्याः—संनिपातपरिभाषयाः । 'त्वस्याः' पा० ।

६ निमित्तेति । संनिपातविधाताऽभावेत्यर्थः ।

७ एवं हि—तदप्रवृत्तौ हीत्यर्थः ।

हि 'लक्ष्मी'त्यादौ संबुद्धिहस्वे कृते संबुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविधाताऽभावात्तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपर-
तत्त्वप्रत्ययभावविरोधः । किं च 'गव्यते'त्यादौ संनिपातपरि-
भाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः । यलोपस्य वहिर्भूतवृजि-
मित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्त्व-
संनिपातनिमित्तको नुट् । न च तस्य सन्निपातस्याऽऽत्वं विधा-
तकं, नापि नलोपः, स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्व-
सत्त्वात् । अत्र पक्षे दीर्घग्रहणं, पुनः प्रसङ्गपक्षे अष्टभिरित्यत्र
षट्स्वर कृतेऽष्टस्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पधौपनार्थमिति
बोध्यम् । अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न इष्टम् ।
अजाद्योर्जदशसोर्स्तद्धात्वं न स्यादत आह-जदशसोरिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं 'प्रियाष्टौ' 'प्रियाष्टा' इति न
सिध्यति, 'प्रियाष्टानौ' 'प्रियाष्टान' इति
च प्राप्नोति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । ह्लादाद्युच्यमानमात्वमौ-
जसोर्न प्राप्नोतीति यत्राऽष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौ-
श्चनेन भवितव्यं, तत्रैव चौश्चनेनात्वमनुमीयत इति
जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकाच्च प्राप्नोति । विभक्तिमात्रे
त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ
विभक्तवित्यत्र 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चे'ति तदन्तविधिसद्भावाद्वहुवचननिर्देशाऽभावा
द्गुणभूतेऽप्यष्टार्थ आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्ध्य-
तीति प्रश्नः ॥

(उ०) भाष्ये-प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । श्येव
प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाभावेऽपि आत्वरस्य वैकल्पिक
तया तस्य दुर्वात्वेन भाष्याऽसङ्गतैः । ननु जसि ज्ञापकसि-
द्धाऽऽत्वप्राप्तेरीशश्च प्राप्तेराह-यत्रेति । बहुवचननिर्देशा-
दिति भावः । 'षट्भ्य' इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्ये एव
प्रवृत्तिरिति भावः । तस्यै च यथाप्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्ति-
स्तथा सर्वाद्विभक्ते उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षुष्क-
स्याऽत्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यम् । औश्चनेनेति । औश्चे-
त्यर्थः । 'त्व'प्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे
इति बोध्यम्, 'औस्वे' इत्यादिभाष्यप्रयोगात् । औश्चे-
नेति । तद्विधायकसूत्रस्याऽऽत्वंनिर्देशेनेत्यर्थः । अत्र-गौणे ।
ज्ञापकादिति । अस्य 'प्राप्तिर्योग्यमपी'ति शेषः । कचित्तु

१ तद्विति । कृमेजन्तसूत्रस्ये इत्यर्थः । २ लोप
इति । 'यस्य हल्' इत्यनेनेति भावः । ३ विकल्पेति ।
तन्मात्रेणार्थः । ४ तद्वि-इतिप्रस्योभयशेषेण ॥

५ अन्यथा-सावधारणाऽन्याख्याने । तस्य-प्रयोगस्य ।

ज्ञापकादिति न दृश्यते । नन्वनपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहित-
मात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह-पदाङ्गेति । बहुवचन-
निर्देशाभावादिति । साहचर्याऽभावादित्यपि बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥ [प्लान्ता षट्] ॥

(प्र०) यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः
प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथा-
लक्षणमनुगन्तव्यम् । तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव
वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेना-
न्वाख्यानात् । [प्लान्ता षट्] ।

(उ०) लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे-
तत्र माभूदात्वमिति । पश्चात्तरेऽपि अनभिधानादा-
त्वाऽभाव एव बोध्यः । यत्तु भव्येवाऽत्राऽऽत्वमित्यर्थ इति ।
तत्र । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाऽभावेन फलभेदापत्तेः ।
नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः, तथा हि सतीत्यत एवेतदित्येव
ब्रूयात् । किं चाऽप्रयुक्ते' इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः, प्रयुक्तेऽपि
लक्षणाऽनतिवृत्तमस्त्वेति । 'प्रयुक्तानां ह्योदमन्वाख्याना'मिति
भाष्योक्तेश्चेत्युक्तत्वेराह-नैव येति । लक्षणाभ्यामात्रोऽलक्षणं,
तस्य योग्यता यथाऽलक्षण'मित्यवयवीभावः । अप्रयुक्ते लक्ष-
णाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवं च तादृश-
प्रयोगोऽसाधुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकच-
क्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवं च हरदत्तादीनां
प्रियाष्टन्शब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यश्च तत्प्रयोग-
विचारः प्रामादिक एवेत्यवधेयम् । एतेन 'पूर्वव्याख्यानेऽस्य
साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्व'मिति विरुद्धार्थकव्याख्यान-
द्वयमयुक्तं, किं च 'अष्टाभ्य' इति निर्देशात्कृताकारादेवा-
ऽष्टनो जदशसोरीति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथाऽष्टन
इत्येव ब्रूयादिति सामयिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान
एवौशात्वं इति प्रश्नाशयोऽपि चित्य' इत्यपास्तम् । गौणे
प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्य-
स्य सत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानाऽन्तरप्रवृत्तेश्च ॥

इति च ॥ १ । १ । २४ ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

इदं इतिग्रहणं द्विःक्रियते-संख्यासं-
ज्ञायां, षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् ।
कथम् ? यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते

इतस्यचेति । 'षट्भ्य' इत्यरयेत्यर्थः । ७ आत्वेत्यादीति ।
कृतात्वेत्यर्थः । ८ अस्येति । ज्ञापकादित्यस्येत्यर्थः । ९ पक्षा-
न्तरेऽपि-अपकर्षान्वयपक्षेऽपि । १० तादृशेति । आत्व-
घटितेत्यर्थः ।

षट्संज्ञायां न करिष्यते ॥ कथम् ? ॥ 'ष्णान्ता षडित्यत्र 'डती'त्यनुवर्तिष्यते ।

(प्र०) डति च । यदि तावदिति । तत्र वतु-साहचर्यात्तद्विद एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः कृत् ।

(उ०) डति च । भाष्ये-यदि तावदिति । ष्णान्ता-च षडिति सुत्रं पाठ्यं, तत्र चकाराद्यन्तात्स्वरितलङ्गसङ्गा-दनुवर्तमानं डतिग्रहणं संभन्स्यत इति भावः । न तु पातेरिति । एवं चाऽर्थाधिकारादिहापि तद्वित्तस्यैव ग्रहण-मिति भावः । सङ्ख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र सङ्ख्याप्रश्न-विषयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥

अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते ॥ [कथम्] ॥ 'डतिचे'त्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते । [डति च] ॥

(प्र०) अथेति । तत्र संख्यासंज्ञाया अनुवर्त-नादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव डति-र्गृह्यते, न त्वौणादिकः ॥ [डति च]

(उ०) भाष्ये-डतिचेत्यत्रेति । चकारात्षट्संज्ञाऽन-न्तरं करणाच्चाऽनेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । अन्वर्थ-त्वाच्चेति । सङ्ख्यायतेऽनयेति हि सः । न च तस्याऽर्थस्य डत्यन्ते संभवः । सङ्ख्याप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत् । तस्मादुणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च तत्र डतिरिति तस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्तावपि पातेः कतिनाऽपि सिध्यतीति न तत्र डतिनियम इति बोध्यम् । सङ्ख्या-प्रभेति । संनियोगशिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ १ । १ । २५ ॥

(प्र०) क्तवत् । इहाऽनुबन्धाः कार्यार्थमुपा-दीयन्ते । प्रयोगश्चैषां लुप्तवान्नास्ति । यत्र च सारूप्यं तत्रै सन्देहः-कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षमिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु मन्यन्ते-अध्रुवेणाऽनुबन्धेन नियतसंज्ञिधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते, तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा 'देवदत्तेन लूनः शालि'रिति कश्चित्प्रयुक्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालावगमात्कप्रत्ययं मन्यते । यदा तु 'लोतमालमेते'ति प्रयोगस्तदा मेषवाची

'लोत'शब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते ॥

(उ०) क्तवत् । अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेष-पणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तदशब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्य-मानो वार्तिकमारभत इत्याह-इहेति । सारूप्यं । 'प्रयोगे' इति शेषः । मन्यत इति । निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं संनिधानं येषामिति विग्रहः । कारकेति । न 'त'शब्दमात्रं लक्ष्यं, किं त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः । तद्दर्शना-दिति । कालादिज्ञानादित्यर्थः । तन्प्रत्ययान्त इति । चकारानुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्द-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाऽग्र-

तिषेधः ॥ * ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रति-षेधः । अनर्थकः प्रतिषेधेऽप्रतिषेधः ॥

निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानहेतुवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्वकरः ॥ * ॥

अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ॥

[समाधानहेतुनिराकरणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न

लोपात् ॥ *

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लोपात्' । लुप्यतेऽत्रानु-बन्धः । लुप्ते चानुबन्धे नान्यत्वं भवति । तद्यथा-'कतरद्देवदत्तस्य गृहम्' ? । 'अदो यत्रासौ काकः' इति । [काकं उत्पतति] । उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एव-मिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टो प्रत्ययो भवति ॥

(उ०) भाष्ये-नष्टं गृहमिति । अज्ञातमित्यर्थः । नष्टः प्रत्ययइति । अज्ञातोऽनुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

१ कचिन्न । २ 'तत्र च' । ३ चाक्षुषाऽसंभवादाह-कालादीति ॥ ४ इदं भाष्यमित्यन्ये । ५ 'लुप्तेऽत्रानु' ।

६ 'भविष्यति' । ७ कचिन्न । ८ प्रत्ययस्य नाशा-ऽभावादाह-अज्ञातेति ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

यद्यपि लुप्यते, जानाति त्वसौ-‘सानु-
बन्धकस्येयं संज्ञा कृते’ति । तद्यथा-‘इत-
रत्रापि कतरहेवदत्तस्य गृहम् ?’ । ‘अदो
यत्रासौ काकः’ इति । उत्पतिते काके
यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति, अन्ततस्तमु-
द्देशं जानातीति

(उ०) सानुबन्धकस्येति । पूर्वं यः ककारवां-
स्तस्येत्यर्थः । उद्देशम् । ऊर्ध्वदेशम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धविपर्यासश्च [यथोऽन्यत्र] ॥*॥

सिद्धश्च विपर्यासः । यद्यपि जानाति
सन्देहस्तु तस्य भवति-‘अयं स तशब्दो
लोतो गर्त’ इति, अयं स तशब्दो लूनो
गीर्ण इति ? । [‘यथोऽन्यत्र’] तद्यथा
इतरत्रापि ‘कतरहेवदत्तस्य गृहम् ?’, ‘अदो
यत्रासौ काकः’ इति । उत्पतिते काके
यद्यपि तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तु तस्य
भवति-‘इदं तद् गृहमिदं तद् गृह’मिति ।

(प्र०) सिद्धविपर्यास इति । सिद्धो विप-
र्यासः संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृह[मिदं तद्गृह]
मिति । बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते, न
त्वेतद्विचनं, वीप्सावर्थाऽभावात् ॥

(उ०) सिद्धविपर्यासश्चेति । चरत्त्वं । सिद्धस्तु
विपर्यास इत्यर्थः । यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्य-
यथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह-संशयइति ।
बुद्धेरनवस्थितत्वमिति । सन्देहाऽभिनय इत्यर्थः । वीप्सा-
दीति । पदार्थविषयव्याप्तीच्छाप्रयुक्तधर्मा हि वीप्सेति भावः ॥

[समाधानवार्तिकवतरणभाष्यम्]

एवं तर्हि—

[समाधानवार्तिकम् ॥]

॥*॥ कारककालविशेषात् सिद्धं यथान्यत्र ॥*॥

[कारककालविशेषात्सिद्धम्] । कार-
ककालविशेषादुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः
कर्तरि कर्मणि भावे चेति । तद्यथा-इतर-

त्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति
सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते-
वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥

(उ०) भाष्ये-कारकेति कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ।
वेदिकां पुण्डरीकं चेति भाष्ये । एवं च साक्षादितर-
व्यावर्तकं विशेषणम् । स्वोपस्थाध्याऽर्थद्वारा इतरव्यावर्त-
कम्-उपलक्षणमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

एवमपि ‘प्राकीर्ण्ये’त्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्राकीर्ण्येति । अत्र भूतकालोऽस्तीति

भावः ।

(उ०) प्राकीर्ण्येति । यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्ठा-
त्वकृतो विशेषस्तथापि ‘यन्मा प्राकीर्ण्येत्यस्योपलक्षणमिदम् ।
अत्र हि ‘निघातैर्यद्यदी’ति निघाते निषिद्धे ‘निष्ठा च द्रव्यज-
ना’दिति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं
मन्यते । ‘आदिः सिच’ इति विकल्पस्तिव्यति इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ लुङि सिजादिदर्शनात् ॥*॥

लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते-
प्राप्नोति ? ।

[समाधानभाष्यम्]

दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः ॥ किं वक्त-
व्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं
गंस्यते ? ॥ यथैवायममुपदिष्टान् कारक-
कालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तु-
मर्हति-‘यत्र सिजादयो ने’ति ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

(प्र०) दृश्यन्तेऽत्रेति । सिजादी’त्यादिशब्दः

प्रकारे । तत्र ‘प्राप्ति घटं देवदत्त’ इति प्रयोगे
कर्त्रेकत्वाद्यवगमाद्भुजन्तस्यायं प्रयोगो, न निष्ठान्त-
स्येति प्रतिपाद्यते । ‘अजिघृषिभ्यः क’ इत्यस्य निष्ठा-
संज्ञा न भवति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वाहुलकाद्वा ।

१ अन्ततः-तथापि । २ इतिः कचिन्न । ३ ‘ऊर्ध्व’ ।

४ कचिन्न । ५ इदं लुप्तं स्यात् । ६ ‘सन्देहस्तस्य’ ।

६ अपिः कचिन्न । ‘प्राकीर्ण्ये’ पा० ।

अन्यथा 'निष्ठा च ब्रजना'दित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥
इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे
पञ्चममाहिकम् ॥

(उ०) सिचोऽत्र लुप्तत्वेनाऽदर्शनादाह—आदिशब्द
इति । अक्षिपतीति । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाय-
भावस्तथापि गुणाऽभावदर्शनात् कोऽयमित्यवगतिः । एवं
च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी
इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे 'सन्त्यत' इत्यादौ
तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः । अत एवातश्चेत्यादेः
सार्यक्यम्, अन्यथा यत्र सूत्रे आट्, न तत्र वृद्धिरिष्यते,
यत्र चेभ्यते प्रयोगे, न तत्राऽऽडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति
सर्वमवदातम् ॥ इति श्रीनागोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्देशेते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२६॥

[प्रश्नभाष्यम्]

सर्वादीनीति कोऽयं समासः ? ॥

(प्र०) सर्वादीनि सर्वं । कोयमिति । ननु
नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासा-
न्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्रानुपपत्तिः । एवं तर्हि
किमयं बहुव्रीहिरेवाऽहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेक-
शेषः, यथा 'कन्तन्तेभ्यः' 'कण्वादिभ्य' इतिचात
प्रश्नः । तत्रै सारूप्यार्थ—सर्वश्चासावादिश्च सर्वादि-
रित्यत्रादिशब्द उपादीयते, न त्वस्य प्रयोजनान्तर-
मस्तीति तत्रै नपुंसकमनपुंसकेनेति वा, 'स्वर्भञ्जानां
यस्योत्तरस्वरविधिः' इति वा बहुव्रीहेः शेषः ।

(उ०) सर्वादी । नन्विति । आदिशब्दस्य नित्य-
पुंस्त्वेन, एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्व-
बहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः ।
दृष्टान्ते षष्ठातपुरुषः । न त्वस्येति । कर्मधारयषष्ठकार्ये-
त्यर्थः । बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह—तत्र नपुंसकमिति ।
तत्पुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति भावः । स्वरभञ्जानामिति ।
स्वरेण विलक्षणानां सरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वर-
विधिरित्यर्थः । कर्मधारयः समासस्येत्यन्तोदात्तः । परस्तु-

१ कोयमिति । 'सर्वादीनीत्ययं कः समास' इत्य-
वयः । २ एवं तर्हि । भाष्यस्थसमासपदमन्यथानुप-
स्था समासविशेषपरमिति भावः । एकवचन्यवच्छेद्यस्तत्पु-
रुषः । एकशेष इति । एकस्य बहुव्रीहेः शेषः इत्यर्थः ।
३ तत्र—तयोर्मध्ये । ४ सूत्रप्रत्याख्यान आह—स्वरेति ।
५ समासान्तरेति । 'सर्वशब्देन सह' इति शेषः ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्येति परशास्त्रेणाऽन्तोदात्तपूर्वपद इति
बोध्यम् । तत्रैषे सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति, अन्ये तु
सिध्यतीति विशेषः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'बहुव्रीहि'रित्याह ॥

(प्र०) वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण
सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह—बहुव्रीहिरिति ॥

(उ०) वक्ष्यमाणेन—तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कोऽस्य विग्रहः ? ॥

(प्र०) एवमपि सन्देहः, किं प्राथमकल्पिको
बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहि-
रिति पृच्छति—कोऽस्य विग्रह इति ॥

(उ०) प्राथमकल्पिकः—एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथम-
प्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति ॥

(प्रदीपः) तानीमानीति—अन्यपदार्थस्य प्रा-
धान्यं प्रदर्शयते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति
गवां विशेष्यत्वं तद्वत्तश्च विशेषणत्वमवगम्यते,
तथेहाऽप्यवगम्येत । अत्र चाऽर्थे बहुव्रीहिर्निरूप्यते ।
यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं, गवां विशेषणभाव-
स्तदा (तु) बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य
स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शयते । ता-
नीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वा-
दिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावात्त-
द्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्य—अन्यपदार्थस्य गुणाः
उपलक्षणानि तेषामपि कार्यं संविज्ञानं—तद्गुणसंवि-
ज्ञानम् । तत्रै 'चित्रगुरानीयता'मिति स्वस्वामिभाव-
संबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन
एवानयनं न गवाम् । 'दण्डी विषाणी चानीयता'-
मित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धि-

६ इत्यर्थः—इत्याद्यर्थः । ७ तत्रेति । आद्ये—तयोर्मध्ये ।
शुद्धबहुव्रीहौवित्यर्थः । अन्ये—बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेक-
शेषे । ८ अन्यथा—तानीत्यस्यानुपादाने । ९ अत्र
चार्थ—अस्मिन्संबन्धे । यदा तु—यदाहि । गवां—गवाम् ।
१० अत एव—तत्रैव बहुव्रीहेरिष्टत्वादेव ।

११ तत्र—तयोर्मध्ये ।

नि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याऽप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदसमुदायः समासाऽर्थः । तस्य च समुदायस्य युगपलक्ष्ये प्रयोगोऽभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्याऽपि सा सिध्यति । यथा 'देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता'मित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोऽप्यानीयत एव ।

(उद्ध्योतः) विग्रहप्रश्नोचरे 'तानीयथाधिककथनमयुक्तमत आह—अन्यपदार्थस्येति । नेष्यत इति । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानोत्येव मिद्धे इमानाति व्यर्थमन आह—सर्वनामद्वयेति । 'सर्वनामद्वयोपदानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः । प्रत्यक्षेति । उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायरयेदमा परामर्शात् । तत्र च सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावादिति भावः ॥ गुणत्वं दर्शयति—उपलक्षणा नीति । प्रवारतयाऽन्वयिनीत्यर्थः । कार्ये संविज्ञानमिति । तच्च द्वेधा; कचिद्विशिष्टस्य क्रियायां मन्निधानमात्रेण, यथा—क्रियायोगाभावेऽपि 'शुक्रवाससं भोजये'ति । कचिच्च विशेषणस्यापि क्रियायोगेन, यथा—'शुक्रवाससं पश्ये'ति । कार्यं यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येत्यन्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः । अयं शब्दशक्तिरवभावगम्योऽन्तर्भावः—कार्यत्वं कार्यसंनिहितत्वं वा । एवं च यत्र संयोगसमवायाऽन्यतरसम्बन्धेन संबध्यन्यपदार्थतरतः तद्गुणः । अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः । ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह—इहापीति । एवं च समवायेन संबन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः ॥ बहुवचनोपपत्त्य आह—उद्भूतावयवभेद इति । अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह—तस्यचेति । 'युगप्रयोगोऽभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । 'पृथक्प्रयोगत्वा'दिति पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्यः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबन्धविशेष्यत्वाऽभावात्कथं

१ विग्रहेति । अस्य नवित्यादिः । २ व्यर्थ—व्यर्थमेव ३ तच्चेति । कार्ये संविज्ञानं चेत्यर्थः । ४ तद्गुणत्वं—तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । ५ एवमिति । अवन्तरभेदवदित्यर्थः । अन्यत्र—अतद्गुणसंविज्ञाने । ६ एवंचेति । उक्तरीत्या तयोर्विक्लिषयत्वे चेत्यर्थः । 'दण्डी भोजयता' मित्यत्र व्यभिचारादाह—उत्सर्ग इति । गोलार्थः—प्रवृत्तार्थः । ७ अन्यत्पदम्—अन्यपदं, तस्याऽन्यपदार्थ इत्यर्थं भ्रमं निराकरोति—

तस्य सर्वनामत्वमत आह—यथेति । स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया संबन्धविशेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः । अन्यपदार्थत्वादिति भाष्यस्य—अन्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्यपदार्थत्वाद्वहुव्रीहेः ॥ बहुव्रीहिरन्यमन्यपदार्थे वर्तते, तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा—'चित्रगुरानीयता'मित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते, न गावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैपं दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—'चित्रवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुण आनीयते' तद्गुणोश्च प्रचरन्ति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह सर्वनामानीति 'पूर्ववदात्संज्ञायागमः' इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराणत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य च शब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वस्याऽपि न विरोधः ॥

(उ०) ननु 'सर्वनाम'शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवात्तिकारम्भानुपपत्तिः । नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाऽभावात् पूर्वपदादिति णत्वाऽप्राप्तिरत आह—

अन्यइति । पदार्थः—विशेष्यभूतः । ८ किङ्कारणमिति । कर्माकारणादित्यर्थः । ९ न गाव इति । न ता गाव इत्यर्थः । १० एषः—सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञानुपपत्तिरूपो दोषः । हि—यतः । अपिना—अतद्गुणसंविज्ञानमपि । ११ तद्गुणः—चित्रवस्त्रसहितो देवदत्तः । १२ लोहितशिरोवेष्टनवस्त्रधारिणः । १३ इह शङ्कायाम् । सवेति । सर्वनामानोत्यनेत्यर्थः । इति । इत्यनेन । तस्य—णत्वस्य । १४ यौगिकः । १५ रुद्धमेदित्यर्थः

राजेति । सन्तम्—अन्वर्थसंज्ञायाम् ॥ असन्तं—शुद्ध-
रुदे रथन्तरादौ । आश्रित्येति द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थ-
कम् । सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारोप्य साधुत्वा-
न्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्य तत्प्रकृते-
ऽपीति न वार्तिकानुपपत्तिः, नापि णत्वाऽप्राप्तिरिति भावः ।
ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत
आह—प्रयोगे चेति । ननु संज्ञा चेत्कृत्रिमा तदा शब्दार्थ-
संबन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह—सर्वार्-
थेति । शक्तिनियमनं—शक्तिसंबन्धबोधनमेवेत्याहुः । न
नु 'भृञोऽसंज्ञाया'मिति सूत्रे भाष्ये 'यदेतत्संज्ञायां विधीयते
तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः, किं तर्हि, तत्तत्कार्यवि-
शिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यते इत्यर्थः' इति वक्ष्यते । ततश्चाऽत्र
कथं णत्वप्राप्तिः ? न हि कृतणत्वेन संज्ञाऽवगतिः । अत
एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकवि-
नियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् ।
अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्य
माणं सक्लृच्छते ॥ अनादिविनिगुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनियु-
क्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावः । अध्वपरिमा-
णसंज्ञाभूतगव्यूतिशब्दे च न वलोगः । संज्ञात्वभङ्गापत्ते
रिति दिक् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*।सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाऽभावः।*॥

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न
भविष्यति ।

(प्रदीपः) निपातनादिति । लोकेऽप्ययं णत्व-
रहित एव प्रयुज्यते, तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधुत्वं
प्रतिपाद्यते ॥

(उद्धोतः) 'सौत्रत्वा'दित्येव कुतो नोक्तमत आह—
लोक इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमेतन्निपातं नाम ? ॥

(प्रदीपः) किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं,
णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याऽभावाद्विकल्पः प्राप्नो-
तीति भावः ॥

[प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथ कः प्रतिषेधो नाम ? ॥

(प्रदीपः) इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं
पर्यनुयुक्ते—अथ क इति ॥

१ 'भाष्ये'इत्यस्य 'वक्ष्यते'इत्यनेनान्वयः । २ सर्वेति
सर्वनामेतिसंज्ञायामित्यर्थः ।

[प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्]

अविशेषेण किंचिदुक्ता विशेषेण 'ने'-
त्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो
गम्यते—'इदं न भवती'ति ॥

[समाधानभाष्यम्]

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अवि-
शेषेण णत्वमुक्ता विशेषेण निपातं क्रियते,
तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते—
'इदं न भवती'ति ॥

(प्र०) सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः ।
निपातनं चापि णत्वाऽप्राप्त्यनुमानमिति भावः ॥

(उ०) साम्यं दर्शयति—सर्वत्रैवेति ॥ निपातनं
चेति । भावाऽभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु च—निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात्,
यथाप्राप्तं च णत्वम् ॥

(प्र०) ननु चेति । प्रतिषेधस्य हि निवृत्तावेव
तात्पर्यं निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने, न तु
रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः ॥

(उ०) नत्विति । प्रयोगभेदेन च भावाऽभावविरोध-
परिहार इति भावः ॥

[प्रतिबन्दीभाष्यम्]

किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति ? ॥

(उ०) भाष्ये—किमन्येऽपीति । अन्येऽपि विधयोः
किमेवम्—एवंजातीया इति वक्ष्यमाणामिप्रायेण प्रश्नः ॥

[प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्]

[भवन्ति] ॥

(उ०) आशयानभिज्ञ उत्तरयति—भवन्तीति । यथा
'स्थानिवदादेश' इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति, यथा-
प्राप्तस्यादेशप्रत्युक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ।

[शङ्काभाष्यम्]

इह—'इको यणचौ'ति वचनाच्चयण-
स्यात् । यथाप्राप्तश्चेत् भ्रूयेत ॥

(प्र०) इकोयणचीति । यणो हि साधुत्वं प्रति-
पाद्यते, न त्विमिद्वृत्तिरित्यर्थः ॥

३ शब्दतः प्रतीयते इत्यर्थः । ४ गम्यते—अनुमीयते ।

५ अयं पाठो दुस्तः स्यात् । ६ 'अयते' ।

(उ०) शङ्कते-इको यणिति । अस्य 'यदि भवन्ती' त्यादिः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । अस्यैव विशेषः । षष्ठायाऽत्र निर्देशः क्रियते, षष्ठी च पुनः स्थानिन् निर्वर्तयति ॥

(प्र०) षष्ठायाऽत्रेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽपयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते । यथा 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य'मिति, न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते ॥

(उ०) ततश्च संहितेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुस्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाऽभाव इति भावः । प्रस्तीर्यन्त इति । 'किंतु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्ते' इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

इह तर्हि 'कर्तरि शप्' 'दिवादिभ्यः इयञि'ति । घचनाच्च इयन् स्यात् । यथा-प्राप्तश्च शप् श्रूयेत ॥

(प्र०) इह तर्हि । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति, एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्भातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य संपादनात् ॥

(उ०) विकल्प इति । स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याऽभावादिति भावः । परदेशस्येति । विकरणविधौ 'धातोः' 'परश्चेत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः । ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं इयनि विहिते पश्चाच्छ्रयि स्यात्, तिङ्विकरणवत्, - 'सार्वधातुक' इति च विषयसप्तमी स्यादत आह-धात्विति । साहायक-सहायकार्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । शब्दादेशाः इयञादयः

१ अस्तीति । 'यत्' इत्यादिः । २ षष्ठी च पुनः-षष्ठी तु । ३ चो वाक्यालङ्कारे । ४ 'निर्वर्तयति' । ५ 'प्राप्तं च' पा० । ६ धातोरित्यस्य परश्चेत्यस्य चाधिकारेणेत्यर्थः । ७ शब्दादेशा इत्यस्य 'यत्' इत्यादिः । ८ इयनश्च-इयनोहि । ९ 'निकरण' पा० । १० अपि कचिज्ज । ११ सार्वेति । न तु धात्वादिस्वरापेक्षेत्याशयः । १२ शित्वेनातिदेश-बाधस्यैवोचित्यादित्यर्थः । १३ अत्र चः कियेत्यर्थकः ।

करिष्यन्ते ॥

(प्र०) शब्दादेशा इति । इयनश्च शित्करणं ज्ञापकं-स्थानिवद्भावाऽभावस्य । तेन करोतीत्युपस्य-यस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति, 'कुर्वती'त्यत्र 'शप्यनोमित्य'मिति नुमार्गमोऽपि न भवति, आदित्यधिकाराद्वा । 'रुधादिभ्यःश्च' मित्यत्र रुधादीनां ध्रुतत्वास्तेषामेवाऽन्यादचः परः श्रम्भवति न तु शपः परः । यथा च 'भ्रस्जो रोपयोरमन्यतरस्या'-मितिरमागमो रोपधयोनिर्वर्तकः, एवं शपः श्रम् ॥

(उ०) ननु इयञादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्वे करोतीत्यादौ विकरणस्याऽनुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिशिष्ट-स्वरवलीयस्वरस्य विकरणाऽन्यविषयत्वेनोपस्यस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यं, सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह-इयनश्च शित्करणमिति । न च शित्वं नियमार्थं स्यात्-'शिदेव न पि'-दिति । शित्वस्य नियमार्थत्वकरुपनापेक्षयाऽतिदेशोर्बाधस्यैवोचित्यात् । अतिदेशबाधश्च तवाऽप्यावश्यक एव । कचित्तु 'निकरण'मिति पाठः । तद्धि प्राय्याद्युदात्तत्वाधेन विन्तीत्यनेन निदन्तस्यानुदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पित्वेनाऽनुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अनुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातो-रुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तद्व्यर्थं सत्तज्ज्ञापकमिति भावः । परत्वं पाठः स्थानिवत्सुत्ररथकैयटविरुद्धः । आदित्यधिकाराद्धेति । 'तुदती'त्यादौ 'त्यनुम्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः । 'शप्यनो' रिति सूत्रस्य इयन्प्रहणमप्युक्तार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् । नन्वेवं शपः परः श्रम् स्यादत आह-रुधादिभ्य इति । 'सार्वधातुक' इति सप्तम्या रुधादिभ्य इति षष्ठीकरुपनात्तेषामेवाऽन्यादचः परः श्रमिति भावः । 'तुणह' इति निर्देशश्च रुधादीनामागमित्वे लिङ्गम् । नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह-यथाचेति । 'शप' इत्यस्य षष्ठीकरुपनसामर्थ्यादिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[उत्तरभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

तव-शित्वं नियमार्थमिति वादिनस्तव । अन्यथा इयनः शित्वं व्यर्थमेव । कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनत्वधाविति निषेधप्रवृत्तैवाऽपित्वस्य सिद्धत्वात् ।

१४ विरुद्ध इति । तत्र हि-ताच्छीत्यादिविषये चानशि इनवो निरर्थं प्रकृतेराणुदात्तार्थं स्यात् । इति कैयटे नोक्तम् । १५ समाधिः । अतिदेशबाधरूपः समाधिः । १६ सूत्र-स्थइयम् । १७ उक्तार्थे-अतिदेशवाधे ।

क प्रकृतम् ? ॥ कर्तरि शबिति ॥

[शङ्काभाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहऽर्थः ॥

[उत्तरभाष्यम्]

‘दिवादिभ्य’ इत्येषा पञ्चमी ‘श’बिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ॥

[शङ्काभाष्यम्]

प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पका भवन्ति

[उत्तरभाष्यम्]

नाऽयं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः । प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

(उ०) भाष्ये-विहितः प्रत्यय इति । शब्दरूपः प्रायय इत्यर्थः ॥

[दोषादिभाष्यम्]

इह तर्हि-‘अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे’रिति वचनाच्चाऽकचस्याद्यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत ॥

(प्र०) इह तर्हि । देशभेदाद्विरोधाऽभावेऽपि काऽकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते, न तु समुच्चयः ॥

(उ०) एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरकेन चोतितत्वाच्च द्वयोः समुच्चय इति भावः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः, नाऽप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति ॥

[सिद्धान्तिनस्तेनैव न्यायेन समाधानभाष्यम्]

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥

(उ०) येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादीनां बाधकत्वे परे णोक्ते सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह-निपातनमपीति ॥

१ ‘निर्देशेन’पा । २ अकेन-अकचा । ‘रेकेन’ पा० ३ इह-शङ्कायाम् । ४ तते-ततशब्दे परतः । ५ इह पुनः-पाणिनीयेतु । ६ ‘नाहोप’ । ‘नाच्च लोप’ । ७ लुम्पेद-वक्ष्यमः कृत्वे तुम् काममनसोरपि । समो वा

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा[म] लोपमारभन्ते-‘समो हितततयोर्वे’ति । सततं, संततं, सहितं, सहितमिति ॥ इह पुनर्भाषा निपातनाच्च लोपमिच्छति-‘अपरस्पराः क्रियासातत्ये’इति, यथाप्राप्तं चाऽलोपं-संततमिति । एतन्न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-एतदिति । सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । लुम्पेदवक्ष्यमः इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यः । तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति, न तु निपातनेनेत्यर्थः । सान्तस्यमिति चाऽनभिधानात् प्यजन्तस्य प्रयोगाऽभावः । ‘पुराण’शब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वाच्च भवति ॥

(उ०) श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमतिद्वारा ‘सातत्य’ इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थः । नत्विति । निपातनेन ‘सतत’मिति न साध्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सन्ततात्यञ्चि सान्तत्यमित्यपि स्यादत इति चानभिधानादिति । अत एव भगवता ‘सन्ततमिति न सिध्यति’ इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् । पुराणशब्देनेति । ‘पुराण-प्रोक्तेष्वि’त्यत्र निपातितेनेत्यर्थः । पृषोदरादित्वादिति । ‘एवं’च तेनैवोभयोरपि साधुत्वं, न तु निर्पातनेनेति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥*॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्समै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥

हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धयोः ॥” इति श्लोकः ८ इति च-इति । ९ अतएव-तदनभिधानादेव । १० एवञ्च-पृषोदरादित्वावश्यकत्वे च । उभयोः-पुराणपुरातनशब्दयोः । ११ ‘पुराणशब्दस्ये’ति शेषः ।

(प्र०) संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विषया-
न्तरे दृष्टास्त एवमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया
चि्वप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति । पदकार्येषु
गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति 'शब्दा-
श्रये च वृद्धयात्वे' इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्धप्रसिद्धि-
वशात्संभवन्नपीह स नोक्तः । समासकृतद्विताव्ययसर्व-
नामाऽसर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्ये-
तदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा
संज्ञा बाध्यत इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाध-
नात्प्रसङ्गाऽभावः । अतिसर्वायेति । प्रादिसमासो-
ऽयं, बहुमीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । 'प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञाया'मिति तदन्तविधिः 'परमसर्वस्मै
इत्याद्यर्थ आश्रितः ॥

(उ०) चि्वप्रत्ययेति । गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्ज-
नानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्का-
न्युदासाय भाष्ये चि्वरूपात्त इति भावः । तत्संपदत्वरोपवत्
तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति चि्वरूपपत्तिरिति तात्प-
र्यम् । पदकार्येष्विति । न च संज्ञा तथैति भावः । इद-
मेव वार्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्प-
र्यम् । अत एवाऽभिध्यक्तपदार्था ये० इति न्यायस्याऽप्यत्रा-
ऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं
गौणत्वमत आह—प्रसिद्धीति । तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिक-
मत्रापि तुल्यमित्यर्थः । समासेति । अनेन क्रमेणैताः
संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यत्याकडारमूत्रे, तद-
नपेक्ष्याऽयं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । एकद्रव्योपनिवेशि-
नोति लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेक-
विषयास्त्विदमन्यासमिति परास्तम् । नन्वतिसर्वस्य गणे
पाठाऽभावात्संज्ञामूत्रे विशेष्याऽसंज्ञिधानेन तदन्तविधेरभा-
वाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रयोजनमिति । शब्दरूप
विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । एतत्तदन्तविधिफल-
त्वेन 'परमस' इत्यस्योपन्यासः क्वचिद्दृश्यते स चिन्त्यः,
'त्यदादीनाम' इत्यादावङ्गविशेषणवमूलकतदन्तविधिना सि-
द्धत्वात् । स्मैभावे तु 'विहितविशेषण'मिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

सं कथं कर्तव्यः ? ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ 'येतु विषया' । २ गणस्थेपु संज्ञाशब्दत्वोपसर्जन-
शब्दत्वरोपवदित्यर्थः । ३ तदर्थे—गणपठितार्थे ।
४ सङ्ज्ञा—सर्वनामसङ्ज्ञा । सा पदकार्यं नेत्याशयः ।
५ 'प्रसिद्धयेति पा० । ६ 'सर्वनाम्न' इति विहितविशेषण-

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ पाठात्पर्युदासः, पठितानां संज्ञा-
करणम् ॥*॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां
पठितानां संज्ञाकर्तव्या 'सर्वादीनि सर्व-
नामसंज्ञानि भवन्ति, संज्ञोपसर्जनीभूतानि
न सर्वादीनि' ॥

(प्र०) पाठादिति । यथा 'तिष्ठो गोत्रादीनी'-
त्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथे-
हापि सर्वादिसंज्ञिवेशो विशेष्यते—'असंज्ञोपसर्जनी-
भूतानि गणसंज्ञिविष्टानि, नान्यानी'त्यर्थः ॥

(उ०) यथेति । यथा तत्सूत्रं निघातविधायकं वाक्य-
भेदेन पाठविशेषणं च, तथेहापीत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ॥

(प्र०) किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां
सर्वादीनां सर्वनामकार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः ॥

(उ०) यदि—'अविशेषेणे'त्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थस्त-
हि'नेत्याह विशेषेण चे'त्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतिरत आह—किं-
यत्सर्वेषामिति । यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्यम्,
उभयवदादावसंभवात्, तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं-
कार्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'ने'त्याह । विशेषेण च ॥

(प्र०) विशेषेण चेति । 'च'शब्दादविशेषेणे-
त्यर्थः । यद्गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं 'त्यदा-
दीनामः' 'अद्वृत्तरादिभ्य' इत्यादि, तदर्थमपि
पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं 'युष्मदस्मद्भ्यां
उसोऽ' इत्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न संज्ञिवेशापेक्षं,
तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मद-
स्मदोर्निर्देशोऽपि त्रौणादिकयोः ॥

(उ०) न संनिवेशेति । न सर्वाभ्यामन्यविशेषसंनिवेशा-

मित्यर्थः । ७ सः—प्रतिषेधः । ८ 'वक्तव्य' इति पाठात्तरम् ।
९ पठ्यतेऽस्मिन्नसौ पाठः—सर्वाद्विगणः । 'पठितानां'-
मित्यस्य 'यत्' इत्यादिः । १२ तदर्थः—कैयटार्थः ।
११ विशेषेति । एतदुभयसंनिवेशेत्यर्थः । न गणेति ।
सामान्यविशेषणेत्यर्थः ॥

पेक्षमित्यर्थः । अविशेषेणेति । संक्षोपसर्जनयोरपीत्यर्थः ।
न गणेति । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥

[वार्त्तिकवतरणभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् ॥ * ॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं
तदपि संक्षोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति ॥

(उ०) भाष्ये-सर्वादीनाम्-तदन्तर्भूतानां त्यादादि-
प्रभृतीनाम् । आनन्तर्येण । आनन्तर्योपलक्षितत्यादादीना-
मित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

(उ०) किं प्रयोजनमिति । क प्रयोजनमित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ प्रयोजनं उत्तरादीनामदृष्टेर्भावे ॥ * ॥

उत्तरादीनामदृष्टेर्भावे प्रयोजनम् ।
अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत्-अति-
कतरं ब्राह्मणकुलमिति ॥

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥ * ॥ त्यादादिविधौ च ॥ * ॥

त्यादादिविधौ च प्रयोजनम् । अति-
क्रान्तोऽयं ब्राह्मणरतम्-अतितद्ब्राह्मण इति ।

[संज्ञाप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्]

संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उप-
रिष्टाद्योगविभागः करिष्यते-‘पूर्वपरावर-
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्’ ।
ततः-‘असंज्ञायाम्’ इति । ‘सर्वादीनीत्येवं
यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ।’

(उ०) ‘असंज्ञायामिति’ योगविभागो गणसूत्रे,
नाऽष्टाध्यायोऽस्य, तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति
बोध्यम् । ‘स्वमज्ञातां’ त्यादावपीदमनुवर्तत इति न दोषः ।
सर्वादीनीत्येवं अ. नीति । सर्वादीनि-शब्दरूपाणि
इत्येवं सर्वविशेषादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि
तानीत्यर्थः ॥

१‘नेति शेषः’ २‘मद्वे’ ३‘क्रान्तानोत्यर्थः’ ४‘चोप्यर्थः’
५‘तमेवमिति’ । तं योगमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण संभक्त्यामः-

[उपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्]

उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः । अनु-
पसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेव-
मभिसंभेत्स्यामः-अनुपसर्जन-अ-अदिति ।

किमिदम्-अ-अदिति ? ॥ अकाराऽत्का-
रौशिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥

(प्र०) अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्त-
विध्यर्थो योग आरब्धव्यः, कौम्भकारेय इति
यथा स्यादिति, न चाऽणिति कृद्ग्रहणम्, तद्धितो-
ऽप्यणरसीति । नैतदस्ति, ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज-
नेने’ति तदादिनियमाऽभावात्कारशब्दादपि ङीपि
कुम्भकारीशब्दास्त्रीभ्यो ढगिति ढम्भविष्यति ।
अनुपसर्जन अ-अदिति । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

(उ०) प्रत्याख्यायते इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि
सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यन्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्य-
मिति भावः । नन्विति । अर्थेया समासप्रत्ययविधौ तदन्त-
विधिप्रतिषेधाद् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकारम्भात् । प्रत्यय-
ग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु
तदन्तादिति भावः । अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते
उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति ‘प्रधानेने’
युक्तम् । कौम्भकारेय इति । अणन्तत्वेन कारशब्दादेव
ङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ढङि
तरयैव ढव्यङ्गत्वाद्वृद्धिः स्यान्न कुम्भस्येति भावः । तदन्त-
विधौ तु समुदायान्ङीपि तत एव ढङि समुदायस्या-
ऽऽङ्गत्वात्कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति । ननु कृद्ग्रहेण गतिकार-
कपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः
सिद्धोऽत आह-नचेति । कृत एव ग्रहणे सो, न तु कृद-
कृद्ग्रहण इति भावः । नैतदस्तीति । न च कदाचित्कारी-
शब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपर्येनाऽ-
न्वयाऽभावात् । नन्वेवं ‘कुम्भकारी’त्यत्र ङीवेव न स्यात्
कुम्भेनैकार्थीभूताऽणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनाऽप्योगात् । अत
एव सूत्रारम्भे न कदाचिदपि कारशब्दान्ङीप् । यस्य च
विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो, न तदणन्तमिति चेन्न, अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । नचैवं ‘बहुकुरुचरे’ त्यादा-
वतिप्रसङ्गवारणायऽयं निषेधोऽपि सार्थक इति बाध्यं, टिड्ढा-
णश्रित्यादौ उपात्तस्य टिडादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषेणोऽदोषात् ।
पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते, उत्तरत्र चोपात्तमे-
वेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति । परे तु-‘प्रत्याख्यायते’
इत्यस्य ‘वार्त्तिककृते’ति शेषः । ‘अनुपसर्जनग्रहणम-

व्याख्यास्याम इत्यर्थः ६ ‘प्रारब्धव्यः’ ७ अन्यथा तत्सूत्राऽ-
भावे । ८ स्त्रीभ्योढगितिढकीत्यर्थः ९ सा-कृद्ग्रहणपरिभाषा ।

नर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्तिकम् । तद्रीत्याऽस्यैवचनस्य तेन सिद्धिरित्याशयः । 'अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति—अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनाऽप्रत्ययभाष्येण च तस्य वार्तिककृतिसिद्धान्तत्वप्रतीतिः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं—'ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधस्य, अतिधीवरी । 'पूर्वसूत्रनिर्देशोवा आपिशला ब्राह्मणीति, तत्त्वाचार्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तत्वेम् । अन्त्यं तु स्त्रिया-मित्यस्याऽऽण्वशेषणत्वात् 'स्त्रियां योऽण्विहृत' इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाऽऽद्यस्यैव वार्तिककृतिसिद्धान्तत्वं बोधितम् ॥ 'इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यर्थ-मिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः—अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे 'कुम्भकारेय' इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं 'कुम्भेने'त्यादि, तत्तच्छम् । निष्कृष्याऽपर्येनैकार्थभावाऽभावेऽपि समुदाये-नैकार्थभावेऽवयवेनाऽपि तस्यैव सत्त्वात्सामर्थ्याऽक्षतेः । विशिष्टसंबन्धपत्ये विशेष्यसंबन्धस्याऽव्याहृतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारि । अत एव परम-गात्र्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगात्र्यशब्दात्प्रत्यये परम-गात्र्यायण इति येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि डीबुद्वारः । अनुपसर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तेः, मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदति-देशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाऽभावेन कारी-शब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽनपायात्समादपि कदादिदुक् स्यादेवेति वाच्यं, यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाऽधिकरयैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य । अस्यापत्यमिः परपत्यमित्यर्थे यच्च-ओक्षेति फलोऽनापत्तेः । 'देव' तन्निषेधेनाऽनेन तस्यैव संग्रहो नत्यतद्व्यावर्त्यस्य न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थं ज्ञापक इत्याहुः । एकपदत्वे तूद्देश्यविषयं भोवाऽनुपपत्तेराह—सुपामिति ॥

१ अस्य—प्रकृतार्थस्य । तेन—सूत्रेण । २ तदुत्तरम्—'अनुपसर्जनग्रहणमनर्थक'मिति । ३ तत्र—तयोर्मध्ये । तद-न्ताऽप्रतिषेधेऽपि—तदन्ताऽप्रतिषेधे ज्ञापितेऽपि । ४ तदु-क्तत्वम्—आचार्यदेशीयोक्तत्वम् । दूषितमिति । तत एव तस्य तत्त्वमिति भावः । तेन—तेनापि । ५ आद्यस्य—'अनुपसर्जनग्रहणमनर्थक'मिति वार्तिकस्य । तदन्त-विध्यर्थमिति । 'विधिर्यथा स्यादिति तु भाष्ये पाठः ॥ ६ स्यादिति । ढगिति शेषः । ७ 'कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्ये

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवम्-अतियुष्मदस्यस्मदिति न सिध्यति ।

[समाधानभाष्यम्]

प्रतिष्ठनिर्देशोऽयम्—'अनुपसर्जन अंअ'-दिति । अकारान्तोऽकाराऽत्कारी शिष्य-माणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ..

(प्र०) अ अ अदिति । अकारेणाऽकारात्कारी विशेष्यते । अकारात्परो यावकाराऽत्कारी तावनुपस-र्जनस्येत्यर्थः । 'पञ्चम्या अ'दित्ययं तु युष्मदस्मज्जा-मनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषाऽनुपस्थाना-दुपसर्जनाभ्यामपि भवति । 'त्यदादीनाम' इत्यय-मकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारा-न्तात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितदित्यत्र न भवति । एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽ-कारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति । 'तदोः सः सा'विति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जन-स्यापि प्राप्नोति । तत्रायं सर्वमाधिः—'त्यदादीनाम' इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तथाविधानामेवाऽनुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः । अतिसर्वायेत्यादौ लविशेषकार्यमपरिहृतमेव ॥

(उ०) अ—अदित्यत्र 'अ' इति लुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह—अकारादिति । 'अकारान्तौ'दिति भाष्येऽतग्रहणं तु फलिताधरं यथाकथंचिन्न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमित-व्यम् । विशेष्याऽसंनिधानात् । प्रायेण भाष्येऽपि, 'अकारा-दकारात्कारा'वित्येव पाठः । शेषे लोपस्याऽन्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात्परत्वसंभवादाह—विधीयत इति । तदुक्तं भाष्ये—'शिष्यमाणाविति । अपरिहृतमेवेति । एवं चैतर्दपरितोपाङ्गाभ्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित् । परे तु 'इदं समाधानं सर्वाधानन्तर्गत्कार्यार्थं प्रतिषेधो

त्यादि पूर्वोक्तम् । ८ 'चमत्कारकारि' । ९ अतएव उक्ताधर्य-सत्त्वादेव । १० अस्य युवापत्यमिः । ११ एवञ्च अधिकरयैव नियमेन व्यावृत्तेश्च । तन्निषेधेन—तदन्तविधिविनिषेधेन । अनेन—अनुपसर्जनप्रत्यये तदादिनियमोनेत्यनेन । १२ तुः कचिन्न । १३ 'अकारादका' । १४ तत्रायामिति तयोर्मध्ये आद्ये वक्ष्यमाणः समाधिरित्यर्थः । द्वितीये आह—सत्येति । १५ कचिन्न । १६ एवं चेति । सर्वथा तदपरिहारे चेत्यर्थः ॥ १७ इदं—तस्य परिभाषात्वमिति समाधानम् । एवञ्च

वक्तव्य' इत्यस्यैवाऽर्थस्य । उतरादिविषये तस्य प्रधानेपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्वारक्युत्तयैवोपसर्जनेपि व्यावृत्तिरित्येवंरीत्या तत्फलकत्वाऽभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशं पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्त्यं समाधानद्वयं तु साधारणमित्याहुः ॥

[एकदेशिनः समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा-अङ्गाधिकारे यदुच्यते, गृह-माणविभक्तेस्तद्भवति ॥

(प्र०) गृहमाणविभक्तेरिति । गृहमाणानां स्वदादीनां उतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मदिवाचिनी तस्या इत्यर्थः ।

(उ०) 'स्वार्थद्वारेणेत्यादेर्विवरणं—'तदर्थगतैत्यादि । 'गृहमाणविभक्ते'रिति संबन्धसामान्ये पक्षः । तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्याऽपि संग्रह इति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवं-परमपञ्च परमसप्त-पङ्क्त्यो लु'गिति लुङ् प्राप्नोति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । 'गृहमाणद्विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः ॥

(उ०) 'पङ्क्त्य' इति पष्ठयर्थे पथमीति मन्वानः शङ्कते-यद्येवमिति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैप दोषः । षट्प्रधान एव समासः ॥

(प्र०) आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरे-ऽभिप्रायः । यद्येवं 'पञ्चकाः शकुनय' इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति । उच्यते-कनि कृते शब्दान्तत्वाच्चान्तरत्वाऽभावाच्चाऽयं षट्संज्ञक इत्यदोषः । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽ'शित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति ॥

(उ०) कनः । 'संख्यायाः संज्ञासंघे'त्यनेन विहितस्य । कनीति । कनि कृते कन्नन्त एव सङ्ख्यावाची, न प्रकृतिः । स च न नान्त इति षट्त्वाऽभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ षड्भ्य इति पथम्येव । षड्भ्यः पर्योः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याविधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः । युष्मदित्यादि सिध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुनरुक्तः ।

सर्वाऽनिर्वाहकतया इयमेकदेश्युक्तिरेवेति भावः ।

१) तस्य-अद्भुतादेः । तद्वारकेति । प्रधानद्वारकेत्यर्थः । तत्फलकत्वाऽभाव-गणकायफलकत्वाऽभावम् ।

२) सप्त-सप्त ।

अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । परे तु 'गृहमाणविभक्ते'रित्यस्य गृहमाणद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः । अद्भुद्विषयमेतत् । कतरान्तस्याऽनभिधानमभिप्रेत्य यत्राऽद्भुतभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा । तुल्यन्यायात्-पङ्क्त्य' इत्यत्रापि विहित-विशेषणमेवेति तत्राऽतिप्रसङ्गं शङ्कते-यद्येवमिति । 'परमपञ्चे'त्यादेर्लोकं गणनायां व्यवहारोऽभावेन षट्त्वाऽभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः । संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यक-बोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवैह संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् । पथम्यन्तस्य त्वदुक्तसंबन्धेन विभक्त्याऽन्वयो दुरुपपादः । आशुत्तौ मानाऽभावश्च । 'षट्प्रधान' इत्यस्य त्वदभिमत-पठर्थप्रधानोऽतः समुदायोपि षट्संज्ञ इत्यर्थः । पष्ठयन्त-स्थलेपि विहितत्वसंबन्धेनाऽन्वय इत्याशयेन शङ्कते-इह तर्हीति । वैपथ्यमुपपादन्त्वाशयमाह-इह तावदित्यादिनेति भाष्यार्थमाहुः ।

[शङ्काभाष्यम्]

इह तर्हि-प्रियसक्थना ब्राह्मणेन'-अनङ् न प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्रियसक्थनेति । सविथशब्दः शकटा-वयवचनोऽत्रेति 'बहुम्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो'रिति समासान्तो न कृतः ॥

(उ०) शकटेति । स च न स्वाङ्गमिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति

(प्र०) प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः ॥

(उ०) अङ्गार्थेति । प्रकृतशब्देनाऽङ्गम् ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

यद्येवम्-अतितत् अतितद् अतितद् इति, -अत्वं प्राप्नोति ॥ [सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति] ॥ तर्ह्यपि वक्तव्यम् ॥

(प्र०) तच्चापीति । 'गृहमाणविभक्ते'रिति 'सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते' इति च ।

(उ०) एतच्चाऽपीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशा-

३ गणनायां-सङ्ख्यागणनायाम् ।

४ ग्रहणं-षट्संज्ञासूत्रे ग्रहणम् । ५ 'ब्राह्मणकुलेन' पा० ।

६ अर्थ पाठः क्वचित् । ७ अत्र पक्षे दोषान्तरमाह-तच्चापीति । चो वाक्यालंकारे ।

अवहितपरामर्शः, अपिनाऽप्यवहितस्य चेत्याह-गृह्यमाणे-
स्यादि ।

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । इह तावत्—‘अद्भुत-
रादिभ्यः पञ्चभ्यः’ इति पञ्चमी, ‘अङ्गस्ये’-
ति [स्थाने] षष्ठी, तत्राऽशक्यं विवि-
भक्तित्वाद्भुतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं
विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशे-
षयितुमन्यदतो विहिताः प्रत्ययात्—‘उत-
रादिभ्यो यो विहित’ इति ॥

(प्र०) उतरादिभ्यो यो विहित इति ।
अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदि-
त्यत्रापि भवति । ‘युष्मदस्मज्जां हसोऽ’शित्यत्र तु
प्रकारेणऽङ्गेन विभक्तिविशेष्यतेऽर्थद्वारेण, युष्म-
दस्मद्व्यां तु परत्वमात्रेणेत्ययुष्मदित्यादावपि
कार्यं भवति ॥

(उ०) अर्थद्वारकमिति । ‘उतरादिभ्यो विहितो
योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्त्वमो’रित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽ-
र्थस्यापि विधानमस्तौत्यभिमानः । ‘उतरादिभ्यः’ इत्यस्य
षष्ठ्यर्थत्वे तु ‘विविभक्तिर्वा’दिति भाष्यविरोधः । परे तु
विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेन अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्य-
मिति स्वग्रन्थविरोधः, तस्माद्विहितविशेषणमिति—यथाश्रुतमेव
भाष्यम् । ‘परमकतर’दित्यत्राऽद्भुतादेशे न भाष्यान्तरं मान-
मस्ति । प्रकृतभाष्यं तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति
प्रामाणिकाः । त्यदादिप्रकृतिकविभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते-
यद्येवमिति । उक्ताशयेनाह—त्यदादिप्रधान इति ।
अङ्गस्येति सूत्रेऽतो भिस् पेंसित्यादौ विविभक्तित्वादसंबन्ध-
माशङ्क्याऽङ्गनिमित्तं यो भिसिति संबन्धं वक्ष्यति । तेन
न्यायेनाऽत्रापि संबन्धसंभवादियमेकदेश्युक्तिः । तस्माल्लक्ष्या-
नुसारात् ‘पठभ्यो’ ‘उतरादिभ्यः’ इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं
भाष्यसमतम्, तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाऽ-
करणादित्याहुः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इहेदानीम्—‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा-
मनङ्कुदात्तः’ इति, ‘त्यदादीनामो भवती’ति ।
अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि ।
त्यदादीनामित्यपि षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि ।
तत्र कामचारो गृह्यमाणेन वा विभक्तिं

विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः,
इह तावत्—‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्कु-
दात्तः’ इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामोऽ-
स्थ्यादिभिरनङ्गम्—‘अङ्गस्य विभक्ताघनङ्
भवति, अस्थ्यादीनामिति ॥ इहेदानीं
त्यदादीनामो भवतीति, गृह्यमाणेन विभक्तिं
विशेषयिष्यामः, अङ्गेनाकारं—‘त्यदादीनां
विभक्तावो भवति अङ्गस्ये’ति ॥

(उ०) भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्तुमाह-
इहेति । इह तावदिति । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा
तथा व्याख्याने बीजम् । ‘अङ्गस्य विभक्ता’वित्यादेशाङ्गार्थ-
गतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः । पठ्यन्तत्वेन तथान्व-
यस्य मूपपादत्वादिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवम्—‘अतिसः—अत्वं न प्राप्नोति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः, त्यदादिप्रधान एव समासः ।

(प्र०) अतिस इति । शोभनः स इति
प्रादिसमासः । नऽसमासेऽप्यसः अपद् अकतरा-
दिति भवति ॥

(उ०) नऽसमासेपीति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वा-
दिति भावः । अतिकतरदित्युत्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि
पक्षेऽतिसवायेत्यादौ दोष एव । ‘परमसर्वत’ इत्यादिसिद्धये
तदन्तरस्यापि सर्वनामावावश्यकत्वेन ‘सर्वनाम्नो विहितस्य
ङैः स्मै’ इत्यर्थेपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात् । अतोप्येकदेश्युक्ति-
रिदं पक्षद्वयम् ।

[सिद्धान्तिनः सर्वसाधारणं समाधानम्]

अथवा—नेदं संज्ञाकरणं, पाठविशेषण-
मिदम्—‘सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वा-
दीनि’ । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्र०) सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया
सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं
सर्वगतत्वं, न त्वेतांनि सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां
यान्ति, भिन्नार्थत्वान् ॥

(उ०) अतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये-
अथव नेदमिति । द्वन्द्वे चेत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव
निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याऽभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोऽ-

१ कचिन्न । २ अपिनाऽस्थ्यादिसमुच्चयः । ३ वक्तुम्-
अग्रे ‘इहावदस्थिदधी’त्यादिना वक्तुम् ।

४ न तु—न हि । ‘परस्परपर्याय’ । ५ ‘न तु सर्वा’ ।
६ अतः—पूर्वयोः पक्षयोरैकदेश्युक्तितया ।

पीत्यभिमानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वोदिशब्दानामित्य-
सङ्गतमेतदत आह—स्वविषयेति । लोकनिरुद्धप्रवृत्तिनिमि-
त्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः ॥ ननु सर्वोदि-
गणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वादृथाऽयं
व्याख्यानकेशोऽत आह—नन्विति ॥ नन्वेवं घटादिशब्दा-
नामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद्घटायेत्यादौ स्मैभावाद्या-
पत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सकृ-
द्ब्रूहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धाऽनेकजातीयाऽर्थ-
बोधकानामेव 'सर्वनाम'पदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं—
'सर्वेषां नामानां'ति बहुवचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो
भाष्ये । भाष्ये—संज्ञोपसर्जने चेति । संज्ञा त्वेकद्रव्य-
निष्ठत्वाच्च सर्वेषां नाम । उपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थ-
वृत्तिश्चात्र प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकम् , नामपदस्वारस्येन
तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनंश्च विशेषे इत्यस्य विशेषणे
इत्यर्थः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति
'सर्वनामः स्मै' 'आमि सर्वनाम सु'डिति ।

[समाधानभाष्यम्]

अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां
यज्ञाम तत्सर्वनाम । सर्वनाम उत्तरस्य
छेः स्मै भवति । सर्वनाम उत्तरस्याऽऽमः
सुङ् भवति ।

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवं, सकलं कृत्वा जगदित्यत्रापि
प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य
स स विषयस्तस्मिन्तस्मिन्विषये यो
यः शब्दो वर्तते, तस्य तस्य तस्मिन्तस्मि-
न्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ॥

(प्र०) एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्नो-
दन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ,
सामानाधिकरण्यादनयोः । ननु प्रतिनियतवस्तुभागा-
ऽभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभि-
हितम् , ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं
प्रसङ्गः ? ॥ तत्रेदं दर्शनं—सर्वशब्दोऽपि ओदनार्था-
वग्रहेण प्रवृत्तः, ओदनशब्दोऽपि सर्वार्थावग्रहेण ।
प्रतिपत्ता तु केवलसर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते,
रूपसादृश्यात् । नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्य-

र्थमुभयोरुपादानम् । तस्यैकस्य सर्वनामकार्यं भवति
नाऽपरस्येति प्रमाणाऽभावादिति प्रसङ्ग उद्भावितः ॥

(उ०) भाष्ये—एतेषां चापीति दूषणान्तरम् । एतेषां
चापि—घटादिशब्दानामपि । एकैकस्य—तस्य तस्यापि ।
स स विषयः—सर्वार्थो विषयः ॥ तस्मिन्तस्मिन्विषये
सर्वार्थरूपे विषये । यो यः शब्दो—घटादिशब्दो वर्तते
तस्य तस्य—घटादिशब्दस्य सर्वार्थं वर्तमानस्येत्यक्षरार्थः ।
तद्व्याचष्टे—ततश्चेति । पदैः पदार्थानभिधायकाङ्गादिमूलक-
शक्तिवशात्संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्वयवादे
शङ्कते—नन्विति । गुणद्रव्यादिममुदायारमके वस्तुनि प्रति-
नियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वा-
च्छब्दानामित्यर्थः ॥ 'योग्येतरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्प-
दान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य'इत्यन्वित्वाभिधानमाश्रित्य परिहरति—
तत्रेति ॥ अवग्रहः—क्रोडीकारः ॥ न प्रतिपद्यते । 'निश्चि-
ततये'ति शेषः ॥ रूपसादृश्यादिति । ओदनव्यतिरिक्ता-
र्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । तत्प्रतिपत्त्य-
र्थम्—निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । अपरे तु—पदे पदैकदेशप्र-
योगवशादा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये 'ओदने'इति
वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते, प्रकरणाच्च तत एव पदासादृश-
वाक्यार्थबोधरतत्र दोष इति भाष्याशयः । यथा च पदशक्ति-
ग्रहणकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति परंपरायां
कैयटेनोक्तम् , तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे
वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालङ्घिते समुदितस्य
शक्तिग्रहकालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहणैकैक
पदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति 'इत्यण' इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितम् । आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जुपायां निरूपितमित्याहुः ।
अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । न च 'सर्वनामः स्मै'
इत्यादौ 'सर्वादेः स्मै' इत्याद्येव सूत्राणि सन्तिवति न कृत्वा-
दिदु दोषः । अशाणिनीयत्वापत्तेः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते—पाठश्चैव
विशेष्यते, संज्ञा च ॥ कथं पुनरेकैय तन्ने-
नोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह ॥ कथम् ? ॥

(उ०)—भाष्ये—एवं तर्ह्युभयमिति ॥

॥*॥ एकशेषनिर्देशात् ॥*॥

एकशेषनिर्देशोऽयम् । सर्वादीनि च
सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च
सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि

१ एवं—तथा तत्सादृशीकारे । २ तदिति स्मैभावादि-
विधायकेष्वित्यर्थः । ३ प्रकरणाच्च—प्रकरणात् । ४ तत्र—

पदार्थे । ५ तत्र—विशेषणविशेष्यभावे । ६ इदं कचिन्न ।

७ 'भवन्तीति' पा० ।

च नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्र०) एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाया अभावान् कथमेकशेषः ? । एकशेषफलत्वात्तन्त्र-
न्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते । अथवा—आकृ-
त्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेक-
शेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं
भवतीति सहविवक्षामन्तरेणाऽपि भवत्येकशेषः ।

संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन
विनियुज्यते, तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन
स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽवति-
ष्ठेते । उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वाऽतिक्रान्तार्थ-
विशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिस्वाये-
त्यत्र । वाक्ये त्वसंस्पृष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रं प्रतिपाद-
यतो न विशेषेऽवस्थानम् ॥

(उ०) सहेति । एकैकस्योद्देश्यत्वं विधेयत्वं भाव्यासह-
विवक्षाऽभावे इत्यर्थः । अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदु-
च्चारणमिह तन्त्रम् । अत्रोच्चारणं तन्त्रेण, बोद्धव्यं तन्त्रेण पुन-
रनुसन्धानेनेत्याशयेनाह—आवृत्तिर्वेति । आवृत्तिश्चेत्यर्थः ।
प्रत्याख्यातमिति । लौकिकप्रयोगाद्व्यतिरेकनिमित्तमर्थः
प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् ।
इदमुपलक्षणम्, अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्ववि-
पयणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमि-
त्यस्याऽर्थस्य । स्वरूपमात्रोपकारीति । स्वरूपमात्रप्रवृत्ति-
निमित्तक इत्यर्थः । अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति ।
एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जह-
त्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ॥ तत्र महत्याः
संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा
यथा विज्ञायेत—‘सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवन्ति, सर्वेषां नामानीति चाऽतः सर्वना-

मानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते’ ॥

(प्र०) यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो
लघुस्ततोऽपि लघीयो—नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणा-
त्सर्वादीनां विशिष्टो धर्माऽनुमीयते—‘नूनमेतानि
संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि, यतस्त-
दनुरूपा तेषां संज्ञा कृते’ति । सर्वनामकार्यमन्तर्गण-
कार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति, न संज्ञोप-
सर्जनानाम् ॥

(उ०) अथवा महतीति । अयं भावः—अनेकार्थ-
साधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोप-
स्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहा-
संज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणऽनुकरणम् । तत्रैवं संज्ञायास्त-
त्त्वाऽभावेः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदु-
पस्थापकत्वं, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं
हि इतरविशेषणतयैव स्वाधोपस्थापकम् । ‘सर्वादीनि तद-
न्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्ती’-
त्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तद्विधानसमासेऽवयवीयतादृश-
शक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्येवेति
दिक् ॥ ततोऽपि लघीयो नामेति । संज्ञेत्यर्थः । ‘तन्नाम
संज्ञा यतोऽन्यदनुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये । यदा ‘संज्ञा च
नाम’ति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्यलघीयस्तत् । एवं
च संज्ञायां गतः शब्दव्यवहारोऽप्यस्त्येव सिद्धम् ।
‘लघ्वर्थ’मत्यस्य लघ्वेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वर्थ-
संज्ञात्वं नामयोगरूढत्वम् । तत्रैव योगार्थस्य रूढ्यर्थेनैवाऽन्वय-
नियमात् पृथगुद्देश्येनाऽनन्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव
संज्ञेत्यत आह अनुमीयत इति । नूनमेतानीति ।
गणपठितानीत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ? ॥

(उ०) भाष्ये—अथोभस्येति । ‘उभयत’ इत्यादेरुभय-
शब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः ॥ * ॥

उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः
क्रियते । उभकौ ॥

१ उभयोरेकस्याऽन्वयाऽभावेनाऽनुत्यक्तत्वादिति भावः ।
२ एवं चेति । तस्य विशेषणत्वे चेत्यर्थः । ३ एतानीति
पक्षः । युक्तानीत्यन्तेन साध्यम् । यत—इत्यादिना हेतुः ।
व्यतिरेक्यनुमानेचाऽत्र घटादिदृष्टान्तः । तथाच नायं शास्त्रो
ऽपि त्वनुमानगम्यः । स तूक्त एव । अत्र व्यजना वक्तुमु-

चित्तेति परे । ४ तत्र—तयोर्मध्ये । ५ तत्त्वाभावः—वेन
बोधकत्वाऽभावः । ६ नामपदार्थमाह—संज्ञेति । तन्ना-
मेति । सुवन्तमित्यर्थः । ७ तच्च—नाम च । एवञ्च—एवं
व्याख्याने च । ८ तत्र—तयोर्मध्ये । नियमादिति ।
पङ्कजादौ तथैव दर्शनादित्याशयः ।

[वार्तिकवतारणभाष्यम्]

किमुच्यते 'ऽकजर्थ' इति न पुनर-
न्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ? ॥

॥ * ॥ अन्याऽभावो द्विवचनटाव्विषय-

त्वात् ॥ * ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः ॥
किं कारणम् ? ॥ 'द्विवचनटाव्विषयत्वात्' ।
उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयः । अन्या-
नि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचने-
षूच्यन्ते ॥

(प्र०) अन्याभाव इति । टाव्विषयत्वमपि
न द्विवचनादन्यत्र बोध्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्य-
मित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं—'वृत्तिविषये उभ-
शब्दप्रयोगो माभूदुभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभय-
पुत्र इत्यादि भवति । 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इत्यत्र तु
निपातनादुभावाह्न्यादयः साधवः ॥

(उ०) ननु टावने 'सर्वनामः स्यादित्याद्यन्यसर्वनाम-
कार्यसंभवोऽस्त्येवेत्यत आह—टाव्विषयत्वमपीति ।
'अन्याभाव' इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः । एवं चोभ-
शब्दः केवलद्विवचनविषयग्राहकद्विवचनविषयो वेत्यर्थः
इति टाव्वग्रहणमनुवादमात्रं नाऽपूर्वमिति तात्पर्यम् । द्वि-
वचनटाव्विषयत्वे उपपत्तिमाह—तत्रेति । 'द्वित्रिभ्या'मिति
मृत्रस्थ'वेत्यस्याऽस्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप्रथानिकत्वेना
ऽयच्चः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाऽभावेन महाविभा-
षाया अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तत्रिवृत्तौ दोषाच्च
नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूताऽयच्चप्रत्यया-
न्तरविधायकमिति भावः । अत्र च 'नित्य'शब्दस्य वाच्यार्थ-
विरोधाद्विकल्पाननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव, प्रत्यय-
सम्बद्धाद्युदात्तग्रहणानुवृत्तेः । वृत्तिविषये इति । अत एवो
भौ साभ्यासस्येति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योग-
विभागेत्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादुभाविति निर्देशाच्च, 'उभयोऽन्य-
त्रे'ति वार्तिकाच्च द्विवचनाऽश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्तते, नान्यत्र,
तेन नाऽतिप्रसङ्गः । 'द्विवचनविषयत्वा'दिति भाष्यस्य
द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनाऽसत्ता च
वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटे 'वृत्तिविषये' इत्युक्तम् ।

१ 'उभयशब्दो' २ 'द्विवचनविषयेषू' पा० ३ 'हेतुत्वेति' । 'द्विवचन
टाव्विषयत्वा'दित्यस्यान्याभावे हेतुत्वेनोपादानादयमर्थो लभ्यते
इत्यर्थः । ४ 'केवळेति' । 'पुनर्पुंसकयो'रित्यादिः । स्त्रियां
विशेषमाह—टाव्विति । ५ 'सम्बन्धोदात्ते'ति 'सम्बद्धोदात्ते'

[प्रश्नभाष्यम्]

यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्वि-
षयः, क इदानीमस्यान्यत्र भवति ? ॥

(उ०) क इदानीमिति । अस्योभशब्दस्याऽर्थप्रति-
पादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाऽभावे
भवतीत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उभयोऽन्यत्र ॥ * ॥

उभयशब्दोऽस्याऽन्यत्र भवति । उभयो
देवमनुष्याः, उभयो मणिरिति ।

(उ०) उभयोन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाऽभाव-
संभावनायैमित्यर्थः । लुग्विषये लुका विषयस्यैवाऽपहारात्त
दोषः । संभावनानिवेशाच्चोभशब्दस्य पाठाऽभावेऽप्युभयत इ-
त्यादिसिद्धिः । अन्यथोभात्तसिलादेः कर्तुमशक्यतया द्विवच-
नस्य लुगभावेन तद्विषयस्यैव सत्त्वेनाऽयजनापत्तौ 'उभयत'
इत्याद्यसिद्धिः । ममतु यद्यत्र तसिलादि स्यात्तर्हि लुगपि स्या-
दिति संभावनया विषयाऽभावसंभावनाऽस्त्येवेति न दोषः ।
इदमेव ध्वनयितुं 'विषय'पदमुपैत्तम् । 'उभय'इति । वार्तिके
'उभय'शब्देन स्वार्थिकाऽयजस्तथाऽयव्यर्थकाऽयजन्तस्य
च ग्रहणमिति भावः ॥

[प्रश्नोत्तरभाष्यम्]

किंच स्याद्यद्यत्राऽकज्ज स्यात् ? ॥

कः प्रसज्येत ॥

[चोदनाभाष्यम्]

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ॥

(प्र०) कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरं च नास्ति
विशेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो, न हि लक्षणेन
पदकारा अनुवृत्त्याः । [उभकाभ्यां हेतुभ्याम् उभ-
कयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे, 'निमित्तकारणहेतुषु
सर्वासां प्रायदर्शन'मिति वचनात्] ।

(उ०) रूपे इति । नन्वकचि उभशब्देन तद्विशि-
ष्टस्य ग्रहणादुभकावयवौ यस्येत्यर्थे 'उभकयो मणि'रिति
प्रयोगः सिध्यति, के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञा-
तोभयोर्वट इत्यर्थेऽकचि 'उभकघट' इति रूपम् । केऽयचि
'उभयकघट' इति स्यादिति रूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न;

तिवा पाठान्तरम् । ६ 'उभशब्दोऽन्यत्र' इति पाठान्तरम् ।
७ 'मितिभावः' पाठो० । ८ 'उभस्य पाठाभावे' पा० ।
९ अन्यथा—संभावनाया अनिवेशे । कर्तुमिति ।
अपाठादित्याशयः । १० उपात्तं—पूर्वत्र भाष्य उक्तम् ।

भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा 'उभयो-
ऽन्यत्रे'ति वार्तिकमूलभूतम् 'उभयस्य द्विवचनं टापच लोपश्च
यस्ये'ति व्याकरणाऽन्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते शेषां प्रयोगा-
णामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । स्वरेचेति । विस्तर-
प्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः ।
उभकाभ्यामित्यादिवचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः,
पुनरग्रे दर्शनात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उभशब्दोऽयं द्विवचनटाविविषयः'

इत्युक्तम् । तत्राऽकचि सत्यकचस्तन्मध्य-
पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं-**'द्विवचनपरो-
ऽय'मिति'** । के पुनः सति नाऽयं द्विवचन-
परः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या ।

(प्र०) उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽन-
न्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं, न लुप्ते,
न व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य
लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविषये व्यव-
हितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् ।

(उ०) श्रूयमाण इति । विषयशब्दलभ्योऽयंमर्थः ।
श्रूयमाणत्वं च साक्षाद्भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत् । व्यव-
धानादिति । द्विवचनविषयत्वस्याऽव्यवहितरथैव निवेशा-
दित्यर्थः । 'उभयघटा'दित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य
साधुत्ववारणाय-कविषये इति । एवं चैतद्वचनाऽकरण-
लाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचन-
पर एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः
स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या ॥

(प्र०) यथैव तर्हीति । ननु 'द्विवचनटाविवि-
षयत्वा'दित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्याऽनुपपत्तिः । एवं
तर्हि टाविविषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येत-
दैर्यमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् ॥

(उ०) भाष्ये-एवमाप्यपीति । टापा व्यवधाना-
दिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानम् ॥*॥

१ 'उभयशब्दो' । २ अयमर्थः-श्रूयमाणे' इत्यर्थः ।
३ 'दिव्येवमर्थ' । ४ इदं भाष्यमित्यन्ये । ५ 'दापि' । ६
'मूलको वा' । ७ तस्य-कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य । तस्या

अन्तरेणाऽपि वचनमापि द्विवचन-
परोऽयं भविष्यति ॥

(प्र०) अवचनादिति । स्वार्थिकत्वाद्वाप उभा-
र्थस्याऽहानादपि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये-अन्तरेणापीति । दीर्घे तद्विशिष्टस्या-
ऽन्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः । आबन्तादेकवचनाद्या-
पत्तिरतु नेत्याह-स्वार्थिकत्वादिति । एवं च तत एकवच-
नादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनु-
च्यमानं गंस्यते ? ॥ एकादेशे कृते द्विवचन-
परोऽयमन्तादिवद्भावेन ॥

(उ०) 'किं वक्तव्यमेत'दित्यादिरन्तावद्भावेने-
त्यन्तोऽपाठः । 'अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाऽभावेन 'किं
वक्तव्य'मिति प्रश्नाऽसङ्गतेः । तथा भ्रमफलको वा प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपितुल्यम्

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽ-
प्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ॥
कथम् ? ॥ 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृति-
तोऽविशिष्टा भवन्ती'ति प्रकृतिप्रहणेन
स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥

(प्र०) केऽपितुल्यमिति । 'द्विवचनविषयत्वा'-
दित्यत्र 'द्विवचन' शब्देन प्रत्ययो न गृह्यते । किं
तर्हि ? । धर्माभिधानसमर्थ इत्यर्थः । 'उभयत' 'उभय-
त्रे'ति त्रतसोरव्ययत्वाद्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं
नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न
तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य
पाठः । 'सर्वानाम्नुत्तीया चे'ति षष्ठीतृतीयार्थः
पाठ इति केचित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां
प्रायदशन'मिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न
कर्तव्य इत्यन्ये ।

(उ०) अर्थेति । 'कृत्रिमाकृत्रिम'न्यायस्य तु नेह
प्रवृत्तिः, तस्यैह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये
उक्तेः । अस्य लोकासिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाऽ-

इति पाठे-कृत्रिमेत्यादिपरिभाषाया इत्यर्थः । ८ अस्य-
उक्तवार्तिकस्य । तत्र-द्विवचनाशे । न्यायेति । कृत्रि-
मेतिन्यायेत्यर्थः ।

प्रवृत्तेश्चेति भावः । ननु भकाविति बहुमत इत्याद्यपि प्रस-
ज्येतेत्यत आह—उभयत इत्यादि । तयोरव्ययत्वेन
विभक्त्यन्तयस्वार्थिकत्वेन चाऽधिकरणाऽपदानशक्तिविशे-
ष्यकबोधजनकत्वात् । दिवचनत्वं च संख्योपकारकसंख्येय
विशेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ अभेदविषयः—वृत्तिविषयः ।
उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति—भाष्ये—कथं, स्वार्थिका
इति । यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टाः—अन्यार्थवि-
शेष्यकबोधाऽजनकाः—अनेः [प्रकृतिग्रहणेन]—प्रकृतिगृह्यते
अनेनेति प्रकृतिग्रहणं, तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राहकं
'दिवचन'शब्देन—तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि
ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादौ व्यावृत्तिः 'प्रकृतिग्रहणे
ने'त्यनेन कृत्रिमाकृत्रिगम्यायाऽप्रवृत्तिर्ध्वनिना । दिवचनं च
टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाप्ग्रहणम् ।
तेनोभयोरुभाभुभयोर्भाववित्त्वं समासे भवत्येवाऽप्यजित्याहुः ।
एवं प्रत्याख्यात इति । किं चाऽकस्मात्त्रात्येव 'उभाभ्य-
यसर्वनाम्नामक'जिस्थेव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजकं गणे
पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिभ्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ भवतः सर्वनामत्वं कानि
प्रयोजनानि ? ॥

(प्र०) अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात्
स्मायाद्यभावात्प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ भवतोऽकच्छेपाऽऽत्वानि ॥ * ॥

भवतोऽकच्छेपाऽऽत्वानि प्रयोजनानि ॥

भकच्—भवकान् ॥ शेषः—स च भवांश्च
भवन्तौ ॥ भात्वं—भवाद्गति ।

(प्र०) शेष इति । पाठे सति त्यदादित्वा-
च्छेषो भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिदं परिगणनमाहो सिद्धुदा-
हरणमात्रम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उदाहरणमात्र'मित्याह । तृतीयादयो-
ऽपि हीष्यन्ते सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता
हेतुना, भवतो हेतोरिति ॥ [उभस्याप्येपा
उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति] ॥

१ द्वित्वसङ्ख्याप्रकारकत्वार्थः । 'द्विरुद्ध'चेति पाठान्तरम् ।

२ अतः—अस्माकारणात् । ३ 'तृतीयाऽपीहेष्यते' । 'दयोऽ
पि वृद्धन्ते' 'याऽपिही' पा० । ४ कचिन्न । ५ 'सर्वनाम्न-
स्तृतीया चेति सूत्रमात्रमपेक्ष्येति यावत् । ६ एक-

(प्र०) तृतीयादयोपीति । 'निमित्तकारण-
हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मित्येनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं
तु प्रयोजनं—भावतायनिः, भवद्वाङ्, भवन्मयः ।
पूर्वनिपातश्च—भवन्मित्रः । 'भवतष्टकछसा'विति
वृद्धत्वाद्गृह्यसौ । गुणवचनसंज्ञावाधानं च,
भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत् ॥ [सर्वादीनि]

(उ०) इदं त्विति ॥ भाष्ये आदिपदसंग्राहमित्यर्थः ।
भावतायनिरिति । सति पाठे 'त्यदादीनि चेति वृद्धत्वे
'उदोचां वृद्धा'दिति किञ्च ॥ भवद्वाङ्गिति । 'विश्वदेवयोश्च
दे'रिति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणादद्वयादेशः ॥ भवन्मये-
'नित्यं वृद्धे'ति मयट् ॥ भवन्मित्रे—'बहुव्रीहौ सर्वनाम-
संख्ययो'रिति पूर्वनिपातः ॥ भवतष्टगिति । शत्रन्तनिवृत्तये
वृद्धग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः ॥ गुणवचनेति । एक
संज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा
सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ [सर्वादीनि] ॥

विभाषादिकसमासेबहुव्रीहौ १।१।२७

[प्रश्नभाष्यम्]

दिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) विभाषा दिकसमासे ॥ दिग्रहण-
मिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवा-
त्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः ॥

(उ०) विभाषा दि ॥ एकस्मिन्निति । सर्वत्र
परत्वात्प्रतिषेधे विषयपर्यवर्त्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाऽ-
भावयोस्तनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषय-
त्वाऽसंभव इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'न बहुव्रीहा'विति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तत्र
न ज्ञायते—'क विभाषा, क प्रतिषेध' इति ।
दिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति—
'दिगुपदिष्टे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेधः' ॥

(प्र०) वचनमन्तरेणाऽभिमतो विषयभेदो न
लभ्यत इत्युत्तरम् ॥

(उ०) भाष्ये दिगुपदिष्टे इति । दिक्शब्दोच्चारणेन
विहित इत्यर्थः । 'बहुव्रीहा'विति शेषः ॥

स्मिन्विषये बहुव्रीहौ न बहुव्रीहाविति निषेधस्यानेन विक-
ल्पस्य चाऽसम्भवादित्यर्थः । ७ विकल्पे—पूर्वविप्रतिषे-
धनाऽनेन संज्ञाविकल्पे । तेन—विकल्पेनैव । ८ तत्र—
प्रतिषेधे सति । ९ वचनं—दिग्रहणम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ समासग्रहणं किमर्थम् ?

[समाधानभाष्यम्]

‘समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा
स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र
मा भू’दिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहीति

(प्र०) समासएवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु
तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः ॥

(उ०) व्याप्यर्षमातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशा-
त्समासोऽप्ययमत आह-मुख्य इति । दक्षिणदक्षिणस्यै
इति । ‘आवाधेचे’ति द्विवचनबहुव्रीहिवद्भावो ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

द्वन्द्वे मा भूत्-दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।

(प्र०) दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । ‘द्वन्द्वे चे’-
त्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो
नाऽवयवानामिति ‘सर्वनामो वृत्तिमात्र’ इति पुंवद्भावः ।

(उ०) नावयवानामिति । ‘न बहुव्रीहा’वितिवद्
‘द्वन्द्वे चिकीर्षिते ने’त्यर्थो न । यद्यपि द्वन्द्वेऽपि उद्भूतावयव-
भेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य
गुणत्वेन तदप्राप्तेरर्थमेवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाऽभा-
वेनाऽदन्ते काऽकचोरविशेषण फलाऽभावात् । अन्यपथाय-
‘त्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम्, बहुसंमतत्वाद्गुणे
तत्पाठस्य । ‘विभाषा जसी’त्यस्याऽसङ्गतेश्चेति भावः । एवं
चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदनभ्यु-
पगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुक्कुटमयूरावित्यादावुपसर्जन-
ह्रस्ववारणाय ‘द्वन्द्वे ने’ति वचनमारब्धं ‘गोस्त्रियो’रिति
सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । इदं चिन्त्यं,
मात्रग्रहणेन सिद्धेः ॥

[प्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । ‘द्वन्द्वे चे’ति
प्रतिषेधे भविष्यति ॥

१ शङ्कतेऽप्येति । नन्वित्यादिः । २ गुणत्वेनेति । उपसर्ज-
नत्वेन सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्तेरित्यर्थः । ३ अयमेव-‘द्वन्द्वे
चिकीर्षिते ने’त्यर्थं यव । ४ ननु त्वच्छब्दे तान्ते काकचो-
विशेषोऽस्त्येवात आह-अन्येति । ५ सिद्धेरिति । मात्र-

[प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

नाऽप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषाऽऽर-
भ्यते, ‘सा यथैव ‘न बहुव्रीहा’वित्येतं प्रति-
षेधं बाधते एवं ‘द्वन्द्वे चे’त्येतमपि बाधेत ॥

[प्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन
नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते
‘न बहुव्रीहा’त्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा-
ऽऽरभ्यते । ‘द्वन्द्वे चे’त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते
चाऽप्राप्ते च ।

(प्र०) येन नाप्राप्त इति । अयमत्रार्थः-‘न
बहुव्रीहा’वित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः । ‘द्वन्द्वे
चे’त्यनेन तु न व्याप्तः, ‘विभाषा जसी’ति जसि
विकल्पविधानात् । यदि चाऽनेन द्वन्द्वे विभाषा
स्याजस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ लनुवाद-
दोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा
‘द्वन्द्वे चे’त्यनेन बाध्यते ॥

(उ०) ननु यथा बहुव्रीहौ ‘द्वन्द्वे चे’त्यप्राप्तापकीर्यं
प्रवर्तते, तथा द्वन्द्वे ‘न बहुव्रीहा’वित्यप्राप्तेऽपीति, किमुच्यते
‘नचाप्राप्ते’ इतीत्यत आह-अयमत्रार्थ इति । एवं च ‘न
चाप्राप्ते’ इत्यस्य भाष्ये ‘बहुव्रीहा’वित्यादिः । ‘द्वन्द्वे चे’त्यस्य तु
‘द्वन्द्वे’ इत्यादिः । एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु
तु ‘द्वन्द्वे चे’त्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति
भावः । सर्वः स्वविषय इति । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः ।
न व्याप्त इति । ‘सर्वो दिग्द्वन्द्वे’ इति शेषः । युक्त्यन्तरम-
प्याह-यदि चेति ॥

[अभ्युपेत्य प्रयोजननिरासभाष्यम्]

अथ वा ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरा-
न्विधीन् बाधन्ते, नोत्तरा’नित्येवमियं
विभाषा ‘न बहुव्रीहा’वित्येतं प्रतिषेधं
बाधिष्यते ‘द्वन्द्वे चे’त्येतं प्रतिषेधं न
बाधिष्यते ॥

[प्रयोजननिरामान्तरभाष्यम्]

अथ वेदं तावदयं प्रष्टव्यः, ‘इह कस्मान्न

ग्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वेपि
पुंवद्भावार्थम् । अतएव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाऽभावेपि
पुंवद्भावः ॥

६ इयं-विभाषा । ७ एवं च-तदर्थस्येष्टत्वे च ।

भवति-या पूर्वा सोत्तराऽस्योन्मुग्धस्य
सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धस्तस्मै-पूर्वोत्तराय
देहीति ? ॥

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥

(प्र०) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । ‘दिकसमास’

इति व्यपदेशो ‘दिक्कामानी’ति विहितस्य न्याय्यः,
तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति ॥

(उ०) भाष्ये-या पूर्वा सोत्तरेति । यद्यपि वाक्ये
यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते, ‘या पूर्वात्वप्रकारक-
ज्ञानविशेषा सा प्रसिद्धोत्तरा यस्येत्यर्थात् । एवं चोत्तरा
शब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तथापि समासे तदप्रतीता-
वपि पूर्वोपदस्य ज्ञानविशेषपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वा-
द्विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् । तत्र हि दिक्श-
ब्दोऽस्तीति । न च ‘शेष’ग्रहणेनाऽनेकग्रहणेन वा सिद्धे
उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविवक्षितत्वा-
त्सोऽपि प्रतिपदोक्तः, स्पष्टं चेदमान्मद्वत इत्यत्र भाष्ये इति
वाच्यम् । ‘पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते’ इत्येवं विधान-
कल्पनेऽपि ‘दिकशब्दः समस्यते’ इत्येवं विधानकल्पने माना
ऽभावेन तत्र दिक्शब्दाऽभावादिति भावः ॥

[बहुव्रीहिग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्]

यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन ॥

द्वन्द्वे कस्मान्न भवति ? ॥ ‘लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव-‘न बहु-
व्रीहा’विति ॥

[तत्स्थापनभाष्यम्]

द्वितीयं कर्तव्यं । बहुव्रीहिरेव यो बहु-
व्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन
यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्-एकैकस्मै देहि ।

[उक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास
इति वर्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः-
‘समासो यो बहुव्रीहि’रिति ॥

१ उद्देश्यत्वं विधेयत्वचेत्यर्थः । २ तत्र कल्पिते वाक्ये

३ इह-‘वृत्तान्तरवसनान्तरा’ इत्यत्र । मा भूत्-सर्व
नामसंज्ञा मा भूत् । ४ प्रधानेति । ‘अन्यथेत्यादिः ।

[सूत्रमतेन एकदेशिनः प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अवयवभूयतस्या-
ऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह
मा भूत्-वृत्तान्तरमेषां त इमे वृत्तान्तराः,
वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः, वृत्ता-
न्तराश्च वसनान्तराश्च वृत्तान्तरवसना-
न्तराः ॥ [विभाषा दिक्समासे] ॥

(प्र०) वृत्तान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्ति-
ककारस्य, न सूत्रकारस्य, न बहुव्रीहावित्यारम्भादिति
तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥ [विभाषादिक्स] ॥

(उ०) भाष्ये अवयवभूतस्यापीति । प्रार्थन्याये-
नाऽस्य न स्यात्, अस्य समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः ।
तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वाद्धित्तिपदार्थस्येति
बोध्यम् । ‘वसन’शब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तर-
शब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो राजन्तादित्वाद्धोध्यः ।
तन्मतेनेति । किं चाऽवयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्यै
तत्त्वाऽभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्ज्ञो न दोष इत्येक-
देशयुक्तिरिदं भाष्यम् ॥ [विभाषा दिक्स] ॥

न बहुव्रीहौ ॥ १।१।२८॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रियविश्वायेति ॥

(प्र०) न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रिय-
शब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य
बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति
चैतत्-बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्या-
नमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-अन्याय इयन्याय ॥

(प्र०) अन्यायेति । सङ्ख्यायाः सङ्ख्येयपरतश्च-
त्वाद्विशेषणत्वम् ॥

अस्य-तादृशबहुव्रीहेः । ५ द्वन्द्वस्येति । ‘द्वन्द्वेचेति निवे-
धेने’ति शेषः । ६ दोषः-शीभावरूपो दोषः । ६ ‘नि
सर्वाय’ पा० । ७ विशेषणत्वम्-अन्यार्थविशेषणत्वमपि ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपा-
तेन भवितव्यम् ॥

(प्र०) सर्वनाम्न एवेति । नियमः कथमिति
चेत् । उच्यते । विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते
प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात्—‘सर्वनामसङ्ख्ययोः
संनिपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्या’दिति ॥

(उ०) न बहुव्रीहौ । नियमः कथमिति । सङ्ख्याया
अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः । प्राप्ते इति ।
‘सप्तमीविशेषणे’ इत्यनेन ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

नैष दोषः । वक्ष्येत्येतत्—‘सङ्ख्यासर्व-
नाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः
पूर्वनिपातो भवती’ति ॥

(प्र०) वक्ष्येत्येतदिति । नैष वाक्यार्थो
यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः ॥

(उ०) नैष इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । न
नैवं वार्तिके सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थं, विशेषणत्वादिव तस्य पूर्व-
निपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया
अन्यत्राऽपि संभवात् ॥

[प्रथमप्रयोजनाभ्युपगमभाष्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्—प्रियविश्वाय ॥

[बाधकरमारणम्]

ननु चोक्तं—‘विश्वप्रियायेति भवितव्य’-
मिति ॥

[बाधकनिरासभाष्यम्]

वक्ष्येत्येतत्—‘वा प्रियस्ये’ति ॥

[वृत्तिकृदुक्तसुत्रार्थप्रदर्शनाभाष्यम्]

न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् ॥ किं तर्हि ?
असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ अकञ् मा भूदिति ॥ किञ्च
स्याद्यद्यत्राऽकच्छात् ? ॥ को न स्यात् ॥

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ॥ व्यञ्जना-
न्तेषु विशेषः—अहकं पिता यस्य मकत्पि-
तुकः, त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति

प्राप्नोति । मत्कत्पितृकः त्वत्कत्पितृक इति
चेष्यते

(उ०) भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सुत्रार्थमाह—न खल्व-
पीति । अस्त्यार्थस्य यथा लाभरतथा वक्ष्यते ॥

(प्र०) व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् ।
‘द्विकपुत्रो’ ‘द्विकपुत्र’ इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण
प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधि-
तुम् ? ॥

(प्र०) कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञा-
निमित्तेनाऽकच्चा तावद्भाष्यं, पश्चात्पदान्तरसंनिधाने
वर्तिपदार्थविशेषणाऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण
बहुव्रीहिणेत्यर्थः ।

(उ०) बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय—पदान्तरेत्यादि । ‘वर्ति-
पदार्थविशेषणे’ति बहुव्रीहिः ॥ बहुव्रीहिणेति । ‘ततो
बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेने’ति शेषः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधि-
र्बाध्यते’ गोमत्प्रिय इति यथा ॥

(प्र०) अन्तरङ्गानपीति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चे’ति सामान्येन ज्ञापकं ‘बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो
विधिरन्तरङ्गं बाध्यते’ इत्यस्यार्थस्येति भावः ॥

(उ०) सामान्येनेति । न लुग्विषयमेवेति भावः ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

क्रियते तत्र यत्नः—‘प्रत्ययोत्तरपद-
योश्चे’ति ॥

(प्र०) क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमेव त-
ज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उ०) उत्तरपदग्रहणं चाऽत्र ज्ञापकम्—‘अन्तर्वर्तिसुपा
प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः ॥ ‘गो-
मत्प्रिय’ इत्यत्र लुका इच्छादिलोपो बाध्यते, तेन नुम्दीर्घो
नेति भावः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

ननु चेद्वाऽपि क्रियते—‘न बहुव्रीहां’
विति ॥

१ परत्वात् । शब्दपरविप्रतिषेधात् । तत्र—तयोर्मध्ये ।

२ एवम्—उभयत्रापि सङ्ख्याया एव पूर्वनिपाते ।

३ बहुव्रीहेर्वहिरङ्गत्वव्युत्पादनायेत्यर्थः ।

(ड०) भाष्ये—ननुषेहापीति । वैयधिकरण्येन संबन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्रियविश्वाय ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ, कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते ॥

(ड०) प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव संबन्धो न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह—अस्त्यन्यदिति । अत्र हीति । बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्मायादिप्राप्तेरिति भावः । तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्याऽपि बाध इति तात्पर्यम् ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

[एतदर्थस्य मूत्राहृताप्रदर्शनमतान्तरभाष्यम्]

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकलिपको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं, तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्र०) अयं खल्वपीति । सूत्रोपासुद्ध एवायमर्थ इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो, न लौकिके वाक्ये प्रयोगो नाहं, तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याऽभावात् ।

(ड०) ननु एतत्प्रकरणस्थसप्तमिनिर्देशः प्रथमार्थाः, अत एव 'द्वन्द्वे'ति निषेधः समुदायस्यैव, एवं च वाच्यवृत्त्याऽसंबोध्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये—अयं खल्वपीति । एतेनै 'बहुव्रीहावित्यत्र 'चिकीर्षित' इत्याध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहपदस्य लक्षणा व्यर्थे'ति परास्तम् । तद्व्याचष्टे—सूत्रेति । भाष्ये ऐकपद्यम्—एकार्थाभावः ।

१ वयधिकरण्येनेति । बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनीत्येवं वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । २ अन्तरङ्गस्यापि—अन्तरङ्गस्याप्यकचः । ३ प्रथमकल्पे भवः—प्राथमकलिपकः—सर्वप्रसिद्धः । मुख्य इति यावत् । भवार्थेऽध्यात्मादित्वाद्बुद्धम् । ४ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यर्थः । तस्य—लौकिकप्रक्रियावाक्यस्य । पृथगेव—समाप्तिं विनैव । ५ एतेनेति । उक्तार्थसाधनस्य भाष्ये एवं प्रकारेण करणेनेत्यर्थः । अन्यथा तथैव सिद्धे लक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति भावः । ६ विनिगमनाविरहाह—एकैकेति । यदित्यस्य व्याख्या—य इति । ताव-

एककारकैशक्तियोगो वा एकविभक्तित्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यत्—यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः । 'तद्यत्र तादर्थ्या'दिति पाठः कश्चित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेद्वहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधश्चेदहं पितेति प्रयोगो न स्यात्, किं च सुपरत्वाऽभावाच्चाहो न स्यातामह आह—अप्रयोगेति ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

गोनर्दीय आह—'अकच्छ्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गमुकसंशयौ' । त्वकल्पितृको मकल्पितृक इत्येव भवितव्यमिति ॥

(प्र०) गोनर्दीय आहति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः—'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्तलम् ॥

(ड०) तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दृश्यति—अकच्छ्वरौ त्विति । एषा स्मृतिरविशेषात्सर्वप्रकरणविषया । सूत्रप्रत्याख्यानेति । समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवं च महासंज्ञासिद्धार्थाऽनुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रम् । एवं 'द्वन्द्वे चे'त्यपि सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् । यथोत्तरमिति । उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात् । स्पष्टं चेदं 'ध्विक्कृण्वो'रिति सूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तम् । शिङ्घितं सर्वनाम स्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ *॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्याम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः, आढ्यपूर्वाय देहीति ॥

(प्र०) आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् ॥

(ड०) भाष्ये—भूतपूर्वस्येति । भूतपूर्वार्थकपूर्वाचन्तस्य समामस्येत्यर्थः ॥

ताऽप्यनिर्वाहादाह—तत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । भाष्यस्थस्य प्रथमतदित्यस्य तु तस्मादित्यर्थः । तयोर्मध्य इत्यर्थो वा । सूचितमिति । अन्यथा पदानांति न वदेत् । ७ गोनर्दीय इति । 'स्वाहे'ति पा० । 'संशय'मिति पा० । गावो नर्दन्ति यस्मिन्पर्वतविशेषे तत्र भवो भाष्यकृत् । वार्तिककृदिति तु बृहच्छब्दरत्नकोटौ हरिदोक्षिताः । गहादित्वाच्छः । ८ ननु प्रत्ययवयं निःसंशयाऽकजादिकरणेन बहुव्रीहाविति सूत्रस्य निर्विषयता स्यादत आह—सूत्रप्रत्येति । तत्परमेतदित्यर्थः । एतेन—तद्व्याप्यविरोधेन ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं
पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् ॥*॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थ-
कम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वादीनां व्यवस्था-
यामिति वचनात्' । पूर्वादीनां व्यवस्थायां
सर्वनामसंज्ञोच्यते । न चात्र व्यवस्था
गम्यते ॥ [न बहुव्रीहौ] ॥

(प्र०) न चात्रेति । प्राधान्येनेति भावः ।
अत्र हि पूर्वत्वमात्रस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वा-
येति । पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न
भवति संज्ञा । गयूरव्यंसकादित्यात्समासः ॥

(उ०) प्राधान्येनेति । प्रयोगकालरूपस्याऽवधे-
र्ज्ञेदिति बोधेन व्यवस्थासत्त्वेऽपि पूर्वार्थरूपोपसर्जनत्वात्
भवतीति भावः ॥ [न बहुव्रीहौ] ॥

तृतीयासमासे ॥११॥२९॥

[प्रश्नभाष्यम्]

समास इति वर्तमाने पुनः समास-
ग्रहणं किंर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अयं तृतीयासमासोऽस्येव प्राथम-
कल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेक-
विभक्तित्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्या-
त्ताच्छब्दं—तृतीयासमासार्थानि पदानि
तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छ-
ब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्र०) तृतीयासमासे । अत्र तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दालाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य
ग्रहणे सति 'मासेन पूर्वाये'ति प्रयोगः साधुः । वाक्य-
भेदेन च मुख्ये समासे निषेधः ॥

(उ०) तृतीया । अयमपि समुदायनिषेध एव, 'सर्वा-
ण्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः । प्रयोगार्हस्येति ।
'मासेन पूर्वाये देही'ति भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये-
तादर्थ्यादिति च लोकवृष्टयोक्तम् । लोको हि तस्मादेव

१ 'त्वाच्चात्र समासः' । २ 'तच्चत्र ताद' पा० ।

३ 'विज्ञायेत' पा० । ४ कचिन्न । ५ अन्यथेति । तदनङ्गीकार
इत्यर्थः । ६ तद्वीजम्—असमासग्रहणेन तादृशवाक्यग्रहणे

वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते । नन्वेवं सति समुदायस्य
निषेधो न लभ्यतेऽत आह—वाक्यभेदेन चेति ।
आवृत्त्येति भावः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा समास इति वर्तमाने पुनः
समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'योगाङ्गं यथो-
पजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः
करिष्यते—'तृतीया' । तृतीयासमासे सर्वा-
दीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मास-
पूर्वाय देहि । संवत्सरे पूर्वाय देहि । ततः—
'असमासे' । असमासे च तृतीयायाः
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति ।
मासेन पूर्वाय देहि, संवत्सरेण पूर्वाय
देहीति ॥ [तृतीयासमासे]

(प्र०) अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समास-
ग्रहणस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । 'पूर्वसदृशे'ति च प्रति-
पदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥ [तृतीयासमासे] ॥

(उ०) भाष्ये—अथवेति । योगाङ्गमिति । योगरूप-
मङ्गग्राह्याया इत्यर्थः । तृतीयासमासे सर्वादीनीति ।
तृतीयासमासरूपाणि सर्वान्वतानात्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्द-
स्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् ।
अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वाच्च दोषः । सप्तस्यु-
च्चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् । तृतीयायाः सर्वा-
दीनीति । तृतीयान्तरापरिणित्यर्थः । तद्वीजं दर्शयति—पर्यु-
दासेति । भाष्ये पञ्चस्युपादानात्पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ।
सदृशस्येति । प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च
सादृश्यम् । प्रतिपदोक्त इति । तेन 'मासेन कृताय पूर्व-
स्मै'इत्यत्र, तदर्थकं 'मासपूर्वस्मै' इत्यत्र च न दोषः । अत
एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीनिहाय पूर्व एवोदाहृत
इति बोध्यम् ॥ [तृतीयासमासे]

विभाषा जसि ॥११॥३१॥

जसः कार्यं प्रति विभाषा । अकज्जि
न भवति । ['द्वन्द्वे चे'ति प्रतिषेधात्] ॥

(प्र०) विभाषा जसः कार्यं प्रतीति । जस इ
जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः ।

बीजम् । ७ पदार्थकत्वेन—पदार्थकत्वोभयत्वेन । ८ अत-
एव—प्रतिपदोक्तग्रहणस्येष्टत्वादेव । ९ इदं वार्तिकमित्यन्ये
१० अयं पाठः काचित्कः ।

अन्येतु कार्यकालत्वासंज्ञाया 'जसः शी'त्यत्रैवोप-
स्थानं मन्यन्ते ॥

(उ०) विभाषा ज । इकारेणेति । तद्वृत्तस्य सर्वना-
मकार्यस्याऽभावादिति भावः । मूत्रे जसीति च लुप्तमस
मीकं, लुप्तद्वितीयान्तं वा । अन्येस्त्विति । 'जैसी'त्यस्य च-
'अस्त्वदिते सर्वनामकार्यविधायकमूत्रे 'द्वन्द्वे विभाषे'ति संज्ञा
विकल्पायोपपत्तिष्ठते' इत्यर्थ इत्यभिमानः । भाष्ये—'अकच्छि
न भवती'त्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकच्छ भवतीत्यर्थः ।
कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव, तत्र सर्वोच्यन्तत्वाद्नेन
विकल्पो भवत्येव, समुदायकुत्साविवक्षायां केनाऽयं विकल्पः,
द्वन्द्वस्य सर्वोच्यन्तत्वाऽभावादिति बोध्यम् ॥

**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥१॥१३३॥**

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रह-
णानर्थक्यं, गणे पठितत्वात् ॥ * ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणम-
नर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'गणे पठित-
त्वात्' ॥ गणे ह्येतानि पठ्यन्ते ॥

(प्र०) पूर्वपरा । अवरादीनां चेति । किमर्थं
प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि, यावता
गण एवाऽर्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं
पठ्यन्ते । तत्र 'पूर्वादीनि नवे'त्येवं सूत्रं पठितव्यम् ।
प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवाऽत्र प्रत्यभि-
ज्ञानाद्गण एवाऽर्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति ।
यथा 'तिष्ठो गोत्रादीनी'त्यत्र कुरुसनाभीक्ष्ण्यग्रहणं
गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः ।
'अवरादीना'मित्यत्र प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेन पूर्व-
परशब्दावपि गृह्येते ॥

(उ०) पूर्वपरा । भाष्ये-पुनः सूत्रपाठे इति ।
गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः । ननु 'पूर्वादीनि नवे'
त्येतावत्युक्ते गणरथग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यक-
त्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाऽप्राप्तविभाषा स्यादत आह-तेषा-
मेवात्रेति । नन्वेवमर्थविशेषकाभो न स्यादत आह-

१ अस्त्यर्थः । लुप्तसप्तमीपक्षे जस ईकारे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।
लुप्तद्वितीयान्तमितिपक्षे-जस्सम्बन्धिनमीकारं प्रतीत्यर्थो बो-
ध्यः । २ विभाषा जसीत्यस्येत्यर्थः । ३ सर्वनामसंज्ञा-

गणे एवेति । प्रकारार्थं इति । वस्तुतो लघ्वक्षरत्वाद्
जाघन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्या-
शयेनाऽवरादीनामित्युक्तिर्वार्तिककृत इति बोध्यम् ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

**कथं पुनर्ज्ञायते - स पूर्वः पाठोऽयं पुनः
पाठ इति ? ॥**

(प्र०) कथं पुनरिति । पूर्व गणपाठो नियत-
सन्निवेशो व्यवस्थितः । पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र
प्रमाणऽभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो,
व्यवस्थावाची च । तत्र सर्वादीनी'त्यत्रादिशब्दस्य
प्रकारार्थताऽपि सम्भवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय
पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तं—'श्रेण्यादयः
पठ्यन्ते कृतादिद्राकृतिगण' इति । कृतादयश्च वृत्ति-
कारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे 'मध्यमस्याम्'
'अवमस्या'मिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदि-
शब्दस्य 'सर्वादीनी'त्यत्र सम्भाव्यत इति प्रश्नः ॥

(उ०) ननु 'सर्वादीनी'ति व्यवहाराद्गणपाठस्य पूर्वता
निश्चीयतेऽत आह-आदिशब्द इति । ननु गणपाठस्य
निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात्, तदेव कुत
इत्यत आह-तत्र वेदे इति । प्रकारेति । सर्वनाम-
कार्यवत्त्वमेव मादृश्यमिति भावः ॥

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

तानि हि पूर्वादीनि, इमान्यवरादीनि ।

(प्र०) तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठि-
तत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते । तेनायमर्थः—
'सर्वादीनी'त्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे
हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । 'मध्यमस्या'मिति
तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादी-
नीति । अवराकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते ।
तेन पूर्व गणपाठः, पश्चात्सूत्रपाठः इत्यर्थः ।

(उ०) छान्दसः प्रयोग इति । एवं च 'सर्वादीनी'
ति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः ।
अत्र वदन्ति-तानि पूर्वादीनीत्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे
सिद्धे 'इमान्यवरादीनी'ति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः
कैयटालभ्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः ।
किं चेमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना, त्वदुक्तरीत्या

विकल्पात्त्यर्थः । ४ तत्र-कृताऽकचा समासे । ५ 'गोत्रा-
दी'ति कश्चिन्न । ६ 'पूर्वपाठः' । ७ 'प्रकारार्थप्रद' ।

८ कैयटोक्तं खण्डयति-अत्रेत्यादिना ।

हेतोरभिधानात् । एवं च 'हेत्वभिधानमन्तरेणे'त्याद्यपि चिन्त्यमेव । तस्मादत्राऽऽदिशब्द आश्रयवाची, 'भीष्मादिश्च सुयोधन' इतिवत् । तानि-गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि, इमानि-अष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः । एवं च तत्तत्कालकृतत्वात्पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

इमान्यपि पूर्वादीनि ॥

(प्र०) हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः

प्रतिपत्तुमित्याह-इमान्यपीति ।

(उ०) तत्र मानाऽभावमूलकं शङ्कते-इमान्यपि । अष्टाध्यायीपठितान्यपि पूर्वादीनि पूर्वकालाश्रयणीत्यर्थः । अत्राऽपिरेवार्थः । अन्यथोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वाऽसंभवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । 'सर्वादीनी'त्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकार एव । तत्तत्कार्मवस्त्वेन च सादृश्यम् । अतिप्रसङ्गस्त्वेनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं कस्येदिति सूत्रे भाष्ये इति ।

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'स पूर्वः पाठोऽयं पुनः पाठः' इति, यद्यं 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'ति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि ॥

(प्र०) नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादिनिरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् ।

(उ०) नवैवेति भाष्ये । अष्टाध्याय्या पूर्वेत्यादिमुत्रपठितानीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीति-सूत्रेऽष्टाध्यायीमुत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'व्यवस्थायाम-संज्ञायामिति वक्ष्यामी'ति ॥

(प्र०) इदं तर्हीति ॥ प्रतिनियतविशेषणाऽभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः ।

(उ०) प्रतिनियतेति । पूर्वादिसप्तकस्यैव 'व्यवस्थायामि'त्यादि, स्वशब्दस्यैवा'ऽज्ञाती'त्यादि, अन्तरशब्दस्यैव 'बहियोगे'त्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः ॥

१ हेतोः-पूर्वकालपठितत्वमूलकस्य सर्वादीनीति व्यवहारस्य । २ भाष्यं योजयति—तस्मादिति । ३ 'पूर्वादीनी'ति शेषः । ४ भाष्ये पूर्वशब्दः कालवाचीत्याशयेन

[आक्षेपभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं-विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते ॥

(प्र०) एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणाय गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं—'द्वयादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भू'दिति ॥

(प्र०) द्वयादिपर्युदासेनेति । त्यदाक्षीनि पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राऽद्यादिभ्य इति तत्सिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तत्सिलादिविधानार्थं विधीयते । येन द्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा 'अनुलक्षणे' इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा 'ऽमि पूर्वः' 'संप्रसारणाच्चे'त्यत्र वाक्यभेदेन 'वाच्छन्दसी'-ति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः ।

(उ०) अष्टाध्यायीर्पाठेन यथा द्वयादिपर्युदासाऽभावस्तथा दर्शयति-तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः-कार्यविधानद्वारा द्वयादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः । इति पुनर्विधानेनेति । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः । नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत आह-वाक्यभेदेन चेति । 'विभाषा जसी'त्यनुवृत्त्येत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैषां द्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवती'ति यद्यं 'पूर्वत्रासिद्ध'-मिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति—'जशभावादिति चेदुत्तरत्राऽभावाद-पवादप्रसङ्गः'-इति ॥

(उ०) जशभावादिति चेदुत्तरत्रेति । 'ढोढे लोप' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । एतश्च सूत्रवार्तिकप्रयोगैस्त्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं—'जसि विभाषां

पूर्वकालेति । ५ 'पूर्वपाठः' पा० । ६ 'यत्पूर्वादिभ्यो नवग्रहणं' पा० । ७ 'सूत्री' । ८ पाठेन-अष्टाध्याय्या प्रतिपदपाठेन । ९ निपातनमिति । निर्देशमित्यर्थः ।

वक्ष्यामी'ति ॥ [पूर्वपरावर]

(प्र०) इदंतर्हीति । यदि 'पूर्वादीनि नवे'त्यु-
च्येत, तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान-
एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादप्राप्त-
विभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञातये, प्राप्त-
विभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपू-
र्वविधानात् ॥ विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः ।
प्रतिपदपाठं चाऽन्तरेणाऽङ्गकरणार्थनिर्देशोऽशक्यः
कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥

(उ०) पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादिति ।
व्याख्यानात्तिरिक्तप्रमाणाऽभावादिति भावः । तैथा-
व्याख्याने बाधकमाह—उक्तानुवादेति । भावांशे इत्यर्थः ।
अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् । नन्व-
प्राप्तविभाषात्ववर्णायाऽर्थमात्रनिर्देशः क्रियतां, किं प्रतिपद-
पाठेनेत्यत आह—प्रतिपदेति । असंकरेणेति । मत्स्वेव
व्यवस्थासंबन्धः, स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येवं-
रूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूत्रे 'पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञा-
या'मित्येव कुतो न सूचितम्, सप्तानामेव व्यवस्थायां
वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥ [पूर्वपरावर]

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १।१।३४।

[प्रश्नभाष्यम्]

आख्याग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) स्वमज्ञा । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः
स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वेत्यर्थवाची । आख्या-
ग्रहणमिति । 'स्वे पुत्राः' 'स्वे गावः' इत्यत्र स्व-
शब्द आत्मीयत्वेमेवाह । पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञाति-
धनयोर्वर्तते, न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भवि-
ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उ०) स्वमज्ञाति । आत्मीयत्वमेवाहेति ।
आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्द-
स्तस्य यथा स्याद्विह मा भूत्—स्वे पुत्राः,
स्वाः पुत्राः, स्वे गावः, स्वा गावः ॥

(प्र०) तस्य यथा स्यादिति । 'प्रतिषेध'

१ वक्ष्यामि—ब्रवीमि । छान्दसत्वादत्तमाने लृट् ।
२ 'दोषादप्राप्त' पा० । ३ व्याख्यानचाऽगतिकगतिरिति न
तत्साधकमित्याशयः । ४ तथेति । प्राप्तविभाषेत्यर्थः ।

इति शेषः । इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे
'स्वे पुत्रा' इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः, अत्राप्यात्मी-
यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयो-
र्वर्तते, पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यात् । आख्या-
ग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीय-
स्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः

(उ०) ईदृशविशेषलाभार्थमेवाऽऽख्याग्रहणम्,
तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्या-
दित्युत्तरम् । प्रतिषेध इति शेष इति । 'अज्ञातो'त्यादि-
प्रतिषेध इत्यर्थः । न तु ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातिधन-
स्वयोरित्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्या-

नयोः ॥ १ । १ । ३५ ॥

[प्रत्याख्यातृभाष्यम् ॥ १ ॥]

॥*॥ उपसंव्यानग्रहणानर्थक्यं बहिर्योगेण

कृतत्वात् ॥*॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'बहिर्योगेण कृतत्वात्' । बहि-
योग इत्येव सिद्धम्

(प्र०) अन्तरम् । बहिरित्यनावृत्तो देश उच्यते,
तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवति ।
'अन्तरे गृहा' इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्य-
न्ते । यदा तु बहिदशब्देन बाह्य उच्यते, बाह्येन
योगो बहिर्योग इति, तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त
उच्यन्ते । उभयथाऽपि स्मर्यते । उपसंव्यानशब्दो-
ऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्विज्ञार्थः । ततः सर्वथा बहि-
र्योगात्सिद्धिं मत्वाह—उपसंव्यानेति ।

(उ०) अन्तरं । भिन्नार्थ इति । नानार्थ इत्यर्थः ।
ततः सर्वथेति । कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन, करणे आद्य-
व्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥

[स्थापनवार्तिकम्]

॥*॥ न वा शाटकयुगाद्यर्थम् ॥*॥

न वाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥
'शाटकयुगाद्यर्थम्' । शाटकयुगाद्यर्थ

५ आत्मीयत्वमिति । प्रकारतयाऽऽत्मीयत्वमेवाहेत्यर्थः ।

६ 'ग्रहणमनर्थकं' पा० ।

७ 'चण्डाला' पा० ।

तर्हीदं वक्तव्यम्, यत्रैतन्न ज्ञायते-किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ॥

(प्र०) न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे परिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः ॥

(उ०) नन्वल्पमहत्परिमाणोऽभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह-समाने इति । पदत्रयमापि सप्तम्यन्तम् । भाष्ये 'किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्येतन्न ज्ञायत' इत्यन्वयः

[प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्]

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति-इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥

(प्र०) अत्रापीति । यथोपसंख्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः-आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तः । तत्र शाटकानां त्रये वा चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बाह्यांगाऽभावादुपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यम् ।

(उ०) तृतीयचतुर्थयोरिति । शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वर्थं भावः-‘बहिर्योग इति सम्यक्ते । तेन परम्परया बाह्यसंबद्धस्यापि सिद्धिरिति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ अपुरि ॥*॥]

अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-अन्तरायां पुरि वसतीति ॥

(प्र०) अपुरीति । गणसूत्र एतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः, ‘अत’ इति जसः शीविधानादृर्बन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते, कचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ ३५ ॥

(उ०) ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्थवात्सिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह-गणैति । पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः । स च स्त्रियामेव । तदाह-इहत्विति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वार्प्रकरणे तीयस्य छित्सूपसंख्यानम् ॥*॥

१ सप्तम्यन्तम्-सप्तसप्तम्यन्तम् । ‘हस्तेन धृत’ इति शेषः । २ ‘प्रेक्ष्यपूर्व’ पा० । ३ कचिन्न । ४ लुप्तस्यात् । ५ ‘प्रसङ्गः’ । ६ ‘दाबन्ता’ पा० । ७ अस्तीति तथा चान्तराया-

वाप्रकरणे तीयस्य छित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै, द्वितीयस्यै । तृतीयायै, तृतीयस्यै । “विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्या”त्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

[आक्षेपसमाधानभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ?

उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति-द्वितीयाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥१॥१॥३६॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन् ? ॥

(प्र०) स्वरादिनि । किमर्थमिति । स्वरादिषु किंचिक्रियाप्रधानं, किञ्चिन्माधनप्रधानमिति, असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः ।

(उ०) स्वरादि । क्रियाप्रधानमिति । क्रियायामेव विशेषणमयर्थः । यथा-हिरगादि । पतञ्जोत्तरसृष्टे कथं स्पष्टम् । किञ्चिदिति । यथोच्चैरादि ॥

[समाधानभाष्यम्]

चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ॥

(प्र०) स्वरादीनां पुनरिति । ‘स्वस्ति वाचयति’, ‘स्वः पश्ये’ति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्त्यदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः, ‘लोहितगङ्गा’मित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्यक्तमेव सत्त्ववाचित्वम् ।

(उ०) अनेकशक्तीति । ‘स्वस्तिष्ठ’ ‘स्वरागत’ इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः । भाष्ये ‘सत्त्ववचनानां चेत्यस्याऽव्ययसंश्लेष्यत’ इति शेषः । लोहितेति । अव्ययाभावश्चेति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदम् ॥

मित्यस्य प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां चेत्यर्थः । ८ कचिन्न । ९ वै पवार्थे, व्युत्क्रमेणाऽन्वयः । असत्त्ववचनानामेवेत्यर्थः । पुनश्चाश्वत्थे । १० ‘सत्त्ववचन’ इत्यन्ये पठन्ति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते, न निपात-
संज्ञैव स्यात् ? ॥

(प्र०) न निपातसंज्ञैवेति । 'प्राप्नोश्चराज्ञि-
पाताः' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रन्यासः
कार्य इत्यर्थः ।

(उ०) नन्वसत्त्ववाचित्वाऽभावाच्चादिषु पाठाऽभावाच्च
कथं निपातत्वमत आह—प्राप्नोति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । 'निपात एकाजना'ङि-
ति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता, सा स्वरादीनामप्ये-
काचां प्रसज्येत [—कं इव केव] ॥

(प्र०) स्वरादीनामिति । 'किमोऽ'दित्यतःप्रत्ययो
'दक्षिणादा'जित्याच् । केनप्रभृतयस्तु कृत एकाचः
सन्तीति भावः ॥

(उ०) किमोदिति । तद्धितश्चेति सूत्रमपि तत्संज्ञा-
विधायकमेव । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां
संज्ञा स्यादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवं तद्व्ययसंज्ञैवास्तु ॥

(उ०) भाष्ये—एवंतद्व्ययेति । 'प्राप्नोश्चराद्व्य-
यम्' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति पाठ्यमित्यर्थः

[समाधानभाष्यम्]

तच्छाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत्—'अव्यये
नञ्कुनिपाताना'मिति, तद्वरीयसा न्या-
सेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात्पृथ-
ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

(प्र०) तच्छाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव च
सत्या'मव्ययमेकाजना'ङिति सूत्रं कर्तव्यम् । तत-
श्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति ।
अथ 'चादय एकाजनाङि'ति क्रियते तदा चादीना-
मसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् ॥

(उ०) तदा चादीनामिति । यदि तु 'चादयः'
'असत्त्वे' इति योगविभागेनाऽसत्त्वे इति पाठविशेषणं
क्रियते तदा नाऽयं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः । न च
तत्र प्रादीनामिति वाच्यम्, ऊर्वादीनामसंग्रहापत्तेः । एवं
'निपाता आद्युदात्ता' इत्यादावपि दोषो बोध्यः ॥

१ कचिन्न । २ 'अ इव एव' पा० । ३ 'एतच्चा'पा० ।
४ 'नाना विना' । ५ इह—प्रकृतसूत्रे । ६ 'तद्धितस्या' ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥११॥३७॥

[आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम्]

॥*॥ असर्वविभक्तावविभाक्तीनिमि-

तस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना ॥

(प्र०) तद्धितश्चासर्व । इह संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरितिषेधाद्यद्यपि केवलस्य
प्रत्ययस्य ग्रहणं, तथापि 'प्रयोजनं सर्वनामाव्यय-
संज्ञाया'मिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्त-
स्याऽव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्या
तम्—'असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्ति'रिति ।
तत्र यदाऽयमर्थः—'यस्य तद्धितान्तस्याऽसर्वा विभक्तिः
कार्या'—यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुपपद्यते इत्यर्थस्तदा न
दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वे-
नाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः, यथा
'सर्वकान्येति' दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्त-
मिति । अस्मिन् सूत्रार्थे विना नानेत्यस्याऽव्ययसंज्ञा
न सिद्ध्यति । नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता
काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह—असर्वविभक्ताविति
अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे, दाक्षिरितीजः षष्ठ्येव
निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति ।
अश्रूयभाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते, तज्जि-
मित्तस्य यस्येप्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यं, न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा
विधेया, विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् ॥

(उ०) तद्धितश्चा । यद्यपि केवलस्येति । एवं च
केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनाऽसर्वविभक्तिरिति
विशेषणमव्ययवर्तकमिति भावः । वाचनिक इति ।
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । किंच
केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाऽभावः, प्रयोजकाऽभावश्च । अन्वर्थं
संज्ञालभ्योऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् । वार्तिकोत्था-
नाय सूत्रार्थं दर्शयति—वृत्त वृत्तिकारेणेति । सर्वविभ-
क्तिरिति । सर्वाव्ययविकल्पार्थः । प्रतिनियतेति । एवं च
विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनानाश्रयणात्सर्वविभक्ति-
निमित्तकोऽयमिति भावः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्ति-

७ 'इति तदा' पा० । ८ अश्रूयेति । श्रूयमाणविभक्तिवात्यन्ता
ऽभाववदित्यर्थः । अश्रूयं व्यादिः । यस्य नादेः नञ्—नहि ।

निमित्तस्तद्वितोऽप्रसिद्धोऽत आह-अभ्रयमणेति । 'तन्नि-
मित्तस्ये'ति बहुव्रीहिः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । 'एकवचनमुत्सर्गत'
इति वचनात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाऽभावाद्द्विनानानेत्य-
त्राप्यसर्वा विभक्तिरूपतौ निमित्तमिति प्रश्नः ॥

(उ०) ननुत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां रयादिति
बहुवचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहृतमत आह-
क्रमव्यतिक्रम इति । प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावेन प्रथ-
माया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ॥

[आक्षेपहेतुवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ सर्वाविभक्तिर्ह्यविशेषात् ॥*॥

सर्वविभक्तिर्ह्येव भवति ॥ किं कार-
णम् ? ॥ ['अविशेषात्'] । अविशेषेण विहि-
तत्वात् ॥

(प्र०) सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते,
उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभ-
क्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेष
स्याऽनाश्रयणादित्यर्थः ॥

(उ०) अवशेषेणेति । अर्थयोऽरित्याद्येकवाक्यता-
मनपेक्षेत्यर्थः । उत्पन्नानां नियम इति । उत्पन्नानां
शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः ।
इदमप्यर्थनियमे सजातीयतेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ।
विशेषस्येति । 'द्वयेकयो'रित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः
ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षे-इत्येवेति विशेषस्येत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
तत्र यत्र । ततः यतः ॥

(प्र०) त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य
प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते ॥

(उ०) ननु त्रलादीनामित्युक्त्वा त्रलः प्राक् पठितस्य
तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह-आदिशब्दस्येति ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते 'पञ्च-

१ 'सर्वाविभक्तिर्ह्येषां भव' पा० ।

२ कुत स्यात् । ३ इत्येवेति । या काचिद्विभक्ति-

भ्यास्तसिल' 'सप्तभ्यास्त'लिति ॥ वक्ष्य-
त्येतत्-'इतराभ्योऽपि दृश्यन्त' इति ।

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोग एव
प्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः ॥

[न्यासान्तरभाष्यम्]

यदि पुनरविभक्तिश्शब्दोऽव्ययसंज्ञो
भवतीत्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽभ्युपग-
विभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधि मध्वित्यत्रा-
तिप्रसङ्गो, दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् ॥

(उ०) ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरा-
वश्यकेत्यत आह-प्रयोगे इति । दध्नीत्यादाविति ।
प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अविभक्तावितरेतराऽऽश्रय-

त्वादप्रसिद्धिः ॥*॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः
संज्ञायाः ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ सत्यविभ-
क्तित्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चाऽवि-
भक्तित्वं भाव्यते, तदेतदितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि
न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्ति-
त्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः ॥

(उ०) अव्ययत्वादिति । अविभक्तित्वस्य स्वाभा-
विकत्वेऽव्ययादाप्सुप इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥

[न्यासान्तरदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अलिङ्गमसङ्ख्यमिति वा ॥*॥

अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ एवमपीतरेतराश्रयमेव
भवति ॥

केतरेतराश्रयता ? ॥ सत्यलिङ्गाऽ-
संख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चा-
लिङ्गाऽसंख्यत्वं भाव्यते, तदेतदितरेत-

रित्यर्थः । ४ 'विशेष एते' । ५ 'रविभक्तिशब्दो' ।

६ नः कचिन्न । ७ कचिन्न ।

राश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) अलिङ्गमसङ्गमिति । 'अविभक्ति-
रव्यय'मित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद्यापि तदेव
दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गाऽमङ्गल्यत्वस्य
लौकिकत्वाच्चेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवम-
पीति । अर्थमपि कश्चित्कचिच्छास्त्रादेव प्रति-
पद्यत इति भावः ॥

(उ०) ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽ-
स्त आह-अविभक्तिरिति । वाशब्द इति । 'प्रयुक्त'इति
शेषः । एवंचाप्यर्था वाशब्द इत्यर्थः । 'अलिङ्ग'मित्यपि
यद्युच्यते एवमपि अन्योन्याश्रय इत्यर्थः । शास्त्रादेवेति ।
तद्योतकविभक्तिलुक्शास्त्रादेवेति भावः ॥

[दूषणपरिहारमाध्यम्]

नेदं वाचनिकम्-अलिङ्गताऽसंख्यता
च ॥ किं तर्हि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां
च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । तत्र किम-
स्माभिः कर्तुं शक्यं ! स्वाभाविकमेतत् ॥

[प्रथमतःसमाधानमाध्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम्-'अलिङ्गमसंख्य'-
मिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

[समाधानहेतुवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु पाठात् ॥*॥

पाँठाद्वा सिद्धमेतत् ॥ कथं पाठः कर्तव्यः ? ॥

॥*॥ तासिलादयः प्राक् पाशपः ।

अस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । मान्तैः ।

तसिवती । कृत्वोऽर्थः । नानाजाविति ॥*॥

(प्र०) सिद्धं स्विति । वार्तिककारस्येतरेतरा-
श्रयदोषः स्थित एवेति 'तु'शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः ।
भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति 'वा'-
शब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः य एव 'प्रकारवचने
थाल्' स एव प्रज्ञादिभ्यो विधीयते इति
नाऽव्याप्तिः । मान्त इति । अम् आम् । तसिः-

१ 'वा' । २ कचिन्नेदं वाक्यम् । ३ "सिद्धमेतत् ।

कथं । पाठात् । पाठः कर्तव्यः । कथं पाठः ।

४ 'कृत्वोऽर्थः' तसिवती नानाजाविति पा० । इदं भाष्य-

'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तेनैकदिक' । 'तसिश्चे'ति ॥
कृत्वोऽर्थः-कृतसुच्, सुच्, धा ॥

(उ०) वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ इवाथो
यस्येति बहुव्रीहिः । अयं च पाठः खरादिषु कार्य इति
बोध्यम् । स च पञ्चतत्त्वादिध्यावृत्तये तद्वित्तश्चेति सूत्रा-
रम्भेऽप्यावश्यक इति भावः । प्रज्ञेत्यादि थाल् न परिग-
णितमध्यवर्त्तयत आह-स एवेति । 'प्रकारवचन' इत्यत्र
प्रकारः मादृश्यं, विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात्
प्रज्ञादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते, किमादिभ्यस्थाला तु
विशेषः, एवं च 'प्रलपूर्वे'ति सूत्रं व्यर्थमेव । लोकेऽप्रयोग-
स्त्वनभिधानादिति भावः । 'अमु च छन्दसी'त्यम् । 'किमेत्ति'
डित्याम् ॥ 'प्रतियोगे' इति तसिः शस्त्रप्रभृतिष्वस्तोति तद्व-
हणं चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये । भाष्ये वस्तिस्तेन तुल्य-
मिति विहितो न तूपसर्गोच्छन्दसीति विहितः, उदृतो निवत
इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याधन्यदर्शनादित्याहुः ॥

[प्रथमन्यासाभ्युपगममाध्यम्]

अथवा पुनरस्तु-'अविभक्तिशब्दोऽ-
व्ययसंज्ञो भवती'त्येव ॥

(प्र०) अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थ-
सम्बन्धभावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽसङ्गल्यत्व-
मप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

(उ०) एकत्वादिव्यवहारवदिति । 'पटादिपदाना'-
मिति शेषः । अलिङ्गाऽसङ्गल्यत्वमपीति । तथा च
संख्याऽभावादेव विभक्तयनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासो-
ऽप्यदुष्ट इति भावः ॥ 'अव्ययादाप्सुष' इति सूत्रं तु न्याय-
सिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यायकं प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिगारा पद-
त्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपस्मारणमाध्यम्]

ननु चोक्तम्--'अविभक्तावितरेतराश्रय-
त्वादप्रसिद्धि'रिति ॥

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः--
'यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमार-
भमाणा अविभक्तिकाऽच्छब्दान्प्रयुज्यते । ये
'त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽ-
विभक्तिकाऽच्छब्दान्प्रयुज्यते' इति ? ॥
अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्था-

मित्यन्ये । वार्तिकानांमानीतिदीक्षिताः ।

५ प्रज्ञेत्येति । अस्य नन्वित्यादिः ॥

६ 'त्वेतेभ्यो' । ७ कचिन्न ।

नाम् ॥ आतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्ने-
नैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वावप्येन त्रीन् ।
अभिज्ञाश्च, न च प्रयुज्यते । तदेतदेवं
संदृश्यताम्— 'अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं
येनात्र विभक्तिर्न भवती'ति ।

(उ०) नन्ववैयाकरणैः सङ्गथाया अज्ञानादेव तद्वाचकं
विभक्तिर्न प्रयुज्यते इत्यत आह भाष्ये—अभिज्ञाश्चेति ।
'वट' इत्यादौ नैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः ।
युक्त्यन्तरमप्याह—आतश्चाभिज्ञा इति । वस्नो—मूल्यम् ॥
[उपपत्तिभाष्यम्]

तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् ।
किंचिद्व्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किंचित्
क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नचैरिति विभक्त्यर्थ-
प्रधानम्, हिरूक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् ।
तद्विदित्वापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः, क-
श्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र 'यत्रे'ति विभ-
क्त्यर्थप्रधानो, नाना विनेति क्रियाप्रधानः ।
न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

(प्र०) अग्रवोपपत्तिमाह—तच्चापीति । किंचि-
दिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यतेऽलि-
ङ्गाऽसङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः—किंचिद-
व्ययं क्रियाप्रधानं, किंचित्साधनप्रधानम् । अन्यत्तु
नापि क्रियाप्रधानं, नापि साधनप्रधानम्, यथा
'स्वः पर्य' 'लोहितगङ्गम्' 'उन्मत्तगङ्गं देश' इति ।
तथा चाऽत्र नपुंसकत्वमव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते ।
पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं 'स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचना-
नामसत्त्ववचनानां चे'ति । तस्माद्वाहुल्याभिप्रा-
येणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नचैरिति ।
सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । हिरूक्
पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वाद्देशां क्रियाप्राधान्यम् ।
क्रियापदप्रयोगमन्तरेण[पि] 'पृथग् देवदत्त' इत्यादि-
प्रयोगः क्रियाक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभाव्या-
च्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तैनैकदिक् तसिश्चेत्यण-
तसोभिन्नधर्मत्वम् । तत्र 'पीलुमूल'मिति द्वयं प्राधा-
न्येनाऽभिधीयते । 'पीलुमूलत' इति तु द्वयोपमर्जन-

स्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ।

(उ०) अत्रैवेति । अलिङ्गाऽसंख्यत्व एवेत्यर्थः । उप-
पत्तिर्युक्तिः—क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमान-
मित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति ।
'किं तु द्व्यप्रधान'मिति शेषः । तस्माद्वाहुल्येति । एवं च
तादृशबहुमध्यपाठेन स्वरादीनामप्यलिङ्गाऽसंख्यत्वमनुमीयते ।
अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः ।
उन्मत्तगङ्गादीनां तु वाचनिकमव्ययत्वमव्ययीभाव इति महा-
संज्ञया सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु 'इदं स्व'रिति सर्वनाम्ना
परामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थकं प्रता'मित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्य-
न्ये । ननु तदर्थं कारकान्वयाऽभावात् तस्य क्रियात्वमिति आह
क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियायामेव विशेषणत्वादि-
त्यर्थः । क्वान्तनुसुनन्तादिवदिति भावः । स्वरादीनां घटा-
दीनां च स्वःपतिघटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यव्ययः । एतेन
तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्युपास्तम् ।
अत एवेतदर्थे न कारकाणामव्ययः । तदन्वययोग्यस्य साध्य-
त्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् । क्रियाक्षेपादिति । स्थित्या-
दिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । द्वयं प्राधान्येनेति । पीलुमूल-
समानादिकस्यमिति हि तत्र बोधः । द्वयोपसर्जन इति ।
तस्मात्प्रायसोभिधेयद्वयोपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ
इत्यर्थः । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम् । पीलुमूलनैकदिक्
पीलुमूलतः । एकदिक्स्यपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये
तु पीलुमूलेन समानादिशाल्यर्थकमधिकरणशक्तिप्रधानं
'पीलुमूलत' इत्याहुः । भाष्ये—नचैतयोरर्थयोरिति ।
यद्यपि क्रियायामेकत्वमव्यया रूपस्यैव भाष्ये उक्ता, 'पचति-
रूप'मित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्यय-
वाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ।
[मूत्रममर्जनभाष्यम्]

अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते एव-
मपि न दोषः ॥ कथम् ?

इदं चाऽप्यद्यत्वेऽतिबहु क्रियते—
एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु
बहुवचनमिति ॥ कथं तर्हि ? एकवचन-
मुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबहोरर्थयो-
र्द्विवचनबहुवचने बाधकं भविष्यतः ॥

(प्र०) अद्यत्वं इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः ।
पूर्वं हि न्यारान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अति

३ आतश्चेति । इतोऽपि वक्ष्यमाणाद्धेतोरित्यर्थः । अत एव
'च'कारसंगतिः ॥ अन्यत्वं—परस्परसाधनापेक्षया । क्रय-
विषयतया वस्त्रयैवेति बोध्यम् । ४ 'विनानानेति' ।
५ तादृशैकदिक्स्यरूपद्वयोपसर्जनः, तसिप्रकृतिः—पीलुमूल-
नेति, तदभिधेय इत्यर्थः ।

१ 'अतश्चा' । २ एकमित्याद्युक्तमुपसंहरति—अभिज्ञा-
श्चेति । तदिति । त्रतस्यादेरविभक्तिकप्रयोगकरणम् ।
एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, संदृश्यतां—शायतामित्यर्थः । तं
प्रकारमेवाह—अर्थेति । एतत्—अर्थस्वरूपम् । एवंजाती-
यकम्—एवंस्वभावकं । येनात्रार्थे विभक्तिर्न भवतीत्यर्थः ।

बद्धिः । एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्, ततो 'द्विवचोद्विवचनबहुवचने' इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्विवचबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यत्यलिङ्गाऽसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च । ननु 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् ? । नैष दोषः । एतदर्थमेकवचनमित्येतत्क्रियतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्विवचबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते ।

(३०) सूत्रारम्भकाले इति । यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव, तथापि एकग्रहणे सति शापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यान्वयमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबहुव्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः । न्यासान्तरेति । पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः । भाष्ये-अतिबद्धिः । बहुशब्दो वैपुल्यवाची । अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः । अलिङ्गाऽसंख्येभ्य इति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवचनग्रहणसामर्थ्या-महासंज्ञाबोधैकत्वाऽभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः । कथमेकवचनमिति । प्रथमाऽपि मात्रग्रहणाद्यतिपदिकार्थस्य कर्मत्वाधाधिक्यसम्भावना तत्रैवेति भावः । अप्राप्तेति । द्विवचबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्याऽर्थात्तदभावं कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तैव, न तु प्रातिपदिकत्वाऽभावप्रयुक्तापि, सुबिध्यैकवान्यत्वात् । तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तेवाऽस्य विधायकत्वमिति 'पचत्तिकल्प'मित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थं विधीयमानस्याऽस्य न दिवादौ प्राप्तिस्तथापि पचत्प्रतिपदिकाऽर्थपक्षे एकत्व इव दिवादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह-बाध्यत इति । अत्र पक्षे द्वयेकयोरिति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः । यद्यपि अव्ययासर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽप्यन्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अव्यप्राप्त्येदं विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम् । एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थानन्वयित्वस्य च शापकमिति बोध्यम् । एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम् ॥

[मतान्तरभाष्यम्]

न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते-न सर्वा असर्वाः, असर्वा विभक्तयो यस्मादिति ॥ कथं तर्हि ? । न सर्वा असर्वा असर्वा वि-

भक्तिरस्मादिति । अत्रिं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ।

(प्र०) 'न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्ये'ति येन श्रुतिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं श्रुतिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते-न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताऽव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हि ? । द्रव्यकात्स्न्यश्रुतिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा लयं न्यायः- 'प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत' इति, तदाऽसर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रितेन दोषः । यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदंतुक्तम् । अन्ययीमावादाप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते, तावत्तत्र तृतीयासप्तम्योर्वहुलमित्यस्योपपादनात् ।

(३०) तन्मतमिति । दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेरितराभ्योऽपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितत्रलादिविषयेऽन्यापेक्षेति भावः । वृत्तिकारान्तरेति । तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव संयन्तविवक्षया पष्ठोति ध्वनयितुं भाष्ये-यस्मादित्युक्तम् । विशेषेति । एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः । नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहाऽसङ्गतिरतो भाष्ये-नचापीति । तदथाचष्टे-प्रकारेति । 'सर्वा विभक्तय' इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अवयवकात्स्न्यं तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकात्स्न्यं एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाऽन्यासिर्नाऽपि दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । भवे, 'पचत्तिकल्प'मित्यादौ च क्रियायाः स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव । तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव, लान्तसमानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादिति रूपपुत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययेभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु स्याह-यदातिवति । प्रथमेति । अनेकनियमभावे गौरवाच्चेत्यापि बोध्यम् । ननु भाष्योक्तपक्षेऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वम्, 'परश्चेत्युक्तेः । किंतु यत्किंचिदेव, तस्य लुकि तावत्तैव पदत्वसंपादनात् । विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाऽभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह-खलेकपोतेति । वाचः क्रमवृत्तिवाद्युगपदुच्चारणाऽसम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्बहुं शक्येति भावः । विनिगमनाविरहोऽत्र बीजम् । प्रक्रियादशायां च बुद्धिरेव मुख्यता, असाधूच्चारणाऽयोगात् । यदा

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरिति भावः । परे तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया, नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्निवामकमिति 'प्रथमातिक्रम' इत्याद्य-सङ्गतम् । तद्व्यायाश्रयणे 'निजां त्रयाणा'मित्यत्र 'त्रयाणा'-मित्यस्य 'आधुदात्तश्चे'त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः । तावतैवेति । 'टाड्यो'रिति वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचित्र्यार्थमिति भावः ॥

[पञ्चमूत्रीप्रत्याख्यानश्लोकवार्तिकम्]

'एवं गते कृत्यपि तुल्यमेत-
न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।
ततः परे चाऽभिमता न कार्या-
ख्यः कृद्ग्राहणेन योगः' ॥ १ ॥

(प्र०) एवंगत इति । यदा असर्वा विभक्ति-
रस्मादिति विग्रह आश्रीयते, तदेवं विज्ञाते सत्ये-
तावलक्षणमस्तु 'असर्वविभक्त्यव्यय'मिति, पञ्चमूत्री-
न कर्तव्या । एतत्-असर्वविभक्तित्वं, कृत्यपि तुल्यम्,
यस्य कृन्मेजन्त इत्येनाव्ययसंज्ञेयते । मान्तस्येति
सूत्रोपलक्षणम् । ततः पर इति । 'कृन्मेजन्त'
इत्यस्मान् सूत्रात्परे कृद्ग्राहः कृन्संज्ञाविषयाः 'क्तातो-
सुन्कसुन' इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः ।
योगाश्च न कर्तव्याः 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्येव-
मादयः पक्षेत्युपसंहारः ॥

(उ०) इदमेव ध्वनयितुं पञ्चयोगा-प्रत्याख्ये-एवंगते
इति भाष्ये । प्रतिपदमितीति । 'असर्वविभक्ती'ति न्यासे
नैव सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्यश्लोके-तत्रेति । अव्ययसंज्ञाविधा-
वित्यर्थः । पञ्चेति । 'स्वरादी'त्यादीर'व्ययाभावश्चे'त्यन्ताः ।

[गौरवप्रदर्शकश्लोकवार्तिकम्]

'कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं
संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ।
तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—एको द्वौ बहव इति ।

[गणपाठाश्रयणवार्तिकखण्ड]

'तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं
कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥ २ ॥'

(प्र०) इदानीमतिव्याप्तिपरिहार्थं तद्धितग्रहणं
कर्तव्यम्, तस्मिन्कृते 'कृन्मेजन्त'इत्याद्यपि कर्तव्य-
मिति दर्शयति — कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशे-
षमिति । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति
तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभ-

क्तिवात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं
कर्तव्यम् । तस्मिन्कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यं, स्वरा-
दिनामतद्धितान्तत्वात् । ननूभयशब्दस्य द्विवचनानु-
त्पादादसर्वविभक्तित्वं, तथा 'गोदौ' 'वरणा' इति, तत
एषामपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग
इत्याह—कृत्तद्धितानामिति । प्रतिपदं तद्धिताः
पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेयते इत्यर्थः । तस्माद्गणपाठ
एवाश्रयितव्यः । प्रपञ्चास्तु सूत्रारम्भः ॥

(उ०) ये इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाक्षात्त्वादाह-
तन्निवृत्त्यर्थमिति । तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्तिकोक्तं ।
'सिद्धं तु पाठा'दित्यप्यनाश्रितं स्यात् । एवं चोभयशब्दादौ
दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति—ननूभयेति ।
अतः पक्षोभयोऽन्यत्रेत्यस्योदाहरणम् 'उभये उभयः' इति
भाष्ये सर्वादिसूत्रे दत्तम् । गोदावित्यादौ वरणादिभ्यश्चेति
चातुरथिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य द्वित्वादीति बोध्यम् ।
इत्याहेति । इत्याद्यङ्गायामाहेत्यर्थः । भाष्ये-अस्त्यर्थे ।
'कृत्तद्धिताना'मित्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतमव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे
अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् । कृदित्युपलक्षणमव्ययीभा-
वश्चेत्यस्यापि । तदाह—तस्मादिति । तदेवं गणपाठमा-
श्रित्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यष्टाध्यायीपाठः प्रत्या-
ख्यातः । तदाह—प्रपञ्चास्तुस्त्विति ॥

[शङ्कातस्समाधानभाष्यम्]

पाठनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते, सेह न
प्राप्नोति—परमोच्चैः । परमनीचैरिति ॥
तदन्तविधिना भविष्यति ॥

(प्र०) तदन्तविधिनेति । 'प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञाया'मिति वचनेनेति भावः ॥

(उ०) शङ्कते भाष्ये-पाठनेयमिति । 'स्वरादि-
निपात'मितीत्यर्थः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अत्युच्चैः अत्यु-
च्चैसौ अत्युच्चैस इति ।

(प्र०) अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधानाम्यव्यय-
यानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति ।
यथा—'दोषामन्यमहः' 'दोषाभूतमह'रिति । तत
उच्चैः—शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः ॥

(उ०) नन्वत्यादयो द्वितीययेत्युक्तेः कथमुच्चैःशब्देना-
धिकरणशक्तिप्रधानेन द्वितीयान्तेन समास इत्यत आह—

शक्तीति । द्वितीयान्तस्येति । अतिक्रान्तार्थान्वययोग्य-
कर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । 'दोषामन्य'मित्यत्र कर्मणोत्यधिकार
आत्ममाने खश् । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उपसर्जनस्य ने'ति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? । न
वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध
इहानुवर्तिष्यते । स वै तत्र प्रत्याख्यायते ॥

[उक्तिप्रत्युक्तिभाष्यम्]

यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि
तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम् ॥

कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते ? ॥

महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि
च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थ
हि संज्ञाकरणं । तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनम् 'अन्वर्था संज्ञा यथा
विज्ञायेत-न व्येतीत्यव्यय'मिति ॥

क पुनर्न व्येति ? ॥

(प्र०) क पुनरिति । श्लोके सप्तमीनिर्देशान्
प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा ॥

(उ०) प्रश्नेऽपीति । व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं
गच्छतीत्यर्थः । क्लेशस्य किंविषये इत्यर्थ इति भावः । अन्य
थोत्तराऽनुसारेण कौनोति प्रश्न उचितः । अत एवाग्रे उक्तम्-
'एतानार्थान् केचिद्विद्यन्तीत्यादि । विपूर्वरूपेण रूपम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्व-
द्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वि-
यन्ति केचिन्न वियन्ति ।

ये न वियन्ति तदव्ययम् ॥

"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥१॥

(प्र०) सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने
सामर्थ्याऽभावात् ॥ विभक्तिष्विति । कौरकेषु ।
तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्य-

१ 'कानिति' । २ अतएवेति । कर्माकाङ्क्षाया अन्त
रङ्गत्वादेवेत्यर्थः । ३ कारकेष्विति । कारकादिष्विती-
त्यर्थः । आदिपदेन चात्र संबन्धपरिग्रहः । प्रसिद्धत्वात्
कारकमात्रोक्तिः । ४ व्यवस्थामाह-तत्रेति । अव्ययेषु

न्तराऽनावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसम्बन्धा-
ऽभावात् 'सर्वासु च विभक्ति'ष्वित्युक्तम् । वचने-
ष्विति । एकत्वादियु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्ग-
विशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वस्यादीनां
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थामिधायी-
न्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिमिरयोगः, तेषां द्वैव्यधर्म
त्वात् । सत्त्ववाचिनाऽपि शब्दशक्तिस्वाभावात्तद-
योगो, यथा युग्मदस्मदोलिङ्गाऽयोगः । केचित्तु
लिङ्गादिविशेषेणाऽयोगात्, तत्सामान्येन तु योग-
मव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावं
प्रमाणाऽभावात् । यन्न व्येतीति । नानात्वं न
गच्छतीति सत्त्वधर्माच्च गृह्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) ये न वियन्ति-एतानर्थान्वेयस्थानं वियन्ति
विविधप्रकारप्रापकाश्च प्राप्तवन्ति, तत्-तद्वाचकमव्ययमि-
त्यर्थः । इत्वादिरर्थधर्मात्वादिति बोध्यम् । ननु विभक्तिवचन-
शब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह-कारकेष्विति ।
विषयसम्बन्ध एताः । सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन ।
नैवेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोगसत्त्वेन सकलकारक-
विषये न कारकाऽभावानुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह-
तत्र यानाति । साधनं-शक्तिः । तादृशान्युच्चरादीनि ।
तेषु च कारकशक्त्यन्तराऽयोगात्सर्वकारकविषये कारकाऽ-
भावानुयोगित्वमस्यैवेत्यर्थः । शक्तिः-कर्मत्वादिः । वच-
नादिति । 'अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः । सङ्ख्याऽ-
भावादिति वार्धः । 'मशकार्थ' इत्यादावभावस्य फलत्ववदत्र
तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् । यथेति । क्रियाहेतुक
संबन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थबलात्कर्मप्रवचनीयाः ।
स्वत्योस्तत्त्वाऽभावेऽपि क्रियापदसंनिधिं क्रियागतविशेष
द्योतकयोरपि यथा संज्ञा, तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामि-
त्यर्थः । सत्त्ववचनानामपीति । 'स्वरादीना'मिति शेषः ।
तदयोगः । लिङ्गसङ्ख्याऽयोग इत्यर्थः । सदृशमित्यत्रोक्तं
सादृश्यं निरूपयितुं-यन्न व्येतीत्यादि । अत्रापि लिङ्गे
ष्वित्याद्यावृत्त्या संबध्यते । नानात्वमिति । एतेषु यन्न
व्येति एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः ।
केचित्तु 'नाना न गच्छतीति पाठः, तदा एतद्विषयमनेक-
प्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ [तद्विद्वत्तथा]

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३८ ॥

[नौबभाष्यम्]

कथमिदं विज्ञायते-कृद्यो मान्त इति,

मध्ये इत्यर्थः । भाविना-संख्याकारके । ५ तेषां-लिङ्गा-
दीनाम् । द्वैव्यधर्मत्वादित्यर्थः । ६ 'नाना न गच्छति' ।
७ एवम्-उत्तरूपेण सादृश्याङ्गीकारे । ८ तेषु च-तेषु तु ।
९ एतेषु-लिङ्गादियु ।

आहोस्वित्-कृदन्तं यन्मान्तमिति ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते-‘कृद्यो मान्त’ इति, ‘कारयांचकार’ ‘हारयांचकारे’त्यत्र न प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते-‘कृदन्तं यन्मान्त’ मिति ‘प्रतामौ’ ‘प्रतामः’-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) कृन्मेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं, पश्चात् कृता तदन्तविधिः, आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः, पश्चात् कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः । ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया’मिति वचनान् तदन्तविधिः । अथवाऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्य नानागमनमगमनं वा संभवति । कारयांचकारेति । लिङ्ग्र कृत्, स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । क्विप् लुप् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति, थुत्या च मान्तम् ॥

(उ०) कृन्मेजन्तः । किं मेजन्तेति । कृता मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा, उत कृदन्तस्येति न शङ्क्यार्थः । ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया’मिति तदन्तविधेरित्याशयः । पश्चाद्विवृतिः । मेजन्तो यः कृत्तदन्तमव्ययमित्यर्थे इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह-प्रयोजनमिति । ननु तद्वचनमप्रत्ययांशं चरितार्थमत आह-अथवाऽन्वर्थेति । एवं चाऽव्ययत्वप्रयोजकरय महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात्तदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रीत्या सर्वोदिगणे उत्तरतमाभ्यां तदन्तविधिबोधः । नानागमनमिवाऽनानागमनमपि न संभवति, संभावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् । संभावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिर्वादिताशयः । लिङ्ग्र कृदिति । तिङ्भावित्वाऽभावेनाऽतिङ्गिति न कुत्त्वप्रतिषेध इति भावः । प्रतामाविति । तमेः क्विप् । ‘अनुनासिकस्येति’ दोषः । अत्र्या चेति । तथा चाऽव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्-‘कृद्यो मान्त’ इति ।

[दोषोपन्यासभाष्यम्]

कथं कारयांचकार हारयांचकारेति ? ॥

१ शङ्कते-अकजर्थमिति । २ ‘लिग्रहणं तत्र’ । तर्हि-पूर्वोक्तफलाभावेऽपि । ३ एतत्-अनुप्रशब्दबलेनाऽऽमन्तादव्यय-

[चोषभाष्यम्]

किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥

‘अव्यया’दिति लुग्भया स्यात् [इति] ।

(प्र०) अव्यादिति लुगिति । ननु ‘हृत्क्यादि’लोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्विष्ववहुत्वावगतिस्तदाऽस्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाऽभावात् [च] ॥

(उ०) द्विवचनेत्यादि । ननु सङ्ख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्वाऽभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । ‘अव्ययात् सुपो लु’गिति शापकात्सर्वविभक्त्यरिति पक्षे च-अकजर्थं तर्ह्यमन्तस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह-अकच्चविति । अपरिसमाप्तार्थत्वं च-सङ्ख्याकारकादिविषयकोत्थिताकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुपयोगः प्रार्थ्यते । स्वार्थे परिपूर्णस्थेव चार्थान्तरेण संबन्ध इति भावः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवम् ‘आमः’ इत्येवं भविष्यति ॥ न सिध्यति । लिग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

लिग्रहणं निवर्तिष्यते ॥

यदि निवर्तते, प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति ॥

इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह-‘कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी’ति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति

(प्र०) इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्वातोस्तरबाधनुत्पादादनुप्रयोग एव तरबाधुत्पत्तिः, समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः । अत्रैवार्थे ज्ञापकमाह-आतश्चेति । तत्र ह्युक्तं ‘व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चे’ति ।

(उ०) ननु तरबाधनुत्पत्तावमान्तार्थं प्रकषोदितप्रतीतिः कथमत आह-अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पन्नतरपैवैतद्वत्प्रकर्षप्रतीतिः, कारकादिर्वैदित्यर्थः । भाष्ये लुक् पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥

[पक्षान्तरस्वीकारभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु-‘कृदन्तं यन्मान्त’-

धानेनाऽनुप्रयोगविषयकं ‘कृञ्चानुप्रे’त्येतत् । उपपन्नं-सफलम् । ४ कारकादीति । तदुत्तरप्रत्ययेन कारकादिवैदित्यर्थः ।

मिति ॥ कथं प्रतामौ-प्रताम इति ? ॥
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘न प्रत्ययलक्षणे-
नाऽव्ययसंज्ञा भवती’ति, यद्यं प्रशान्शब्दं
स्वरादिषु पठति ॥

(प्र०) प्रशान्शब्दमिति । तस्य ‘मो नो
धातो’रिति नलस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः ।
तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः कियते
इति ‘कारयांचकारे’ति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा ।
‘शान तेजने’ इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति,
तस्य क्तिबन्तस्य प्रयोगाऽदर्शनान् । लावयतेर्लो-
रित्यस्याऽपि न भवति, अस्मादेव ज्ञापकाद्वाक्ष्यक-
त्वादौकारस्य ॥

(उ०) धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह-धातोरिति ।
तस्य क्तिबन्तस्येति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । प्रशा-
माविति तु शान्तिमङ्गाचकस्य । शान्त्यर्थकस्यैव च गणे
पाठः, तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मा-
न्तपाठः, प्रयोगे एव तु नस्तम् । यथा स्वरादीनां गणे रेफा-
न्तपाठः, प्रयोगे तु विसर्ग इति भाष्याशयः । अस्मादेवेति ।
धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । लाक्षणिकत्वादिति ।
वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ कृन्मेजन्तश्चाऽनिकारोकारप्रकृतिः ॥*॥

कृन्मेजन्तश्चाऽनिकारोकारप्रकृतिरिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आधये आधेः,
चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति ।

॥*॥ अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥*॥

अथवाऽनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भव-
तोति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) अनिकारोकारेति । एव एतद्विशेषणं, न
मकारस्य, व्यवच्छेद्याऽसम्भवात् । आधय इति ।
गुणे कृतेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा
स्यास्तत्त्वाद्ययः । अन्तरङ्गावादेव[च]मुल्लङ्घ्य स्यात् ।
परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो’
रित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं, प्रतिपदोक्तं

१ ह्रस्वमेव-ज्ञापकपरं भाष्यमेव । २ ‘अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
योरन्तरङ्गं बलवदिति परिभाषान्तरमिदम् । ३ लाक्षणिक-
मिति । अस्य ‘अन्यथेत्यादिः । तथाच नैवातिप्रसङ्ग इति
भावः । ४ तदाशयात्-वार्तिककृदाशयात् । ५ अनेनैव-
उक्तन्यायेनैव । तत्प्रयोजकत्वस्य गुणादौ सत्त्वात् । एवमे-

तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् ॥

(उ०) भाष्ये-अनिकारोकारेति । यस्वन्तग्रहणा-
श्रित्ययोगबहुवीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति,
तत्र । परिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणं न कार्यमिति तर्दाशयात् ।
गुणे कृत इति । तत्र कृते सुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्यय-
संज्ञा । सुप्तसंज्ञयजपेक्षावाद्यादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गावा-
देवेति । ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं
तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनान्तरङ्गानपीतिन्या-
येन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक् इव तत्प्रयोजकानामपि
प्रावर्त्यबोधनेनाऽनेनैव गुणेऽयादांन्वाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ।
[चोयसमाधानभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

‘अनन्यप्रकृति’रिति वचनमेव ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति—कुरम्भकारेभ्यो
नगरकारेभ्य इति ॥

[तदस्थानेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा, संनिपातलक्षणो विधि-
रनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥*॥

नवा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥

[‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
तद्विधातस्येति’] ॥

‘संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि-
धातस्ये’त्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

(प्र०) संनिपातलक्षण इति । संनिपातः
संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विधातस्याऽनिमि-
त्तम् । तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः ॥

(उ०) तद्विधातस्येति कर्मण्यणित्याह-तमिति ।
नचाऽनया लुको बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाऽभावः । साक्षा-
त्परम्परया वा तद्विधातकमात्रस्याऽनया प्रतिबन्धात् । अत
एवोपादास्तैत्यत्र किञ्च न । अन्यथाऽनया साक्षादेन्विषय-
सन्निपातविधातकाङ्क्षिति चेति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च
तु स्यादेव । तत्फलं तु सन्निधयोगशिष्टत्वसिद्धिरैव । एवं
चोपादेस्तेति रूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यातिदेशः,
तदर्थं परिभाषान्तरस्वीकारो मुधैवेत्याशयः । ६ लुप्तं स्यात् ।
७ सञ्ज्ञेति । सञ्ज्ञायाः सन्निपातविधातकत्वाभावादित्या-
शयः । तदेवाह-साक्षादिति । ८ सामान्यतः सर्वप्रति-
बन्धादेव । अन्यथा-साक्षात्सन्निपातविधातकमात्रप्रति-
बन्धे तु । ९ स्याच्चोरित्यत्रेत्यर्थः ।

इत्त्वकाले तत्कार्याऽसंभवात् । तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात्सन्निपातविधातकशस्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अकजावर्धसंज्ञा तु न, अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

कः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा कियेत, 'अनन्यप्रकृति'रिति वोच्येत ? ॥

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या ।

बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

[परिभाषाप्रयोजनजज्ञासाभाष्यम्]

कानि पुनस्तानि ? ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं,—ह्रस्वत्वं तुग्विधेरभिप्रायि-

कुलम् ॥*॥

[ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तम् ॥ क ? ॥

'ग्रामणिकुलम्' ॥ ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वस्य पितृ कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति ।

(प्र०) ग्रामणिकुलमिति । 'इको ह्रस्व'इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरान्तर्यविधातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तर्यस्य, अवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं, न त्वन्यथा ॥

(उ०) पूर्वोत्तरेति । अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादिति भावः । अवयवेति । तथा ऽप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगतपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविधातः पूर्वपदस्येकान्तवत्संनिपातविधातश्चेति भाष्यः । एवं 'वृत्रहमि'रित्यत्र नान्तरस्य स्वादिसन्निपातविधातः । नान्तरस्वादि-सन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति । लोको पौष्पाद्यवयवास्त्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् । किं च भवितेत्यादौ तासवयवेऽलोपपक्षाबाधयत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य 'दोषावेवीट'मिति निषेधो व्यर्थः स्यात् । न च ह्रस्वावयवे तुको 'यदागमा'इति न्यायेनेगम-

हणेन तुग्विशिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविधातः । 'आने'मुगिति ज्ञापकेन तदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविनः समवेतत्वापत्तौ घटस्थापि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमवेततया बाधु-वृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम् । भूयोवयवसंनि-कर्षस्यैव फलबलात् कारणत्वेनाऽक्षतेः । संयोगऽस्थक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः, फलबलादिति दिक् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्व-त्वमन्तरङ्गस्तुक् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

(प्र०) बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदकस्ये'ति ह्रस्वत्वं, तदपि अर्थाश्रयत्वाद्वहिरङ्गम्, तुक् वर्णाश्रयत्वादनन्तरङ्गः । यदि तु 'सन्निपातलक्षण' इत्याश्रीयते तदा 'ग्रामणि-च्छत्र'मित्यत्राऽपि तुम् स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयो-स्त्वत्र साम्यादनन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति छलंक्षणस्तुक् सिद्धो भवति ॥

(उ०) असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यकमित्याह—यदपीति । अर्थाश्रयत्वादिति । इदं 'त्रयादेशे सन्तरस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्थानवत्सूत्रस्थेन वार्तिकेन, तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धम् । प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तव्यं युक्तम् । तदेवाह—वर्णाश्रयत्वादिति । स्थानं बहिरङ्गत्वेन सिद्धिर्नोजानन्तर्य इति निषेधमनाश्रित्य । 'कुलं ग्रामणि'इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वेन संनिपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकरथाऽजन्तत्वसंनिपातेन जातहरस्य तदविधातकत्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्वपिप्त्वज्ञान-सापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग्दुर्बल इत्यपास्तमिति अनुपदमेव वक्ष्यामः । तुकि संनिपात-परिभाषाश्रयणे दोषमप्याह—यदित्विति । अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः, पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरङ्गस्त-दोषेभ्यरथाऽगणनाच्च । तस्मादत्र तुम् भवेत्येत्यन्ये ॥

॥ * ॥ नलोपो वृत्रहमिः ॥ * ॥

[नलोपस्तुग्विधेरनिमित्तम् ॥ क ? ॥

'वृत्रहमिः' ।] वृत्रहमिर्भूजहमिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पितृ कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिर-निमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति

शेषः । ४ कैयटं दूषयति—लोक इति । ५ किञ्चित्तरस्य—अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वाभावे इति शेषः । ६ अत्रापि-पीति । ग्रामणिच्छत्रमित्यत्राप्येत्यर्थः ॥

१ प्रयोजनमिति । ग्रामणिकुलमित्यादौ ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तमिति संनिपातपरिभाषाप्रयोजनमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । २ कुम् स्यात् । ३ इतीत्यस्य 'बोध्य'मिति

(उ०) 'बृत्रह्मि'रित्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम्

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्र०) असिद्धो नलोप इति । 'नलोपः सुप्स्वरे'ति, 'असिद्धं बहिरङ्गमिति वा ॥

(उ०) असिद्धमिति । सुक्विनरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरङ्ग इति भावः ॥

॥*॥ उदुपधत्वमकित्वस्य निकुचिते ॥*॥

उदुपधत्वमकित्वस्याऽनिमित्तम् ॥ क?॥ 'निकुचिते' । निकुचितं इत्यत्र नलोपे कृते 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्या'मित्यकित्वं प्राप्नोति । "संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये"ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) निकुचित इति । कुञ्चर्भावे क्तप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्वस्याऽनिमित्तमिति गुणो न भवति ॥

[प्रयोजननिराकरणमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्वं, 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥*॥

नाभावो यञि दीर्घत्वस्याऽनिमित्तम् । क?॥ 'अमुना' । नाभावे कृते 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) अमुनेति । न मु न इत्यस्यायमर्थः—ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति, नतु ने परतो यदीर्घत्वं प्राप्नोति । तत्रैव मुभावस्याऽसिद्धत्वादकारा-

न्तत्वादीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन्कृते 'अदसोऽसे'रिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति । ततश्चाऽमूनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति ॥

(उ०) 'यदीर्घत्वं प्राप्नोती'यस्य 'तत्रापि मुभावः सिद्ध इत्यर्थ' इति शेषः ॥ तत्रेति । अस्य च 'एवं चे'त्यादिः । क्वचित्तु—'प्राप्नोति तत्र । तथा च तत्रे'ति पाठः । असिद्धत्वादिति । शास्त्राऽसिद्धत्वादिति भावः । कृतेदसोसेरिति । ननु मुत्वाऽसिद्धया उकार एवाऽकारबुद्धौ सुपिचेत्यन्तरतमे दीर्घे आकारे मस्य स्वत एव सत्त्वाद्वात्परत्वाऽभावेन कथमनेन दीर्घोकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसंनिधोग-शिष्टन्यायेन मुत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वसत्त्वात् । नचाऽचः परस्मिन्निजि स्थानिवत्त्वादीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । 'पूर्वत्रामिद्वये न स्थानिवदिति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न, लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु 'अमाना' 'अदाना' इति वापत्तिरित्याहुः । दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'न मु टादेशे' इति ॥

(प्र०) न मुटादेश इति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः—टाय आदेशः, टायामादेश इति ॥

(उ०) नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह—अनेकेति । अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । संबन्धसामान्यपष्ठया ममास इति तात्पर्यम् ॥

॥*॥ आत्वं कित्वस्योपादास्त ॥*॥

आत्वं कित्वस्याऽनिमित्तम् ॥ क?॥ उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते 'स्थाध्वोरिच्चे'तीत्वं प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) उपादास्तेति । एज्विषय आत्त्वविधानादकित्वसन्निपातनिमित्तमात्वं 'स्थाध्वोरिच्चे'ति कित्वस्याऽनिमित्तम् । कित्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्वाऽभावे न भवति ॥

(उ०) कित्वस्येति । माध्वेऽपि 'स्थाध्वोरिच्चे'ति उपादान्त स्वरः' इत्यादि तु गौडः पठन्ति ।

किञ्च प्राप्नोतीति पाठः । 'इत्थ'मिति पाठे किञ्चसहितमित्थ-
मित्यर्थः । किञ्चवारणेपीत्वं स्यादत आह-किञ्चेति ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमे-
तत्--'दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे' इति ।

॥*॥ तिसृचतसृत्वं डीव्विधेः ॥*॥

तिसृचतसृत्वं डीव्विधेरनिमित्तम् ॥
क ? ॥ 'तिसृस्तिष्ठन्ति चतसृस्तिष्ठन्ती'-
ति । तिसृचतसृभावे कृते 'ऋन्नेभ्यो डी'बिति
डीप् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

[वार्तिकोक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति--'न तिसृचतसृभावे कृते
डीभभवतीति यद्यं 'न तिसृचतसृ'नामि
दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) यद्यमिति । ननु समस्तार्थमेतस्यात्
'प्रियतिसृणां ब्राह्मणानां'मिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत
इति नास्ति डीपः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् ।
न हि डीव्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति । तत्राऽवयवस्य
स्त्रीत्ववृत्तित्वान्डीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति ज्ञापक-
मेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात्स्वसादिष्वनयोः
पाठो न कर्तव्यो भवति ॥

(उ०) नास्ति डीप इति । यत्त्वन्तरङ्गत्वात्समासा-
त्पूर्वमेव डीबिति । तत्र । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेनान्तर्वर्ति-
विभक्त्याश्रयतिस्रादेशस्याऽप्रवृत्तेः । ज्ञापकमेवेति । ड्यन्ते
तु नास्य प्रवृत्तिः, विभक्तौ लिङ्गविशेषाऽग्रहणात् । नन्वेवं
स्वसादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह-ज्ञापकादेवेति । पर्व-
चैतजज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्स पाठोऽप्रामाणिक इतिभावः ॥

इमानि तर्हि प्रयोजनानि—

[प्रयोजनान्तरवार्तिकानि]

॥ * ॥ 'शर्तानि सहस्राणि' ॥ * ॥

नुमि कृते 'ष्णान्ता षड्'ति पदसंज्ञा
प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं

तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) शतानीति । विभक्तिसंनिपातनिमित्तो
नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमि-
त्तम् । ष्णान्ता षडित्यन्तप्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थ-
मित्यत्र न भवतीति चेत्, संख्यासंप्रत्ययार्थं
बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः ॥

(उ०) विभक्तिलुक् इति । तन्निमित्तसंज्ञायाश्चे-
त्यपि बोध्यम् । अन्तप्रहणमिति । तत्सामर्थ्यादिति
मन्यते । सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः--संख्येति । बहु-
व्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

[प्रयोजनवार्तिकभाष्यम्]

॥*॥ शर्कटौ पृथगौ ॥*॥

अत्वे कृते 'अत' इति टाप् प्राप्नोति ॥
'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात-
स्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) शकटाविति । विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं
यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत ।
शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो'नाऽनन्तर्ये लौकिके ।
टापि च सति 'शकटाया'मिति स्यात् । 'अच्च घे'-
रिति तपरकरणेनाऽयत्र टाब्निवर्तयितुं शक्यते ।
इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाऽकारो भविष्यति, भाव्य-
मानत्वाद्वा सवर्णस्याऽकारो ग्राहको न भविष्यतीति
लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं
तपरकरणं संपद्यते ॥

(उ०) विभक्तीति । 'घेः परस्य डेरौद्धेन्तादेश-
श्चाकार' इति सूत्रार्थान्ङादेशोत्वसन्नियोगेन विधीयमान-
मत्वमङ्गप्रत्ययसंनिपातकृतमित्यर्थः । नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावा-
न्नटाव् व्यवधायकोऽत आह-शास्त्रीये चेति । ननु टापि
वृद्धेरैकादेशं शकटाविति सिद्धयेदेवा'त आह-टापि चेति ।
वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च यादामाविति भावः । संपद्यत इति ।
तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् । टाप् स्यादेव । किं च
शकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ इयेष उवोष ॥*॥

१ शङ्कते-किञ्चेति । अस्य 'न'न्वित्यादिः । २ अत्र
तिसृचतसृत्वं डीव्विधेस्तिष्ठ [स्तिष्ठन्ति चतसृ-
स्तिष्ठन्ति] इत्येवं वार्तिकपाठ इत्यन्ये ॥ ३ इतिः क्वचित् ।
४ न तिसृचतसृत्वं । 'इत्यनेने'ति शेषः । ५ तत्रेति ।

समस्ते इत्यर्थः । ६ इदं भाष्यमित्यन्ये ॥ वार्तिकमि-
त्यन्ये । ७ 'भविष्यतीति' पा० । ८ इदं भाष्यमित्यन्ये ।
प्रयोजनवार्तिकमित्यन्ये । ९ 'सिद्धयेदत आह' पा० ।
१० इदं भाष्यं वार्तिकं वेति सन्दिग्धम् ।

गुणे कृते 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः'
इत्याम् प्राप्नोति ॥ 'संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) इयेषेति । आसि सति लुक् स्यादिति
प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विधातः स्यात् । 'उषवि-
दे'ति विकल्प ओषांचकतुः उषतुरित्यादौ सावकाश
इत्युबोषेति नित्य आम् प्रसज्येत । प्रतिपदविधेस्तु
बलवत्त्वात्परत्वाच्चाऽत्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनु-
दाहरणमेतत् । 'गुरुमत' इति नित्ययोगे मतुबाश्र-
यणादपि शक्योऽत्राऽऽसम्भावः प्रतिपादयितुम् ॥

(उ०) लुक् स्यादिति । लुगभावेऽपि शक्यवि-
तिवत्संनिपातेन गुणो जातस्तद्दानन्तर्यविधातस्य सत्त्वेनैत-
त्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः । ननृषविदेत्याम्बिधानादुबोषेत्यसङ्ग-
तमत आह-उषविदेति । तत्र न दिवंचनात्प्राग् गुरुमत्वमिति
मात्रः । प्रतिपदविधेरिति । कचिद्वृत्ते कचिद्विधे एकादेशे
गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः । परत्वादिति ।
तदुक्तस्य उषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ।
'उबोषे'ति कवर्गाद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः । उषेर्विकल्पेन
पक्षे आमभावेऽपि कृतद्वित्वादुबोषादुबोर एवम् । रूपे
चास्त्येव विशेष उबोषाश्चकारेति । उपेस्त्वामि ओषांचकारे-
तीति परे । नित्ययोगेति । 'इजादेश्च' इत्युक्तावपि 'अनृच्छ'
इति प्रतिषेधादिजादेरुक्तमत इत्यर्थलाभे मतुम्ब्रह्मणादिति
भावः । परेत्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः । तुगुपत्तेः
प्राग् गुरुमत्त्वाऽभावात् । उम्भादीनां गुरुमताममनापत्तेश्च ।
तेषामाशीर्लुङि गुरुमत्त्वाऽभावादिति भाष्याशयमाहुः ॥

[परिभाषाप्रयोजनदूषणवार्तिकानि]

॥*॥ तस्य दोषो-वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्य ॥*

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो-वर्णाश्रयः
प्रत्ययो वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ 'अत इज्' । दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

(प्र०) दाक्षिरिति । प्रयोगे व्यवस्थितस्यैव-
कारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपात-
लक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते ॥

(उ०) नन्विप्रत्ययो नोभयाविधानसंबन्धलक्षण
संनिपाताश्रय इत्यत आह-प्रयोग इति । अन्वाख्यानं-

१ इति-इत्यतोऽपि । २ आम्बिधानादिति ।
आम्बिकल्पविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । उबोषेति । इदमुदाहर-
णमित्यर्थः । ३ तदुक्तस्येति । उदाहरणववादिनोक्तस्येत्यर्थः ।

साधुत्वेन । प्रत्ययस्य-साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः ॥

(प्र०) न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृतिप्रत्यय-
विभागेनाऽन्वाख्यानान्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय
उत्पाद्यत इत्याशयः ॥

(उ०) अविद्यमान एवेति । मन्दमध्यानां तथैव
प्रतीतेः । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य संनिपातनिमि-
त्तत्वं, न प्रत्ययस्येति भावः ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात् ॥

(प्र०) अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकार-
लोप इति स्यादानन्तर्यविधातः । तत्र- 'वर्णविचाल-
स्याऽनिमित्तं स्या'दिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र
केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते तेषामात्रेयाद्यप्यु-
दाहरणम् । अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रक्षेपमाहुः ।

(उ०) सत्यामिति । 'यस्मा'दित्यस्य प्रत्ययविधातु-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिषु तदङ्गसंज्ञ-
मिति सूत्रार्थ इति भावः । ययङ्गसंज्ञाऽनिमित्तम्, कथं तर्हि
वार्तिके 'प्रत्यय' इत्युक्तमत आह-तत्रेति । आन्नेये-
इतश्चानिज इति ढक् । परे तु वार्तिकस्यामाशयः-निमित्तनि-
मित्तिनोः संबन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः संबन्धोऽपि संनिपातः ।
एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वंसंबन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधा-
तस्याऽनिमित्तमिति । इममाशयमजानानः शङ्कते-न प्रत्यय
इति । एकदेयुत्तरयति-अङ्गसंज्ञा तर्हीति । युक्तं
चेतत् । उपजीव्यविरोधस्याऽन्यायत्वं हि पतन्त्यायमूलम् ।
तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु त्वयेव मया-
प्यनित्यत्वेन मुशकवारणः । अत एव 'ग्रामणि कुल'मित्यादौ
नपुंसकह्रस्वत्वे तुङ् । उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्ब-
न्धस्य विधातात् । बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न, तस्य
तत्त्वाऽभावात् । 'शैवो' 'गाङ्गेय' इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोप-
निमित्तत्वानापत्त्या 'वर्णाश्रय' इत्यंशस्य वार्तिके वैयर्थ्यापत्ते-
श्चेत्याहुः ॥

॥*॥ आत्वं पुग्विधेः क्रापयति ॥*

आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥ क्रापयतीति ॥

४ लक्षणस्य-'संनिपाते'ति परिभाषारूपस्य लक्षणस्य,
दोषः-अतिव्याप्तिः । विचालो-नाशः । ५ 'तेनात्रेया' पा० ।
६ इति-इत्यन्तमुक्तम् ।

(प्र०) क्रापयतीति । णिचि वृद्धौ कृताया-
मात्वं पुको न निमित्तं स्यादङ्गस्य य आकारस्तस्य
पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः ॥

(ड०) आत्वम्—‘कीडजीनां गौ’विति । स्वाङ्गस्या-
ऽभ्यवधायकत्वादाह—आकार इति । श्रुतत्वात्तस्यैव
पुगिति भावः ॥ परं तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः, यादृशयोः
सन्निपातः पुङ्क्तिमित्तं तस्य निघातसत्वात् । ‘यदागमा’ इति
परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याऽभा-
वात् । अत्रचेदमेव माध्यं मानम्, ‘ह्रस्वं तुगिवधे’रित्यादि
च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमि-
त्येवेत्याहुः ॥

॥*॥ पुग्नस्वत्वस्याऽदीदपत् ॥*॥

पुग्नस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ अदीदपदिति ॥

(उ०) भाष्ये—पुग् ह्रस्वत्वस्येति । ण्याकारसन्नि-
पातनिमित्तः पुक् । ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट एव । न च
ह्रस्वरय चङ्परणिनिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्ग-
त्वेनाऽसिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्ये-
नाऽनयाऽसिद्धत्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा
शास्त्रोक्तार्थेऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात्
॥*॥ त्यदाद्यकारष्टाच्चिधेः [या सां] ॥*॥

त्यदाद्यकारष्टाच्चिधेरनिमित्तं स्यात् ।
क ? ॥ यां सेति ॥
॥*॥ इड्विधिराकारलोपस्य [ययिवान्] ॥*॥
इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ ययिवान् तस्थिवा’निति ।

(उ०) इड्विधिरिति । वस्वेकाजदित्याकारान्तलक्षण
इड् । नियमशास्त्राणां च विधिसुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः

॥ * ॥ मतुच्चिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य
[अग्निमान्] ॥ * ॥

मनुच्चिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्या-
ऽनिमित्तं स्यात् ॥ क ? ॥ अग्निमान् वायु-
मान् । परमवाचा परमवाचे इति ॥

(प्र०) अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य
मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य मिघातं न कुर्यात् ।
परमवाचेति । ‘अन्तोदात्तादुत्तरपदा’दिति विभक्त्यु

दात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥

(ड०) पूर्वमिति । ‘ह्रस्वनुड्भ्या’मित्यत्रान्तोदात्ता-
दित्यनुड्भोरिति भावः ॥

॥*॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य [नदि] ॥*॥
नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं
स्यात् ॥ क ? ॥ नदि कुमारि किशोरि
ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते
“पङ्क्तस्वारासम्बुद्धेरिति”ति संबुद्धिलोपो न
प्राप्नोति ॥

(उ०) ह्रस्वत्वम्—अम्बायैत्यनेन ॥

[दूषणनिरासमाध्यम्]

मा भूदेवं ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति ।
(प्र०) माभूदिति । ‘हल्ङ्पादिसूत्रे दीर्घग्रह-
णमद्वेष्टेर्दमुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भा-
वाद्विधिष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च
नैतदुच्यते, तस्याऽङ्ग्याबन्तत्वात् ॥

[दूषणस्थापकमाध्यम्]

न सिध्यति । ‘दीर्घा’दित्युच्यते,
ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्र-
धार्य—ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाङ्गस्वत्वम् ॥

[दूषणस्थापकमाध्यम्]

नित्यः संबुद्धिलोपः, कृते ह्रस्वत्वे
प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्र०) नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यं, तद्येन
केनचिल्लक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्या-
वकाशो हे देवदत्तेति ॥

(ड०) ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सन्निपाते-
परिभाषावाधकं स्यादत आह—संबुद्धिलोपस्येति ॥

[दूषणस्थापकमाध्यम्]

अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते
ह्रस्वत्वे प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ सन्नि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ।

[आक्षेपोपसंहारमाध्यम्]

एते दोषाः समा भूयांसो वा ।
तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

१ इति—इत्यनेन । स्वाङ्गस्येति । अङ्गस्य
पुकोत्यादिः ।

२ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचित् ४ अद्वेष्टेति । तद्विशेषणत्वे-
नाऽद्वेष्टेत्यर्थः ।

(प्र०) भूषांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र 'समा' इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा 'समराज्यं वर्तते' । सर्वेषां राज्यं वर्तते इत्यर्थः । वेदेऽपि—'मा नः समस्य दूष्य' इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मा न इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः ॥

(६०) भाष्ये—एते दोषाः समा इति । वास्तविकारोक्तसकलप्रयोजनपेक्षामिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि नव, दोषा अष्टौ, तथापि अल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि दोषः संभाव्यत इत्यभिमानः, ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्त आह—दुष्टत्वेति । अन्ये तृक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयपेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः । ध्यायतेर्विचिषद्येकवचने 'आतो धातो'रिति लोपे 'दुरोदाशनाशदमध्ये'ष्विति उक्ते उत्तरपदादेः ण्वे 'दूष्य' इति । तदाह—दुर्धिय इति । सर्वस्य दुर्दुर्देहतिरूपद्रवो नोऽस्मान्मा वधीदित्यर्थः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाऽद्यण न । तस्मान्माथ इति । पूर्वपक्षाशयमाह—तत्रेति ॥

[सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्]

नहि—'दोषाः सन्ती'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेत्यम् । नहि—भिक्षुकाः सन्तीति स्थात्यो नाधिधीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते ।

[सिद्धान्तिनो युक्त्यन्तरभाष्यम्]

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ॥ कुत एतत् ? ॥ नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ।

(प्र०) प्रतिविधेयमिति । तत्र विधानसामर्थ्याद्वाक्को वर्णविचालो भविष्यति । 'कष्टाये'ति । ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति । 'न यासयो'रिति लिङ्गादाभविष्यति । ययिवानिति । वस्वेकाजादिस्यं नियम इतो, न त्वपूर्वोऽयं विधिरित्याकारस्य लोपः । 'क्रापयती'त्याकारान्तभक्तः पुत्र व्यवधायकः । 'अदीदप'इति लिङ्गाद्धस्वः, यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्वमुपधाहस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति—

१ तत्रेवेति । दोषप्रयोजनयोर्मध्य इत्यर्थः

२ तत्रेति । दोषाणां मध्य इत्यर्थः । ३ 'भविष्यति'पा० ।

'पुकि कृते उपधाहस्वत्वं भवती'ति । नहि जानाते-रकृते पुकि हस्वभाविन्युपधा भवति । अग्रिमामिति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संज्ञिपातपरिभाषां बाधते । 'एहहस्वा'दित्यत्रापि 'गुणात्संबुद्धे'रिति वक्तव्ये हस्वग्रहणसामर्थ्यात्संज्ञिपातपरिभाषाऽभावः । दधीत्यत्र च्छन्दसि गुणाऽभावपक्षे छान्दसो लुभैवति ॥

(७०) सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये—नहीति । परिभाषायाः कर्तव्यत्वे युक्त्यन्तरप्रत्याह सिद्धान्ती—दोषाः खल्वपीति । लक्षणमिति । उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः । तत्र विधानेति । यादृशप्रकृतिप्रत्ययसंज्ञिपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा तादृशसंज्ञिपातविधार्तं विना यस्येति लोपस्य चरितार्थाऽभावादिति भावः । कष्टायेति । आर्क्षारसंज्ञिपातनिमित्तो डेयं यन्नादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्तं स्यादिति भावः । 'नैचैव' 'दोषाः साकल्येने'ति भाष्यविरोधः, 'कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्ये'ति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु नष्टोऽतो न दोषः । एवं च 'समा' इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः । लिङ्गादिति । श्वनिपेक्षवैयर्थ्यादिति भावः । नस्वपूर्व इति । क्रादिनियमादार्धधातुकस्येडित्थेवेत्सिद्ध इति नेडाकारान्तसंज्ञिपातनिमित्त इति भावः ॥

परे तु नियमशान्नाणां विधित्वमेव, आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाऽऽकारान्तसंज्ञिपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः । आकारान्तेति । अङ्गस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् । तज्ज्ञापयतीति । अतएव 'भरन्धी'ति निर्देशः सङ्गच्छते । मितो हस्वे चोपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । 'ह्रस्वभाविनीति । 'अचक्षे'त्युपस्थितेरिति भावः । 'अचक्षे'त्यस्य श्रुतिस्त्वेन तदाधिकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकत्वनोचितेति तात्पर्यम् । बाधते इति । हस्वनुद्भ्यामित्यत्रोपस्थितयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । गुणाभावेति । 'जसादिषु छन्दसि वाचचन'मिति वचनादिति भावः ।

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४० ॥

[प्रयोजनवातिकम्]

॥*॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं

लुङ्मुखस्वरोपचाराः ॥*॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं ॥

किम् ? ॥ 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' ॥

लुङ्—उपाग्नि प्रत्यग्नि । 'अव्यया'दिति

४ अस्य 'अन्ये'त्यादिः । ५ एवम्—अत्र दोषसङ्गावे ।

६ समाधत्ते—कष्टेति । 'यत'इत्यादिः ।

लुक्सिद्धो भवति ॥ मुखस्वरः—उपाग्न-
मुखः । प्रत्यग्निमुखः । 'नाव्यविक्षब्दगो-
महत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः' इत्येष प्रतिषेधः
सिद्धो भवति ॥ उपचारः—उपपयःकारः
उपपयःकाम इति । 'अतः कृकमिकंस-
कुम्भपात्रकुशाकर्णोऽध्वन्ययस्ये'तिप्रतिषेधः
सिद्धो भवति ।

(प्र०) अव्ययीभावश्च । प्रयोजनमिति ।
मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा
'मशकार्थो धूम' इति ॥

(उ०) अव्ययीभावश्च । उपचारो नाम 'अतः
कृ' इति विहितविसर्गस्थानिकसत्त्वम् । यथा मशकार्थ
इति । एतदेव 'निवृत्तिकारण'मिति पातञ्जलैर्व्यवहियते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदा-
हरणमात्रम् ?

[समाधानभाष्यम्]

परिगणनमित्याह ॥ अपि खल्व्वाहुः
'यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययकृतं प्राप्नोति
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति ॥

(प्र०) अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः ।
परिगणनमनेन दृढीक्रियते ॥

(उ०) अनेनेति । ऋष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र
वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिन-
स्य उक्ता इत्याहुः ॥

[अनुयोगभाष्यम्]

किं पुनस्तत् ? ॥

[परिगणनाऽभावे दूषणभाष्यम्]

पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावेऽव्य-
यप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधी-
यानेत्येवमर्थम्, स इहापि प्राप्नोति—उपा-
गधीयान प्रत्यगधीयान ॥

अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीच-
कैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति,—
उपाग्निकं प्रत्यग्निकम् ॥

मुम्यव्ययप्रतिषेधश्चोदते—दोषामन्य-

महर्दिषामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स
इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भमन्य उप-
मणिकमन्य इति ॥

अस्य च्वाधव्ययप्रतिषेधोऽुच्यते—
दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम्,
स इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भीभूतम् उप-
मणिकीभूतम् ॥

(प्र०) उपागधीयानेति । अग्निसमीपे
अधीयानेत्यर्थः । तत्र 'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवच-
न'मिति पराङ्गवद्भावो भवति ॥

(उ०) किं पुनस्तत्पराङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाह-
रणप्रदर्शनम् । षष्ठ्येति । अत्र च कारकत्वम् । तेन समु-
दायस्य षाष्ठ्यामन्त्रितस्य चेत्याहुंदातत्वम् ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

यदि परिगणनं क्रियते, नाथोऽव्ययी-
भावस्याव्ययसंज्ञया ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयो-
जनानि ? ॥

[प्रत्याख्यानसाधकप्रथमप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते—लुगि-
ति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यव्ययी-
भावाल्लुगिति यदयं—'नाव्ययीभावादतः'
इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(उ०) भाष्ये—यदयं नाव्ययीभावादिति । स
ह्यनन्तरत्वादव्ययादाप्नुप इत्यस्यैव निषेधो, न तु सुपो
धात्वित्यस्येति 'उपमणिकमुख' इत्यादौ तत्रिषेधेन चरि-
तार्थमिति न प्रमितव्यम् ॥

[तृतीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

उपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति
वर्तते

[द्वितीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति ।
न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—
'नाव्ययादव्ययीभावाच्चे'ति ॥

(प्र०) न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेक-
प्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवापमिति । न
चोक्तम्, तस्मान्मुखस्वरेणाऽत्र भवितव्यमित्याहुः ।
अन्ये तु वर्णयन्ति—अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रे-
णेति । केचित्तु—स्वरादिपाठात्सिद्धायां व्यय-
संज्ञायां पुनर्वचनमनित्यलक्षणपनार्थम् । तेन कतिप-
यान्येवाऽव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेने-
त्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाऽभावः ।

(उ०) न चोक्तमिति । भाष्ये यदीत्यसन्दिग्धे
संदिग्धवचनं 'वेदाः प्रमाणं चे'दिति वक्तुं । तस्मात्तत्र ग्रहणं
कर्तव्यम् । सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् ।
अन्येति वक्ति । चिन्ना ह्यारोपितमव्ययत्वं, वास्तवमनव्य-
यत्वं च प्रतीयते इति यथालक्ष्यं किञ्चिदव्ययकार्यं भवति
किञ्चित्त्रेतीष्टं सिद्धमिति भावः । विशेषे—कार्यविशेषे । किञ्च
'द्विर्बद्धं सुबद्ध'मिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव
स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं चैत्ययोर्भावस्याव्ययत्वात्कथञ्चेति
हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् । अन्ये तु—मुख-
स्वरे नाव्ययोर्भावादिति नोक्तम् । सूत्रं च कृतम् । तस्मा-
दन्यदपि प्रयोजनम्—नचा उपकूलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रति-
षेधादौत्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तदपि खल्व-
प्याहुरित्यादिभाष्याननुगुणम् ॥ [क्रुमेजन्तः]

शि सर्वनामस्थानम् ॥१११४१॥

सुडनपुंसकस्य ॥१११४२॥

॥*॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥*॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि
तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्ति ॥

(प्र०) शि सर्व । सुडनपुंसकस्येति
चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः, सुट् स्त्रीपुंसयो-
रित्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः ॥

[॥*॥ असमर्थसमासश्च ॥*॥]

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंस-
कस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् ।

१ नहि च तथोक्तमाचार्येणेत्यर्थः । २ दोषान्तरमाह-
किञ्चेति । ३ एवं च—परिगणनस्यावश्यकत्वे च ।

केन तर्हि ? ॥ भवतिना । न भवति,
नपुंसकस्येति ॥

(प्र०) प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः,
पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः ॥

(उ०) शि सर्वना । भाष्येऽसमर्थसमासश्चेति
दृष्टान्तरम् । तत्राऽसामर्थ्यमसंबन्धात् । चेन वाक्यभेदस्यापि
संग्रहः । पर्युदासेति । एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते
लभ्यते । यद्यपि पर्युदासेऽपि लक्षणा, तथापि दोषद्वययुक्त-
प्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः । वस्तुतो नञो
निपातत्वेनाऽनेकार्थत्वात्पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचनः ।
पर्युदासपक्षे सुहित्यनेनैकवाक्यतया तस्याऽप्राप्तावपि आश-
स्याऽप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते—'शि सर्वनामस्थानं सुड-
नपुंसकस्येति चेज्जसिप्रतिषेधः'—इति ॥

॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेधो—नपुंसकस्य
नेति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं—यदन्य-
न्नपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः ।
यदि केनचित्प्राप्नोति, तेन भविष्यति ।
पूर्वेण च प्राप्नोति ।

(उ०) नपुंसके न व्यापार इति । निषेधस्येति शेषः

[समाधानवार्तिकम्]

अथवा—अन्तरा या प्राप्तिः सा निषि-
ध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रति-
षिद्धा, तथा भविष्यति

(प्र०) अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्य-
दोषः । तत्र 'सु'डित्यनेन या प्राप्तिः, सा निषिध्यते ।
न तु 'शि सर्वनामस्थान'मिति प्राप्तिः । अन्यथा 'शि
सर्वनामस्थान'मिति निरवकाशः स्यात् । नपुंसकस्यैव
हि शिः संभवति ॥

(उ०) अप्राप्तेरिति वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः
प्रतिषेधाऽप्राप्तेरिति अक्षरार्थः । भाष्ये तु वैस्वर्यं उच्यते ।

४ अज्ञः शोः संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । ५ कुतं स्यात् ।
६ 'व्यापारः' । ७ वस्त्वर्थः—परमार्थः ।

अन्यथेति । शुद्धित्यनपेक्ष्य नपुंसकसंबन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः । सुट्संबन्धे तु इदं चिन्त्यं, शसः शौ चरितार्थत्वात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(प्र०) ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेध-युक्ताऽयुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः ॥

(उ०) ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाऽभावात्कथं परत्वमत आह-प्रतिषेधेति । शसि सावकाशत्वात् । एवं चोभयोर्योगपथाऽसंभवरूपो विरोधोऽस्तीति भावः । पूर्वा प्राप्तिमिति । एवं च सङ्कटतित्यायेन पुनर्न प्रवर्तत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नोत्सहते प्रतिपिद्धा सती बाधितुम् ।

(प्र०) नोत्सहत इति । अपवादविषयपरिहारेणाऽस्याः प्रवर्तनादित्यर्थः ॥

(उ०) अपवादेति । एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यथाधिकंति तन्त्यायावसरो नेति भावः ।

[दूषणांतरसमाधानभाष्यम्]

यद्युच्यते-‘असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः’-इति । यद्यपि वक्तव्योऽथवैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥ कानि ? ॥

असूर्यपश्यानि मुखानि, अपुनर्गयाः श्लोकाः, अथाद्धभोजी ब्राह्मण इति । [सुड] ।

(प्र०) अथवैतर्हीति । इदानीमित्यर्थः । तत्र ‘स्त्रीपुंसयो’रिति वक्तव्ये ‘अनपुंसकस्ये’ति वचनं ज्ञापकम्-‘प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्ती’ति ॥

(उ०) इदानीमित्यर्थ इति । तथापीत्यर्थ इत्युचितम् । ‘यद्यपि वक्तव्य’ इत्युपक्रमात् । स्त्रीपुंसयो-रिति । मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘पुंस्त्रियो’रिति तु वक्तुमशक्यम्, तस्याऽसाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पशुंदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समफलत्वेऽप्यत्राशङ्क्यप्रतिषेधे विकल्प इति मीमांसकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवोचित्यात् । स्वाभावे संभा-

वितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूपायां विस्तरः ॥

नवेति विभाषा ॥ १ । १ । ४३ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ नवेतिविभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥*॥

नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) नवेति । नवेतिविभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्यानुकार्येण चाऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाऽभावाद्याडामौ भवतः । अथ वा नवे-त्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्योऽर्थो द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दाविवादेशौ स्याताम् ॥

(उ०) नवेतिविभा । ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वात् ‘नवेतिविभाषाया’मित्यनुपपन्नमत आह-समुदायस्येति । वार्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि समुदायस्यानाऽवन्तत्वात् कथं यादादीत्यत्र आह-स्त्रीप्रत्यये चेति । ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपमर्जनं नेति’ ‘भ्यः संप्रसारण’मित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्तु ह्रस्ववाचिनि दीर्घग्रहणादिति । तत्र बहुश्रव्य-सांत्त्यादौ लोपार्थं ‘प्रत्ययग्रहण’ इति तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थे, तस्य स्वादिप्रत्ययलभ्ययरमाद्विभिरतदादेरित्येन द्विशेषण-तया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाभिव्याहृत्ये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्यावन्तत्वं तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात् । तस्याऽनित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् । अथवेति । कृता उच्चारिता । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वम्, असमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः । नामपदसंनिधाने ‘नवा शाटीत्यादौ प्रत्यग्रोर्भावगतेराह-क्रियापदेति । अन्यथेति । प्रकरणादिवशाच्चाथविशेषावसायै इति भावः ॥

[वार्त्तिकावतरणभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥शब्दसंज्ञायां ह्यर्थाऽसंप्रत्ययो यथाऽन्यत्र॥*॥

मासेपीति । ५ प्रत्यग्रेति । नवीनेत्यर्थः । ६ अन्यथे-तीति । तयोरेव संज्ञाया करणे इत्यर्थः । अस्वेवाशयमाह-प्रकरणादीति । ७ अर्थविशेषावसायः-अर्थविशेषनिश्चयः ।

१ शसीति । अस्य ‘पूर्वस्येतिशेषः । २ एवञ्ज-उभयोः सावकाशत्वे च । ३ ‘नुकरणस्य चानु’ पा० । ४ द्वितीयपक्षे समस्तमसमस्तं वा ? तत्रात्र आह-समासेति । असमस्तं वेति द्वितीयपक्षेऽप्याह-अस-

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययः स्यात् । 'यथान्यत्र' । अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥ कान्यत्र ? ॥ 'दाधा च्चदाप्' 'तरसमपौ घः' इति । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥

(प्र०) घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणा-
प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु दाधा घित्यादौ न घृशब्दादिना
दाधादीनां प्रत्ययः, किंतु दाधाशब्देरेवेत्यत आह-प्रदेशे-
ष्विति । भाष्ये घुग्रहणेष्वित्यादेर्घुप्रदेशेऽप्येत्यर्थः ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

॥*॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः ॥*॥

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो
भविष्यति ॥

(प्र०) इतिकरण इति । क्रियत इति करणः ।
कर्मणि ल्युट् । इतिऽश्वासी करणश्चेति समासः ।
क्रियत इति । सामान्यविशेषभावेन निर्देशः ॥

(उ०) करणल्युटि अर्थाऽसङ्गतेराह-कर्मणीति । बाहु-
लकादिति भावः । सामान्येति । 'पाकं पचती'तिवत् ।

[चोदनाभाष्यम्]

किं गतमेतदितिना, आहोस्विच्छब्दा-
धिक्यादार्थाधिक्यम् ? ॥

(प्र०) शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमे-
तच्चोदकस्य वचनम् । अर्शब्दार्थस्याऽलाभादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

गतमित्याह ॥ कुतः ? ॥

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ लोकेतः ॥ * ॥

१ हिःकचिन्न । २ 'शब्दस्यैव' पा० । ३ शब्द-
स्येति । धादिशब्दैर्दादेः शब्दस्य संप्रत्यय इत्यर्थः ।
४ शब्दस्य-दाधादेः । सम्ज्ञेति । धादिसम्ज्ञेत्यर्थः ।
प्रदेशेषु-स्थाधोरिच्छेत्यादौ । तस्यैव-दाधाशब्दस्यैव ।
५ इत्यादौ-इत्यादिसंज्ञासूत्रेषु । इत्यर्थः-इत्याद्यर्थः ।
६ क्रियमाण इतिरित्यर्थः । ७ गतं-प्राप्तम् । ज्ञातमिति
यावत् । ८ उपहासे बीजमाह-अशब्देति । ९ इदं भाष्य-

तद्यथा लोके 'गौरित्ययमाहे'ति गो-
शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो, गोशब्दं स्व-
स्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मा-
त्पदार्थात्प्रच्युतो याऽसावर्थपदार्थकता
तस्याः,-शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहा-
ऽपि नवाशब्दादितिकरणः परःप्रयुज्यमानो,
नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति ।
सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो-यासौ
शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं संप्रत्या-
ययति-नवेति यद्गम्यते नवेतियत्प्रतीयतइति ।

(प्र०) गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये
शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्याऽर्थस्य त्यागो नीस्ति,
तथापि प्रसिद्धिवाशादेतदभिधीयते-अर्थपदार्थक-
तायाः प्रच्युत'इति । तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूप-
पदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु तमर्थमनभि-
व्यक्तमिति शब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदिति-
रुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भौवप्रत्ययः ।
संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति ॥

(उ०) भाष्ये 'स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः
संपद्यते' इत्यन्वयः । स्वस्मात्पदार्थादित्यस्य विवरणम्-
यासाविति । दार्ष्टान्तिके च-शब्दपदार्थकता-स्व रूप-
मिति वचनात् । 'तस्या' इत्यस्य 'प्रच्युत' इति शेषः ।
कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह-नवेति यद्गम्यत इति ।
तद्विष्टुणीति-नवेति यत्प्रतीयत इति । 'म लौकिकोऽर्थ'
इति शेषः । यद्यपीति । एवं च 'स्वस्मात्पदार्था'दित्यनु-
पपन्नं, सर्वरथापि स्वपदार्थत्वात्, प्रच्युतिश्चानुपपन्नेति भावः ।
त्यागो नास्तीति । चाऽर्थाऽन्तरग्रहणाऽभावस्याप्युपलक्ष-
णम् । प्रसिद्धिवाशादिति । लोकप्रसिद्धयैव तत्र स्वपदा-
र्थत्वव्यवहारः । तेषामेव-अस्यायं प्रसिद्धोऽर्थस्त्यक्तोऽप्रसि-
द्धश्च गृहीत' इति प्रसिद्धया भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकाराजुक्ताविति
भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह-तस्त्वत इति ।
साहचर्यादिति । 'अर्थभेदाच्छब्दभेद'इति पक्षे इदम् ।
एकशब्दत्वे त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारो

मित्यन्ये । १० 'प्रत्यायय' । ११ यद्यपीति । 'गौरित्यय-
माहेत्यादा'विति शेषः । १२ नास्ति इतिनाऽपि न
संभवति । १३ ननु पदार्थादित्युक्तत्वात्तस्या इत्युक्तमत
आह-सम्बन्धे इति । वाच्यवाचकभावरूपशब्दार्थ सम्ब-
न्धाभिधाने त्व प्रत्यय इत्यर्थः । 'कृतद्वितसमासैः सम्बन्धा-
भिधान'मित्युक्तत्वात् । १४ कचिन्न ।

तयोर्थयोर्बोधाऽविषयत्व-बोधविषयत्वे एव, न तु मुख्याविति बोध्यम् । पदार्थविपर्यासकृदिति । लोके शब्दविशेषण काऽर्थप्रतीतिः, शास्त्रेऽर्थविशेषणकेशब्दस्य । इतिशब्द ममभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्यासः । भाष्येऽपि—‘स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युत’ इत्यस्य—विशेष्यभूता’ इति शेषः । अन्यथा-ऽर्थप्रतीतिः शब्दाऽनालङ्घिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्यादिति दिक् ॥

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका, नवा घटिकेति ॥

(प्र०) समानशब्दप्रतिषेध इति । समानैः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः ॥

(उ०) ईदिकरणस्याऽर्थनिर्देशात्वं स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिर आह—समान इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किंच स्याद्यद्येतेषामपि विभाषासंज्ञा स्यात् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ’ । दक्षिण-पूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्र०) विभाषा दिक्समास इति । विभाषा-शब्देनाऽभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याख्यते । तत्र प्रत्यग्र-वाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यलान्नवपुराणत्वाऽसंभावात्तन्निमित्तो यदा शाला-यां व्यपदेशः—दक्षिणपूर्वा शाला, सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् ।

१ विपरीतमिति । ‘वेदे लोके चेत्यादिः । २ समा-नेति । प्रत्यग्रादीनामित्यर्थः । ३ नवा—नूतना । ४ समानः—नवादिशब्दैस्तुल्यः, शब्दः—नवाशब्दः । येषां—नूतना-वर्णानाम् । ५ शङ्कते—हतीति । ‘नन्वि’त्यादिः । ६ एतेषां—नवाशब्दादीनाम् । ७ संप्रत्ययः—संज्ञासंप्रत्ययः । ८ तत्र तेन तत्प्रतीतो । तत्र—बहुव्रीहौ समासे । अस्य संश्लेष्येऽन्वयः । दक्षिणपूर्वाशब्दस्याग्रेस्थां शक्तिस्तत्रस्थितत्वाच्चात्प्राप्युच्यते । तदाह—तन्निमित्त इति । दिग्नित्तः । ९ संज्ञा—सर्व-नामसंज्ञा । भाष्यपर्यालोचनया—उत्तरभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया । सर्वादीति । ‘शङ्काग्रन्थे’ इत्यादिः । अर्थस्य सर्वनाम्नः । तद्वदितेति । सर्वादित्येत्यर्थः । नित्यार्थ-मिति । शब्दानां विभाषाशब्देन विकल्पार्थाऽपतीतेरित्याशयः ।

(उ०) प्रत्यग्रेति । यद्यपि ‘न चेह वयं विभाषाग्रह-णेन सर्वादीन्त्यभिसंबन्धो’ इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादि-विशेषणत्वलाभात्पत्यग्रं ममविशेषणमयुक्तं, तथापि दिग्वाचकमर्वादीनामर्थस्य दिशो, नवपुराणत्वाऽसंभवाद्-दाहरणपरभाष्याच्च तत्र ‘सर्वादीना’त्यनेन तद्वदितसमासो लक्षणीय इति भावः । तन्निमित्त इति । लक्षणयेत्यर्थः । तदा संज्ञेति । ‘न बहुव्रीहौ’ इति निषेधे प्राप्ते शब्दं नित्यार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये—अचिरकृतायामिति । तस्यां बोध्यायामित्यर्थः । ‘संप्रत्ययः स्या’दित्यस्य ‘संज्ञाया’ इति शेषः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेध-

सप्रत्ययो यथा लोके ॥*॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘विधिपूर्वकत्वात् ।’ विधाय किञ्चिन्नवे-त्युच्यते, तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा—लोके ‘ग्रामो भवता गन्तव्यो नवा’ ? । नेति गम्यते ॥

(प्र०) न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेश-वाच्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवाऽर्थ गमयति । तत्र लोकवाचपानार्थाऽवगतिर्भवति न तु प्रत्यग्रार्थाऽवगतिरित्यर्थः ॥

(उ०) ननु प्रदेशे विभाषा दिगित्यादौ न नवा-शब्द उच्चारितः ‘नवेति विभाषे’ति सूत्रे तु न किञ्चिद्विधायो-क्तम्, पूर्वोत्तरमाहचर्येणाऽस्य संशामृत्तत्वादित्यत आह—प्रदेशेति । इयं संज्ञेति । ‘नवेति विभाषे’त्येतत्संशामृत्तार्थ इत्यर्थः । कार्याणि—सर्वनामसंज्ञादीनि । नवार्थ—नवा-शब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । किञ्चित् तथैव

१० प्रदेशेति । विभाषादिगित्यादिप्रदेशेत्यर्थः । संज्ञा-विभाषासंज्ञामृत्तार्थः । कार्याणि—सर्वादीनिसर्वनामानोर्या-दीनि । तत्र—प्रदेशे । तस्मिन्सतिवा । लोकवत्—भाष्योक्त लोकदृष्टान्तवत् । नस्त्विति । विधायोक्तत्वादिति भावः । ११ प्रदेश इति । ‘यत्र किञ्चिद्विधायोक्तं तत्रेत्यादिः ॥ नवेतीति । ‘यत्रोच्चारितस्तत्रेत्यादिः । उक्तमिति । नवेति शब्दस्वरूपमित्यर्थः । ननु पूर्व सर्वनामग्रन्थानमंशां विधाय तदुक्तमेवेति तस्मिन्निषेधप्रतीतिः स्यादन आह—पूर्वोत्तरेति । तथाच तत्रैवाऽस्य नात्पर्यं न प्रतिषेध इति कथं प्रतिषेधवा-चिनः संप्रत्यय इति भावः । ननु संशामृत्तत्वमस्य पूर्वोत्तर-साहचर्यान्निर्णायकम् आह—इयं संज्ञेतीति ।

पाठः । भाष्ये-नवेत्युच्यते इत्यस्य-तदर्थबोधको विभाषा-
शब्द उच्यते इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिन इति ।
'प्रतिषेधवाच्यं शब्द' इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
नस्त्विति । एवं च प्रदेशाऽऽनुगुण्येन प्रकृतमृषेऽपि न
प्रत्यग्रवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः ॥

[समाधाननिराकरणभाष्यम्]

अस्ति कारणं-येन 'नवे'ति लोके
प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ॥

किं कारणम् ? ॥

विलिङ्गं हि भवाँल्लोके निर्देशं करोति ।
अङ्ग ! हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां,
प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति ।
तद्यथा-'ग्रामो भवता गन्तव्यो नवः' ।
प्रत्यग्र इति गम्यते ॥

(प्र०) विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं । व्यधिकरण-
मित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन व्यधिकरणं लक्ष्यते, न
तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति ॥

(उ०) भिन्नमिति । अग्रे 'समानलिङ्ग' इति दर्शनाद्विशब्दो
भिन्नार्थ इति भावः । नस्त्विति । अव्ययत्वादिति भावः ।

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

एतच्चैव न जानीमः-कचिद्याकरणे
समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति ॥

(प्र०) एतच्चैवेति । नैव कचिद्याकरणे समान-
लिङ्गो निर्देशः क्रियते इत्यर्थः । 'विभाषा सेनासुरे'ति
यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशस्तथापि भिन्नविभक्तित्वा-
त्सामानाधिकरण्याऽभावः ॥

(उ०) नैवेति । भाष्ये कचिद्विषय इत्येत-
च्चैव न जानीमः इत्यन्वयः । 'नवा विधी'त्युक्तवतोऽयं
ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य काऽप्यभावात्
कापि प्रत्यग्राध्यावगतिरित्याशयः ॥

[युक्त्यन्तरेण समाधानस्थापनभाष्यम्]

अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दा-

१ विलिङ्गं-विधेयगतलिङ्गविरुद्धम् । २ न तु-नहि ।

३ 'नवाविधी'त्यस्य यत् 'अस्ति'-इत्यादिना दृष्टान्तवि-
षयेन पूर्वं खण्डनं कृतं तत्खण्डनमित्याह-नवाविधीति ।

४ समानलिङ्गनिर्देशेन त्वदुक्तरीत्या प्रत्याग्राध्यावबोधः स्था-
प्यतथा निर्देशोऽस्तीति सर्वत्र निषेधस्यैव संप्रत्यय इत्युत्त-

राशयः । ५ अत्र-वाक्ये । अत्रेतिक चित्र । अभिसम्बन्धे-

अन्वये । ६ नचेहेति । 'येन प्रत्यग्राध्यावगतिः स्या'दिति शेषः

७ तेन निषेधार्थसंप्रत्ययो भवति, यवागूर्भवता भोक्तव्या

नामभिसंबन्धे । तद्यथा-'यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा' । यदा यवागूर्शब्दो भुजिना
संबध्यते, भुजिर्नवाशब्देन, तदा प्रतिषेध-
वाचिनः संप्रत्ययो भवति-'यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा' । नेति गम्यते ॥ यदा [तु]
यवागूर्शब्दो नवाशब्देनाऽभिसंबध्यते, न
भुजिना, तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो
भवति । [यथा]-'यवागूर्नवा भवता भोक्त-
व्या' । प्रत्यग्रेति गम्यते ॥ न चेह वयं
विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबन्धीमः-
'दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनिविभाषा
भवन्ती'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ भवतिरभिसं-
बध्यते-'दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि
भवन्ति विभाषे'ति ॥

(प्र०) अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषा-
वगतिः । यदाऽऽप्तं यवागूर्भोजने वाक्यमुदीर्यते
तदा प्रत्यग्राध्यावगतिः । यदा त्वानुरं प्रति गुरुभोजन-
निषेधार्थमुच्यते, तदा निषेधाऽवगतिः । न चेहेति ।
क्रियायाः प्राधान्यात्सर्व विभाषाग्रहणेन संबध्यते,
नतु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत्-'नवा विधि-
पूर्वकत्वा'दिति ॥

(उ०) ननुभयविधाऽन्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय
इत्यत आह-तत्रेति । अप्राप्ते यवागूर्भोजन इति ।
अकर्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थः । 'प्रगे ननाये'ति शेषः । न तु
तदङ्गमिति । भवेति क्रियाकर्तृदेश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये
विभाषा भवन्तीत्यत्र 'विभाषे'त्यग्रे 'सर्वनामाना'ति
शेषः । 'भवन्ति विभाषे'त्यस्य 'सर्वनामाना'त्यादिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं, प्रतिषेध-

संज्ञाकरणात् ॥*॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव

वेतिवत् । ८ तत्रेत्यस्य-'अन्वये कामचारे सिद्धे'इत्यादिः ।

९ प्रकरणवशाद्विशेषान्वयावगतिरित्यर्थः । तदाह-यदेति
सैव-भवतिक्रियैव । १० विधाय-सर्वनामसंज्ञा स्यादित्यु-

क्ता-किञ्चित् नवेत्युक्तेः क्रियान्वयस्य विशेष्यता नवाशब्दे
इति निषेधार्थसंप्रत्यय इति प्रतिपादितम् ॥ ११ नूतनत्व-

मुदीपकमित्याशयः । १२ भवतिक्रियाकर्तृसर्वनामसंज्ञो-

द्देश्यसर्वादि रूपं क्रियाङ्गमित्यर्थः । १३ कचिन्न ।

शुशुवतुः शुशुबुः । शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वयुः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['प्रतिषेधे-
सञ्ज्ञाकरणात्'] 'प्रतिषेधस्यैयं संज्ञा
क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव
संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्र०) विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प
इत्यर्थः । नवाशब्द एव निपातः प्रतिषेधवानी,
तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधा-
नाय तु 'न बहुव्रीह्यावित्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तम् ॥

(ड०) ननु दिक्मभासेऽपि नित्यानपेधे 'न बहुव्री-
हा'विति सामान्यमृत्वेणैव सिद्धे 'विभाषा दि'गिति मृत्त्वस्य
वैयर्थ्योपपत्तिरत आह—परिहारान्तरेति । इति सिद्धे
'विभाषा दि'गित्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु प्रसज्य प्रतिषेधात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रसज्य
प्रतिषेधात्' । प्रसज्य किञ्चिन्नवेत्युच्यते
तेनोभयं भविष्यति ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनु-
मास्यते, ततो विकल्पः संस्त्यतीत्यर्थः ॥

(ड०) ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न
तु विकल्पोऽत आह—प्रतिषेधादिति । 'विभाषा श्वे'र-
त्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यते इत्यर्थः । निषेधानु-
पपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः ।
एवं च षोडशग्रहणाऽग्रहणवद्वेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धि-
रिति तात्पर्यम् । तत इति । अन्यथा कल्पितं शास्त्रं व्यर्थं
स्यात् । प्रक्षालनाद्धीति न्यायविरोधान्न निषेधार्थमेव
तदिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषिद्धं तु ॥*॥

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञा

१ लुप्तं स्यात् । २ कचिन्न । ३ प्रसज्य—विधाय ।
४ प्रतिषेधात्—विभाषादि'गितिप्रतिषेधात् । ५ प्रसक्त-
स्य—सामान्यतो यथाकर्तृविप्राप्तस्य शब्दत्वात्कथमनुमान-
मत आह—पिद्विषयेइति । पिद्विषयेपीत्यर्थः । शास्त्रेण—
तेनापि । ६ विभाषाश्वेरितिनिषेधानुपपत्तिकल्पितपिद्विषय-
शास्त्रेण, प्रसज्य—सम्प्रसारणं विधाय इत्यर्थः । ७ सामान्य
शास्त्रेण प्राप्तस्य विशेषशास्त्रेण निषेधे नित्यमभाव एव भवति,
यथा,—सर्वादीनोत्पत्त्य न बहुव्रीहाविति निषेधे सर्वदेवा
ऽभावः । अत्रतु विभाषाश्वेरिति निषेधानुपपत्तिकल्पित

यते—'केनाभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्ति
करोती'ति ? ॥

(प्र०) विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययो-
र्विधिविप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

(उ०) ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते
विप्रतिषिद्धं त्विति, अत आह—एकेति । 'युगप'दिति
दोषः । विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्—अत्र नेति ।
प्रसजति । 'भाव'मिति शेषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा, प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र

प्रतिषेधाविषयात् ॥*॥

नवैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रसङ्ग-
सामर्थ्यात्' । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधि-
र्भविष्यति—अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥
प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति,
अन्यत्र विधिविषयात् ॥

(प्र०) नवा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिविप्रति-
षेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रसज्यते इति प्रसङ्गो—विधिः । प्रतिषेध-
विषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽन्यत्र तत्रैव
कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः ।
सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह
प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति । इदमपि पूर्ववदशारूपेयम् ।
तद्ध नयन्नाह—पर्याय इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तदेतत्क सिद्धं भवति—याऽप्राप्ते वि-
भाषा' या हि प्राप्ते [विभाषा] कृतसामर्थ्य-
स्तत्र पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेध-
स्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

(ड०) भाष्ये—या हि प्राप्ते इति । केवलोभयत्र-
विभाषारूपा भेदार्थः । कृतसामर्थ्य इति । पूर्वैवैव कृत

शास्त्रेण श्रूयतेः [पति सम्प्रसारणमिति विशिष्य विधाय श्रूय-
तावेव निषेधे समानविषयकत्वादुभयोः षोडशग्रहतुल्यत्वा-
द्विकल्प इत्याशयः । अन्यथा—विकल्पाऽभावः । कल्पितं—
पतिकल्पितम् । ८ भाव इति । एवं च विकल्पः सिद्ध
इति भावः । ९ निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण विधाय निषेधे
विरुद्धमित्यर्थः । १० 'विज्ञायते' पा० । ११ भावाऽभावस्य
विरुद्धत्वात् । १२ विधिविप्रतिषेधाभिप्रायकमाहेत्यर्थः ।
१३ प्रसङ्गेति । विधिविप्रतिषेधार्थः । १४ कचिन्न ।
१५ 'तत्र पूर्वेणैव' पा० ।

शास्त्रेणैव, विधिः कृतसामर्थ्यो-विहृतविकल्पकनिषे-
धायशक्ति इत्यर्थः । एवं च तत्र विकल्पनाऽभावात्प्रति-
षेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्वाध्यादपि सामान्य-
शास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो मीमांसकाः परस्ताः ॥
[समाधानभाष्यम्]

एतदपि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ विभा-
षेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र
महत्याः संज्ञायाः करणं एतत्प्रयोजनम्—
उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत-नेति च,
वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा,
तत्र 'प्रतिषेध्यं नास्ती'ति कृत्वा 'वे'त्यनेन
विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा
तत्रोभयमुपस्थितं भवति-नेति च, वेति
च । तत्र 'ने'त्यनेन प्रतिषिद्धे 'वे'त्यनेन
विकल्पो भविष्यति ॥

एवमपि—

(प्र०) महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र
संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः
प्रतिषेधः संज्ञी स्यात्, संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्,
विभाषाप्रदेशेषु 'ने'त्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं
संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधानुपपत्तिरुच्यते ॥
अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याऽव्या-
पाराद्विकल्प एवोपपत्तिरुच्यते ॥

(उद्द्योतः) महत्याः संज्ञाया इति भाष्येण संज्ञैव
न कर्तव्येति विवक्षितम्, न तु लघ्वो कर्तव्येति इत्याह-
यदि हीति । समुदायस्येति । प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यो-
भयस्येत्यर्थः । विकल्पप्रतिषेधाविति । प्राप्तविभाषावि-
षये इत्यर्थः । विकल्पएवोपेति । उभयोः संज्ञाकरणेऽपि
निषेधस्यान्वयाऽप्योग्याद्वितीयरयैवोपस्थितिरिति भावः ॥
अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाप्राप्तविभाषोच्यते ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः॥*॥

विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते ।

१ एवञ्च-तेन प्रतिबन्धे च । २ उभयोः संज्ञाऽस्तु
परमेकत्र युगपदेककालं विरुद्धौ भावाऽभावौ न विधातुं
शक्यावित्यर्थः । ३ वैकल्पिकं रूपमत्र न स्तरयतीत्यर्थः ।

शुभाव शुश्रुतः शुश्रुः । शिश्वाय
शिश्विन्यतुः शिश्विन्युः ॥ किं कारणम् ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ।*॥

भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ नेति चेन्न विधिः ॥*॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका
संज्ञा क्रियते, तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावा-
ऽभावौ विधातुं न शक्यते इत्यर्थः ॥

(उ०) युगपदिति । अनन्वयगतसंज्ञिद्वयक्रमो-
पगन्धनस्य चोपमेतदित्यभिप्रायः । भावाऽभावोपपत्तिः ।
इमावेव भाव्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['पूर्वस्योत्त-
रेण बाधितत्वात्'] पूर्वविधिमुत्तरो विधि-
र्बाधते । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम् ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रति-
षेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते इत्यर्थः ।
यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो
विकल्पप्रवृत्तिरनर्थकैव स्यात् । आनुपूर्वा च यैव
संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वधीयते ।
उभयत्रविभाषाऽर्था चेयं संज्ञा, प्राप्तविभाषायाम-
प्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्याऽनुपयोगात् । तथाहि
प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते, पक्षे तु प्रवृत्तिः
स्थितैव । अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः
क्रियते, पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र
संज्ञाफलम् । 'विभाषा श्वे'रित्यत्र तु यदि विधि-
मुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते, पितृत्वेव संप्रसारणं
विभाषा स्यात्, किन्तु यजादित्वाजितमेव स्यात् ।

४ प्रतिषेधः-अभावः । ५ विधिः-भावः । ६ अनवगतेति
बहुव्रीहिः । तस्यैव व्याख्यानमिदमिति सूचयन्नाह-इमावे-
वेति । ७ लुप्तं । ८ एवः कचिन्न । ९ 'यार्थित्यं' । १० कचिन्न ।

अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा किंत्वेव विकल्प इति, पित्तु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे किंत्सु प्रवृत्ते, पश्चाद्विधमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन 'विभाषा श्वे'रित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधमुखेन, क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीत्यशिक्षोऽयं योग इति वक्ष्यते—'अशिक्षो वा विदितत्वा'दिति ॥

(७०) भाष्ये-पूर्वस्थोत्तरेणेति । पूर्वस्थ-प्रतिषेधस्य, उत्तरेण-विकल्पेन । बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिषेधः, किंतु तत्फलस्याऽभावनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रतिषेध इति बोध्यम् । नन्वेवमपि पूर्ववोक्त्रेण 'न'शब्द एवादशः स्यात्, तत्रार्थपरत्वं मानोऽभावादत आह-इतिकरण इति । एवं चोभयत्रापीतिशब्दान्वय इति भावः । एवं चाऽर्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः ॥ एवं च केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्रविभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयोरेवस्थितिः, शुद्धाऽप्राप्तविभाषायां तु निषेधस्याऽन्वयाऽयोग्यत्वाच्छुद्धविकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम् ॥ पूर्वविकल्पाऽप्रवृत्तौ हेतुन्तरमाह-अनुपूर्वोचेति । अनुप्रयोगादिति । उभयगतिरिहेत्युक्तलोकगृहीतविकल्पे शक्तेयैव सिद्धेरिति भावः ॥ पक्षे निवृत्तिरिति । एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥ अप्राप्तेति । तत्र विधितात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः । विस्त्वेवेति । तत्राऽप्राप्तेरिति भावः । एकस्थोभयत्र तात्पर्यं तु न संभवतोक्त्याशयः । भाष्यतात्पर्यकतालांभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ॥ अस्थोभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये 'विभाषा श्वे'रित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थभावइयकेऽस्मिन्, अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केतेनैव बोधात् 'या हि प्राप्तेविभाषा तत्रोभयमुपस्थित'मित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन् [शास्त्रे] यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥*॥

१-एवमपि वाशब्देन तदर्थपरत्वस्येतिशब्दमहिम्ना लभेति । २ 'वाक्ये' पा० ३ मानाऽभावेति । इतस्तत्राऽसम्बन्धादितिभावः । ४ भाष्यस्येति भावः । एवञ्च न पूर्वोक्तदोषलेशः । ५ विभाषापदशक्त्येत्यर्थः । ६ कैयटोक्तिं खण्डयति-भावेति । ७ लामेति केचित्पठन्ति । ८ उभय-नेति वेति च । ९ साध्विति । शब्दानां निर्यात्वादितिभावः । १० कश्चिज् । ११ यस्य-यत्सम्बन्धेन । क्रियते-

साध्वनुशासनेऽस्मिच्छास्त्रे य'स्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव हि विभाषा [क्रियते], तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् ॥

(प्र०) साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य, साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन सबन्धः स्याज्ज तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च 'विभाषा श्वे'रित्यस्याऽयमर्थः स्यात्—'विभाषा श्रूयतेः साधु संप्रसारणं भवति, पक्षे त्वसाध्विति ॥

(७०) 'साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्ये'ति पाठः । शास्त्रस्येति कर्तुः शेषत्वे 'पक्षे' । क्वचित्तु 'साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वा'दिति पाठः । प्राधान्यादिति । 'यदिह परिनिष्ठं तत्साध्विति अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । तदङ्गभूतानामिति । तदुद्देश्यैर्भूतानामित्यर्थः । भाष्ये-यस्य विभाषा क्रियते इति । यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यते इत्यर्थः । समासश्चैव हीति । हि-यतः समासो विभाषा क्रियते, समासो विभाषेत्युच्यते, तत्रैव समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः । समासप्रकरणायविभाषाऽधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानानादाह-विभाषा श्वेरिति ॥

[आक्षेपनिरामभाष्यम्]

अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न प्रयोक्ष्यते

(प्र०) अस्तु यः यः साधुरिति । यथा भक्ष्याऽभक्ष्यसंनिधौ भक्ष्यमेवोपादीयते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

न चैव हि कदाचिद्राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिच्यते ॥ अपि च-

(प्र०) नचैव हीति । सर्वदा त्वस्य साधुत्वं, नोभयरूपत्वमित्यर्थः ॥

'अयं विभाषाऽस्त्वित्युच्यते । हि-यतः । १२ शास्त्रेण-तिचाश्रयः । १३ तर्दिति । साधुत्वमुद्दिश्येत्यर्थः । १४ तत्र-तथा सति । एवमेत्यर्थः । १५ एवञ्च शुश्रूषेति-साधु, कदाचिच्च (पक्षे) सम्प्रसारणवदितमसाध्विति शिश्नायेत्येवसाधु, तदेव प्रयोक्ष्यत इत्याशयः । १६ साधुत्वविकल्पं बदतस्तव तु पक्षे समासवदितस्याऽसाधुत्वमनिष्टमप्यापद्यतेत्यर्थः ।

(ड०) साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये-नचैवेत्यादिना । तदथाचष्टे-सर्वदास्त्विति । सादृश्यादसाधुत्यागपुरःसरं साधूपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥

[आश्रयवार्तिकम्]

॥*॥ द्वेधाऽप्रतिपत्तिः ॥*॥

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः [स्यात्] । इच्छामश्च-‘पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या’दिति । तच्च न सिध्यति, यस्य पुनः कार्याः शब्दाः, विभाषाऽसौ समासं निर्वर्त्तयति ॥

(प्र०) द्वेधाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वाच्छिष्यतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते-व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते, तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति ।

(उ०) तत्र साध्वनुशासन इत्युक्त्या-शब्दनिवृत्त्यपक्ष एवायं दोषः, न तु कार्यत्वपक्षे-इत्युक्तम् । तदुपपादकं-‘यस्य पुनः’रित्यादिभाष्यम् ॥

[आश्रयनिरासभाष्यम्]

यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येव न दोषः ॥ कथम् ? ॥ न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते ॥

किं तर्हि ? ॥ समाससंज्ञाऽभिसंबध्यते-‘समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवती’ति । तद्यथा-‘मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्डान्विभाषित’ [इति] । नैतद्विचार्यते-अनड्डान्नानड्डानिति ॥ किं तर्हि ? ॥ आलब्धव्यो नालब्धव्य इति

(प्र०) यस्यापीति । साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदज्ञानमेव विकल्पः । तद्यथेति । पशुत्वाऽनडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं-‘न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते’-इति, इह तूक्तं-संज्ञोऽभिसंबध्यते-इति, ततश्च विरोधः । नैष दोषः । इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिज्ञार्थत्वमाश्रित्योक्तम् । अन्यत्र तु व्यपेक्ष-

कार्याभावमेदाद्विज्ञार्थत्वमाश्रित्यैकार्थ्यभावे एव संज्ञाया भावाऽभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः ॥

(ड०) प्राधान्यात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं, तत्राह-साधुत्वस्येति । ‘संज्ञायाः श्रुतत्वेन, साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वात्प्रयोगाऽसमवायिलुटादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । पशुत्वेति । साक्षाच्छ्रूयमाणेऽप्ययोग्यत्वाद्यदा न संबन्धस्तदा, किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये संबन्धो नेतीत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । समर्थपूत्रे ॥ मुख्यः-प्रधानः ॥ अभिज्ञार्थत्वमिति । एवं च तदर्थे कश्चित्साधुत्वेनान्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्याऽन्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषाधिकार आवश्यक इति भावः । वाक्ये-व्यपेक्षा परस्परकाङ्क्षायाः, पदार्थानामपृथगुपस्थितिर्विषयत्वमेकार्थ्यभावो-वृत्तिविषयः । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वात् वाक्यानुज्ञानाय विभाषाग्रहणम् । किंतु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यम् । न च वृत्तौ संज्ञायाः स इष्यते । तस्मादेकार्थ्यभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषणमिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः । भाष्ये-समाससंज्ञेत्यस्य तद्विषयैकार्थ्यभाव इत्यर्थः ।

[आश्रयवार्तिकम्]

॥*॥ कार्येषु युगपदन्वाचययोगपद्यम् ॥*॥

कार्येषु शब्देषु, युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते, तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । ‘तव्यत्तव्यानीयरः’ ‘ढक् च मण्डका’दिति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः, प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे ॥

(प्र०) नित्यवाची कार्ये पक्षे दूषणमाह-कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वकृतः । अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो, यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(ड०) ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकार्यसमर्थयवृत्तेरन्वाचयशब्देनाऽतादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह-युगपद्भाव इति । ‘कार्येषु शब्देषु युगपदान्वाचयविषये तेषां युगपत्प्रयोगः प्राप्नोती’ति वार्तिकाक्षरार्थः । भाष्ये-‘युगपद्वचनते’ति बहुव्रीहेस्तत् । अन्वाचयेनेत्युक्तत्वा

न भवति । पा० । ५ ‘संज्ञाभिः’ । ६ ‘कार्ये’ ।

१ कश्चिन्न । २ ‘तन्मतेन’ । ३ ‘इति भावः’ । ४ ‘दोषो

इकचेति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह-समुच्चय इति । स्वरितत्वेन वेति । यथा काश्यादिभ्यश्च-
जिघृक्षामिति वर्तमाने वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र । नित्य-
शब्दवादे तु प्रयोगवृष्टानामेवं शास्त्रे काल्पनिकविधेयत्वेनेष्ट-
प्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यायस्याघन्तामिति सूत्रे
भाष्य एव बक्ष्यमाणत्वात् ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष
न दोषः ॥ कथम् ? ॥ 'प्रत्ययः परो भव-
तो'त्युच्यते । न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य
प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति ॥

(प्र०) नचैकस्या इति । ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्या-
नन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगः । निर्दिष्टग्रहणं
त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं
तर्ह्युक्तम्-‘एका प्रकृतिर्बहवश्च यज’ इति ? तत्र
यथाकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चाऽदोषः ।
तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति ।

(उ०) व्यवहितेऽपीति । लोके तथा दर्शनादिति
भावः । आनन्तर्यमारोप्येति । अनेन परादिशब्दानाम-
मव्यवहित एव प्रवृत्तिः, अत एव व्यवहिताश्चेति सूत्रं माथ-
कमिति भावः । शास्त्रे तु सर्वथा न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह
निर्दिष्टग्रहणं त्विति । तुश्चाऽयं । छन्दसि परेऽपि
परश्चेत्यादावपि उत्तराङ्गविकलतस्मादिति परिभाषायाः
प्रवृत्तिरिति भावः । कथं तर्हीति । सरूपसूत्रे इति भावः ।
एकाकृतीति । एकानुपूर्वा हि एकाकृतिरत्र ॥

[आक्षेपाभिप्रायप्रकाशनेन तत्त्वपापनभाष्यम्]

नापि ब्रूमः-प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति ॥
किं तर्हि ? ॥ 'कर्तव्य'मिति प्रयोक्तव्ये युग-
पद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति ।

(प्र०) नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः
सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः । किं तर्हि ? । प्रत्ययान्त-
रेण प्रकृत्यन्तरस्याऽऽक्षेपात्कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते
करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति ।

(उ०) भाष्ये-नापि ब्रूम इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । 'अर्थगत्यर्थः-शब्दप्रयोगः' ।

१ इदं वास्तविकमित्यन्ये । २ 'द्वितीयस्य च' । ३ 'तदिति
कचिन्न । ४ चै-यस्मात् । अवाद्यत्-अगृहात्, पञ्चावस्यम्-

अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते ।
तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम्, 'उक्तार्थानामप्र-
योगः' इति ॥

(प्र०) अर्थगत्यर्थ इति । 'तव्यत्तव्यानीयर'
इत्यस्माद्वाक्यान्तराप्युपप्लवन्ते तत्प्रतिपादकानि-
'धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणो'रित्यादीनि । तत्र
कर्तव्यशब्देन तस्याऽर्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीय-
शब्दो न प्रयुज्यते ॥

(उ०) अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह-तव्य-
दिति । प्रत्यादिशब्दास्तव्यत्तव्यानीयर इति बहुवचन-
निर्देशात्प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता ॥*॥

आचार्यशीलनेन देशशीलनेन च
यदुच्यते, तस्य तद्विषयता प्राप्नोति ।
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' 'प्राचाम-
वृद्धात्फिन्बहुल'मिति गालवा एव ह्रस्वा-
न्प्रयुञ्जीरन्, प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् ।
तद्यथा-‘जर्मदग्निर्वा एनत्पञ्चममवदानम-
वाद्यत् । तस्मान्नाऽजामदग्न्यः पञ्चावस्यं
जुहोति’ ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दा,
गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं, देशग्रहणं च
कीर्त्यर्थम् ॥

(प्र०) आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च
पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं, तत्र तस्य
शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वं प्रसङ्गे
गालवस्येति नियमार्थं स्यात् ॥ यस्य पुनरिति ।
अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति
प्रयोक्तृत्वनियमः । केवलं गालवः स्मृतत्वेन स्मृतो-
ऽस्यै शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थ-
माचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनार्यप्रतिपादकत्वपूजा
[शास्त्रस्यै]भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां
स्वर्गाद्यवस्थानं स्थिरं भवति यथा इन्द्रयुग्रादीनाम् ।

(उ०) पुनः पुनः संकीर्तनमिति । अत्र पुनः

उपस्तरणत्रिवरदानाऽभिवारणानि । ५ तत्र-तत्संकीर्तन-
विषये । ६ 'प्रयोक्तृ' । ७ कचिन्न ।

पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एवैकस्मिन् शास्त्रे तदभावाच्च । तस्मात्संकीर्तनमात्रमेवाऽत्र शीलनमिति बोध्यम् । तेन यस्कार्यमुच्यते इति वार्त्तिकाश्वरार्थः ॥ अत एवाग्रे भाष्ये तस्कीर्तने चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति—सर्वप्रयो-
क्तिरिति । 'इको हस्वो भवति, तत्प्रयोक्तृत्वं च गालवस्ये'त्यादिक्रमेण सूत्रार्थः । भाष्ये—प्राक्षु चैवेति । प्राग्देश एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः । अनादिस्वादिति । एवं च गालवाऽतिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वात्त्रियमाऽसंभवः ॥ किंचैतत्पक्षे शास्त्रं रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तनियमाऽसंभव इति भावः । शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । एवं च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः ॥ तदेवाह—शास्त्रस्य हीति । भाष्ये—देशग्रहणं चेति चेनाऽऽचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं तु वक्तुमशक्यम् । देशस्य स्मर्तृत्वा-
द्यभावादिति भावः । स्थिरं भवतीति । ततश्च देशकीर्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः । ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे हस्वाऽभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात्, तत्पक्षे सलघूपानेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । 'गालवः स्मृतो नान्य' इति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्प-
सिद्धेः । वाग्रहणे एव कर्त्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कान्निरासार्थं तु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् ॥ ।

[आक्षेपनिराकरणमाधम]

ननु च—यस्यापि कार्याः शब्दाऽस्त-
स्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्याद्देशग्रहणं
च कीर्त्यर्थम् ॥

(प्र०) ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं—'यस्माद्गालवेन हस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुक्ते'ति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्त्तिकम्]

॥*॥ तत्कीर्तने च द्वेधाऽप्रतिपत्तिः ॥*॥

तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देश-
ग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या-
दिति, तच्च न सिध्यति ॥

(प्र०) इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह—तत्कीर्तनं
इति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्यात्—'यस्माद्गालवेन

१ कचिन्न । २ द्वैधं च—कार्यशब्दवादे बोध्यम् ।

३ अन्येन—गालवेन । ४ तादृशस्यैव—अकृतस्यैव ।

हस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्य'मिति । ततश्च हस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो हस्वस्य स्मर्तोऽन्यो वीर्यस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धान-
द्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः ॥

(उ०) भाष्ये—तत्कीर्तनेचेति आचार्यदेशकीर्तने चेत्यर्थः । 'यस्य कार्याः शब्दास्तस्ये'ति शेषः । तदेवाह—
इदानीमिति ॥ प्रयुक्तमिति । कृतमित्यर्थः । नित्य-
पक्षेत्विति । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं,—यतो गालवेन कृतोऽतः कर्त्तव्यः, नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य'—इति । अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात् । नह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति । नाप्यन्येनाऽकृतस्याऽकरणम् । तादृशस्यैव करणात् । एतेनोऽन्येन कृतस्याऽनुवादोऽन्याऽकृतत्वबोधन-
द्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम् । पाणिनिकृतानामपि 'पचो व' इत्यादीनामन्याऽकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च । तस्मात्कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ।

[सिद्धान्तनः सूत्रप्रत्याख्यानवार्त्तिकम्]

॥*॥ आशब्धो वा विदितत्वात् ॥*॥

अशिष्यो वा पुनरयं योगः ॥ किं कार-
णम्? ॥ 'विदितत्वात्' । यदनेन योगेन प्रार्थ्य-
ते तस्याऽर्थस्य विदितत्वात् ॥ येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्य-
त्वमवगच्छन्ति ॥ याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्यत्व-
मवगच्छन्ति । तद्यथा—'मेध्यः पशुर्विभा-
षितो मेध्योऽनडान्विभाषितः' इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते ॥ आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयि-
ष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति—
बहुलमन्यतरस्मानुभयथा, वा, एकेषामिति ॥

(प्र०) अशिष्यो वेति । 'वा'शब्दो विकल्पे । तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्त्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यमेदेन लक्षणमेदात्कचित्किञ्चि-
ल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते, कचिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु लोकतोऽनित्यत्वार्थलभेऽपि निषेधविक-
ल्पयोरलभ इत्यत आह भाष्ये—आचार्यः खल्वपीति ।
५ एतेन—वैयर्थ्येन । ६ अनित्येति । अस्य 'विभाषा-
पदस्ये'त्यादिः ।

एवं च ह्रस्वोरित्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लाम-
स्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति
भावः । वाशब्दो विकल्पे इति । यत्तु अर्थस्य संज्ञित्व-
वद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वं, तत्राऽपीतेः संबन्धात् । न च
पदजन्यपदार्थोऽप्यस्थित्यभावेनाऽन्वयाऽसंभवः । विकल्प-
वाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाऽभ्युपगमात् । एवं च
लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति
चेत् । तदर्थाक्षिप्तशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु, इतिशब्दसंबन्ध-
सामर्थ्यादिति, तन्न । एकस्याऽनेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात्,
'अनाकृतिः संज्ञे'ति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तेनाकृ-
तीति । तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिसमुत्पन्नं प्रवृत्तौ पितृत्व-
स्यात्, निषेधसमुत्पन्नं प्रवृत्तौ कित्येव स्यात्, न तु सर्वत्रेति
सूत्रं कर्तव्यम् । सति च मूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे
तस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः ।
प्रत्याख्यानाशयमाह-व्यक्तिपक्षेऽविति । क्वचिद्विधिसु-
खेनेत्यन्वयः । किंचिल्लक्षणम्-उभयत्रविभाषारूपम् । उत्तर-
त्र तु 'क्वचित्प्रतिषेधसमुत्पन्ने'त्येव पाठः । परे तु-आकृतिपक्षे
किं तज्ज्ञात्यश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम्, उत-तज्ज्ञात्यश्रय-
यत्किंचिद्विषयम् ? । नायः । सूत्रारम्भेऽपि 'न'पदघटित-
वाक्यस्य तद्विषयताया नृक्तमशङ्क्यत्वात् । तस्य यत्किंचि-
द्विषयता, 'वा'घटितस्य सर्वविषयतेन तु दुर्लभम् ।
नान्त्योऽपि । 'न' ब्राह्मणं हन्यादित्यादी जातिपक्षे सर्व-
व्यक्तिविषयताया एव दृष्टत्वात् । किंच तत्र किं विधिसमु-
त्पन्नस्य पिद्विषयत्वं, निषेधसमुत्पन्नस्य किद्विषयत्वं
वेत्यत्र विनिगमनाविरहान्मूत्रं विनाप्युभयसमुत्पन्नं प्रवृत्ताविष्ट-
सिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका ।
'विभाषोपपत्तये' इत्यादौ त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तेः । भावतात्प-
र्यकतालोभेनाऽप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेध-
शास्त्रबलत्वेन भावतात्पर्यकताऽपि स्यादिति चेत्, प्रकृतेऽपि
तुल्यम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यम् ।
किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः
स्यादिति सोच्छिद्यते । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं
व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयन्त्रिसंशयाप्राप्त-
विभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेति अम-
निरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः ॥

[अधिकारवार्तिकम्]

||*|| 'अप्राप्ते', त्रिसंशयाः ||*||

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमि-
ष्यामोऽप्राप्ते ता द्रष्टव्याः ॥ त्रिसंशयास्तु

भवन्ति-प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) अप्राप्ते इति । अधिकारोऽयम् । त्रि-
संशयां इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यामु तात्रिसंशयाः ॥

(उ०) इत उत्तरमित्यस्य लभे युक्तिमाह-अधि-
कार इति । संशयत्रयस्य काव्यभावादाह-त्रिष्विति ।

[अप्राप्तविभाषोदाहरणवार्तिकम्]

||*|| द्वन्द्वे च विभाषा जसि ||*||

['द्वन्द्वे च विभाषा जसि']प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
उभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकभाष्यम्]

उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते । तयपश्चाऽ-
यजादेशः कथ्यते । तेन वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प०) द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदु-
पात्तम् । 'प्रथमचरमतये'त्यत्र तयप्रहणे संशयः ।
तत्र 'तय'शब्देन 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति
वाऽन्वयसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाऽभावात्तद-
न्तर्त्येव भवनामत्वसम्भवात्प्रत्ययप्रहणे इति परि-
भाषया तदन्तर्विधिः । तत्र यदि सर्वादिप्रहणेन
तयाऽन्तं विशेष्यते । नेमशब्दोऽव्यभिचारात्, प्रथमाद-
यस्त्वसंभवाच्च विशेष्यन्ते, तदोभयशब्दस्य जसि
नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात् ।
अथ 'सर्वादीनां'ति निवृत्तं, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तदाऽ-
प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा ॥

(उ०) 'द्वन्द्वे च विभाषा जसि'त्युक्तोभयशब्दोदाह-
रणमसङ्गतमत आह-उपलक्षणेति । 'विभाषा जसि'त्यस्य
द्वन्द्वविषयतया, द्वन्द्वे च संज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञायाऽप्राप्त-
विभाषात्वनिश्चयेन, निषेधीयप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा त्रिसं-
शयत्वाऽभावादिति भावः । 'द्वन्द्वे' इत्यस्याऽसंबन्धे पूर्वोदीनां
जसि विकल्परम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु
तयशब्देऽपि कथं संशयः, प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य
संज्ञा, सर्वादिसूत्रेण त्रयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविष-
यत्वेनाऽप्राप्तविभाषात्वनिर्णयादत आह-तत्रेति । तयशब्दे-
नेत्यस्य 'तदन्तर्विधि'रित्यनेनान्वयः । अन्वयत्वेन कथं तदन्त-

१ विषयमिति । तादृशव्यक्तिविषयकमित्यर्थः ।

२ तुप्तं स्यात् ।

३ 'कथं वा' ।

४ तत्र-मथा सति । एवमेति यावत् ।

विधिरत आह-केवलस्येति । सर्वनामत्वसंभवात्-
सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाऽ
भावात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त
विधिरिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । सर्वोदित्वनिब
न्धना संज्ञा जस्मिन्ने सावकाशा, दितयादिषु च विकल्पः,
उभयशब्दे जस्युभयप्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या
संज्ञाऽन्तरङ्गा, अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाहि-न
'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्या अत्र विषयः, युगपत्प्राप्त्यभा-
वात् । जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव
प्रवृत्तिः, अस्यास्तु जसुत्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । नाप्य-
सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यस्याः, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेर-
नया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा सत्त्वात् ।
तदुत्तरमध्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं
पूर्वादिविवचित्रसंज्ञात्वस्य भाष्योक्तस्याऽसङ्गत्वापत्तेश्चेति
दिक् ॥ भाष्ये-तेन वेत्यादि । तेन नित्ये प्राप्ते वा,
अन्यत्राऽप्राप्ते वेत्यन्वयः

[सिद्धान्तभाष्यम्]

‘अप्राप्ते’ । अयच् प्रत्ययान्तरम् ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्व-
विप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः ।
'उभादुदात्तो नित्य'मित्यत्र 'तयस्ये'ति नानुवर्तते,
तदा प्रत्ययान्तरमयजभवति ॥

(उ०) प्रत्ययान्तरेति । एवं चोभयशब्देऽस्याऽप्राप्ते-
रप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ।

[शङ्कान्तरतत्समाधानभाष्यम्]

यदि प्रत्ययान्तरम्, -‘उभयी’ति
ईकारो न प्राप्नोति ? ॥ माभूदेवं, ‘मात्रच’
इत्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ ‘मात्र’जिति
नेवं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहार-
ग्रहणम् ॥ क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥
'मात्र'शब्दात्प्रभृत्याऽयच्चक्रकारात् ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं-‘कति तिष्ठन्ति’-
अत्रापि प्राप्नोति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अत’ इति वर्तते ॥

१ 'नित्य'मिति कचिन्न । २ 'मात्रजित्येवं' पा० ।
३ 'ऊणोतेति' इत्युक्तः पाठः, प्रायोऽदर्शनात् ।
४ लुप्तं स्यात् । ५ 'कथंवा' । ६ ननुतो वृद्धिरिति नित्य-

[समाधानवाचकभाष्यम्]

एवमपि-‘तैलमात्रा घृतमात्रा’-अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्र०) तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण
मात्रशब्दो न विशेषित इति 'हुयामाश्रुभसिवसिभ्य-
ल्लज्जि'ति व्रजन्तादपि मात्रशब्दान्द्वीप्रसङ्गः ॥

(उ०) न विशेषित इति । न प्रत्याहारघटक
इतरव्यावर्तकः, समुदायानुबन्धस्याऽवयवानुबन्धत्वाऽभावा-
दिति भावः

[समाधानसाधकभाष्यम्]

सदृशस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवि-
ष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

(प्र०) सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमाना-
स्पृमेये यो मात्रज्वहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः ।

(उ०) प्रमाणे इति । तादृशस्यैव तत्संनिवेशे
सत्त्वादिति भावः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ ऊर्णोर्विभाषा ॥*॥

[ऊर्णोर्विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ॥

[आश्लेषभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते,
कथं वोभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकभाष्यम्]

‘असंयोगाल्लिङ् किं दिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) ऊर्णोर्विभाषेति । ‘विभाषोर्णो’रिति
सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिङ् किदित्यत्राऽनुवर्तते ऊर्णश्चाऽ-
संयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः पर-
स्येडादेर्लिङो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते, ततः प्राप्त-
विभाषा । इदुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् ।
अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते, परविप्रतिषेधश्च, ततोऽप्राप्त-
विभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः ।

(उ०) भाष्ये-ऊर्णोर्विभाषेति । ऊर्णोर्धातोः
किस्वनिषयविभाषेत्यर्थः । ‘वाक्यभेदेनेत्यस्य ‘विकल्प्यत’
वृद्धौ प्राप्तायां तदपवादत्वेनोर्णोर्तेर्विभाषेत्यस्यारम्भेण प्राप्त-
विभाषात्वनिर्णयादप्राप्ताधिकारे कथमुक्त्यासोऽत आह-
ऊर्णोरिति । ७ कचिन्न ।

इत्यनेनान्वयः । इदं सर्वं डिक्त्वित्त्वयोरैक्याऽभिमानेन
किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह—इदुपेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते

[सन्देहनिरासभाष्यम्]

अन्यद्धि कित्त्वम्, अन्यन्डित्त्वम् ॥

(प्र०) अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति
कित्त्वडित्त्वयोर्भेदः ॥

(उ०) शङ्कते—भाष्ये—अन्यद्धीति । तद्याख्या-
भेद इति । तथा च त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तिरिति भावः ॥

[सन्देहोपपादकवाक्तिकम्]

॥ * ॥ एकं चेन्डित्कितौ ॥ * ॥

यद्येकं डित्कितौ, ततोऽस्ति सन्देहः ॥

(प्र०) एकं चेदिति । कार्याऽतिदेशपक्षे गुण-
निषेधस्य कार्यस्यैकत्वादकत्वमनयोरित्यर्थः ॥

(उ०) गुणनिषेधस्येति । यद्यपि डित्किकार्याणि
भिन्नानि बहूनि सन्ति, तथाप्युक्ततावत्याऽसम्भवं इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ हि नाना, नास्ति सन्देहः ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यपि नाना, एवमपि सन्देहः ॥

कथं ? ॥ प्रौण्वीति ।

(प्र०) प्रौण्वीतीति । लङ् उत्तमैकवचनम् ।

[सन्देहोपपादनभाष्यम्]

‘सर्वधातुकमपि’दिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) ‘सर्वधातुकमपि’दित्यत्र यदि ‘विभाषो-
र्णो’रित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा ॥
अथाऽसम्बन्धः, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तर्त उभयत्र
विभाषा, परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते ॥

(उ०) इत्यत्रेति । इत्यत्रैवेत्यर्थः ॥ वाक्यभेदेनेति ।
पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः । परविप्रतिषेधेत्विति ॥
‘विज इ’दित्यतोऽधीकारादनेडागम एव गृह्यत इति पक्षे
त्वित्यपि बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते ॥

१ किमर्थमेति । अस्य ‘नन्वि’त्यादिः । २ कच्चिन् ।

३ ‘मन्यद्धि’ । ४ ‘लङ्’ । ५ ‘तदोभ’ । ६ लुप्तं स्यात् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषोपयमने ॥*॥

[विभाषोपर्यमने] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकभाष्यम्]

गन्धन इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) विभाषोपयमने इति । यदा गन्धना-
ङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते, तदा प्राप्ते । पूर्वविप्रति-
षेधेऽप्राप्ते । परविप्रतिषेधे त्वोभयत्र वेति सन्देहः ॥

(उ०) ‘यमो गन्धने’ विभाषोपयमने इत्येते सिचः
कित्त्वविधायके । यदेति । गन्धनं—सूचनम् । उपयमनं—
स्वीकारः । गन्धनाङ्गमिति बहुव्रीहिः । तत्र गन्धनपूर्वक-
स्वीकरणे यदि कित्त्वविकल्पः, ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । गन्धन इति निवृत्तम् ॥

(उ०) परभूतासु ‘दीपजने’ति भिन्नासु अप्राप्तविभा-
षासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारश्चाऽप्राप्तविभा-
षात्वे बीजमिति बोध्यम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ अनुपसर्गाद्वा ॥*॥

[अनुपसर्गाद्वा] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥ कथं वा प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ ‘वृत्तिसर्ग-
तायनेषु क्रमः’ इति च नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(उ०) ‘वृत्तिसर्गो’त्यात्मनेपदविधायकम् ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषा वृक्षमृगादीनाम् ॥*॥

[विभाषा वृक्षमृगादीनाम्] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥

७ ‘कथं वा’ । ८ ‘त्वप्राप्ते’ । ९ ‘उभय’ ।

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'जातिरप्राणिना'मिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगादयो प्राण्यः ।

(४०) ननु मृगादीनां प्राणित्वा'दप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्युक्तम्, मृगादिविषये एव च त्रिसंशयत्वादत आह—चर्मादीति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'जातिरप्राणिना'मिति निवृत्तम् ॥

(प्र०) निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वा-चर्मादिमयानामप्रदृष्टम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्॥*॥

[उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥ प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते ? ॥ उच्यते—'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते—'धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति, यथा समासान्ताष्टजादयः', तदा पूर्वोक्तचोद्याऽभावः ॥

(४०) प्रत्ययान्ता इति । प्रत्ययः सनादिरन्तावयो येषामित्यर्थः । उषाद्यश्च तदेकदेशा, न प्रत्ययान्तरूपा इति भावः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ॥

(प्र०) प्रत्ययान्ता इति । 'सनाद्यन्ता धातव' इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ इति भावः ॥

(४०) संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति । अत एव क्यजाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिः । आहृत्तौ तु गौरवमिति भावः ॥

१ 'कथं वा' । २ एवचेति । प्राणिविषय एव चेत्यर्थः । अन्यथा नदनुपपत्तिरेवेति भावः । ३ लुप्तं स्यात् । ४ क्वचित् ।

केचित्तु—प्रत्ययान्ता'दित्यनुवृत्तौ उपादिभ्यः कर्तृकिबन्त प्रकृतिकाचारकिबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्ते विभाषा, तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्तविभाषा । निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । अस्यायं भावः—हलन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधानमेव । इतर प्रत्ययान्तास्तु नोपादय इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ दीपादीनां विभाषा ॥*॥

[दीपादीनां विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'भावकर्मणो'रिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) भावकर्मणोरिति वेति 'चिणभावकर्मणो'रित्यत्र सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यमेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा । अथ नाऽनुवर्तते परविप्रतिषेधश्च, तदाऽप्राप्तविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्र विभाषेति संशयः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि सन्देहः—'न्याय्ये वा कर्तरि, कर्मकर्तरि वे'ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

नास्ति सन्देहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः ॥

(प्र०) अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुद्धिः सकर्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् ॥

(४०) एकपरिहारः—कर्मस्थभावकत्वाऽभावरूपः ॥ ननु कर्तरीत्यनुत्तिव्यर्थः, कर्मणि, भावे, कर्मकर्तरि च परत्वाच्चिणभावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न, विप्रतिषेधलभ्यार्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुवृत्त्या प्रदर्शनादिति दिक् ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति ॥

५ कर्मस्थभावेति । अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भावः । सपरिस्पन्दसाधनमाध्या तु क्रिया ।

(प्र०) सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वात्,
अनुभवतिवदिति भावः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां
कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थ-
भावकाश्च दीपादयः ॥

(प्र०) कर्तृस्थभावकाश्चेति । 'अचः कर्तृयकी'-
त्यत्र 'जायते स्वयमेवे'त्युदाहृतं, तस्य ण्यर्थवृत्तित्वा-
त्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनाऽस्य विरोधः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*। विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु ॥*॥

[विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र ? ॥

'आभीक्ष्ण्ये' इति वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'आभीक्ष्ण्ये' इति निवृत्तम् ।

(प्र०) आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति । पूर्व-
विप्रतिषेधश्चेति भावः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ तृन्नादीनां विभाषा ॥*॥

[तृन्नादीनां विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते
कथं वाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र ? ॥ 'आक्रोशे'
इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते,
उभयत्र वेति ॥

(प्र०) तृन्नादीनामिति । 'आक्रोशे' इत्यत्र
यद्यत्कौ नानुवर्तेते, ततोऽयं संशयः ॥

(उ) तृन्नादीनामिति । 'आक्रोशे च' 'संज्ञायां'
'विभाषा तृन्नादीनां विभाषा' इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ यद्य-
त्काचित् । 'अच्चावशक्ता' इत्यतः । तदनुवृत्तौ तु
निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः । एतद्व्याप्यविरोधाच्च तत्रा-
भ्यावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'आक्रोशे' इति निवृत्तम् ।

१ लुप्तं स्यात् । २ 'कथं च' ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥*॥

[एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्]
प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं
च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं चोभयत्र ? ॥
'उदकस्योदः संज्ञाया' इति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चैस्ति
संज्ञा - 'उदपान' इति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'संज्ञाया' इति निवृत्तम् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥*॥

[श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्]
प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं
च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते
कथं चोभयत्र ? ॥ 'इञी' इति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'इञी' इति निवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥*॥

[सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
चोभयत्र ? ॥ 'चादिभिर्योग' इति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याऽप्राप्तविभा-
षा स्थाप्यते, विधेस्तु प्राप्तविभाषैव ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'चादिभिर्योग' इति निवृत्तम् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रो यङ्यचि विभाषा ॥*॥

[प्रो यङ्यचि विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं

३ 'स्यास्ति संज्ञा' ।

वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

'यङीति' वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) यङीति वेति । यङ्लुकि कृतेऽजादिः परः संभवति—जेगिलै इति । अत्र च पचाद्यचि कृते 'यङोऽचि चे'ति यङ्लुक् ॥

(उ०) यङ्लुकीति । 'अचि विभाषे'त्यत्र 'यङी'ति वृत्ते । तत्रोभयोर्यङ्जाघोरव्यवहितपरस्वाऽसंभवात् श्रुतस्याचोत्यस्य परविशेषणत्वं 'यङो'ति विषयसप्तमी । अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः । यत्र विभाषारम्भसामर्थ्या यङ्लुक् पूर्वं 'घो यङी'ति न भवति । 'नलुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वेन पृथगलोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । 'यङी'त्येतन्निरुद्धो विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् । समुदायलुक्पि 'न लुमते'ति निषेधात् तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः ॥ उभयत्र विभाषात्वं त्वयमनुपपत्तिः—'घो यङी'त्येतत्प्रातिप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाऽभावः । लुक्ः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः, 'अन्तरङ्गानप्य'ति न्यायेन लुक्स्तत्प्रयोजकाऽप्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः ॥ न च लुकि 'न लुमते'ति निषेधेन यङ्परत्वाऽभावात् 'घो यङी'त्यस्याऽप्राप्तेः कथमुभयत्रविभाषात्वमिति वाच्यं, दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'यङी'ति निवृत्तम् ॥

[अधिकारवार्तिकम्]

॥*॥ प्राप्ते च ॥*॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषा विप्रलपे ॥*॥

[विभाषाविप्रलपे]प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ 'व्यक्तावा'मिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) अन्यत्र वेति । 'विप्रवदन्ति शकुनय' इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः ।

१ 'निजेगिल इति' पा० । २ कचित्र ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'व्यक्तावा'मिति हि वर्तते ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ * ॥

[विभाषोपपदेन प्रतीयमाने] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥ 'स्वरितञितः' इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । स्वरितञितः इति हि वर्तते ॥

(प्र०) विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं कियते, तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात् ॥

(उ०) अथत्वेति । तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो द्योतकत्वपक्षेऽपि 'व्यतिजुनीते' 'गार्ग्यायणा'त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य, 'द्वा'वित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपदेति चिन्त्यमेतत् ।

॥*॥ तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि ॥*॥

[संदेहभाष्यम्]

[तिरोऽन्तर्धौ विभाषा कृञि] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'अन्तर्धा'विति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

॥*॥ अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि ॥*॥

[अधिरीश्वरे विभाषा कृञि] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

३ लुप्तं स्यात् । ४ 'कथं वा' । ५ 'फलविषये' ।

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'ईश्वरे' इति हि वर्तते ॥

॥*॥ दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे ॥*॥

[दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे] प्राप्ते-
ऽप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते कथं, वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'तदर्थस्ये'ति हि वर्तते ॥

॥*॥ उभयत्र च ॥*॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्या-
ष्यामः, उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशया-
स्तु भवन्ति-प्राप्ते, अप्राप्ते उभयत्र वेति ।

॥*॥ हक्रोरन्यतरस्याम् ॥*॥

[हक्रोरन्यतरस्यां] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्याद्व्यवहारकर्म-
काणामपि कर्ता स णा'विति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-अभ्यवहार-
यति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः ।
विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैः ।
अप्राप्ते-हरति भारं देवदत्तः, हारयति

भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन ।
करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देव-
दत्तम्, कारयति कटं देवदत्तेन ॥

(प्र०) गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो-
ऽभ्यवपूर्वः प्रत्ययसामर्थ्यः । करोतिः क्वचिदकर्मकः
यथा-विकुर्वते सैन्धवा' इति ॥

(उ०) भाष्ये-गतिबुद्धीति नित्ये प्राप्ते इति ।
नियमशास्त्राणां विधिमुलेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तत्र
विपूर्वं इति । 'विहरति ग्राम'मित्यादौ गच्छतोत्यर्थोऽव-
गमादिति भावः । भाष्ये-अप्राप्ते हरति भारमिति ।
ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिसंख्येवेति चेत् । प्राप-
णार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावस्य 'न गती'ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[उदाहरणवाक्यिकम्]

॥*॥ न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे ॥*॥

['न यदि विभाषा साकाङ्क्षे'] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते कथं, वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'यदी'ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ
प्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्तं इत्यर्थः ।
लुट् तु यदि प्रतिषिद्धः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-अभिजानासि
देवदत्तं यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरे-
ष्ववसाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौ-
दनमभुञ्जमहि । अप्राप्ते-अभिजानासि
देवदत्तं कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरा-
नगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनं-
मभुञ्जमहि ।

॥ * ॥ विभाषा श्वेः ॥ * ॥

[विभाषा श्वेः] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'कथं वा' ।

३ 'सन्देहः' इत्यधिकं कचित् ।

४ तत्र-हक्रोर्मध्ये । ५ यदि-ययोगे । 'न यदी'ति
प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । ६ 'काश्मी' पा० । ७ 'तत्रौदनान्' ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

कितोति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ-
प्राप्ते, उभयत्र वेति ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-शुशुयतुः
शुशुबुः, शिष्वयतुः शिष्वियुः । अप्राप्ते-
शुशाव शुशविथ, शिष्वाय शिष्वयिथ ॥

॥ * ॥ विभाषा संघुपास्वनाम् ॥ * ॥

संपूर्वाद्धयेः-प्राप्ते ऽप्राप्ते, उभयत्र
वेति संदेहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

‘घुपिरविशब्धने’ इति वा नित्ये प्राप्ते-
ऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-संघुष्टा
रज्जुः, संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते-संघुष्टं
वाक्यमाह, संघुषितं वाक्यमाह ॥

आङ्पूर्वात्स्वनेः-प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति संदेहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

‘मनसी’ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वा
अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-आस्वान्तं मनः,
आस्वनितं मनः । अप्राप्ते-आस्वान्तोदेवदत्त,
आस्वनितो देवदत्तः-इति ॥ इतिश्रीम-

झगवत्पतञ्जलिहृतौ व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥

(प्र०) दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं, तस्माद्दि-
द्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र-
कैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाहिकम् ॥

(उ०) दैवयज्ञीत्यादीति । ‘अनार्षयो’रित्यनुवृत्त्या-
दिनाऽत्रापि सन्देहसंभव इति भावः ॥ आदिना ‘विभाषा
पुरुषे’ इति ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजी-
भट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे षष्ठमाहिकम् ;

इग्यणः संप्रसारणम् ? ११४४

[प्रश्नभाष्यम्]

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा
क्रियते-‘इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं
भवती’ति, आहोस्विद्वर्णस्य-‘इग्यो यणः
स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवती’ति? ॥

(प्र०) इग्यणः संप्रसारणम् ॥ पक्षद्वयस्यापि
लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽ-
नुर्वादादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्याऽसिद्धिप्रसङ्गात्
प्रश्नः-किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते ।
‘इग्यण’ इत्यत्र ‘भवती’त्यध्याहारादिग्यणो भवतीति
योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्य-
स्यैवेयं संज्ञा, तदप्रेतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि
प्रतिपादयति । ‘यणः स्थाने य इव वर्णः स संप्रसारण-
संज्ञो भवती’ति वर्णसंज्ञापक्षः ॥

(उ०) इग्यणः । लिङ्गिति । प्रदेशेषु प्रवर्तमानदेशो
वाक्यसंज्ञायामन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञायां लिङ्गमिति
भावः । ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह-
युगपच्चेति । अनेकस्याऽर्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितिरिति
भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं
स्यादत आह-वाक्यार्थ इति । पूर्वसूत्रादितीत्यनुवर्त्य
‘इग्यण इति संप्रसारणसंज्ञ’मित्यर्थोदिति भावः । ‘स्व’ रूपमि-
त्युक्तेः शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति सप्रभिव्याहारं
विनाऽर्थपरत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । ननु यणस्थानिक-
त्वोपलक्षित इत्येव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत

आह-भवतीति । एवं चेगमैव न वाक्यार्थ इति भावः । तत्प्रतिपादितमिति । संज्ञयोपस्थितस्याऽनर्थकत्वे तदर्थानुपयोगे वा संज्ञोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानम् । न चैतदुभयमप्यत्रेति भावः ॥ प्रतिपादयतीति । 'प्यङ्गः संप्रसारण'मित्यादौ ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वमित्यणुदितिसूत्ररथभाष्यविरुद्धमिदम् ॥

[विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कञ्चात्र विशेषः ? ॥

[वाक्यसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा

चेद्वर्णविधिः ॥*॥

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति, 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती'ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति । नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते । नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति ॥

(प्र०) वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः ॥ नहीति । वाक्यार्थेन पौर्वापर्याऽभावात्तस्य चाऽसत्त्वभूतस्य स्थानित्वाऽसंभवादित्यर्थः ॥

(उ०) 'वर्णविधि'रित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थोऽसिद्धेरभावाद्वाह-वर्णाश्रय इति । सम्बन्धसामान्यपक्षमात्रमासः ॥ 'विधिरिति कर्मणि किरिति भावः । आदिना-पकादेशः । वाक्यार्थेनेति । क्रियारूपेणेत्यर्थः । नाप्येतयोरिति भाष्यं व्याचष्टे-तस्य चेति । चोऽसंभवादित्युत्तरं योज्यः । भाष्ये-एतयोः कार्ययोरिति । पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

[वर्णसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णसंज्ञा चेन्निरुतिः ॥*॥

१ इगमव न वाक्यार्थः संप्रसारणसञ्ज्ञमित्यर्थः । २ उपादानम्—उपादानं भवति । ३ नच-नहि । एतत्—पूर्वोक्तं युक्तिद्वयम् । ४ अनुवादेऽसंभवादिभावाह—'प्यङ्ग इति । ५ 'वाक्यस्य' ६ कञ्चिन्न । ७ वाक्यार्थेनेति । एतेन पूर्वरूपाऽसंभवो दर्शितः । तस्य चेत्यादिना च दीर्घोऽसंभव उपपादित इत्यवधेयम् । ८ अभावादिति । अत्र पक्षे हि प्यङ्गः संप्रसारणमित्यादाविको वर्णस्य विधिसंभवादित्यर्थः । उभयोस्तयोः संग्रहायाह—संबन्धेति । वर्णसंबन्धी विधीयमान इत्यर्थः । सच प्रकृत-

वर्ण[स्य] संज्ञा चेन्निरुतिर्न सिध्यति—'प्यङ्गः संप्रसारण'मिति । स एव हि तावद्विदुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते ॥ अथापि कथंचिद्वैलभ्येत, केनाऽसौ यणः स्थाने स्यात् ? । अनेन ह्यसौ व्यवस्थाप्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते, नित्यपक्षे तु लभ्येत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासाविति । लोके इगेव नित्यं प्रयोगोऽस्ति, तस्य तु यणस्थानिकत्वं शास्त्रमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञा विज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम् ॥

(उ०) 'स एव तावन्नास्ती'ति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिरनुनितेत्यत आह-कार्यपक्षे इति । अनेन भाष्येणाऽतीतानागतयोरवियमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं चेदं मञ्जूषायां नामार्थावादे । नित्यपक्षे त्विति । अनेनाऽथापि कथंचिदित्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ॥ शास्त्रेति । मितैमित्यादौ यणस्थानिकत्वाऽभावेन, शास्त्रमात्रेणाम्यं तदित्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे नेतरेतराश्रयमेवेति भावः ॥ भाष्ये-केनासाविति । केन—मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात् ॥ अनेन—संप्रसारणसंज्ञाविधायः येन शास्त्रेण, असौ—इग यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक

उभयसंज्ञात्वस्य ॥ * ॥

['विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसञ्ज्ञात्वस्य'] । यदयं विभक्तिविशेषनिर्देशं करोति 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती'ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति, 'प्यङ्गः संप्रसारणं भवती'ति, तेन ज्ञायते—'उभयोः संज्ञा भवती'ति ॥ यत्तावदाह—'संप्रसा-

त्वात्संप्रसारणनिमित्तक एव । सत एव दीर्घपदेन संप्रसारणस्य 'हल' इति दीर्घः । तदेतद्धनयन्नाह—एकेति । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमित्यर्थः । १ क्रियेति । भवनक्रियेत्यर्थः । १० लभ्येतेति । 'इष्टम्'उत्'मित्यादौ लभ्येतेत्यर्थ इत्याशयः । ११ 'पितृवन्धने'धातोः क्तं सितमित्यादौ यस्था-निकत्वाऽभावेन, इष्टभूतमित्यादौ च तथा सत्त्वेन क यणस्थानिकत्वेनेत्यस्य शास्त्रकसमधिगम्यत्वमित्यर्थः । १२ ननु-नोत्पत्तिर्भाष्यार्थः, नित्यत्वपक्षे तद्भाषादत आह—केनेति । १३ ज्ञातः—इष्टादिशब्दकैकरादिर्यणस्थानिक इति ज्ञातः स्यात् ।

रणात्परः पूर्वो भव[ती]ति, 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवती'ति, तेन ज्ञायते—'वर्णस्य भवती'ति । यदप्याह—'व्यङ्गः संप्रसारण'-मिति, तेन ज्ञायते—'वाक्यस्याऽपि संज्ञा भवती'ति ॥

(प्र०) उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा, उभयसंज्ञा, तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्त्रा-वृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रणेनोभयोः संज्ञा सिध्यतीति ।

(उ०) उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी, एकस्यैव संज्ञात्वादत आह—उभयोः संज्ञेति । एकशेषश्च प्रति-पदम् । अनेकमर्थमुद्दिश्यैकरस्याः संज्ञाया एकवाक्यतयैव विधातुं शक्यत्वादत्रावृत्तेः क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥

[प्रथमपक्षानुपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—'संप्रसारणसंज्ञायां वाक्य-संज्ञा चेद्वर्णविधि'रिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । यथा काकाज्जातः काकः, श्येनाज्जातः श्येनः । एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणम् । [यत्तत्संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं] तस्मात्परः पूर्वो भवति, तस्य दीर्घो भवतीति ॥

(प्र०) यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसं-बन्धात्काकः । अन्यत्र चोक्तं—'येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैवापरोऽपी'ति । नैष दोषः, यदानुऽपजात-जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः कौको भवति, निर्जातं च तस्य काकाजन्म भवति तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्दं लभते इति भावः ॥

(उ०) भाष्ये—यथा काकादिति । अज्ञात एव काक-त्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्राप्युक्त्यर्थः । तत्र शङ्कते-नन्विति । अन्यत्र—'एको गोत्र' इत्यत्र । यदानुपेति । ने उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः । किं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह—निर्जात-

मिति । एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभ-यत्रापि, दृष्टान्तत्वेपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काक-त्वाभिसंबन्धात्काक एवं संप्रसारणाज्जातोऽपि संप्रसारणत्वा-गोपान संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः ॥

[समाधानान्त(रवार्तिक)भाष्यम्]

॥[*]॥ वाक्यैकदेशप्रयोगाद्वा ॥[*]॥

अथ वा दृश्यन्ते हि,—वाक्येषु वाक्यै-कदेशान् प्रयुज्जानाः, पदेषु च पदैक-देशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्,—प्रविश, पिण्डीम्, प्रविश, तर्पणमिति । पदेषु पदैकदेशान्—देवदत्तो, दत्तः, सत्य-भामा, भामेति । एवमिहापि,—संप्रसारण-निर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्य-स्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वा-क्यैकदेशः प्रयुज्यते । ते^१ निर्वृत्तस्य विधि-विज्ञास्यामः—'संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारण-निर्वृत्तस्ये'ति ।

(प्र०) प्रविशेति । प्रवेशनक्रिया, कर्म योग्यमाक्षि-पति, तत्र पिण्ड्यां^१ प्रवेशाऽसंभवादृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षण-क्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणा-दित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षेप्यतीत्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उ०) वाक्येऽपि । स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयो-क्तव्येष्वेत्यर्थः ॥ योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह—प्रक-रणेति । तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिर्ग्रहणकाले तत्तदेक-देशस्यापि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिर्ग्रहः, पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्तयैव बोधः ॥ पूर्वपरिहारे संप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात्प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रति-पत्तिरिति भेदः । तदाह—आक्षेप्यतीति । आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये—इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति । अत्र 'वाक्य'पदं पदसमुदायपरम् । इत्येतस्य—इत्येतदर्थकस्य—संप्रसारणादुत्पन्नो यस्मिन्मादित्यर्थेति, संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च—वाक्यस्यार्थे इत्यर्थः ॥

७ तज्जातत्वेति । तज्जातत्वज्ञानमात्रेणेत्यर्थः ।

८ शङ्कते—कथमिति । नन्वित्यादिः । ९ लुप्तं रयात् ।

१० गङ्गां प्रविश, तर्पणं कुर्वित्यर्थः । ११ 'ते' पाठा० ।

१२ 'प्रवेशन' । १३ 'ग्रहण' ।

१ कचित्र । २ तत्र—तेषां शापकत्वे सति । ३ अनेक-वर्णवाक्यरूपमनेकम् । ४ 'वाक्यस्य' । काकः—काकशावकः । ६ जातत्वात्—संप्रसारणं भवतीति वाक्याज्जातत्वात् । ताच्छब्दं—संप्रसारणशब्दस्यपदेशम् ।

[समाधानान्तर (वार्त्तिक) भाष्यम्]

[||*|| वचनप्रामाण्याद्वा ||*||]

अथवाऽऽहायं 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति', 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति', न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्या-
मेष निर्देश उपपन्नो, नाप्येतयोः कार्ययोः
संभवोऽस्तीति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

(प्र०) अथवेति । 'यथा ब्राह्मणशतं भोज्यता' मित्युक्ते सामर्थ्यासंख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते, तथे-
हापि 'संप्रसारणा'दित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्या
ऽभावात्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ॥

(उ०) पूर्वैभ्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह—यथा ब्राह्म-
णेति । एवं च यथा तत्र सङ्ख्यानवयः सङ्ख्येयद्वारा,
तथा प्रकृते स्वनिर्युत्तद्वारेति भावः । तदेवाह—तत्फलस्येति ।
यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्याऽयोग्यत्वे तत्पुत्राय
समर्प्यते तद्वदिति भावः

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य ॥

[आक्षेपरमार्णभाष्यम्]

ननु चोक्तं 'वर्णसंज्ञा चेन्निर्युत्ति'रिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैप दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चो-
दितं । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन
परिहृतानि—'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति ।

(उ०) भाष्ये—एकत्वेनेति । साजात्यादेकत्वेन विशि-
ष्टानि बुद्ध्या कृतेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरि-
हारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि
तत्र किं चिदुच्यते—'अस्य स्थाने ये
आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा
भवन्तीति' । इह [हि] पुनरुच्यते—'इग्यो
यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो
भवतीति ॥

(उ०) नेदं तुल्यमिति । नित्यशब्दवादेऽपि यण-
स्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः ॥

१ कुतस्यात् । २ नच नहि । ३ तत्र—तथासति ।
४ कचिन्न । ५ पद्यसि—विचारयति । ६ अस्य 'अत'

[समाधानस्थापन(वार्त्तिक)भाष्यम्]

[||*|| भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ||*||]

एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञाविज्ञास्यते।
यद्यथा—कश्चित्कंचिसतन्तुवायमाह—
'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति । स पश्यति—
'यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न
शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषि-
द्धम्, भाविनी स्वत्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता,
स मन्ये वातव्यो—'यस्मिन्नुते शाटक
इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि—स यणः
स्थाने भवति यस्याऽभिनिर्वृत्तस्य संप्रसा-
रणमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

(प्र०) भाविनीति ॥ 'प्यङ् संप्रसारण'मि-
तिविधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः ॥

(उ०) भाविसंज्ञेति । संप्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन
व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेतिभावः । अयं समाधिर्वृत्त्यादि-
विषयेऽपि बोध्यः ॥

[समाधानान्तर(वार्त्तिक)भाष्यम्]

[||*|| इजादियजादिप्रवृत्तेश्च ||*||]

अथवा—इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि
लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनि-
वृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुज्यते च पुनर्लोका-इष्टम्
उत्तमिति । ते मन्यामहे—'अस्य यणः
स्थाने इममिकं प्रयुज्यते' इति । तत्र तस्या-
ऽसाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमव-
स्थाप्यते—किति साधुर्भवति, किति साधु-
र्भवतीति ॥ [इग्यणः संप्रसारणम्] ॥

(प्र०) 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दित्येतत्समर्थ-
नार्थमाह—अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्या-
देशभाव इत्यर्थः ॥ असाध्वभिमतस्येति । प्राक्
संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धा-
ददुहितरामितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति ।
'दिव उ'दित्युत्त्वे यणादेशे कृते 'हल'इति दीर्घत्वं
तपरकरणाच्च भवति-बुभ्यामिति । अक्षद्युवावित्यत्र
इत्यादिः । ७ अस्य-वक्तुः । मन्ये—निश्चिनोमि ।
८ 'मित्यत्र' । मित्यादौ । ९ 'वाक्यायते' ।

‘संप्रसारणाच्चे’ति पूर्वकादेशो न भवत्यत्रः पश्चात्सन्निधानात्, अथवा वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥

(उ०) बुद्धीति । तदर्थं सूत्रार्थः—‘यणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञकः’ इति ॥ तज्ज्ञानं च यजान्प्रदेशज्ञानमात्रेण ‘बचीस्वपी’त्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । ‘बचीस्वपी’त्यादेश्यायमर्थः—‘एतत्संबन्धियणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधुरिति’निभावः । असाधोः साधुत्वं ब्रह्मणाऽप्युपपादयितुमशक्यमत आह—प्रागिति । एतदेव [च] ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् । ननु दुहेर्लङि उत्तमपुरुषे लस्येति तस्य संप्रसारणात्वेऽदुहितरामित्यादौ ‘हळ’ इति दीर्घः स्यादत आह—यथासंख्येति । एवं हि यथासंख्यायार्थं लुकारोपदेशस्यावश्यकत्वं ‘लुकारोपदेशः किमर्थ’ इति ऋलृक्सूत्रस्थभाष्याऽसंज्ञतिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् ‘संप्रसारणस्य’त्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणात् दोषः । ध्वनितं चेद् वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन ‘युभ्याम्’ ‘अक्षयुवा’वित्यपि सिद्धम् । अत्र पश्चादिति । समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वाद्वादीकारस्य चाऽनङ्गत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानंऽप्याह—वार्णेति । आङ्गम्—उवङ् । [हर्यणः] ॥

आद्यन्तौ ट्किन्तौ ॥११११४५॥

[आक्षेपभाष्यम्]

समासनिर्देशोऽयं, तत्र न ज्ञायते—क आदिः कोऽन्त इति । तद्यथा—‘अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता’वित्युक्ते तत्र न ज्ञायते—कस्याजाधनं, कस्याऽवयः—इति ॥

(प्र०) आद्यन्तौ । लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति, अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः—समासनिर्देशोऽयमिति । अभिज्ञस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि ‘देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धन’मिति वाक्येपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं ‘समासनिर्देश’ इत्युक्तम् ॥

(उ०) आद्यन्तौ । अपित्विति । एतदर्थमेव स्थानाख्य प्रमाणेन सिद्धेऽपि यथासंख्यसूत्रमावश्यकमिति भावः । अभिज्ञस्य—अपृथग्भूतस्य । सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः, पृथगुपस्थितिश्च, तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था, किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ

१ ‘संज्ञ’ । २ कच्चि । ३ तत्र—समासनिर्देशे ॥

४ ‘वेह’ । ५ नेति । ‘ने’त्यत्र ‘युक्त’मित्यस्यानुपङ्गः ।

चेत्यर्थः । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितितस्तन्मिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः, दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति ।

(प्र०) यद्यपीति । दर्शनं—दृष्टं, तस्याऽन्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः ।

(उ०) अन्तो निश्चय इति । दर्शनस्याऽवसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाऽभावाद्भवतीति ‘दृष्टान्त’शब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः । एतद्दर्शनमिति । निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यान्वयाभिप्रायेण दृष्टप्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति वेहं कश्चित्पुरुषारम्भः ? ॥

(उ०) भाष्ये—अस्तिवेति प्रश्नः । ‘च’पाठस्त्वयुक्तस्तरय प्रश्नेऽयुक्तत्वात् ।

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥

कः ? ॥ संख्यातानुदेशो नाम ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः ? ॥

(उ०) कौ पुनरिति । यौ ट्कितावाद्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः ॥

[समाधानभाष्यम्]

आगमावित्याह ॥

(उ०) आगमावित्याहेति । आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ..

[आदेशवादिन आक्षेपभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यन्त्रित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । नै । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः ॥

(उ०) नित्येष्विति । वर्णास्तद्वद्विताः प्रयोगेषु श्रवणाणां शब्दाश्च व्याकरणाऽकार्या आकाशवन्नित्या इति मते इदम् ॥

[आगमवादिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथ युक्तं यन्त्रित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः ? ॥

[आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्]

बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवित-

तत्र हेतुमाह—नित्येष्विति । आगमश्चेति । चो धर्मे इत्येकेभाष्यार्थमाहुः । ६ इह—आदेशविधाने ।

व्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(उ०) तत्र शब्दान्तरादिति । प्रसक्तं शब्दान्तर-
बुद्धिं विहायेत्यर्थः ॥

[इष्टापत्तिभाष्यम्]

आदेशास्तर्हिमे भविष्यन्त्यनागमकानां
सागमकाः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्कथम् ? ॥

[एकदेशिसमाधानभाष्यम्]

संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह
संकीर्त्येते, टकारककाराविताबुदाह्रियेते ।
तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भवि-
ष्यतः । तत्र 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः'
इत्युपस्थितमिदं भवति—आदिरिति ।
तेनेकारादिरादेशो भविष्यति ॥

(प्र०) संज्ञाधिकारोऽयमिति । यद्येवं संज्ञा-
संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याख्य स्वयमेव निवर्तत
इति किमिद्वहणेन, टकावित्येवास्तु । नैप दोषः ।
इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य
यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ मंत्रं भवत इति
'आलजाटचा'वित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति ।
तत्रेड्वहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते । स्थानेऽन्तर-
तमश्चादेशो भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति
सिद्धमिष्टम् ॥

(उ०) 'अनागमकाना'मित्यदर्थेयपि 'पुसंज्ञा'मुत्रे
आशय उक्त एव, तथापि तं विस्मृत्य 'तत्कथ'मिति प्रश्ने
एकदेशी साहचर्यद्वय संज्ञासुत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह—संज्ञा-
धिकारोऽयमिति । तत्र शङ्कते—यद्येवमिति । उपल-
क्ष्यत इति । एवंचाऽनयोस्त्विमेव नेति भावः । आट-
जिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नाऽस्य प्रवृत्तिः, षष्ठीत्यपकर्ष-
णात् । अत एव टा—टिडन्—एकारादिकडित्यादौ नारय
प्रवृत्तिः । तथापि टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति
बोध्यम् । 'आटश्चेत्यादिभिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिताकारा
णनुवादेन वृद्ध्यादिविधानम् । माथे—सङ्कीर्त्येते । प्रथमत
उच्येते । उदाह्रियेते । पश्चादुच्येते इत्यर्थः । अन्तर

१ तत्र—शब्दान्तरभवने । २ तत्र—तथासति । ३ तत्र—
संज्ञासंज्ञिभावे सति । ४ कश्चिन् । ५ इह—'आर्द्धधातुक
स्येड्वलादेरित्यत्र, अध्याख्या ना । सूत्रमिति त्ववयवे
समुदायारोपाद्बोध्यम् । ६ कुतं स्यात् । ७ 'इकारादिरस्येति'

तम इति । अर्थतः, श्रुतित्वेति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

एतावद्विहं सूत्रम् 'इट्'-इति । कथं
पुनरियता सूत्रेणेकारादिरादेशो लभ्यः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

लभ्य इत्याह ॥ कथम् ?

[*] "बहुव्रीहिनिर्देशात्" [*]

बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकारः 'ट्'—
आदिरस्येति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुमिह तु
कथं—'लुङ्लङ्लृङ्ङुदात्तः' इति, यत्रा-
शक्यमुदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेषयितुम् ॥

[दोषजिज्ञासाभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[दोषदर्शनभाष्यम्]

अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत

(प्र०) अङ्गस्योदात्तत्वमिति । तच्चाऽलोऽ-
न्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् ॥

(उ०) ननु प्रथमाऽतिक्रमे कारणाऽभावादाद्युदात्त
त्वेनेष्टसिद्धिरन आह—तच्चेति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः ।
तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेष-
य्यते—अकार उदात्त आदिरस्येति ॥

(प्र०) त्रिपदोऽयमिति । विशेषणस्याप्यु-
दात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः ॥

(उ०) माथे—तत्र वाक्ये एवेति । त्रिपदे वाक्य
एवेत्यर्थः । एवः—प्रसिद्धौ । एवं च तत्समानार्थकवृत्ताथ-
प्यकारविशेषणत्वं सुलभमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यत्र तर्ह्यनुवृत्त्येतद्वन्ति—'आडंजादी-
ना'मिति ॥

पा० । ८ यत्राशक्यमिति । अकारः ट् आदिरस्येति द्विपद-
बहुव्रीहिणाऽङ्गोपरिहितः । उदात्त इति च भिन्नं पद-
मिति भावः । ९ 'तत्राऽशक्यमुदात्तग्रहणेनाऽकारो
विशेषयितु'मितिशेषः ।

(प्र०) यत्र तर्हीति । तत्र ह्युदात्तग्रहण-
मेवाऽनुवर्तत इत्यशक्यं बहुव्रीहिराश्रयितुमिति
भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वक्ष्यत्येतत्—‘अज्ञादीनामटा सिद्ध’मिति ॥

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । सूत्ररयैव प्रत्या-
ख्यानाददोष इत्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्याख्यानादिति । यामुद्धिधायकं च
‘यामुद्धिधायकं परस्मैपदेष्विति पाठ्यमिति न दोषः ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

अथवा—यत्तावदयं सामान्येन शक्तो-
त्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशति—प्रकृतिम् ।
ततो वलाद्याध्यातुकं, ततः पश्चादिका-
रम् । तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समु-
दायं प्रतिपद्यते । तद्यथा—खदिरबुर्बुरयोः-
‘खदिरबुर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपणौ’ ।
ततः पश्चादाह—‘कङ्कटवान्खदिर’—इति ।
तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं
प्रतिपद्यते ॥

(प्र०) अथवेति । परिभाषापक्षेऽपि न
दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तद्व्यस्य पश्चा-
दिकारोऽवयव आगच्छति, येनाऽनित्यत्वं स्यात् ।
किं तर्हि, नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते ।
खदिरबुर्बुरयोरिति निर्धारणे पक्षी । ‘तयोः कङ्कट-
वान् खदिर’इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते,
न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते, प्रतिपादनोपाय
एवाऽयमित्यर्थः ॥

(उ०) ‘अज्ञादीना’मिति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं
पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यनो ‘यु’संज्ञासूत्रोपादितमेव पक्षं
सिद्धान्त्याह भाष्ये—अथवेति । परिभाषापक्षेऽपीति ।
परिभाषात्वे नागमत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—तेनार्थं विशेषे-
णेति । ‘ततः पश्चादिकार’मित्यन्तेनेत्यर्थः । शब्दा-
न्तरम् । तव्याद्यपेक्षया भिन्नं समुदायमित्यव्यादिरूपमित्यर्थः ।
प्रतिपद्यते । तद्व्यबुद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थः । नित्यं पदमिति ।
व्याकरणाऽनिष्पाद्यमित्यर्थः । अन्वाख्यायत इति । क्रमेण
सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धिविपरि-

णामद्वारा प्रत्याख्यत इति आदेशस्थल इवाऽत्रापि बुद्धिविप-
रिणामात्र नित्यत्वहानिः । तदेव दर्शयति—न तत्र कङ्कटा
इति । कङ्कटः—सन्नाहः । उपरितनशुष्कत्वचः । भाष्ये—
खदिरबुर्बुरयोरिति । ‘सामान्यमुपदिशती’त्यध्याहृतसामा-
न्यापेक्षया पक्षी । सामान्यमेव दर्शयति—खदिरबुर्बुरौ
गौरकाण्डाविति । द्रव्यान्तरं । कङ्कटाङ्गिन्नं तदवय-
वकम् । समुदायमिति । पतञ्जलिमते गुणसमुदायरयैव
द्रव्यत्वादिति भावः । तत्र यथा ‘गौरकाण्डावि’त्यादिना खदि-
रेऽपि प्रसक्तं बुर्बुरबुद्धि ‘कङ्कटवान्’नित्यनेन निवर्त्य खदिर-
बुद्धिः स्थाप्यते, तथेहापि सामान्योपदेशस्तत्सर्वत्र तद्व्यबुद्धौ
प्रसक्त्यामिद्व्यबोधकविशेषेणागमत्वबोधनद्वारेण इत्यव्यबुद्धिः
स्थाप्यते इत्यर्थः । निरूपितं चैद्व्यसंज्ञामुत्रे । अत्र पक्षे वाच-
कस्यैवाऽनया प्रणाल्या व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पित-
स्याऽनेन साक्षाद्बोधनम् । तेन च बोधकस्याऽलक्षणस्य
बोधनमिति भेदः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवैतयाऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुप-
दिशति—प्रकृतिम्, ततो वलाद्याध्यातु-
कम्, ततः पश्चादिकारं, यस्मिन्स्तस्या-
गमबुद्धिर्भवति

(प्र०) अथवेति । एतदाह—अस्ति स्त
एधीति तत्त्वतो रूपाऽर्थान्वयाऽभावात्कल्पिताभ्यामे-
वान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृति-
प्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते
रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य ॥

(उ०) रूपार्थान्वयाऽभावादिति । व्याकरणेन
यस्य ‘अ’सितिरूपपर्यङ्गो दक्षितरतेन रूपेण तस्यार्थस्य
प्रयोगेष्वन्वयाऽभावः, स्त एधीत्यादौ व्यभिचारदित्यर्थः ।
असत्येति । शास्त्रप्रक्रिया कल्पिता असत्या इत्यर्थः ।
यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव, अत्रैककल्पिताव-
यवसदृशावयवानां तत्रोऽन्वयात् । तथापि मयं पदमल्लण्ड-
मेव, एधीत्यादौ शास्त्रकृत्कल्पितावयवसदृशानामनुपलम्भा-
दित्येतत्पक्षनिष्कर्षः । सत्यस्य पदस्येति । एवं च रेखा-
गवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रम् । तत्रागमेष्वपि न
क्षतिर्न च तल्लोके प्रयुज्यमानं, किं तु तत्प्रत्याख्यमेव पदं
तथेति भावः । एतदेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः,—एतया—वक्ष्य-
माणयाऽऽनुपूर्व्या, अयं—पाणिनिः, शब्दान्तरं—बोधकशब्दापे-
क्षया भिन्नं रेखागवयस्थानीयम्, उपदिशति—प्रतिपादयति ।
तत्रागमबुद्धावपि न शुब्दनिश्चयान्निरिति ॥

१ यामुद्धिधायकं निरस्यति—यामुद्धिति ।

२ ‘सामान्येनोपदेष्टुं’ । ३ ‘बुर्बुर’ ।

४ तत्र—रेखागवये । ५ तत्र—सत्यगवये । ६ तत्र
एवं सति । ७ न च—नापि ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्यय-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा
भूदिति । 'चरेष्टः' 'आतोऽनुपसर्गे कः'
इति ॥

(प्र०) प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपरत्व-
स्थाप्यमपवादः प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्या
ऽप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह-प्रत्ययपरत्व
स्थापीति । अपिना-स्थानेयोगत्वस्य ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

[परवचनात्सिद्धम्] । परवचनात्प्रत्यय
आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्र०) परवचनादिति । पुरस्तादपवाद-
न्यायेन स्थानेयोगत्वमेवानेन बाध्यते, न प्रत्ययपर-
त्वमिति भावः ॥

[समाधानवाचकैर्देशवार्तिकम्]

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवाद-
त्वात् ॥ * ॥

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'अपवादत्वात्' । अपवादोऽ-
यं योगः ॥ तद्यथा-'मिदचोन्त्यात्परः'
इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य, प्रत्ययपरत्व-
स्य चाऽपवादः ॥

(प्र०) नापवादत्वादिति । बाध्यमात्रा-
पेक्षायां पुरस्तादपवादस्यायो नास्तीति भावः ॥

[दृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनव-
काशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं, प्रत्ययपरत्वं
च बाधते । इह तु पुनरुभयं सावकाशम् ।
कोऽवकाशः ॥ टित्करणस्याऽवकाशः-'टितः'

१ कचिन्न । २ कुप्तं स्यात् । ३ 'कित्वस्यच तत्रेत्यस्य फलि-

इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणस्याव-
काशः-'कित्'त्याकारलोपो यथा स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-युक्तं तत्रेति । नु^३श्रमादीनां मि-
त्रमनवकाशम् । उभयं-प्रत्ययसंबन्धितत्वं, कित्वं च । एवं
चागमदित्त्वकित्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाश-
त्वाद्येन नाऽप्राप्तिन्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः ॥

[सर्वोपवादवादिनः समाधानवाचकभाष्यम्]

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः
स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत
एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत्-
टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादि-
रिति, कित्करणाच्च परो भविष्यति न
पुनरन्त इति ? ॥

(प्र०) सर्वोपवादवाद्याह-प्रयोजनमिति ।
सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् । परत्वमेव त्वलम्भ्य-
मित्यर्थः । टित्करणान्निति । डीवर्थादित्यर्थः । कित्कर-
णान्निति । आकारलोपार्थात् ॥

(उ०) सति परत्व इति । टित्करणा-
त् किति परे आलोपविधानाच्चेति भावः । 'टित्परो भवती'-
ति वचनाऽपवादवाद्याह- डीवर्थादिति । यद्यप्युभयथा
टित्करणात् सावकाशत्वे परत्वात्परश्चेत्यस्य प्रवृत्त्या पर एव
भविष्यति, तथापि 'मिदचोन्त्यात्परः' इति सावकाशाद्वाध्यसामा-
न्यचिन्तामेव न्यायार्था मन्यते ॥

[किदंशेऽपवादत्ववाचकभाष्यम्]

टितः खल्वप्येष परिहारो यत्र
नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च ।
कितस्त्वपरिहारः, अस्ति हि संभवो
यत्परश्च स्यादन्तश्च ॥

(प्र०) प्रयोजनमभ्युपेत्याह-टित इति ।
कितस्त्विति । ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथ-
मुच्यते-परश्च स्यादन्तश्चेति नैप दोषः, परस्य सतोऽ-
न्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तत्वमुच्यते, यथा समासान्तानाम् ॥

(उ०) अभ्युपगम्य [अपि] परश्चेत्यस्य परत्वात्प्रवृत्ति-
माह-टितः खल्वपीति । एष परिहारः । 'युक्तं तत्रेत्या-
दिनोक्तः । टितो यथाकथंचिद्वेदपीत्यर्थः । तत्राऽसंभवरूप-
विरोधमद्वावात् । किति तु तदभावात्समावेशः स्यादिति

तामर्थमाह-नुमिति । ४ प्रत्येति । तत्सम्बन्धिनः टित्वस्य ।

भावः॥ [अवयवत्विति । अन्तैशब्दोऽवयववाचीति भावः] ।

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘उपसर्गे घोः किः’ । आध्योः प्रध्योः ।

‘नोङ्धात्वो’ति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(४०) तत्र दोषमाह — नोङित्यादि ॥

[टिट्शेषोऽप्यपवादत्वबाधकभाष्यम्]

टिट्श्रयाऽप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं
टित्करणवादिर्न पुनः परः ॥

(प्र०) टिट्श्रापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयते-
ऽधिकं वक्तुम् ॥

(४०) पूर्वोक्तम् । ‘कुतो नु न्वल्वित्यादिनोक्तम् ।
अधिकम् — ङीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षमसाधानम् । भाष्ये-
स्यादेव हीति । बाध्यमामाग्यान्तामेव न्यास्यां मन्यते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

क तर्हि इदानीमिदं स्यात् — ‘टिट्
ईकारो भवती’ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

य उभयवान् — ‘गापोऽङिति ॥

(प्र०) गापोऽङित्यत्र कित्वात्परत्वा-
दन्तत्वमिति टिट्दन्तमेतद्भवतीति ङीपोऽयमव-
काशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् ॥

(४०) परत्वादिति । शब्दपरविवृतिषेधात् ।
आद्यन्ताविति मूत्रे च विदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः
भाष्ये गापोऽङित्युपलक्षणं, नदत्तचोरटादीर्नाम् ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु षष्ठ्याधिकारे

वचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [षष्ठ्याधिकारे-
वचनात्] । षष्ठ्याधिकारेऽयं योगः कर्त-
व्यः — ‘आद्यन्तौ टकितौ’ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥

(प्र०) षष्ठ्याधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठीप्राप्ता
तत्रोपस्थानमस्याः, न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय ॥

१ अयं पाठो नोङित्यादीत्यनन्तरमेवोपलभ्यते ।
२ विरोधबीजमूलमाह — अन्तेति । ३ लुप्तस्यात् । ४ चोर

(४०) बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि दोषाऽभाव-
माह — सिद्धं त्विति । षष्ठ्याधिकारे इति । तत्राऽनुवर्त्येदं
व्याख्येयम् । तत्रत्यषष्ठीपदं वाऽत्राऽपक्रष्टव्यमिति भावः ।
प्राप्तेति । ‘एतदुपस्थितेः प्रागिति शेषः । नत्विति ।
प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठयभावादित्यर्थः ॥

[तस्यैव समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्त-

दभावेऽसंप्रत्ययः ॥*॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे-
षष्ठ्या अभावे — असंप्रत्ययः स्यात् । आदि-
रन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्र०) आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावा-
द्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताऽभावावगतिरित्यर्थः ॥

(४०) भाष्ये षष्ठीपदार्थसंबन्धेऽपि समाधानमाह —
आद्यन्तयोर्वेति । ‘अर्थ’शब्दः प्रयोजनवाची । ‘षष्ठ्यर्थ-
त्वा’दिति बहुवाहिरित्याह — षष्ठ्याः प्रयोजकाविति ।
षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्त-
निरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बाध्यम् । यथैत्रानवयवभूता-
द्यन्तरूपाऽर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपकाऽऽकाङ्क्षात्वात् स्यादेव
षष्ठ्यर्थस्तद्वोधनाय च षष्ठीप्रयोगः । न च सोऽस्ति ।
तस्मादाद्यन्ताऽभावाऽवगतिरिति भावः । भाष्ये ‘षष्ठ्यभावे’-
इत्यस्य तदयोऽभाव इत्यर्थः

[शङ्काभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्या-
न्नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥

(प्र०) युक्तं पुनरिति । शब्दभावाऽभावा-
भ्यामर्थभावाऽभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य
प्राप्तं, तच्च पुनर्न युक्तम् । शापको हि
शब्दोऽर्थस्य, न तु कारकः, सर्वेण सर्वस्यार्थस्य
क्रियाप्रसङ्गादिति भावः ॥

(४०) षष्ठीरूपशब्दाऽभावात्तदयोऽभावस्तदभावा-
च्चाद्यन्ताऽभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का भाष्ये — युक्तं
पुनरिति । ‘नार्थे’त्यत्र काकुः । शब्दभावेति । षष्ठी-
सत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः, षष्ठ्यभावे तदयोऽभावादा-
द्यन्ताऽभाव इत्युक्तेरिति भावः । कारकत्वे बाधकमाह — सर्वेण
रत्नादिशब्देन । सर्वस्य — रत्नादिरूपस्य ॥

डादीनामिति । समुदायस्य तत्र टित्वमिति भावः ॥
५ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति यदीति । ६ शङ्कामुपपादति — षष्ठीति

[समाधानमाध्यम्]

अर्थनिमित्तक एव शब्दः ॥ तत्कथम् ? ॥
आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नचात्र षष्ठीं पठ्यामः ।
ते मन्व्यामहे—आद्यन्तावेवाऽत्र न स्तः ।
तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥

(प्र०) अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव
शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः ।
अप्रयोगाच्चानुमीयते—नूनमर्थ एवाऽत्र प्रयोजको
नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । ‘चरेष्ट’
इत्यत्र ‘परश्चे’त्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता ।
‘गापोष्टक’ ‘व्रीहिशाल्योर्द’ गित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे
पृष्ठी । न त्ववयवावयविसंबन्धे, प्रत्ययपरत्वेन
प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वाद्-
स्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादस्यास्तु यथो-
द्देशपक्षे संभवति, न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः ।

(उ०) भाष्ये समाधत्ते—अर्थनिमित्तक एवेति ।
तस्याच्चे—अर्थ एवेति । अनुमीयते इति । कार्याऽभावेन
कारणाऽभावोऽनुमीयते । यथा नदापुराऽभावेनोपरिदेशे वृष्टय
भाव इति भावः । भाष्ये—आद्यन्तौ । तावर्थौ षष्ठ्यर्थद्वारा
षष्ठीप्रयोगप्रयोजको इत्यर्थः । एवं कार्याऽभावात्कारणा-
भावानुमाने कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति निगमयति भाष्ये—
तयोरभाव इति । ननु प्रत्ययविधावपि कचित्पृष्ठी वृष्टेत्यत
आह—चरेष्ट इत्यादि । नस्त्विति । एतत्सूत्रोपस्थानेनेति
भावः । तत्र हेतुमाह—प्रत्ययेति । आकाङ्क्षेति । देशांश्च
इत्यर्थः । अनर्थित्वात्—एतदाकाङ्क्षाऽभावात् । अर्त
एव ‘धातोः’ ‘प्रातिपदिका’दित्यधिकारानुग्रहो भवति ।
धात्वादित्यः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् । न कार्य-
कालेति । एतत्तत्त्वमिको गुणवृद्धो इत्यत्र निरूपितम् । वस्तु-
तस्तत्त्वाश्रित एव, ‘परवचनात्सिद्ध’मित्यस्यैव सिद्धान्त्यु-
क्तित्वात् । ‘नापवादत्वा’दित्यादेः पूर्वपक्षेकदेशिसिद्धा-
न्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति तत्त्वम् ॥ [आद्यन्तौ] ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥११॥४६॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) मिदचोऽन्त्या । किमर्थमिति । किमनेन
व्यावर्त्यत इति प्रश्नः ॥

(उ०) मिदचो । प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गत-
मत आह—किमिति । किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः ।
किं स्थानेयोगत्वमुन प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ मिदचोऽन्त्यात्पर इति स्थानपर-

प्रत्ययाऽपवादः ॥*॥

मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते । स्थाने
योगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चाऽपवादः ।
स्थानेयोगत्वस्य तावत्—कुण्डानि वनानि
पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य—भिनत्ति
छिनन्ति ॥

(प्र०) स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्या-
ऽपवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः—प्रत्ययपरत्वस्या-
पवाद इति । कुण्डानीति । ‘नपुंसकस्य झलच’
इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरित्वस्ति
स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मिदत्वाच्चस्मिन्नपस्थिते
नपुंसकस्याऽङ्गस्येत्यवयवपृष्ठी संपद्यते ॥

(उ०) उभयाऽपवादत्वे बीजं तु तत्र तत्र मित्व-
वैयर्थ्यरूपं पूर्वसूत्र एवोक्तम् । ननु ‘नपुंसकस्येति सूत्रे
‘झलच’ इति पथमीति क स्थानेयोगत्वप्रसङ्गोऽत आह—
नपुंसकस्येति । पञ्चम्यां हि ‘तस्मा’दिति परिभाषोपस्थाने
‘पयांसि’ ‘वनानि’ ‘युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भावः ।

[प्रश्नमाध्यम्]

भवेदिदं युक्तमुदाहरणं—कुण्डानि
वनानि, यत्र नास्ति संभवो यद्यमचो-
ऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्व-
युक्तं—पयांसि यशांसीति । अस्ति हि
संभवो यद्यमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने
चेति ॥

(प्र०) स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य
स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

एतदपि युक्तम् ॥ कथम् ? ॥ नैवैश्वर
आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति—
‘अपवादरैरुत्सर्गा बाध्यन्ता’मिति ॥

१ ‘तेन’ पा० । २ ‘अस्यानुप’ । ३ तत्र—निषेधे ।

४ अत एव—प्रतियोगं तस्य संनिहितत्वादेव ।

आकाङ्क्षाविरहादेव ॥ ५ ‘वापवादः’ । ६ नपुंसकस्येति ।

‘विशेषणतये’ति शेषः । ७ इतिः कचिन्न ।

किं तर्हि ? ॥ लौकिकोऽयं दृष्टान्तः ।
लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति ।
तद्यथा—‘दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं
कौण्डिन्याये’ति, सत्यपि संभवे दधि-
दानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमि-
हापि सत्यपि संभवेऽचामन्त्यात्परत्वं
षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ॥

(प्र०) दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्रै
वृद्धव्यवहारोदीदृश एव वाक्यार्थं व्युत्पत्तिर्यत्सामा-
न्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते, न समुच्चीयते
नापि विकल्प्यते ॥

(उ०) भाष्ये—नैवेद्य इति । ईश्वरो—वेदः ।
धर्मसूत्रं—धर्मशास्त्रम् । भाष्ये—‘अपवादै’रित्यस्या-
‘संभवे’ इत्यादिः । क्वचित्थैव पाठः । बाध्यन्तामितिलोऽ ॥
[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयो-
गादिलोपार्थम् ॥*॥

[अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादि-
लोपार्थमिति वक्तव्यम्] ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ ‘अनुषङ्गसंयोगादिलोपा-
र्थम्’ । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं
च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत्-मग्नः मग्न-
वान् । संयोगादिलोपार्थं-मङ्गा, मङ्गम्,
मङ्गव्यम् ॥

(उ०) मग्नै—मस्जेर्जातपूर्वं नुमि ‘अनिदिता मिति
लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् । अन्त्याचः
परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगोदिलोपसिद्धावपि
तैर्याऽसिद्धत्वात्संयोगत्वात्संयोगादिलोपो न स्यादिति
भावः । संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवधाने बहूनामेव
संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बोध्यः । मङ्गकेत्यादि त्वनुषङ्ग-
लोपाऽभावेऽपि उदाहरणमुक्तम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ भर्जिमर्च्योश्च ॥*॥

भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः ।
भरुजा मरीचय इति ।

१ तत्र—लोके । २ ईदृश्येव । ३ ‘मस्जेरनुषङ्ग’ पा० ।
४ क्वचित् । ५ आप्—जकारात् ।

(प्र०) भर्जिमर्च्योश्चेति । भृजी भर्जनं
इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारा-
त्पूर्वं ऊमागमः । ‘मर्च’ शब्दार्थ इत्यस्य चौरादि-
कस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे च चकारात्
पूर्वं ईमागमः ॥

(उ०) भाष्ये—ऊमीमावौणादिको ॥
[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

स तर्हि वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः ॥

॥*॥ निपातनात्सिद्धम् ॥*॥

किं निपातनम् ? ॥ ‘भरुजा’ शब्दोऽकुल्या-
दिषु पठ्यते । ‘मरीचि’ शब्दो बाह्यादिषु ॥

[प्रथमभाष्यम्]

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादि-
राहोस्विदभक्तः ? ॥

[प्रतिप्रथमभाष्यम्]

कथं चाऽऽयं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा
परादिः कथं वाऽभक्तः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः ।
अथाऽऽदिरिति वर्तते ततः परादिः ।
अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः ॥

(प्र०) पूर्वान्त इति । सङ्ज्ञातस्य पूर्वस्य
भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । नहि संभवो-
ऽस्ति यदचोन्यात्परश्च स्यात्, पूर्वस्य चाऽऽदिरिति
सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते ॥

(उ०) नन्वन्त्यादचः परत्वं, तस्य च वर्णान्तरावय-
वत्वमिति विरुद्धमत आह—सङ्ज्ञातेति । ‘अन्त्या’दित्यनेन
समुदायाक्षेपेण समुदायरयोपस्थितत्वात्समुदायावयवसन्निधौ
समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वात्सम्भवा-
च्चेत्याशयः । नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादिवं कुतो नेत्यत
आह—नहीति । परादित्वमिति । वाचनिकमेव वर्णस्य
वर्णावयवत्वं ‘डः सी’ति धुडादेरिवेति भावः ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वाऽनु-
स्वारसर्वाभावाः ॥*॥

६ सकारस्य संयोगादिलोपसिद्धावपीत्यर्थः
७ तस्व—संयोगादिलोपस्य । ८ ‘वाऽयं’ ।

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डा-
नि वनानि । 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने
चाऽसंबुद्धा' धिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ दीर्घ ॥

(प्र०) कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति
दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु 'तदादिबचनं स्यादिनुमर्थ'-
मित्युक्तम् । एवं तर्हि तस्मैर्तव्यं भवतीति
गौरवापत्तिः ॥

(उ०) 'अभक्त' इति वार्तिकस्य 'पते न सिधन्ती'ति
शेषः । अभक्तत्वेऽपि नान्तत्वमस्येवेत्यत आह-नान्तमङ्ग-
मिति । दीर्घविधावङ्गाधिकारादिनि भावः । गौरवापत्ति
रिति । प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्ने
त्री ते वाजिना त्री पधस्था ता ता पिण्डा-
नाम्' 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति
नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उ०) त्री ते इति । 'शेषेच्छन्दसि बहुल'मिति
शेलेपः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानोत्यर्थः ॥

स्वर—स्वरश्च न सिध्यति । 'सर्वाणि
ज्योतीषि' । 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं
न प्राप्नोति । स्वर ॥

(प्र०) सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात्
स्वरो न सिध्यति ॥

(उ०) नुमेति । व्यञ्जनाऽविद्यमानवद्भावस्तु ह्रस्व-
प्राप्तौ, स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ वा, नाऽन्यत्रेति भावः ।
'सुपी'ति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

णत्व—णत्वं च न सिध्यति । माषवा-
पाणि, व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते 'प्रातिपदि-
कान्तनकारस्ये'ति सिद्धं, पराद्धी विभक्ति-
नकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[णत्वोदाहरणनिरासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव-
'प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिषु चे'ति । णत्व ॥

(प्र०) क्रियते न्यास एवेति । उत्तर-

पदस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तस्तत्र नकारो गृह्यते,
गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदि-
त्यवश्यं नुमो ग्रहणकर्तव्यम् । स हि समुदायभक्तत्वा-
दुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति ॥

(उ०) उत्तरपदस्येति । एवं च सर्वपक्षेष्वपीद-
मावश्यकमिति भावः । 'भग'शब्दादिनो तत्रकारः प्राति-
दिकान्तो भवतीति 'भगिनी'त्यत्राऽनुच्यमाने 'उत्तरपद-
स्ये'त्यस्मिन् णत्वप्रसङ्गः । 'भगिनी'त्यत्र च ड्यन्तमुत्तर-
पदं न नान्तम् । सूत्रं तु 'माषवापाणि'वित्यादौ चरितार्थ-
मिति भावः । स हीति । नुम्विधावङ्गस्येत्यधिकारा-
दित्यर्थः । एवं (च) 'माषवापाणि'त्यादिसिद्धयर्थं नुमग्रहणमिति
भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तरस्येत्यर्थेन गर्गभगिनीत्यस्य
व्यावृत्तौ माषवापाणोत्यस्य सिद्धौ च प्रहिण्वन्नित्याद्यर्थं
नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् ॥

[अनुस्वारोदाहरणभाष्यम्]

अनुस्वार—अनुस्वारश्च न सिध्यति ।
द्विपंतपः परंतपः । 'मोऽनुस्वारो हली'-
त्यनुस्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) द्विपंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् ।
अत्र हि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति नुमो
द्विपद्ग्रहणेन ग्रहणमस्ति ॥

(उ०) द्विपंतपादौ 'द्विषत्परयोस्तापे'रिति खच् ।
'खचि ह्रस्वः' । 'अरुद्विप'दिति मुम् । प्रसङ्गेति । द्विषद्-
ग्रहणेन मुविशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्तकारस्य संयोगान्त-
लोपे 'पकदेशविकृत'न्यायेन 'द्विप'मित्यस्य मान्तस्य पदत्वा-
त्सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याध्याप्यज्ञाना-
त्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं त्रिपाद्यां नेति तन्नोक्तम् ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवं, 'नश्चाऽपदान्तस्य झली'त्येवं-
भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

यस्तर्हि न झत्परः—वहंलिहो गौः,
अभ्रंलिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

(उ०) वहंलिहो 'वहाभ्रे लिह'इति खश् ॥

[शीभावोदाहरणभाष्यम्]

शीभाव—शीभावश्च न सिध्यति ।

१ 'क्रियते एतद्व्यासे' । २ कैयटाशयमाह—एवञ्चेति ।
३ कचिक् । ४ 'नित्यर्थः' ।

५ कैयटाशयमाह—द्विषदिति । ६ तस्य न्यायस्य-
तन्मध्यपतितन्यायस्य । ७ 'झलीत्यनुस्वारो भविष्यति' ।

अपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । 'नपुंसकादुत्तर-
स्वीकृः शीभावो भवती'ति शीभावो न
प्राप्नोति ॥ [शीभाव] ॥

(प्र०) अपुणी इति । नित्यत्वात्परत्वाच्च
मुमि कृते व्यवधानमिति भावः ॥

[परादिपक्षाङ्गीकारमाध्यम्]

एषं तर्हि परादिः करिष्यते

[परादिपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपा-
नुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधाः ॥ * ॥

[परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपानुस्वार-
शीभावेनकारप्रतिषेधाः] ।

यदि परादिगुणः प्रतिषेधः-अपुणे जतुने
तुम्बुरुणे । 'घेर्ङिती'ति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥

(उ०) परादाविति वार्तिके 'शीभावे नकारप्रतिषेधः' इति
पाठः । शीभावे इत्यलुगार्थः । 'पते दोषस्थानानी'ति शेषः ॥

[वृद्ध्युदाहरणमाध्यम्]

वृद्धि-वृद्धिः, प्रतिषेध्या-अतिसखीनि
ब्राह्मणकुलानि । 'सख्युरसम्बुद्धा'विति णिस्त्वे
'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि ॥

(प्र०) अतिसखीनीति बहुव्रीहिः ॥

(उ०) उजभावाय नपुंसकत्वाय चाह-बहुव्रीहिरिति

[औत्त्वोदाहरणमाध्यम्]

औत्त्व-औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । अपुणि
जतुनि तुम्बुरुणि । 'इदुद्भयामौदश्च घे'रि-
स्यौत्त्वं प्राप्नोति ॥ औत्त्व ॥

[दीर्घोदाहरणमाध्यम्]

दीर्घ-दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि
वनानि । 'नोपधायाः सर्वनामस्थाने चा-
संबुद्धा'विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

[उदाहरणनिरासमाध्यम्]

मा भूदेवम् 'अतो दीर्घो यञि सुपि चे'-
स्येव भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरमाध्यम्]

इह तर्हि-अस्थीनि दधीनि प्रियस-

१ 'प्रतिषेधः' इति मुद्रितः पाठः । २ लुप्तं । ३ 'प्रतिषेधः'
इत्ययमपाठ इत्यर्थः । ४ णित्वातिदेशः । ५ 'स्थान इति दीर्घः' ।

खीनि ब्राह्मणकुलानि ॥ दीर्घ ॥

[नलोपोदाहरणमाध्यम्]

नलोप-नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्ने
त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डा
नाम्' । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति
नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उ०) माभ्ये-अग्ने त्री त इति । ननु परादिपक्षे
'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यस्याप्राप्तावपि 'शेष्टछन्दसिबहुल'
मित्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया-
ऽलोऽन्त्यपरिभाषया च इकारस्येव लोपापत्तेरित्याशयात् ॥

[अनुस्वारोदाहरणमाध्यम्]

अनुस्वार-अनुस्वारश्च न सिध्यति, -द्विष-
न्तपः परन्तपः । 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनु-
स्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य
मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि
तद्भक्तत्वात्पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः ।
अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु
न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारस्तकारयोः
पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः ॥

(उ०) तद्भक्तत्वात्पदान्त इति । 'यदागमा'
इत्यस्य तद्ग्राहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ इति भावः ।
नहि द्वयोरिति । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्येव
मस्य पदान्तत्वमिति चेदुक्तमेवैतत् ॥

[उदाहरणनिरासमाध्यम्]

मा भूदेवम् । 'नश्चाऽपदान्तस्य हली'-
त्यनुस्वारो भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरमाध्यम्]

यस्तर्हि न झलपरः वहंलिहो गौः,
अभंलिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

[उदाहरणमाध्यम्]

'शीभावे नकारप्रतिषेधः' । शीभावे मका-
रस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपुणी जतुनी
तुम्बुरुणी । सनुस्करस्य शीभावः प्राप्नोति ॥

(प्र०) शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे वि-
धीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

६ अपिना विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । 'मित्यर्थः' पा० ।
७ संयोगान्तलोपे-दान्तभक्ततयासंयोगान्तलोपे । ८ 'झलौत्येव' ।

[उक्तोदाहरणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) निर्दिश्यमानस्येति । यथा 'पादः प'दिति पद्मावः पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य ॥

(प्र०) न तदन्तस्येति । पादन्तस्यानुच्चारणादिति भावः ॥

[उदाहरणसाधकभाष्यम्]

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ कस्मात् ? ॥ नुमा व्यवहितत्वात् ॥

(प्र०) यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति, श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति, तन्नकारेण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उ०) श्रुतिसंनिपातीति । उच्चारितमिति यावत् ॥

[पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

[पूर्वान्तपक्षे दूषणवार्तिकम्]

* ॥ पूर्वान्त नपुंसकापसर्जन-

ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते, नपुंसकोपसर्जन-ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्-आरा-शस्त्रिणी धानाशकुलिनी निष्कौशाश्विनी निर्वाणसिनी ॥ द्विगुस्वर-पञ्चारत्निनी वशारत्निनी । नुमि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) धानाशकुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते । तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्वत्त्वाऽप्राप्तिः । निष्कौशाश्विनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जन-ह्रस्वत्वेन परत्वाद्वाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति ॥

(उ०) धानाशकुलिनीति । सैमाहारद्वन्द्वे तद्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् । तत्र पूर्वं ह्रस्वः । ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह-नित्यत्वादिति । 'इदं' च पदस्य

विभक्त्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् । अनजन्तत्वादिति । 'अच' इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः । परत्वादिति । यद्यपि कार्यवये यौगपद्याऽसम्भवेन विरोधाऽभावेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतम् । तथापि नुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च भाष्ये न कान्चिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये 'नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व'मिति संश्लिष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । तथैवेति । अनजन्तत्वादिति भावः ।

[दूषणनिरासवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गो नुमः, अन्तरङ्गाप्येते विधयः ॥

'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः-सङ्घात-भक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विह-न्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । 'नित्यादप्यन्तरङ्गो बली-या'निति । स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादान्तरङ्गौ । तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थितः ॥

(उ०) अन्तरङ्गो बलीयानिति । 'असिद्धं बहिरङ्ग'मित्येव समानकालप्राप्त्यबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं, पूर्व-जातबहिरङ्गाऽसिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव भाष्येणाऽविरोधः । 'कृतव्यूह'परिभाषा तु नारत्येवेति भावः । 'पञ्चारत्नि'शब्दे समाहारे द्विगुः, प्रमाणे मात्रायां लुग्वी ॥

एच इगघ्रस्वादेशे ॥१११४७॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) एच इक् । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्टसिद्धिरिति प्रश्नः ॥

(उ०) एच इक् । विनापीति । वक्ष्यमाणमूत्र-प्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः ।

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ एच इग्वचनं सवर्णाऽकार-

निवृत्त्यर्थम् ॥*॥

'एच इगभवती'त्युच्यते । 'सवर्णनिवृ-

१) समाहारद्वन्द्व इति । धानाश्च शकुल्यश्चेति कृतकशेषेणेत्यर्थः । २) एते विधयः-द्वौ ह्रस्वौ, एकः स्वर

इति विधयः । ३) भाष्याऽसंगतिं परिहरति-अकृतेति । ४) 'वचन'मिति क्वचित् ।

त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं । सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्-एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति ॥ भकार-निवृत्त्यर्थं च-इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रा-ऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्व-शासनेषु कदाचिद्वर्णं स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ । मा कदाचिद्वर्णं भूदित्येवमर्थ-मिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

(प्र०) एङ इति । एङः प्रस्त्रिष्टाऽवर्णत्वा-त्प्रस्त्रिष्टावर्णोवर्णकाराद्धकारो प्राप्तो, न तु वि-स्त्रिष्टावर्णयोरेचोरिति भावः । समाहारवर्णविति । समाह्रियमाणवायवत्वात् । मात्राऽवर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्याऽवर्णस्य मात्राऽवयव इति भेदमुद्भावात् पष्ठया निर्देशः ॥

(उ०) 'एच' इति वक्तव्ये एङ इति अनुचितमत आह-एङ इति । प्रस्त्रिष्टेति । पांमूदकवदित्यर्थः । प्रस्त्रिष्टाऽवर्णत्वादिनाप्यान्तरतम्यं गृह्यत इति भावः । ऐचो-स्तदप्राप्तौ हेतुमाह-नस्त्विति । ऐचो त्वद्धां न स्त एवेति भावः । 'सर्वेणोकारनिवृत्त्यर्थ'मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मष्वन्तसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णकदेशस्य वर्णत्वाऽभावादत आह-समाह्रिय-माणाविति । मध्यमपदलोपी समास इति भावः । मात्रा-ऽवर्णस्येति भाष्यस्य मात्राकालाऽवर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् । मात्रावयव इति । तत्सदृशश्चैतयो-रवयव इत्यर्थः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घप्रसङ्गस्तु ॥*॥

दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति ॥ किं कार-रणम् ? ॥ स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ॥

(प्र०) दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्व-र्तकमिति भावः । भाव्यमानस्यापि सर्ववर्णग्रहणं दृश्यतेऽमूढ्याभित्यादाविति दोषोपन्यासः ॥

(उ०) नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविधेकवाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह-स्वतन्त्रमिति । नियमत्वेऽनुवादा-दिदोषाद्विधिवमेव न्याय्यमित्यभिमानः । भाष्यमान-स्येति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च 'ह्रस्वादेश' इत्युच्यते, तेन दीर्घा न भविष्यन्ति

(प्र०) ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः 'एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगोव ह्रस्व' इति ॥

[आक्षेपस्यापकभाष्यम्]

विषयार्थमेतत्स्यात्- 'एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगभवती'ति ॥

(प्र०) विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधी-यते तत्रैवाऽस्योपस्थानं यथा स्यात्, देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूत् । अस्मिन्धोपस्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति । ह्रस्वस्य बाधितत्वादीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाऽप्रसङ्गः ॥

(उ०) देवेति । देवदत्तेत्येतद्विषयक'गुरोरनृत' इत्ये-तत्प्लुतविधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रहः । नन्वेनेन दीर्घं पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह-ह्रस्व-स्येति । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ॥

सामाधानवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घाऽप्रसङ्गस्तु निर्वर्तकत्वात् ॥*॥

दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः ॥ किं कार-णम् ? ॥ 'निर्वर्तकत्वात्' ॥ नाऽनेनेको निर्व-र्त्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ अनिको निर्वर्त्यन्ते ॥ सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चाऽनिकश्च । तत्रा-नेनाऽनिको निर्वर्त्यन्ते

(प्र०) निर्वर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनै-च इगोव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यद्धि तर्ह्येकवाक्यता, एज्यतिरेकेणा-न्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानाद्भस्वत्वं क्रियते । तत्रै-चोऽप्यन्तर्भावाद्भस्वे क्रियमाणे 'एच इ' गित्य-स्योपस्थानम् ॥

(उ०) एकवाक्यभावेनैव इति । एकवाक्यभावा-नाम 'एच इ' गित्यस्य ह्रस्वे शेषभावः । न तु परस्परविषो-गाऽभावः । अन्वयस्तु 'वाक्यभेदेनैवेति । एनदजानानो नोद-

यति-यदीति । उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति-पूर्वं ह्रस्वेति ।
 एवं हि परिभाषादयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥

[प्रथमप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]
 सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

॥ * ॥ सिद्धमेडः सस्थानत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['एडः
 सस्थानत्वात्'] एडः सस्थानत्वादिकारो-
 कारौ भविष्यतः, अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो
 वा न भविष्यति ॥

(प्र०) सिद्धमेड इति । एकारस्य तालव्य-
 स्य तालव्य इकारः, ओकारस्य चौष्ठ्यस्य ओष्ठ्य
 उकारो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) एकारस्येति । यत् कण्ठताल्वादिस्थान-
 त्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः,
 किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तत्र । लक्ष्यगतपरस्व-
 मादाय विप्रतिषेधशालाऽप्रवृत्तेः स्थानिवत्प्रकरणभाष्ये
 स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥
 भाष्ये-अर्द्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति ।
 तयोरसत्त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चैडः सस्थानतरावर्द्धकारार्द्धकारौ ॥

(उ०) इतरस्तु सस्थानत्वाऽभावादिति हेतुरनेनोक्त
 इति मत्वा नोदयति-ननुचेति । सस्थानतराविति ।
 कण्ठतालुस्थानमिति पक्षेऽपि स्थानसाम्यसत्त्वमिति बोध-
 यितुं तरनिर्देशः ॥

[समाधानभाष्यम्]

न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावे-
 वाऽयमुपविशेत् ॥

(उ०) स्वाद्यर्थं प्रकटयति-न तौ स्त इति । तावे-
 वेति । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एभोऽसुत्रे
 निरूपितम् ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

ननु च भोऽहञ्जोगानां सात्यमुग्रि-
 राणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधी-
 यते-सुजाते एअर्ध्वसुनृते 'अध्वर्यो ओ-
 अग्रिभिः सुतं' 'शुक्रन्ते एअन्यत्' 'यजतं
 ते एअन्यदिति' ।

१ पूर्वहीति । क्रमेण तत्सर्वे शक्यः । २ सुतं स्यात् ।
 ३ कचिन्न । ४ 'बर्द्धकारोकारौ' । ५ सात्यमुग्रो राणा-
 यनीयाश्च सामशाखाविशेषाऽध्येतारः ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव लोके
 नाऽन्यस्मिन्वेदे-अर्ध एकारः, अर्ध ओकारो
 वास्ति ॥

(उ०) पार्षदेति । तत्रभवतां या पार्षत्-सभा, तत्र
 भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यम् ॥

[द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]

अकारनिवृत्त्यर्थेनाऽपि नार्थः ।

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥*॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भवि-
 ष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोः, अल्पीय-
 स्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भवि-
 ष्यन्ति । तद्यथा 'ब्राह्मणग्राम आनीयता'
 मित्युच्यते । तत्र चाऽवरतः पञ्चकारुकी
 भवति ॥ [एच एग्रस्वादेशे] ॥ -

(प्र०) ऐचोश्चेति । एकारः कण्ठ्यतालव्य,
 औकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वोऽ-
 स्तीति अवयवान्तरतमेन भाष्यम् । भूयसा चाऽ-
 वयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक एव हि
 समुदागो लक्ष्यत इतीदृतावेव भविष्यतः । ब्राह्मण-
 ग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणम् ।
 न तु स्वामित्वे ॥ [एच एग्रस्वादेशे] ॥

(उ०) भूयस एवेति । भूयांऽशस्यान्तरतम्यप्रति-
 योगितया ग्रहणमित्यर्थः । ब्राह्मणग्वामिकग्रामस्य भूयसा
 व्यपदेशो दृष्टान्त्वाऽसङ्गतेराह-वास्तव्यत्वे इति । वास्तव्यः
 कर्त्तरि तन्यान्तः । कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः
 पञ्चकारुकी ॥ [एच एग्रस्वादेशे] ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥१११४८॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदम्-स्थानेयोगेति ? ॥

(प्र०) षष्ठीस्था । किमिदमिति । समासे
 विभक्तेः श्रवणाऽप्रसङ्गोऽसमासेऽपि युक्तिरिति
 प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः ॥

(उ०) षष्ठीस्था । युक्तिरिति । षष्ठीति क्लृप्ति-
 विशेषणत्वादिति भावः ॥

६ 'पञ्च' । ७ 'पन्यत्' पा० । ८ तत्रेति-पूज्यानां
 तेषामेव या सभा, तत्र भवा चासौ कृतिः-अध्ययनादि-
 क्रियेत्यर्थः । ९ कचिन्न ।

[समाधानभाष्यम्]

स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ।
सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया
वैत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थाने-
योगेति ॥

(प्र०) स्थानेयोगोऽस्या इति । स्थाननिमित्त-
सम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति
योज्यम् । यथा 'देवदत्तस्य यज्ञदत्त' इति पुत्रत्वादि-
द्वारकः संबन्धोऽवगम्यते, एवमस्तेभूरित्यत्रा-
प्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽ-
वसीयते । स्थानमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्य-
स्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दस्ति
ष्ठेति । तेनाऽस्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—
'अस्ते रोपधयो रमन्त्यतरस्या'मित्यादौ रोपधादी-
नामानर्थक्यान्नावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द
आश्रीयते । तेनाऽस्तेः प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्तौ भूः
प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग,
आर्षधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणा-
न्वाख्यायते ॥

(उ०) निपातनादिति । तृतीयान्तस्य समासे तृती-
याया लुङ्यस्यैत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु
अन्तरङ्गवाचे मानाऽभावादिनादंशेऽन्त्यस्य स्यात्, लुङ्वाचे
मानाऽभावौ च । वृद्धर्यापत्तेश्च । अत एवेत्वं नोक्तमिति
बोध्यम् । अत्र स्थानसामोप्यादयः पष्ठयर्थसम्बन्धनिरूपकाः,
न तु पष्ठयर्था इति न मनुष्यस्य भाष्यविरोधः । अत एवात्र
भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयाऽन्तेन वा समासो दर्शितः, न तु
समानाधिकरणबहुव्रीहिः । तद्धनयतोक्तम्—स्थाननिमित्त
संबन्धेऽर्थ इति । नन्वादेशविधौ स्थानशब्दाऽभावेन कथं
स्थाननिमित्तः संबन्धोऽत आह—यथेति । तथा च 'देवदत्त-
स्य यज्ञदत्त' इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षवशात्पुत्र इत्याहारा
यथा, तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण, वाक्यैकदेशान्यायेन
वा बोध इति भावः । अर्थे चेति । वाचकत्वसंबन्धेनेति
भावः । 'अस्तेः प्रसङ्ग' इत्यस्य व्याख्या—अस्तेः प्राप्ता-
विति । प्रयोग इति । स्वाभाविक इत्यनुपपद्यते । शब्द-
नित्यत्वमङ्गपत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यत इति
भावः । रविधौ रोपधटितस्याऽर्थे रम्बटित इत्यर्थेन क्षति-
रित्यत्राऽऽचिः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

१ इतिः क्वचित् । २ 'शब्दास्तिष्ठति' । ३ 'भावश्चे'ति
पाठः । ४ अतोऽनेन वापादयमपपाठ इति प्राचः ।

(प्र०) किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्टं सिध्यति,
आरब्धे चाऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥

(उ०) आरब्धेचेति । तत्राऽतिप्रसङ्गवारणाय व्या-
ख्यानत इत्येवमाश्रयणे तथैव सिद्धौ परिभाषेयं व्यर्थेति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ पंष्टीस्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ॥*॥

[पंष्टीस्थानेयोगवचनं क्रियते, नियमार्थं] ।
नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं पष्ठ्यर्थाः,
यावन्तो वा [सन्ति] ते सर्वे पष्ठ्या-
मुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च—व्या-
करणे या पंष्टी सा स्थानेयोगैव स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति पष्ठ्याः
स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिद-
मुच्यते ॥

[काकुभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति

(प्र०) एकशतमिति । पंष्टीदण्डकपाठाश्र-
येणैतदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां
सम्भव इत्यर्थः ॥

(उ०) पंष्टीदण्डकपाठो—ग्रन्थविशेषः । भाष्ये
पष्ठ्यर्था इति । पंष्टीप्रयोजनकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः
शतमित्यर्थः । यद्वा पष्ठ्यर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं
बोध्यम् । 'एकशत मिति निर्णयेनाऽभिधाय पुनः संदिग्धा-
भिधानमनुक्तमत आह—शब्द इति । 'वा'शब्दो वाक्या-
लङ्कारे । भाष्ये—प्राप्नुवन्तीति । तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।

॥ * ॥ अवयवपष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः

शासो गोह ईति ॥ * ॥

अवयवपष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति ॥
तत्र को दोषः ? ॥ ['शासो गोह इति' ।]
'शास इदृङ्गहलो' इति शासेऽन्यस्य
स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधाया गोहः'
इति गोहेऽन्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

(प्र०) अवयवेति । नियमेन संबन्धान्त-
राणां निवर्तनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति
शासिना संबन्धाऽभावात् पचादिसम्बन्धिनोऽपी-

१ 'पष्ठस्थान' । २ लुप्तं स्यात् । ३ क्वचित् ।

४-५ पतन्मध्यस्थः पाठः क्वचित् ।

त्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपचाया इत्यनुवर्तते ॥

(३०) नियमेन-प्रकृतपूत्रेण । शासिनेति । तस्य स्थानपञ्चोत्तेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः ॥

[आक्षेपबाधकसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्ति-

योगस्याऽसन्दिग्धत्वात् ॥ * ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याऽप्राप्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्' । संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्र०) असन्दिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवाऽवस्थिते नियमे ॥

(३०) भाष्ये-अवयवषष्ठ्यादीनामिति । अवयवषष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाऽप्राप्तिरिति वार्तिकार्थः ।

[तत्समाधाने आक्षेपभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा लोके-कश्चित् कंचित् पृच्छति-प्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे-अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः, अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति, न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमो, न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्र०) हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः ॥

(३०) दक्षिणो यस्येति । दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निरित इत्यर्थः । तिर्यक्पथः । अनुजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपक्षिमान्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

[॥ * ॥ स्थानेऽयोगा स्थानेऽयोगा वा ॥ * ॥]

अथवा स्थानेऽयोगा स्थानेऽयोगा ॥

१ लुप्तस्यात् । २ भाष्ये-मनुचित्यस्य मनुवादिरित्यर्थः । तदाह-मन्वर्थीष इति ।

किमिदमयोगेति ? ॥ अव्यक्तयोगा भयोगा ।

(प्र०) भयोगेति । योगमन्तरेण पृष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते ॥

(३०) विशिष्ट इति । निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः । अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्यार्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या संबन्धिपरः । योगवतीति पक्षेऽप्येवमेव स्थानरूपसंबन्धिनियमार्थत्वादस्य ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

[॥ * ॥ योगवती वा योगा ॥ * ॥]

अथवा-योगवती योगा ॥

का पुनर्योगवती ? ॥

यस्या बहवो योगाः ॥ कुत एतत् ? ॥

भूम्नि हि मनुच्यं भवति ॥

(प्र०) योगवतीति । पृष्ठ्या अवश्यंभावी योग इति सामर्थ्याद्भूम्नि मन्वर्थीयोऽकारः ॥

[आक्षेपबाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा ॥ * ॥

अथ वा किंचिल्लिङ्गमासज्यवक्ष्यामि-इत्थंलिङ्गा पृष्ठो स्थानेयोगा भवतीति ॥ न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ॥

(प्र०) किंचिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् ॥

(३०) 'विशिष्टा वे'ति वार्तिकं व्याचष्टे-अथवा किंचिदिति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं 'शास इदङ्गहलोः' शा हौ' शासिग्रहणं कर्तव्यम्-स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्गयामीति ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । यदेवाऽद्ः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेदमभिज्वलयति' ॥

अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वाऽयस्या

३ 'कारो भवतीति' । ४ इदं वार्तिकमिति परे ।

५ 'ज्वालयति' ।

वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्गदनुकृष्यते
चकारेण ॥ अपरोऽधिकारः प्रतियोगं
तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते ॥
तद्यदैष पक्षः-अधिकारः प्रतियोगं तस्या-
निर्देशार्थ इति, तदा हि यदेवाऽङ्गः पुर-
स्तादवयवषष्ठ्यर्थमेतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत्
स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥

(प्र०) अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्या-
त्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परि-
भाषारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा 'सहस्य स'
इत्यविशेषेण 'ग्रन्थान्ताधिके' चे'त्यादावनुकृष्यते ॥

(उ०) कश्चिदेकदेशस्थ इति । इदं च यथोद्देशपक्षे
स्पष्टमेव । कार्यकालेऽपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादेव-
मुक्तिः, पठितदेशस्थेनैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजननात् । दीपो
यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्तदबुद्धिजननद्वारा
सर्वशास्त्रोपकारकम् । न तु तैत्त्वक्षेऽप्येतेतस्य शास्त्रस्य
स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पठितदेश-
स्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्थ इत्युक्तम् । तस्यानि-
र्देशार्थ इति । अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थ इत्यर्थः ।
यदेवाऽङ्ग इति । शब्दाधिकार आश्रयिष्यन् इत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्] .

संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । न ह्यनुच्चार्य
शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्कुम् ॥

(प्र०) संप्रत्ययमात्रमिति । स्वरितत्वप्रति-
शानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु,
लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः ॥

(उ०) अनुमानमिति । उच्चरित एव प्रत्यायक इत्य-
णुक्तिस्त्रयस्थभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्बोद्धुर्ननुमानपूर्वक-
मुच्चारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कृत-
लिङ्गासङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्यकृतोऽतिप्रसङ्गात् ।
पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गासङ्गः कर्तु-
मशक्य इति भावः । भाष्ये-संप्रत्ययमात्रमिति ।
स्वरितत्वबलात्स एवोत्तरत्रेति शानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः ।
आसङ्गमित्यस्य-आचार्येणेति शेषः ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

एवं तद्यादेशे तद्विङ्गं करिष्यते तत्प्र-

१ उपतिष्ठति । २ तत्पक्षे-कार्यकालपक्षे

३ 'मात्र एतद्' ।

कृतिमास्कुन्त्येति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य
च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बद्धस्थानिनो लिङ्गकार्यं
फलित्यतीत्यर्थः ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठी
अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति ।
अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति
हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः, संप्रसारण-
मपि विशेष्यम् ॥ असति पुनर्नियमे काम-
चार-एकया षष्ठ्याऽनेकं विशेषयितुम् ।
तद्यथा-देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल
इति । तस्मान्नाथो नियमेन

(प्र०) यदीति । अङ्गस्येति । स्थानपृष्ठीत्वा-
द्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्पत इत्यर्थः । देव-
दत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तर-
सन्निधानाद्विशेषावसायः ॥

(उ०) यदिनियम इति । स्थाननिमित्तसंबन्धार्थ-
कत्वनियम इत्यर्थः । अनेकं विशेष्यं-प्रसङ्गरूपमवयवरूपं
च । तत्राद्यं 'शा हा' वित्यादौ, अन्त्यं तु भाष्ये एव
वक्ष्यति । तत्र न सिध्यतीति । अवयवादिनिमित्तसंब-
न्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अणपीति । हल इति सूत्रे
तृतीये दीर्घव्याहृत्यर्थमणग्रहणास्याऽपि संबन्धादिति भावः ।
तत्रालोऽन्त्यस्येत्येकवाक्यतयाऽङ्गावयवाद्धलः परं यदङ्गा-
न्त्यावयवाणुरूपसंप्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्राङ्ग-
स्येत्यस्य 'शा हा' वित्यादौ स्थानपृष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमव-
यवपृष्ठीत्वं न सिध्येदित्यर्थः । स्थानेति । तत्त्वाद्धल
इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादि-
त्यर्थः । विशेषावसाय इति । तत्तदन्वयार्थकपदकल्प-
नयेति भावः ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-एकशतं षष्ठ्यर्थ्या याव-
न्तो वा [सन्ति] ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारि-
रितायां प्राप्नुवन्तीति ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

नैव दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभि-
संबन्धा आर्या यौना मौखाः और्वाग्नेति ।

४ 'प्रकृतमास्कु' । ५ कचिन्न ।

६ 'श्रीचा' । 'सौना' । ७ इति कचिन्न ।

शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो
भवितुमर्हति-अन्यदतः स्थानात् ॥

(४०) आर्थाः-स्वस्वामित्वादयः । यौनाः-पितृ-
त्वादयः । मौखः-गुरुशिष्यभावः । स्त्रीवाः । ऋत्विक्त्वादयः

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभि-
संबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने
ऽनन्तरे समीपे इति ॥

(४०) स्थानेऽनन्तरे इत्यादि । स्थानादिरूपसंबन्धि-
सन्देह इत्यर्थः । आनन्तर्यमव्यवधानम् । सामीप्यं-साधा-
रणम् ॥

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु
चेदमुपपत्तिष्ठते-‘व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण’मिति । स्थान
इति व्याख्यास्यामः ॥

(प्र०) स्थान इति । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्ष-
णाच्चेति भावः ॥

(४०) अन्तरङ्गत्वादिति । स्थानशब्दोऽर्थवाची
प्रसङ्गवाची बोधयथाप्यन्तरङ्गत्वम् । ‘स्थानिवदादेश’
इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

न तर्ह्यिदानीमयं योगो वक्तव्यः?

[समाधानभाष्यम्]

वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः
षष्ठ्युच्चारिता ॥ किं कृतं भवति ? ॥ ‘नि-
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’त्येषा परिभाषा
न कर्तव्या भवति । [षष्ठी स्थानेयोगा] ।

(प्र०) यतः षष्ठीति । तेन ‘पादः प’दित्य-
स्याऽयमर्थः-पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः
सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो भवति,
न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैव सूत्रस्य
‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’त्ययमर्थः । षष्ठीति
षष्ठ्यन्तं गृह्यते । तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं

१ संबन्धि-संबन्धनिरूपकम् । २ ‘हेति’ । ३
षष्ठ्यन्तमिति । तदित्यादिः । ४ नेति । अपूर्वा नेत्यर्थः ॥

स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलो-
ऽन्त्यस्याऽऽदेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न
बाध्यते ॥

(४०) निर्दिश्यमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः ।
निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य
चाऽध्याहार इति भावः । न बाध्यते इति । किंतु स्वव्य-
वस्थापकत्वेनाश्रित्य इत्यर्थः । एवमनेकाल्पसूत्रे सर्वोऽप्ये-
तत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । पदञ्च इत्यादावपि आदेशैः
पाणिनिवृत्तस्थान्युच्चारणानुमानादयवस्थार्थत्वाद्वा न दोषः ।
यस्त्वलोन्यस्यादेः परस्त्वैत्यम् एतद्वाचकाविति । तत्तु
उदस्थादिति पादः पदिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । व्यव-
स्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यप्रसक्तं च ॥

[षष्ठीस्थाने]

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १ । १ । ४९ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्र०) स्थाने । किमुदाहरणमिति । क्वचि-
ल्लक्षणान्तरेणैष्टं सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(४०) स्थानेन्त । इतिप्रश्नइति । एवं च परोक्तोदा-
हरणदूषणायाऽयं प्रश्नो, नतूदाहरणाऽसंभवकृत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘इको यणचि’ । दध्यत्र मध्वत्र । तालु-
स्थानस्य तालुस्थानः, ओष्ठस्थानस्य ओष्ठ-
स्थानो यथा स्यादिति ॥

(प्र०) इको यणचि । दध्यत्रेति । अस्य सूत्र-
स्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः ।
इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्या-
त्संख्यातानुदेशो न सिद्धर्षतीत्यर्थः ॥

(४०) उदाहरणप्रश्ने इकोणमचीत्यस्योलेखो व्यर्थाऽत
आह-अस्य सूत्रस्येति । सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषा-
कारेण यत्र प्रतिपत्तिरस्तदुदाहरणमिति भावः । षट्-
षष्टिरिति । लुवर्णस्य दीर्घाऽभावात् । दीर्घलुतश्चकारस्य
प्लुतलकारस्य चाऽनुनासिकस्याऽदशनेदिदं चिन्त्यम् ।
सप्तेति । रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादिति भावः । इदं
चिन्त्यम् । अणुदित्सूत्रेऽणप्रवहणसामर्थ्येन यणशे गुणभेदक-
त्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् ।
तत्प्रत्याख्यानेऽपि आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेद-

५ एवं च-क्वचिदन्वयेष्टसिद्धौ च । ६ इतिः क्वचिञ्च ।
७ ‘तीति भावः’ । ८ इदम्-इदमपि ।

कल्पत्येवाभ्युपेन तेषामग्रहणम् । अत एव मतोर्मत्य नाशु-
नासिको बकार इति ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नैतदस्ति ।

संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

(प्र०) नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतः
साम्यमस्तीति भावः । 'घस्लादेश' इत्यादौ लका-
रोऽपि लृकारस्यादेशो दृश्यत इति लृकारस्य
स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः ॥

(उ०) संख्यातानुदेशः—क्रमेणान्वयः । शब्दत
इति । अयं भावः—यथा'स्यतासी लृलुटो'रित्यत्रार्थवैपश्येऽपि
बोधकशब्दसाम्यायथासङ्गमम्, तथा इक्पदयण्पदाभ्याम-
नेकोपस्थितावपि बोधकशब्दसाम्यमभ्युपेयते न दोष इति ।
न च ऋकारे लृकारस्य लृकारे रेफस्य चापत्तिः, ऋदिस्लु-
दितोभेदेन निर्देशात् सावर्ण्याऽनित्यत्वेनात्र ऋलृभ्यां न
लृकार्कर्तृबोधग्रहणमिति नोक्तदोष इति तदाशयात् । ननु
लृकारोदाहरणऽभावात्कथं यथासङ्गममत् आह—घरलेति ।
वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं सङ्ख्यासाम्यमेव यथासङ्गमप्रवृत्तौ
नियामकम्, न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहारा-
ह्निके भाष्ये स्पष्टत्वाच्चायं दोष इति बोध्यम् । अनुनासि-
कस्थाने सानुनासिकार्यमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽपि
गुणभेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं तर्हि—'तत्स्थस्थमिपां तांतंतामः'
इति । एकार्थस्यैकार्थो अर्थस्य अर्थो,
बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति ॥

(प्र०) एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुप्रमोपलक्षण-
मेतत् । तेन प्रत्यक्त्वादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ॥

(उ०) आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वम्, किंतु
स्वभावत एव, शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन
भाष्ये—एकार्थ इति । तावन्मात्रेणैव तत्सममपि प्राप्नोति,
यसस्तामपीत्यत आह—सादृश्येति । उक्तमे प्रत्यक्स्वरूपो-
ऽहंकारास्पदचेतनधर्मः, मध्यमे अहंकारानास्पदचेतनधर्मः
पराक्त्वम् । प्रथमे त्वनियतम् ॥

[उदाहरणवाचकभाष्यम्]

ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव

१ बोधकेति । एतदुभयवाच्यवर्णबोधकेत्यर्थः ।
२ अत एवाह—नचेति । निर्देशात् । अस्य 'वापितेनेति
शेषोबोध्यः । ३ इतिः कचिन्न । ४ मधूष्णः । ५ एवः
कचिन्न । ७ एकम्—आयम् । अपरं—द्वितीयम् ।

सिद्धम् ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—'अकः सवर्णे दीर्घः' इति ।
दण्डाग्रम्, ध्रुपाग्रम्, दधीन्मः, मधूर्ध्वः ।
कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयो-
स्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा
स्यादिति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थान-
ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्राऽनेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत
एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ॥ किं पुन-
स्तत् ? ॥ चेता स्तोता । प्रमाणतोऽकारो
गुणः प्राप्नोति, स्थानत एकारौकारौ । पुनः-
स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः ॥

(प्र०) यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने
वाक्यभेदः क्रियते, स्थानेऽन्तरतमो भवति, यत्र
चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्री-
यत इति । वाक्यभेदस्य च तमग्रहणमेव लिङ्गम् ।
स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तर-
परित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—अनुवर्तमाने इति । एकदेशे स्वरि-
तत्वप्रतिष्ठानादिति भावः । वाक्यभेद इति । अनुवृत्त-
प्रसङ्गवाचित्स्थानशब्देनैकं वाक्यम्, तात्वादिवाचीहृत्यस्थान-
शब्देनाऽपरम् । अत्रै च 'स्थाने' इति तृतीयाथे सप्तमीति
भावः । तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्य-
वानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानग्रहणं न वाक्यभेदे मानमिती-
दमुक्तम् । तथैकवाक्यतायां तु स्थानकृतान्तर्याऽभावे 'तद्वत्सली'-
त्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय
तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ तमग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'ज्ञयो होऽन्यतरस्या'मित्यत्र 'सोष्मणः

७ ननु स्थानकृतमित्यर्थः कथमत आह—अत्रचेति ।
द्वितीय इत्यर्थः । ८ नन्वेवं वाक्यभेदः किमर्थोऽत आह—तथै-
कवाक्येति । उक्त्यर्थः ।

९ 'तमग्रहणं' ।

सोष्माणः' इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, 'नाद-
वतो नादवन्तः' इति तृतीयाः [प्रसक्ताः] ॥
'तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते
भवन्ति चतुर्थाः-वाग्धसति त्रिष्टुभ्सतीति ।

(प्र०) सोष्मण इति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्ये-
त्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके
सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् ॥

(उ०) ऊष्मत्वेति । सदृशप्रयोगोपपत्तये धर्मपर
ऊष्मशब्द इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा
किं स्यादिति प्रश्नः ॥

(उ०) नन्वनन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः
प्रश्नानुपपत्तिरत आह-यदीति । सूत्राऽभावे किमनिष्टमिति
प्रश्नात्पत्यमिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-
निर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतमवचनं [नियमार्थम्] ॥ * ॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते-अक इति ।
अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते-दीर्घ
इति । 'स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-
निर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः' । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति ।
इष्यते चान्तरतमा एव स्युरिति । तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यति । 'तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतम इति वचनं नियमार्थम्' ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) स्थानिन इति । यद्यपि 'अकः' इत्य-
नेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः
स्थानी, तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

(उ०) बहव इति । एवंचैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्न-
मिति भावः । प्रयोग इति । 'अकः' इत्येतद्व्यर्थः स्थानी
प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि

'पूर्वपरयो'रित्युक्तेरेकः स्थानी'त्युक्तम्, तथापि तत्समुदा-
याभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमश्वयमत
आह-पर्यायेणेति ॥

[काकाऽभ्युपगमभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः, सा
किं प्रकृतितो भवति-स्थानिन्यन्तरतमे
षष्ठीति । आहोस्विदादेशतः-स्थाने प्राप्य-
माणानामन्तरतम आदेशो भवतीति ॥

कुतः पुनरियं विचरणा ? । उभयैथा
पि तुल्या संहिता 'स्थानेऽन्तरतम उरण्
रपरः' इति ॥

(प्र०) यथा पुनरिति । येन प्रकारेण-संहिता-
पाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे
संशयाऽभावः । 'पदप्रकृतिः संहिते'ति संहि-
ताया एव नित्यत्वात्ततः पदाऽपोद्धारे क्रियमाणेऽ-
न्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ प्रथ-
मान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे 'षष्ठी'ति वर्तते,
अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी,
यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिनियम्यते । प्रथमा-
न्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशोनियम्यते ।

(उ०) येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति ।
अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित श्युक्तम् । अस्तु तर्हि
विच्छिद्य पाठोऽत आह-पदप्रकृतिरिति । षष्ठीतःपुरुषः ।
बहुव्रीहिरित्यन्ये, तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् । भाष्ये-सा किं
प्रकृतित इति । 'सेती'यमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । 'इदं'शब्दो-
ऽपि यच्छब्दार्थः कचिद् । केचित्तु 'यथापुन'रिति येत्यर्थेऽ-
व्ययसमुदाय श्याहुः । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन
या प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थानशब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा
इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानिनीत्यर्थात् स्थानिनं प्रति
उताऽऽदेशं प्रतीत्यर्थः । षष्ठीति वर्तत इति । अन्तरतमेऽ-
र्थादादेशस्य स्थानिन षष्ठी उपसंहर्तव्येत्यर्थः । 'यत्रैव षष्ठी'-
त्यादि तु पर्यवसितार्थकथनम् ॥

[भाष्यम्]

किं चातः ? ॥

[सप्तम्यन्तपाठदूषणभाष्यम्]

यदि प्रकृतितः—‘इको यणचि’ । यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी, तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—द्व्यत्र मध्वत्र । कुमार्यर्थे । ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् ॥ आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

(प्र०) इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितम् । प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् ॥

(उ०) ननु भाष्ये सङ्गतातुदेशेनेतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह—आदेशेति । भवत्येतदिति । दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

तथा—इको गुणवृद्धी, गुणवृद्धोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—नेता लघिता नायको लाचकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) चायक इति । ‘अचो ङ्णित्’त्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः ।

(उ०) भाष्ये—इको गुणवृद्धी इति विध्येकवाक्यतापन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् । नन्विको गुणवृद्धी इत्युत्तवा ‘चायक’ इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह—अचइति । केचित्तु—‘इको यत्र गुणवृद्धी इष्टे, तत्रे’ति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

तथा—ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे—गुणवृद्धोर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—कर्ता, हर्ता, आस्तारकः निपारकः [इति] । आस्तरिता निपारिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात् ।

आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां

१ ‘यणचीति’ । २ ‘यणो ये’ । ३ ‘कुमार्यत्र’ ।

४ ‘भवतीति’ । ५ ‘भवति’ । ६ कचिन्न ।

सर्वत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद्दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः ।

(उ०) ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात्पुनरुपन्यासो वृथेत्यत आह—ऋकारस्येति । एवं च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्यः । सिद्धया दुष्ट इति भूतः ॥

[प्रथमान्तपाठदूषणभाष्यम्]

अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः—‘वान्तो यि प्रत्यये’ । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्, एकारौकारयोर्माभूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य पशुयाऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी । यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति ॥

(प्र०) वान्तो यीति । ‘एच’ इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते—‘यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टतादृशो यि प्रत्यये भवति, ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चाऽऽवादेश’ इति, तदा न दोषः ॥

(उ०) यादृश इति । ‘अची’त्यनुवर्त्याऽपि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टतस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्यवृत्त्येदृशाऽस्याऽलाभापि प्रत्यये इति दृष्ट्वाऽचीत्यस्याऽसंबन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव ज्याय इत्याहुः ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ॥ कथम् ? ॥ वान्तप्रहणं न करिष्यते—‘यि प्रत्यये’ । [यिप्रत्यये] एचोऽयादयो भवन्तीत्येव ॥

[दोषदर्शिभाष्यम्]

यदि न क्रियते, चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

‘क्षम्यज्जयौ शक्यार्थे’ इत्येतन्निय-

७ एवंचेति । बहुदोषसत्त्वेत्यर्थः । ८ क्षुप्तं स्यात् ।

९ ‘यं—एतन्न’ ।

मार्थं भविष्यति—‘क्षिज्योरेवैच’ इति ॥

(३०) भाष्ये—क्षिज्योरेवेति । हस्वनिर्देशात्क्षीइति दोर्भातस्य, जैजय इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम् ॥

[दोषस्थापकभाष्यम्]

तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति-क्षेयं पापं जेयो वृषल इति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

उभयतो नियमो विज्ञास्यते—‘क्षिज्योरेवैचः’ ‘अनेयोश्च शक्यार्थ एवे’ति ॥

(प्र०) उभयत इति । योगविभागेनेति भावः ॥

(३०) योगविभागेनेति । विनिगमनाविरहाद्ब्रह्मभूणेत्यादाविबोभयतो नियम इत्यन्ये ॥

[इष्टानुपपत्तिप्रदर्शनभाष्यम्]

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति-लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति ॥

(प्र०) इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः ॥

[इष्टानुपपत्तिभाष्यम्]

तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः ? ॥ यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् ॥ कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् ? ॥ प्रकारः ॥

(प्र०) तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः ।

(३०) भाष्ये—तुल्यजातीयस्येति । अन्यथा ‘यि प्रत्यये’ इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तैत्त्वं च यथेत्येन, तर्हि एकारे आयादेशः स्यादन आह-कण्ठ्येति । भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः ॥

[अनिष्टापत्तिभाष्यम्]

एवमपि रायमिच्छति रैयति । अत्रापि प्राप्नोति ।

(प्र०) रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः ॥

(३०) एतदनभिष्टः शङ्कते—भाष्ये-रायमिच्छतीति । तदाह—एकारस्यैवेति । एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः ॥

[अनिष्टापत्तिवारणभाष्यम्]

रायिच्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति ॥

१ ‘तयोश्च’ । २ शङ्कते—तत्त्वं चेति । तत्त्वमपीत्यर्थः । ३ केचिदिदं नेच्छन्ति । ४ ‘इत्यत्र’ । ५ ‘वैयर्थ्यं चेति पा’ । पश्चन्तपाठे ‘नेदं युक्तमिति शेषो बोध्यः ।

(प्र०) छान्दस इति । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगोऽन्यत्र तु विद्यत एवेति व्याचक्षते । क्यच् त्वैकारान्ताभास्ति, गोसमानाक्षरनाम्नात् इति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः ॥

(३०) क्यजन्तेति । राः-रैशब्दो, चि यकारादिप्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विसर्गरहित एव पाठः । एतेन रायिरित्युक्तम्, आत्वस्य दुर्लभत्वात्, रैशब्दाद्विक्रु दुर्लभ इत्यपास्तम् । नास्तिप्रयोग इति । अनभिधानादिति भावः । क्यच्चरित्यादिवचनादित्यन्तोऽग्रन्थः, तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः क्ये इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तम् । अन्येत्यिति । अत्राऽश्चिबीजं तु रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विग्रहश्छन्द इति बोध्यम् । भाष्ये यीःयस्य वैयर्थ्याच्च ॥

[प्रथमान्तपाठे दृग्णान्तरभाष्यम्]

‘ऊदुपधायौ गोहः’ । अंदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति ।

(प्र०) गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंह्रियते ॥

(३०) भाष्ये गोहः—संवन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः । स्थानिन्युपसंह्रियत इति । एवं च ‘गोह’ इति गोहवयवे लाक्षणिकम्—ऊकारान्तरतमस्य गोहवयवस्योदित्यर्थ इति भावः ॥

[दृग्णोद्धारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव ॥

(प्र०) क्रियते न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलोऽन्यस्येत्यनेन ‘गोह’ इति षष्ठ्यन्त्येऽल्युपसंह्रियेतेति भावः ॥

(३०) ननूपधाग्रहणाऽकारणलाघवे दक्षिते क्रियत इत्युत्तरमसङ्गतमत आह—अन्यथेति । परत्वादलोऽन्यस्येत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं च पक्षद्वयेऽप्यावश्यकं तदिति भावः ॥

६ प्रथमान्तपाठे उक्तस्य पूर्वदोषस्य परिहृतत्वादोषान्तरमाह—ऊदिति । ७ इत्यादेशतः ।

८ एतदितिकचित्र ।

[प्रथमान्तपाठे दूषणान्तरभाष्यम्]

‘रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च हः’ ।
आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकार-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतम-
निर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां याऽन्तर-
तमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा
भवन्तीत्यन्तरेणा[उपि] तकारग्रहणं सिद्धं
भवति ।

(प्र०) रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यव-
धानात् भवति । ‘निष्ठाया’ इति पठ्यास्तकार
एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् ।

(उ०) ननु ‘त’ग्रहणाऽभावे चरितमित्यादावपि रेफाने-
न्तरा निष्ठेति नत्वं स्यादत आह - चरितमिति । ‘रदाभ्या’
मित्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परिभाषासंस्कृते
लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंबन्धिनो-
ऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थे इति भावः । आदेः पर-
स्य स्थानेऽन्तरतम इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थं
इकारस्याऽन्तरतमत्वादभावेन तकारस्य चादित्वाभावेना
प्राप्तिरिति परे ॥

[दूषणपरिहारभाष्यम्]

आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न
दोषः । क्रियत एतद्व्यास एव ॥

(प्र०) क्रियत एतद्व्यास एवेति । अन्यथा
हि ‘भिन्नवद्भ्या’मित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स
हि नकारस्य सुसदृशः, ‘यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा’
इति वचनात् ॥

(उ०) पक्षान्तरेपि तुल्यत्वाच्च गौरवमित्याह-अन्य-
थेति । दकारस्य नत्वं स्यादिति । अनया परिभाषये-
ति भावः । वस्तुतस्तु ‘आदेः परस्ये’त्यनेनाऽन्त्यस्याऽप्राप्तिः ।
मूर्धे तु उभयाऽविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र
प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभाभ्यामपि तत्रग्रहणं कर्तव्य-
मिति भाष्यतात्पर्यम् । एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः सप्त
म्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव ‘न भूतुधियो’ रित्यादि
चरितार्थम् । ‘नृनरयोर्वृद्धिश्चे’ति शार्ङ्गरवाचन्तर्गणसूत्रं यथा-
र्थं तदा नरः-अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न
तत्र दोषः । तत्र ‘नृनरयो’ रित्यावर्तते, एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
पृथगपि वा तौ गणे पठ्यते इति बोध्यम् ॥

१ कचिन्न । २ तत्र-द्वितीयतृतीययोर्मध्ये ।

३ ‘तमे’ । ४ विनिगमकेति । ‘अयं स्थान्ययमादेश

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिदं निर्वर्तकम्—अन्तरतमा
अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्प्रतिपादकम्—
अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ? ॥

(प्र०) किंपुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्ष-
णम्, आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाऽभिनिर्वृत्तानामनेन
नियमः क्रियते । अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः ।

(उ०) अथेति । वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति
बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्व-

स्थानानां नवात्तः ॥ * ॥

स्थानेऽन्तरतमे निर्वर्तके सर्व-
स्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नो-
ति-दधि मधु ॥

(प्र०) स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य
यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते, तदा प्रयोजना-
ऽभावः । भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक
इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः ॥

(उ०) भिन्नरूप इति । पर्यायो यवपि भिन्नरूपस्त-
दर्थप्रत्यायकश्च, तथापि विनिगमकाऽभावादुभयोः स्थानि-
त्वमादेशत्वं च वाच्यम् । तथा च सूत्रमनारम्भसमं
स्थादिति भावः ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

अस्तु, न कश्चिदन्य आदेशः प्रति-
निर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधि-
शब्द एव, मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो
भविष्यति ॥

(प्र०) अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्द-
व्यवहारस्य चाऽनादित्वादिति भावः ॥

(उ०) शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुवचनसामर्थ्यम् । सदृशा-
देशे हेतुः-शब्देति ॥

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

यदि चैवं, कश्चिद्वैरूप्यं, तत्र दोषः

इत्यत्रे’स्यादिः ।

५ यदि चैवं-यवपि तत्रैवं निर्वाहस्तथापि

स्यात्-विसं विसम् । मुसलं मुसलमिति
'इण्कोरौदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) कचिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य
विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति, नहि तदा
सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार
आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । 'अस्ते-
र्भू'रित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः ।

(उ०) भाष्ये-यदिचैवमिति । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे
यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्र दोष इत्यर्थः । नहि तदेति । आदे-
शरूपसंरथैव तेन प-वविधानादिति भावः । यदात्विति ।
तद्वनयन् भाष्येऽदृश्यते-इमे वर्णा इत्यादि । नन्वस्य
निर्वर्तकत्वे आर्षधानुकेऽप्यस्यादीनामस्याद्यादेशा स्युरिति
कुतो नोक्तम् । किं चाऽनेन सिद्धे तद्व्यर्थं ज्ञेयत आह-
अस्तेरिति । विद्यतिनिवृत्तिरस्तत्फलमिति भावः ॥

[आक्षेपान्तरभाष्यम्]

अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत ।
तद्यथा-तस्मै आप्ते तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्त-
मपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्त-
मपि नावतिष्ठेरन् ॥

(प्र०) अपिचेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन
भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ
सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् । ततश्च सर्वस्य
निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वंव्यवस्था नोपपद्यते ॥

(उ०) सदृशादेशविषयेऽपि दोषमाह भाष्ये-अपि-
चेष्टेति । ननु सदृशादेशे कथमिष्टव्यवस्थासिद्धिरत आह-
पुनरिति । ननु 'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायविरोधोऽत
आह-प्रयोजनमिति । सप्रयोजनं शास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथम-
प्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्वीजम् ।
नचेदं प्रकृते इति भावः । भाष्ये व्यवस्थेत्यस्य सापेक्षत्वा
दाह-साधुत्वस्येति । परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्व-
स्येति भावः । एवं च दोषान्तरमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

[द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्-अन्येन निर्वृ-
त्तानामनेन प्रतिपत्तिः ॥

(प्र०) अस्तु तर्हि । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणा-

देशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधु-
नान्य इत्यर्थः ॥

(उ०) निर्वृत्तेष्विति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽने-
नाऽन्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

[दोषदर्शिवार्तिकम्]

॥ * ॥ निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ * ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति ।
सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः ॥

(उ०) अभिमतस्येति । शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि
पाक्षिकसाधुत्वापत्त्येति भावः ॥

[दोषदर्शितात्पर्यजिज्ञासाभाष्यम्]

किं तर्ह्युच्यते-निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ? ।
न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

[तोष्यवर्णनभाष्यम्]

न ब्रूमो-निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ॥
किं तर्हि ? । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत ।
न सर्वे सर्वत्रेष्ट्यन्ते ॥

(प्र०) इष्टा व्यवस्थेति । 'अकः सर्वे दीर्घा'
इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां
साधुत्वं विज्ञातम् । न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं
शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः ॥

(उ०) दीर्घादिरिष्टा व्यवस्थाऽनेन भविष्यतीत्यत आह-
अक इति । एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाऽभावेन
प्रमाणीन्तरेण आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(उ०) ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं
व्यर्थं स्यादिति पृच्छति-इदमिदानीमिति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनर्थकं च ॥ * ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं
ब्रूयान्मो' भुक्ताः' इति, किं तेन कृतं स्यात् ।

८ 'सिद्धा न' । ९ एकेति । अक इत्येतद्वोधितसाधु-
त्वस्येत्यर्थः । १० प्रमाणान्तरेणेति । अनेनेत्यर्थः ।
११ भुक्ताः ।

१ कचिन्न । २ 'इण्कोरितिषत्वं' । ३ 'रूपस्यैव' ।
४ 'क्षिप्ताः' । ५ 'साधुत्वस्य' । ६ सप्रयोजना या शास्त्रप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । ७ एवम्-पुनः पुनः प्रवृत्तौ च ।

(उ०) उत्तरयति-अनर्थकमिति । भुक्त्वा इति
निरनुस्वारः पाठः ॥

[ममाधानमाध्यम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सिद्धं तु
पष्ठयधिकारे वचना'दिति । पष्ठयधिका-
रेऽयं योगः कर्तव्यः 'स्थानेऽन्तरतमः
पष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति ॥

(प्र०) उक्तं वेति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र ।
यत्र पष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते, तेनैकवाक्यतानेन सूत्रेण
विधिववाक्यानामिति विधानकाल एवाऽन्तरतम
आदेशा विधीयते ॥

(उ०) आनर्थक्यं परिहरति-उक्तं वेति । द्वितीय-
पक्षाद्देदमुपादयति-एकवाक्यतेति । एवं चेतस्याऽवि-
धान्येति इष्टव्यवस्थ्यासिद्धिरिति भावः । परे तु उत्पन्नानमनेन
निवृत्तिर्नूनादिनेवेति भावः । एतदाशयमज्ञानान आह-निवृ-
त्तिर्न सिध्यतीति । तदभ्युपेत्य समाधत्ते-उक्तंवेति ।
भुक्तवतो भोजनफलगुप्तेर्जातत्वाक्रियेभ्यश्च वैयर्थ्येऽपि शास्त्रं
बुद्धिरादौ भूतभाषां कशाप्रामाण्यालुगादिनेव ज्ञातनिवृ-
त्तिरिति वाशब्देन सूचितमित्याहुः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनं च ॥ * ॥

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ यो यस्यान्तरतमः
स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्याऽन्त-
रतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

(प्र०) प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं
प्रतीति समासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः ॥

(उ०) आत्मानमिति । अनश्चेति टच् ।
स्थान्यात्मन इति । स्थानिर्पदार्थस्येत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनमशिष्यं, स्वभाव-
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् ॥ किं कार-

णम् ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वात्' । स्वभावतः
एतत्सिद्धम् । तद्यथा-'समाजेषु समाशेषु
समवायेषु चाऽऽस्यता'मित्युक्ते न चोच्यते
प्रत्यात्ममिति, प्रत्यात्मं चाऽऽसते ॥

(प्र०) स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्याय-
तया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्द-
त्वादिति । समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु सङ्घातः ।
समाशः-सहभोजनम् । समवायः-कस्यांचि-
क्रियायां मेलनम् ॥

(उ०) नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन 'तुल्या-
स्यप्रत्ययमित्येव संबन्धिशब्दत्वादिति कुतो नोक्तमत
आह-तुल्येति । प्रत्यात्मं चासत इति । स्वस्वसमाजे
ध्वंवाऽऽसत इत्यर्थः । कस्यांचिदिति । धर्मनिर्णयादि-
क्रियायामित्यर्थः ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अन्तरतमवचनं च ॥ * ॥

अन्तरतमवचनं चाऽशिष्यं । योगश्चा-
प्ययमशिष्यः ॥ कुतः ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वा-
देव' । तद्यथा-'समाजेषु समाशेषु समवा-
येषु चाऽस्यता'मित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः
सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव
किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥
तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः
प्रसवो भवति, तेन सह शेरते । तथा-
यान्येतानि गोर्युक्तकानि संघुष्टकानि भव-
न्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥

(प्र०) नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृत-
सादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्री-
यत इत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति
वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति ।
तिरश्चामप्ययं व्यवहारः सङ्कीर्णानामसङ्करलक्षणः ।
एवं चोदनायां सङ्कीर्णा अप्यादेशा असङ्करेण प्रव-
र्त्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गी-
भवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्या-

१ लुप्त । २ पष्ठयधीति । पष्ठयधिकारे वर्तमानोऽयं योगो
वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याख्येय इत्यर्थः । तत्प्रकारमेवाह-स्थाने
इति । स्थानस्य प्रसङ्गे विहितानामन्तरम एवेत्यर्थः ।

३ 'स्थानिरूपदार्थ' । ४ प्रत्याख्यानाय-प्रत्याख्यानमग्रे
प्रतिपादयितुम् । ५ स्वस्वसमाजेष्वेवेति । तादृशसमा-
जादिष्वेवेत्यर्थः । ६ 'तद्यथा' । ७ 'मपश्यन्ति' ।

देशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गाभवनमित्यर्थः ।

(३०) अर्थकृतान्तये सति तदेव प्रयोजकमित्याह-
गुणेत्यादि । पाण्डुत्वं-गुणः । कुशास्वादि-प्रमाणम् ।
विद्यादीति । आदिनोत्सावनाद्यर्थित्वब्राह्मणवादिजाति-
धनादिसङ्ग्रहः । एवं च 'अन्तरतमो भवती'ति 'यत्रानेकविध'
मिति च न्यायसिद्धमिति भावः । दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह-
सङ्कीर्णानामिति । भाष्ये प्रसवो-वत्सः । तेन सह-
स्वस्वप्रसवेन सह । शेरत इति । शेतिः स्थितौ । एवं
चोदनायामिति । अनया रीत्या विधिशास्त्रेऽपीत्यर्थः ।
'युक्तक'शब्दो गुग्मवाची । 'संघुष्टक'शब्दस्तत्तद्युगवहना
दिनाऽत्यन्तपरिचितवाची । अनेनापि ग्रन्थेन 'यत्रानेकविध'-
मित्यर्थः साधित इत्याहुः । सादृश्यादिति । तत्तद्युगवहना-
द्यत्र सादृश्यम् ॥

[दृष्टान्तबाधकभाष्यम्]

एवं तावच्चतनवात्सु ॥

[दृष्टान्ताऽन्तरभाष्यम्]

अचेतनेष्वपि । तद्यथा-लोष्टः क्षितो
बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमा-
रोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छ-
त्यान्तर्यतः ॥ तथा-या पता आन्तरिक्ष्यः
सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः । स
आकाशदेशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति
नाऽवागं वरोहति, अद्विकारोऽप्येव
गच्छत्यान्तर्यतः ॥ तथा ज्योतिषो विका-
रोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो
नैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति । ज्यो-
तिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

(प्र०) अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्ति-
प्रतिपादनपरमेतत् । अद्विकार इति । अन्तरिक्षे
सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति
काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्भूमौ विकारः ।
सूर्यविकारोऽग्निः सूर्यमेव गच्छति ।

(३०) अन्तरिक्षे इति । अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्यः ।
अत एव निदाघे निशि निरावरणे शयानानां शैत्योपलम्भः ।
तस्यैव च रविकिरणसंपर्केण मेघरूपतया वायुयोगाद्दृष्टिः ।
आन्तरिक्ष्याणामपि परम्परया धूमो विकार इति दर्शयति-

१ 'बाहुवेगं' । २ 'आकाशे' । ३ 'नावागं' । ४ प्रज्व-
लत' । ५ तस्यैव च-सूक्ष्मसमुद्रस्यैव च । ६ 'सधूमः' ।

तद्विकारः सर्वा इति । सूर्यविकार इति । अत एव
दावाग्नेर्मध्याह्नादौ सूर्यकरसंपर्कात् कीर्षातिशयो दृश्यते ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च

तत्कालप्रसङ्गः ॥*॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च
तत्कालता प्राप्नोति ॥ व्यञ्जनव्यतिक्रमे-
इष्टम् उक्तम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य
व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) लोकव्यवहारश्रयणेन प्रत्याख्याते
सूत्रे तदनाश्रयणेन योगारम्भे दोषमाह-व्यञ्जनेति ।
व्यतिक्रमः-स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं
निर्वर्तकमिति भावः ॥

(३०) तदनाश्रयणेनेति । मन्दमध्यबुद्धयर्थः । ननु
नाऽर्धमात्रिक इगित्यत आह-इदमेवेति कार्याः शब्दा
इति दर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतमवर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः ।
एवं च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति
भावः ॥

[दूषणबाधकभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति ॥
कस्तर्हि ? ॥

मात्रिकः ॥ योऽस्ति स भविष्यति ।

(प्र०) नैव लोक इति । नित्याः शब्दा अन्वा-
ख्यायन्ते, निवृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति
भावः ॥

(३०) यदुक्तम्-इदमेवेति, तत्राह-नित्या इति ।
निवृत्तिपक्षेऽपीति । 'शास्त्रकार्याः शब्दा' इति दर्शनेऽ-
पीत्यर्थः । उच्चारणस्येति । तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

स्वरव्यतिक्रमे-दध्यत्र मध्वत्र कुमा
र्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति । आन्तर्यतो मात्रि-
कं द्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमा-
त्रिको वा यण् प्राप्नोति ॥

[दूषणबाधकभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदे मात्रिको वा यणस्ति ॥

७ 'श्रयेण' । ८ 'श्रयणेन' । ९ 'कुमार्यत्र' ।

१० 'मात्रिकस्य' । ११ कश्चित् । १२ 'नैव वेदे' ।

कस्तर्हि ? ॥ अर्धमात्रिकः ॥

योऽस्ति स भविष्यति ।

(प्र०) नैव लोक इति । कुकुटादिषु द्वे व्यञ्जने,
न त्वेकं मात्रिकमिति भावः ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अक्षु चानेकवर्णादेशेषु ॥ * ॥

अक्षु चाऽनेकवर्णादेशेषु तत्कालता
प्राप्नोति । 'इदम् इह' । आन्तर्यतोऽर्धं
तृतीयमात्रिकस्येदम् स्थानेऽर्धतृतीयमात्र
मिवर्णं प्राप्नोति ॥

(प्र०) अर्धतृतीयमात्रमिति । अत्वैकादेशयोः
कृतयोरित्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः ॥

(उ०) इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनाऽर्धतृतीयमात्रिक इत्यनु-
क्तमत आह—अत्वेति । परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे
इति भावः ॥

[दूषणवाधकभाष्यम्]

नैष दोषः । 'भाव्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं न' त्वेवं न भविष्यति ॥

(प्र०) भाव्यमानेनेति । 'नैव लोक' इत्ययं
परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादत्वमिह
भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्र-
संभवात्स्यादेव श्रुतः । श्रुताऽश्रुतप्रसङ्गे च 'श्रुतश्च
विषये स्मृत' इत्युच्यते । अत्र तु श्रुतस्यैव प्राप्तिः ॥

(उ०) श्रुताश्रुतेति । तादृशस्थले हि सपादसमा-
ध्यायीस्थेन श्रुतविधौ त्रिपादीस्थश्रुतस्याऽसिद्धत्वात्तद्विषयेऽ-
प्यनेनैव श्रुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे विधिलमिति
शास्त्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तद्बीजं । शास्त्रं त्वश्रुतविधानेन चरि-
तौऽर्थमिति । श्रुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यां-
शेऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनान्तरतमपरि-
भाषावाधकल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ गुणवृद्धयेज्भावेषु च ॥ * ॥

गुणवृद्धयेज्भावेषु च तत्कालता
प्राप्नोति । खट्वा-इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा-
उक्कम् । खट्वोक्कम् । खट्वा-ईषा खट्वेषा ।
खट्वा-ऊढा खट्वोढा । खट्वा-पलका खट्वै-

लका । खट्वा-ओदनः । खट्वोदनः । खट्वा-
पेतिकायनः, खट्वेतिकायनः । खट्वा-औप-
गवः खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्र-
चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
आदेशाः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) खट्वेन्द्र इति । संशयाऽत्र गुणवृद्धयो-
र्भावनम् । संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति
'भाव्यमानेने'ति परिहारस्यात्राऽसंभवः ॥

(उ०) संज्ञा चेति । कार्यकालपक्षेऽपि यथा
भाव्यमानत्वाऽभावस्तथोपपादितं वृद्धिसंज्ञासूत्रे ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी ।

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

[दूषणवाधकभाष्यम्]

नेत्याह । तादृपि परस्तपर इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तादृपि परस्तपरः, 'लूदोर'बिती-
हैव स्यात्-यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र
न स्यात् ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

नैष तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

[प्रतिबन्धा समाधानभाष्यम्]

अथ किं तकारे ? ॥ यद्यसन्देहार्थस्त-
कारो, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थ-
स्तकारः, दकारोऽपि ॥

[दूषणवार्तिकव्याख्याशेषभाष्यम्]

एज्भावे—कुर्वति कुर्वाथे । आन्तर्यतो-
ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीय-
मात्र एः प्राप्नोति ॥

(प्र०) एज्भाव इति । प्रत्याहारः 'पूतक्रतोरै
च' 'मनोरौ वा' इत्यादिसंग्रहार्थः । तत्र हि
मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात् ॥

(उ०) प्रत्याहार इति । 'वार्तिके गुणवृद्धयेज्मा-
वेपु' इति द्वन्द्वो, न तु कर्मधारयः, भाष्यविरोधादिति भावः ।
तत्र हीति । प्रमाणत आन्तर्यादिति भावः ॥

[दृपणोद्धारभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र
परस्ति

[शङ्कावार्तिकम्]

॥ * ॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे

सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
[सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः] सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका
ऋवर्णस्य स्थाने प्राप्नुवन्ति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । नहि
कश्चिद्विशेष उपादीयते-एवंजातीयको
गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति ।
अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्र०) ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याऽकार
एव गुणः स्यात्स चेप्यत एव । दीर्घस्य त्वेङो
स्यातां, तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य
च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया
तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते ॥

(उ०) नन्वेवं ह्रस्वे सर्वगुणप्रसङ्गरथाऽनुपपादनाद्वर्ण-
मात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह-समुदायापेक्षयेति ।
ऋवर्णोयह्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा ऋवर्णस्य स्थान रपर-

प्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ऋ-
वर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्' । उः स्थानेऽ-
ण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते ।
तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवान-
कार एवान्तरतमो भवति ॥

(प्र०) नवेति । 'उरण्पर' इत्यनेन गुणवृद्धि-
शास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाऽण् रपरो

भवतीति रश्नुतेरुः स्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धौ
भवत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । प्रतिलक्ष्यं लक्षण-
भेदाद्वर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । अङ्गाऽन्यस्येक ऋव-
र्णस्य रपरोऽण् रूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ।
'रश्नुते' रित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

[शङ्कावार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् ॥ * ॥

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य
प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनेकाल्त्वात्' ।
'अनेकाल्तिशत्सर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरा-
रौ क्रियमाणवलोऽन्यस्येत्येतद्वाधेनाऽनेकाल्त्वा-
त्सर्वादेशो प्राप्तः

(उ०) ऋवर्णस्येति । ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः । सर्वा
देशाविनि । तैत्वेऽपि समुदायान्तर्बलित्वाद्वर्णस्य तदैदे-
शत्वमपि खट्वस्य इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वाऽनकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वा-

दृवर्णादेशस्याऽविघातः ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अनेकाल्त्वस्य तदा-
श्रयत्वात्' । यदायमुः स्थाने[ऽण्] तदायम-
नेकाल्, अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णा-
देशस्य विघातो न भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । 'अङ्गस्ये'ति पृष्ठी पूर्वमेवा-
ऽन्यमिक्मनुसंहियते । ततश्च ऋवर्णस्य स्था-
नित्वे विशातेरपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्त-
मलोऽन्यस्येत्येत्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः ॥

(उ०) पूर्वमेवेति । अन्यथा ऋवर्णस्थानित्वाऽभावा-
द्परत्वमेव न स्यात् । न च समुदायान्तःपातिश्रकारा-
श्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानु-
मानिके प्रवृत्त्ययोगात् । खट्वस्य इत्यादौ तु 'पूर्वपरयो'-
रित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः । पूर्व-

प्रतीति । रश्नुतेरिति बहुव्रीहिः । ६ सर्वादेशत्वेपीत्यर्थः ।
७ तदादेशत्वम्-ऋवर्णादेशत्वम् । ८ 'मुपसं' । ९ 'त्यनुसंहार' ।

१ 'पजस्ति' । २ कचिज् । ३ अत्र-एषां गुणादीनां
मध्ये । ४ 'रश्नुतिस्थाने' । ५ यथाऽन्येऽन्यत्रानिष्पत्तेराह-

प्रकृतमिति । उपजीव्यं केवपि बोध्यम् । न बाधत
इत्यत्रऽनेकाल्पित्वसर्वस्येति सूत्रं कर्तुं ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

॥[*॥ अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् ॥*॥]

अथवाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्या-
प्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, अपरस्याप्यन्त-
रतम आदेशो नास्ति, एतदेवैतयोरान्तर्यम् ।

(प्र०) अधवेति । निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्व-
विधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । अनान्तर्यमेवेति ।
नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं,
रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः ॥
ऋवर्णस्य मात्रिकस्य मृत्रिकोऽकारो गुणोऽन्तर-
तमोऽस्त्येवेति चेत् । तदर्थस्य प्रयत्नस्योऽकरणाद-
दोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारौकाराव-
न्तररूपौ स्त इति चेत् । भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा
क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां
स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवे-
त्याद्युक्तम् ॥

(उ०) रेफवतो रेफानन्तरतमं पवेति अधवेत्युक्त-
मत आह-निर्वृत्तस्येति । परिग्रहाच्चेति । 'पाददन्ते'
त्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः । सद्दृश-
संबन्ध्यभाववत्त्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति
तात्पर्यम् । यत्नस्येति । परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः ।
स्थानकृतमिति । अनान्तर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृता-
न्तरतमाऽभाव इत्यर्थः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥[*॥ संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥*॥]

अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयो-
गो भवति । तद्यथा-‘तवाऽश्वो नष्टो ममा-
पि रथो दग्धः, उभौ संप्रयुज्यावहै’ इति ।
एषमिहापि—‘तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्ना-
स्ति, ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति,
अस्तु नौ संप्रयोगः’ इति ॥

(प्र०) संप्रयोगो वेति । यदा ‘स्थानेऽन्तर-
तम’ इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः ॥

(उ०) नष्टाश्वदग्धरथवदिति-बहुव्रीहिरभेदवद्भाति ।
पूर्वोक्तेनाऽधवेत्यनेन पौनस्त्यं परिहरति-यदेति ॥
केचित्तु-‘तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सद्दृश एवादेश
इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानयोः को
विशेषरतस्मादनान्तर्यस्याऽभावरूपस्य सादृश्यत्वाऽनङ्गीकारेऽ-
प्याह-नष्टाश्वेति । ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेश-
त्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावः । यथा
नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि असद्दृशयोरपि संप्रयोग
इति तात्पर्यं’मित्याहुः ॥

[एतत्समाधानबाधकभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्ववर्थात्प्र-
करणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्च
पुनरचेतनाः, तत्र किंकृतः संप्रयोगः ? ॥

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ
प्रयुक्ते स चेतनावान् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥[*॥ एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं, स्थानिनोऽवर्ण-
प्रधानत्वात् ॥*॥]

एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं प्राप्नोति ।
खट्वैलका मालौपगवः ॥
किं कारणम् ? ॥ “स्थानिनोऽवर्ण-
प्रधानत्वात्” । स्थानो ह्यत्राऽवर्णप्रधानः ॥

(प्र०) अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि
न्यायमाश्रित्युक्तमैकोक्षोत्तरभूयस्त्वादिति ।

(उ०) प्रधानत्वं-भूयस्त्वेन ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥[*॥ सिद्धं तूभयान्तर्यात् ॥*॥]

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥ उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन
भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ।

(प्र०) उभयान्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्यैचः
समुदायान्तरतमाभावादौचोश्चेत्युक्तम् । इह तु संभ-
वत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥

१ इदं वार्तिकं जुप्तं स्यादिति मन्मथे । व्याख्याभागस्य
दर्शनात् । २ अपिः कश्चिन्न । ३ ‘यत्न’ । ४ वर्णसाम्य-
कृतस्य = वर्णसाम्यकृतस्यान्तरतम्यस्य ।

५ सादृश्यम् = आन्तर्यम् । इदं च प्राचां मते
इत्यवश्यम् ।

६ कश्चिन्न । ७ न्यायं = दृष्टान्तम् ।

(३०) भूयस्त्वेत्यायस्तर्हि कोत्यत आह-ह्रस्वेति ॥

उरण् रपरः ॥ १ । १ । ५० ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमिवमुरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्-
'उः स्थानेऽणेव भवति रपरश्चे'ति । आहो-
स्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते- 'उः स्थाने-
ऽण् चाऽनण् च । अण् तु रपरः' इति ? ॥

(प्र०) उरण् । किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणा-
द्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते । तत्र किमादेशान्तराणां
बाधकमणं निर्वर्तयति, तस्य च वाक्यभेदेन रप-
रत्वम् । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते- 'उः
स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपरः' इति
प्रश्नः । तत्र केषांचित्पाठो 'ऽण् भवति रपरश्चे'ति ।
तत्रोऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः ।
अन्येषां तु पाठो 'ऽणेव भवती'ति । तत्र सामर्थ्या-
च्चाऽन्यनिवृत्तिः । सैवैवकारेण प्रदर्श्यते ॥

(३०) उरण् । भाष्ये-उरण्परवचनमिति भूत्र-
स्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन पष्ठोसमासः । नन्वन्यशब्देन न
स्थानी, आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वरवभावत्वात् । न स्थानि-
व्यतिरिक्तः, 'उर'णिस्थेतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवृत्तने
सामर्थ्याऽभावादत् आह-षष्ठीति । यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्था-
देशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणाऽस्य विधायकत्वं तु-
'इको गुणवृद्धी'इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यथन्य-
निवृत्त्यर्थत्वं नियमाकत्वेन, तदा 'अथ मतमेत'दिति वक्ष्य
माणस्य विशेषो न स्यादत् आनुषङ्गिकं तदित्याह-तत्रेति ।
अपूर्वं इति । वाक्यभेदेन-जिनत्यादिहृदात्तो भवति,
ऋवर्णस्य त्वण् भवति, स च रपरः' इत्यर्थ इति भावः ।
तत्र सामर्थ्यादिति । विशेषविधेः सामान्यविधिबाधक-
त्वेनेत्यर्थः । न तु वाक्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

॥ * ॥ उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-

त्तादिषु दोषः ॥ * ॥

उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-
त्तादिषु दोषो भवति ॥ के पुनरुदात्तादयः ? ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः

हृतिः, कृतं हृतम्, प्रकृतं प्रहृतम्,
नूँ पाहि ॥

(प्र०) उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाध-
कोऽण् प्रसज्येतेति भावः । स चोदात्तादिगुणो
न वेति सर्वथा दोषः । नूँः पाहीति । यद्यप्यस्मिन्
पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो न लभ्यते, तथापि 'नून् वे'
इति निपातनाद्भवति । नकारस्य तु रुत्वे कृतेऽ-
नुनासिको विधीयमानोऽणेत्र स्यान्न तु ऋकार इति
दोषः । प्रतिपदविहितैरिस्वोच्चादिभिरयं हि बाध्यत
इति तेषां रपरत्वं न स्यात्

(३०) स चोदात्तादिगुण इति । अत्र पक्षेऽनन्तर
स्थेति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन बाध इति भावः ।
नवेति । यत्रोपरिधितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः । भाष्ये
कृतिनिस्त्वरणाद्युदासः । कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वरणेऽन्तोदा-
त्तत्वे शेषनिषातेन ऋकारोऽनुदात्तः । प्रकृते- 'गतिरनन्तर'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिषाते 'उदात्तादनुदात्तस्यै'ति
स्वरितत्वम् । उच्चैरुदात्त इत्यादिषु पष्ठयन्तमच इत्यनुवर्त्तते
इति पक्षे 'जिनत्यादि'रित्यादावच इत्युपस्थितेः षष्ठीसद्भावा-
दुरणित्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् । नियमपक्षे वक्ष्यमाण-
दोषमत्राप्याकृत्य दर्शयति-प्रतिपदेति । तेषामिति । प्रत्या-
सस्योरणित्यनेन विधीयमानस्याऽणो विधीयमानमितिशेषः ॥

[द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चाऽनण् च ।
अण् तु रपर इति ।

[द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद्
गुणवृद्धयोरवर्णाऽप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

य उः स्थाने अण् स रपर इति
चेद्गुणवृद्धयोरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः । कर्ता
हर्ता वार्पण्यः ॥

(प्र०) गुणवृद्धयोरिति । भूतस्य चेदणो रप-
रत्वं क्रियते, तदा तु गुणवृद्धिविधावणोव दुर्लभ
इति दोषः ॥

(३०) दुर्लभ इति । ह्रस्वस्य गुणाऽकारलाभेऽपि
दीर्घस्याकारगुणाऽलाभः, वृद्धिस्तु नियमेनाऽण् न लभ्यते

७ 'मितिचेत्' पा० । ८ 'प्रसज्यते इति' । ९ वार्पेति ।
वृषगणस्यापत्यं वार्पण्यः । ८ स्वरितत्वम्-ऋकारस्य
स्वरितत्वम् ।

१ कचिन्न । २ एकत्र विधेयद्वयाऽसंभवादाह वाक्येति ।

३ तन्न-अन्यनिवृत्त्यर्थं । ४-तन्न=तत्रोपस्थितो सत्याम् ।

५ तन्न-तथा सति । ६ शेषपूर्णेन बोजनामाह-वाक्येति ।

इत्यर्थः । कर्तेत्याद्युदाहरणं भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् ॥

[द्वितीयपक्षदूषणभाष्यम्]

किं हि साधीयः-ऋवर्णस्याऽसवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरेडैची ? ॥

(प्र०) किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् ॥

(उ०) किमित्यस्य विशेष्यमाह-कारणमिति । भाष्यं असवर्णं । सदृशाऽभावे इत्यर्थः । ननु नियामकाऽभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह-ततश्चेति ॥

[द्वितीयपक्षवादिभाष्यम्]

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्रापि ऋवर्णस्याऽसवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरिवर्णोवर्णौ ॥

[आद्यपक्षवादिभाष्यम्]

अथ मतमेतत्-‘उः स्थानेऽणश्चान-
णश्च प्रसङ्गेऽणैव भवति रपरश्चे’ति,
सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः ॥

(प्र०) अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवा-
द्याह । नानेनाऽन्येषां बाधकोऽपूर्वोऽणं विधीयते,
किंत्वणनणोः प्रसङ्गेऽणैव भवतीति नियमः क्रियते,
स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः
प्राप्तिः ॥

(उ०) दोषपरिहारायाऽऽक्षेपवाचेवान्यनिवृत्त्यर्थमि-
त्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये-
अथ मतमिति । एतत्-वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृ-
त्त्यर्थमिति वदतो, मतं-समतं विवक्षितमित्यर्थः । सिद्धा
पूर्वस्मिन्निति । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । स
चेति । वाक्यभेदेनेत्यर्थः । नन्वेवमिकारोकारावपि स्याता-
मत आह-नच गुणेति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यत्तु तदुक्तम्-‘उदात्तादिषु दोषः’ इति,
स इह दोषो जायते, न जायते ? ॥

(प्र०) यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यत
इति विचारयति ॥

१ अस्य ‘तदक्षे साकाङ्क्षत्वा’दिति शेषः । २ ‘रिकारोकारौ’
३ ‘इकारोकारप्रसङ्गः’ । ४ इत्यदृश्य-आद्यवातिकोक्तस्य ।

(उ०) भवानिति । नियमपक्षवादीत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

जायते स दोषः ॥ कथम् ? ॥ उदात्त-
इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते, अनणोऽपि ॥

(प्र०) स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति-जायत
इति ॥

(उ०) स एवेति । विचारक एवेत्यर्थः ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

यद्यपि-[अणोऽपि] प्रतिनिर्दिश्यन्ते न
तु प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ स्थानेऽ-
न्तरतमो भवतीति ॥

(उ०) शङ्कते भाष्ये-यद्यप्यणोपीति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

कुतो नु खल्वेतत्-द्वयोः परिभाषयोः
सावकाशयोः समवस्थितयोः ‘स्थानेऽन्त-
रतमः’ इति ‘उरण् रपरः’ इति च, ‘स्थाने-
न्तरतमः’ इत्यनया परिभाषया व्यवस्था
भविष्यति, न पुररुण् रपर इति ? ॥

अतः किम् ? ॥

अत एव दोषो जायते-‘उदात्तादिषु
दोषः’ इति ॥

(प्र०) कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरि-
भाषाया अवकाशो ‘ऽकः सवर्णे दीर्घो’, ‘द्वयो द्वोऽन्य-
तरस्या’मिति । ‘उरण् रपरः’ इत्यस्यावकाशः कर्ता
हर्त्तेति । इहोभयं प्राप्नोति-कृतिरिति । परत्वा-
दियमेव प्राप्नोतीति दोषः ॥

(उ) परिहरति-कुतो न्विति । तमग्रहणसहित-
स्याप्यवकाशप्रदर्शनाय ‘द्वयो द्वो’ इत्युक्तम् । उरण् रपर
इत्यस्यावकाश इति । गुणविधौ ‘स्थानेन्तरतम’परि-
भाषानुपरिधितः ऋवर्णसमुदायान्तरतमगुणाऽभावादिति भावः ।
यद्यपि भाष्यादिनिगमनाऽभावो लभ्यते, तथापि ‘एष दोषो
जायत इत्युत्तरग्रन्थाऽसङ्कते विनिगमकं प्रदर्शयान्तरतमपरि-
भाषाऽशक्तिमुपादयति-परस्वादिति ॥

[दोषान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपद-

५ इतिपक्षे-इत्यभिमतनियमपक्षे । ६ तदुक्तमिति-
तरिमपक्ष उक्तमित्यर्थः । ७ कचिन्न ।

मादेशा उच्यन्ते, तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति-
'ऋत इच्छातोः' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति ।

(प्र०) ये चाप्येत इति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्ग-
स्तत्राऽनेन नियोगः क्रियते, तत्र तच्छेषभूतं रप-
रत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः ॥

(उ०) ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रप-
रत्वाऽप्राप्तिरत आह-यत्रहीति । 'प्रो यल्ली'ति लत्वविधा-
नादावृत्त्या तेषामपि रपरत्वमिति चेत्, ऋकारान्तगंतरेफस्य
लत्वार्थं तस्यादिति न दोषः । भाष्ये-येचाप्येत इति
बहुवचनेनाऽऽश्लेष्यधामिति ईत्वसङ्ग्रहः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रसङ्गे रपर-
त्वात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव
रपरो भवतीति ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । विधियाक्यैरस्यैकवाक्य-
तायां विधानकाल एवाऽणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः ॥

(उ०) विधीति । ऋवर्णस्थानिकाऽण्विधाक्यैरित्य-
र्थः । एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः ।

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनु-
च्यमानं गंस्यते ? ॥ स्थान इति वर्तते ।
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेऽण्
विधीयतेऽपि तु लक्षणान्तरेण । तत्र विध्यङ्गभूता
'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषा नोपतिष्ठते । तथा
चोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्यत्र स्थानग्रहणं
कृतम् । तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग
इति स्थानग्रहणाऽनुवृत्त्या 'उः स्थाने य आदेशो-
ऽणित्येतावलभ्यते, न तु प्रसज्यमान इति । आदेश
इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथ वा स्थानग्रहणा-

नुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते, नतः स्थान
इति । ततश्चाऽण आदेशरूपतानियमेन न लभ्यत
इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः ।

(उ०) ननु 'उ'रिति षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वस्य लाभः
स्यादत आह-नहीति । एवं चाऽयमनुवाद इति भावः ।
विध्यङ्गेति । विधेयेन साक्षाद्यत्र संबन्धस्तत्र सा परिभाषे-
त्यर्थः । 'उदात्तस्वरितयोर्वणो' 'लः परस्मैपद'मित्यादावनु-
वादेऽप्यस्याः प्रवृत्त्यर्थे वेषभिरयादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति
बोध्यम् । उः समीप इति । तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो
रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । सामीप्यं चेषव्यवहितेऽपीति भावः ।

स्थाने य आदेशोऽणिति । अनुवर्तमानस्थानेग्रहणमु-
रित्यस्य संबन्धिऽशब्दत्वात्तत्रैव संबध्येतेत्यर्थः । नन्वेवमादेशः
स्थानेन विशेषित एवेति 'आदेशोऽविशेषित' इति
भाष्याऽसङ्गतिरित्यत आह-प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवा
स्थानेति । 'स्थान'शब्दस्य प्राधान्यादपर इत्यनेन संबन्ध
इति भावः । तत इति । अणः स्थाने-पदार्थेनाऽविशेषणा-
दित्यर्थः । एवं च नादेऽऽशान्तराणां बाधकोऽपि नृप्राप्ते,
नापि नियमः, नापि विहितस्य रपरत्वं, प्रसज्यमानत्वेन
विशेषणात् । किं तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतैवाऽस्येति
बोध्यत इति बोध्यम् । अथवेति । स्थानपदेन प्रसङ्गकालो
लक्ष्यत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

आदेशश्च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥
द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रै-
वमभिसंबन्धः करिष्यते-उः स्थाने अण्
स्थान इति । उः प्रसङ्गेऽण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवति

(प्र०) द्वितीयमिति । तच्चाऽर्थात् प्रथमान्तं
संपद्यते । अथ वा सतम्भ्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो
भवति-प्रसङ्ग एवाऽत्राऽण् रपरो भवतीति । इदा-
नीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति, 'स्थानेन्तरतम' इत्य-
नया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकारएव
प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धी च
ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत
इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति ॥

(उ०) ऋकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूप-
तश्च सदृशत्वादिति भावः ॥

१ दोषः-रपरत्वादिप्राप्तिरूपो दोषः । २ न दोषः-न
भाष्यासङ्गतिः । ३ इतिः कश्चित् । ४ रपरत्वं-रपरत्वमात्रम् ।

५ कश्चित् । ६ 'समीप' । ७ तत इति । तदनुपस्थि-
तेरित्यर्थः । ८ एवं चेति । तथाऽर्थलाभे चेत्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽणग्रहणं किमर्थं, न ऊ रपरं
इत्येवोच्येत ? ॥

[जिज्ञासाभाष्यम्]

‘ऊ रपर’ इतीयत्युच्यमाने क इदानीं
रपरः स्यात् ? ॥

[जिज्ञासासमाधानभाष्यम्]

य ऊः स्थाने भवति ? ॥

कश्च ऊः स्थाने भवति ? ॥ आदेशः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु
रपरप्रतिषेधः ॥ * ॥

‘आदेशो रपर’ इति चेद्रीरिविधिषु
रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ के पुना
रीरिविधयः ? ॥ अकङ्गलोपाऽऽनङ्गन्-
रीङ्गिङ्गदेशाः ॥

अकङ्ग-सौधातकिः । अकङ्ग ॥

लोप-पैतृष्वसेयः । लोपे ॥ आनङ्-होता-
पोतारी । आनङ् ॥ अनङ्-कर्ता हर्ता ।
अनङ् ॥ रीङ्-मात्रीयति पित्रीयति ।
रीङ् ॥ रिङ्-क्रियते ह्रियते । रिङ् ॥

(प्र०) रीरिविधिविति बहुवचननिर्देशा-
द्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति-के पुनरिति ।
पैतृष्वसेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् ।
होतापोतारविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते
तस्याऽसिद्धत्वाज्जलोपो न स्यात् ॥

(उ०) ननु वार्तिकोक्तरीरिविध्योक्तात्वात्तस्य चोप-
लक्षणत्वे प्रमाणाऽभावात् ‘के पुन’रिति प्रश्नानुपपत्तिरत
आह-बहुवचनेति । सौधातकौ-सुधातुरकङ्चेति
इत् । पैतृष्वसेये-दकि लोपस्तत एव ढक्च । ननु लोपरय
रपरत्वे तं विनाऽपि यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह-
लोपेति । रपरत्वाऽभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्या-
ऽभिधित्तमिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः
स्थाने नेति कथं रपत्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माद्विधिषु-

१ ‘रपरो भवतीत्येवो’ ।

वैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आनङ्गनङ्गौ-‘आनङ्-
नङ्गोद्वन्द्वे’ ऋदुश्चेति विहितौ । रेफस्येति । झलग्रहणा-
पकर्षाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफग्रवण-
मेव दोषोऽत्रेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उदात्तादिषु च ॥ * ॥

उदात्तादिषु च ॥ ॥ किम् ? ॥

रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ कृतिः
हृतिः । कृतं हृतम् । प्रकृतम् प्रहृतम् । नः
पाहि । तस्माद्वणग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । ख-
ट्टर्यः मालर्यः ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? ॥ उः स्थाने अण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवतीत्युच्यते, न चायमुरेव
स्थानेऽण् शिष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥
उच्चाऽन्यस्य च ॥

(प्र०) एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति
समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च
ऋवर्णरूपत्वाऽभावादिति भावः ।

(उ०) समुदायस्येति । द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति
भावः ।

॥ * ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा ‘मावा न भोक्तव्या इत्युक्ते-
मिश्रा अपि न भुज्यन्ते ।

(प्र) अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यननो-
द्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते । अवयवावेव-
चोऽपेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्थान
इति भावः ।

(उ०) उद्भूतेति । अतएव द्विवचननिर्देशः । तस्मा-
दवयवैव प्रत्येकं स्थानित्वमुद्भिरिति भावः । न चावयवभेद-

१ कश्चित् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

स्थोद्धूतत्वविवक्षा नाम तद्वत्संख्यायाः समुदाये आरोपो, नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह—अवयवावेव चेति । 'इतरेतरयोग' इति शेषः । एवं च तत्र समुदायस्यावयवाऽभेदेन बोधनाद्विवक्षेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः । अयमेव चोद्धूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ॥

[समाधाननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदा-
देशे रान्तप्रतिषेधः ॥*॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे
रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ ।
यथैवोश्चाऽन्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भव-
[ती]ति, एवं य उः स्थानेऽण् चाऽनण् च
सोऽपि रपरः स्यात् ॥

(प्र०) रान्तप्रतिषेध इति । आनङ्गि विधी-
यमाने आकारस्याऽणो भावादित्यर्थः । तस्मादव-
यवग्रहणादित्यस्याऽतिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षाद्वर्ण-
स्याऽण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेश-
स्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमेव ॥

(उ०) भाष्येऽगृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य
स्थानित्वेपि तदन्तर्गतावयवस्यापि स्थानित्वमादाय ऋस्था
निकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह—अवयवग्रहणात्सिद्ध-
मिति चेदिति । रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥

[व्याख्यानान्तरे दूषणभाष्यम्]

यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रप-
रत्वमुच्येत । खट्वर्थः माल्वर्थः—नैवं
शक्यम् । इह हि दीर्घः स्यात्—कर्ता हर्ता
किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते, न
चैतद्वर्णान्तम् ॥

(प्र) यदि पुनरिति । 'उ'रिति वर्णग्रहणाद्वर्ण-
ग्रहणं च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायाद-
वर्णान्तस्य ग्रहणम् । 'खट्वर्थः' इत्यत्र च समुदाय
ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति ।
'अङ्गस्येति' षष्ठी अन्यमलमुपसङ्गतेति ऋवर्ण-
स्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो

भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति, 'उर'-
णिति भूतानुवादात् । न च प्रदेशेषु तदन्तस्य
कार्यम्, अन्यस्यैवाऽनुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादना-
दिति भावः ॥

(उ०) ऋवर्णान्तैति । शब्दशास्त्रप्रस्तावाच्छब्द-
रूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । नन्विकाऽङ्गे
विशेष्यमाणे तदन्तविधेरवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह—
अङ्गस्येति । षष्ठीति । 'इगन्ताङ्गान्तस्य गुण' इति वाक्यार्थ
इति भावः । भाष्ये लक्ष्याऽसिद्धिदोषो ऋवर्णान्तस्येत्यर्थे
उक्तः । स्वयं तदर्थाऽसम्भवमप्याह—न चेहेति । भूतानु-
वादादिति । एवं चाऽनुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया
अप्यप्रवृत्तिः । यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहिताभूतानु-
वादादित्यर्थः । यत्र हि साक्षाद्वर्णाहं विशेषणसमानाधिकरणं
विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । गमकं
विना शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु न तदन्तविधिरिति भावः ॥
न च प्रदेशेष्विति । इह तदन्तविध्यभावेपि यदि प्रदेशेषु
ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वं स्यात्तत्तदनुवर्णना-
नुवादेपि एकदेशद्वारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं, तदपि नास्तीति भावः ।
इदं चिन्त्यम् । वृद्धिर्यस्येत्यादावीद्वैद्व्यवचनमित्यादौ चानुवादे
पि संज्ञाप्रवृत्तेः । सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय
तदन्तविधौ गमकम् । अतो भाष्योक्त एव दोषः ।

[उक्तदूषणनिरासभाष्यम्]

ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन
ऋवर्णान्तम् ।

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावो, न चैषोऽर्थ-
वान् । तस्माद्वैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः—मातुः पितुरिति ॥

(प्र) अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रैकाक्ष्वम् ।
अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूप-
ता च व्यवस्थाप्यते । इह चेति । उपसंख्यान-
स्याऽतिव्याप्येत्यर्थः । मातुरिति । रपत्वे कृते
विभक्तिसकारस्य स्त्वम् । पूर्वस्य 'रोरी'तिलोपः ।
'दूलोप' इति दीर्घत्वम् । तत्र 'मातू' रिति
प्राप्नोतीति भावः ।

१ कश्चित् । २ 'न प्रसज्येत' । ३ तदन्तविधि-
रिति । 'स्वीक्रियत' इति शेषः ।

४ भाष्यमिति । तथा च 'भाष्याऽसङ्गतिरिति भावः ।
५ इदम्—नैवदोषम् ।

(उ०) भाष्ये-अर्थवतेति । इदमसहायत्वोपलक्षणम् । अत एव 'कुरुते' इत्यादावनर्थकेनाऽपि सः । तत्र हि स द्विसंकोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् । भाष्ये-इह चेति । 'एकादेशस्योपसङ्गान'मित्योपसङ्गानां नकारपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसङ्गानाऽतिव्याप्ते रिति भावः । मातुरिति । 'ऊ रपर' इति पूर्वोक्त-भाष्यप्रयोगविरोधात् 'अत उ' इति तपरत्वान्मातुरित्यादौ न दीर्घ इत्यापास्तं वेदितव्यम् ।

[समाधानभाष्यम्]

उभयं न वक्तव्यम् ॥ कथम् ? ॥ यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसाधन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—देव-वृत्तस्य पुत्रः, देववृत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्र) द्वयोरिति । अवयववेवान्नाऽपेक्षितपर-स्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादा-दे-रेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति—तृती-यान्तादाद्यादित्वात्तसिः । तद्यथेति । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते, तद्यथापि पूर्वपरा-भ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकला-वेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाऽण इति रपरत्वाऽभावः ।

(उ) उक्तेऽर्थे गमकमाह—अतएवेति । पञ्चम्यन्तात् स्थित्यर्थोऽसङ्गतेराह—तृतीयान्तादिति । समुदायस्येति । प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणऽभावादित्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं मातुः पितुरिति ? ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

अस्त्यत्र रपरत्वम् ॥

[आक्षेपस्थापनपरभाष्यम्]

का रूपसिद्धिः ?

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

'रात्सस्ये'ति सकारस्य लोपो,

रेफस्य विसर्जनीयः ॥

(उ) भाष्ये-रात्सस्येति । सलोपे क्वस्याऽसिद्ध-त्वादिति भावः ।

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इह हि—मातुः करोति

पितुः करोतीति, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्त्वं प्रसज्येत ॥

(प्र) अप्रत्ययेति । 'अ'सित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः ।

(उ) असित्ययमिति । प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥

(प्र) प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः ॥

(उ) अकारोपीति । सूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लक्षणिक इति भावः ।

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो 'रात्सस्ये'ति ।

(प्र) लुप्यते इति । सकारसन्निधिकां लोपे नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा, समुदायसन्निवेशिनीत्वा-त्तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उक्ते च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः, स च लुप्त इति भावः ।

(उ) उक्ते च कृत इति । न चैकादेशस्य परादिव-त्वेनोसित्यस्य प्रत्ययतर्था लोपे 'एकादेशविकृत'भ्यायेनो-रित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययाऽवयवत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, त्रिपाथा असिद्धत्वेन तत्रान्तादिवद्भावाऽप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाऽभावात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेन तु 'मातृ'सित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानित्वाऽभावात् । भाष्ये'लुप्यतेऽत्र प्रत्यय विसर्जनीय'इति पाठे योऽत्र प्रत्ययरथानिकत्वेन तवामिमौ विसर्जनीयः, स लुप्यते न दृश्यते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः ।

एवं तर्हि—

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ आतुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेश-निमित्तात्त्वप्रतिषेधस्य ॥*॥

१ 'प्राप्नोति' । २ 'लक्षणिक इति' । एवञ्च प्रत्ययावयव-भिन्नविसर्गस्येत्यर्थः । अतएव कविभिः कृतमित्यादौ न षत्वम् । अग्निः करोतीत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवत्वाऽभिज्ञत्वं

नोप्यम् । ३ तदादेशः । अकारादेश उक् । तथाच विसर्गस्य तत्संबन्धित्वाऽभावात्त्वं स्यादेवेति भावः । ४ लोप इति । रूपस्याऽसिद्धत्वा रात्सस्येति सूत्रेण सलोप इत्यर्थः । ५ तत्र—तत्र कर्तव्ये । सूत्राऽप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

यद्यं कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दं पठति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-नैकादेशनिमित्तात् पठ्यं भवतीति ॥

(प्र०) एकादेशनिमित्तादिति । एकादेश-शास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः ।

(उ०) एवं तर्हि भ्रातृपुत्रेति । त्रिपाषामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढोऽभिसन्धिः । कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिमेकादेशपदे लक्षणां च दर्शयति-एकादेशशास्त्रमिति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरयं पूर्वान्तः, अहोस्वित्परादिः, आहोस्विदभक्तः ? ॥

[जिज्ञासामाध्यम्]

कथं चोऽयं पूर्वान्तः स्यात् ? कथं वा परादिः ?, कथं वा अभक्तः ? ॥

[जिज्ञासामाधानभाष्यम्]

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते, ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः ॥

(प्र०) यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यम्, तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवाऽन्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाऽण् रपरो विधीयते, तथाप्यानङ्ग इव साक्षादत्राऽर् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्य-पर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः ।

(उ०) यद्यपीति । तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः । प्राधान्यादिति । रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वान्तावयवभूतरपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे 'रपर' इति समासश्च सौत्रत्वात्साधुः । [रः परो यस्येति बहुव्रीहिः । अवयवत्वमेव षष्ठ्यर्थः । वर्णं वर्णान्तरावयवत्वं तु गौणम् । यथा 'ह्रस्वस्य तु' गित्यादाविति तात्पर्यम्] । नन्वरारादिरूपेण विधानात्कथमभक्तत्वादिशङ्केत्यत आह-यद्यपीति । अविधानादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । तात्पर्येति । प्राप्तोऽप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः । केवलेति । रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः । यत्तु अथमपि विचारो 'भूतस्याऽणो रपरत्व'मिदं पक्षे 'नष्टाश्चरय-

न्यायेन । अनान्तर्गमेवान्तर्गममिति श्रकारस्याकारावेव गुणवृद्धौ भविष्यतः । अरारादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङ्गादौ नकारविषयो यथा न विचाररतयात्रापीति तत्त्वमिति । तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्याऽस्थितत्वादयुक्तम् ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

[अभक्तत्वपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वर-

हलादिशेषाविसर्जनीयप्रतिषेधः

प्रत्ययाऽव्यवस्था च ॥*॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति-गीः पूः । 'रेफवकारान्तस्य धातो'रिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(उ०) वार्तिके प्रतिषेधः-अभावो निवर्त्तनं च । आद्ये 'स्या'दिति शेषः, द्वितीये 'वक्तव्य'मिति । गृपोः किपि गीः पूः । ऋत इत्, उदोष्ठ्येतीत्त्वोत्त्वे ।

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते, न पुनः पदं विशेष्यते-रेफवकारान्तस्य पदस्येति ? ।

(उ०) भाष्ये-पदमिति । पदस्येत्यनुवर्त्तमानमित्यर्थः

[उपपत्तिभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत-अग्निर्वायुरिति ॥

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकं-रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातो'रिति ॥

[उपपादनभाष्यम्]

एवमपि-प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः, प्रियसेनानिः-अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति-गीः पूः । दीर्घं ॥

[लवोदाहरणभाष्यम्]

लत्व-लत्वं च न सिध्यति । निजे-

१ 'वाऽयं' । २ कचिच्च । ३ प्राप्तेति । दक्षा जुहोतीत्यादिवाप्राप्ताप्राप्तवादेनेत्यर्थः । ४ न्यायेनेति पूर्वान्वयी ।

'अनान्तर्गम'मित्यस्य तदाहोत्यादिः । ५ व्युत्क्रमेण दोषमाह-अभक्ते इति । ६ व्याख्या लुप्त स्यात् ।

गिल्यते । 'प्रो यङी'ति लृत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्र०) लृत्वं चेति । 'प्र' इत्यवयवपृष्ठीति चोद्यम् ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'प्र' इत्यनन्तरयोगैषा पृष्ठी ॥

(उ०) अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहित-
वाची ।

[दोषसाधकभाष्यम्]

एवमपि स्वर्जं गिल्यते इत्यत्राऽपि प्राप्नोति ॥

[दोषवाधकभाष्यम्]

एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयि-
ष्यामः । अथ वा 'प्र' इति पञ्चमी ॥ लृत्वं ॥

[यक्स्वरोदाहरणभाष्यम्]

यक्स्वरः । यक्स्वरश्च न सिध्यति ।
गीर्यते स्वयमेव । पूर्यते स्वयमेव । 'अचः
कर्तृयकी'त्येष स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण
व्यवहितत्वात् ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमवि-
द्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् ॥
यक्स्वरः ॥

(उ०) स्वरविधाविति । यद्यपि ह्रस्वरप्राप्ते
स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एवाऽचः कर्त्तृ-इति सूत्रेऽच
इति चरितार्थः, तथापि तदनाभयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ।

[अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यस्तस्वरः—अभ्यस्तस्वरश्च न
सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि
स्म ते बिभ्रुः । 'अभ्यस्तानामादिख्यात्तो
भवति अजादौ लसार्वधातुके' इत्येष
स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण व्यवहितत्वात् ।

(प्र०) पिपरुरिति । पृ लङ् क्षि शपः श्लुद्धि-
र्वचनम् । अस्तिपिपरुर्लोभेतीत्वम् । 'सिजभ्यस्ते'ति
जुस् । 'शुसि चे'ति गुणः ।

(उ०) भाष्ये माहप्रयोगोऽहभावाय, तस्मिन् हि

१ 'बद्धवतीति' ।

अदस्वरः स्यात् । हिप्रयोगो 'हि चे'ति निषातनिषेधाय,
'स्म'शब्दो लङ्सिद्धये ।

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानव'दिति नारित व्यवधानम् ॥
अभ्यस्तस्वरः ॥

[हलादिशेषोदाहरणभाष्यम्]

हलादिशेष-हलादिशेषश्च न सिध्यति ।
ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिशेषो
न प्राप्नोति । हलादिशेषः ॥

(प्र०) ववृत इति । अभ्यासावयवस्याऽनादे-
र्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः ।

(उ०) अभ्यासावयवस्येति । गर्भवदनवयवस्यापि
तद्ग्रहणेन ग्रहणं 'तन्मध्यपतित'न्यायेन, नत्वेतावताऽवयव-
त्वमिति अमितव्यमिति भावः । यद्वा ऋवर्णान्ताभ्यासस्ये-
त्यर्थे पूर्वं तकारस्य हलादिःशेषेण निवृत्ताबुदत्वम्, ततः
पुनर्हलादिः शेषो न स्यात्, अनवयवत्वादिति भावः । नचैवं
'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनर्हलादिःशेषोऽनापत्तिरिति
वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् ॥

[विसर्जनीयोदाहरणभाष्यम्]

विसर्जनीय [प्रतिषेधे] । विसर्जनीयस्य
च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः नार्पत्यः ।
'स्वरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः
प्राप्नोति । विसर्जनीय [प्रतिषेधे] ॥

(प्र०) नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधि-
स्तदादि सुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वा-
द्विसर्जनीयप्रसङ्गः ॥

(उ०) नृकुटीशब्दाद्भवादावण् । नृपतेर्दित्यदित्येति
ण्यः । ननु रेफान्ताच्च सुप्तिङ्विधिरिति कथं तदन्तस्य प्रत्यय-
लक्षणेन पदत्वमत आह—यस्मादिति । यस्माद्विधिरन्तद्विधि-
नृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन, तदादित्वं च रेफान्तस्य
मुख्यम्, सुबन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

[प्रत्ययाऽव्यवस्थोदाहरणभाष्यम्]

प्रत्ययाऽव्यवस्था च । प्रत्यये च
व्यवस्था न प्रकल्पते—किरतः गिरतः ।
रेफोऽप्यभक्तः, प्रत्ययोऽपि । तत्र व्यवस्था
न प्रकल्पते ॥

२ कुप्तं स्यात् । ३ कचिच्च ।

(प्र०) किरत इति । एकवचने किरतीति नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः । आज्ञं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति, कृते चित्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादि-त्त्वम्, तत्र रेफोऽभक्तत्वात् भवत्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते । अथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽध्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेऽपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाऽव्यवस्थोक्ता ॥

(उ०) एकवचनान्तानुदाहरणे बीजमाह—एकेति । नित्यत्वादिति । विकरणविधौ 'सार्वधातुके' इति विषयसप्तमी । अन्यथाऽभक्तत्वेऽनन्तरसार्वधातुकाऽभावेन विकरणाप्राप्तेरनित्यत्वं व्याहृतं स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । तसो ङित्वादिस्वस्यैव प्रवृत्तेः । न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ।

[पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

[पूर्वान्तपक्षे दूषणाक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ पूर्वान्ते र्ववधारणं विसर्जनीयप्रति-

षेधो यक्स्वरश्च ॥*॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यं—
'रोः सुपि' । रोरेव सुपि नान्यस्य रेफस्य ।
सर्पिषु घनुषु । इह माभूत्-गीर्षु-पूर्यु ।

(प्र०) गीर्ष्विति । परादौ मुन्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेऽपि तदादिर्वात्प्राप्तिरिति कर्तव्यं र्ववधारणम् ॥

[पक्षान्तरेऽपि लाघवाऽभावभाष्यम्]

परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं—चतुर्विधेत्येवमर्थम् । [र्ववधारणम्] ॥

[विसर्जनीयप्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्]

विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः । नार्पत्यः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥

[इतरपक्षेऽपि लाघवाऽभावभाष्यम्]

परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कलिपरित्येवमर्थम् । कल्पिपद-सङ्घातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति कृत्वा विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ [विसर्जनीयप्रतिषेधः] ॥

(प्र०) कल्पिपदेति । नृकल्पशब्दादिजि वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य । ततश्च [नृशब्दस्य] कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते । तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्याऽवयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेत्यवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः । क्वचित् 'कल्पपद-संघातभक्त' इति पाठः । तत्रायमर्थः—कल्पशब्दस्य संबन्धि यत्पदं 'नार्कलि'रिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसङ्घातः कल्पिशब्दस्तद्वक्त इत्यर्थः ॥

(उ०) नृकल्पेति । नृशब्दात्कल्पप्रत्ययः । पदसंज्ञेति । स्वादिष्वित्यनेन । यद्यसौ कल्पशब्दावयवः स्यात्तदा स्वावयवभूतरेफान्तरस्य 'नार्कलित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यार्वान् स सर्वोऽपि गृह्यते, न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमत आह—पदशब्देनेति । कल्पिरूपः पदसङ्घातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नायं दोष इति भावः । वृद्धेर्वहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु नोक्तम्, त्रिपादी-रथेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥

[यक्स्वरोदाहरणभाष्यम्]

यक्स्वरः । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव, पूर्यते स्वयमेव । 'अचैः कर्तृयकी'त्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

[दूषणाधिकभाष्यम्]

नैव दोषः । उपदेश इति वर्तते ॥ [यक्स्वरः] ॥

(उ०) भाष्ये उपदेश इति वर्तत इति । अचैः कर्तित्यत्र तास्यनुदासोदित्यत इत्यर्थः ॥

१ कचिन्न । २ 'तदादिवचनात् । ३ लुप्तं स्यात् ।
४ यावान्—यावान् पदप्रत्ययः संबन्धि ।

५ अचः कर्तित्विति । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिस्वाचो वेति सूत्रार्थः ।

[परादिपञ्चाश्वपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु परादिः ॥

[परादिपञ्च दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ परादावकारलोपोत्वपुवप्रतिषेधश्च-
ङ्युपधाह्रस्वत्वामिटो व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽ-
भ्यस्ततादिस्वरो दीर्घत्वं च ॥ * ॥

यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः ।
कर्ता हर्ता । 'अतो लोप आर्द्धधातुके'
इत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये-अथवा पुनरस्तु परादिरिति ।
वंधारणविसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्तृभ्यतायाः पूर्वान्तपरादि-
पक्षयोः समत्वात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः, पूर्वान्तो वेत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद्भ्यासलोपाह वार्तिककारः-परादा-
वितृप्त्यर्थः । 'परादा'विति वार्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेध-
पदेन पष्ठोत्तरपुरुषः । 'वक्तव्य' इति शेषः । चङ्युपधाह-
स्वत्वं वक्तव्यम् । अग्रे सर्वत्राऽयमेव शेषो बोध्यः ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः, उपदेश इति वर्तते ॥

(ड०) उपदेश इति वर्तते इति । अतो लोप
इत्यत्रानुदात्तोपदेशोत्पत्तिरिति इत्यर्थः ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

यद्युपदेश इति वर्तते-धिनुतः, कृणुतः ।
अत्र लोपो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) धिनुतइति । एकवचनेऽसत्यप्यकार-
लोपे आद्रुणेन वा, विकरणस्य वा गुणेपररूपेण वा
धिनीतीति सिद्ध्यतीति द्विवचनमुदाहृतम् ॥

(उ०) पररूपेण-अतोऽगुण इत्यनेन ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ॥
किं तर्हि ? ॥ आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते-
आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति ॥
अकारलोप ॥

(प्र०) आर्द्धधातुकोपदेश इति । सैनियोगेन

चाऽकारस्य विधानादार्द्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारा-
न्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः ॥

[औत्वादहारणभाष्यम्]

औत्व-औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार
जहार । 'आत औ णलः' इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्ती'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति
रेफस्यौत्वेन भाव्यम् । नैष दोषः, 'णल' इत्यनेन
यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं, तस्याऽकाऽरा-
न्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते, सरेफस्य त्वनुमीय-
मानत्वाद्देशाऽभावः । प्रत्याय्यप्रत्यायकाऽभेदविव-
क्षायां षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते ॥

(उ०) नन्विति । 'आदेः परस्येति' 'निर्दिश्यमान'-
परिभाषावाचकमित्यभिमानः । 'तस्यैवायमनुसंहार'
इत्युत्तरम् । ननु सूत्रे उच्चारितस्य णलो नादेशः, किंतु तत्प्र-
त्यायिताऽकारस्येति पष्ठोनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युक्तं स्यादत आ-
ह-प्रत्याय्येति । निर्दिश्यमानस्येत्यस्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे
तुपादन्तस्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ औत्व ॥

(प्र०) रेफेणेति । यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं
तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट्
इति चेत् तदा व्यवधानाऽभावात् स्यादेवादेशः ॥

(ड०) यदि त्विति । तथा तु वक्तुमशक्यं, सर्वत्रा-
देशापत्तेरिति भावः ॥

[पुक्प्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्]

पुक्प्रतिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कार-
यति हारयति । 'आतां पु'गिति पुक्
प्राप्नोति ॥ पुक्प्रतिषेधः ॥

[चङ्युपधाह्रस्वत्वोदाहरणभाष्यम्]

चङ्युपधाह्रस्वत्वम्-चङ्युपधाह्रस्वत्वं

१ 'इदमेव व्याख्या लुप्ता स्यात् । २ कश्चिद् ।

३ 'वचनं समुदाहृतं' । ४ सैनियोगेनेति । अकारस्य

सैनियोगेनार्द्धधातुकस्य विधानादित्यर्थः । ५ 'व्यन्ते ।

६ वक्तुं-वक्तुमप्यशक्यम् ।

च न सिध्यति । अचीकरत् अजीहरत् ।
'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं न
न प्राप्नोति ॥ चङ्युपधाह्रस्वत्वम् ॥

[इटोऽव्यवरथोदाहरणभाष्यम्]

इटोऽव्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न
प्रकल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडपि
परादी, रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रक-
ल्पते ॥ इटोऽव्यवस्था ॥

(प्र०) आस्तरितेति । नित्यत्वादुणे रपरत्वे
च कृते 'नेड्वशि कृती'ति प्रतिषेधादप्रवृत्ति-
लक्षणेऽटोऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्व इडि-
त्यनिष्ठा व्यवस्था प्राप्नोति ॥

(उ०) कथं तर्हीडपीत्यादिभाष्यमत आह-प्रवृत्तौ
वेति । नेड्वशीत्यश्रोपदेश इत्यपकृष्योपदेशे वशादेरेव
निषेध इति भावः ॥

[अभ्यासलोपोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्त-
व्यः । ववृते ववृधे । 'अभ्यासस्ये'ति हला-
दिशेषो न प्राप्नोति ॥ अभ्यासलोपः ॥

(उ०) भाष्ये-ववृत् इति । ऋवर्णान्ताभ्यासस्या-
ऽदित्यर्थे पूर्व तलोपे पश्चाद्रेफः, तरय लोप इति पक्षे इदम् ।
'वव्रे' इत्यप्युदाहार्यम् ॥

[अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यस्तस्वः । अभ्यस्तस्वरश्च न सि-
ध्यति । मा हि स्म ते पिपेरुः, मा हि स्त
ते बिभ्ररुः । 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भव-
त्यजादौ लसार्धधातुके' इत्येष स्वरो न
प्राप्नोति ॥ अभ्यस्तस्वर ॥

[तादिस्वरोदाहरणभाष्यम्]

तादिस्वरः-तादिस्वरश्च न सिध्यति ।
प्रकर्ता प्रकर्तुम् । 'तादौ च निति कृत्यता'-
वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(उ०) प्रकर्तेति । तुन् । एषस्वरः-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

[उक्तदूषणवाचकभाष्यम्]

नैष दोषः । उक्तमेतत्-“कृदुपदेशो वा

ताद्यर्थमिडर्थम्” इति ॥ तादिस्वरः ॥

(उ०) कृदुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं तादाविति
सूत्रे कृद्वहणमिति भाष्योदाहृतवाचिकार्थः । तादावितिसूत्रेण
गतेः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाची
च धातुः । तत्र तिङ्गते पूर्वपदाऽभावेन कृदन्त एव सिद्ध-
मिति कृद्वहणमुक्तार्थम् । न च कृद्वहणाऽभावे तादित्वमु-
त्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतरितेत्यादावेव
स्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् । भूतनित्य-
प्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ॥

[दीर्घोदाहरणभाष्यम्]

“दीर्घत्वं । दीर्घत्वं [च] न सिध्यति । गीः
पूः । 'रेफवकारान्तस्य धातो'रिति दीर्घ-
त्वं न प्राप्नोति ॥ दीर्घत्व ॥ [उरणपरः] ।

(प्र०) गीरिति । अन्तरङ्गत्वादिलोपे कृते
इत्त्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इति कल्पनायां
रास्स्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्त-
पक्षोऽत्र स्थितः ॥

(उ०) ननु रेफस्य परादित्वेऽपृक्तत्वाऽभावादिलोपे
न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह-अन्तरङ्गत्वादिति ।
तदानीं सुपोऽभावादाह-कल्पनायामिति । पदस्य विभ-
ज्यान्वाख्यानमिति भावः । पूर्वान्तेति । नाकुंटादौ वचने-
नैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवं च 'रपर' इति
अवयववाचिपरशब्देन पष्ठयर्थे बहुव्रीहिरिति ध्वनितम् ।
अवयवत्वं चाऽवयवसादृश्ये पर्यवस्यति । न हि वर्णस्य वर्णा-
न्तरमवयवो भवति । अत एव प्रसङ्गावस्थायां रपरत्वेपि
गुणादिशब्देन विधानम् । 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्य
गुणादित्वात् । एवं च ऋवर्णादित्त्वं पूर्वपरयोरन्तरतमो
रर्षरोऽण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनारारोग्रह-
णाभावे तु 'ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवे'ति नियमो न स्यात् ।
यतो गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यरमात्तादृशस्य
विधानम् । गुणत्वादिकं चाऽकारादिनिष्ठमेव । तेन च नान्त-
र्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रं भाष्ये 'गुणो
भवति वृद्धिर्भवती'ति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिरुक्तं
इति वक्ष्यति । अत एव 'यद्यन्त इति वचंते ततः पूर्वान्त'
इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकदेशयुक्तिः । तथा हि सति यथा
परादिपक्षे नाकल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्प्येति समुदायावय-
वत्वोपपत्तये परत्वपर्याप्त्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा पूर्वान्त
इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणाऽन्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो,

५ 'दीर्घः' । कचिन्न । ६ अन्तरङ्गत्वादिति । अनैमिति-
कत्वादिति भावः । ७ एवंचेति । विशिष्टे तत्त्वे चेत्यर्थः ।
८ रपर इति । गुण इत्यपि बोध्यम् । ९ उक्तेति । तन्निय-
माऽसिद्धिरूप इत्यर्थः ।

'रदाभ्या'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधक्षेत्वाहुः ॥ ५० ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५१ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदमलप्रहणमन्त्यविशेषणमाहो-
स्त्रिंशदादेशविशेषणम् ? ॥

(प्र०) अलोऽन्त्यस्य । किमिदमिति । षष्ठी-
प्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं चातः ? ॥

[अन्त्यविशेषणत्वे दूषणभाष्यम्]

यद्यन्त्यविशेषणम्, आदेशोऽविशेषि-
तो भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ अनेकाल-
प्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

.. (४०) अलोन्त्य । भाष्ये—'प्रसज्येते'त्यनन्तरं
'तन्निवृत्तयेऽनेकाल् सर्वस्ये'ति वाच्यं स्या'दिति शेषः ॥

[आदेशविशेषणपक्षे लाघवदर्शनभाष्यम्]

यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायम-
प्यर्थः—'अनेकालशित्सर्वस्ये'त्येतन्न वक्तव्यं
भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति—'अलेवा-
न्त्यस्य भवति, नान्य' इति ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । प्रथमाबाहुवचनमल
इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे—'रहो-
रजसां लोपश्चे'ति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति—विरजी-
करोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा
भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादलप्रहणमनल्यवृत्त्यर्थमिति
भावः ॥

(४०) नन्व'लन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह
प्रथमेति । बहुत्वस्याऽविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति
भावः । प्राप्नोतीति । लोपस्याऽभावरूपत्वेनालरूपत्वा-
ऽभावादिति भावः । एवं चायं पक्षो दुष्ट एव । 'कसस्याची'
ति लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुहे'ति लुग्ग्रहणस्य—प्रथमान्त-
पक्षेऽलप्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थज्ञापकत्वमिति नायं
दोष इति भाष्याशयमन्ये । भाष्ये—इदं नियमार्थमिति-
दमा सूत्रं तु न परामृश्यते, अप्राप्ताऽन्त्यादेशविध्यर्थत्वा-
त्तस्य, किंत्वप्यदमिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति—अन्त्य-
स्येति । अलोऽपीति । अलास्माकदेशस्यापीत्यर्थः ।
अपिनाऽनेकालोऽपि ।

[आदेशविशेषणत्वपक्षे प्रश्नभाष्यम्]

एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति ॥

तत्र को दोषः ? ॥ वाक्यस्यापि पदस्या-
प्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्र०) वाक्यस्याऽपीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम्,
न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति । पदस्य तु परमान-
दुद्भवामित्यत्रानुदुच्छब्दस्यान्यस्य सर्वस्य दत्त्वे
प्राप्नोति ।

(४०) नत्विति । षष्ठीस्थाने इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठी-
बोधिताऽन्त्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः । यत्तु 'यथातथा
अयथातथाऽयथातथाभावोऽ-
याथातथ्य'मिति भाष्यदर्शनात्तत्प्रामाण्येन निपातसमुदा-
यान् प्रत्ययो, निपातसमुदायेन नन्वस्मास इत्यङ्गीकार्यम् ।
तत्राऽयथातथाशब्दात्पञ्च यस्येति लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य
भसंज्ञकस्य जायमानरतदन्त्यस्य यथातथेति पदसमुदायस्य
स्यादिनि, तन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया सिद्धेः । तदना-
श्रयेण वा तदुक्तिः । पदस्य त्विति । अधिकृतपदस्येत्यस्य
वत्त्वादिभिविशेषणादित्यर्थः ॥

[अन्त्यविशेषणत्वेऽपि गौरवनिराकरणभाष्यम्]

यदि खल्वप्येपोऽभिप्रायस्तन्न क्रिये-
तेति, अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करि-
ष्यते ॥ कथम् ? ॥ 'डिञ्च, अलोऽन्त्यस्ये'-
त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'डिदेवानेकाल-
न्त्यस्य भवति नान्य' इति ॥

(प्र०) यदि खल्वपीति । अवश्यकर्तव्योऽसौ
योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे
आदरस्तत्राप्युच्यते—अन्त्यविशेषणेऽपीति ।

(४०) यदि खल्विति पराभिप्रायं वदता सूचितमन्या-
दृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति—अवश्येति । असौ योगः—
'अनेकाल्'शित्तिरिति योगः । 'अतो मिस'इत्यादावादेः परस्ये-
त्यादिवाधानार्थं इति भावः । नन्वस्यावश्यकत्वेऽन्त्यविशे-
षणेऽपीत्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत आह—अथेति । अलिति
प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या 'ऽऽदेः परस्ये'त्यत्र संबध्यत इति
ऐसादौ न दोषः । तातड्यपि ज्ञापकात्सर्वादेशत्वं भविष्य-
तीति भावः ॥ भाष्ये—डिदेवानेकालन्त्येति । अलरूप-
क्षित्यस्य फलाऽभावादानेकालिति लब्धम् । एवं चास्य
सूत्रस्यानेकालदेशेऽप्रवृत्त्येतत्साहचर्यादादेः परस्येत्यस्या-
प्यनेकाल्यादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(उ०) किमर्थं पुनरिति । किं स्थानषष्ठीनिर्देश-
विषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-

स्यानुसंहारः ॥*॥

अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते, स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहारः क्रियते-स्थाने प्रसक्तस्येति ॥(प्र०) स्थाने विज्ञातस्येति । 'षष्ठी स्थानेयो-
गे'त्यनुवर्तते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता
साऽन्त्यमलमनुसंहियते । आदेशो वा यो निश्चितः
सोऽन्त्यस्याऽलः स्थाने इत्यनुसंहियते ।(उ०) स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह-षष्ठीति ।
स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्ये-
त्यर्थः । नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह-
आदेश इति । स्थानषष्ठीसंबन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात
इत्यर्थः । अन्ये तु अलोऽन्त्यस्येति यदुच्यते, तेन स्थाने
विज्ञातस्य समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽप्यनुसंहार उप-
संहारः, तत्स्थाननिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याक्ष-
रार्थः । स्थाने विज्ञातस्येत्यस्य-व्याख्या स्थाने प्रस-
क्तस्येति । कैयटव्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टिट्कि-
न्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥(प्र०) इतरथेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंहियेते-
त्यर्थः । तत्र लवितेति तृच ऋकारात्पूर्वमिदं
प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् ।
ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति, तच्च युज्यते ॥(उ०) षष्ठीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत्, षष्ठीमात्रोच्चारणेन
विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् । ततो यदुक्तमिति । आका-
रावयवत्वे प्रणिदापयतीत्यादौ ण्वं न स्यादित्यर्थः । नचा-
वयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः, यस्याऽवयवरत
द्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य
समुदायाऽवयवत्वबुद्धिर्दि लोकसिद्धा, यथा भुजावयवाहु-

] इतिःकचिच्च ।

२ 'इत्येवं विज्ञायते ।

त्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धि-
रङ्गुल्यादौ । न चैवमत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टेऽवर्ण-
त्वादिवुद्धिः । अर्थवत आगमे तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या
तद्वुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादा-
वङ्गावयवत्वं सम्भवतीतीदौ गुणनिषेधचरितार्थमपि । वर्णस्य
वर्णावयवत्वं तु वाचनिकं गौणम् । तत्र 'यवद्वचनं वाच-
निक'मिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाऽभाव इत्याशयः ॥

[दूषणाऽप्राप्तिसंभावनाभाष्यम्]

यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत ? ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । 'षष्ठी स्थानयोगे'त्य-
नेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं 'छिन्ने'-
त्यादेः सम्बन्धार्थम् । तत्रायमर्थो भवति-शास्त्रे
या षष्ठी साऽन्त्येऽलि, सा च स्थानेयोगैवेति, न तु
स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः, प्रतिपत्तिगौरव-
प्रसङ्गादिति भावः ॥(उ०) संबन्धार्थमिति । अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः ।
शास्त्रे वेति । या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा, चान्येऽलीति
तु नाथः । स्थानेयोगेति पदावृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्ति-
गौरवम् । तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवान्त्येऽस्येव
चेति वाक्यार्थ इति भावः । सा चेति । सा षष्ठी स्थाने-
योगैव चेत्यन्वयः ॥

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ योगशेषे च ॥*॥

योगशेषे च । किम् ? अनिष्टं प्रसज्येत ।
टिट्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सु-
ष्टूच्यते-अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ।(प्र०) अनिष्टमिति । 'आद्यन्तौ टकितौ मिदचो-
ऽन्त्यात्पर'इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते, तुल्य-
जातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या ।
षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाऽल्यवस्थितमिति पूर्वव-
द्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः
परस्थानेकाल् शिस्तसर्वस्येत्यनेन बाध्यते ।(उ०) स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र
हेतुः-तुल्येत्यादिरूपपत्त्येत्यन्तः । संबन्धस्येत्यादि ।

३-तत्र गौणत्वे सति ।

४ योगशेषः- 'सर्वेषां तुल्येत्यादिविशिष्टशेषः ।

संबन्धनिरूपकस्य संबन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । 'सन्निभोग-
क्षिप्त'न्यायस्तु न परिभाषाविषये, तस्मिन्निमित्तादेरुत्तराङ्गविक-
लायास्तत्रतत्रोपस्थितस्वीकारादित्याशयः । इत्यनेन, बाध्यत
इति । नत्वाद्यन्तौ टकितावित्यनेनेति भावः [अलोन्यस्य]

किञ्च ॥ १ । १ । ५२ ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तातडुन्यस्य स्थाने कस्माच्च भवति ।

'किञ्चालोऽन्यस्ये'ति प्राप्नोति ? ॥

(उ०) किञ्च । भाष्ये-कस्माच्च भवतीति ।

येन नाप्राप्तियायेनाऽस्याऽनेकाक्षित्यपवादत्वादिति भावः ।

उत्तरस्य स्वयं भावः—नेदमपूर्वविधायकम्, किंतु तत्र
तत्र डिक्करणसामर्थ्यसिद्धान्तेकालित्येत्तद्वाधानुवादकम् ।
अनुवादफलं तु डिक्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः ।
एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्याऽपूर्व-
विधायकतापरया गौरवापत्तिः । एवं च यत्र सर्वादेशो
डिक्त्वस्य वैयर्थ्यं तत्र तद्वाधः । यत्र तु न, तत्र न तद्वाध
इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तातडि डिक्करणस्य सावकाशत्वा-
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥*॥

तातडि डिक्करणं सावकाशम् ॥ को-
ऽवकाशः ? ॥ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः ।
तातडि डिक्करणस्य सावकाशत्वा-
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्र०) किञ्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमप-
वादः, 'अनेकाल्शि'दित्युसर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चा-
ऽयुक्तौ विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । डिक्त्वस्याऽन्या-
र्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात् । सन्दिग्धोपस्थानोऽयं
योग इत्यपवादत्वमेवाऽत्र विषयेऽस्य नास्ति ॥

(उ०) विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादि-
त्यर्थः । यदि सावकाशडिक्त्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तदाऽनुवा-
दत्वाऽसंभवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा
चैतत्तथानुपदमेव स्पष्टीभविव्यति । 'विप्रतिषेधे पर'मिति
शास्त्रपरत्वे तु डिक्त्वस्य सावकाशलोक्तिसंज्ञता स्यात्, सूत्र
सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे नीजम् । नक्षरस्य सूत्रस्य

१ एवं च-अस्य अनुवादकत्वे च । विपक्षे बाधकमाह-प्रवृ-
त्ताविति । हि-यतः । २ तद्वाधः-अनेकाक्षित्यस्य बाधः ।

सर्वादेशाऽप्राप्तिविषये कचिच्चारितार्थम् । अवश्यप्राप्तिरेव च
बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किंच विप्रतिषेधशास्त्रपरवाप्ति-
क्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य
दृश्यते, न चात्र तथोक्तं भगवता । यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वं
शास्त्रस्य दोष उक्तः, तथापि परिभाषाणां नियमरूपत्वेन
तासु गुण एव । तत्र हि प्राप्तानुवादादेवेतरनिवृत्तिरर्थात् ।
यथा 'त्रीहीनवहन्तो'त्यादौ प्राप्तावघातानुवादेन नखविद-
लनादिनिवृत्तिः । यथा च 'तस्मिन्नि'त्यादौ प्राप्तपूर्वस्येत्या-
द्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किंच ठप्, यप्, अवादिष्वनन्यार्थ-
पित्वेषु चरितार्थस्या'ऽनुदासौ सुप्तिता'वित्यस्य जित्वरीत्यादौ
तुक्संपादनेन चरितार्थपित्वे करपि अन्तरङ्गेन प्रथयाद्युदा-
त्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह-दौर्बल्यादिति । परिभाषात्व-
भङ्गकृतं तदिति भावः । सन्दिग्धेति । आपाततः सन्देहः,
पर्यालोचने स्वनुपस्थितिरिति भावः । तदाह-अपवादत्व-
मेवेत्यादि । डिक्त्वसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमिति भावः ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं, यन्नियोगतः
स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः
स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु
खल्वेतत्-डिक्करणादयं सर्वादेशो भवि-
ष्यति, न पुनरन्यस्य स्यादिति ॥

(प्र०) प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे-
डिक्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् । तदेव तु सर्वा-
देशत्वमलभ्यं, डिक्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः ।
डिक्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः ।

(उ०) ननु डिक्त्वं सर्वादेशत्वद्वारा गुणबाधनाथर्थं वा,
उताऽन्यत्र लुप्तसर्वादेशत्वबाधफलकं वेति शङ्कते भाष्ये-
प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे इति । अन्या-
देशत्वे तु तत्संपादनेनैवावयवे डिक्त्वस्य चारितार्थ्येन समु-
दायोपकारकत्वे मानाऽभावात् प्रथयस्य डिक्त्वाऽभावेन न
न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः । डिक्त्वादिति । गुणवृद्धिप्रति-
षेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्वम्, तस्मिन् तत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण
सर्वादेशत्वस्याऽलामेऽन्यस्यैव स्यादिति भावः ।

[समाधानरथापनभाष्यम्]

एवंतर्ह्येतदेव ज्ञापयति-न तातडुन्य-
स्य स्थाने भवतीति, यदेतं डितं करोति ।
इतरथा हि लोट एरुप्रकरण एव ब्रूयात्-

३ अत्रहि-सावकाशं डिक्त्वं यत्रेति बहुव्रीहिः । ४ सखम्-
अपवादत्वम् । ५ 'कुत एतत्' । ६ 'देहे' ।

‘तिहोस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्’ इति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । अन्तरेणापि ङित्वमेहरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेऽन्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्वमिति विज्ञायते ॥ [ङिञ] ॥

(उ०) अन्तरेणापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिवाधनार्थत्वमेवास्येति भावः [ङिञ]

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५३ ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल्-
शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधा-

त्सर्वादेशः ॥ * ॥

‘अलोऽन्त्यस्ये’त्युत्सर्गः । तस्य ‘आदेः परस्य’ ‘अनेकाल् शित्सर्वस्ये’त्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधोक्तु सर्वादेशो भविष्यति । ‘आदेः परस्ये’त्यस्यावकाशः-‘द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्’ । द्वीपम् अन्तरीपम् । ‘अनेकाल् शित्सर्वस्ये’ त्यस्याऽवकाशः-‘अस्तेर्भूः भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति-‘अतो भिस ऐस्’ । ‘अनेकाल् सर्वस्ये’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः-‘इदम् इश्’ इतः इह । ‘आदेः परस्ये’त्यस्यावकाशः-स एव । इहोभयं प्राप्नोति-‘अष्टाभ्य औश्’ । ‘शित्सर्वस्ये’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ [आदेः परस्य] ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥१११५४॥

[उदाहरणप्रश्नभाष्यम्]

शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् ? ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

‘इदम् इश्’ । इतः इह ।

[उक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । शित्करणादे-
वाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति ॥

१ तुः कचिन्न । २ एतदिति । शकारोच्चारणेत्यर्थः ।
फलं-लोपः ।

(प्र०) अनेकाल् । शित्करणादेवेति । सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाद्भुष्यत एव ।

(उ०) अनेकाल् शित् । ननु शित्पदाऽभावे कथं शित्करणादेवेति माध्यमत आह-सतीति । शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । यत्चेतत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादि-शास्त्रप्रवृत्तिलक्ष्ये इति भाव इति । तन्न । अणुदित्सूत्रे इति सवर्णग्रहणपतिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् । नन्वेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमिष्यदेनेति चेत्, न, फलान्तराऽभावेऽपि शकारोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वालोप एवेत्कार्यमिति शस्येत्त्वं प्रवर्त्तत इति सूचयितुं तथोक्तः । तदाह-अनेकाल्त्वेति ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-‘अष्टाभ्य औश्’ ॥

(प्र०) अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्ये-ग्रन्थेः प्राप्त इति भावः ॥

[उक्तस्मारणभाष्यम्]

ननु चाऽत्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति ॥

(उ०) भाष्ये-ननु चात्रापिति । अपवादविप्रतिषेधादिति भावः ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-‘जसः शी’ ‘जदशसोः शिः’ ॥

[उक्तस्मारणभाष्यम्]

ननुचात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति

[प्रयोजनसाधकभाष्यम्]

अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ विशेषणार्थः शकारः ॥ क विशेष-
णार्थनार्थः ? ॥ ‘शि सर्वनामस्थानम्’
‘विभाषा ङित्यो’रिति ॥

(उ०) अस्त्यन्यदिति । एवंच तस्य सप्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याश्रये मानाऽभावेन नानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शिङ्गणं सूत्रे कार्यमिति भावः ॥

[शित्सर्वस्येत्यंशखण्डनभाष्यम्]

शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥ कथम् ? ॥

३ प्रवृत्तेरिति । तथोः प्रवृत्तेरित्यर्थः । ४ एष्व-
अनेकाल्त्वस्येष्टावे । ५ कचिन्न ।

अन्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् ।
असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् ।
असत्यामित्संज्ञायां छोपो न स्यात् । असति
लोपे ऽनेकाल् । यदा अनेकाल्, तदा सर्वा-
देशो यदा सर्वाददेशस्तदा प्रत्ययः । यदा
प्रत्ययः, तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा, तदा छोपः॥

[परिभाषापनभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्ये-
त्याह तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्येषा परिभाषा
'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवती'ति ॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । तत्राऽसरूपस-
र्वाददेशादप्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशोऽनाका-
रान्तत्वा' दित्युक्तं, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्यक्तरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे-
पादे सप्तममाह्निकम् ॥

(प्र०) अन्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो
नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादे-
र्भाव्यं तत्किमुच्यतेऽन्यस्यायं भवज्जिति । एवं तर्हि
'सर्वनाम्न' इति षष्ठी मन्यते, 'नपुंसका'दिति च विहित-
विशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथ
वाऽस्यपीह शिद्धहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येत्येत-
द्वाधित्वा सर्वाददेशो भविष्यतीति किं शिद्धहणेति
पुनरपि शिद्धहणं ज्ञापकमेव । अनेकान्तेषु चानु-
बन्धेषु नास्त्येव 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं'मिति ।
एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् । इति श्री
मदुपाध्यायजयटपुत्रकथटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ।

(उ०) सर्वाददेशात्प्रत्ययादिवाऽभावेन नेत्त्वमिति
प्रतिपादयितुमन्यस्यायमित्यादि भाष्यम्, तदाक्षिपति—
नन्विति । ततश्च सर्वाददेशं विनापि प्रत्ययादिबालभ्यत-
प्येत्त्वमिति भावः । षष्ठीमिति । सर्वनामसम्बन्धिनो जसः
शी, नपुंसकादिहितथोज्झसोः शिरिति चार्थः । एवं च
परशब्देन परस्य विधानाऽभावात् तत्प्रवृत्तिरिति भावः ।
तयोः परशब्दयोगे पञ्चमीत्वेऽप्याह—अथवेति । असत्यपि

सूत्रे शिद्धहण इत्यर्थः । इयादयो यावन्नादेशास्तावन्नेत्व-
लोपो । आदेशाश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः । नानुब-
न्धकृतमिति । एवं च शीप्रभृतौनामपि शित्त्वादेव सर्वा-
देशत्वं, तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उत्तरीत्या
तस्य तत्त्वज्ञानाऽभावः । तद्योग्यतयैव तत्त्वात् । अन्यथा
कप्रत्ययादीनां कादेर्वावयार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने श्त्संज्ञालो-
पाविति विधानकाले कस्यानुबन्धत्वज्ञानाऽभावेन नानुबन्ध-
कृतमसारूप्यमित्यस्याऽप्राप्तौ विकल्पापत्तेः । शिदित्यस्यापी-
त्संज्ञायोग्यककारान्वसर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति ।
अस्त्येषा परिभाषेति । अनुबन्धानामल्यवहाराऽभावस्य
ज्ञापनादिति भावः । अत एवाऽनुबन्धकार्येभ्यनल्विधाविति
स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्वो ल्यपः कित्त्वं न स्यात् ।
न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्वहितस्यैव स्थानित्वात्तस्य न
स्थान्यवयवत्वम् । सूत्रे स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव
स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् । अन्यथाऽ-
ग्रहीदित्यादावित् इटीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्सूत्रे
निरूपयिष्यामः । भाष्ये तत्रासरूपेति । असरूपे
कविषये णप्राप्तिर्दापः । सर्वाददेशे दिव औदिति सर्वा-
देशः स्यादिति दोषः । प्रतिषेधे दैवो भेदेन निर्देशः कार्यः ।
तृताये हेतुरनाकारान्तत्वादित्यर्थः । ज्ञापकमनावयवक-
मित्याह—अनेकान्तेष्विति । एकान्तेषु चेति । अयमेव
मुख्यः पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।
इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनगोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्घोते प्रथमस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥१॥१५५॥

[प्रश्नभाष्यम्]

वत्करणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि
वतिना तदर्थलाभो, यथा वित्किदिति भावः । न च
'स्थान्यादेश' इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रति-
पद्यते इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता, अस्तेभूरित्यादेश-
विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्या-
द्विकल्पः, 'वा लिटी'ति विकल्पाऽऽरम्भात् ॥

(उ०) स्थानिवदादेशः । स्थानिरूपमिति । न च
'सिद्धं धर्मिण'मित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन
स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रसि-

१ कचिन्न । २ पतदिति कचिन्न । ३ 'ज्ञापकमेव' ।
४ एवं चेति । उक्ताथोऽश्रये चेत्यर्थः । ५ अत एवेति ।
तेषां तदभावज्ञापनादेवेत्यर्थः । ६ 'सिद्धं धर्मिणं पूर्वं कृत्वा-

ऽसिद्धस्य परस्य प्रतिपादनं'मिति हि न्यायः । धर्मिणं—पदार्थं
सिद्धं पूर्वोच्चारितत्वेनोद्दिश्य असिद्धस्य परोच्चारितस्य प्रति-
पादनं—विषेयतया प्रतिपादनं भवतीति न्यायार्थः ।

द्वस्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रोक्तन्यायेनाऽव्यवस्थापत्तेः । तस्य न्यायस्य सूत्रकृतार्थेन त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता 'स्थानी संज्ञे'त्येवोक्तं नत्वादेशः संज्ञेतीति बोध्यम् । वा छिटीति । न च 'चक्षिष्ठः ख्या'मित्यनेनाऽनेन च सर्वत्रार्थधातुके ख्याजो विकल्पे सिद्धे छिद्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । दोषदुष्टनियमापेक्षयैतत्सूत्रे एतदतिरिक्तार्थकत्व-
ज्ञापकताया एवौचित्यात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

'स्थान्यादेशोऽनन्विधा' वित्तीयत्युच्यमाने-संज्ञाधिकारोऽयं । तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् ॥ तत्र को दोषः ? 'आडो यमहन आत्मनेपदं भवती'ति वधेरेव स्यादन्तेर्न स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । स्थानिकार्यमादेशो अति-
दिश्यते, 'गुरुवद्गुरुपुत्रे' इति यथा ॥

(प्र०) संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः ॥ तत्र को दोष इति । आदेशो कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसन्धेनाऽपि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । वधेरेवेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते, न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः । 'बहुगणे'त्यत्र तु सङ्ख्येत्यन्वर्थताश्रयणाद्धौ किकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनाऽतिदेशपक्ष उपपन्नः । वत्करणात्त्वहाऽतिदेशेन स्थानिकार्या-
र्थादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्ते इत्यदोषः । छित्कदिति तु संज्ञा न भवति, 'न क्ता से'डिति प्रतिषेधान् । नहि क्तः कित्संज्ञा विहिता, या प्रतिषिध्येत । 'किन्तिनौ लिट् चे'त्यत्र तु संज्ञा-
प्रकरणाऽभावात्तद्वदतिदेशः । 'स्थानिकार्य'मित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्, इतरेषां कार्यार्थ-
दिति भावः ॥

(उ०) भाष्ये-स्थानी आदेशस्येति । नवेतीत्यत इति शब्दानुवृत्तेः स्थानिशाब्दार्था इनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः संज्ञेत्यर्थः । स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसंज्ञात्वे

वैयर्थ्यमिति भावः । ननु स्वरितलिङ्गकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह—प्रस्ताव इति । प्रस्तावः प्रकरणं । बुद्धिसंनिधिरिति यावत् । पूर्वोत्तरत्र प्रायेण संज्ञाया दर्शनादिति भावः । परिभाषात्वं त्वनुक्तिसम्भवग्रस्तमिति तन्नोक्तम् । भाष्ये-वधेरेवेति । न चैवमाहो वध्यम इत्येवाऽकारविवक्षणेन स्वतन्त्रवधिभ्यावृत्तौ हःग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । 'आजघ्ने'इत्यादिसकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्त्वात् । हन्तेर्न स्यादिति । 'आहन्यित' इत्यादौ । नन्वत्र पीठे वतिं विनाऽतिदेशानवगतौ कथं 'बहु-
गणे'त्यत्रातिदेशपक्ष उक्तोऽत आह-बह्विति । सङ्ख्येतीति । सङ्ख्यापदस्येत्यर्थः । लौकिकार्थग्रहणादिति । सङ्ख्यान-
करणरूपेत्यर्थः । एवं च तद्वाधापत्त्या संज्ञात्वासंभवादतिदेश इति भावः । इदं च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । संज्ञा नेति । उभयगतेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वेऽपि विदादि-
ग्रहणेन चडादीनामपि ग्रहणम् । नहीति । अनुवृत्तकिङ्-
हणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या, न च सा क्त्वो विहि-
तेत्यर्थः । किंच कितित्यादेः संज्ञात्वे किञ्चित् चे'त्यत्रारय ग्रहणं न स्यात्, संज्ञास्वरूपाऽनुच्चारणादिति बोध्यम् । तथा 'निग्राशीडि'त्यादिनिषेधोऽप्यसंबद्धः स्यात् । किंसाहचर्यान्
डिदित्यप्यतिदेशः । कार्यातिदेशोऽयमिति । एवं चाऽन-
पेक्षितशास्त्रमनपेक्षिननिमित्तं च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्यमने-
नैव क्रियते इति भावः ।

[आदेशग्रहणप्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अर्थादेशग्रहणं किमर्थम् ?

(प्र०) आदेशग्रहणमिति । स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव । यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति भावः ।

(उ०) भाष्ये-यः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युदस्यति-स्थानीति ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

'स्थानिवदनन्विधा' वित्तीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात् ? ॥

(प्र०) क इदानीमिति । द्विविध आदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः । आनुमानिकश्चरित्यादिः । अत्र हि इकारेणकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेणोकारान्तश्चादेशः । ततस्तेस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यात्तानुमानिकस्येति भावः ।

१ अन्यत्र विधाने=अन्यस्य विधीयमाने । २ सूत्र-
कृता=स्थानिवदादेश इति वदता पाणिनिना । ३ अनेन
=आदेशः स्थानी'ति वचनेन । ४ निवमार्थम्=

इदं सूत्रं नियमार्थम् । ५ वित्तीयत्युच्यमाने' । ६ आदेशो=
आदेशो सति । अदोषः-वधेरेव स्यादन्तेर्न स्यादिति प्रागुक्तो दोषो न । ७ 'पादे' । ८ अपेक्षिकविज्ञ । ९ कचिन्न ।

(उ०) नन्वादेशलक्ष्मी 'क' इति प्रशानुपपत्तिरित्यत आह-द्विविध इति । केचित्तु स्थानिशब्दस्य संबन्धित्वमज्ञानतः प्रश्नः-क इति ।

[प्रतिप्रश्नसमाधानमाध्यम्]

यः स्थाने भवति ॥

कश्च स्थाने भवति ? ॥ आदेशः ॥

(उ०) संबन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं-यः स्थाने इति ।

[आदेशग्रहणप्रयोजनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोद्ययिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ।

(प्र०) आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्पर्यः । एकरित्यत्र प्रत्यक्षमुक्तारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुक्तारेऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः ।

(उ०) समाधत्ते-आदेशमात्रमिति । अस्याशयः वैयटोक्त एव । कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि 'यः स्थाने' इत्यादिग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकतयेव योज्यमानत्वादित्याहुः । नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्तिवत्त आह-नचेति । पदत्वेति । अन एव 'देवदत्तः पचत्वि' इत्यत्र 'पदस्ये' त्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति । 'पचतु ते ओदन'मित्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च सिध्यति ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ?

(उ०) भाष्ये-विधिग्रहणं किमर्थमिति । विधावि-
त्यध्याहारालप्स्यत इति प्रश्नः ॥

[विधिग्रहणप्रयोजनमाध्यम्]

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञा-
येत-अलः परस्य विधिः-अलिविधिः । अलो
विधिः-अलिविधिः-अलि विधिः-अलिविधिः ।
अला विधिः-अलिविधिरिति ॥

(प्र०) सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थोऽयोऽकारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति । तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भा-

वात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता सभवति । अथ वाऽ
त्विधिशब्दवाच्योऽत्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्ता-
नाश्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधि-
शब्दे समासर्भावादेतद्वस्तुलाभः । केवलस्त्वल्शब्द
उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव
स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः-द्यौः पन्थाः सैः । इल्-
ख्याविति सुलोपो न भवति ॥ अलि परतो विधिः-क
इष्टः स इष्टः । इशि चेत्युत्वं न भवति ॥ अलो
विधिः-युक्ताम इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न
भवति ॥ उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलयु
इति ॥ अला विधिः-महोरस्केनेति । अयोगवाहा-
नामट्पददेशाण्णत्वं न भवति ॥

(उ०) ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव श्रवणेन सर्व-
विभक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह-अवयव इति ।
पूर्वपदरूप इत्यर्थः । ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्याग्रे
प्रदर्शनेन सर्वैत्यनुपपन्नमत आह-बहुत्वेति । द्वितीया-
चतुर्थाप्रथमाभिः स्थान्यलः सूत्रेऽनिर्देशादिति भावः ॥ ननु
सकृच्छ्रुतेऽल्विधिपदे कथमल्पदस्यानेकविभक्त्यन्ततेऽत्यत
आह-तत्रेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । तेनाल्संबन्ध-
कार्ये इत्यर्थः । प्रोक्ष्या पक्षान्तरमाह-अथचेति । अलशब्दा-
त्परो विधिशब्दोऽल्विधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो लक्ष्यत
इति भावः । एवं च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सर्व-
विभक्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यम् ।
समासभावादिति । उपदेशितपक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वा-
दित्यर्थः । यद्विभक्तिरिति । षष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसंबन्ध
एव बुध्यतेति भावः । तदर्थोपक्षय एव स्यादिति ।
तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । इष्ट इति । यजेः
क्तः । यद्यपि 'क इष्ट' इति रूपमुत्वेऽपि सिध्यति, तथापि
कविष्ट इति पक्षे स्यात्कविष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् ।
स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोरिति नित्यो लोपः स्यादिति च
बोध्यम् । दिवि कामोऽस्य युक्तामः । दिव उत् । यद्यपि
वत्वं इल्ल्वावपेक्षया विशेषधर्मरतथापि एतद्वाक्योपप्लुत-
वकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मोपेक्षया न तत्त्वम् । सूत्र-
कृतस्थान्यादेशभावमादायैव हि एतत्कृतवाक्योपप्लुत इति
दिक् । उपदेशादिति । सस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वाद्विस-
र्गस्य चाट्पददेशेनाट्त्वादिति भावः ।

[विधिग्रहणप्रयोजननिरासमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिक-
निर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाभ्यामर्थ-

तन्त्रा भवन्ति, न कांचित्प्राधान्येन विभक्ति-
माश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे
यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते
सा सा ऽऽश्रयितव्या ।

(प्र०) प्रातिपदिकनिर्देशाश्रेति । अनलित्येतावदे
वोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमा-
विभक्तिरुपादीयते, न तु तदर्थो विवक्ष्यते ।
यथा 'भाव' इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः ।

(उ०) केवलप्रकृतेः प्रयोगाऽभावादाह—अश्रेति । वि-
वक्ष्यते इति । तत्समभिन्याहारे प्रतीयमानो विषयत्वरू-
पोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽयोग्यत्वादिति भावः ।

लिङ्गेति । अतएव भूतिरित्यादिसिद्धिः । सप्तम्यर्थस्तु
तत्र विवक्षित एवेति लिङ्गसंख्ये इत्येवोक्तम् । भाष्ये—
अर्थतन्त्रा इति । स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्यधीना इत्यर्थः ।
प्राधान्येन विभक्ति—विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थं
नाश्रयन्ति । निर्दिष्ट—बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्य-
र्थाकाङ्क्षायां यद्यपि भक्त्यर्थमन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुमारा
दुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या । साधुत्वार्थमु-
त्पन्नविभक्तेस्तु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न
कापि दृष्ट इत्यपास्तम् । मा भेमा संविक्था इति पुरोडाशा
वदानमन्त्रस्य धानासुहे मा भैष्ट मा संविग्धमि-
त्यादी दशनाच्च । तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्र तत्र सा
आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । नन्वनलिति प्रथमानिर्देशेऽन-
लात्मक आदेश इत्यर्थे ल्यपोऽनलात्मकत्वेन प्रपञ्चेत्यादा
विट् स्यात् । उत्तमपुरुषैकवचने टेरेवस्य स्थानिवत्त्वाऽ
भावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न, अदो जग्धिरिति सूत्रे
ल्यभ्रग्रहणेनादेशविशेषणत्वाऽभावज्ञापनादित्यदोषः ।

[विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो
यथा विज्ञायेत—अलमाश्रयते अलाश्रयः,
अलाश्रयो विधिः—अल्विधिरिति । यत्र
प्राधान्येनालाश्रीयते, तत्रैव प्रतिषेधः
स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते, तत्र
प्रतिषेधो न स्यात् ॥

किं प्रयोजनम् ? प्रदीव्य प्रसीव्येति ।
बलादिलक्षण इण्मा भूदिति ॥

(प्र०) उत्तरपदलोप इति । 'अन'लित्युच्यमाने
यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणाऽलाश्रीयते, तत्रैव निषेधः

स्यात्—क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ
इष्टः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीद्विधौ बलः स्वा-
तन्त्र्येणाश्रयणम्, बलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्या-
दुपभावाद्बलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिद्विषेः
प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शन-
मेतत् । एवं ह्यलाश्राय इति स्यात् । तस्मादा-
श्रीयत इत्याश्रयः । एरच् । अल्—आश्रयो यस्येति
अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अलाश्रय-
त्वाद्विधरेवाऽलित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव
उत्तरपदस्य लोपः ॥

(उ०) स्वातन्त्र्येण—प्राधान्येन । सकलविधिपरि-
ग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानन्यायो बाध्यत इति भावः ।
एवं हीति । कर्मण्यणा पचाधेचो बाधादिति भावः ।
शब्दाऽनित्यत्ववारणाय वार्तिकप्रत्याख्यानाय चाऽऽह—
अप्रयोग एवेति । भाष्ये—यत्र प्राधान्येनेत्यस्य 'विधि-
ग्रहणाऽभावे' इत्यादिः । 'प्रतिषेधो न स्या' कित्यस्य
'तदर्थं विधिग्रहण'मिति शेषः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्म-
लाभान्स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्स्यन्तीति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थान्यादेशपृथक्त्वादौदेशे स्थानि-
वदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥*॥

अन्यः स्थानी, अन्य आदेशः । 'स्थान्या-
देशपृथक्त्वात्' । तस्मात्कारणात्स्थानि-
कार्यमादेशो न प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ।

'आङो यमहन आत्मनेपदं भवती'-
ति हन्तेरेव स्याद्वधेर्न स्यात् । इष्यते
च—वधेरपि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं
नसिद्धय [ती^३]ति । तस्मात् 'स्थानिवदनु-
देशः' । एवमर्थमिदमुच्यते । 'गुरुवद्गुरुपुत्र
इति यथा' । तद्यथा—'गुरुवद्गुरुपुत्रे
वर्तितव्य' मिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽस्ति-
दिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशो-
ऽस्तिदिश्यते ॥

(प्र०) स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति । स्थानि-
स्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्विज्ञरूपत्वादादेशे न सिद्धय-
तीति भावः ॥

(उ०) ननु पृथक्त्वमङ्गाकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्म-
लभेऽभिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेतुरसङ्गतोऽत
आह-स्थानिस्वरूपेति । स्वं रूपमित्युक्तं न तत्स्थाना-
पत्त्या शास्त्रे तत्कार्यलभ इति भावः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

॥*॥ लोकतः ॥*॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकत एतत्सि-
द्धम् । तद्यथा-लोके यो यस्य प्रसङ्गे
भवति, लभतेऽसौ तत्कार्याणि । तद्यथा-
उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा-
ऽप्राप्तनादीनि लभते ॥

(प्र०) लोकत इति । लोके हि वननमन्तरेणा-
दि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलभो दृष्टः । उपा-
ध्यायस्येति । प्रगङ्गापेक्षेयं षष्ठी । न तु शिष्य-
विशेषणमेतत्, व्यभिचाराऽभावात् ॥

(उ०) व्यभिचाराऽभावादिति । तत्स्थानापत्त्या
तद्धर्मलभे दृष्टान्तोऽसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् । यद्य-
प्युपनाय सर्ववेदाध्यापकरूपाचार्यशिष्यव्यावृत्तये उपाध्या-
यस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । यदैकदेशाध्यापको ह्युपा-
ध्यायः । तथापि तद्व्यावृत्तौ प्रयोजनाऽभाव इत्यभिप्रायेणद-
मिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धमित्युक्त्वा
स्वं रूपमिति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्यु-
क्तम् । तेन स्वं रूपमिति शास्त्रादविषये लोकन्यायेन सिद्ध-
मिति सूचितम् । अनल्विधाविति निषेधोऽपि शास्त्राय-
स्थानिवद्भाव एव, अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण कचिलोक-
न्यायानाश्रयणेन परिहरणीयः । एवं च लोलुव इत्यादावना-
दिष्टादयः पूर्वत्वं लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित् ॥

[सूत्रारम्भप्रयोजनसाधकभाष्यम्]

यद्यपि तावलोक एष दृष्टान्तः । दृष्टा-
न्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको
भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति चेहं कश्चित्पुरुषारम्भः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥ कः ? स्वरूपविधि-
र्नाम । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव

स्यादधेनं स्यात् ॥

[उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एवं तर्ह्युच्चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
स्थानिवदादेशो भवतीति, यदयं 'युष्मद-
स्मदोरनादेशे' इत्यादेशप्रतिषेधं शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ युष्मदस्मदो-
र्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदा-
देशे [ऽपि] स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः-
'स्थानिवदादेशो भवती'ति अत आदेशे
प्रतिषेधं शास्ति

[प्रयोजनदर्शिभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अनल्विधाविति
प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत्-द्यौः
पन्था स इति ॥

(प्र०) प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । न ह्यप्रदर्शित-
विषयः प्रतिषेधः शक्यो विधानुमिति भावः ॥

(उ०) अप्रदर्शितविषयः-अप्रदर्शितप्रतिषेधः ।
ननु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूप-
मित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याऽप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्त-
तद्धर्मलभप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रह-
णस्य ज्ञापकत्वाऽसंभवाद्भवो वधेत्यादौ दोषवारणायेदं
सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । स्वादिमूत्रे स्वं रूपमित्यस्य
प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामेव लुप्तसंज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञ-
कत्वेन तत्र 'तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलभ' इति लौकिकन्याया-
ऽपवृत्तेरित्याशयात् ।

उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'अल्विधौ स्थानिवद्भावो
न भवती'ति, यदयम्-'अदो जगिधिर्य-
सि किती'ति 'कि किती'त्येव सिद्धे ल्यङ्प्र-
हणं करोति । तस्मान्नाथोऽनेन योगेन ॥

(प्र०) एवं तावद्विज्ञानाऽभिमतोऽर्थः सिद्ध इति
प्रदर्शितम् ॥

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे —

[वैयर्थ्योक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ आल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणे

ऽप्राप्तिस्तस्याऽदर्शनात् ॥ * ॥

अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि, विशेषणे
समाश्रीयमाणे, असति तस्मिन् विशेषणे
अप्राप्तिर्विधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य ॥

किं कारणम् ? ॥

'तस्याऽदर्शनात्' । वलादेरित्युच्यते ।
न चाऽत्र वलादि पश्यामः ॥

(प्र०) इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधा-
विति न कर्तव्यमित्याह-अल्विधौ प्रतिषेध इति ।
प्रपञ्च्यतीतं भवति, इद्विधौ हि वलादेरिति विशेषण-
माश्रितम् । तच्च 'क्त्वो ल्य'विति वस्तुस्थित्या
संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वाद्ना-
श्रितम् । तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा
केवलोऽपि, आकारान्तोऽपि, स्नात्वीतीकारान्तोऽपि,
दत्त्वायेति च यगन्तोपि, इष्टूनिमिति मान्तोपि । तत्र
क्त्वामात्रप्रतिषेधं यत्कार्यं कृत्वप्रत्ययत्वाऽव्ययैःत्वादि
तदादेशेऽतिदिश्यताम्, न तु वलादित्वमिति ल्यपो
न स्वतो, नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध
एवेति भावः ॥

(उ०) क्रियमाणेऽपीति । मन्दमत्यनुग्रहायेत्या-
शयः । न पदान्तेत्यत्र निषेधसमर्पणाय चावश्यकं तदिति
बोध्यम् । 'अनल्विधाविति न कर्तव्य'मित्यस्य विधि-
पदघटितं न कर्तव्यमित्यर्थः । असत्यपीति भाष्ये च्छेदः ।
अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैनद्विशेषणम् । अप्राधान्ये-
नालाश्रयणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपी-
त्यर्थः । वार्तिके-अविशेषणे इति च्छेदः । लक्ष्ये विशेषणा-
ऽभावे इति तदर्थः । तदाह-विशेषणे समाश्रीयमाण
इति । विधाविति शेषः । असतीत्यादेः प्रयोग इति शेषः ।
सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतुं व्याचक्ष्णो
वलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति-तच्चेति । अविवक्षित-
त्वादिति । विवक्षाकारणयत्नविशेषविपर्याकृतत्वाऽभावादित्यर्थः ।
उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षाऽपि यत्ने सत्येव भवति ।
अत एव सनि मीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तिर्तेजम् ।
न च तथा कश्चिन्नः प्रकृते । एवं च वलादेशो वलादि-
वदित्येवं वाक्यकल्पनाऽत्र नेति भावः । तत्र वलादित्वस्य
क्त्वाव्याप्यत्वं दर्शयितुमाह-तथाहीति । आकारान्तो
ऽपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् । यत्कार्यमिति । यो धर्म इत्यर्थः ।
'क्त्वावस्य'मित्येव वाक्यकल्पनेति भावः ॥

[सार्धव्यदक्षिभाष्यम्]

ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते-
'अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा
स्या'दिति ॥

(उ०) सामान्यातिदेशे इत्यादिवार्तिकखण्डमव-
तारयति-ननु चेति । भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याचष्टे-अन्य-
स्येति ॥

[पूर्वपक्षिणः वैयर्थ्यस्थापकभाष्यम्]

सत्यमेवमर्थो, न तु प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ?

॥*॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥*॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो ना-
तिदिष्टो भवति । तद्यथा-ब्राह्मणवदस्मिन्
क्षत्रिये वतितव्य'मिति सामान्यं यद्वा-
ह्मणकार्यं, तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते । युद्धि-
शिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदि-
श्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्यय-
कार्यं तदतिदिश्यते, यद्विशिष्टं वलादे-
रिति न तदतिदिश्यते ॥

(प्र०) ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादा-
नेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याऽशब्दा-
र्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेष-
शब्दोपादानेनाऽतिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव ॥

(उ०) अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि क्त्वावदित्यु-
क्तेऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्येन
व्यापकानुमानात्तदुपस्थितव्याप्योपस्थितौ मानाऽभाव इति
भावः । यत्र त्विति । गोतो णित्यादौ ॥

[सिद्धान्तिनः सार्धव्यभाष्यम्]

यद्येवम् अग्रहीत् । 'इट ईटी'ति
सिचो लोपो न प्राप्नोति ॥ अनल्विधाविति
पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति-
प्रदीव्य प्रसीव्येति, विशिष्टं ह्येषोऽलमा-
श्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न
भविष्यति-अग्रहीदिति, विशिष्टं ह्येषोऽन-
लमाश्रयते इदं नाम ॥

१ 'वलादि प' । २ 'प्रदीव्येती' । ३ कचिन्न ।
४ 'वर्तितः' ५ 'वलादेशो' इतिशेषितः कचिन्नः ६ सूत्रा-

रम्भरूपो यत्न इत्यर्थः । ७ यथेति । स्थानिवस्त्वेन वलत्वं
यथास्यादित्यर्थः । ८ 'देशेहि' ९ 'यत्सामान्यं प्र' । १० इतिः कचिन्न ।

(प्र०) अग्रहीदिति । ग्रहोऽङ्किति दीर्घं इति दीर्घे कृत इति भावः । दीर्घविधौ ह्यपरिभाषोप-
स्थानादच एव स्थानित्वम् । इत् स्वजन्तराणां
व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वाच्च प्राप्नोति ।
तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वे-
त्यादावक्तितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् । किञ्च-
स्यापि वलादित्ववच्च स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेष-
कार्यातिदेशज्ञापनार्थमनन्विधाविति कर्तव्यमिति भावः
अनुबन्धकार्येषु चाऽनन्विधाविति प्रतिषेधो न प्रव-
र्तते, स्थानिन्यनुबन्धस्याऽसन्निधानात् । 'असन्त
एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका' इति सिद्धान्तव्यव-
स्थापनात् । विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति । इट् ईदीति
सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद्ग्रहोऽङ्किति दीर्घं
इत्यत्रापि इट् एव स्थानित्वं नाऽचः । अनियमाऽप्र-
सृजानियमफलाया अचपरिभाषाया अनुपस्थानात् ॥

(उ०) अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषणं वदन्
तज्ज्ञापनार्थमेवानन्विधावित्यावश्यकमित्याह-भाष्ये यद्ये-
वमिति । यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः । दीर्घे कृते
इति । दीर्घदृष्ट्या सिञ्जलोपस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु
दीर्घस्य 'इट्' इति समुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्तीट्वाश्रयो
लोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव, स्थानी चादेशविधावुपात्त
पवेत्यत आह-दीर्घेति । नन्वच एव स्थानिवे
'ग्रहण'मित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह-इट्त्विति ।
भाष्ये 'सिञ्जो लोपो न प्राप्नोतीत्यस्य 'तस्मादनन्विधाविति
वक्तव्य'मिति शेषः । विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह-
सथेति । अक्तितोऽपीति । 'न क्त्वा से'दिति किञ्च-
निषेधादिति भावः । तस्मादिति । न च क इट्, शुभ्या-
मित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थार्थकं ज्ञापकत्वमिति
वाच्यम् । अपाधोऽन्येनाऽप्युक्त्यभ्यासे 'आर्धधातुकस्ये'दित्यादौ
मिषेधप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकम् ।
विशेषानतिदेशे तेषामसङ्गहेन तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । वार्ति
केऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यर्थः । ज्ञापिते विशे-
षातिदेशेऽनन्विधावित्यस्य चारितार्थ्यं दर्शयति भाष्ये-
इहापि प्रतिषेधेत्यादि । ननु किञ्चस्याऽस्त्वित्वेन
ङ्किति चेति निषेधे स्थानिवत्त्वाऽभावात्प्रतिदीव्येत्यादौ
गुणः स्यादत आह-अनुबन्धेति । स्थानिनीति । स्था-
न्यलाभये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । 'न स्यपी'-
ति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् । नन्वेवमप्यग्रहीदिति दीर्घस्थानि-
भूताऽङ्गुपकाराश्रय एव सिञ्जलोपः, अनुबन्धस्तु उपदेश

एव ह्यस इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये
विशिष्टं ह्येष इति । एवं च दीर्घ इट्दित्वेवातिदेश-
कल्पना, स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेव । तच्च
नाऽङ्कपमिति इट् इत्यादि न स्थान्यल्लुत्तिधर्माश्रयम् । एवं
च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो
योऽल् तत्स्थानिसंबन्धी वा योऽल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं
तादृशे विधौ हि निषेधः । अत्र च शब्दतो विशिष्टमनल
माश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः ।

सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । इदं निरनुबन्धकानुवा-
देन विहितदेशविषयम् । 'क्त्वो ल्व'वित्यादौ सानुबन्धकानु-
वादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकार्यस्याल्वित्वाऽभावस्त-
थाऽनेकांशित्यत्र निरूपितम् । अत्रापि एव स्थानि-
त्वमिति । अन्यथा स्थान्यल्लुत्तीट्वाश्रयस्य लोपस्या-
ऽल्वित्वात्तत्र तत्स्थानिवत्त्वाऽनापत्तिर्विशेषातिदेशोऽपीति
भावः । एवं च तदुदाहरणे विशेषानतिदेशेऽपि
न दोषः । एतदेवाऽभिप्रेत्य स्वयं 'प्रदीव्ये'ति गुणापत्तिर्वि-
शेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि दृढ
एव । तथा हि अनन्विधावित्यस्याऽभावे प्रायोगिकस्थानि-
मादायैव वाक्योपप्लवः स्यात् । तद्वद्वि निवर्त्यैवादेशशुद्धे-
र्जायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । यद्येवमित्यस्य
विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाऽकरणे इत्यर्थः ।
एवं च दीर्घस्थान्यलः परस्य कार्यं लोप इति स्थानिवत्त्वेन
तदप्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । विधावित्युक्तौ तु न दोषः, शास्त्र
स्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य, निमित्तस्य च
ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्विधिरित्युत्तरम् । तदेतदेषोऽनलमि-
नेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । अतः
एव 'भोभगोअघो' इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य
स्थान्यल्लुत्तिधर्माश्रयं कार्यं नाऽल्वित्वादित्युक्तम् ॥

[वार्तिकावतरणभाष्यम्]

यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते,
विशेषश्च ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥*॥

सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् ।
अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित ॥

[उक्ताशयानभिन्नभाष्यम्]

किमतो, -यत्सति भवितव्यम् ? ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यल्वित्वाधित्वात् ॥*॥

कचिन्न । ५ तर्दिति । अग्रहीदित्यत्र । एतदिति ।
इमाभेवाऽङ्कितमित्यर्थः । ६ अत एव-अस्याङ्गीकारादेव ।

१ अस्य 'यत' इत्यादिः । २ एवमपि-प्रदीव्येत्यादि-
सिद्धावपि । ३ अत्र च-इट् ईदीत्यत्र च । ४ 'त'दिति

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
'अल्विधित्वात्' । अल्विधिरयं भवति ।
तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्या-
श्रयः । यथा वलादित्वमिद्विधौ । तत्रेडागमस्या-
ऽल्वधिलादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानाद-
रुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये यदि तर्हि सामान्यमिति । अन-
ल्विधाविति शेषात् । तज्ज्ञापनार्थं चाऽनल्विधाविति
यदि क्रियत इत्यर्थः । 'आश्रय'शब्दस्य भावसाधनत्वे वला-
दित्व इति तद्विवरणमसंगतं स्यादत आह-आश्रीयत इति ।
स्थानिकार्यमिति । सार्वधातुकत्वाऽभावादिति भावः ।
भाष्ये-प्रतिषेधस्त्विति । 'आदेशः स्थानिवत्, अलाश्रये
विधौ तु नेति सूत्रार्थ इति भावः ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽऽनुदेशिकस्य प्रतिषेधादि-
तरण भावः ॥*॥

न वैषः दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

'आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्' । अस्त्य-
त्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः ।
स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति ।

[शङ्कितुभाष्यम्]

नैतद्विचदामहे वलादिर्न वलादिरिति ॥
किं तर्हि ? ॥ स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्व-
मेपितव्यम् ॥

(प्र०) न वेति । अतिदेश एवानुदेशः, स
प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं वला-
दित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमि
[ती] द्विधास्यते ॥

(उ०) समाश्रिते-नवेति । स प्रयोजनं प्रयोजको
यस्य वलादित्वस्येत्यर्थः । करणे ल्युट् । पदसंस्कारपक्षाश्र-
येण तु 'अतिदेशः प्रयोजन'मिति प्रशुक्तम् ।

शङ्किताऽऽह नैतद्विचदामहे इति ॥

[शङ्कितुषसंहारभाष्यम्]

तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) तत्रानल्विधाविति । इडागमार्थ-
मत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते । इट् चाऽल्विधिरिति

अनल्विधाविति प्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थ-
लादिप्न प्राप्नोतीति ॥

(उ०) ननु सार्वधातुकत्वस्याऽल्वधर्मत्वाऽभावात्कथं
प्रतिषेधप्राप्तिरत आह-इडागमेति ॥

[विचारभाष्यम्]

किं पुनरादेशिन्यत्याश्रीयमाणे प्रति-
षेधो भवत्याहो स्विद्विशेषेण-आदेशो,
आदेशिनि च ? ॥

(प्र०) इदानीं यथाऽत्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते
तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह-किं पुनरिति ।
आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी-स्थानी । किं स्थान्यला-
श्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथाऽल्मात्राश्रय इति
विचारः । किं प्रस्थासतिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्ति-
रिति भावः ॥

(उ०) उक्तदोषमपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोऽनु-
पपन्न इत्यत आह-इदानीमिति । प्रतिपादयितुमिति ।
वादिमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः । आदेशोऽस्येति ।
आदेशिनोत्पत्त्यनेन व्यधिकरणं, स्थानिसम्बन्ध्यलाश्रय
इत्यर्थः । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अल
एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् ।
सन्देहबीजं दर्शयति-किमिति ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

[प्रथमपक्षाक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आदेश्याल्विधिप्रतिषेधे कुरुवध-

पिवां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥*॥

आदेश्याल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिवां
गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा,
स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र लघूपध-
गुणः प्राप्नोति ॥

वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा,
स्वाश्रयं चाऽदुपधत्वन्तत्र वृद्धिः प्राप्नोति ॥

पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वा-
श्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र [लघूपध]-
गुणः प्राप्नोति ॥

१ आतिदेशिकस्येत्यर्थः । २ नैतदर्थं स्थानिवत्त्वमेपि
तव्यमित्यर्थः । ३ किमर्थं स्थानिवद्भावस्तर्हीत्यर्थः ।

४ सार्वधातुकत्वार्थमित्युत्तराश्रयः । ५ अस्य 'सार्वधातुकत्वा-
नयनेऽपी'त्यादिः । ६ 'वधक' । ७ 'पधात्व' । ८ कश्चित् ।

(प्र०) बधक इति । हन्तेर्षुलि 'बहुलं संज्ञा-
छन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्य-
र्थ'मिति बधादेशः । स च हलन्तः इति
दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे लल्लोपस्य स्थानिवद्भावा-
द्बुध्यभावः ॥

(उ०) स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मि'न्नि-
त्यनेन । एवं चोपधात्वाऽभावो ऽणस्परत्वाऽभावश्चेति
भावः ।

[द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशेषेण-आदेश आदेशि-
नि च

[दोषदर्शित्वमिति]

॥*॥ आदेश्यादेश इति चेत्सुसिद्धकृदति-
दिष्टेषूपसङ्ख्यानाम् ॥*॥

आदेश्यादेश इति चेत्सुसिद्धकृदति-
दिष्टेषूपसङ्ख्यानां कर्तव्यम् ॥

सुप्-वृक्षाय लक्षाय । स्थानिवद्भावा-
त्सुप्संज्ञा, स्वाश्रयं च यज्जादित्वं, तत्र
प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् ॥

तिङ्-अरुदिताम् । अरुदितम् । अरु-
दित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा,
स्वाश्रयं च वलादित्वं, तत्र प्रतिषेधः
प्राप्नोति । तिङ् ॥

[कृत्] कृदतिदिष्टं-भुवनं सुवनं भुव-
नम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा, स्वाश्रयं
चाऽजादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) सुसिद्धकृदतिदिष्टेष्विति । आदिष्टे
एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चेत्तत् । तद्धिता-
देशेष्वपि न प्राप्नोति, लैगवायन इति । अत्र हि
स्वाश्रयमजादित्वं, स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् ॥

(उ०) अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदर्थसङ्कतिरत आह-
आदिष्ट एवेति । सुवादोनामादेशोऽस्त्वित्यर्थः । तेषु दीर्घत्वे
इति उवङ्गि च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । तद्धितत्व-
मिति । अस्य तद्धिते ओर्गुणविधानादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः ।
कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु पक्षद्वयेऽपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्यत्वा-
भावादातिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह-न्यायेति । युक्तौ-
त्यर्थः । का युक्तिः प्रकृष्टेत्यत्र प्रशस्तात्पर्यमिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

आदेशिन्यल्याधीयमाणे प्रतिषेध इत्य-
तदेवं ज्यायः ॥ कुत एतत् ? ॥ तथा ह्ययं
विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति-‘गुरु-
चद्रुपुत्रे इति यथा’ । तद्यथा-‘गुरुवदस्मि-
नगुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पा-
दोपसंप्रहणाच्चे’ति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि
गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः ।
यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते, तस्य तत्र स्यादति-
देशाकाङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्वारक एवात्कार्यं
युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादि-
त्वाच्च तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य
स्वतो नास्तीति तदेवाऽतिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरु-
पुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते, तथा वलादित्वं
प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशोऽपेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः ।
सार्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवाऽतिदेशापेक्षा ॥

(उ०) प्रत्यासत्त्येति । अत एव कष्टायेत्यादि-
निर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्यायमिति
भावः । भाष्ये-विशिष्टं स्थानिकार्यमिति । स्वरूपेणा-
लभ्यमानमित्यर्थस्तदाह-यत्कार्यमिति । तच्छेषः-
अतिदेशशेषः । तद्वारके-अतिदेशद्वारके । यथेति । एवं
च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं, न तु
स्वाश्रयगुणवत्प्राप्तस्य, एवमलंशोऽतिदेशप्राप्तात्त्विधरेव वर्जन-
मिति भावः

[आक्षेपपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्यतिदेशिन्यल्याधीयमाणे
प्रतिषेधः

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-आदेश्यलिखिप्रतिषेधे
कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधे इति ॥

[दोषनिराकरणमाप्यम्]

नैव दोषः । 'करोती तपर[करण]निर्देशा-
त्सिद्धम्' । पिबिरदन्तः । वधकमिति नायं
ण्वुल् । अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिकः,
रुचक इति यथा ॥

(प्र०) करोताविति । अकारस्य ह्यकारो
मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य
भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योयमिति ।
हनो वध चेति कृन्प्रत्ययः ॥

(उ०) भाष्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारेऽपि
तपरत्वं व्यर्थमित्याह—अकारस्येति । अन्तरतमात्वादिति
भावः । ऋकारस्थानिकावयवविकारोऽप्रेति लक्ष्यभेदाद्भेद
बोद्धादिति वल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः ।
कुत्रौणादिकः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥

।*। पचतु पचन्तु ।*।

तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्र०) एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन
विकृत इति नृतीयागमासः ॥

(उ०) बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः स्यादन
आह—नृतीयेति । आनुमानिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्ति-
वृत्त्येत्येतद्वातिकतात्पर्यम् ॥

समाधानवार्तिकम् ।

॥*॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वासिद्धम् ॥*॥

'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति तिङ्-
ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा—श्वा
कर्णे वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाश्वो
न गर्दभ इति ॥

(प्र०) तद्यथेति । छिन्नेऽपि पुच्छे शिष्टा-
वयवसन्निवेशः श्वलजातेरभिप्यञ्जकः । एवं पच-
त्वित्यत्रेकारस्य विकारेऽपि तकारस्तित्वस्य व्यञ्ज-
कः । तथा चेकारलोपेऽप्यपचदिति तकारमात्रस्य
तिङ्स्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चाऽस्ति । नाऽश्व इति ।

१ कचिन्न । २ ऋकारेति । ऋकारस्थानिको य
उर्, तदवयवो य उकारस्तद्विकारः पुनरुपुं इत्यर्थः ।
३ इदं भाष्यमिति केचित् । ४ 'छिन्नः । ५ 'अवयवाऽपगमे'

अवयवापगमेऽपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं
तर्हि, श्वत्वेनैवेत्यर्थः ॥

(उ०) लोकन्यायाश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे—अनन्यत्वात्
सिद्धमिति भाष्ये । नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाऽ-
भावात्कथं श्वेति व्यवहारोऽत आह—छिन्नेऽपीति । तथा-
चेति । लोपस्य विकारत्वाऽभावेनैकदेशविकृतोपसङ्ख्यानेऽपि
तत्रोक्तरीतिरेवावश्यकीति भावः । अथेत्यादि दृष्टान्तार्थम् ।
अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानाद्बोधो न स्यात् ।
एनदर्थं च तन्न्यायाङ्गीकार आवश्यक इति भावः ॥

[एकदेशेन आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुप-
सङ्ख्यानम् ॥*॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः
शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरवि-
चालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविका-
रिभिः । तत्रैव स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नि-
त्येषु शब्देषु नोपपद्यते । तस्मादुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(प्र०) अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते
तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नो-
तीति भावः । उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनि-
त्यत्वम् । पुरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां ति शब्दतु शब्दयो-
रनुमीयमानत्वात्तः प्रसङ्गोर्तोर्विधानात् । तत्रादेश-
ग्रहणाद्वा उपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य-
स्थानिवद्भावः सिद्धः ॥

(उ०) अवस्थिते इति । न च इप्रसङ्गे उरिति
वाच्यमिति नाऽनित्यत्वम् । अनर्थकत्वेनाऽर्थबोधाय प्रसङ्गस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भाव-
पूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः । 'स एवाय'-
मिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम् । अत एव
'विकृत' इत्यनेन विरोधः । अनित्यत्वाऽभावे हेतुः तेः प्रसङ्गे
इत्यादि । अस्य अर्थवत्त्वात्तः प्रसङ्गे इत्युक्तिर्नासमञ्ज-
सेत्यर्थः । तदुपपादकम्—पुरुरित्यादि । एवं च कार्यशब्द-
वादे न्यायेन सिद्धम्, नित्यशब्दवादे तु नेति वचनारम्भ-
वादितात्पर्यम् । वस्तुनो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वबुद्धि-
मात्रेण तत्प्रसङ्गनिरित्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा 'विकृतस्ये'-
त्यसंगतं स्यात् । तदा तयैव रीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपि
इति शुद्धः पाठ इति प्राचः । ६ लोकन्यायानाश्रयणे
इत्यर्थः । ७ तत्र—तन्मिन्सति । ८ इदं कचिदेव दृश्यते
न सर्वत्र ।

सूपपादेति । अनित्यविज्ञानं स्त्रित्याद्येकदेश्युक्तिः ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति-

॥*॥ एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥

एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ पचतु पचन्तु ॥*॥

तिङ्महद्वणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

किञ्च कारणं न स्यात् ? ॥

[भारद्वाजीयवार्तिकम्]

॥*॥ अनादेशत्वात् ॥*॥

आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे
आदेशाः

[भारद्वाजीयवार्तिकम्]

॥ * ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥ * ॥

अन्यत्त्वत्वपि रूपं-पचतीति, अन्य-
त्वत्विति ॥

(प्र०) न चेम इति । तुशब्दादयः । पुरुष-
त्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति ।
यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्नात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञा-
नात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य, तस्मान्नास्ति
तिङ्त्वमिति भावः ।

(उ०) कात्यायनीयाद्वारद्वाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहु
वचनं च विशेषः । पुरुषित्यत्रेति । प्रत्यक्षादेशत्वं चेह
निषेध्यमिति भावः । लोकन्यायेन सिद्धिखण्डनाय रूपान्य-
त्वाच्चेति । तस्याचष्टे—यदीति । इदमो म इत्यादिव-
दिति भावः । अर्धस्यान्यथाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाभाव
इति तारपर्यम् । 'एकदेशविकृतेष्विति' बहुवचनेन लोपस्यापि
सङ्ग्रहादपचदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

इमेऽप्यदेशाः ॥ कथम् ? ॥ आदि-
श्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यङ्गिश्यन्ते ॥

(उ०) भाष्ये वचनं खण्डयति—इमेऽपीति । आनु-
मानिकादेशस्थाप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः ।
इममाशयमजानानः पृच्छति—कथमिति । उक्तैर्वाभि-
प्रायेणाह—आदिश्यत इति । इमे चेति । तुशब्दादयः ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ आदेशः स्थानिवदिति चेन्नाना-
श्रितत्वात् ॥ * ॥

आदेशः स्थानिवदिति चेत् । तन्न ॥
किं कारणम् ? ॥ 'अनाश्रितत्वात्' ।
योऽप्रादेशो नासावाश्रीयते । यन्ना-
श्रीयते नासावादेशः ॥

(प्र०) योऽप्रादेश इति । इकारस्य उकारः ।
नासावाश्रीयते—पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्द-
निबन्धना नावयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः ।
साक्षादविधानाच्चादेशः, पदसंज्ञानिमित्ताभावेन चा-
श्रीयते इत्यर्थः ।

(उ०) आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह—आदेश
इत्यादि । प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः ।
तदाह—योऽत्रेति । ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेऽ-
पि यथा स्थानिवत्त्वात्पदत्वमेवमुक्तारस्यापीत्यत आह—
सा हीति । तेश्च नायमादेश इति भावः । तिङ्त्व-
समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमु-
क्तारः पदत्वहेतुतयाऽऽश्रीयत इति भाष्यार्थः । आश्रीयते
इत्यर्थ इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः ।

[एकदेशिन उत्तरभाष्यम्]

नैतन्मन्तव्यं—'समुदाये आश्रीयमाणे-
ऽवयवो नाश्रीयते' इति । अभ्यन्तरो हि
समुदायस्यावयवः । तद्यथा—वृक्षः प्रचल-
न्सहावयवैः प्रचलति ।

(प्र०) अत्रोत्तरमाह—नैतदिति । 'तिप्' 'तस्'
'ज्ञि' इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टा-
वितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युक्तारस्य तिङ्त्व-
मिति सिद्धा पदसंज्ञा ।

(उ०) तत्रोत्तरमाहेति । 'एकदेशो'ति शेषः ।
भाष्ये—समुदाये इत्यादि । 'सुसिद्धन्त' मित्यादौ 'ति' इति
समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवतिरिक्तसमुदायाऽभावात्
तकारेकारान्तं पदमित्यर्थः । एवं चकारस्योकारादेशे स्थानि-
वद्भावेनेकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं सिद्ध-
मिति भावः । तिङ्त्वात्—तदवच्छिन्नावयवत्वात् । तिङ्त्वं ।
तदवच्छिन्नावयववेकारत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ
तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जज्ञत्वापत्तिरिति बोध्यम् ।

[दोषदशिवार्तिकम्]

॥*॥ आश्रय इति चेदत्विधिप्रसङ्गः ॥*॥
आश्रय इति चेदत्विधिरयं भवति ।

तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पद-
संज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः
स्यात्, उच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते-साधीयो योऽल्विधि-
रिति ॥

कश्च साधीयः ? ॥ यत्र प्राधान्येना-
लाधीयते । यत्र नाऽन्तरीयकोऽलाधी-
यते नासावल्विधिरिति ।

(प्र०) यत्र प्राधान्येनेति । यत्र साक्षादल् नि-
र्दिष्टः, तत्र प्रतिषेधो, नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणाऽ
लीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् ।

(उ०) ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ प्रदीन्येति न सिध्येदत
आह-यत्रेति । प्रत्यक्षेति । अनान्तरीयकेत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्]

अथोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम्
'आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्या'दिति ॥

(प्र०) आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपी-
त्यर्थः ।

(उ०) इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव
पश्चान्तरत्वेन स्वाशयं प्रकाशयति-भाष्ये अथवेति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्य-[शब्द]
त्वाद ॥*॥

स्थानी आदेश इत्येतस्मिन्नेषु शब्देषु
नोपपद्यते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नित्यशब्द-
त्वात्' स्थानी हि नाम-यो भूत्वा न भवति ।
आदेशो हि नाम-योऽभूत्वा भवति । एतच्च
नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते-यत्सतो नाम
विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

(प्र०) अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि
यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् ,

१ 'नित्यत्वात्' । २ क्लृप्तं स्यात् । ३ क्वचिन्न ।
४ कृष्टान्तेष्वित्यर्थः । ५ 'पूर्वे'पिस्थानशब्दप्रयोगो ।

यत्रान्वयोऽपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः ।

(उ०) सर्वविकार इति । 'अस्तेभू'रित्यादौ ।
यो भूत्वेत्यादिभाष्यस्य प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति
ध्वंसाऽप्रतियोगित्वं नित्यत्वमिति तात्पर्यम् ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूत-
पूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['यथा लौकिक-
वैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्']
यथा लौकिकवैदिकेषु चैकतन्त्रेण अभूत-
पूर्वेऽपि स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावत्-
'उपाध्यायस्य स्थाने शिष्यः' इत्युच्यते,
न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति ।
वेदेऽपि-'सोमस्य स्थाने पूतीकृत्या-
न्यभिषुणुया'दित्युच्यते । न चै तत्र सोमो
भूतपूर्वो भवति ॥

(प्र०) सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तद-
सन्निधौ पूतीकृत्यानि प्रतिनिधीयन्ते ।

(उ०) स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम् । तदसंनि-
धाविति । नित्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादारभ्यस्य चावश्य-
समापनीयत्वादिति भावः ।

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ कार्येविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥*॥

अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् ॥
किमिदं कार्यविपरिणामादिति ?

कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते ॥

(प्र०) कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्याऽत्र विपरि-
णामाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु
कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः ।

[शब्दाऽसिद्धिशङ्काभाष्यम्]

ननु 'कार्याविपरिणामा'दिति भवितव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

सन्ति चैव ह्यौत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि ॥

(प्र०) सन्तीति । ङ्यापोरित्यत्र बहुल-
ग्रहणात् ।

६ पूतीकृत्यानि स्तुहोदण्डसदृशानि कण्टकशून्यानि
वैदिकप्रसिद्धानि ।

(७०) संवाछन्दस्वयोरभावादाह-बहुलेति ।

[प्रयोगसाधकयुक्त्यन्तरभाष्यम्]

अपि च 'बुद्धिः संप्रत्यय' इत्यनर्थान्तरम् । कार्या हि बुद्धिः, कार्यः संप्रत्ययः । कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः-कार्यविपरिणामः, कार्यविपरिणामादिति ॥

[समाधानान्तरभाषकभाष्यम्]

परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितम् ।

[उपपत्तिप्रसङ्गभाष्यम्]

कथंचेदं परिहारान्तरं स्यात् ? ॥

[परिहारान्तरभाषकभाष्यम्]

यैदं भूतपूर्वं स्थानशब्दो वर्तते ॥

(७०) भूतपूर्वं स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्तरम् । अन्यथानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते 'सोमस्य स्थाने' इत्यादावभूतपूर्वं एव प्रयोगदर्शनादिति 'यदिभूतपूर्वं'त्यादि भाष्यतात्पर्यम् ॥

[समाधानान्तरस्थापनभाष्यम्]

भूतपूर्वं चापि स्थानशब्दो वर्तते ॥

कथम् ? ॥ बुद्ध्या । तद्यथा कश्चित्कस्मै-विदुषदिशति-'प्राचीनं ग्रामादाम्ना' इति । तस्य सर्वत्राग्नबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह-'ये क्षीरिणोऽवरोहर्वन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः' इति । स तत्राऽऽग्नबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चोपधीयमानान् । नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्राः, नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता । र्सः 'अस्तेर्भूर्भवती' त्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति-बुद्ध्या अस्ति चापकृष्यमाणं, भवति चोपधीयमानम्, नित्य एव च स्वस्मिन्विषयेऽस्तिनित्यो भवतिश्चेत् । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

(प्र०) भूतपूर्वं चापीति । न च नित्यत्व-

१ क्वचिन् । २ 'संप्रत्ययो' । ३ यदि यदा वर्तते वर्तते तदा । गुरवस्तु कथमिति वर्तते इत्यन्ता शङ्केत्याहुः । ४ इदमुत्तरमिति गुरवः । ५ 'स्थानि' ।

विरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते, न तु तद्वशादर्थानां तथाऽवस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । 'ततो विभाषाश्वे-रदिक् क्षिया'मिति स्वायें खः । तत्र सप्तम्यर्थस्या-मिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आम्रबुद्ध्या इति । तस्या अनन्तरमित्यर्थः ॥

(७०) न चेति । भूतपूर्वं हि स्थानशब्दो निवृत्ति-वचनः स्यादिति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति-भाष्ये-कथमिति । उत्तरमाह-बुद्धयेति । प्रतिपत्तृवशादिति । प्रतिपत्तृशब्देन तदोया प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते, तद्वशात् प्रतिपत्तृणां तथा ज्ञानव्यवहाराभ्यां बुद्धिधर्मोपस्तत्रानुमीयते, स्वतस्तद्वत्त्वस्य तत्र बाधादिति भावः । क्वचित् प्रतिपत्तिवशादिति पाठः । तदाह-नस्त्विति । आरोपितभूत-पूर्वत्वव्यवहारान्न नियत्वहानिरिति भावः । ननु प्राचीन-मित्यस्यात्राधिकरणप्रतिपादकत्वात् सप्तमो स्यादत आह-प्राचीति । सप्तम्यन्तादुत्पन्नाऽस्तातेरञ्छेलुङिति लुक् । भाष्ये-तस्य सर्वत्रेति । प्राग्देशवृक्षत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । स तत्र-न्यग्रोधेषु । नन्वाग्नबुद्ध्या इति न तृतीया, अर्था-सङ्गतेः, नापि षष्ठी, संबन्धिनोऽनुपपत्तिरत आह-तस्या अनन्तरमिति । अनन्तरपदार्थाहारेण षष्ठीति भावः ॥ केचित्तु आम्रबुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये अपकृष्यमाणानिति । तत्र यथा बुद्धेरेवाऽपकर्ष उपधानं च आम्रेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते, तथाऽत्रापि बुद्धिगतोत्पाद-विनाशयोः स्थान्यादेशभावस्य च शब्देस्वारोप इति भावः ॥ उपधानमुत्पत्तिः ॥

[आक्षेपशान्तिकम्]

॥*॥ अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् ॥*॥

अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति । केऽपि अणिकृतं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' ॥

(प्र०) अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः ॥ 'कर्मण्य'णिति सर्वत्राऽग्नबुद्धिः प्रसक्ता 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कबुद्ध्या निवर्तते इति केऽप्यणकृतप्रसङ्गः ॥

(७०) ननु उत्सर्गपवादयोः स्थान्यादेशभावाभावात् कथं स्थानिवत्त्वमत आह-बुद्धीति । अणकृतेति । अनित्यर्थः ॥

६ अवरोहः जटा । ७ 'चाऽऽधीय' । ८ 'ततः पश्चादाह, आर्द्धपादकेऽस्तेर्भूर्भवतिबुद्ध्या' । ९ 'भूरित्यस्तिबुद्ध्या' । १० 'आधानं' ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥

‘विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्ध’मिति ॥

(प्र०) विषयेण स्थिति । तुशब्दः पुनरर्थे ।

यदयं गापोष्टमिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति—‘नोत्सर्गकृतमपधादे भवती’ति ।

(उ०) भाष्ये ‘उक्तं वे’ति वार्तिकस्थमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे—विषयेण स्थित्यादि । अइउण्स्त्रे एकोऽकार इति पक्षेऽनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केऽप्यण्कृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे ‘विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्ध’मित्युक्तम् । विषयेविषयेऽणकादौ भिन्नलिङ्गकरणात् ‘इह मुण्डो भव इह जटी भवे’ति लोकव्यवहारे यथा यदुणको यत्रोच्यते तत्र तदुण एव भवति तथा यल्लङ्गो यत्रोच्यते तत्र तल्लङ्गकार्यमेव नान्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थेक्षोक्तः । एवं च सामान्यापेक्षत्वाज्जियमस्य स्थानिवत्प्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । वार्तिकेऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया । कैयटोक्तव्याख्याने तु अथवा यदयं इयन्नादीनां वक्ष्यमाणपक्षे एतत्पक्षाद्वैलक्षण्यं दुर्लभम् । शब्दमयादथा वार्त्तिकात्तदर्थोऽलभश्च । तुशब्दस्य पुनरर्थत्वमपि नानापदानन्वयस्तदवस्थश्च । किंच कैयटोक्तार्थकं विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र पाठतं नत्वन्वमिति दिक् ॥

अथ वा—

॥ * ॥ सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [‘षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात्’] । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । ‘नामि नभंचे’त्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विश्रवणरणवेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम् । यथोक्तं—‘बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वे’ति । विश्रवःशब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्ययाऽभावः ।

(उ०) तत्रत्यं वेत्यंशं व्याचष्टे—अथवा सिद्धं स्थिति । अनुवर्तमानं षष्ठीति पदं षष्ठीनिर्दिष्टलक्षणिकं

षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह—षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । नन्वेवं ‘नामि नभ’मित्यादौ षष्ठीनिर्देशाऽभावात्स्थानिवत्स्थानावेन प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भवाङ्गत्वयोरभावात्स्थितिलोपो न स्यादत आह—नामीति । विधानात्—करणात् । यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमत आह—विश्रवणेति । प्रत्ययविषयम्—शिवार्थविषयम् । बालवेति । वैदूर्यस्य विदूरान्न प्रभवः किं तु बालवायादिति विदूरत्वस्य इत्यस्याऽसङ्गतौ इदं वार्तिकं । बालवायो विदूरमापद्यतेऽथास्मात्प्रत्ययः । यद्वा बालवायार्थवाचको विदूरोज्ञ एव व्यप्रत्ययविषय इति तदर्थः । ननु विश्रवणादेरनादेशस्य विश्रवःशब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह—विश्रव इति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ षष्ठी स्थानयोगे’ति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नापवादे उत्सर्गकृतं भवताति यदयं इयन्नादीन्कोऽश्चिच्छितः करोति । इयन् अम् आ शः श्रुरिति ॥

(प्र०) यदयमिति । न च पितृत्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शिचत्वम् । इयनो निरवाज्ज्ञापकात्पितृत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । नह्यत्र पितृत्वस्य निरवस्य वा विशेषोऽस्तीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छीत्यादौ विषये चैनंशि इयनो निरव प्रकृतेरायुदात्तार्थं स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शिचत्वमाश्रीयते—अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति ॥

(उ०) विशेषोऽस्तीति । निरव इति प्रत्ययाणुदात्तत्वापेनायुदात्तत्वाय । स्थानिवत्तात्पितृत्वेनानुदात्तत्वे तु लसावधातुकरयाप्यदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोर्दात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः । आहुदात्तार्थमिति । इहमपि चित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वं बाधित्वत्यर्थः । अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यपि निरवसामर्थ्याद्वाध्यत इति भावः । किंच बाहु इत्यस्यानेकावो दिवादौ सत्त्वेन तत्रापि निरवपितृत्वयोर्निशेषः । कैयटस्वरस्तु तस्य धातोर्दिवादावभाव एवेति बोध्यम् । इहसिद्धये इति । वैयर्थ्याज्जियमत्वं वा शापकत्वं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावाज्जियसामर्थ्यादन्यत्र विक-

रणेभ्य इत्युपदेशवाधकत्वनपेक्षया स्थानिवदित्यतिदेश-
वाधकत्वनस्यैवौचित्याच्चेति भावः । सामान्येणेति । न
विकरणविषयमेव, नापि पिश्वविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये द्वय-
त्वादीनि उल्लेखसंज्ञातीयानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ तस्य दोषस्तयादेशे उभयेप्रतिषेधः ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः तयादेशे
उभयेप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनु-
ष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि
विभाषा प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

नैष दोषः । अयच्च प्रत्ययान्तरम् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि प्रत्ययान्तरम्, 'उभयी'ति ईकारो
न प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'मात्रच' इत्येवं भवि-
ष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'मात्र'जिति नेङ् प्रत्यय-
ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रह-
णम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥
मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयच्चञ्कारात् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं, 'कति तिष्ठन्ति'-
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तर-
सद्भावाच्च षट्स्वस्त्रादिभ्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

'अत' इति वर्तते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि 'तैलमात्रा घृतमात्रा' अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्र०) तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहारार्थ-
स्योपादानात्स्याऽविशेषकत्वान्मात्रशब्दमात्रग्रहण-
प्रसङ्गः ।

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

सहस्रस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवति

१ 'उभय' । २ पूर्व । तयवन्ततया माभूदोकारइत्यर्थः ।

३ 'वचनादेशे' ।

प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् ॥

(प्र०) सहस्रस्येति । प्रत्ययाऽनुकरणं
मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाण्भूस्त्रे साह-
चर्यादिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानि-
वद्भावप्रतिषेधः ॥*॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानिवद्भा-
वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रीहिभ्य आगत
इत्यत्र 'घेङिती'ति गुणः प्राप्नोति ।

(प्र०) जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत्
प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति
कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः ।

(उ०) नन्वेकारस्मिन् बहुवचनमित्युक्त्या पप्रथभावा-
त्कथमादेशत्वमत आह-एकस्मिन्निति ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । उक्तमेतत् 'अर्थातिदेशा-
त्सिद्धम्' इति ॥

(उ०) भाष्ये-अर्थातीति । बहुवचनशब्दो न प्रत्यय-
परः, किं त्वर्थपर इति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ उधावग्रहणेऽदीर्घः ॥*॥

उधावग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानि-
वदिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ निष्कौशांभ्रिः । अतिस्वट्वः ॥*॥

उधावग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा
भूदिति ॥

(उ०) 'उधावग्रहणेऽदीर्घ' इति भाष्ये । ननु गङ्गाया
शङ्खः, गङ्गायतेः किपि गङ्गायिद्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधो न
स्यात् । न च तत्र स्थानिवत्त्वे श्लेषात्तिरस्तु, सुलोपश्चा-
स्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रक्षेपमादायैतत्प्रत्याख्यान-
परभाष्यविरोधात् । सूत्रमतेऽपि नात्र लोपः, प्रत्यासत्त्या
उधावपदोपस्थितेकाराऽकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति
चेन्न । तेषामनभिधानात् । नैवेदं विशेषणं व्यर्थम्, खट्वा

४ दोषः-अतिव्याप्तिरूपो दोषः । ५ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

६ इवम्-अदीर्घ इति ।

इत्यादौ सबर्णदीर्घे परत्वेन परादिबद्धावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाऽभावादिति वाच्यम् । न 'स्थानिव'दित्यस्य स्थानिकार्यं न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घोपाप्यप्रयुक्तकार्याऽभावशङ्कावारणार्थं तत् । 'ह्रस्व' इति नोक्तम्, चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ जातार्थलुकि दापो लुक्त्रयपि प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्व्यादिलोपापत्तेः । मम तु लुकोपि दीर्घभिन्नत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् । अतिखट्ट इति । न चात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्गतमाप्तवमस्त्विति वाच्यम् । गोस्त्रियोरित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अचञ्चेति तु नोपतिष्ठते, अनियमाप्रसक्तः । स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाडीत्यादिविशिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सूत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव 'गोटाडग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितस्वबलात् 'ञ्जिया'मिति प्रकृत्य ये विहितारस्तेषां ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधानं चानुबन्धविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् ।

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

ननु च दीर्घादित्युच्यते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

[तटस्थाक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[तत्समाधानभाष्यम्]

स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति-अतिखट्टाया अतिमालाया । 'याडापः' इति याणन भवति ॥

(४०) अतिखट्टायेति । न चावन्तादङ्गात्परस्य याङिति तदर्थः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमान्नैतदङ्गमावन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न याट्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽवन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशेषणे आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाच्च दोषः । अत एवाध्वंखट्टायामित्यादौ याट्सिद्धिरिति भावः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिष्ठासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याडाप ईति याट् कस्मान्न भवति ? ॥

(प्र०) भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात्, आ इति च रूपसद्भावात् ।

१ न स्थानीति । यत इत्यादिः । येनेति । परादिबन्धनापीत्यर्थः । २ 'क्याडग्रणे' इत्यस्य च क्वाप्स्थानिको

[समाधानभाष्यम्]

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति

(प्र०) लक्षणेति । अत्र चाऽन्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति वृद्धेर्विच्छेदः ।

(४०) नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेनापत्वं स्यादेव, अयं निषेधस्तु न, दीर्घत्वादत आह-अत्रचेति । एवं च स्थानिवद्भावेन तदलम्, तत्स्थानिन्यसत्त्वादिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे पतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् ॥

(४०) भाष्ये-ननुचेदानीमिति । वार्त्तिकाऽकरणे इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कौशाभिरित्यादौ ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह । नैहीदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम्

॥ * ॥ प्रश्निप्रतिदेशोऽयम्, डी-ई । ईकारान्तात् । आ-आप् । आकारान्तादिति ।

प्रश्निप्रतिदेशोऽयम्, डी-ई । ईकारान्तात् । आ-आप् । आकारान्तादिति ।

(४०) प्रश्निप्रतिदेशादिति । अतिखट्टायेत्यादौ आकारस्य लक्षणिकावादेव न दोषः । खट्टाये इत्यादौ तु न दोषो, यतो लक्षणप्रवृत्तिं विना यदूपाऽसंभवस्तदेव लक्षणिकं परिभाषाया निषेधविषयः । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तदूपासत्त्वादित्याहुः । अयं च प्रश्नेषो 'याडापः' 'आङि चापः' 'ओङ आपः' 'डेरान्नयाप्', 'ह्रस्व्याव' इत्येतेषु । 'ह्रस्वन्याप्' इत्यत्र तु प्रदलेपे न मानमिति दिक् । ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखट्टस्य अः अतिखट्टा इत्यत्र सुलोपो भवति । वार्त्तिकमते तु न, अतिखट्टे आबन्तत्वस्य विच्छेदादग्रे प्ररोहाऽसंभवादिति चेन्न । अनभिधानेनैषां प्रयोगाणामभावात् । यद्वा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थत्वेनाऽतिखट्टाशब्दे आकारप्रश्लेषे फलाऽभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्तवद्वेराभावात्तदादेशे तदारोहः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः, परम्परया कार्यमादाय स्थानिवत्प्रवृत्तौ मानाभावात् । यत्तु वार्त्तिकमते लोपाऽप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि दीर्घभिन्नआदेशेन स्थानिवदित्यर्थः । ३ 'बद्धावप्र' । ४ कचिन्न । ५ 'न तर्ही' ।

ईकारादिप्रक्षेपान्तरेण लोपाऽभाव एव वाच्यः । एकप्रक्षेपेणै-
वातिखटव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते भाष्यमते
तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रक्षेपान्तरं च नियमार्थम्—न कदाचि
द्वृणान्तरं प्राप्नोतीति दृष्टापाविति । एवं च न दोष इति । तन्न ।
मानाऽभावात् । [किंच] अतिखटायेत्येव वास्तिकप्रयोजनं
प्रदृष्ट्याकारप्रक्षेपेण हि तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥*॥

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ
अभूत् । अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति ।

(४०) भाष्ये—आहिभुवोरिति । 'भुव ईट्' अस्ति-
सिचो पृक्ते' इत्याभ्यां प्राप्तः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति—नाहेरीट् भवतीति । यद्यम्—
'आह्वयः' इति झलादिप्रकरणे थत्वं
शास्ति ॥

[ज्ञापकवाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेत-
स्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ भूत-
पूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत झलादियं भूतपूर्व
इति ॥

(प्र०) झलादिरिति । णलादिषु थलेव भूत-
पूर्वां झलादिरिति भावः ॥

[ज्ञापकस्थापनभाष्यम्]

यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथि-
मेवायमुच्चारयेत्—'भ्रुवः पञ्चानामादित
आथो भ्रुवः' इति ॥

(प्र०) आथिमिति । तिबादयो हि सर्वे झला-
दय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ॥

[श्वंशेष्याक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

भवतेऽपि न वक्तव्यः । 'अस्तिस्सि-
चोऽपृक्ते' इति द्विसकारको निर्वेशः । अस्तेः
सकारान्तादिति ॥

(४०) द्विसकारको निर्वेश इति । अस्तिस्सिच
इति सूत्रपाठ इति भावः । प्रकारान्तरे तु आदेशैरपहारात्

सद्वयोच्चारणाऽभावेन निर्वेश इति भाष्याऽस्वारस्यम् । अत
एव वास्तिककृता सिज्जुक्तः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य
वा प्रतिषेधो नारब्धः । सकारस्य सिञ्चिशेषणत्वमित्याशयेन
तद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षण-
सूत्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि न दोषः । भाष्यकृता तु मध्यमणि-
न्यायेनोभयसंबन्धमङ्गीकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि
प्रत्याख्यात इति बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वध्यादेशो वृद्धितत्त्वप्रतिषेधः ॥*॥

वध्यादेशो वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिव-
द्भावावृद्धितत्त्वे प्राप्नोति ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । उक्तमेतत्—'नायं ण्वुल्,
किंत्वन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक
इति यथा' ॥

(४०) नायं ण्वुलिति । यद्यपि वृद्धिर्वधस्यादन्त-
त्वेनापि वारयितुं शक्या, तथापि तत्वांशप्रत्याख्यानायेदमा-
वश्यकमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ इडिधिश्च ॥*॥

इडिधेयः । आवधिषीष्ट । 'एकाच उप-
देशोऽनुदात्तात्' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति

(४०) इडिधिश्वेति । यथेड्विधिः सिध्यति तथा
तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इडिधेय
इत्यस्य 'तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारे'ति शेषः । आवधि-
षीष्टेति । आको यमहन इत्यात्मनेपदम् । प्रतिषेधः
प्राप्नोतीति । तत्र वधेः स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेधः प्राप्त
इणित्वेन रूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाऽभावात्प्रत्यर्थः ।
वधेरपि सूत्रे स्थान्यनुस्त्वानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं
बोध्यम् ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य
बाधको भविष्यति ॥

(४०) प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया
प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य ॥

(प्र०) आवधिषीष्टेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेति [भवति, तदा] तिङ्गुतिङ् इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदंतदुदाहरणम् । क्वचित्तु 'यदावधिषीष्टेति पाठः ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत-आवधिषीष्टेति ॥

(उ०) प्रत्ययस्वरम्-तत्प्रयुक्तनिघातम् । नन्वत्रोदाहरणे तिङ्गुतिङ् इति निघातेन भाव्यमत आह यदा-यदिति । यदेत्यस्य तदैतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः । मध्ये भवति तदेत्यपाठः ॥

[आक्षेपरनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

(उ०) भाष्ये आर्धधातुकसामान्ये इति । आर्धधातुक इतिवह्निषीत्याद्यपि विषयसम्पत्तेर्वेति भावः । एवं चाणुदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाऽभावात् स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाऽप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आकारान्तानुवषुक्प्रतिषेधः ॥*॥

आकारान्तानुवषुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भाष्यते । लीमीग्रहणेन ग्रहणानुवषुकौ प्राप्तुतः ॥

(उ०) आकारान्तादिति । विभाषा लीयतेः बिभेतेहंतुभ्ये इत्यात्वम् । लीलोतुंग्लुकाविति, भियो हेतुभ्ये इति च नुक्-षुको ॥

[आक्षेपपरिहारभाष्यम्]

[नैष 'दोषः]

॥*॥ लीमियोः प्रैस्त्रिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥

लीमियोः प्रैस्त्रिष्टनिर्देशोऽयम्-लोई ईकारान्तस्य, भीई ईकारान्तस्य चेति ।

(उ०) प्रैस्त्रिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि भिय इत्यत्र

प्रक्षेपे एकादेशस्य कृदतिङ्मन्त्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यको इत्यङ्गिधौ अचः परस्मिन्निति स्थानिवस्त्वेनेयङ् दुर्लभः, तथापि सौत्रत्वात्स इति बोध्यम् । 'क्षियो निष्ठा-याम्' इति दीर्घविधाविवेति दिक् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्व-

हिलोपैस्त्वप्रतिषेधः ॥*॥

[भाष्यम्]

लोडादेशे एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ शिष्टात् । हतात् । भिन्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एतन्मिस्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(उ०) शाभावेत्यादि । शाहो, हुन्तेर्जः, दुश्शब्दयो हेधिः, उतश्च प्रत्ययात् । ध्वसोर्द्धावित्येतैः ॥

[आक्षेपपरिहारभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-लोडादेशः क्रियताम्, एते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥

परत्वाल्लोडादेशः ॥

(उ०) परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याऽभावरूपाऽसंभवस्य सत्त्वात् । तादृशाऽसंभव एवच विप्रतिषेधशालप्रवृत्त्युपयोगी । स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरम्, न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति भावः । एवमग्रेऽपि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति ? ॥

[तद्वाचकभाष्यम्]

'सङ्गद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति कृत्वा ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ त्रयादेशे सन्तप्रतिषेधः ॥*॥

त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तिसृणाम्' । तिसृभावे कृते 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशः प्राप्नोति ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-तिस्त्रु-
भावः क्रियतां, त्रयादेश इति । किमत्र
कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्तिस्त्रुभावः ॥

(उ०) परत्वात्तिस्त्रुभाव इति । नच लिङ्गविशेष
विभक्तिसंज्ञापेक्षेतिन्नपेक्षया प्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यन्तर
इत्यात्रयादेशापत्तिः । किंच स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वं
कृतबहिरङ्गत्वं नेत्यर्थस्य पादः पठितुं सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन
सर्वथा त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अर्थसंज्ञाकृतं
बहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात् । एतेन 'चतस्र' इत्यपि
व्याख्यातमिति दिक् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेशानीं तिस्त्रुभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानात्रयादेशः कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानवार्तिकम्]

'सकृद्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवे'ति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आम्विधौ च ॥*॥

आम्विधौ च स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । 'चतस्रस्तिष्ठन्ति' । चतस्त्रुभावे कृते
'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्याम्प्राप्नोति ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-चतस्त्रु-
भावः क्रियताम्, 'चतुरनडुहोरामुदात्तः'
इत्यामिति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वा-
च्चतस्त्रुभावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेशानीं चतस्त्रुभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानादास्त्वस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'सकृद्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवे'ति

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ स्वरे वस्वादेशं ॥*॥

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
विदुषः पश्य । 'शतुरनुमो नद्यजादी अन्तो-

१ कृतेति । उभयकृतेत्यर्थः ।

दात्ता'दित्येष स्वरः प्राप्नोति ॥

(उ०) विदुष इत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रादेशो
वसुः । शतुरनुम इत्यादि । अनुम्यः शता तदन्तात्परा
नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिकृदात्तेत्यर्थः ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । 'अनुमः' इति प्रतिषेधो
भविष्यति ॥

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

'अनुम' इत्युच्यते, न चात्र नुमं पश्यामः ॥

[परिहारभाष्यम्]

अनुम इति नेदमागमग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥
प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्या-
हारः ? ॥ उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात् ॥

(प्र०) उकारात्प्रभृतीति । तनादिकृष्ण्य
उरिखतः । तत्र च वसुरन्तर्भूतः ॥

[अनिष्टापत्तिभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'लुनता पुनता'
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) यदीति । श्राप्रत्ययस्य प्रत्याहारेऽन्त-
र्भावात् ॥

(उ०) यदि प्रत्याहारेति । उग्रहितशब्दन्तेत्यर्थ
इत्यभिमानः ॥

[परिहारभाष्यम्]

अनुमग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष्यते ॥
किं तर्हि ? ॥

शतैव विशेष्यते-शता योऽनुमक इति ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे
हि सतीह प्रसज्येत-मुञ्चता मुञ्चत इति ॥

(प्र०) शता य इति । न चाऽत्र श्रा शतुः
कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनु-
मकत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव
विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेपि स एव विशेष्यत
इत्यदोषः ॥

(उ०) भाष्ये अनुमक इति । वसोरपि व्यपदेशिव-
द्भावेनोन्वस्वम् । आगमग्रहणे हीति । हिरप्यर्थे । तद्ग्र-
हणेऽपीत्यर्थः । कैयटे-अनुमेव शतेति । यद्यपि श्रवापि
प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्याच्छब्दस्यैव प्रत्याहारान्त-

१ कचिन्न ।

गंतस्य ग्रहणमिति भावः । व्यापकत्वात्प्राधान्याच्च तनादी-
त्युकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु ॥*॥

गोः पूर्वणिच्चात्वस्वरेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । 'सर्वत्र
विभाषा गो'रिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते,
न तु पूर्वत्वम् । तस्मादेकः पदान्तादतीति पूर्वत्वं-
प्राप्नोतीति वाच्यं । यदा लप्रकृतिभावः, तदाऽयं प्रसङ्ग
उक्तः । उत्तरं त्वत्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

(उ०) भाष्ये विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति ।
अत्र वार्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते ।
भाष्ये-सर्वत्रेति चाऽवडिति सूत्रस्याप्युपलक्षणम्
ध्वनितं चेदमवडसूत्रे भाष्ये इति पठे निरूपयिष्यामः ।
अनन्तरस्येति न्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यणमपि
बाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैयटेन-तस्मादेक इत्या-
दिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव । एङः
पदान्तादिति सूत्रे एङपदोच्चारणमत्वेन शङ्काया असंभवदु-
क्तिकत्वात् । भाष्योक्ते तु एङपदाऽभावादनुवृत्तिमजानतः
शङ्कत्युक्तिसंभवात् ।

[दृपणनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । एङ इति वर्तते । तत्रान-
ल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[दृपणस्थापनभाष्यम्]

एवमपि 'हे चित्रगो अग्रम्' अत्र
प्राप्नोति

(उ०) भाष्ये-एवमपीति । लाक्षणिकत्वादस्य गोश-
ब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाऽप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति
तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु ओत्सुत्रभाष्योक्तरीत्या
वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते, तदेवं वचनं न
कार्यम् । एङो लाक्षणिकत्वात् । तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्ष-
णेनाऽतिदेशविषये तदप्रवृत्तिरित्यपि नेत्याहुः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

णित्वम्-चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः ।
'गोतो णित्' इति णित्वं प्राप्नोति ॥
आत्वम्-चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य ।

१ एङंशे इत्यर्थः । २ 'गोतः' । ३ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

'आ-ओतः-' इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवारणभाष्यम्]

नैष दोषः-तपरकरणात्सिद्धम् ॥ तप-
रकरणसामर्थ्यात् णित्वात्वे न भविष्यतः ॥

(उ०) भाष्ये-तपरकरणसामर्थ्यादिति । एवं च
गस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभाव इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

स्वर-बहुगुमान् । 'न गोश्वन्साव-
वर्णे'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ करोतिपिब्योः प्रतिषेधः ॥*॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः
प्राप्नोति

[तद्विराकरणवार्तिकम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] किमुक्तम् ? ॥ 'करोती
तपरकरणनिर्द्देशात्सिद्धम्' ॥ 'पिबिरदन्तः'
इति ॥ [स्थानिवदादेशो]

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥१॥१॥५६॥

(प्र०) अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिदम् ।
तथा हि-वत्रश्रेति डरदत्त्वे कृते 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः
स्थान्यलाश्रयः एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक
इति 'चितंः कपी'ति दीर्घे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्व'-
मिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति ॥

(उ०) अचः पर । पूर्वैणैव सिद्धे इदं किमर्थमत
आह-अलिति । डरदत्त्वे इति । 'अङ्गाक्षिसप्रत्ययपरत्व-
निमित्तकं' इति शेषः । लिट्यभ्यास्यस्येत्युभयेषां ग्रहणा-
दलादिः शेषात्प्राक् संप्रसारणे वक्ष्य संप्रसारणात्तन्निषेधाच्च
प्राङ् नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्वमिति भावः । एवमचितीति ।
उत्तरपदस्याऽधिकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणात्तदन्तग्रहणे लब्धे
ह्रस्वान्ते इत्यत्रान्तग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनैवं साधयितुं
शक्यमिति कश्चित् । तत्र । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थापत्तेः ।
ह्रस्वान्ते इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवृत्तावपि बहोर्नञ्चदिति
वचनाद्बहुचितीक इत्युदाहृतम् ॥

४ 'पिब्योः' । ५ लुप्तं स्यात् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अच इति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) वार्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्य-
प्रतिविधानानीति प्रश्नः-अच इति किमर्थमिति ॥

(उ०) प्रत्युदाहरणादिविन्ता वृत्तिकारणमुचिता न
तु भाष्यकृतोऽत आह-वार्तानीति । वृत्त्युदाहृतानि ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनभाष्यम्]

प्रश्नो विश्रोः । द्यूत्वा स्यूत्वा । आक्रा-
ष्टाम् । आगत्य ॥ प्रश्नो विश्र इत्यत्र
छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य
स्थानिवद्भावाच्छे चे'ति तुक् प्राप्नोति ।
'अच' इति वचनात् भवति ॥

(उ०) भाष्ये-शकारः-च्छोःश्रुति विहितः ॥

[दोषवारणभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि
वा अजग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावे यत्नः
कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगप-
त्प्राप्त्यभावाद्वाणार्णशङ्कं बलीय इत्येतदत्र नास्ति ।
यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्रसिर्गथा कारक इति
वृद्धियणादेशयोः, यथा च किरंतीति यणित्वयोस्तत्रै-
तदुपतिष्ठते । तत्रैयं यत्नः-च्छोः श्रुति तकार-
छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक्छकारः स्थानी, समु-
दायनिर्देशसामर्थ्याच्चाछोऽन्यस्येत्यस्यानुप्रस्थानमन-
र्थकत्वाद्वा । एवं च नञो डित्करणं विश्र इत्यत्र
गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति ॥

(उ०) अत एवेति । प्रत्ययनिरपेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन
तुक्ः शादेशात्माकं प्रवर्तनादेवेत्यर्थः । अत्राऽन्तरङ्गत्वं
प्रथमप्रवृत्तिकाररूपम् । युगपदिति । बलाऽबलविचारस्य
प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः । यथेति ।
कारकः किरंतीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमकादेशविकरणाविति
भावः । सतुगिति । यद्यप्यकृतव्युहपरिभाषया तुग्या-
वृत्तिः कर्तुं शक्या, तथापि तदभावस्यापि सतुङ्गिर्देशो
शापकः । न च वाञ्छतेः किपि वाञ्छाविश्यादौ शाऽभावाय
सतुङ्गनिर्देश इति वाच्यम्, शादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छतेः
प्रयोगाऽभावात् । अत एव सतुङ्गिर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशः श
इति षाडभाष्योक्तं सङ्गच्छते । ननु सतुङ्गिर्देशेऽपि तैनाङ्ग-

विशेषणात्तदन्तविधौ अछोन्यस्येत्यस्यैव स्यादत आह-
समुदायेति । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक इति
निषेधादिति भावः । सतुङ्गनिर्देशे लिङ्गमाह-एवं चेति ॥

[द्वितीयप्रयोजनोपपादनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-द्यूत्वा स्यूत्वा ।
वकारस्य ऊट् परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाद्भीति यणादेशो न प्राप्नोति ।
अच इति वचनाद्भवति ॥

[दोषवारणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रय-
मत्राऽत्वं भविष्यति ।

अथवा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्रीयते,
यश्चाश्रीयते नाऽसावादेशः ।

(प्र०) स्वाश्रयमिति । न ह्यतिदेशेन स्वाश्र-
या धर्मा निवर्त्यन्ते यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये
वर्तितव्य'मिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः ।
वाच्योरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये बलत्वे बहिरङ्गत्वा-
द्यणोऽसिद्धत्वाद्विलोपाऽभावः । द्यूत्वेत्यत्र तु
'नाजानन्तर्य' इति असिद्धत्वनिषेधाद्यण् प्रवर्तते ।
ऊटः स्थानिवत्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्,
'योऽनादिष्टादच' इत्येवमर्थस्याऽजग्रहणस्य स्थाप-
यिष्यमाणत्वात् । योऽत्रादेश इति । समुदायरूप
ऊट् । यश्चाश्रीयत इति । यणिवधावच् । नासावा-
देश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशोऽवयव
आदेशो गृह्यते । मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्याऽयुक्त-
त्वात् । ख्यायादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा
आदेशावयवत्वाच्च प्राप्नोति । घस्लादेशस्य लृटित्वा-
दर्थ्याज्ज्ञापकाद्धानुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः ।

(उ०) नहीति । अयोगवाहेषु हल्वाऽच्छवयोः
समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भावः । ननु स्वाश्रयाऽ-
निवृत्तौ वाच्योरित्यत्र दोषोऽर्त आह-वाच्योरिति ।
असिद्धत्वनिषेधादिति । 'ऊट' इति शेषः । बहिरङ्ग-
परिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ये । योऽनादिष्टादच इति अजग्र-
हणं सिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र
तात्पर्यम् । स्थापयिष्यमाणत्वादिति । व्याख्यास्यमान-
त्वादित्यर्थः । अत्र स्वाश्रयकार्योऽभावातिदेशस्यापि सिद्धान्त-
यिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम्-अथवा योऽत्रेति ।

६ दोष इति । स्वाश्रय बलमदाय यलोपापत्ति-
रित्यर्थः ।

१ अत्य नन्वित्यादिः । २ कचिच्च । ३ 'किरतः किरन्ती' ।
४ तत्र-तुगभावे । ५ 'देशस्यावयव' ।

अयं भावः—अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेश-
प्रयुक्तं नेत्यर्थः इति । तदाह—समुदायेति । यथा सूत्रे
सानुबन्धकग्रहणे तस्याऽनस्विषित्वम्, स्थानित्वं च नाऽल्लः,
तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्येवेति भावः । एवं च यण्
नादेशप्रयुक्तः, किंतु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वार्यत इति
तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यते
इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । 'स्थानिवत्त्वेने'ति शेषः ।

[प्रयोजनदर्शनोपपादनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आक्राष्टम् ।
सिचो लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानि-
वद्भावात्—'षटोः कः सी'ति कत्वं प्राप्नो-
ति । 'अच' इति वचनान्न भवति ॥

[उक्तदोषनिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्ये-
तत्—'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आगत्य ।
अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः,
तस्य स्थानिवद्भावाद्भवत्येति तुङ् न
प्राप्नोति । 'अच' इति वचनाद्भवति ॥

(७०) भाष्ये—आगत्येति । मलोपस्यापि ह्रस्वस्य
पितृप्रत्ययपरत्वसंपादकतया तुविधावाश्रयणमित्यर्थः । अभा-
वातिदेशे चैतत्फलम् । अतएवाऽभावादितिदेशे पठ्यती-
त्यादौ वृद्धिर्नेत्यग्रे भाष्यं संगच्छते

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अथ परिस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥

[प्रयोजनदर्शभाष्यम्]

युवजानि; वधूजानिः । द्विपदिका ।
वैयाग्रपद्यः । आदीध्ये ॥

[प्रयोजनोपपादनभाष्यम्]

युवजानिः वधूजानिरिति,—जायाया
निङ् न परनिमित्तकः । यस्य स्थानिव-
द्भावात् 'द्वलो'ति यलोपो न प्राप्नोति ।
'परस्मि'न्निति वचनाद्भवति ॥

(प्र०) युवजानिरिति । अव्युत्पन्नत्वाद्गुणा-
दीनां जाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति । अन्यथा-

ऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङिः स्थानिव-
वद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चाऽसिद्ध-
वदन्नाभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्रस्य,
व्याश्रयत्वात् ॥

(७०) ननु स्वाश्रयवत्त्वादिना यलोपसिद्धावपि
आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्य-
कमेवेत्यत आह—अव्युत्पन्नत्वादिति । आकारलोप
इति । 'आतो लोप' इत्यनेन । जनैरौणादिके यकि 'ये
विभाषे'त्यात्वे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावादाह-
धातुकत्वेन युवतिशब्देन बहुव्रीहौ निङादेशे यलोपेऽवशि-
ष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिसत्त्वात्प्रातिरिक्तवदिति
भावः । ननु आभीयत्वेनास्वस्याऽसिद्धत्वालोपो नेत्यत आह—
नचेति । व्याश्रयत्वादिति । ये आस्वम्, आस्थानिके
निङि लोप इत्यास्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वा-
द्वाश्रयता ।

[प्रयोजननिरामभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र
वल्त्व भविष्यति । अथ वा योऽत्रादेशो
नासावाश्रीयते । यश्चाश्रीयते नासावादेशः ।

[प्रयोजनदर्शभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपदिका त्रिप-
दिका । पादस्य लोपो न परनिमित्तकः, तस्य
स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति । पर-
स्मिन्निति वचनाद्भवति ॥

(७०) भाष्ये—द्विपदिकेति । द्वौ द्वौ पादौ ददा-
तीति तद्विधार्थेति समासे पादस्येति बुल्लोपो । परस्मिन्नि-
तीति । सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराऽभावादित्यर्थः ।

[उक्तनिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोप-
वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति

(प्र०) पुनरिति । यस्येति लोपे सिद्धे 'पाद-
शतस्ये'त्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् ।
पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाऽकारः, कार्ये नाऽऽ-
श्रीयते इत्यर्थः ॥

(७०) पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्त्वाऽभाव-
स्तथाऽभिनयति—पुनर्लोपेति ।

१ तदाह—तद्धनयन्नाह । २ 'एवं तर्हि' । ३ कचिन्न ।
४ आत्वे । 'ततः सवर्णोदीर्घे' इति शेषः । ५ अवशि-

ष्टस्य—निङः । ६ 'अपरनिमित्तकः' । ७ भवतीति ।
स्थानिवद्भावाऽभावेन पादः पदिति पद्भावो भवतीत्यर्थः ।

रथा हि 'ओह्रस्वा'दित्येव ब्रूयात् ।

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-बाभ्रवीयाः माध-
वीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकः, तस्य
स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितस्येति यलोपो
न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ।

(प्र०) बाभ्रवीया इति । सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोप-
निमित्ततां प्रतिपद्यते ।

(उ०) बाभ्रवीया इति । मधुबभ्रवोरिति यच्चि
वृद्धावोगुणेऽवि वृद्धाच्छेदं यस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति
सुत्राद्बलस्यनुवर्त्तमाने आपत्यस्येति सूत्रेण यलोपः । ननु
तत्र सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेशः, कथं यलोपनिमित्तं
स्यादत आह-संनिपातेति ।

[निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनं । स्वाश्रयमत्र
हलत्वं भविष्यति । अथ या-योऽत्रादेशो
नासावाश्रीयते, यश्चाश्रीयते नाऽस्तावादेशः ।

(प्र०) योऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः ।
यश्चेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः ।

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-नैधेयः । आकार-
लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावा-
त् व्यञ्जलक्षणो ढग्न न प्राप्नोति । पूर्व-
विधाविति वचनाद्भवति ।

(प्र०) नैधेय इति । स्थानिवद्भावादचैकत्वध्य-
देशे सति विरोधात्स्वाश्रयं व्यञ्जत्वं न लभ्यते ।
यद्विरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते, विरुद्धं
तु बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्पर-
परिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र-
व्यपदेशं लभते ।

(उ०) भाष्ये नैधेय इति । निपूर्वाद्धातुः किंप्रत्यये
आतां लोपे गतिसमासे 'दधच' 'इतश्चानञ' इति ढक ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ अचि-अवादेशे । २ तत्र-बाभ्रवीया इत्यादी ।
३ 'प्राप्नोतीति' । 'व्यञ्जत्वं' । ४ ढगिति । तस्यैवादेश इति
शेषः । ५ 'भावे' । ६ कचिज्ज । ७ न च-नहि । ८ भिद्य-

(प्र०) अथेति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'-
त्येवं षष्ठ्या विध्यर्थ आक्षिप्तः, पूर्वस्य कार्यं कर्तव्य
इति । कार्यं च विधिरिति प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञा-
येत-पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्मा-
द्विधिः पूर्वविधिरिति ।

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव-
द्भावस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

वेभिदिता [चेच्छिदिता] माथितिकः ।
अपीपचन् ॥ वेभिदिता चेच्छिदितेति ।
अकारलोपे कृते एकाञ्जलक्षण इदप्रति-
षेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ।

(प्र०) वेभिदिति । वेमिशब्दात्तृच । नित्य-
त्वादङ्गोपयलोपी । तत 'एकाच' इतीदप्रतिषेधः
प्राप्नोति । 'उपदेश'ग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उप-
देशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विःप्रयोगश्च
द्विर्वचनम् । अलोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधाना-
दित्प्रतिषेधाऽभावः ।

(उ०) ननु च वेभिदितेत्यत्राऽलोपयलोपाभ्यां प्रागेव
परत्वादित् । न च तदौ प्रतिषेधपातितर आह-नित्यत्वा-
दिति । 'तत' इत्यनेनेत्योऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतार्थवचनं
नैकाजत आह-उपदेशेति । ननु 'भिद्य भिद्य' इति द्विर्व-
चनरूपादेशस्य न भिद्यर्पदेश उपदेश इति कथमुपदेशे एका-
चत्वमत आह-द्विःप्रयोगश्चेति । यलोपेऽवशिष्टस्यैव
'भि'दित्यस्य सं उपदेश इति भावः । परे तु 'एकाच उप-
देश' इत्यत्र 'एकाचो द्वे' इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या विहित-
विशेषणाश्रयणादङ्गमंशायामलोपरय पठिके भसंशायामलो-
पस्येव स्थानिवत्त्वेन लुञ्जिदिनिरूपिताङ्गत्वस्य वेभिदिति समु-
दायेऽभावाच्च पथमीसमासं विनापि नाऽप्राप्तोपपत्तिरित्याहुः ।

माथितिक इति अकारलोपे कृते 'तान्तात्कः'
इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न
भवति ।

पेति । तयोः सरूपभेदादिति भावः । १ सः-भिद्युपदेशः ।
१० मृजादीत्यादिना तव्यादिपरिग्रहः । इति समुदाये=
इत्यादि समुदाये । अत्र-वेभिदितेत्यादी ।

(प्र०) माधितिक इति । यदा 'ठस्येक' इति संघातग्रहणं, तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति । [स्थान्यदेशयोः] वर्णनिर्देशो 'त्वत्वि-धित्वात्कादेशस्याऽप्रसङ्गः । सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् ।

(उ०) वर्णनिर्देशो खिति । स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानि, ठगादिप्रत्ययेष्वप्यकारस्त-थैव । आदेशो च विवक्षित इति ठवाऽभावात्प्राप्तिरेव नेति भावः । संनिपातेति । इदं च ठक्छसोश्चेति वार्तिक-भाष्ये स्पष्टम् ।

'अपीपच'न्निति एकादेशे कृते 'अभ्य-स्ताज्जेर्जुसभवती'ति जुस्भावः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ।

(प्र०) अपीपचन्निति । शेरितश्चेतीकारलोपे कृते 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति क्षिरेवायम् । तत्राऽन्तादेशे कृते चङ्कारस्य च पररूपे कृते तस्या-दिवद्भावाज्जुप् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानाच्च भवति । ननु पूर्वस्मा-दपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं 'हे गौ'रित्यादि-सिध्यति? उच्यते—अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेना-श्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि—गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो, न च तस्माद्विधिरिति

(उ०) न भवतीति । न चाऽपीपचन्नित्यत्र न पदान्ते ति निषेधात्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमाव-यवेकर्त्तव्ये आदेशस्य पदान्तरस्थरथैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभः । केचि-त्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽभ्यस्तस्य भावरूपादेशानपहृतविक-रणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्येषिन्नित्यादौ च न दोष इत्याहुः । वस्तुतः ईदृशसाहचर्याश्रयणापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणं गौर-वाऽभाव इत्यपीपचन्निति तदुदाहरणमेव बोध्यम् । नच तस्मादिति । 'निमित्तत्वेनाऽऽश्रिता'दित्ये शेषः । वस्तु-तो'निमित्तत्वेनाश्रिता'दित्यव्यवधानोपलक्षणम् । नच त-स्मादिति । ओकारेण व्यवधानादित्यर्थः । तदंशे निर्दिष्ट-परिभाषवाधे'मानाऽभावाद्विदमेव युक्तम् । 'निमित्तत्वेने'त्यादेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । अतएव 'तथाहि गोशब्द' इत्यादि सार्थकम् । अन्यथोक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यम् । 'निमित्तत्वेनाश्रिता'दित्येतद्वहितस्य तस्यायुक्तत्वं चेत्त्यन्ये ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ॥ कुतः ॥

प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्दे-शाच्चाऽर्थतन्त्रा भवन्ति, न काचित्प्राधा-न्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदि-कार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते, सा साऽऽश्रयितव्या ॥

[विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं—विधिमात्रे स्थानि-र्वच्यथा स्यात् । अनाश्रयीयमाणायामपि प्र-कृतौ—वाच्योरध्वयोः, 'लोपो व्योर्वर्ली'ति यलोपो मा भूदिति ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(प्र०) विधिमात्र इति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'त्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं, स्थानिवदेव यथा स्यात्, मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । अनाश्रयीयमाणायामिति । कार्थे निमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥

(उ०) ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह—अच इति । 'अचः परस्मिन्पूर्वे'त्येको योगः । पूर्वाति लुप्तविभक्तिकम् । विधाविति द्विती-यः । तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति भावः । भाष्ये—विधिमात्रे इत्यस्य विवरणम्—'अनाश्रयीयमाणायामपि प्रकृता'विति । स्थानिनोत्यर्थः । वाच्योरिति । अत्र न बाहिरङ्गा-सिद्धत्वम् उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेनाऽसमत्वात् । पूर्वं पूर्वमन्तर-रङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तररङ्गप्राप्तिनियामकं न तु जातस्याऽसिद्धत्वे इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ अपरविधाविति तु ॥*॥]

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशश्चोच्यते । 'अपर-विधाविति तु वक्तव्य'मित्यारभ्य 'कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि'त्यन्ता एकदेशयुक्तिः । आयाज्ञा-सन्नित्यनयोरसिद्धबसूत्रेण सिद्धेः । भिन्नवन्तीत्यादावुकार-वृत्त्यार्धधातुकत्वस्यात्यर्थत्वेन वस्य दुर्लभत्वादिवोऽप्राप्तेः । सिद्धान्तानाऽपि भावसाधनविधिश्चब्दस्यार्जुपादानमन्त्रेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम् ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य
प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनदर्शिभाष्यम्]

आयन्, आसन् । धिन्वन्ति, कृण्व-
न्ति । दध्यत्र, मध्वत्र । चक्रतुः, चक्रुः ॥

[उक्तोपपत्तिभाष्यम्]

इह तावदायन्नासन्निति । इणस्त्योर्य-
ण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामि-
त्याण्न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावोद्भवति ॥

(प्र०) भावन्निति । अजादेरेवाङ्घ्रिधानात्स्व-
विधिराट् ।

धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । यणादेशे कृते
वलादिलक्षण इद् प्राप्नोति । स्थानिव-
द्भावान्न भवति ॥

(उ०) भाष्ये-धिन्वन्तीत्यादि । यद्यप्यङ्गात्परस्यवला
देरिडित्यर्थात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पञ्चमीसमासेनेद् मिध्यति
तथापि अङ्गसंज्ञानिमित्तरयेत्यर्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः ।

दध्यत्र मध्वत्रेति । यणादेशे कृते 'सं-
योगान्त[स्य] लोपः प्राप्नोति । स्थानिव-
द्भावान्न भवति ॥

(प्र०) दध्यत्रेति । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'-
दित्येतदत्र नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपत्व-
णत्वेच्च' इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षित-
लोपोपलक्षणार्थत्वान् । 'पदान्तविधिं प्रति नै'त्यय-
मपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स
प्रतिषेधः, न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः ॥

(उ०) उपलक्षणार्थत्वादिति । इदमत्रत्यग्रन्थ-
योजनमात्रं, न लक्ष्यं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवाऽऽदि-
पदं चरितार्थम् । 'यणः प्रतिषेधो वाच्य' इति वदिदमना-
श्रित्वेदमिति तत्त्वम् । पदान्ते विधातव्ये इति । पद-
चरमावयवे कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

चक्रतुः चक्रुः [इति । अत्र] यणादेशे
कृते अनण्त्वाङ्घ्रिचनं न प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावोद्भवति ॥

(प्र०) चक्रतुरिति । अत्र सात्त्विकस्य द्विर्वच-

नमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्ये-
तन्न वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने
कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते ? । उच्यते-निमित्ता-
पेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि बेभिदितेत्यत्राऽ-
कारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकम् । न च तस्मात्परस्य-
विधिः, किं तर्हि, तस्यैवेति सिद्धः स्थानिव-
द्भावः । एवं माथितिकः अर्पीपचक्षित्यत्र बोध्यम् ।
हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्या-
हारप्रहणाच्च भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र 'योऽत्रादे-
शो नासावाश्रीयते' इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु
निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

(उ०) ततश्चेति । एवं च तत्सूत्राऽकरणलाघवानु-
रोधेनाऽपरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः । 'नित्यतु' रित्यादि-
मिदमेव तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । भाष्ये तु संभवमात्रे-
णेदमुदाहृतम् । उरदत्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्य-
विशेषे । लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा कैयटा-
शयः । स्थान्यादेशोऽन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते-
नन्विति । निमित्तेति । निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं
तदीयं ग्राह्यम् । कित्वादमयुक्तम् । एतस्यासखण्डनायाम्रे
भगवता निमित्तस्याऽवधिताया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयणे-
नैवेतर्ह्यप्यप्रवृत्तेः । अपरविधाविति न्यासेऽपि पञ्चमीस-
मासस्य वक्तुं शक्यत्वे तत्संग्रह इत्युचितम् । वाक्तिकं तु
स्वविधिसंग्रहार्थमिति स्पष्टमेव । न चाऽत्र पञ्चमीसमासे
गौरित्यत्र स्वरमात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादिति
वाच्यम् । पञ्चमीसमासाऽनित्यत्वेनाऽदोषात् । प्रत्याहार-
प्रहणादित्यासे-स्मृतौ इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् ।
ननु बाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्वं
स्यात् । अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसंबन्धिन एव विधेः
सत्त्वात् । न च 'नपदान्ते'ति निषेधः, स्वरदीर्घ्यलोपेषु
लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह-बाभ्रवीया
इति । ढको विधिरिति । विधिशब्दो भावसाधनः, संबन्ध-
सामान्यषष्ठया समास इति भावः

[दोषदर्शिभाष्यम्]

यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो
भवति-द्वाभ्यां देयं, लवनम्-अत्रापि,
प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भा-
वादीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमितीत्वस्य स्था-
निवद्भावोद्भवो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र
गुणस्य स्थानिवद्भावोद्भावेऽशो न प्राप्नोति ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति ॥

(प्र०) स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रय-
निवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति 'स्वाश्रया' इत्यन्यथा व्या-
ख्यायते-शब्दानां स्वं लक्षणम् । तेन ज्ञापकाश्रया
इत्यर्थः । 'द्वयोरेकस्य उत्तरच्' 'देयमृणे' 'किरतौ
लवने' इत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य ॥

(उ०) द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात्स्वविधौ स्थानिव-
त्त्वमनित्यमिति बाभ्रवोयनैधेययोर्न दोष इति परे ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम्-अपरविधाविति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् ॥
कथम् ? ॥ न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंब-
ध्यते- 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य ?
आदेशा'दिति ॥ किं तर्हि ? ॥ निमित्तमभि-
संबध्यते- 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः
पूर्वस्य ? निमित्ता'दिति ॥

(प्र०) निमित्तमिति । आश्रयित्यादिषु च
निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य
योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि सङ्ग-
हीतं भवति ?

किं पुनस्तत् ? ॥ पट्ट्या मृद्वेति ॥

(प्र०) मूर्द्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषुदाहृत-
त्वान् । पट्ट ई आ इति स्थिते परगणादेशेनोकारस्य
व्यवधानात्प्रश्नः ॥

(उ०) भाष्येऽथेत्यादिना संगृहीतमित्यन्तेन काका
प्रश्नः । तदेवाह-व्यवधानात्प्रश्न इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

बाढं संगृहीतम् ॥

१ एवं च-साक्षान्निर्देशे च । २ कश्चिन्न ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

ननु च ईकारस्यणा व्यवहितत्वाच्चाऽसौ
निमित्तात्पूर्वो भवति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा-
पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥

(प्र०) व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्दे-
शात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः ।

(उ०) साक्षादिति । एवं च उत्तरस्येत्यस्याऽनुप-
स्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भावः ।
तस्मिन्निति । 'तस्मा'दिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवर्त-
मानस्य निर्दिष्टेत्यर्थः । स्वरग्रहणाच्च लिङ्गादत्र सूत्रे तदनु-
पस्थितिर्बोध्यते ॥

[पक्षान्तरभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य
प्रयोजनानि ? ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन्
धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दोऽ-
स्त्येव कर्मसाधनो-विधोयने विधिरिति ।
अस्ति च भावसाधनः विधानं विधिरिति ।
तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न
सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाध-
नस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते- 'पूर्व-
स्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति-पूर्वः
स्योदिति स्थानिवद्भवती'त्येवमाह भवि-
ष्यति, इदं च न भविष्यति ॥

(प्र०) भावसाधनस्येति । भावसाधन एव
विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते । पूर्वस्येति च षष्ठी
संबन्धसामान्ये विज्ञायते । इदं च नेति । विधि-
ग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीदं भावः ॥

(उ०) संबन्धसामान्ये इति । न तु कर्मणोऽर्थः ।
तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः । भाष्ये-पूर्वः स्यादिति ।
पूर्वो न स्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । तदाह-स्वाश्रय-
निवारणार्थमिति । एवं च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं

३ इति-इत्यर्थम् ।

नोप्यम् । कैवटे-भावसाधन एवेत्येवशब्दोऽप्यर्थ इति केचित् । 'न पदान्त'सूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति ॥

(३०) भाष्ये-परिहारं वक्ष्यतीति । दध्यत्रेत्यत्र-यणः प्रतिषेधारम्भः । चक्रतुरित्यादी-द्विवचनेऽनीति ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनश्लोकवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्तोप्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्लोभूते ! शातनीं पातनीं च । नेतागवाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पथास्त्रस्यते ध्वंस्यते च ॥

इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति, अकारलोपे कृते पद्माव ऊडलोपष्टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावाच्च भवन्ति ॥

ध्वंस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते 'अनिदितां हल उपधायाः क्तिनी'ति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(प्र०) स्तोप्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः । पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वाऽर्थेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पादिक इत्येव भवति । पर्पादि-त्वात्ठन् । पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्मावः । उदकं बहुतीत्यण् । संज्ञायामुदभावः । अगत्ये इञ् । श्लोभूतिर्नाम शिष्यः । तस्यामन्त्रणम् । शातनपातन-शब्दाभ्यां गौरादित्वाण्डीष । नेताराविति । शिष्ययो-रामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखान् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिञ् ।

(३०) चरत्यर्थे इति । 'पद्माव इके चरता'वित्युपस-ङ्गानादिति भावः । गौरादित्वादिति । श्लोभूतिर्नाम शिष्य-मिति भावः । दित्वाण्डीषिति सप्तमे आकरः । शातनीमित्यादा-बलोपोऽन इत्यलोपप्राप्तिः । धारणीमित्यादि । धृक्भ्यां ण्यन्ताभ्यां ल्युटि णत्वस्याऽसिद्धत्वाच्चस्तद्धित इत्यस्य प्राप्तिः ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । 'असिद्ध-

वदन्नाभा'दित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-याज्यते वाप्यते । णिलोपे कृते 'यजादीनां किती'ति संप्रसारणं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

[निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभि-रत्र कितं विशेषयिष्यामः-यजादीनां यः किदिति ॥ कश्च यजादीनां कित् ? ॥

यजादिभ्यो यो विहित इति ।

नचाऽयं यजादिभ्यो विहितः ॥

(३०) भाष्ये-यजादिभ्यो विहित इति । एवं च वक्त्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः किपि संप्रसारणं न भवत्येव । किन्-भाव एवेत्यन्ये ॥

[मूर्धोभिप्रेतप्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-पद्व्या मृद्येति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति, ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानि-वद्भावाच्च भवति ॥

[कारणप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति, न पुनः पूर्वस्य ? ॥

[उत्तरभाष्यम्]

'नित्यत्वात्' । नित्यः परयणादेशः । कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे कृते पूर्व-स्य न प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

[उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्यसिद्धत्वा-द्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्ग-लक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरो-र्थम् । कर्ज्या हर्ज्येति । 'उदात्तयणो हलपूर्वा'दित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्र०) असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्य-

न्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य य
गिति भावः । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्र-
यणेऽपीत्यर्थः । कथ्येति । कर्तुं ई आ इति स्थिते
यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानि-
वद्भावात् पूर्वस्य यण् , तत उदात्तयणोऽनन्तर
आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् । यदात्वन्तर-
ङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण
इति उदात्तत्वं, तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्त-
त्वमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(उ०) निष्वादीपीति । नाजानन्तर्ये इति
निषेधस्तु अनिरयो नास्त्येव वेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्त-
कार्यत्वमत्राऽन्तरङ्गत्वं विवक्षितम् ॥

[उदाहरणत्ववादिनः परिभाषाऽनावश्यकताभाष्यं]

अनेनापि सिद्धः स्वरः ॥ कथम् ? ॥

[सिद्धिसूचकवार्तिकम्]

॥*॥ आरभ्यमाणे नित्योऽसौ ॥*॥

आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योने नित्यः
पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोति
अकृतेऽपि ॥

(प्र०) अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्व-
यणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः ॥

(उ०) उदाहरणत्ववादी आह भाष्ये-अनेना-
पीति । सति स्थानिवत्त्वे इति । एवं च द्वयोरपि नित्य-
त्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात्पूर्वं पूर्वयणादेश एवेति भावः ।

[उदाहरणत्वखण्डनवादिभाष्यम्]

परयणादेशोऽपि नित्यः ! कृतेऽपि
पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

(प्र०) इतर आह-परयणादेशोऽपीति ।

(उ०) इतरः-उदाहरणत्वखण्डनवादी ॥

॥*॥ परश्चासौ व्यवस्थया ॥*॥

व्यवस्थेया चासौ परः ॥

॥*॥ युगपत्संभवो नास्ति ॥*॥

न चाऽस्ति यौगपद्येन संभवः ॥

१ एवं चेति । तस्यापि नित्यत्वे चेत्यर्थः ।

२ व्यवस्थया-अवस्थित्या । ३ स एव-
उदाहरणत्वखण्डनवादी इतर एव । ४ तत्सूत्रे इति ।
प्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थः । ५ एवं-शब्दपरविप्रतिषेधे

(प्र०) स एवाह-परश्चासाविति । शब्द-
परविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्-
लक्षणं पूर्वपरविषयमेदाद्भिद्यते । एकस्य च
कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परस्त्वेन व्यवस्था ॥

(उ०) शब्दपरेति । उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य
शब्देन बाध इति भावः । तत्सूत्रे व्याप्तिन्यायेन सूत्रपाठतः
शब्दतश्चोभयविधमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् । नैन्वेवं
परं कार्यमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह-एकम-
पीति । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादिति भावः ।
विषयगतं पौर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोध्यत इत्यत्र
तात्पर्यम् । विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोग्यं 'न चास्ति यौगपद्ये-
ने'ति भाष्यबोधितं विरोधमुपपादयति-एकस्य चेति ।
प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वम्
निमित्तत्वं च सत्त्वे । सत्त्वाऽसत्त्वे चैकत्र युगपद्विशदे ।
एवं च द्वयोर्गोर्धौगपद्याऽसंभव इति भावः ॥

कथं च सिध्यति ? ॥

[उदाहरणत्वखण्डनवादिवार्तिकम्]

॥*॥ बहिरङ्गेण सिध्यति ॥*॥

'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'
इत्यनेन सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-बहिरङ्गेण सिध्यतीति । तेनैव
कथ्येति सिध्यति, न सूत्रेणेत्यर्थः । एवं च शब्दतः परस्व-
मादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

[उदाहरणवादिभाष्यम्]

एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयणं तदाश्रयः
स्वरो भविष्यति ॥

(उ०) उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं
विनापि स्वरं साधयति भाष्ये-एवंतर्हीति ॥

[खण्डनवादिभाष्यम्]

ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

[उदाहरणत्ववादिभाष्यम्]

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव-
द्भवती'ति नास्ति व्यवधानम् ॥

(उ०) स्वरविधाविति । अस्य स्वरोद्देश्यक-
विधित्वादिति भावः ॥

तत्-परकार्यत्वम् । अभेदे-शास्त्राभेदे असति ।

६ कचिन्न । ७ 'यत्रोदात्त' । ८ ऋस्थानिक इत्यर्थः ।

१ स्वरः-विभक्तेः स्वरः

[खण्डनवादिभाष्यम्]

सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या ॥

[स्थानिवद्भाववादिभाष्यम्]

ननु चेयमपि कर्तव्या-‘असिद्धं बहि-
रङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे’ इति ॥

[असिद्धपरिभाषावादिखण्डकभाष्यम्]

बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्य-
मे(‘वै’)षा कर्तव्या ॥

सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा ॥ कथम् ? ॥
प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा-
पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय गान्धर्वस्य प्रतिशरीरं
कार्याणि तानि तावत्करोति, ततः सुह-
दाम्, ततः संबन्धनाम् । प्रातिपदिकं
चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते । सामा-
न्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते । व्यक्तस्य
सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्यना-
र्थेन योगो भवति । यथैवं चाऽऽनुपूर्व्या-
ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैवं शब्दानामपि ।
तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ॥

(प्र०) प्रत्यङ्गवर्त्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्ग-
शब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते, अङ्गानां
प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः ।
प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् ।
ततः सुहदामिति । सौहार्दस्यासत्तिर्हनुत्वात् ।
ततः संबन्धनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् ।
सामान्यभूत इति । नित्येऽपि शब्दार्थसम्बन्धे
अक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनाऽसत्यमपि क्रमं,
प्रकृत्याद्यर्थं चाभिरूप्येयव्यवस्थापनात् । तत्र
‘नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि[रूप्यते]’ इत्यादौ
सामान्यमभिधीयते । ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः ।
लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभि-
धातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समासजमिति
तदभिधीयते । व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोप-
जायते । एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्विस्वादि-
व्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । ङाऽपि सजातीयपदा-

र्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा । कर्मादीनि तु विजातीयक्रिया-
पेक्षणाद्वहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तः क्रमः । बाह्येनेति ।
कर्मादीनां । तद्धि क्रियापेक्षत्वाद्वाह्यम् ॥

(उ०) अवश्यमेवेति । एवं च तथैव सिद्धत्वाच्चैत-
दस्या उदाहरणमिति भावः । साचाप्येवेति । प्रकृतोदा-
हरणविषयः ‘पूर्वनिमित्तकमन्तरङ्ग’मित्यंशो न्यायसिद्ध इति
तदनाश्रयणमश्वयमिति भावः । ननु प्रत्यवयववर्त्ती लोका-
रूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नार्थः, प्रकृतानुपयोगादित्यत
आह-प्रत्यासन्नमिति । अङ्गानामिति । ‘अङ्गिनं प्रती’ति
शेषः । अङ्गमङ्गमिति । प्रत्यासन्नप्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्या-
भिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः । प्रत्यासन्नत्वं च
प्रथमोपस्थितित्वरूपम् । भाष्ये-शरीरं प्रतीत्यन्वयः । प्रति-
योगं द्वितीया । भोगः-सुखादिसाक्षात्कारः । आसत्तिः-
प्रथमोपस्थितः । युगपदुपस्थिताविद्म । क्रमेणोपस्थिता-
वपि आसत्तित्वशब्देन पूर्वं सुहदामुपस्थितिरिति बोध्यम् ।
ननु ‘अन्वितस्य बाह्याथेन योगो भवती’त्युक्तं,
शब्दाथेसम्बन्धस्य नित्यत्वात्, शब्दस्य विरम्य व्यापाराऽङ्ग-
वाद्युपदेवं सकलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यसङ्गतमित्यत
आह-नित्येर्पीति । असन्तमर्पीति । ‘असत्यमपी’-
ति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधं वस्तुगत्याऽसत्त्वादायथः ।
किंतु शास्त्रभासनाकल्पतोऽयं प्रक्रियादशायां क्रमः, अर्थ-
वदुद्देश्यकभातपदिकसंज्ञादुद्देश्यकडां बाधुद्देशेन शास्त्रे स्वादि-
विधानादात बोध्यम् । वस्तुतः प्रकृतितदर्थान्तरस्य सत्यमेव,
कुतस्तत्क्रमस्य सत्यतेत्याह-प्रकृत्याद्यर्थे चेति । अस-
त्यमपीत्यनुकृत्यते । भाष्ये-सामान्यभूतं च वक्तुं
इति । वक्तुं नाम सामान्याभिधानम् । विशेष्ये-
विशेषणविशेष्ये । तदेव विशेष्यत्वात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वादात भावः । तदनुरक्तेति । सामान्यस्य
कार्यानहंत्वाद्वाचित्तदाश्रयतया शब्दाथेत्वेन कल्प्यत इति
भावः । भाष्ये उपजायते इत्यस्य बोधविषयो भवतीत्यर्थः ।
व्यक्तस्येति । द्रव्यस्य सतो बुद्ध्याऽऽकृत्येत्यर्थः । तत्पूर्वमिति ।
आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षाणादात भावः । वस्त्वन्त-
रेति । स्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः । एकत्वस्य
तत्त्वाऽभावादाह-एकत्वेति । एवं च प्रयोजनापेक्षया सापि
बाहिरङ्गत्यर्थः । सजातांतीति । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा
सजातायत्वम् । ननु लिङ्गादिभिरकार्यसमवायाऽविशेषात्कथं
शक्तं बाह्यत्वमत्र आह-कर्मादीनि त्वाति । न्यायप्राप्तः
क्रम इति । शास्त्रकल्पात्तन्त्यायप्राप्तः प्रक्रियादशाया-
मित्यर्थः । अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वावपि
तान्त्रिककल्पितमिति सूचितम् । भाष्ये यथैवेति । अर्थानां

१ स्वरविधाविति परिभाषेत्यर्थः । २ कचिन्न । ३ सामान्य-
भूते-जातिरूपेऽर्थे । ४ ‘यथैव’ । ५ ‘तथैव’ । ६ तत्रेति ।

तेषां मध्ये । ७ सापि-संख्यापि । ८ तथैव-असिद्धं बहि-
रङ्गमित्यनर्थव । अस्याः-स्वरविधावित्यस्याः ।

लिङ्गसङ्ख्याकारणानाम् । प्रादुर्भावो-ज्ञानम् । शब्दा-
नामपि-तद्वोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि । अस्य 'प्रादुर्भाव'
इति शेषः । 'तद्वत्कार्यैरपी'त्यस्य तयैवानुपूर्व्येत्यर्थः । येन
क्रमेण शब्दोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकार-
निमित्तको यणिति भावः । तत्र पदस्यैव विभज्यान्वाख्याने
सर्वेषां युगपत्प्राप्तवन्त्या व्यवस्था । क्रमेणाऽन्वाख्याने तु
पूर्वप्रवृत्तिरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य बोध्यम् ।
असिद्धत्वं परयणादेशस्य निमित्ताऽभावादप्राप्तस्वरूपं बोध्यम् ।
अत एव वाच्योरित्यत्र नाऽसिद्धत्वम् । पूर्वविधान्तरङ्गत्वस्य
दृष्टान्तादिबलेन युगपत्प्राप्तिरप्यतत्वात् । स्पष्टं चेदं वाह ऊट
सुत्रे कैयटे । यस्वनया रात्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति ।
तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाऽभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र
निमित्तपरत्वात् ।

[सूत्रारम्भवादिनः प्रयोजनमाध्यम्]

इमानि तर्हि प्रयोजनानि-पठयति

[लघयति] अवधीत बहुखट्वकः ।

पठयति लघयतीति,—णिचि टिलोपे
कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

अवधीदिति,—अकारलोपे कृते 'अतो
हलादेर्लघो'रिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(उ०) अवधीदिति । यथप्यतो लोप इत्यत्रार्थातुक्
इति विषयसप्तमीत्यन्वो यदिति सूत्ररथभाष्याप्रतीयात इत्यपर-
निमित्तकत्वात्कथं स्थानिवत्त्वम्, तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि
परवृद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्यैवेत्याशयः । खतन्त्र-
वषधानुस्तु नास्त्येव । अदन्तत्वे जनिवध्योश्चेति वधि-
ग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

बहुखट्वक इति,—'आपोऽन्यतरस्या'मि-
ति ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्व'मित्येष
स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(उ०) बहुखट्वक इति भाष्ये 'बहोर्नन्वदुत्तरपद-
भूम्नो'त्युक्तेरिति भावः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

इह—वैयाकरणः सौवश्व इति,—य्वोः
स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

[विधानवार्तिकम्]

॥*॥ अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥*॥

[अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ।]
योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैवोऽचः पूर्वः ॥
किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते ? ॥ अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य ॥

(प्र०) योऽनादिष्टादिति । अकृत एवादेशो अचो
यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् ।
आदेशनमादिष्टं, तद्यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः ।

(उ०) नन्वादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमत
आह—अकृत एवेति । उपलक्षणमेतदिति भावः । ननु
सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतत्तन्माहोऽत आह—अज-
पेक्षयेति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । किमपि क्ते अनादि-
ष्ट्यमानादित्यर्थः स्यादत आह—आदेशनमिति । बहुव्राह्मं
निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु न, तत्प्रकरणाऽनित्यत्वात् ।

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवमादेशोऽविशोपतो भवति ॥

(प्र०) आदेश इति । ततश्च हलादेशोऽपि
स्थानिवत्स्थान् ।

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

✽ आदेशश्च विशेषितः ✽ ॥ कथम् ? ॥
न ब्रूमो—यत् पष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्प-
ञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यम्—इति ॥ किं तर्ह्यन्य-
त्कर्तव्यम् ? ॥ अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदे-
वाऽदः पष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणान्तस्य दिक्छन्दै-
र्योगे पञ्चमी भवति । 'अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति ॥ कुतः
पूर्वस्य ? ॥ अव' इति ॥ तद्यथा—आदेशः
प्रथमानिर्दिष्टः, तस्य दिक्छन्दैर्योगे पञ्चमी
भवति—'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः
पूर्वस्य ? ॥ आदेशा'दिति ॥

(प्र०) यदेवाऽद इति । सादृश्यादेवमुक्तं,
शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति ।
यथाऽऽदेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविप-
रिणामस्तथा अजपेक्षयाऽपीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रो-
कारात्पूर्वं यदङ्गं तस्माज्जिमित्तत्वेनाभ्रिताद्विधिरिति

सिद्धः स्थानिवद्भावः । 'वैयाकरण' इत्यत्र तु तन्न भवति । नहीकारात् पूर्वो यो वकारः स क्वचिन्मि-
तत्वेनाश्रितः ।

(६०) नन्वचः पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविशेषात्तत्त्वर्थेऽप्युक्तमत आह-यथेति । परमतेन दृष्टान्त इति भावः । पूर्वविध्यभावादाह-धिन्वन्तीति । अन्यथेडापत्तिरिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पञ्चमीसमासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमाशङ्क्याह-वैयाकरणेति । ऐज्विधान-सामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमिति परे ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥*॥

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः । अध्वर्य्वोः । 'लोपो व्योर्वली'ति लोपः प्राप्नोति ॥

(प्र०) तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते, न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । माध्यकारेण तु विधिप्रहणात्स्वाश्रयकार्याऽभावः साधितः ।

(६०) विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्त-वात्तत्रादेशलक्षणेऽप्युक्तमत आह-भाष्यकारेण त्विति । इदं वार्तिकमिति न विरोध इति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् ॥*॥

[असिद्धवचनात्सिद्धम्] ॥ अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-

लक्षणानामनुदेशः ॥*॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-
क्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पद्व्या मृश्र्येति ॥

(प्र०) उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी, स ह्यादेशेनाऽपवादेनेव निवर्त्यते । नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वा-
द्विभक्तावेन यणभविष्यति । नतदस्ति । पूर्वविधाव-
सिद्धत्वमुच्यते न लानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् । अनुदेश इति । अतिदेश इत्यर्थः ।

(३०) निवर्त्यत इति । उत्सृज्यते निवर्त्यते इत्यु-
त्सर्ग इति भावः । नत्वानन्तर्ये इति । 'पूर्वविधा'विद्युक्ते
शास्त्रीये. कार्येऽतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । प्रयोगे इति ।
उच्चारणे इत्यर्थः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(प्र०) ननु चैतदपीति । शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात् ।

[समाधानवाचकवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेच्चाऽन्यस्या-

ऽसिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥*॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् । तन्न ॥

किं कारणम् ? ॥ 'नान्यस्याऽसिद्धवच-
नादन्यस्य भावः' । नहान्यस्याऽसिद्धत्वाव-
न्यस्य प्रादुर्भावो भवति । [तद्यथा]-नहि
देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादु-
र्भावो भवति ॥

(प्र०) नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् ॥

(६०) भाष्ये नहि देवदत्तस्येति । हतेऽपि न
जीवनं चेत् किं वक्तव्यं तदारोप इत्यर्थः ॥

[उपसंहारवार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्भवो वक्तव्यः ॥ * ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः ।

॥*॥ असिद्धत्वं च ॥*॥

असिद्धत्वञ्च [वक्तव्यम्] । पद्व्या-
मृश्र्येति स्थानिवद्भावः । वाय्वोरध्वर्य्वोरि-
त्य[त्राऽ]सिद्धत्वम् ॥

[परिहारस्मारकवार्तिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] । किमुक्तम् ? ॥ 'स्थानि-
वद्भवचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वा'दिति ॥

(प्र०) उक्तवेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ।

(६०) उक्तवेति । 'षवतुको'रित्यत्र वचनद्वय-
करणपक्षो विकल्पः ॥

[उपन्यासवैषम्यभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेका-

देशशास्त्रं तुफलास्त्रेऽसिद्धं स्यादन्यद-
न्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव
नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् ? ॥

(प्र०) तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते ।
विषयभेदात् भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते ॥

(उ०) तदेव नामेति । 'इको यणचो'त्येदेव 'इको
यणचो'त्यस्मिन्नित्यर्थः ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति ॥
वक्ष्यति ह्याचार्यः 'चिणो लुकि तग्रहणा-
नर्थक्यं, सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चा-
सिद्धत्वा'दिति । चिणो लुक् चिणो लुक्ये-
वाऽसिद्धो भवति ॥

(उ०) चिणो लुकि तग्रहणाऽभावं किं ततरामशब्द-
स्य लुप्युच्यते, उत तेषां क्रमेण ? नाऽऽद्यः, सङ्घातस्याऽप्र-
त्ययत्वात् । नान्य इत्याह भाष्ये—तलोपस्य चेति ॥

[समाधानश्लोकवार्तिकम्]

॥ * ॥ काममार्तदिश्यतां वा, सञ्चासञ्चापि
नेह भारोऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्य-
शेषो, वाक्यं वक्तव्यधीनं हि ॥ * ॥

अथवा वतिनिर्देशोऽयम् । कामचा-
रश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् ।
तद्यथा—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न
सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति,
न सन्तीति ॥ एवमिहापि स्थानिवद्भ-
वति, स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं
समर्थमिष्यामहे । इह तावत्पटव्या मृच्छेति,
यथा स्थानिनि यणादेशो भवति, एवमा-
देशोऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्व-
र्वोरिति, यथा स्थानिनि यलोपो न भवति
एवमादेशोऽपि न भवति ॥

(प्र०) नेह भारोऽस्तीति । नञ्भावातिदेशे-
ऽधिकं सूत्रं पठनीयं, विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति ।
अधीनमिति । अधुत्तरपदात्खविधानादव्युत्पन्न
आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोपमाने
यवानां सत्ताऽवगता, स 'सन्ती'ति वाक्यशेषं प्रक-

१ किमिति । 'अकारितरा'मित्यादौ । २ 'वदस्य' ।

ल्पयति । असत्तावगतौ 'न सन्ती'ति । एवमस्यापि
लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् कचिद्भावोऽतिदिश्यते,
कचिदभावः ॥

(उ०) एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्र-
कृतं स्थानिवत्त्वं समर्थयति—काममिति । नञ्भावेति ।
'इहे'त्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः । ननु पूर्वमस्यार्थस्य
विधिशब्देन साधितत्वात् कथं तत्कारणरूपो न भार
इत्यत आह—विधिशब्दं चेति । अध्याहारमात्रेणेति
भावः । भाष्ये—एवमादेशोपि न भवतीति । आदेश-
निमित्तकोऽपीत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः, आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानाम-
न्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः, मथु-
रायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः ।
तत्र यदा विषयभेदादलक्षणं मिथ्यते तदा यादृशं
यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यव-
हितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा
किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अन-
न्तरस्यैव ग्रहणन भाष्यम् ॥

(उ०) यद्यपि व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तत इति
भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तम्, तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्तिकम-
वतारयितुं पृच्छति भाष्ये—किंपुनरिति । अव्यवहितसं-
भवे इति । 'छन्दसि परेषु व्यवहितान्श्वेत्यनेन पूर्वोपर-
शब्दयोरव्यवहितार्थमुख्यत्वबोधनादिति भावः । 'तस्मात्' ।
ति सूत्रं निर्दिष्टग्रहणादव्यवहितस्याव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्द-
स्य शक्तिः । 'अन्यात्पूर्वमानये'त्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्या
विशेषलक्षणा, 'छन्दसि परेषु'त्यादौ तु पराङ्गविकलायास्त-
स्मादिति परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानाऽऽशङ्क्यमाः । इह तु
स्वरग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थितारिति तत्त्वम् ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[अनन्तरग्रहणदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनन्तरस्य चेदेकानेनुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

अनन्तरस्येति चेदेकानेनुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

३ 'भवतीति' । ४ तत्र—उभयदर्शने सति । ५ 'एकानुदात्त' ।

एकाननुदात्त-लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अ-
नुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) लुनीह्यत्रेति । हेरपित्वादुदात्तत्वम् ।
तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्ध्यमानस्वरो
न स्यात् । स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो
भषति एवमादेशेकृतेऽपि सिद्धः स्वरः ॥

(उ०) भाष्ये-‘एकाननुदात्त’शब्देन तत्प्रयुक्तः शेष-
निघातः । उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरेण ॥

द्विगुस्वर-पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः ।
‘इगन्तकाले’त्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) पञ्चारत्न्य इति । ‘जसादिषु छन्दो वा
वचनं प्राङ् गौ चक्षुषभायाः’ इति ‘जमिचे’ति
गुणश्छन्दसि विकल्पितस्वान्न भवतीति यणि कृते
इगन्तत्वाऽभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः ॥

गतिनिघात-यत्प्रलुनीह्यत्र । यत्प्रपुनी
ह्यत्र । ‘तिङि चोदात्तवती’त्येष स्वरो
न प्राप्नोति ॥

(प्र०) यत्प्रलुनीह्यत्रेति । यच्छब्दप्रयोगो
निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तत्वाऽ-
भावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः । एतच्च सर्वमनाश्रित्याऽन्त-
रङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम् ॥

(उ०) निघातप्रतिषेधेति । निपातैर्यद्यदीत्य-
नेनेति भावः । अनाश्रित्येति । पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे
वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ॥

[द्वितीयपक्षाङ्गोकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ॥

[तद्दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाहस्वत्वम् ॥ * ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाहस्वत्वं वक्त-
व्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान्-अवीव-
द्वोणां परिवादकेन ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? ॥ योऽसौ गौ णिलुप्यते तस्य
स्थानिवद्भावाद्ध्यमानस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ गुरुसंज्ञा च ॥ * ॥

१ अत्र सर्वेषु पुत्रेषु सर्वत्र अकारपाठः कश्चित् दृश्यते ।

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेष्मा-
श्म । पिप्ताश्म । दाश्म्यश्म । मोश्म्यश्म ।
‘हलोऽनन्तराः संयोगः’ इति संयोगसंज्ञा,
‘संयोगे गुरु’इति गुरुसंज्ञा, ‘गुरोरनृत’ इति
भ्रूतो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) श्लेष्माश्म इति । कार्यार्थत्वासंयोग-
संज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः ॥

(उ०) श्लेष्मश्मे । ‘अमनुष्यकर्तृके’ति टक् ।
ननु संयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाऽभावात् कथं
स्थानिवत्त्वम् । किं च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिः ।
अव्यवहितस्य सत्त्वादत आह-कार्यार्थत्वादिति । तत-
श्च पुत्रद्वारा व्यवहिते पूर्वविधित्वं संज्ञाया इति भावः ॥

[पूर्वमात्रवार्दिभाष्यम्]

ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः, तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः
संयोगसंज्ञा विधेया ॥

(प्र०) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च
संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथ-
मनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह-यथोद्दे-
शेति । तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि ‘भविष्यति किंचि-
दित्यभिसन्धिमात्रात्तत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु एवमपि पूर्वपर-
विधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह-प्रत्येकंचेति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात् ॥ * ॥

न वैप दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
‘संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्’ । न पूर्वविधिः
संयोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ पूर्वपरविधिः
संयोगः ।

(प्र०) न वेति । समुदायः संज्ञीति भावः ।
पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः । अवीवददिति तु
चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते ।

(उ०) समुदाय इति । एवं चानन्तर्याश्रयणे यथो-
द्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः । एवं च पूर्वमात्रग्रहणे-
ऽपि श्लेष्मश्मे न दोषः । यथोद्देशाश्रयणादेव । कार्यकाल-

२ ‘गुरोरिति’ ३ उक्तेति । पुत्रद्वारेत्यर्थः ।

४ एवमपि तदनालोचनेनैतत्प्रवृत्तावपि ।

पक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्ध-
कत्वं तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्व एव स्थानिवत्त्वमिति गूढ-
तात्पर्यम् । भाष्ये—किंतिर्हि पूर्वपरविधिरिति । पूर्वपर-
विधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादेव च आरतुरित्यादौ ऋच्छस्य ता-
मिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।
विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थं काम इत्याहुः । पूर्वमात्रेति ।
दीर्घादिग्रहणाह्लङ्गादिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥*॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
ॐ श्रायंसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे
उदवाहे ॐ । एकादेशे कृते नुमामी पद्माव
ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदव-
धारणार्थमुपात्तम् । तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि पर-
स्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो
लभ्यत एव । तत्राऽनेन यथा अपरनिमित्तकस्य
स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाग्रपद्यः, आदीध्य
इति, एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभय-
निमित्तस्याऽप्राप्तिरिति भावः । श्रायसादिभ्योऽ
णन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिव-
द्भावाज्जुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङावे-
कादेशे कृते आदिवत्त्वाद्भसंज्ञायां सत्यां पद्माव-
ऊट् च प्राप्नुतः ।

(उ०) ननुभयनिमित्तत्वेऽपि परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्यत
आह—परस्मिन्निति । अवधारणार्थमिति । पूर्व-
विधिग्रहे पूर्वशब्दस्येवाऽस्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यव-
च्छेदफलकत्वादिति भावः । लभ्यत एवेति । अविशेषात्स-
र्वत्र प्रवृत्त्येति भावः । श्रायसादित्यत्र 'देविकाशिंशपे'-
त्यात्वम् । तस्यादिवद्भावादिति । ननु आदिवद्भावेन
औ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि श्रायसित्यस्याङ्गत्वाभावा-
त्कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादिवहितत्वात् श्रायसित्यस्य षष्ठी-
निर्दिष्टादेशत्वाऽभावाच्च स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न ।
छिन्नपुच्छध्रुवदेकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यव्याघातात् ।
भूयोऽवयवसाम्यात् । लोकन्यायसिद्धस्थानाश्रयणे बीजाऽ-
भावात् । सूत्रमपि बलसाधर्मभावव्यकामिति दिक् ।

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(उ०) भाष्ये—न सिध्यन्तीति । निवर्त्यत्वेनेत्यर्थः ॥

[प्रत्याक्षेपवाचकवार्तिकम्]

॥*॥ उभयानीर्मितत्वात् ॥*॥

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते ।
उभयनिमित्तश्चायम् ॥

॥*॥ उभयादेशत्वाच्च ॥*॥

अच आदेश इत्युच्यते । अचोश्चा-
यमादशः

(प्र०) अचोश्चेति । अच इति गुणत्वादेकत्व-
संख्यायाः 'पशुना यजेते'तिवद्विवक्षितत्वात् ।

(उ०) नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदका-
त्वेऽपि हला व्यावृत्तिः स्यान्नाजन्तरस्येतत् आह—गुणत्वा-
दिति । आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतोऽचोरादेश-
स्याच्चवर्थाप्यधिकरणादेशत्वाऽभाव इति भाष्याशयः ।

[प्रथमहेतुनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः ॥ यत्तावदुच्यते—'उभय-
निमित्तत्वा'दिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा-
ऽनेकं कार्यं भवति, शक्तोत्पत्तौ ततोऽ-
न्यतराद्यपैदेष्टुम् । तद्यथा 'ग्रामे गुरु-
निमित्तं च वसामः' 'अध्ययननिमित्तं च
वसामः' इति ।

(प्र०) इह यस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता ।
अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशे-
षणान् ॥

(उ०) उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्ती-
त्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति, नाथ इत्याह—अन्व-
येति । नान्त्य इत्याह—अथोगेति । विशेष्यसङ्गत एवा-
योगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न मानमिति भावः ।

[द्वितीयहेतुनिरासभाष्यम्]

यदप्युच्यते—'उभयादेशत्वाच्चे'ति ।
इह यो द्वयोः पक्षीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति
लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—
देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्र०) द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणा-
च्चास्ति संख्यानिबन्धा, भवतु वा, तथापि न
दोष इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति,
उताहो न ? ॥

(प्र०) अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे
व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः । उरण्पर इत्यत्राऽणनणसमु-
दायोऽकळादिरादेशो रपरो न भवति । नाग्लोपीत्यत्र
त्वत्परराजदिति हलचोर्लोपेऽग्लोपित्वाश्रयणादुपधा-
ह्रस्वत्वनिषेधो भवति । अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति ।

(उ०) भाष्ये-अथ हलचोरिति । अच इत्यपि परस्मि-
न्नितिवदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः ॥
अत्परराजदिति । राजनमतिक्रान्तवानित्यर्थे 'प्रातिपदि-
काद्वात्वर्थ' इति णिच् । इष्टवद्भावाद्ग्लोपश्चेति बोध्यम् ॥
पूर्वस्यैव विधानित्यनाश्रित्येदम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

[समुदायादेशस्थानिवत्त्वदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ हलचोरादेशः स्थानिवादिनि चे-

द्विशतेस्तिलोप एकादेशः ॥*॥

हलचोरादेशः स्थानिवद्भिनि चे-
द्विशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः ।
विशकः । विशं शतम् । विशः ।

(प्र०) विशक इति । विशतिात्रशङ्कयामिति
ड्वुन् । विशमिति । शदन्तविंशतेश्चरिति डः ।
विश इति । 'तस्य पूरणे डट्' ।

(उ०) भाष्ये-एकादेश इति । 'अतो गुण' इति
पररूपमित्यर्थः । 'यस्येति चे'ति तु न, तिलोपस्याभीयत्वेना-
सिद्धत्वादिति भावः । विशं शतमित्यस्य विशतिरधि-
काऽस्मिन्नित्यर्थः । विश इति तु प्रक्षिप्तं, शतसहस्रयोरेव
हस्येष्टत्वात् ।

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः ॥*॥

स्थूलादीनां यणादिलोपे कृतेऽवादेशो
वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् ।

(प्र०) स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकाल-
लाङ्गणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्,
स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात्प्राप्तेन गुणस्यापि
भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति

१ 'कम्' । २ अत्रापीति । अस्य नन्वित्यादिः ।

लशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः ।

(उ०) स्थानिनोऽनादिष्टादिति । अत्र यद्वक्तव्यं
तत्र धात्विति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे चोक्तम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ केकयमित्रवोरियादेश एत्वम् ॥*॥

केकयमित्रवोरियादेशो एत्वं न सि-
ध्यति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीत्येवं न
सिध्यति ॥

(प्र०) कैकेय इति । नन्वजमात्रे गुणो विधी-
यते न त्वजादौ । तेन 'योऽत्राश्रीयते नासावादेशः',
यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत' इति न्याया-
ज्जास्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवत्त्व भवतीत्य-
भावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारा-
न्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतज्ञातिनम् ॥

(उ०) कैकेयादौ 'केकयमित्रवोरियादिना' इत्यादेशो
आदूणः । अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह-परिहारा-
न्तरस्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः । एतत्-पूर्वोक्तम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ उत्तरपदलोपे च ॥*॥

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्यु-
पसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति
यणादेशः प्राप्नोति ।

(प्र०) दधिसक्तव इति । 'समानाधिकरणा-
धिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चे'ति लोपस्य
परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति,
तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतच्चोक्तम् ॥

(उ०) लोपस्येति । समानाधिकरणेन सुपेत्यधि-
कारात् परसञ्चिधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभि-
मानः । वरतुत एतावता परनिमित्तत्वे 'पादशतस्ये'ति
लोपस्य परसञ्चिद्योगेन विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्ति-
रितिदमपि चिन्त्यम् । 'परिहारान्तरस्ये'त्येवात्रापि समाधि-
रिति तत्त्वम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ यङ्लोपे यणियङ्ङुवङः ॥*॥

यङ्लोपे यणियङ्ङुवङो न सिध्यन्ति ।
चेक्यः । नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः ।

३ पूर्वोक्तं-योऽत्रेत्यादिकैवोक्तम् । ४ 'डुवङः' ।

पोपुवः । अचीति यणियङ्कुवडो न सिध्यन्ति ॥

(प्र०) [चेर्ष्यः] नेम्य इति । 'ऊतोऽची'त्येत-
दनाश्रयणादुपन्यासः ॥

[पक्षान्तराश्रयेण समाधानमाध्यम्]
अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ॥

(प्र०) अस्तु तर्हि । अच इत्युपादानात्
साक्षादेव यस्याऽऽस्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानि-
वद्भावो, न तु हलजादेशस्येत्यर्थः ॥

(उ०) उपादानादिति । यद्यप्यागत्येत्येतद्वारणार्थ-
मावश्यकं तैत् । तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानाद-
च एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् । साक्षा-
देवेति । अचो यत्र स्थानवष्टीनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः । एवं हि
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तस्मादच एवादेशः प्रयोगे
यत्रेत्यर्थेन तद्वारणमुचितम् ॥

[दोषदर्शिवार्तिकम्]

॥ * ॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धि-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः
सरीसृपः मरोमृज इति ॥

[दोषनिरासमाध्यम्]

नैव दोषः । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके'
इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[प्रश्नमाध्यम्]

वद्धवति, आहोस्विदविशेषेण ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । यत्र कार्यं स्थान्या-
श्रितः, किं तत्रैव स्थानिवद्भावः, उत यत्राप्यना-
श्रित इति प्रश्नः ॥

(उ०) किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव
स्थानिवद्भावेन प्राप्यते, उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यते-
ऽपीति प्रश्नः । यद्यप्ययं विचारः प्राक् कृत एव, भावाभावा-
तिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यबाह्यकारकृत
बाह्यकारकानामिदमिति बोध्यम् ॥

१ कचिच । २ ऊतोचीति । ऊतोऽचि परे यङ्-
कुगु भवतीत्यर्थः । एतस्य सिद्धान्तत्वेनानाश्रयणादित्यर्थः ।

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ आविशेषेण स्थानिवदिति चे-

ल्लोपयणादेशे गुरुविधिः ॥ * ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणा-
देशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्माश्म ।
पित्ताश्म । दाऽध्यश्म । माऽध्वश्म ।
हलोऽनन्तराः संयोगः' इति संयोगसंज्ञा,
'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञा, 'गुरो'रिति
प्लुतो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात्संयोग-
संज्ञायां गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी
संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते ॥

(उ०) ननु 'संयोगसंज्ञे'ति वक्तव्ये किमुच्यते 'गुरु-
विधि' रिति, अत आह-कार्येति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ * ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः ।
'द्विर्वचनवरेयलोपे'ति ।

(प्र) द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि
स्थानी नाश्रीयते । 'अनची'ति पर्युदासाश्रयणात्तत्स-
दशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं
यलोपेऽपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिरा-
श्रितैवाऽचि कृतीति । भाव्ये तु वरेशब्दोऽपि पठित-
स्तत्रायं भावः-यङ् एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न
तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधा-
नादत्राऽप्रसङ्ग एवेति ॥

(उ०) नन्वाचि नेत्यर्थाद्विर्वचनविशेषेऽस्त्येव स्थान्या-
श्रयणमत आह-पर्युदासेति । चिन्त्यमेतत् । 'वाक्'
'वाक्' इत्यादाववसाने द्वित्वानापत्तेः । 'हली'त्येव वक्तुं युक्त-
त्वाच्चेत्याहुः तस्मादङ्गिभञ्जस्याश्रयणम्, नतवच इति वक्तुं युक्तं ।
वागिह्यादावज्जिभञ्जो वर्णाऽभाव एवेति न दोषः । यङ्
एवेति । एवं सति पक्षद्वयेपि वरे ग्रहणं न कार्यमित्यत्र
तत्करणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किकप्रत्ययत्व-
मादायापि प्रवृत्तिश्चापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यमिति भावः ॥

३ तत्-अम्पदम् । ४ तद्वारणं-हलजादेशवारणम् ।
५ 'देशयोर्गुरु' । ६ अत्र-अस्मिन्पक्षे । ७ सम्भावितेत्यर्थः ॥

वरेयलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ कसलोपे लुग्वचनम् ॥ * ॥

कसलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः ।
'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये'
इति ॥

(प्र०) अदुग्धेति । कसस्य 'अलोऽन्त्यस्ये'ति
लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज्जलो झलीति
लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुह्महीत्येवमर्थ-
स्त्ववश्यवक्तव्यो वकारस्याऽऽल्लवात् ॥

(उ०) कसस्येति । कसस्थाचीति कसलोपे कृते-
लुग्वक्तव्य इति वार्तिकार्थः । पक्षान्तरे तु कसलोपेनैव
सिद्धमित्यभिमानः । तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह-
अदुह्महीति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ हन्तेर्धत्वम् ॥ * ॥

हन्तेर्धत्वं वक्तव्यम् । घन्ति घन्तु
अघ्नन् ॥

(प्र०) घन्तीति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्-
नन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः । वचन-
सामर्थ्याध्यवधानाश्रयणं तु हननादिध्वतिप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये-घन्तीत्यादि । 'गमहने'त्यनेनाऽलोपः ।
घर्त्वं- 'हो हन्ते'रित्यनेन ॥

[प्रथमपक्षाश्रयणभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति ।

[प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ ग्रहणेषु स्थानिवादिति चेज्जगध्यादि-
ष्वादेशप्रतिषेधः ॥ ॥

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादि-
ष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य
समाद्य । 'अदो जग्धिर्त्यसि किती'त्यदो
जग्धिभावः प्राप्नोति ॥

(प्र०) निराद्येति । आद्यतेर्गिलोपे कृते एक-
देशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नो-
ति । न च जग्धौ गिराश्रितः । आदिग्रहणा

द्वात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये जग्ध्यादिष्वादेशस्येति । जग्ध्या-
दिषु विषयेषु आदेशस्याऽर्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः । एकदेशविकृ-
तस्येति । अन्तरङ्गत्वादृद्धौ कृतायां गिलोप इति आदित्य-
स्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्येव । ण्यङ्गोपाविति तु णिच्-
स्थानिकवृद्ध्यादेर्बोधकम् । उत्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ यणादेशे यलोपेत्वानुनासिकात्त्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

यणादेशे यलोपेत्वानुनासिकात्त्वानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । यलोप-वाच्योः ।
अध्वर्यावाः । 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपः
प्राप्नोति । उलोपः-अकुचि-आशाम् अकु-
व्याशाम् । 'नित्यं करोतेः' 'ये च' इत्युकार-
लोपः प्राप्नोति । ईत्वं[र्म्]-अलुनि अशाम्
अलुन्याशाम् । 'ई हल्यघोः' इतीत्वं प्राप्नोति ।
अनुनासिकात्त्व[र्म्]-अजङ्गि आशाम् अज-
इयाशाम् । 'ये विभाषे'त्यनुनासिकात्त्वं
प्राप्नोति ।

(प्र०) यणादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषाना-
श्रयणेनैतदुच्यते । अजङ्गीति । 'जन जनने'-
इत्यस्माध्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । 'जनी प्रादुर्भावे'
इत्यस्माद्वा द्यनदृष्टान्दसत्वात् श्रुः ॥

(उ०) वार्तिकं यलोपेति । यकारोकारयोर्लोप
इत्यर्थः । 'अकुव्याशा'मत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य
यणादेशे तत्तत्काम्याप्तिरिति बोध्यम् । बहिरङ्गेति ।
'वाच्यो'रत्यत्र यथाऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तम् । पवमन्यत्रापि
नोध्यम् । आत्मनेपदमिति । 'इ'ङात् शेषः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि
आशाम् 'राय्याशाम्' । 'रायो हली'त्यात्सं
प्राप्नोति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ * ॥

१ तस्य-अन्त्याकारलोपस्य । २ चःकचिन्न ।

३ ग्रहणेषु-गृह्यमाणेषु स्थानिषु ।

४ तत्त्वम्-अनादिष्टादचः पूर्वत्वम् । ५ 'निषेधः'

६ कचिन्न । ७ 'राया आत्स'

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे, तद्वान् सौर्या
हिमवानिति । सो इत्याश्रये दीर्घत्वे कृत्वे
कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति ।

(प्र०) सौर्येति । 'तेनैकदि'मित्यण् । ततो
मत्वर्थीय इति । 'सौर्ये' इत्यत्र तु यलोपो न
प्राप्नोति । 'यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेध' इति वचनात् ।
'सूर्यमत्स्ययोर्द्ध्या'मिति परिगणनानाश्रयेण तदुच्यते ।

(उ०) नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवोदाहृत्यताम आह-
सौर्ये इत्यत्रेति । 'यस्येत्यादाविति । आदिना 'सूर्यति-
ष्ये'ति यलोपः । इयां-शीप्रत्यये । अलोपस्याऽसिद्धत्वं तु
न, व्याश्रयत्वात् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ * ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां
वात्साभ्याम् । दीर्घे कृते 'आपत्यस्य च
तद्धितेऽनाती'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(प्र०) गार्गाभ्यामिति । 'गोत्रास्त्रिया' इति णः ।
'सङ्गाङ्गलक्षणेष्वि'त्यण् वा । 'अनाती'ति प्रसज्यप्रति-
धाश्रयेण चोद्यम् ।

(उ०) गार्गाभ्यामित्यत्र गार्ग्यं अ भ्यामिति स्थिते
पूर्वं सुपि चेति दीर्घे यलोपाऽप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । आश्रयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ।

(प्र०) पर्युदासाश्रयेण सदृशतद्धिताश्रयेण तु
परिहारः ।

(उ०) पर्युदासाश्रयेण त्विति । आङ्गित्वेन प्रकृ-
त्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आङ्गित्वसत्त्वेन यलोप
इति भावः ॥

[सर्वोपपरिहारभाष्यम्]

सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रह-
णस्य प्रयोजनं-विधिमात्रे स्थानिवद्यथा
स्यादनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति ।

(प्र०) सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायाम् प्रकृता-
वित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिका-
यमात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थोत्पत्तिरिति भावः । अत

'इति लोपः'

एव पक्षान्तरोपन्यासः-अथवेति ।

[पक्षान्तराभ्युपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति ।

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम् 'अविशेषेण स्थानिवदिति
चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः' 'द्विर्वचनाद-
यश्च प्रतिषेधे' 'कसलोपे लुग्वचन' 'हन्ते-
र्घत्व'मिति ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-'अविशेषेण
स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधि'-
रिति । उक्तमेतत्-'न वा संयोगस्याऽपूर्व-
विधित्वा'दिति ।

यदप्युच्यते-'द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे
वक्तव्याः' इति । उच्यन्ते न्यास एव ॥
'कसलोपे लुग्वचन'मिति । क्रियते न्यास
एव ॥ 'हन्तेर्घत्व'मिति । सप्तमे परिहारं
वक्ष्यति ।

(प्र०) न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः
रामुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् । उच्यन्त इति ।
अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियत
इति । अदुह्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम
इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते, स्थानिवद्भावकृतं
तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम् ।

(उ०) संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः ।
वस्तुतः पुत्स्य त्रेपादिकत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दि-
त्यनेनापि इदं सुसाधम् । अत एव लिङ्गादिति । न च
पुत्रमासमन्तादुक्तं शीलं यस्याः 'पुत्रादिना'त्यादौ स्थानि-
वत्त्वान्नादिनात्यस्याऽप्रवृत्तौ द्विर्वं प्राप्नोति, तद्वारणाय द्विर्व-
चनग्रहणं कथमभावात्तेदेशे ज्ञापकमिति वाच्यम् । एत-
द्भाष्यप्रमाणेन तस्यानभिधानात्, शीघ्रोपरिहितकत्वेनाङ्-
रहिताऽऽदिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप-
स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजम्बिधिषु ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

'पदान्तविधिं प्रति न स्थानिव'दित्यु-

२ 'न पदान्त' ।

च्यते, तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति ।

(प्र०) न पदान्त । वेतस्वानिति । भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते । वेतस्वब्दात्-कुमुदनङ-वेतसेभ्यो ङुनुबितिङुनुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वपदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदान्ताया विधीयमानत्वात्स्थानित्वनिषेधाद्भुत्वप्रसङ्गः ।

(उ०) न पदान्तद्धि । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं विना सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेरतस्य रुत्वसंपादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वात्त्वात् सान्तस्य पदत्वाऽभावेन कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह-भावेति । पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । द्विवचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रायस्यैव ग्रहणोचित्यत् । भाष्यं त्वेवं व्याख्येयं-रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्तव्ये, तन्निष्पादकपदत्वे च कर्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयेण टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवो, नापि पदान्तरस्थाने विधिः, तथापि तरयाः कार्यार्थत्वात्कार्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्न दोषः । पदचरमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति-‘तसौ मत्वर्थे’ इति ।

(प्र०) तसौ मत्वर्थ इति । तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवाथं ङुनुप, न निवृत्तादिषु, अनभिधानादित्ये तदाश्रित्येतदुच्यते ।

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह-भसंज्ञाऽत्रेति । भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसंपादकत्वेन भवस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः । ‘न पदान्त’सूत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा, जशादि-ग्रहणात् । कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षयोजनेऽस्यायं भावः-भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसंपादकतया परम्परया भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समानावधिकत्वाद्भत्वेन पदत्वबाध इति । एवं च परम्परया पदान्तत्वसंपादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽप्युचिता । ननु ङमुतुपोऽर्थान्तरेऽपि विधानाकथं सर्वत्र भत्वमत आह-अनभिधानादिति । मनुशब्देन प्रसिद्धत्वान्मुप एव ग्रहणमिति भावः ॥

१ तस्यापि-भत्वे स्थानिवत्त्वस्यापि । २ एवं च-परम्पराभयणावश्यकत्वं च । ३ ‘प्रति तु’ ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति, पदसंज्ञां प्रति, सकारान्तम् ।

(प्र०) अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात्सकारान्तत्वाऽभावाच्चास्ति भसंज्ञा । पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्भुत्वप्रसङ्गः ।

(उ०) तत्र पूर्वपक्ष्याह-अकारान्तमेतदिति । साक्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे पदान्तपदे उपस्थितपदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेति भत्वेन निषेध इति सान्तत्वाऽभावात्तदप्राप्तिरिति भावः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

ननु चैवं विज्ञायते-यः संप्रति पदान्त इति ॥

(प्र०) ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तः, तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा-कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वाऽभावः ।

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह-ननुचेति । अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्समुदायान्त्यकार्यं नायं निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वाऽभावेन रुत्वाऽभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया संप्रतीत्यत आह-स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । एतत्साध्यपदत्ववतोऽगोद्देश्यत्वाऽसम्भवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिवद्भावे वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वाऽभावे विधेयस्य सुतरां तदभाव इति भावः । स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवं कर्तव्य इत्यक्षरार्थः । संप्रतिपदशब्देन समस्तेनाऽन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् । यद्यपि तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्वप्रत्ययान्तदेरभ्युद्देश्यता, तथाप्यत्र लक्ष्यानुत्पत्तिर्भादवमर्शकत्वमिति तात्पर्यम् ।

[पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्]

कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात्

(उ०) पूर्वपक्षी उक्तमाशयमज्ञानानः संप्रतीति पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह भाष्ये-कर्मसाधन-

४ भग्न-निषेधे । ५ भसंभव इति । असिद्धत्वात् । ६ एतदेवं स्यादिति । उक्तदोषः परिहृतः स्यादित्यर्थः ।

स्येति । संप्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदाऽर्थः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्]

अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव 'कर्म-
साधनः-विधीयते विधिरिति ॥

[पूर्वपक्षालोपसाधकभाष्यम्]

अस्ति च भावसाधनो-विधानं विधि-
रिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो-
पादाने एष दोषो भवति ॥ इह च-ब्रह्म
बन्ध्वा ब्रह्मयन्ध्वै । धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मवन्धुशब्दाद्भू ।
ऊङनूढोरेकादेश आदिवद्भावादङ्ग्रहणेन गृह्यत इति
तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता
विधेयेति स्थानित्वाऽनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसञ्ज्ञा-
न्तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेन-
दिति भिन्नावधिकत्वाद्वपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधक-
भावः । यणादेशोच्चारणं चाऽतन्म्रम् । एकादेशस्यै-
वोदाहरणत्वात् ।

(उ०) तत्र भावसाधनस्येति । कर्मसाधनत्वं
हि द्विवचनादिभिः सामानाधिकरण्यं, पदान्तेन त्रैयधिकरण्यं
च स्यात् । भावसाधने पदचरभावयवद्विवचनादिकर्मक
विधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरभावयवत्वेन सिद्धकर्मकं
विधाने इति वक्तुमशक्यम्, सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात् । एवं
चार्कारान्तमेनदिति प्रतीकोक्त्युक्त्या पदत्व एव स्थानिवत्त्व-
निषेधास्मात्तमेव पदत्वं प्रति, भत्वे तु निषेधाभावादका-
रान्तं भत्वं प्रतीति स्यादेव भत्वमिति भावः । जश्त्वं प्राप्नो-
तीति । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यस्य पदभरभावयवविधायक-
त्वात् । जश्ग्रहणं तु 'झलां जशश्शो'ति जश्त्वे तन्निषेधा-
र्थम् । एकादेशस्यैवेति । अत एवोभयत आश्रयेण नेत्यनेन
वक्ष्यमाणं समाधानं सङ्गच्छते ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनःप्रश्नभाष्यम्]

अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य वि-
धिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीत
माहोस्विहोषान्तमेव ? ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह-अस्तिपुनरिति ।

[पूर्वपक्षिसमाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥ इह-कानि सन्ति । यानि
सन्ति । कौ स्तः, यौ स्त इति । योऽसौ पदा-

१ 'विधीयते इति' । २ कश्चित् । ३ तत्र-तयोर्मध्ये ।
४ पूर्वं च-भावसाधनपञ्चाङ्गीकारे च । उक्त्युक्त्या-

न्तो यकारो वकारो वा श्रूयते, स न श्रूयते ॥
षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति ॥

(प्र०) कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं
प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूप-
न्यसम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमाना-
वेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् ।

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह-षडिक इति ।
षडङ्गुलिशब्दात् 'बहुचो मनुष्यनामप्रज्ज्वे'ति ठचि
कृते 'ठाजादावृष्वे'मिति ङुलिशब्दस्य लोपे यस्येति
लोपे षषित्ययं शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः
पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिव-
त्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य
भसंज्ञा । पदसंज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारा-
न्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षः षकारः
पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्षकारान्त-
स्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया-
एकसंज्ञाधिकाराद्वाधानाज्जश्त्वाऽसिद्धिः ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह-इह कानीति । इह पदान्त एव
यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः ।
असाधारणमिति । भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः ।
भाष्ये-षडिकश्चापीति । अत्रेकादेशालोपान्तसपादसप्ताध्या-
योस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाऽप्रवृत्तिः, तदन्-
न्तरं त्वलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरतत्र कर्मसाधने 'यस्ये'ति
लोपे इविनमित्तभत्वेन समासात्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्व
रयापि निवृत्तेः षडिकाऽसिद्धिः । न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लो-
पस्येति न समानावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम् ।
साक्षात्परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धक-
स्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन
सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारकपरम्प-
राया वक्तुमशक्यत्वेनाऽन्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भाव-
साधनत्वं तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परम्परा गृह्यते इति भत्वे
निषेधाऽभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेऽपि पदान्तपदत्वस्या-
व्याघातेन न दोष इत्याशयः । कैथे पदान्ततया अवि-
धानादिति । पदत्वस्याऽविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि
पदान्तस्याऽविधानादिति भावः । सिद्ध इति । 'जश्त्वे कार्ये'
इति शेषः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनः प्रश्नभाष्यम्]

वाचिकस्तु न सिध्यति ॥

पदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिका परम्परैरित्युक्त्या । ५ 'मेवेति' ।
६ 'श्रूयते' ।

(प्र०) वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुलप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः, याव-
तोक्तं—‘योऽसौ पदान्तो यकार’ इति । तद्वदिहापि
डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात्पदान्तताया विधि-
रिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्व-
मेव जश्चेन डकारस्य निष्पन्नत्वात्तदानीं विधिरिति
भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य
पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपा-
पत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात्तुल्यावधिकया भसं-
ज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जद्वनिवृत्तौ षडिकाऽसिद्धिः ।
न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुम्,
तस्या अपदान्तरूपत्वात् । पदान्तत्वे हि जश्च
स्यात् । न च जश्चविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः ।
यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जद्वं विधीयते सभिर्ध्वब्धा-
मिति, सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्चं कृत्,
स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तज्जित्तिराशङ्क्यते । ‘पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिव’ इत्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रा-
सिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयम् ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेशाह—वाचिकस्त्विति । चका
रस्येति । वाचिकेऽपि बागाशर्दत्तशब्दादृचि ठाजादा-
विति शीर्दत्तशब्दलोपे यग्येति लोपे पूर्वोदाहरणे ज्दत्ववद-
त्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मदुक्तोऽस्या भाष्यस्य
सामञ्जस्ये कथं पुनरित्यादि ‘नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचि-
त्कार्यं विधेय’मित्यन्तः कैयटक्षिन्त्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्या-
ख्यातः । तथाहि—पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं मपाद-
सप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्राप्तेः । किंच पकार-
रूपापत्तिर्न शास्त्रीया, पदचरमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतु-
मुचितत्वादित्याद्यष्टम् ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

अस्तु तर्हि कर्मसाधनः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]

यदि कर्मसाधनः, षडिको न सिध्यति ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

अस्तु तर्हि भावसाधनः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]

वाचिको न सिध्यति ॥

[तटस्थभाष्यम्]

वाचिकषडिकौ न संवदेते ॥

१ नैकेन पक्षेण सिध्यत इत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । ‘एकाक्षरपूर्व-
पदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य’ इति वाचिकः सिद्धः ।
षडिकस्तु ‘षषष्ठाजादिवचनात्मिदम्’ इत्युत्तरपदलो-
पाऽभावे ‘ठजादा’विति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः ॥

(उ०) सिद्धान्त्याह—कर्तव्योऽत्रेति । पञ्चमे वक्ष्य-
माणं यत्नं दर्शयति—एकेति । तथा चाऽज्जलादेशश्चाद्वाचिके
भत्वेऽपि न स्थानिवत्त्वमिति भावः । एवं च भावसाधन-
पक्षोऽत्र स्थितः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं ब्रह्मबन्ध्या ब्रह्मबन्ध्वै ?

(उ०) पूर्वपक्ष्याह—कथं ब्रह्मबन्ध्वेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति ।

(प्र०) उभयत इति । यस्मात्स्वादिविधितस्त-
त्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेशा उक्तमपि यः संप्रति पदान्त
इत्येवं रूपं सिद्धान्तं परेणाऽगृहीतत्वाद्यक्षानुरूपबलिन्याये-
नाह—उभयत इति । तज्ज्याचष्टे—‘यस्मात्स्वादिविधिरिति ।
अत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसंभा-
वना, उकारान्तादृङ्विधानेनाऽक्तपरिमाणमंशात्वेन दुर्लभ-
त्वात् । उभयत आश्रयणे इत्यग्येकदेशमतत्वाच्च । एत
श्चान्तादिवत्सूत्रे वक्ष्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं वेतस्वान् ? ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह—कथं वेतस्वानिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैवं विज्ञायते—पदस्यान्तः पदान्तः,
[पदान्तैस्य विधिः पदान्तविधिः]
पदान्तविधिं प्रतीति ॥ कथं तर्हि ? ॥
पदे अन्तः पदान्तः, [पदान्तैस्य विधिः
पदान्तविधिः] पदान्तविधिं प्रतीति ॥

(प्र०) पदेऽन्त इति । न च कृतुप्रत्ययः
पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति
स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(उ०) अथ वेतस्वानित्येवंजातीयकानामेतदनुदाहरण-

२ अतएव—अस्याऽसिद्धान्तत्वादेव । ३ कचिच्च ।

त्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह-नैवमिति । तस्माच्चे-नच इममुक्ति । एवं ब्रह्मबन्धुशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम् । नन्विदमयुक्तं, गतिकारकोपपदानां सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन, सुबन्तेन समासे उत्तर-पदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्याऽपदत्वाद्भोचे-त्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽवज्ञापत्तेरिति चेत्, न, उत्तरप-दस्य कार्यत्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनि-स्यत्वाच्च प्रवृत्तिरिति भावः । एवं विग्रहद्वयप्रदर्शनेन 'पद-चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याऽजादेश एव न स्थानिवदि'ति भाष्ये ध्वनितम् । कानि सन्तोष्याद्येबोदाहरणम् । एवं च पूर्वसूत्रे 'अपरविधा'विति प्रवृत्त्यस्यैवग्रन्थो, 'भोगो' इति सूत्रस्थकैयग्रन्थश्च चिन्त्य एव । एवं पडिक इत्याद्यपि चिन्त्यम्, इकस्य पदत्वाऽभावेऽपि क्लृप्तिशब्दाकारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन दोषा-दिति दिक् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा यथैवाऽन्यान्यपि पदकार्याण्यु-
पप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च । एवमिदमपि
पदकार्यमुपप्लव्यते ॥ किम् ? ॥ भसंज्ञा नाम ॥

(प्र०) अथवेति । 'यच्चि भ'मित्यत्र 'तसौ म-
त्वर्थे' इत्यत्र च पदमिति वर्तते । तेन पदं सङ्गं
भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निवन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था
भसंज्ञा तद्विषयत्वात्पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्व-
निषेधाद्भवाद्भवाऽभावः सिद्धः ॥

(उ०) भाष्ये-'पदस्थान्त' इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष-
भिन्ने एकपदस्थाजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि न दोष
इति प्रोक्त्या प्रतिपादयितुं 'भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यतीति
स्वोक्तेरैकदेश्याशयमाह-अथवेति । 'यः संप्रति पदान्त'
इत्येतत् न शब्दमर्यादालभ्यमिति भावः । अस्य पक्षस्य कैय-
टोक्तभ्याख्या चिन्त्या, तावतापि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वा-
नुपपादनात् । किंच यथा कारकाधिकारे कारकं सत्कर्मैति
व्याख्यानेन तयोः संज्ञयोः समावेश उक्तस्तथाऽपि स्यात् ।
न हि भवपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम्-
यथा रुत्वजस्तादोर्नां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानि-
वद्भावः प्रतिबध्यते, तथा भसंज्ञाविषयतादिदेशस्यापि पर-
म्परया तस्यान्निषेध इति । यथैवान्यानि पदका-
र्याणि-पदचरमावयवकार्याणि रुत्वजस्तादीनि, तत्प्रापक-
पदसंज्ञारूपं चात्र सूत्रे उपप्लवन्ते-पदान्तविधिशब्देन गृह्य-
न्ते । पदचरमावयवप्रापकापि तत्त्वेन गृह्यते । एवमिद-

मपि-भसंज्ञारूपमपि पदकार्यं परम्परया पदचरमावयव-
प्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः ।

अयं भावः-यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदस्वद्वारिका
परम्परा गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भवस्यापि प्रत्यासन्न-
त्वेन तद्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ।
पडिके तु 'पषष्ठात्तादिवचनासिद्ध'मिति द्वितीयादच ऊर्ध्वं
लोपविधायकवचनप्रामाण्यात्तद्विषये न भवद्वारा पदचरमा-
वयवसंपादकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः । वाचिके
त्वेन न दोषः, उत्तरपदलोपविधानात् । पञ्चमे चेदमुपपाद-
यिष्यते । एवं चामलकी-तदो-सरसीत्यादौ जश्त्वादिप्रस-
क्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वाश्रयसिद्धे न स्थानि-
वदिति निषेधोऽत्र प्राप्नोति । तथापि विशिशब्दो भावसा-
धनोऽन्तश्चन्द्रश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान्बोधयितुं पूर्व-
श्रयसिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया प्रापकप्रतिबन्धकस्य
निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन
वेतत्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवारेण पूर्वश्रयसिद्धे
नेत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणम् । एवं
जश्पदेनेति बोधयितुं चायमुपक्षेप इति बोध्यम् ॥

[प्रथमभाष्यम्]

'वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भ-
वती'त्युच्यते । तत्र 'तेऽस्तु यायावरः
प्रवपेत पिण्डान्' । अवर्णलोपविधिं प्रति
स्थानिवत्स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-अवर्णलोपविधिमिति । आतो-
लोप इटिबेत्येतं प्रतीत्यर्थः । एवं च वरेयलोपग्रहणे
कृतेऽपि यायावर इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्का ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते-वरे यलोप-
विधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'ति ॥ कथं
तर्हि ? ॥ वरेऽयलोपविधिं प्रतीति ॥ कि-
मिदमयलोपविधिं प्रतीति ? ॥ अवर्णलोप-
विधिं प्र[ती]ति, यलोपविधिं च प्रतीति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा योगविभागः करिष्यते-'वरे
लुप्तं न स्थानिवत्' । ततो 'यलोपविधिं
प्रति न स्थानिवदिति ॥

(उ०) यातिरित्यस्याऽत्रासिद्धेः सिद्धान्तमाह-अथ-
वेति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यलोपे किमुदाहरणम् ? ॥

(७०) यलोपे किमिति । यायावरे यलोपरय वरे
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्नः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(प्र०) कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् क्तिप् ।
यगन्तात्तु क्तिन्न भवति । उक्तं हि भाष्ये—‘न तेभ्यः
क्तिव् दृश्यत’ इति ।

(७०) कैयटे उक्तंहीति । ‘कण्डूदिभ्योय’मित्यत्र भाष्ये ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

(प्र०) कौ लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्यु-
च्यते, तथापि तस्य कान्तित्वाच्च दोषः । किमग्रहणं विचोऽ-
प्युपलक्षणमित्यन्ये ।

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-सौरी बलाका ॥

(प्र०) सौरीति । एकोऽप्यकारलोपो द्वितीय
ईकारे, तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात् ।
स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वाद-
सिद्धत्वादिणि लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यका-
रस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । उपधात्वविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥(७०) उपधात्वविधिं प्रतीति । ‘प्रत्ययविधा’वि-
त्यनाश्रित्येम् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-आदित्यः

(प्र०) आदित्य इति । अदितेः सास्य देव-
तेत्यत्रार्थे प्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो प्यः । ‘हलो-
यमां यमी’ति लोप इष्यते । स च स्थानिवत्त्वनिषे-
धात्सिध्यति ॥(७०) तत् इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदितेर-
पत्यण्यान्तादेवतार्थे प्य इति तु नोक्तम् । ‘आपत्यस्येत्यस्य
प्राप्या ‘पूर्वत्रासिद्ध’ इत्युत्तरग्रन्थाऽऽसङ्गतेः । तस्मादेत-

१ कण्डूयेति । अप्रत्ययादित्यनेन किनो बाधात् । २ ‘किन्’

खण्डनमेतदशानेनैवेति बोध्यम् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-कण्डूतिर्वल्गूतिः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूये-
ति भवितव्यम् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मण-
कण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः ॥

(प्र०) ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः ।

कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

(७०) कण्डूतिशब्दस्येति । विशेषणत्वादित्यर्थः ।
न चात्राऽलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् यण्वा स्यादिति बाध्यम् ।
जाते तत्रोठा सिद्धेः । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादच्चः
पूर्वत्वाऽभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगसंस्थानिद्वारकं तदा-
श्रयणं काचित्कमित्याहुः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ प्रातिपदेषु स्वरदीर्घयलोपेषु लांपाजादेशां
न स्थानिवत् ॥*॥प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपा-
जादेशो न स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम्
स्वर-आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिही-
षकः । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदेवासौ
भवति-पञ्चारह्यः दशारह्यः ॥ स्वर ॥(प्र०) आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात्
प्रलिति प्रल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात्कारा-
कारस्योदात्तत्वं न स्यात् । ‘कारक’ इत्यादौ च
‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव’दिति व्यञ्जनस्याऽविद्य-
मानत्वादनन्तरस्य च स्वरभाजः संभवादप्यव्यवधाने
न स्यात् । यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते,
तत्राप्यव्यवधिमतोराजन्तर्थाऽसंभवादन्तरालस्था-
नसतोप्यर्थाननाहत्य व्यवहारः । यत्र लानन्तर्यसंभव-
स्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । प्रलो लिःकरणाद्यवधा-
नेऽपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्या-

३ ‘द्वारकनश’ । ४ ‘लोपे’ । लोपविधिषुलोपा’ । ५ ‘वदितिवक्तव्य’ ।

दिति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(७०) ननु क्लृप्तिरिति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह—
कारक इतीति । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः ।
स्वरविधाविति । ह्रस्वरप्राप्तेः सत्त्वादिति भावः । अन्य
व्यवधाने इति । अज्यवधाने इत्यर्थः । 'अज्यवेति
वापाठः । लुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्थापादयितुमश-
क्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादितम्, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभा-
वाच्च । ननु क्लृप्तिरिति प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य
सत्त्वाभिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितिः । पूर्वशब्दश्च व्यवहितेऽ
पीति न दोषोऽत आह—यत्र स्थितिः । तत्राप्यव्यवधाना-
रोपेणैव प्रयोगः । पूर्वादीनां चाऽव्यवहिते एव शक्तिरिति
भावः । यत्रस्थितिः । मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे
मानाऽभाव इति भावः । परंत्विदं चिन्त्यम् । तस्मिन्निति
सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात् । तस्मात् उत्तरांशविकलपरिभाषोप-
स्थितेः प्रत्ययः परश्चेत्यादौ दृष्टत्वादत्राप्युपस्थितिरिति तत्त्वम् ।
पक्षे स्यादिति । 'अनुदात्तं पद'मिति वचनात्पक्षे इत्यु-
'क्तम् । 'चिकीर्षक' इत्याद्यर्थमावश्यकेन निषेधेनैव सिद्धे-
लित्वसामर्थ्यमेव कथमिति चिन्त्यम् । भाष्ये—पञ्चाशत्स्य
इति । अन्तरङ्गत्वेनापीदं सिद्धम् । बहुलत्वक इत्युदाहर-
णम् । अत्र कपि 'आपोऽन्यतरग्या'मिति ह्रस्वत्वे तस्य स्था-
निवत्त्वाद्भ्रस्वान्तेऽन्यादिति स्वरो न भवति ॥

[दीर्घोदाहरणोपपादनभाष्यम्]

दीर्घ-प्रतिदीप्ता प्रतिदीप्ते । यो ह्यन्य
आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति-कियों-
गियोंः । दीर्घ ॥

(प्र०) प्रतिदीप्तेति । रेफवकारान्तस्य भस्य
'न भकुर्छुरा'मिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते ॥

(७०) 'प्रतिदीप्ते'त्यत्र बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वमहोप-
स्थेति न शङ्क्यं, त्रिपाठा तदप्रवृत्तेः । वायोरित्यत्रापि यथा
न सा, तथोक्तम् । रेफेति । अत्र तु नान्तं भमिति भावः ॥

[यलोपोदाहरणोपपादनभाष्यम्]

यलोप-ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रिय-
कण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवदे-
वासौ भवति-वाय्योरध्वर्षोरिति।[यलोप]॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तच्छर्हि वक्तव्यम् ? ॥

१ अत्र-आकर्षिक इत्यादौ ।

२ 'अज्यवेति' ।

३ तदाश्रय-स्वरस्य ।

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । इह हि लोपोऽपि प्रकृतः,
आदेशोऽपि, विधिग्रहणमपि प्रकृतमनु-
वर्तते, दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं
तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं—'स्वरदीर्घयलो-
पविधिषु लोपाज्जादेशो न स्थानिव'दिति ।

(प्र०) इह हि लोपोऽपीति । प्रकृतः—
प्रस्तुतः ॥

(७०) न सूत्रान्तरवृत्तिवं प्रकृतत्वमित्याह—
प्रस्तुत इति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभि-
संबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानु-
पूर्व्येण सन्निविष्टानि

(प्र०) आनुपूर्व्येति । तत्र पदार्थानां सम-
न्वयाऽवगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः, सकृच्च
श्रुतो, द्विधा चास्योपयोग इष्यते, स्वरदीर्घयलोपाश्च
विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः ॥

(७०) पदान्तरेणाऽव्यवधानरूपासत्तिरानुपूर्व्यम् ।
विक्षिप्ताः—विभिन्नदेशस्थाः । भाष्ये 'यथेष्टं संबन्धः—
इष्टवाक्यार्थबोधजनकरूपः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्ट-
मभिसंबन्धो भवति । तद्यथा—'अनङ्गाहमु-
दहारि ! या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं
भगिनि ! साचीनमभिधावन्तमद्राक्षी'रिति ।
तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति—उदहारि
भगिनि ! या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा,
अनङ्गाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

(प्र०) अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आव-
र्तते । तत्र लोपाऽज्जादेश इति विज्ञायते । तत्र द्विर्व-
चनविधौ लोपाज्जादेशस्याऽसम्भवात्सवर्णादिविधौ तु
तस्यैव संभवाच्च तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् ।
पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि
सन्ति कानि सन्तीति, तथापि 'न पदान्ते'ति योग-

४ सिद्धेः—इलो लिट्स्य साफल्यस्य सिद्धेः ।

५ कक्चिन् । ६ 'प्रतिनिर्दिश्यन्ते' ।

७ 'मप्राक्षीः' ।

विभागात्तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात्
'स्वरदाघयलोपेषु लोपाजदेशो न स्थानिव'दिति
विज्ञायते । स्मृतिशालत्वाच्चास्य एतावन्तोऽर्थाः संनि-
हिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात् लक्ष्यसं-
स्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवत इति सिद्धमिष्टम् ।
अनद्वाहमिति । पाठक्रमादार्थकमो बलीयानिति यथेष्ट-
मत्राभिसंबन्धः ॥

(उ०) असंभवादिति । चरुनतुः, जग्मतुरित्यादौ
संभवाच्चिन्त्यमिदम् । पारिशेष्यादिति । व्याख्यानाच्चे-
त्यपि बोध्यम् । एतावदिति । पूर्वोक्तो नियमोऽपीत्यर्थः ।
ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्बल-
इत्यत आह—ग्रहणकवाक्यास्त्विति । पाठक्रमादिति ।
आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वय-
क्रमः । एवं च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्यं निया-
मकमिति भावः । भाष्यात्तु आसत्त्यभावेऽपि पदार्थोपरिस्थितौ
आकाङ्क्षावशाद्भ्युत्पत्त्यनुसारिणान्वयबोध इति लभ्यते ।

‘साचीन’मित्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वे-
पूपसंख्यानम् ॥ * ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेपूप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥

(उ०) किलुगिति वाक्तिके कावित्यत्र विधावित्येतद-
ध्याह्रियते । तेन किनिमित्तविधावित्यर्थः । आवृत्त्या कावि-
त्यादेशेनापि संबध्यते । किनिमित्तादेश इत्यर्थस्तदेतदर्थतः
पठ्यते—कौ लुप्तमिति । इदं च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते ।
एवं लुप्तपू—आदेशे, उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये, चङ्परहस्वे,
कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कौ किमुदाहरणम् ? ॥

(उ०) भाष्ये—कावित्यस्य कौ लुप्तमित्यर्थे उदाहरणम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(उ०) ‘कण्डू’रिति । क्यजन्तात् किप् । अत्र यण् न,
यलोपश्च भवतीति भावः ॥

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न

स्थानिवत् ॥

(उ०) तत्राऽन्त्यं खण्डयति—यलोपेति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—पिपठिषतेरप्रत्ययः—पिपठीः ॥

[तद्वाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥

(उ०) पिपठीरिति । अहोपरय स्थानिवत्त्वेन रेफा-
न्तस्याऽपदत्वादीर्घो न स्यादिति भावः । अत्र इत्त्वमप्येतद-
धीनमेव ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—लावयतेर्लौः । पावयतेः पौः ।

(प्र०) लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुण-
न स्यात् ॥

(उ०) लावयतेरिति । ण्यन्तलूधानोरित्यर्थः । ऊणेति ।
कौ वान्तस्थानङ्गत्वादिति भावः । ऊठि ‘एत्येधत्ता’ति० वृद्धिः १

[तद्वाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ
णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भवविष्यति ॥

(प्र०) अकृत्वेति । ‘ण्यल्लोपावियङ्यणुण्वृद्धि-
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्ध’मिति णिलोपस्ततो वृद्धिः ।
आवादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति ।
यथा गोहितमित्यवादेशः । एतच्चाऽन्तरङ्गत्वमनाश्रित्यो-
क्तम् । तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाऽभावः ।

(उ०) वर्णाश्रयत्वादिति । ‘अचः परिस्मिन्नि’ति
स्थानिवत्त्वं तु न, वृद्धेरनादिष्टादचः पूर्वत्वाऽभावात् । तत्र
त्विति । कारक इत्यादौ णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थः,
तथैव चातो लोप इति सूत्र भाष्ये स व्याख्यात इति भावः ।
परे तु बल्लुकोरिति शापकादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य
‘कौलुप्त’मिति न कार्यम्, नित्यत्वाच्च पूर्वं णिलोपः । वृद्धि-
स्वकृते णिलोपे उपदेशेन, कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येति पूर्वं-
पक्ष्याशयमाहुः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—लवमाचष्टे लवयति । लव-
यतेरप्रत्यये—लौः पौः । स्थानिवद्भाषा-
णोरुपन प्राप्नोति । कौ लुप्तं न स्थानि-
वदिति भवति ॥

(प्र०) लवमाचष्ट इति । 'कौ' विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य—प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु कौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्दयूरिति ॥

(उ०) देवयतेरिति । ण्यन्तदिबेरित्यर्थः । नन्वत्रोऽऽ 'कौ विधि'मत्येव सिद्धः । न चोकारस्य वृद्धिः स्याण्णेः स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्यत्वात्सूत्रभाष्योक्तं, गोमत्यतेर्गोमानिति उगिदचामिति सूत्रभाष्योक्तं, ण्यन्तपदं पाठ पादिति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं, कण्डूः पिपटीरित्यादौ यणभावस्त्वयोः सिद्धिश्च तस्याऽसाधारणमुदाहरणम् । स्थानिद्वारकंऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ।

[समाधानबाधकभाष्यम्]

एवमपि न सिंध्यति ॥ कथम् ? ॥

कौ णिलोपो, णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणं न प्राप्नोति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

नैव दोषः । नैवं विज्ञायते कौ लुप्तं न स्थानिवदिति ॥ कथं तर्हि ? ॥

कौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥

(उ०) नैवं विज्ञायते कौलुप्तमिति । नैवमेव विज्ञायते किं त्विदमपि काचित् लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

लुकि किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बिम्बं बदरम् ॥

(प्र०) बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीष्न्ताभ्यामनुदात्तादेशेत्यच्, तस्य फले लुक्, लुक्छितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावायस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाश्रयणात् परनिमित्तकत्वं त्रीप्रत्ययलुक् आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याऽभावात्कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

(प्र०) पुंवद्भावेनेति । 'भस्याऽडे तद्धिते' इति

पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः ॥

(उ०) तदाश्रये इति । 'वृक्षजातिः खिया'मिति लिङ्गानुशासनादृक्षे खीलङ्कत्वं, फले च नपुंसकत्वमिति भावः । वस्तुत आग्र इत्यादौ लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारादेतद्भाष्यप्रामाण्याच्च बिम्बबदराऽमलका वृक्षेऽपि त्रिलिङ्गा इत्याहुः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—आमलकम् ॥

(प्र०) आमलकमिति । वृद्धत्वान्मयटो विधानाद्भूत्वाऽभावः ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत्—'फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वा'दिति ॥

(प्र०) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदराऽमलकादयो न यौगिकाः शब्दाः । किं तर्हि, विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः ॥

(उ०) किंतर्हीति । यौगिकत्वे हि वृक्षसंबन्धात् फले न पुनः फलसंबन्धादृक्षे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः । विशिष्टेति । विजातीयेत्यर्थः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति ॥

(प्र०) पञ्चभिरिति । 'आर्ह'दिति ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । लुक्छितलुकीति ङीषो लुक् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ॥

(उ०) अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक् एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसंपादकस्थानिवत्त्वनिषेधायेदमिति बोध्यम् । अव्यविकेति । 'घोते गुणे'ति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रतिपत्तिगौरवेति । शानगौरवेत्यर्थः ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् ॥

कथं पुंवद्भावः ? ॥

‘भस्याडे तद्धिते पुंवद्भवती’ति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

भस्येत्युच्यते । यजादौ च भं भवति ।

न चात्र यजादिं पश्यामः ॥

[समाधानदूषकभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणेन यजादिः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

वर्णाश्रय नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्र०) वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे ‘सिद्धश्च प्रत्ययविधा’वित्यास्ति तथापि यत्र भावि भवं तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाऽभावात्कुनः पुंवद्भावः ।

(उ०) ननु भसंशकस्य न पुंवस्त्वम्, येन वर्णाश्रयतया भत्वाऽभावेन पुंवस्त्वं न स्यात्, किंतु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुंवस्त्वप्रतिपत्तिरत आह—यद्यपीति । इह तु लुकांत । अनेन न लुमतेति निषेधाच्च प्रत्ययलक्षणम् । किंच दभिनतद्धितविषयाऽभावादापि न तत्प्रवृत्तिरित्यापि ध्वनितम् । किंचा‘न्तरङ्गानपी’ति न्यायेनैकादेशापूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणसत्त्वेऽपि यजादिवाऽभावात् न भवम् । न च वर्णप्राधान्याऽभावात्कथं ‘वर्णाश्रये नास्ती’त्युक्तिर्भंगवत इति वाच्यम् ‘प्रत्ययलक्षण’सूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षेऽदोषात् ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

एवं तर्हि—‘ठक्छसोश्चे’त्येवं भविष्यति ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्र ठक्छसौ पश्यामः ॥

[समाधानवाधकभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणेन ।

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

‘न लुमता तस्मिन्’ति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्यवश्यं ढगोच क्रीतप्रत्ययः, क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्येऽपि तद्धिता ये लुक् प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । शतेन्द्रः । पञ्चाभिः । दशाभिः । शतोभिः ॥

१ ‘कचिन्न’ । २ एवं च—संनियुक्त्वे च ।

३ ‘आनुग्रह’ मिति शिवदत्तस्य त्वष्टुदः पाठः ।

४ अत एव—पूर्वोक्त्या स्थानिवद्भावाङ्गीकारादेव ।

(प्र०) किंतर्हान्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो

नास्ति । पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवनेत्यण् तस्य द्विगोर्लुग्नपत्य इति लुक्, नतो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वान्ङीष् संनियुक्त आनुक् श्रूयेत, यथेन्द्राणीति । तथा पञ्चाम्राण्यो देवता अस्य पञ्चाभिरिति ऐकारः श्रूयेत । समानांयामाकृतौ भाषितपुंस्त्वाऽभावाद्दर्णाश्रयत्वाद्भावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथ वा यस्येति लोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानित्वनिषेधादादीभ्य इति ‘परस्मिन्’नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब्दलुकि कृते टेरेत्त्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् ॥

(उ०) ‘न लुमताहस्ये’ति यथाश्रुतेऽभ्युपेत्याऽपि ठक्छसोश्चेति पुंवस्त्वं भाष्ये आह—खल्वप्यपीति । नन्वानुक् न ङीषोत्तुच्यते, येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह—संनियुक्त इति । एवं च संनियोगशिष्टपरिभाषाभासानुगृहीतप्रतिबन्धद्वारा आनुग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः न अर्त एवेनेय इत्यादौ ‘यस्ये’ति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाऽचः परस्मिन्निर्वाते सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति-पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यप्यथा बोध्यः । एवं च पूर्वसूत्रे तन्नेणेभ्यसाधनविधिशब्दघटितग्रहणम् । यत्तु कैयटादिभिः ‘संनियोगशिष्ट’परिभाषाऽनित्यत्वेनेदं सौचित्यम्, तद्वैय । नन्वत्रापि ‘भस्याऽडे’ इति पुंवस्त्वं स्यादत आह—समानायामिति । पुंसि इन्द्रत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु तत्संबन्ध इति भावः । नन्वेवमग्राथी देवता अस्यानेन हविरिति वदाहरणाऽसिद्धिस्तरमादरोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह—वर्णाश्रयत्वादिति । अणो लुकि न लुमतेति निषेधाद्दभिनतद्धितविषयाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अथवेति । ङेलुक्ः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेति भावः । शब्दलुकीति । अन्यथा शब्दलुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्रातिरेव नेति भावः । वस्तुतः शब्दलुकः परनिमित्तकत्वाऽभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादौ श्रोः स्थानिवत्त्वाच्च गुणः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

उपधात्वे किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति ॥

५ हृदम्—एनेय इत्यादि । ६ अत्रापि—पञ्चेन्द्रादावपि

७ प्रागुक्तमेवात्राप्याह—अग्रहृति ।

८ अन्यथा—लुकि निषेधाभावे ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-सौरी बलाका ॥

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न
स्थानिवत् ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-पारिखीयः ॥

(प्र०) पारिखीय इति । परिखाशब्दाच्चातुरथि-
केऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे
भव इति 'वृद्धादकेकान्तखोपधा'दिति च्छे न स्यात् ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

चङ्प्रनिर्हासे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
धादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां
परिवादकेन ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?
योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिव-
द्भावाद्भस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये योसौ णाविति । 'णेर्णिच्युपसङ्ख्यान'
मिव सिद्धमेतत् । वक्तृभेदाद्ग दोष इति तत्त्वम् । अत एव
षापकात्प्रायोगिकमच्छानिकादेशत्वमेवा'चः परस्मि'न्नित्ये-
तत्प्रवृत्त्युपयोगाति बोध्यम् ।

[तद्वाधकभाष्यम्]

ननु चैतद्व्युपधात्वविधिं प्रति न
स्थानिवदित्येव सिद्धम् ॥

[तत्साधकभाष्यम्]

विशेषत एतद्वक्तव्यम् ॥

क ? ॥ प्रत्ययविधाविति । इह मा
भूत्-पठयति लघयतीति ॥

(उ०) प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्प्रहस्वे
निषेधः सार्थकः । ननुपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि णिण्य-
रत्वांशे णिपरत्वांशे च तस्य दुर्बारेत्वेन न पठयतीत्यादौ
वृद्धिर्नापि हस्वे निषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे
उत्पिताकाङ्क्षत्वेन णिति णावित्यादेरङ्गविशेषणस्यैवोचि-
त्वात् । उपधात्वप्रयुक्तकार्ये एव तन्निषेधेन णिपरत्वांशेऽपि

स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥

[कुत्वोदाहरणभाष्यम्]

कुत्वे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
अर्चयतेरर्कः । मर्चयतेर्मर्कः ॥

(उ०) भर्क इति । कर्मणि घञ् । चञोरिति
कुत्वमिति भावः ॥

[तद्वाधकभाष्यम्]

नैतद्व्यञ्जन्तम् । औणादिक एव कशब्दे-
स्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् ॥

(उ०) नैतद्व्यञ्जन्तमिति । परचः प्रसङ्गादित्यर्थः ॥

[साधकभाष्यम्]

एतदपि चिणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

(उ०) एतदपीति । एवं च कुत्वे इत्यावश्यकमिति
भावः

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वत्राऽसिद्धे च ॥ * ॥

पूर्वत्राऽसिद्धे च न स्थानिवदिति वक्त-
व्यम् ॥

(उ०) वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह-पूर्वत्रासिद्धे
इति । अचः परस्मिन्नित्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन
न्यायसिद्धानुवादोऽयम् । तत्फलं स्वतिदेशान्तराणां वति-
घटितानामन्तादिबदित्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् ।
तेनामो, क्षीरपेणेत्यादौ तत्सिद्धिरिति दिक् ।

किं प्रयोजनम् ?

॥ * ॥ प्रयोजनं कसलोपः सलोपे ॥ * ॥

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध
अदुग्धाः 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
दन्त्ये' इति लुग्ग्रहणं न ॥ कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) कसलोप इति । अदुग्धार्थं लुग्ग्रहणं
कर्तव्यमेव । तदर्थं 'लुग्ग्रहणं ने'तिच्छेदं कुर्वन्ति ।
'कर्तव्यं भवती'त्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः ॥

(उ०) अदुग्धेति । कसस्यान्त्यलोपे शक्नो शक्नीति
सलोपे तदीयाऽलोपस्य स्थानिवत्त्वं न ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ दधे आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ * ॥

१ 'विशेषे एत' । २ 'कप्रत्ययः' ।

३ अन्त्यलोपे इत्यस्य 'कृते' इति, सलोपे इत्यस्य

च 'कार्ये' इति शेषः

४ कचिन्न ।

दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयो-
जनम्-धत्से धद्ध्वे धद्धमिति । 'दधस्त-
थोच्चे'ति चकारो न कर्तव्यो भवति ।

(प्र०) चकारो न कर्तव्य इति । क्षणन्तत्वात्
पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

(उ०) चतुर्थत्वे इति । भष्मावे इत्यर्थः । चकार
इति । स्वरोरित्यनुकर्षणार्थ इत्यर्थः । पूर्वैवेति । 'एकाचो
वश' इत्यनेनेत्यर्थः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ हलो यमां यमि लोपे ॥ * ॥

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् ।
आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो
भवति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ अलोपणिलोपौ संयोगान्तलोप-
प्रभृतिषु ॥ * ॥

अलोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृति-
षु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः ।
यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः ।
याजयतेर्यायष्टिः ।

(प्र०) पापक्तिरिति । किञ्च । संयोगान्तलो-
पादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति
भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्दयतेः स्कन्, काष्ठं तक्षयतीति
काष्ठतक् । 'संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति वचनात्सं-
योगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावादत्र संयोगान्तलोपः ।
दोहयतेर्धोक् । लेहयतेर्लेट् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
किर्योः गिर्योरित्यत्र दीर्घाऽभावः ॥

(उ०) ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विहाय
कुत्वाषुदाहरणद्वारेणैवाभावोऽत आह-संयोगान्तेति ।
पदान्तेति । चिन्त्यमेतत् । पदचरभावयव एव तन्निषेधात्,
परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति । तदुदाह-
रणानि दर्शयति-स्कन्दयतेरित्यादिना । काष्ठतगिति ।
नच 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक्नोति'ति परेक्षेति
सूत्रस्थभाष्यादेशामनभिधानमिति वाच्यम् । यत्र संयोगा-
दिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्याऽदोषात् । नन्वत्र
संयोगादिलोपः प्राप्नोति । न च तत्र पदान्तविधित्वमिति न
तेन सिद्धिरत आह-संयोगादिलोपेति । केचित्तु यत्र-

झाष्यप्रामाण्यादेर्षा प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनादीनि च ॥ * ॥

द्विर्वचनादीनि च-[प्रयोजनानि] न पठित-
व्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि
भवन्ति ॥

किमविशेषेण ? नेत्याह ॥

॥ * ॥ वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ * ॥

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ।

(उ०) भाष्ये-वरेयलोपस्वरवर्जमिति । सवर्णानु-
स्वारदीर्घादयः साहचर्यान्वैपादिका एव गृह्यन्ते इति भावः ।
नन्वेवं यङन्ताणिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा चिणि अशंशामि
अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । णिलोपाऽहोपयोः स्थानिव-
त्वादिति चेन्न । णिचिच्युपसङ्गयानादशामीत्यस्य सिद्धेः ।
अशंशामीति तु यङलुगन्ताणिचि भविष्यति । नहि यङ्-
यङलुकोः स्वरं रूपे वा विशेषः । ग्राहितमित्यादौ विहित-
विशेषणाश्रयणाच्च दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयपष्ठान्या-
यस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयन्ति । एतच्च तत्रैव
निरूपयिष्यामः ।

[प्रतिप्रसववार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेषु ॥ * ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादि-
लोपलत्वणत्वेषु ।

संयोगादिलोप-काक्यर्थम् वास्यर्थम् ।
'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'ति लोपः प्राप्नोति ।

(उ०) भाष्ये 'काक्यर्थ'मिति । न च स्कोरिति सूत्रे
झलग्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष
इति वाच्यम् । 'झलो लोपः संयोगान्तलोपः' इत्याष्टमिक-
भाष्येण संयोगादिलोपे तदसंभवबोधनात् । त्रिपाद्या बहि-
रङ्गाऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः ।

[उदाहरणभाष्यम्]

लृत्वं-निगार्यते निगाल्यते । 'अवि-
विभाषे'ति लृत्वं न प्राप्नोति ।

(उ०) निगाल्यत इति । नन्वत्रान्तरङ्गत्वादेव
लृत्वं सिध्यतीति वाच्यम् । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्ति-
योग्यतया तदप्रवृत्तेः । त्रिपाद्या तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च ।

न च प्रत्ययलक्षणम्, अस्मिन्निष्ठात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसंमतत्वात् ।

[गण्ठोदाहरणभाष्यम्]

गण्ठम्-माषवपनी व्रीहिवपनी । 'प्राति-पदिकान्तस्ये'ति गण्ठं प्राप्नोति ।

[न पदा तद्विचन] ॥

(प्र०) माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य गण्ठं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्डीवु-त्पत्तेः प्राक्समासविधानात् प्राप्नोति ॥

(उ०) ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि माषशब्दस्य वपनी-शब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति गण्ठं न स्यादत आह-कीदृशत्वेति । [सुबुत्पत्तेरप्युपलक्षणम्] । 'गति-कारकोपपदानां कृद्धि'रिति वचनादिति भावः । न च बहि-रङ्गाऽसिद्धत्वेनेदं सिद्धम्, त्रिषाचां तदप्रवृत्तेरिति दिक् ।

• **द्विर्वचनेऽधि ॥ १ । १ । ५९ ॥**

(प्र०) द्विर्वचने ॥ अचः परस्मिन्नि-त्यत्र योऽनादिप्रादचः पूर्व इति स्थितम् । साच्चकस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाऽभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथापि निमित्तान् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात्तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेध-प्रसङ्गादिदं वचनम् ॥

(उ०) द्विर्वचनेच ॥ अथापीति । प्रौढिवादोऽयम् । तत्पक्षस्याऽस्थितत्वात् । नपदान्तसूत्रे आह्निकद्वित्वस्यैव ग्रहणाच्च ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम् ॥ * ॥

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः ॥ किंवतः ॥ आदेशवतः । द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ।

[दोषदशिवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्राभ्यासरूपम् ॥ * ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति ।

(प्र०) आदेश इति । कार्यातिदेश इति पूर्वः

१ कचिन्न । २ तस्य-इयः । ३ इतीत्यस्य बोध्य-मिति शेषः । ४ 'च' । ५ लुप्तं स्यात् । ६ कचिन्न ।

पक्षः । चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकावो विधीय-मानं द्विर्वचनमन्यत्वाद्प्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद्यप्यु-क्तस्यैव प्राप्नोति ॥

(उ०) यण्युक्तस्यैवेति । यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्व-चनं नित्यं तथापि यणपि नित्य इति परत्वात्स स्यादिति भावः । इदमेवामिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिद्ध्यतीत्येता-वदेषोक्तम् । न तु निन्यतुरित्यादावियङ् उत्तरखण्डे श्रवणं स्यादित्यापादितम्, तस्योऽनित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानि-वद्भावस्य ॥ * ॥

[अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य] ॥ यदयमजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-चार्यो-रूपं स्थानिवद्भवतीति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अजग्रहणस्यैतत्प्रयोज-नम्-इह मा भूत् जेघीर्यते देध्मीयते इति । यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽजग्रहण-मर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं, नाऽर्थोऽजग्रहणेन । भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् ।

(प्र०) अथ हीति । कार्यातिदेशे हि ग्रीष्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमजग्रहणेन । नन्वजग्रहणस्य प्रयोजनं भस्तेः कसां 'घसिभसोर्हली'त्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यमस्ति वा द्विर्व-चने प्वनिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दसश्चैवोपधा-लोपः । छन्दसि च दृष्टानुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशा-जीनीति द्विर्वचने 'एरनेकाच' इति यणा बाधितत्वा-त्युनरियङ् न प्रवर्तते ॥

(उ०) दुर्लक्ष्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्बरोऽत आह-छान्दसश्चैवेति । एवं च 'दाति प्रियाणी'तिबहिर्त्वाऽ-भाव इति भावः । अत्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं वर्तते कसो-लौकिकत्वमभ्युपेतम् । ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽच्चात्यर्थ-स्तदाऽच्चाति किमर्थम् । अरिषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनु-भवतः कार्यिणी निमित्तत्वात्नाश्रयणेनाऽप्रापि 'नटभार्याव-द्वयञ्जनानि' इति षाड्भाष्यरात्या द्वितोयाजवधिकस्य ग्राय् इत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङः कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्त-त्वाऽभावात्, कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति

७ शङ्कते-दुरिति । ८ वदता-नैत्येन

९ कथमिति । अस्य 'एवं चे'त्यादिः ।

चेन्न । द्वितीयहृत्पर्यन्तस्यैव द्वित्वमिति मते तत्सत्त्वात् । अत एव प्रातिशाल्ये उक्तम्—‘स्वरान्तरे व्यञ्जनान्तरस्ये’ति । अरिषितीत्यादौ ‘रि’इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सन्वयवतया सनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तेत्वाऽभावादिति दिक् । पाष्ठभाष्यरीत्या त्वधिजगं इति व्यावर्त्यं बोध्यम् ।

[तद्वर्णवातिकम्]

॥*॥ तत्र गाड्प्रतिषेधः ॥*॥

तत्र गाडः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ।

(प्र०) अधिजग इति । कृते एकादेशे गार्जिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । लकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाड् भवत्यजादेशः ॥

(उ०) ननु लिटि विधीयमानस्य गाडः कथमच्यादेश-त्वमत आह—कृते इति । लकारस्येति । प्रकृतमूत्रे प्रयोगे निवर्त्यरथैव स्थानित्वेन ग्रहणमत्रः परस्मिन्निति वदिति भावः ।

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

न वक्तव्यः । ‘गाड्लिटि’ ति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति ।

(उ०) द्विलकारक इति भाष्ये । एवं चांऽपि नायमिति भावः । एवं च इदमजग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । न च सिद्धान्ते ‘आर्धधातुके लिटी’त्यादीनां तत्र विषयसप्तमीत्वेनाऽनैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतेनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनिमित्तकत्वमस्त्येवेति भाष्याश्रयात् ।

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ कृत्येजन्तदिवादिनामधातृष्व-

भ्यासरूपम् ॥ * ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामधातृष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । कृति—अचिकीर्तत् । कृति । एजन्त—जग्ले मग्ले । एजन्त । दिवादि—दुघृषति सुस्यूषति । दिवादि । नामधातु—भव-नमिच्छति भवनीयति, भवनीयतेः सन् बिभ्रवनीयति ॥

(प्र०) कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स

द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । जग्ल इति । शित्सदृशे आत्ममित्यत्र पक्षेऽयं दोषः ।

(उ०) अत्र पञ्च पक्षाः—अचि योऽजादेशः स द्वित्वे कार्ये स्थानिवदित्येकः । अजादौ प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति द्वितीयः । द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणल्युङन्त-त्वादर्शआद्यजन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽन्त्यादीति तृतीयः । द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेशनिषेध इति चतुर्थः । द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवत्, न भवति वा, द्वित्वे कार्ये इति पञ्चमः । तत्रापि दोषोद्भावनमित्याह—अचीति । कृतेरुपपायाश्चेतीत्वम् । तस्य च णिनिमित्ततयाऽच्यादे-शता, अङ्गाक्षिमे प्रत्यये तद्विधानात् । नन्वात्वं कथमच्यादे-शोऽनैमित्तिकत्वाद्वा त आह—शित्सदृश इति । शिदिति तत्पुरुषः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिवादिषु एषि च कृते आत्ममिति भावः । द्वित्वेः सनि सनीवन्तेतीडभावपक्षे हलन्ताचेति कित्वे च्छोरित्यूठि यणि मन्यङोरिति द्वित्वे रूपम् ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि ॥

[द्वितीयपक्षनिरासवार्तिकम्]

॥*॥ प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातृ-ष्वभ्यासरूपम् ॥*॥

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातृ-ष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । दिवाद्य एके परिहृताः ।

(उ०) द्वितीयं निराकरोति भाष्ये—प्रत्यय इति चेदिति ।

[तृतीयपक्षाङ्गीकारेण समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—द्विर्वचननिमित्तेऽच्यञ्जा-देशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि ॥

(प्र०) द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्ल इत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते ॥

[तदुदूषणभाष्यम्]

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयो नह्य-न्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते ॥

[समाधानभाष्यम्]

अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो

१ तस्य निमित्तानाभयणादित्यर्थः । २ ‘गाडःप्रति’ । ३ एवं च—लवस्यावां गाडदेशे च । ४ एवं च तस्याऽनिमित्तत्वाङ्गिमित्तत्वाभावे च । तत्र—गाड्लिटित्यत्र ।

दोषः—स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरूपो दोषः । ५ बुद्धिकृतेति । तद्भावभावित्वेनेव तद्बुद्धिभावितामात्रकृतेत्यर्थः । ६ ‘कृत्येजन्त’ । ७ कर्मधारय इत्यर्थः ।

गम्यते । तद्यथा-‘दधिप्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः’ ।
ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । ‘नङ्गलोदकं
पादरोगः’ । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते ।
‘आयुर्घृतम्’ । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥

(प्र०) दधिप्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः ।
कर्मधारयो वा । दध्यैव विशिष्टावस्थायुक्तं ‘प्रपुस’-
मुच्यते । तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाऽजैव
द्विर्वचनमुच्यते । अथ वा अधिकरणे ल्युट् । द्विरु-
च्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ॥

(उ०) प्रपुसमिति । ‘तृपस’मितिपाठान्तरं ।
तृपुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति—‘दध्येवेति ।
विशिष्टावस्थेति । रूपरतृगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये
प्रपुसं फलविशेषः । द्वितीये समासाऽभावेऽपि न क्षतिरिति
बोध्यम् । तद्रूपारोपेणेति । दृष्टान्तबलेन तथैव लाभात् ।

[परिहारान्तरभाष्यम्]

अथ घाऽकारो मत्वर्थीयः । द्विर्वचन-
मस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनोद्विर्वचनेति ।

(प्र०) एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह—
अथ घाऽकार इति ।

(उ०) ननु दृष्टान्ते लक्षणायामव्यभिचारेण कार्यं
जननप्रतीतिः प्रयोजनम्, प्रकृते च न किञ्चित्तथेति लक्षणा
दुश्रपपादेत्यत आह—अथवेति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि न ज्ञायते-कियन्तमसौ कालं
स्थानिवद्भवतीति ॥

(प्र०) एवमपीति । एकत्वाद्विर्वचनशब्दस्य
तस्य चाऽज्विशेषणे उपयुक्तत्वात्कालावधारणाऽभावः ॥

(उ०) काळेति । द्विर्वचनविधानसमय एवेत्यवधार
णाऽभाव इत्यर्थः । एवं चैव चक्रतुरित्याप्तिसिद्धिः, पुनर्यथादेश-
नापत्तेरिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यः पुनराह ‘द्विर्वचने कर्तव्ये’ इति, कृते
तस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भवति ॥

[चतुर्थपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

एवं तर्हि-प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुव-
र्तिष्यते ॥ क प्रकृतः ? ॥ ‘न पदान्तद्विर्वच-

नेति । द्विर्वचननिमित्ते अथि अजादेशो न
भवतीति ।

(प्र०) एवं तर्हि । स्थानिवदिति नानुवर्तते
इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि न ज्ञायते-कियन्तमसौ काल-
मादेशो न भवतीति ।

[समाधानभाष्यम्]

यः पुनराह-द्विर्वचने कर्तव्य इति ।
कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति ।

[पञ्चमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि-उभयमनेन क्रियते-प्रत्ययश्च
विशेष्यते, द्विर्वचनं च ।

(प्र०) प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षि-
प्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् । अचीत्येतच्च तस्य ।
तदादिविधिर्भवत्यजादविति ॥

(उ०) ‘प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चे’त्यस्य
‘चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यते’ इति शेषः । तत्राऽश्रुतस्य प्रत्य-
यस्य कथं विशेष्यत्वमेत आह-द्विर्वचनेति । अचीत्युपा-
दानात्पाठमिह द्विर्वचनं । तच्च प्रत्यये इति । तेन तद्वाचक-
प्रत्ययपदाक्षेप इत्यर्थः । तद्भावाववितामात्रेण निमित्तताया
आश्रयणात्सन्त्यङ्गन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाक्षेपः । स चाऽचीत्यस्य
श्रवणारससम्बन्धतयैवेति भावः । अचीत्येतच्च तस्येति ।
विशेषणमित्याहुष्यते । तदादिविधिरित्यस्य ‘तेने’त्यादिः ।
तदयमर्थः-द्वित्वनिमित्ताऽजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्था-
निवत्, द्वित्वे कर्तव्ये इति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥

(प्र०) कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयो-
रेकेन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः ॥

(उ०) विरुद्धत्वादिति । एवं चैव सहविवक्षाऽभा-
वाच्चैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

लभ्यमित्याह । कथम् ? ॥

॥ * ॥ ‘एकशेषनिर्देशात्’ ॥ * ॥

एकशेषनिर्देशोऽयम्—द्विर्वचनं च

१ तत्रेति । अचीत्यर्थः । २ फलेति । ‘किरी काकडी’ ‘फूट’
इति प्रसिद्धः । ३ ‘लक्षणायाः’ । ४ एवंवेति । अवधारणाऽभा

वेनेत्यर्थः । ५ विशेष्यत्वम्—तन्निरूपितं विशेष्यत्वम् । ६ चस
=आक्षेपश्च । ७ एवञ्च-विरुद्धत्वे च । ८ इदं भाष्यमित्यन्वे ।

द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनम् । द्विर्वचने चैकतव्ये
द्विर्वचनेऽपि प्रत्यय इति । द्विर्वचननिमित्ते-
ऽपि स्थानिवद्भवति ।

(प्र०) एकशेषनिर्देश इति । सहविवक्षाऽभा-
वेऽपि 'सरूपाणां'मित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षण-
ज्ञत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयोश्चैकशेष-
विधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विर्वचनाऽभावः । अथवैक-
शेषेण समानफलत्वात्तन्ममावृत्तिर्वा लक्ष्यते ॥

(उ०) प्रागेव-सर्वादीनीत्यत्र । नन्वेकशेषे द्वि-
वचनापत्तिरत आह-विभक्त्यन्तयोरिति । परिभाषाव-
च्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भावः । प्रातिपदिकानामेवैकशेषे
ऽप्याह-अथवेति । 'नोकोत्पलरूपधिनी नेत्रे तसुर्वे'तिवदिति
भावः । क्रमेण बोधादत्रावृत्तिर्बोद्धारं प्रति, उच्चारयितुस्तन्मम् ।
इह निमित्तशब्देन साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकम्
न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्व-
स्येहाऽङ्गीकारात् । अत एव चक्रतुरित्युदाहरणसङ्गतिः ॥

[पञ्चमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनानिमित्तेऽपि स्थानिवदिति
चेणौ स्थानिवद्भवनम् ॥ * ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽपि स्थानिवदिति
चेणौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवनुना-
वयिषति अवचक्षुषावयिषति ।

[समाधानभाष्यं वार्तिकम्]

न वक्तव्यः ।

॥ * ॥ ओः पुयण्जिधू वचनं ज्ञापकं णौ
स्थानिवद्भावस्य ॥ * ॥

['ओःपुयण्जिधू वचनं ज्ञापकं णौ स्थानि-
वद्भावस्य'] यद्यम्-ओः पुयण्ज्यपरे'
इत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-भवति णौ
स्थानिवदिति ।

(प्र०) ओः पुयण्जिध्विति । नहि णौ कृतस्य
स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिधू सर्वेष्ववर्णनेषु उव-
र्णान्तोऽभ्यासः संभवति । 'पिपविषते' 'यियविषती'
त्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात् । तत्र पु इति वर्गग्रहणा-
यणिति प्रत्याहारग्रहणाजग्रहणाच्च ज्ञापकाणौ कृतस्य

स्थानिवद्भावोऽनुमीयते । ननु तत्र णविति नास्ति
तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु निववनीयि-
षति 'दिदवनीयिषतीत्यादावपि । नैतदस्ति । 'येन
नाव्यवधान'मित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रय-
णाणोरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् ॥

(उ०) स्वोक्तसर्वेष्वित्यस्य, पुयण्जिध्विति भाष्ये
निर्धारणसमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह-पपावषत इति ।
अनेन-द्विर्वचनेऽचीत्यनेन । न चोत्तोरखण्डे जातयोर-
चोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाऽवर्णपरत्वाऽभावकथमोः
पुयण्ज्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव
तदप्रवृत्तेः । स्मिपूर्वति सनीवन्तेति चोभयत्रेत् । नन्ववर्ण-
परपुयण्ज्यो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं णवित्यु-
क्तमित्याशङ्कते-नन्विति । येन नेति । प्रकृतस्य पर-
स्मिन्निति वर्तते । तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्त-
रेणाऽव्यवहारे परे सति योऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः ।
तत्रानेन ज्ञापकं व्यवयै प्रवृत्तं ज्ञाप्यते । तत्र प्रत्ययव्यव-
धानं विना वर्गादीनामुदाहरणाऽसंभवेन येन नित्यवधान-
न्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः । स च णिरेव संभवतीति
भावः । न चोरुज्जुअभुज्जुआदिभ्य आचाराकिपि
सनि इति द्वित्वे गुणाद्यभाव उकरविषतीत्यादावित्यर्थं वर्गा-
दिग्रहणं चरितार्थम् । किंच भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे
किपि सनि विभाविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्व-
मिति वाच्यम् । 'सनिग्रहे'त्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य 'एका-
च उपदेश' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन
निषेधेनेदो दुर्लभत्वादिषामनभिधानाच्च । विचोऽसावत्रिक-
त्वाच्च । एतेन दर्शोदिभ्य आचाराकिपि सनि ददविषतीत्या-
दावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् । भाष्ये णौ
स्थानिवदिति । अत्र णविति प्रत्ययग्रहणे 'यस्माद्विहित-
स्तदादे'रित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णनिमित्तकादेश इत्य-
र्थः । यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या
नोपस्थितिः । अत एव 'ह्रस्वस्य पिती'त्यादौ न तदुपस्थिति-
रित्युच्यते तर्हि मास्तु । णो पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधाना-
स्तुस्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफलं-तुताव-
यिषतीत्यादि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येतज्ज्ञाप्यते-अचिकीर्तत्-अत्रापिप्राप्नोति ।

[समाधानभाष्यम्]

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।

(उ०) तुल्यजातीयस्येति । प्वादिवदित्वात्त्व-
च । ७ अनेन-पुयण्जीतिज्ञापकेन । तत्र-व्यवाये प्रवृत्ति-
ज्ञापने । ८ सच-प्रत्ययश्च । ९ एतेन-ईदृशानामनभिधानेन ।

१ 'नश्च' । २ 'कचिन्न' । ३ तथाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ४ तुप्तं ।
५ 'वद्भवतीति' । ६ अत्र-यियविषतीत्यादौ । ७ तत्र-तथा सूत्रार्थे

तुल्यस्याऽच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताऽच इत्य-
नेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कश्च पुण्यजातीयः ? ॥

(उ०) अच्त्वेन तुल्यत्वं कृतेरपीति पृच्छति-कश्चेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

यथाजातीयकाः पुण्यत्रयः ।

(उ०) उत्तरयति-यथाजातीयका इति । प्वादि-
घटितधात्वच इत्यर्थः । प्वादिभिरचस्तुल्यत्वाऽसंभवात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं जातीयकाश्चेते ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अवर्णपराः ॥

(उ०) अवर्णपरा इति । अवर्णपरत्वसंपादकादेश-
स्थानिन इत्यर्थः । एवं चाऽवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन
तुल्यतेति भावः । एवं चोननत् ओजदित्यादि चिन्त्यमेव ।
किंच यत्र द्विरुक्तौ परभागरपाद्योऽजगणस्तत्रेदमिति 'द्विर्व-
चनेऽचो'त्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति साधवोक्तं कथं
भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं जगले ममले ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अनैमित्तिकमात्वम्, शिति तु प्रतिषेधः ।

(उ०) अनैमित्तिकमात्वमिति । अत एव 'ह्वावा-
मश्चे'ति हेतुः कबाधनार्थं पुनरन्विधानं चरितार्थमिति
पर्युदासपक्षेऽप्यदोषमादेच इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्र०) कानिपुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतु-
र्जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुश्च-
क्ररिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादे-
शेषु कृत्वेष्वनचकृत्वाद्विर्वचनं न प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाद्भवति ।

(उ०) अनचकृत्वादिति । आटिटदित्यत्र णिलोपे
धातोर्द्वितीयस्याऽङ्गहितत्वादित्यर्थो बोध्यः ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषे-
धेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यति
ह्याचार्यः-द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लो-
पोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः' इति ॥

(प्र०) पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाच-
निकः पूर्वविप्रतिषेधः । न हि नित्यानामालोपादीनाम-
नित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ
नित्यनुरिति कथं, नह्यत्रेयङ् परिगणितः । एवं तर्हि
'प्रकल्प्य चापवादविषय'मिति न्यायाद्यणाऽत्र भवि-
तव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते 'एरने-
काच' इति यणा सिद्धम् ॥

(उ०) पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानोति । द्विर्वचने-
ऽचीति सूत्रसाध्यानि, णौ स्थानिवदिति शापकसाध्यानि
चेत्यर्थः । न हि नित्यानामिति । आलोपादीनामित्यर्थः ।
द्विर्वचनेऽचीत्यादेरभावे द्विर्वचनमनित्यम् । भाष्ये-
वक्ष्यति हीति । दाश्वासाह्वानिति सूत्रे । यणान्न भा-
व्यमिति । यदीयङ् स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्सम्भावना-
सत्त्वादित्यर्थः । जग्लावित्यार्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः ।
वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणं अचस्थानिकस्य द्विर्वचनात्परस्य
विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ।

[आरम्भवादिनः समाधानस्थापनभाष्यम्]

स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

(उ०) सूत्रारम्भवादी आह-सपूर्वविप्रतिषेधइति ।

[मृतीयरय प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ?

(उ०) उभयोः समतया नृतोयः पृच्छति-किं पुनरिति ।

[समाधानभाष्यम्]

स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्र-
तिषेधे हि सतीदं वक्तव्यं स्यात्-'ओदीदा-
देशस्य उद्भवति चटुतुशरदिरभ्यासस्ये'ति ।

(प्र०) ओदीदादेशस्येति । ओदीतोरादेशो
यस्मिन्ने तस्य योऽभ्यासश्चटुतुशरादितस्तस्य योऽका-
रस्तस्योकारदेशो भवतीत्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति

ऊर्णनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति पुस्फा-
रयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्त्वम् । अत्र
च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं
नास्ति, तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति । एतेष्व-
न्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्ब्रुवादेशयोः प्रवर्तनादिव-
र्णान्तायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते ॥

(उ०) स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति । अयं
भावः—अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा ।
नाथः, विभवनोयिषतीत्याद्यभिप्रायः । किंचेष्टाऽनिष्टवि-
वेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवच-
नस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यक-
त्वेन क सुप्रमतापेक्षया लाघवमिति । अन्ये दूषणमाह—
ओदौदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणवद्गुहीक्षणीकारे
चुक्षावयिषतीत्यादौ दोषः । स्थानिवत्त्वं त्वत्त्वित्वाच्चेत्यत-
आह—ओदौतोरदादेशो यस्मिन्निति । इदमेव शापकम्
न्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभवनोयिषतीत्यादौ दोषः ।
अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीयः । अन्यथा दिदवनोयिषतां या
दौ अनेनोत्पापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेक
व्यवधानान्न तत्र दोषः । एकणिव्यवधानं तु 'देन नाव्य-
वधानं' न्यायेन सद्यत एव । नन्विदं वचनं जोः सौत्रा-
ण्णिचि चङि सनि वाऽजोवत्—जिजावयिषतीत्यादौ अतिव्या-
प्तम् । न च चकार एव पाठः । गुह्युद्धर्मां णिचि चङि
सनि वाऽज्जवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न, जोर्न इत्यस्या-
पि बाध्यत्वात् । ओदौतोः किम् ? । चिञादयिषति । चि-
त्यादि किम् ? । विभावयिषतीत्यादि । यद्यपि च्छेच्छेदने
चिच्छासति इत्यत्रैवातिप्रसक्तम्, तथापि औत्साहचर्यादौ-
कारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो वा औदादेश
साहचर्यादिव गृह्यत इति न दोषः । ऊर्णनावयिषतीति ।
यद्यपि 'पूर्वत्रासिद्धीयमदित्वे' इत्यस्याऽनित्यतया नुशब्दरयैव
द्वित्वेनाऽभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले द्वादित्वाभावः, तथाऽपि
द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीय-
स्याऽसिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकरूपेण मानाऽभावाच्चै-
तत्प्रवृत्तिकाले द्वादित्वमस्येवेति बोध्यम् । अभ्याससंज्ञा
प्रवृत्तिसमये इति । एवं चैभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये
परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुदुतुशरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति
भावः । तत्राऽन्त्योदाहरणं चुक्षावयिषतीत्यादि । नहि तत्रा-
वकाले तत्त्वं, 'क्षु' इति कवर्गादित्वादित्याहुः ।

[उत्ववादिभाष्यम्]

ननु च त्वयाऽपीत्वं वक्तव्यम् ।

१ 'काठे' । २ अर्थ—वाचनिकः । ३ अस्यास्ते उकार-
भग्नपक्षेतित्याद्ययः । ४ इदमेव—उत्त्वविषयकमेव ।
इदं—पूर्वविप्रतिषेधवचनम् । ५ अत्र—उत्त्वविषयकेऽपि ।

(प्र०) ननु च त्वयापीति । ओः पुयञ्जि-
ष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु
ओः पुयञ्जीति न पठति, सन्यत इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात् ॥

(उ०) ननु णेदित्वनिमित्ताच्चाऽभावेन स्थानिवत्त्वा-
ऽभावादिभावयिषतीत्यादि सिद्धमिति त्वयाऽपीत्युक्तमत
आह—ओःष्विति । चुक्षावयिषतीत्यादिसिध्यर्थमित्यर्थः ।

[इत्त्ववादिनो लाघवभाष्यम्]

परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्ववती'ति ।

(प्र०) परार्थमिति । इत्त्वार्थम् । प्रसङ्गात्तु
ज्ञापकम् । त्वया त्वपूर्वमुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उ०) परार्थमित्यत्र पराशब्देन ज्ञापकापेक्षया पर-
मित्वं निवक्षितमित्याह—इत्त्वार्थमिति । द्विर्वचनेऽपीति
स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्याद्यर्थमित्यर्थः । प्रस-
ङ्गादिति । वर्गप्रत्याहाररजग्रहादित्यर्थः । सन्यत इद्वव-
तीति । 'विहितमित्वमिहानुवक्तमानं परार्थं भविष्यतीति'
भाष्येऽन्वयः । तत्र 'सन्यत' इत्यभिधानं स्वरूपेणैवपूर्वं
न भवतीति प्रदर्शनार्थं, तद्वनयन्नाह—अपूर्वमुत्त्वमिति ।

[उत्ववादिभाष्यम्]

ममापि तत्त्वं पराश्वार्थं भविष्यति
'उत्परस्यातस्ति चे'ति ।

(प्र०) ममापीति । उत्त्वमन्यन्यार्थं वक्तव्यम् ।
तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः
'उत्परस्यातः' 'ति च' 'ओदौदादेशस्य चुदुतुशरादेः'
इति । अभ्यासस्येति वर्तते ।

(उ०) अपूर्वत्वतदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति
मन्वानस्तद्विषयतुमाह परः—ममापि तद्वत्त्वमिति ।
तथाचष्टे—उत्त्वमपीति ।

[इत्त्ववादिभाष्यम्]

इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यम् । यत्समाना-
श्रयं तदर्थम्—उत्पिपविषते संयियविष-
तीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव
पक्षो ज्यायान् । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्या-
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ।

(प्र०) इत्त्वमपीति । यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति

तत्र तु—तथापूणेकृतेतु । ६ एवञ्च—अत्र तथा सत्त्वे च ।
७ इह—ओः पुञ्जितित्त्वे ।

समानाश्रयत्वात् । पवतेयैतिश्च सनि 'स्मिपूङ्खञ्जशां सनि' 'सनीवन्तर्धे'ति चेडि कृते परत्वादुणः । पूर्ववि-
प्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमिति च वक्तव्यम् ।
तथा जिजावयिषतीत्यत्रोत्त्वबाधानार्थं वक्तव्यम् । तमा-
दिति । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयञ्जीति ज्ञापक-
मेवं समर्थयिष्यते-अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिद्विर्वचनेन
प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विर्वचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति ।
तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते-अचि-
कीर्तित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः ।
अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते, यथोक्तं
भाष्यकारेण, तथा सति चक्रतुरित्यादि न सिध्यतीति
सूत्रमेव कर्तव्यम् । यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञाप-
कमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ *

(उ०) नापूर्वत्वतदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतम्, किंतु
गौरवतदभावाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये—इत्स्वमपीति ।
तदुपपादयति—यत्रेति । 'गुणायादेशयो'रिति शेषः ।
वक्तव्यमिति । 'जोने'ति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वसतीति ।
असत्यपीत्यर्थः । यदीति । लघुपरत्वाऽभावेन सन्त्वाभावोऽ-
चिकीर्तित्यत्र दोषः, दिदवनीयिषतीत्यादावपि दोषो
बोध्यः । अथ तुल्येति । अवर्णपरत्वं यत्राभ्यासोत्तर-
खण्डावर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा,
तत्र द्विर्वचनेनाऽतरङ्गनित्ये बाध्यते इत्यर्थः । चक्रतुरिति ।
दिदवनीयिषतीत्यादावसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । इति श्रीशिव-
भट्टसुतसतीगर्भनानागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमस्य प्रथमेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अथ नवममाह्निकम् ।

अदर्शनं लोपः ॥११॥११॥

[॥*॥ लोपसंज्ञायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥*॥]

[लोपसंज्ञायाम्] अर्थस्य संज्ञा
कर्तव्या, शब्दस्य मा भूदिति ।

(प्र०) अदर्शनं लोपः । अर्थस्वेति । 'स्व-
रूप'मिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) अदर्शनं लोपः । नन्वपस्यादिबदर्थपरोऽ-

दर्शनशब्द इति सिद्धेवाऽर्थस्य संज्ञेत्यत आह-स्वं रूप-
मिति ॥

[॥*॥ इतरेतराश्रयं च ॥*॥]

इतरेतराश्रयं च भवति ॥ का इतरे-
तराश्रयता ? ॥ सतोऽदर्शनस्य संज्ञया
भवितव्यम्, संज्ञया चाऽदर्शनं भाव्यते,
तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतरा-
श्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशोच्चेत-
चोद्यम्, नाऽनुवादे-चादिछोपे विभाषेत्यादौ ॥

(उ०) नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतोऽ-
भाव इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम् ॥ * ॥

[लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम्] ॥ किमु-
क्तम् ? ॥ अर्थस्य तावदुक्तम् । 'इतिकरणोऽ-
र्थनिर्देशार्थः' इति । सतोऽप्युक्तं 'सिद्धं तु
नित्यशब्दत्वात्' इति । नित्याः शब्दाः ।
नित्येषु च शब्देषु सतोऽदर्शनस्य संज्ञा
क्रियते, न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते ॥

(प्र०) इतिकरण इति । इहापि स एवानु-
वर्तते । लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा,
न शब्दस्य ॥

(उ०) भाष्ये-उक्तमिति । नवेति विभाषेत्यने-
त्यर्थः । असंबद्धपदव्यवाधानानुवृत्तिरत आत-लोप इतीति ।
तदर्थांन्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृ-
शान्वर्थसंज्ञाकरणे फलाऽभाव इति भावः । प्रसक्ताऽदर्शन-
स्येत्यर्थलाभार्थं स्थानेपदस्येवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभा । लुप्त-
च्छेदन इति धात्वर्थानुसारेणान्वर्थत्वाऽसंभवादिति तु भार्य-
तात्पर्यम् । अभावो लोप इत्यवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेर-
दर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाऽभाव एवानेति बोध्यम् ।
स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति
बोध्यम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्या-

न्यत्राऽदृष्टत्वात् ॥ * ॥

१ कञ्चि । २ अर्थस्य-स्वरूपातिरिक्तार्थस्य । ३ दाषा-
ध्वादिति यथा शब्दस्य संज्ञातत्वेयमपि मा भूदित्यर्थः ।

४ इदं वार्तिकं कुतः स्यात् । ५ 'तदितरेतरा' । ६ 'प्रकल्पन्ते' ।
७ कुतः स्यात् । ८ 'विभाष्यते' ।

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । 'सर्वस्यान्यत्राहृत्वात्' ॥ सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः, स ततोऽन्यत्र न दृश्यते । त्रपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनम् । 'तत्राऽदर्शनं लोपः' इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(४०) नित्यशब्दाश्रयणे इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्यर्थदोषे इत्याह-यदीति ।

तत्र को दोषः ? ॥

(प्र०) सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्याऽन्वाख्यानमात्रं क्रियते, तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राऽप्रयोगादस्य दर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

* ॥ तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'अचो ङ्गिती'ति वृद्धिः प्राप्नोति ॥

[तन्निराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । ङ्गित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

(प्र०) अणित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा । न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न प्रत्यय इति । ङ्गिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याऽणो विधानं नास्तीत्यर्थः ॥

(४०) अत्र प्रत्ययो नाऽणित्याह-सोरिति । ङ्गिति वृद्धिनिमित्ते इति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरेक्याश्रयणाद्वृद्धिविधौ ङ्गित्प्रत्ययनिरूपिताऽङ्गग्रहणाच्चेति भावः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

किपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्र 'अदर्शनं लोपः'

१ अर्थ-वार्तिककृदुक्तो दोषः ।

२ कश्चित् । ३ 'सम्बन्धात्' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ ह्रस्व-

इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) अनाङ्गं कार्यं चोदयति-किप इति । त्रपु इत्यत्र किपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वौत् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रसक्ताऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वौत्'] प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । 'शास्त्रार्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रमङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते ॥

(४०) चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह-अर्थाद्वेति । एकवचनमुत्सर्ग इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसङ्गकम् । अर्थोऽप्येकत्वादिविवक्षित एकवचनादिप्रसङ्गक इति बोध्यम् । ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह-स्थाने इति । न च पितृकृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं शक्यः । आक्षेपेः आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किञ्चानुपपन्नमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते, यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनम् । न चैवं प्रकृते । न ह्येतत्सूत्रे आक्षेपं विना पितृकप्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुपपत्तिः, नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थितिः, अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किञ्चात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वे व्यभिचारात्तदाक्षेपाऽसंभव इति दिक् । यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये 'व्यञ्जलोप' इति पञ्चमापत्तिवारणाय 'प्रसक्तस्येत्यावश्यकमिति । तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या व्यवन्तार्थकमाधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेनाऽत्राऽप्राप्तेः । तत्त्वेतिष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्युक्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि 'प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवती'-

न्यपिति कृतीति सूत्रे इत्यर्थः । ६ अत्र-ह्रस्व पितोति सूत्र पञ्च । ७ प्रसक्त इति । प्रसक्ताऽदर्शनमात्रमित्यर्थः ।

त्युच्यते-ग्रामणीः सेनानीः-अत्र वृद्धिः
प्राप्नोति ॥

(प्र०) ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधानार्थाच्छास्त्राच्चाऽणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः ॥

(उ०) भर्वादिति । कर्तृलक्षणादित्यर्थः । शास्त्रात्-कर्मण्यणित्यतः । अणः प्रसङ्ग इति । 'यस्मात्प्रत्ययविधि-रित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निर्दिष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति पृष्ठी-
निर्दिष्टस्य ॥

(प्र०) पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति । पृष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते ॥

(उ०) पृष्ठीग्रहणमिति । तच्च पष्ठवन्तं वैयधिकरण्येनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

[पृष्ठीनिर्दिष्टपक्षे दोषदर्शभाष्यम्]

यदि पृष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते 'चाहलोप-
एवेत्यवधारण'चादिलोपे विभाषा'-इत्यत्र
लोपसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्र०) चादिलोप इति । ततश्च 'शुक्रा ग्रीहयो
भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्ती'ति निघातविकृत्यो
न स्यात् ॥

[पृष्ठीनिर्दिष्टादिनः शङ्काभाष्यम्]

अथ 'प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवती'-
'त्युच्यमाने कथमेवेतत्सिध्यति ? ॥

(प्र०) अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रा-
ज्ञास्ति प्रसङ्गः ॥

(उ०) अत्रापीति । शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमत इति
चोषमिति भावः ॥

[प्रसक्तादर्शनादिनः समाधानभाष्यम्]

को हि शब्दस्य प्रसङ्गः ? । यत्र गम्यते
चार्थो, न च प्रयुज्यते ॥

(उ०) अर्थतोऽपि प्रसक्तिर्गृह्यत इत्युत्तरम् ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं
भवतीत्येव ॥

१ कचिन्न ।

१ 'भवतीति' । २ 'भवतीत्युच्यमाने कथमेवेतत्सिध्यति ।
को हि शब्दस्य प्रसङ्गो यत्र गम्यते चाऽर्थो ननु प्रयुज्यते ।

[दोषस्मारणभाष्यम्]

कथं-ग्रामणीः सेनानीः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

योऽत्राऽणः प्रसङ्गः किपाऽसौ बाध्यते ॥

(प्र०) किपाऽसौ बाध्यत इति । सत्सूद्धिपेति
किपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाऽभावः ॥

(उ०) अणोऽत्रेति । 'परिहृत्य चापवादविषय'-
मिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ॥१॥१॥६०॥

[प्रश्नभाष्यम्]

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणमिति । लुगा-
दिविधौ कचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते, कचिदनुवर्तते,
कचित्तामर्थ्यान्प्रतीयत इति प्रश्नः ॥

(उ०) प्रत्ययस्य । ननु लुगादिविधौ प्रत्ययाऽदर्शन-
विधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतीत्यत आह-लुगादीति ।
साक्षादिति । 'लुगणित्रो'रित्यादौ । कचिदिति । यथा
'लुग्वादुहे'त्यादौ कमर्थेति । कचिदिति । वक्ष्यमाण-
सूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञा-

प्रतिषेधार्थम् ॥*॥

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्यय-
स्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति ।

(प्र०) अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययो-
यस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम् ॥

(उ०) नन्वदर्शनस्येमाः संज्ञा इति अप्रत्यय-
स्यैताः इत्यनुपपन्नमत आह-अविद्यमान इति । 'प्रति-
योगिविशेषणत्वेने'ति शेषः । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रे वक्ष्य-
माणरीत्या प्रत्ययाऽभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं ताडितलुकि कंसीयपरश-

व्ययोरुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥

अस्तुतर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति पृष्ठीनिर्दिष्टस्य ।
यदि पृष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते ॥१०॥ १ 'प्रत्यये सम्भानिषेधा'

[प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपर-
शव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्] ।

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीय-
परशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ।
'लुक्तद्धितलुकी'ति गोरपि लुक् प्राप्नोति ।
प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥ 'कंसीयपरशव्य-
योर्यञौ लुक् चे'ति प्रकृतेरपि लुक्
प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥

(प्र०) गोरपीति । पञ्चन्द्र इत्यादौ तु 'निदि-
श्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव
लुग्भविव्यति, न तदन्तस्य । 'गोरतद्धितलुकी'त्यत्र
गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादां गोशब्दान्तत्वाऽभावात्स-
मासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्या-
दिति चेत्, कृते सामान्यान्ते लुक्स्यादित्यर्थवानेव
प्रतिषेधः । ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञम् ।
न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः । नैष
दोषः । शास्त्रानुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।
प्रकृतेरपीति । समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात् ॥

(उ०) भाष्ये—गोरपीति । 'गोस्त्रियो'रिति समु-
दायानुवृत्तेरिति भावः । ननु 'गोस्त्रियो'रित्यत्र स्त्रीनिस्वरित-
गुणयुक्तमिति 'स्त्रिया'मित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन
तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि
तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह—पञ्चन्द्र इति ।
गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शङ्कते—गो-
रिति । 'पञ्चगु'रित्यत्र क्रीतार्थठकोऽध्यर्थेति लुक् । कृते
इति । परत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायस्तु अन्त-
रङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । न च
समासान्ते तेन व्यवधानात्कथं लुक्, गोरित्यनुवृत्तिसाम-
र्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम् । नित्यशब्दान्वाङ्मनाभिप्रायेण
शङ्कते—नन्विति । समुदायस्येति । 'यस्येति चे'त्यकार-
लोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सप्तदेशः स्यादित्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।

॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥

[योगविभागात्सिद्धम्] । योगविभागः
करिष्यते—'गोरुपसर्जनस्य' । गोऽन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥

१ लुक्संज्ञात् । २ कश्चिन्न

ततः 'स्त्रियाः' । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥
ततो 'लुक्तद्धितलुकि' इति । स्त्रिया इति
वर्तते । गोरिति निवृत्तम् ॥

(प्र०) योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टाना-
मप्येकदेशानुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते ॥

(उ०) ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत
आह—एकयोगेति । प्रकारान्तरम्—योगविभागरूपम् ॥

॥*॥ कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्

सिद्धम् ॥*॥

कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञौ भवत-
श्छयतोश्च लुग्भवतीति ॥

(प्र०) विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवात्र
निर्देशव्यावित्यर्थः ॥

(उ०) छयताविति । कंसात्—प्राक्क्रीताच्छः ।
परशोरुगवादिभ्यो यत् ॥

सच्चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः ।
क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकौ-
रशब्दयोर्मा भूदिति । 'कमेः सः' कंसः ।
परान् शृणातीति परशुरिति

(उ०) कंसे 'कमेः सः' । परशो—'आहूपरयोः
खनिशृभ्यां ङिङ्'स्युत्पत्त्ययः ॥

[बाधकभाष्यम्]

नैष दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि ॥

(प्र०) उणादय इति । 'अतः कृकमिकंसकुम्भे'-
ति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात्कचिदुणादयो व्युत्पत्ति-
कार्यं न लभन्त इत्यर्थः । यजञोस्तु विधानसामर्थ्या-
ल्लुगभावः ॥

(उ०) अतः कृ इति । 'धातो सप्तमीनिर्दिष्टे
तदादिग्रहणात्कमिग्रहणेनैव सिद्धे' इति शेषः । कंसेस्तु
कंस इति न रूपम् । अनभिधानादिति भावः । अत एव
'कमेः सः कंस' इति भाष्ये उक्तम् । नन्वेवमपि विशिष्ट
निर्देशाभावे यजञोरपि लुक् स्यादत आह—यजञो-
रिति । विकारावयवार्थप्रतीत्ये औत्सर्गिकाऽण एव लुक्
विदध्यात् । न च यजञ्लुकां सामर्थ्यादिकल्पोऽस्तु । वेत्यनु-

३ 'सकारयो' । ४ एवमपि । उकारसकारयोर्वारणेऽपि ।

किंस्तु यजम्या मुक्ते औत्सर्गिकाऽणः श्रवणाऽभावायेति वाच्यम् । यजम्लुकाभेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसंभवात् । षष्ठ्युक्तौ तुट् चेत्यादौ तु 'अनघतन' इत्यादि निर्देशाद्व्यभेदाङ्गीकारः । किं च 'कंसीयपरशम्ययो'रिति षष्ठीनिर्देशादपि न यजम्लुक् । अन्यथा पञ्चम्यैव निर्दिशेदिति भावः ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः, प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

(प्र०) स एषोऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञः समासे प्रकृतिरुच्यत इत्याशयः ।

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] ॥

किमुक्तम् ? ॥ उद्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गमपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थ'मिति ।

(उ०) भाष्ये—उद्याबिति । प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थे यजम्लोविधानसामर्थ्यालुगभावे उरस्योः प्रातिपकात्परत्वाऽभावेन परिशेषात् कंसीयाद्यवयवप्रातिपदिकात्परयोः छयतोरेव लुगित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥*॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थोऽप्राप्तिः ॥*॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्राप्तिः स्यात् ॥

कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥

(प्र०) षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन्यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् । ततश्च 'जनपदे लु'बिति 'पञ्चालः शोभना' इत्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् ॥

— १ कञिच । २ क्युत्पन्नत्वेन तदभावादित्याशयः । ३ कृतं स्यात् ।

(उ०) विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थः । 'शोभनाः पञ्चाला इत्यादौ' इति पाठ उचितः । अनन्तरस्येति । अवयवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य लुबित्यर्थ इति भावः ।

[प्रत्याख्यानसाधकप्रश्नभाष्यम्]

क पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन । यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते—अणिजोः, तत्राजस्य, यजम्लोः, शप इति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

इह न काचित् षष्ठी—'जनपदे लु'बिति ।

[बाधकभाष्यम्]

अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'प्रत्ययः परश्चे'ति ॥

(उ०) भाष्ये—प्रकृतमिति । अत एव लवणालुगित्यत्र प्रकृतक पव लुगिति बोध्यम् ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

'उद्याप्रातिपदिका'दित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

[समाधानबाधकभाष्यम्]

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ सर्वादेशार्थं वा, वचनप्रामाण्यात् ॥*॥

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्रुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्रुलुपः सर्वादेशा लभ्याः ? ॥ 'वचनप्रामाण्यात्' ॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्र०) सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः ॥

४ उभयोः—उकारसकारयोः । ५ अतएव—प्रकृतत्वात्प्रातिपदिकात्वादेव ।

‘आगस्त्यकौण्डिन्ययो’रित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते, तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्तते, द्वावेवादेशौ विधीयेते । तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति न सिध्यति, अत्रद्धत्वात्प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तृच्यमाने ‘गोत्रेऽलुगची’ति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वाद्गुणाभावादागस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्देशार्थप्रत्ययग्रहणम् । भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते—आगस्त्यकौण्डिन्ययो’रित्यत्र ‘यस्का दिभ्यो गोत्रे’इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते, लुगिति च । तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रे विहितस्तस्य लुक् । परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेऽपीति । ‘अलोऽन्त्यस्ये’ति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते । ‘वचनप्रामाण्या’दिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव, षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्यते[ति] ॥

(उ०) वार्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति—आगस्त्येति । त्रय इति । एवं च वैपम्याद्यथासङ्ख्याप्राप्तेरगस्त्योऽपि कुण्डिनाः, कुण्डिनाश्चागस्त्यः स्युः, लुक् च शापकासर्वादेश इति विभक्तिमात्रं श्रूयेतेति भावः । द्वावेवेति । तेन नोक्तापत्तिरिति भावः । सर्वत्रेति । अजादिप्राग्दीव्यतीयविषयेऽपीति भावः । अबुद्धत्वादिति । यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्छः सिध्यति, तथाप्यबुद्धत्वात्प्रकृतेः श्रुत्य वृद्धयनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः । सन्नियोगशिष्टत्वादागस्त्यादेशाऽभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः । गोत्रेविहित इति । नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणम्, नत्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिः स्यात् । शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेः, ऋष्यन्तसाधारणः अगस्त्यप्रकृतिकऋष्यन्त एवाऽत्राऽगस्त्यः, नत्वगस्त्यप्रकृतिकगर्गादियन्तः ‘यञञोश्चे’ति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणम् । भाष्यमते गोत्रमंशात्प्रत्ययान्तं गोत्राधिकारेण ऋष्यन्तस्यापि तत्साध । वस्तुनो वार्तिककारस्यापीत्यमेव संमतमित्याह—प्रत्ययस्येति वचनेति ।

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-

१ ‘मनवस्थितं, तदर्थंलेहि’ । २ एवंच-तदनुवृत्तौ च । ३ ‘ग्रहणात्’ । ४ प्रकृते-बोर्लोपोलेटिवेति प्रकृते ।

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘लुक्शुलुपःसर्वादेशा भवन्ती’ति यदयं-‘लुग्वा बुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये’इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति ॥

(प्र०) यद्यमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते, अनुपसजातविरोधित्वात् । लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुक् न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते ॥

(उ०) सामर्थ्यालोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह-विपर्यय इति । न उपसजातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्कोद्भवो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरार्थं तु ॥ * ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[खण्डनभाष्यम्]

[न कर्तव्यं] क्रियते तत्रैव-‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण’मिति ॥ द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । ‘आघ्नीत’ ‘संरायस्पोषेण ग्मीर्य’ इति ॥ [प्रत्ययस्य] ।

(प्र०) द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं, पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते-यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणत्वे तथाहि हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययाच्च कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आघ्नीतेति । परत्वादुपधालोपे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् ॥

(उ०) नत्वयमिति । अयमवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गोणो न किन्तु मुख्य एव, अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः । अनुनासिकेति । अनुदातोपदेशेत्यनेन । आघ्नीतेत्यत्र आघो यमहन इत्यात्मनेपदैकवचनम् । संग्मीयेति । गमेविधिलिङि समो गमीत्यात्मनेपदे इति शपो बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः सलोपे इदोऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन ह्यल्लादिक्लिपरत्वादनानासिकलोपः स्यात् । इदं च प्रयोजनं अप्रा-

५ कचिन्न । ६ ‘संग्मीय’ । ७ तत्र-उभयत्र । ८ ‘गौणव्यपदेशः । गौणत्वेहि सति’ ।

धान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्तिकमते
बोध्यम् । [प्रत्ययस्य लुक्] ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १।१।६१॥

[आक्षेपभाष्यम्]

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) प्रत्ययलोपे । प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्यय-
निमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यामत्त्या प्रत्ययस्यैव
लोप इति विज्ञास्यत इति भावः ॥

(उ०) प्रत्ययलोपे । लक्षणशब्दार्थमाह-निमि-
त्तमिति । कार्यमिति बहुव्रीहिलभ्यम् । प्रत्यासत्त्येति ।
क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्त-
कार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

**'लोपे प्रत्ययलक्षण'मितीयत्युच्यमाने
सौरथी वैहतीति । गुरुपोत्तमलक्षणः प्यङ्
प्रसज्येत ॥**

(प्र०) सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं
प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्येतदुच्यते । सूरथस्य विह-
तस्य चापत्यं गोत्रं क्विति इयि कृते मकारनकारयो-
र्भावे यथा गुरुपोत्तमत्वात् प्यङ्गावति, एवं लोपेऽपि
स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वाच्चायमर्थो
भवति-प्रत्ययस्य लोपे [कृते] तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव
इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्-
प्रत्ययनिमित्तं कार्यं [प्रत्यय] लोपे भवतीति वाक्यार्थ
आश्रयिते ॥

(उ०) ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन
स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायतिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य
सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्योतिदेशेनाऽत आह-प्रत्ययस्य
लक्षणमिति । यस्य लोपस्तरिभ्रंसति यः प्रत्ययो भवति,
तस्य तल्लोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः । लाघवात्पक्षेऽतः पुरुष एव
स्यादिति तात्पर्यम् । रमेः कथनं हन्तेश्च के अनुदासो-
पेत्यनुनासिकलोपेऽगुरुपोत्तमत्वादप्राप्तः प्यङ्गतिदेशतः रथा-
दित्यर्थः । एवं हि लोपेति । ननु गेरनिटीत्यादिसा
मध्यान्मा भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपे णावि-
ष्टवदिति, सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे
भिक्षुयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं
हि तत्रैव प्रत्ययस्य नलोप इति वदेत् । एवं च गुरुतर-
न्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् ॥

'१ कवित्र । २ अग्र-सौरथीत्यादी । ३ तस्य-प्रत्ययरय ।

[समाधाननिरासभाष्यम्]

**नैव शेषः । नैवं विज्ञायते-लोपे प्रत्यय-
लक्षणं भवति-प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति ॥
कथं तर्हि ? ॥ प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य
तल्लोपेऽपि भवति ॥**

(प्र०) नैवमिति । सन्देहेऽपि व्याख्यानात्करण-
साधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रिय-
माणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते-
प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा
ग्रामणीरिति क्रियो लोपेस्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाऽधोगि-
न्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव
शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा
करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय
इत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

(उ०) अन्यथा-व्याख्यानस्य शरणात्वाऽभावे । पद-
संज्ञा न स्यादिति । निष्ठः तत्त्वाऽभावादिति भावः । लोपे
प्रत्यय इति । अयं 'प्रादुर्भवता'ति शेषः ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

**इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये
यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ।
लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्ष-
णेन माभूदिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ग्रामणि-
कुलं सेनानिकुलम् । औत्तरपदिके ह्रस्व-
त्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुनि'ति
नुक् प्राप्नोति । स मा भूदिति ॥**

(प्र०) सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दोऽत्र
लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते । तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं
दृष्टं तल्लोपे सति भवति । न च ग्रामणीरित्यत्र किपि
सति तुगदृष्टः, ह्रस्वाऽभावात् । कृते किलोपे ह्रस्वत्वे
च नुक्प्राप्तिः ।

(उ०) ननु 'प्रत्ययलोप' इत्युक्ते कथं 'सति प्रत्यये'इति
लभ्यतेऽत आह-प्रत्ययशब्द इति । यत्कार्यमिति ।
प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

**यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति
तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति, लोपोत्तरकालं यत्**

४ 'किं तर्हि' । ५ 'लक्षणं' । ६ 'इत्यत्रोत्तर'

प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनगदिति ।
अत्र तुग्न प्राप्नोति लोपोत्तरकालं ह्यत्र
तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्यय-
ग्रहणेन ॥

(प्र०) जगदिति । 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे
चे'ति गमेः क्तिप् । अत्राऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः ।
गमः क्कावित्यर्थं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः ।
भिन्नविषयत्वाच्च 'येन नाप्राप्ति'न्यायो न भवति ।
सति त्वस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति
क्तिपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते ॥

(उ०) ननु जगदित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमः क्का-
वित्यनुनासिकलोपे क्तिपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह-अत्रेति ।
भिन्नविषयत्वादिति । वातिकमते एतत् । अचिरादेशे
नुडपवादत्वपरमाथ्यरीत्या विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानु-
त्पत्तेरेवान्वास्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यम् । वैयात्यान्त्याया-
ङ्गीकारे दोष माह-सति त्विति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कस्मान्न भवति-ग्रामणिकुलं सेनानि
कुलम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्, अन्तरङ्गस्तुक-
'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम-कृत्स्नप्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे माभू-
दिति । 'आ ग्रीत' 'सं रायस्पोपेण ग्रीय' ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैत-
त्प्रयोजनमुक्तम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ॥

(प्र०) अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं
सामर्थ्यात्कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् ।

(उ०) एकमेवेति । अवयवस्य प्रत्ययत्वपार्थक्यधि-
षिकरणत्वाऽभावादिति भावः । एवंचानयोः फलान्तराभि-
निवेशो भाष्यविषय इति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ 'कालो ह्यत्र' ।

[समाधानभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं
मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः
कुलं रैकुलमिति ॥

(प्र०) वर्णलक्षणमिति । 'प्रत्ययलोपे तल्ल-
क्षण'मित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः
प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं
स्यात् । सर्वान्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्यय-
ग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति,
न वर्णरूपतानिमित्तम् । रैकुलमिति । अवयवद्वारेणात्र
प्रत्ययस्याभ्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव, प्रत्ययाश्रय-
स्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेनैव
न्यायेन 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र धिन्विकृष्यो-
र्विचि 'लोपो व्योर्वली'ति बलोपरस्य वन्निमित्तत्वादा-
र्धधातुकनिमित्तत्वाऽभावाद्गुणप्रतिपेक्षो न भवति । तेन
सुधे सुकरिणि भवति, न तु सुधी सुकीरिति ॥

(उ०) ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाऽभावे बहुव्रीह्याभात्त-
लभ्यकार्थातिदेशो न तिष्ठेदत आह-तल्लक्षणमिति ।
वस्तुमात्रेति । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः । प्रत्ययनिमित्तमेवेति ।
प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । न वर्णेति । प्राधान्येन
वर्णनिमित्तमित्यर्थः । ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्यया-
श्रयः, किंतु तदवयवश्रयोऽत आह-अवयवद्वारेणेति ।
केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटनं प्रत्ययल-
क्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्रं कार्यम् ।
अस्य 'तद्वदिति यत्प्रत्यये सती'ति शेषः । स्थानिवदित्यनुवृ-
त्तिर्वा । प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्यतरधर्मा-
वच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः । वर्णलक्षणं-वर्णत्वव्याप्यधर्माव-
च्छिन्ननिमित्तम् । प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लो-
पेऽपि स्यादिति भावः । कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते
तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वापरो-
रित्याहुः । अनेनैवेति । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थ-
लाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । 'आर्धधातुक' इत्यस्य
कैयटरीत्या तोतोतीत्यादिभ्याश्चरितार्थत्वात् । 'पूर्वसूत्रे
आर्धधातुकग्रहणमनवकाश'मिति क्लृप्तिचेति सूत्रस्थभाष्य-
विरोधाच्च । आहृत्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् ।
किंच तथार्थकल्पने यद्वयकृत्यवलोपं इति वार्तिकं तदुदाह-
रणपरं जीरदानुरिति भाष्यं चासन्नतं स्यादिति किन्त्यमे-
तत् । सुधेइत्यादि । धिन्विकृष्योर्नुमि विचि बलोपेऽप्युक्त-
लोपे गुणे सुना समासे सौ इत्यादिलोपमलोपयोरित्ते

२ तस्याप्येति । सुप्वादीत्यर्थः ।

रूपे । गुणनिषेधे तु सुधिनशब्दे 'इन्हैति'ति दीर्घः । द्रुहणः 'सर्वनामस्थानेचे'ति दीर्घ उपधायाश्चेतीस्वे रपरत्वे सुनलो-पयोर्भोरिति दीर्घः स्यादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः ।

(उ०) स्थानिवद्भावेनेति । वर्णाश्रयस्य तर्वाप्य-निष्ठत्वादित्वादित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सद-
न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ * ॥

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मित्युच्यते । 'सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य' । सच्छास्त्रेणा-न्वाख्यायते, सतो वा शास्त्रमन्वाख्या-यकं भवति । सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य 'उगिद्वां सर्वनामस्थानेऽधातो'रितिहैव स्यात्—गोमन्तौ यवमन्तौ, गोमान् यव-मानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यति, अतः प्रत्यय-लक्षणवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

(प्र०) सदन्वाख्यानादिति । शास्त्रं कर्तुं करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता । सच्छास्त्रे-णेति । शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे । सतो वेति । शास्त्रस्यैवाऽवि-च्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याना इति पूर्व-स्माद्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन सिद्ध्यति, अतृणोडित्यादावल्बधित्वात् ॥

(उ०) ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वेनोभय-प्राप्ताविति नियमाच्छास्त्रस्येति षष्ठ्यनुपपत्ता, कर्मणिचेति समासनिषेधापत्तिश्च । करणत्वे तु षष्ठ्यनुपपत्तेश्च आह-शास्त्रमिति । शेषत्वे चोभयप्राप्तावित्यस्याऽप्राप्तेः षष्ठीस-मोसो नानुपपन्न इति भावः । 'आचार्यः स्मर्ते'ति कलिता-र्थकथनम् । स्मर्त्राचार्येणेति त्वन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् । स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः । अविवक्षित्वादिति । 'इमादे'रिति शेषः । वर्णाश्रयेइति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवं चोऽप्राधान्येनालाभयणे

विध्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥

[काका प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

(उ०) भाष्ये—अस्तिप्रयोजनमेतदिति । उक्त-प्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति बोध्यम् ।

[समाधानभाष्यम्]

किं तर्हीति ।

(उ०) कितर्हीति । मम तु निर्दोषमेव, तव कश्चि-दोषप्रतिभासोऽस्ति चेददेति प्रश्नगर्भमुत्तरम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ लुक्पुपसंख्यानम् ॥*॥

लुक्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सत ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? ॥

[उत्तरवार्तिकम्]

॥*॥ लोपे हि विधानम् ॥*॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते । तेन लुकि न प्राप्नोति ।

(प्र०) लुक्पुपसङ्ख्यानमिति । 'तत्कौण्डिन्य'-न्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञाभिर्भाधनादिति भावः । लु-ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्रुलुपावपि गृह्यते ॥

(उ०) बाधनादिति । एवं चै पथेत्यादौ पदत्वं न स्यादिति भावः । उपलक्षणार्थत्वादिति । तयोरपिपूर्वं पक्षबोजस्य समत्वादिति भावः । तत्र श्रुलुगोः प्रत्ययलक्षण-स्य फलं चिन्त्यं, लुकि तु पथेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञि-
त्वात् ॥*॥

न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्' । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाभ्या-प्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पुपि भविष्यति ।

(प्र०) न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगा-तस्य तद्विषयकत्वे चेत्यर्थः । ७ एवं चेति । प्रत्ययलक्षणाऽभावे चेत्यर्थः । ८ 'नच' । ९ 'क्रियते' ।

२ तर्वापि—पतसुप्रकृतोऽपि सिद्धान्ते । ३ 'तीत्यतः' ।

४ 'इत्येकमर्थ' । ५ 'समासो नानुपपन्नो' । ६ एवं चेति ।

हते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः, समावेश-
दर्शनात्तासामिति—कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि
लोपसंज्ञि, तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं, तस्मादित्यर्थः ।

(७०) समावेशदर्शनादिति । कृत्कृत्यादिष्विति
भावः । लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयानुपपत्तिः ।
त्वान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थासङ्गतिरत इन्नन्तेन षष्ठीसमास
इत्याह—लोपस्येति ।

यद्येवम्—

[साङ्ख्यवार्तिकम्]

॥*॥ प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञम् ॥*॥

प्रत्ययाऽदर्शनं तु लुप्तसंज्ञमपि प्राप्नोति ।

(प्र०) प्रत्ययादर्शनं स्विति । लुक्श्रुतलुप्तसंज्ञा-
नां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(७०) सङ्कर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्यया-
दर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनमात्रं
सकललुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याक्षरार्थः ॥

[आश्लेषभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[दोषदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र लुकिं श्रुविधिः प्रतिषेध्यः ॥*॥

तत्र लुकिं श्रुविधिः प्राप्नोति स प्रति-
षेध्यः । अस्ति हन्ति । 'श्रौ' इति
द्विवचनं प्राप्नोति ।

(प्र०) तत्र लुकिं श्रुविधिरिति । उपलक्षणं
चैतत् । तेन श्वापि लुग्विधिः प्राप्नोति—जुहो-
तीति । उतो वृद्धिलुकिं हलीति । लुप्यपि लुग्विधिप्र-
सङ्गः—हरीतकीति लुक्कृतिलुकीति । तथा लुकिं
लुग्विधिः—लवणः सूप इति । युक्तवद्भावः स्यात् ।

(७०) उतो वृद्धिरिति । न च तत्र नाम्यस्तस्येति
वर्णनाददोषः । अत्र पक्षे तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ।
हरीतकीति । नन्वत्र सत्यपि ङीषो लुकिं युक्तवद्भावात्
पुनर्ङीप् स्यादिति चेन्न । 'लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादि-
स्याहुः । हरीतक्यां हरीतक्यादिम्यक्षेत्यणो लुप् । यद्वा
हरीतकोवेयं प्रतिकृतिरिति कनो लुप् । लवण इत्यत्र
लवणाहम् ।

[साङ्ख्यनिवारणवार्तिकम्]

॥*॥ न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥*॥

१ 'विधिप्रतिषेधः' । २ कश्चिन्न । ३ 'अस्ति' ।

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
'पृथक्संज्ञाकरणात्' । पृथक्संज्ञाकरण-
सामर्थ्याल्लुकिं श्रुविधिर्न भविष्यति ।

(प्र०) न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया
प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्व्यावृत्तिप्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूप-
व्यापारा वा लुगादय आश्रीयन्ते, आवृत्तिर्वा लुगा-
दिशब्दानामाश्रीयत इति तद्व्यावृत्तिप्रहणं सिध्यति ।
विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दा-
श्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ।

(७०) तद्व्यावृत्तिप्रहणे युक्तिमाह—तत्राश्रितेति ।
आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता
इत्यर्थः । अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य
संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यथा संज्ञया यददर्शनं भाष्यते तस्यैव
मा संज्ञेति सा लभ्यत इति भावः । प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्ज्ञेये-
त्यत आह—आवृत्तिर्विति । तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं
क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः । अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भा-
विनत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत
आह—भाविसंज्ञेति ।

[उपसंहारभाष्यम्]

तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुप्त-
संज्ञा अवगाहते ।

[साङ्ख्यसाधकभाष्यम्]

यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा
लुप्तसंज्ञा अवगाहते एवं लुप्तसंज्ञा अपि
लोपसंज्ञामवगाहेरन् ॥ तत्र को दोषः ? ।
अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ॥
'लुक्कृतिलुकी'ति ङीपो लुक् प्रसज्येत ।

(प्र०) यथैतन्निवे । तिष्ठणां संज्ञानां विधान-
सामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् ।
लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । गोमतीभूतेति ।
च्वेलोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक्कृतिलुकीति
लुक् प्राप्नोति । पुंवद्भावस्तत्र न भवति, वैयधिक-
रण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति, सामाना-
धिकरण्यात् । नित्यत्वादि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य
जनिकर्तृत्वं, क्वचित्प्रकृतेः ।

(७०) तद्व्यावृत्तिप्रहणेपक्षे यथैवेत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न

४ 'व्यापारास्ते' । ५ 'अदर्शनस्य सामान्याल्लोप' ।

इत्यत आह—तिसृणामिति । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवापत्त्या सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणेत्यभिमानः । वैयधिकरण्यादिति । भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः । क्वचिद्विकारस्येति । वस्तुतो वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । विकृतिशब्दस्यापि गोण्या प्रकृतिवृत्तिस्वात्सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्द आत्वाऽभावः । गोमतीशब्दे तु गोमती-नदीभिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाऽभावितपुंस्कात् पुंवत्वाऽभाव इति बोध्यम् ॥

[सांकर्यबाधकभाष्यम्]

ननु चात्रापि 'नैवा पृथक्संज्ञाकरणा'-दित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) ननु चात्रापीति । लुगादिसंज्ञानां मेदेनोगादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्या-दत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं लोपसंज्ञाऽपि लुमत्संज्ञा नावगाहेत । तत्र स एव दोषो 'लुक्पुपसंख्यान'मिति ॥

(उ०) भाष्ये—एवं लोपेति । लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्त्यन्यलोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे माभूदिति । यथा गोमतीभूतेति च्चेर्लोपे कृते लुक्छितलुक्नीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् ॥

(उ०) अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाऽभावः । न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथकरणं मानम्, तस्याः प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह—अस्त्यन्यदिति । तदर्थयति—तल्लोपमात्र इति भाष्ये । स्वयं प्रयोजनान्तरमप्याह—प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ * ॥

१ कचिन्न ।

२ 'लोपसंज्ञा लुमत्सं' ।

[भाष्यम्]

अथ वा यद्यं—'न लुमताङ्गस्ये'ति [प्रत्ययलक्षण] प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय-त्याचार्यो—भवति लुकिप्रत्ययलक्षणमिति ।

(उ०) भाष्ये लुमतिप्रतिषेधाद्धेति । भवतु लोप-संज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं, न लुमतेति निषेधेन तत्र लोप-त्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यदोष इति भावः ॥

॥ * ॥ सतो निमित्ताऽभावात्पदसंज्ञा-

ऽभावः ॥ * ॥

['सतो निमित्ताऽभावात्'] । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राक्षः पुरुष इति, स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यात्—राजपुरुष इति ॥

(प्र०) सतो निमित्ताभावादिति । निमित्त-शब्देन निमित्तत्वमुच्यते । तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाऽभूत् स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादि-ष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाऽभूदल्लोपश्चा-भूदिति लुप्तेऽपि तस्मिन्लोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् ॥

(उ०) 'लुक्पुपसंख्यान'मिति दोषे परिहृते, दोषान्तरमाशङ्कते—सतां निमित्तेति । वार्तिकतज्ज्ञाख्यानयो-र्विरोधं परिहरति—निमित्तशब्देनेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तु तस्या अनिमित्तं—या स्वादौ पद-मिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति ॥

(प्र०) अस्तु तस्या इति । द्वे चाऽत्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य, सा च भसंज्ञया बाधिता । द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य, सा च लुप्तेऽपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रति-षेधाच्च भवति । सत्येतदिति । कालविक्रमप्रति-पादनायाऽनद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज इत्यत्रावधि-मेदाङ्गसंज्ञयाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते, न समु-दायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिमेदा-

३ शङ्कते—अत्रेति । अत्र—लुगादिसंज्ञासु । ४ तत्र—लुगादि-संज्ञासु । लोपत्वं—लोपसंज्ञा । ५ 'अनिमित्तत्वं' ।

ऽभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पद-
संज्ञे बाधितव्ये । एकाऽपवादत्वेन, द्वितीया पर-
त्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शि-
तम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयाऽपि भवति ।
यथा अतृणेडितीमागमः ।

(उ०) नन्वेवं पदत्वेऽपि भवत्याऽपि सत्त्वादलोपः
स्यादत आह—अलोपस्त्विति । कालविकर्षेति ।
अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः । भाष्ये—एतत्—वक्ष्य-
माणवाक्यार्थरूपम् । पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पद-
संज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादि भाष्यार्थः । यथेति । वर्ण-
प्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः ।

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः
स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत् एव वाऽ-
वधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्यय-
लक्षणेन यज्ञादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा
प्राप्नोति ॥

[आक्षेपान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्ति-
रेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥*

तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥
क ? ॥ परिवीरिति ॥ किं कारणम् ? ॥
'एकयोगलक्षणत्वात्' । एकयोगलक्षणे हि
तुग्दीर्घत्वे ॥ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्य-
याश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति
तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग्, अने-
नैव च दीर्घत्वमिति तदेकयोगलक्षणं भवति ।
एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्यय-
निमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति
क्रमाऽभावात्पौर्वापर्यं न प्रकल्प्यते । कार्यस्य
प्राधान्याच्चाऽनेन शास्त्र-व्यपदेशौ विधीयते ॥

(उ०) भाष्ये—पर्यवपन्नानि । मृतानि । अप्राप्तानीति-
यावत् । नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यात्त एव कुतः । शास्त्रनिमित्ता-
तिदेशयोरपि संभवात् । अत आह—कार्यस्येति । व्यप-
देशो—निमित्तम् । विधीयते इति । 'इत्यभिमान' इति
शेषः । वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तम् । भाष्ये

एकयोगलक्षणानि चेति । तादृशानि विप्रतिषेधविषय-
त्वेन न प्रकल्पन्ते इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्य-
भाव्यस्य ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['स्थानिसं-
ज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य'] ॥ 'स्थानिसंज्ञाऽ-
न्यभूतस्य भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं कृतं
भवति ? ॥ सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथा-
प्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ॥

(प्र०) सिद्धंत्विति । अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु,
स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः । अन्त्रभाव एवाऽऽन्यभाव्य-
मिति स्वार्थे ष्यञ् । तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्रियो
या संज्ञा यो व्यपदेशः—पितृ कृत्प्रत्यय इत्यादिः, स
लोपस्याऽनेन विधीयते । ततस्तच्चिबन्धनं शास्त्रं प्रव-
र्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः । सत्तामात्रमिति ।
कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः ।

(उ०) नन्वन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो
वा, उभयत्रापि ष्यञ्नुपपन्नः, भावस्य भावान्तरेणाऽयोगात् ।
समाससंज्ञया युगवचनसंज्ञाया बाधाच्चाध्याऽसङ्गतेत्येत आह
अन्यो भाव इति, भाष्ये—अन्यरूपं प्राप्तस्येत्यर्थकम् ।
अन्यभूतस्येत्येतत् फलिताथो बोध्यः । स्वार्थे इति ।
चातुर्वर्ण्योदित्वात् । ननु सत्तास्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसह-
स्रेण सत्ताया अशक्यत्वाच्चाऽत आह—कृदादिव्यपदेशस्ये-
ति । एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं, न तु स्थान्यनुदेशा-
दिति । तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तद्वक्तव्यं भवति ॥

(उ०) भाष्ये शङ्किता आह—तद्वक्तव्यमिति ।
वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि स्थानिब-
द्भावो नारभ्यते, 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्या-
नन्विधा'विति वक्ष्यामि ॥

(उ०) परिहरति—यद्यपीति । अभवैतर्हि ।
तथापीत्यर्थः । एवं च लघुवत्त्वाद् वचनान्तरेणाऽपि परिहारो
युक्त इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येषम् 'आञो यमहन आत्मनैपदं भवती'ति हन्तिरेष स्याद्वधेर्न स्यात् । नहि काचिद्धन्तेः संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत ॥

(प्र०) यद्येषमिति । हन्ति स्वरूपेणोपादा-
यात्मनैपदं विधीयते न तु काचित्संज्ञामाश्रित्येति
भाषः । न हीति । यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति,
तथापि न तदुपादानेनात्मनैपदं विधीयते ॥

(उ०) संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति ॥ का ? ॥ हन्तिरेष
कथम् ? ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'-
ति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति
हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भवतीति ॥

(प्र०) हन्तेरपीति । 'आञो यमहन' इति
सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा, प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधे-
रपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते ॥

(उ०) ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदादहन्तेर्हन्तिसंज्ञेत्युक्त-
मत आह—सूत्रोपात्त इति ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ भसंज्ञाडीण्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥*॥

भसंज्ञाडीण्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥

(उ०) फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये-
भेत्यादि । सिद्धमिति । 'इष्ट'मिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यत्वि-
षित्वाद्वाक्सिकमते नातिदेशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु 'वर्णा
भये'इत्यस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेति भावः ।

भसंज्ञा-राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
प्रत्ययलक्षणेन 'यचि भ'मिति भसंज्ञा
प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ'
इति वचनात् भवति ॥ [भसंज्ञा] ॥ डीप्-
चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेना-
ऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञा-
ऽन्यभूतस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवि-
ष्यति ॥ [डीप्] ॥

(प्र०) चित्रायां जातेति । 'चित्रारेवतीरोहि-

णीभ्यः क्षियामुपसंख्यान'मित्यणो लुक् । 'टिड्गण'-
मित्यत्राऽत इत्यधिकाराब्दीपोऽल्विधिवत् ॥

(उ०) चित्रेति । 'नक्षत्रेण युक्त' इत्यणो 'लुबविशेषे'
इति लुप् । युक्तवद्भावात्कीर्त्तव्यं । ततो जातेऽर्थे सन्धिवैलादी-
त्यणो वार्तिकेन लुगिति भावः । नचाऽणो लुकि लुक्त्वि-
तेति टापो लुकि पुनश्चाङ्गुर्लभः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया-
दिति वाच्यम् । जातिगतस्वात्वबोधनरूपफलस्याऽसिद्धतया
प्रवृत्तेः । अत इत्यधीति । अकारान्तादण इत्यर्थः

ष्फ-वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन 'यञ-
न्ता'दिति ष्फः प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवति ॥ [ष्फ] ॥

(प्र०) वतण्डीति । यथा आवद्यायनीति चापं
बाधित्वा सर्वत्रग्रहणाऽपकर्षात् ष्फो भवति, एवं
शार्ङ्गरवादिपाठात्प्राप्तं डीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः
स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः ॥

(उ०) ननु वतण्डात् रूपपत्ये यञो 'लुक् क्षिया'मिति
लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचामिति प्राप्तष्फं बाधित्वा परत्वा-
न्डीन् स्यात् शार्ङ्गरवादिपाठादत आह—यथेति । तत्र हि
सूत्रे यञ इति वर्तते । सर्वत्र ग्रहणादिति । तद्धि पूर्व-
सूत्रेऽपक्ष्यते ॥

गोरात्वम् । गामिच्छति-गव्यति । प्रत्यय-
लक्षणेनाऽमि 'औतोऽम्शसो'रित्यात्वं
प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ'
इति वचनात् भवति ॥ [गोरात्वम्] ॥

(प्र०) गव्यतीति । 'औतोऽम्शसो'रित्यत्रा-
ऽचीत्यनुवर्तनादल्विधिरास्त्वम् ॥

(उ०) औतोमिति । एकादेशविधायकं हि तत् ।
अचीति । अनाघोरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ॥

[सूत्रारम्भवादिनो न्यासान्तरदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ तस्य दोषो डीनकारलोपेस्त्वेस्विधयः ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ['डीनकार-
लोपेस्त्वेस्विधयः'] ।

(उ०) भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति
दूषणमाह—तस्य दोष इति । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्य-
स्येत्यर्थः ।

औ नकारलोपः—आर्द्रं चर्मन् लोहिते

चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन 'यच्च भ'मिति भसंज्ञा सिद्धा भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्यानल्विधौ' इति वचनात्त प्राप्नोति ॥

(प्र०) चर्मञिति । सुपां सुलुगिति डेलुक् ।
अत्र भसंज्ञाया अभावाज्जलोपः प्राप्नोतीति 'न कि-
संबुद्धयो'रिति वक्तव्यं जायते ॥

इत्त्वम्-आशीः । प्रत्ययलक्षणेन 'हली'-
तीत्वं सिद्धं भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्यानल्विधौ' इति वचनात्त प्राप्नोति ॥

(ड०) इत्त्वम्-'शास इडङ् हलो'रिति ॥

इम्-अतृणेड् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति
इम् सिद्धो भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूत-
स्यानल्विधौ' इति वचनात्त प्राप्नोति ॥

(ड०) इम् । 'तृणह' इत्यनेन ॥

[तटस्थभाष्यम्]

सूत्रं च भिद्यते ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं-'सतो निमित्ताऽभावात्पद-
संज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुप-
पत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवी'रिति ॥

[परिहारभाष्यम्]

नैष दोषः । वक्ष्यस्यत्र परिहारम् ॥

(ड०) भाष्ये वक्ष्यस्यन्नेति । 'न लो'ति लो नलोप-
प्रतिषेधाज्जापकात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येव रूपम्,
अनुपदमेतत्सूत्रं पवेत्यर्थः ॥

इहापि परिधीरिति । शास्त्रपरविप्रति-
षेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्र०) परत्वादीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये
यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे भवतीति सूत्रार्थः । परि-
धीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो, न तुगिति
परिधीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति ॥

(ड०) शास्त्रपरेति । उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अति-
दिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति

भावः । तदाह-सति प्रत्यये इति । इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्र-
निमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसम्पादकमिति
भावः । अत एव पूर्वं 'तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यते' इत्युक्तम् ।
तानि-तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थं उचितः, न तु
कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । [क्रियन्ते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वा-
त्] । अत एव 'दित आत्मनेपदाना'मिति सूत्रे पर्यवपादो
रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन । विद्यमानस्य हि रूपान्तराप-
त्तिर्भवति । शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यम् । तस्य च
रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवृत्तकत्वम् । एवं च पर्यवपन्न-
त्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(ड०) भाष्ये-कानि पुनरिति । पूर्वमेतत्सूत्रकरणे
का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रयोजनप्रश्न इति न
पौनरुक्त्यम् । अत एव सद्वाख्यानादिति प्रागुत्तरितम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुण-
वृद्धिदीर्घत्वमडाट्श्रम्विधयः ॥*॥

अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम्, अमामौ,
गुणवृद्धी, दीर्घत्वमिम्, अडाटौ, अश्विधि-
रिति प्रयोजनानि ॥

(प्र०) प्रयोजनमिति । यद्यप्यत्वविध्यर्थमिदम-
तृणेष्टित्यादौ, तथापि विशेषविहितत्वाच्चुमादयोऽ-
प्यस्यैवोदाहरणानीति भावः ॥

(ड०) यद्यप्यत्वविध्यर्थमिति । 'इद'मिति शेषः ।
विशेषविहितत्वादिति । प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वा-
दित्यर्थः ।

नुम्-अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था
ता ता पिण्डानाम् । नुम् ॥ अमामौ-हे अनङ्ग
अनङ्गान् ॥ गुणः-अधोक् अलेट् । वृद्धिः-
न्यमार्द । दीर्घत्वम्-अग्ने त्री ते वाजिना
त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम् । इम्-
अतृणेड् ॥ अडाटौ-अधोक् अलेट् पेयः
औनः ॥ अश्विधिः-अभिनोऽत्र । अच्छि-
नोऽत्र ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते
विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति ॥

(५०) अनङ्गुलिः । पूर्व संबुद्धिलोपमाश्रित्यै-
तदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वाद्भस्मसंयुद्धाविति
पूर्वमम् प्रवर्तते, तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् ॥ ऐय
इति । इयत्तैर्लङ्, तिप्, शप् : इलुः, द्विर्बचनम् ।
'अतिपिपत्योश्च' तीलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इती-
यङ् ॥ औन इति । उन्देर्लङ् सिप् श्रम् आङ्गलोपः
दृश्चेति क्लम् ॥

(७०) ग्रीते इत्यादौ 'शेइछन्दसी' नि लोपः । नुम्-
फलं तु दीघः । आश्रित्येति । अपवादवाचकवाचनिकपूर्व-
विप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः । विशेषविहितत्वादिति । येन
नाप्राप्तित्यायेनाऽपवादत्वादित्यर्थः । तदेति । 'अपवादविषयं
परित्यज्ये'ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ।
यदीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् ।
यदि तु 'नुडविषये रप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यादिसाम्प्र-
भाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्थलेऽनुपपत्ति-
रेवान्वाक्यते इति सारूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभा-
वनैव नेत्याहुः । इतीयङ्गिति । ततो गुणेऽपृक्तलोपेऽडाटाविति
भावः । आडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छ्रान्निमित्तविधानात्
केनापि कार्येणाऽनयोर्न योगपक्षमिति भावः । 'लावस्थाया-
म'ङितिपक्षेऽपि बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीति बाहुल-
कादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या । 'अभिनीऽत्रे'त्यत्रापीकारलोपा-
पृक्तलोपाभ्यां श्रमो योगपक्षाऽसम्भवेन परत्वालोपे तस्यै
अप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानि-
वद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

[सूत्रमण्डनभाष्यम्]

न सिद्ध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्यु-
च्यते । न च लोप आदेशः ॥

(५०) न च लोप इति । दिशि रुच्चारणक्रियो,
न च लोप उच्चार्यते, अभावरूपत्वात् ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

लोपोऽप्यादेशः । कथम् ? ॥ आविश्यते
यः स आदेशः, लोपोऽप्यादिश्यते ॥

(प्र०) लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र
दिशिरिति भावः ।

[प्रत्याख्यानसाधनभाष्यम्]

दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः

स्यात् । इह 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'
इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि
तानि न स्युः ॥

[सूत्रारम्भावश्यकताभाष्यम्]

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति, तद-
र्थमयं योगो वक्तव्यः ॥

क च स्थानिवद्भावो नास्ति ? ॥

योऽल्विधिः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

[आरम्भवादिवाचितिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं ङौनकारलोपेत्वेभ्यधयैः ॥*॥

[ङौनकारलोपेत्वेभ्यधयः प्रयोजयन्ति] ।
[ङौनकारलोप- 'आर्द्रं चर्मन्' 'लोहिते
चर्मन्' । 'अनल्विधौ' इतिवचनाः स्थानि-
वद्भावो न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन
यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति ॥ इत्त्वम्-
आशीः । 'अनल्विधौ' इति वचनात्स्थानि-
वद्भावो न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन हलीती-
त्वं सिद्धं भवति ॥ इम्-अतृणोद् । 'अनल्वि-
धौ' इति वचनात्स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति ।
प्रत्ययलक्षणेन हलीतीमिसिद्धो भवति] ।

(७०) भाष्ये-प्रयोजनं क्वचित् । सूत्रारम्भवादी ।

[प्रत्याख्यानवादिवाचितिकम्]

॥*॥ भसंज्ञाङीप्फगोरात्वेषु च दोषः ॥*॥

भसंज्ञाङीप्फगोरात्वेषु च दोषो
भवति ॥

(७०) प्रत्याख्यानवाद्याह-भसंज्ञेत्यादि ।

[भसंज्ञा-राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञायां 'न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपो न प्राप्नोति ।
ङीप्-चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्यय-
लक्षणेनाऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति

ष्फ-वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यञन्ता-
दकारान्तादिति ष्फः प्राप्नोति ॥

गोरात्व-गामिच्छति गम्यति । प्रत्यय-
लक्षणेन 'भौतोऽंशसो' रित्यात्वं प्राप्नोति ॥

[सूत्रारम्भवादिभाष्यम्]

भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवती’ति, यदर्थ—‘न छिंसंबुद्धयो’रिति ऊौ प्रतिषेधं शास्ति ॥ ऊीप्यपि,—नैवं विज्ञायते—अणन्तादकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ? ॥ अण्योऽकार इति ॥ एफेऽपि,—नैवं विज्ञायते—यअन्तादकारान्तादिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ यज्योऽकार इति ॥ गोरत्वेऽपि, नैवं विज्ञायते—अमि अचीति ॥ कथं तर्हि ? ॥ अच्यमीति ॥

(प्र०) अण्योऽकार इति । अकारेणाऽणन्तं न विशेष्यते, किं तर्ह्येव, सर्वश्चाण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाऽकाररूपादण इति विज्ञायते । अथवाऽण्योकार इति अणाऽकारो विशेष्यत वर्णनिमित्तो ङीप्, न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाऽभावः । यज्योऽकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अथ वा—यजवयवे यज्शब्दोऽत्र वर्तते । यजवयवो योऽकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतदपि व्याख्येयम् । अभ्यर्माति । अच् प्रधानं, तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमालम्, न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाऽभावः ॥

(ङ०) सूत्रारम्भवाचाह—भसंज्ञायां तावदिति । यदर्थं न ऊीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोपन्यासः । अकारेणाऽणन्तमिति । तद्वि जातेरङ्गास्यादे राखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् । ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रैवाऽस्त्विध्यर्थमिदम् । एवं चाकाररूपो योऽणित्यर्थेऽपि प्रत्ययलक्षणं दुर्बलमत आह—विशेषणेति । वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह—अणेति । ननु प्रत्ययनिमित्त इति । प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अज्जलात्मकयजोऽकारेण सामानाधिकारण्याऽसंभवादाह—अकारावयवेति । बहुव्रीहिः । अस्य विशेषणत्वे इदम् । ‘गुणे त्वन्याय्यकल्पने’ति न्यायादिति भावः । नन्वेवं सति मत्यादिष्वतिप्रसङ्गवारणायऽजायत इत्यत्र सूत्रार्थस्योत्तरत्र लक्षणायां वैकल्प्यं स्यादतो व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति । तद्विशेषणमिति । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति भावः ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्.]

प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति ॥

१ अपिः कश्चिन्न ।

(ङ०) एवं प्रत्याख्यानवाचुक्तदोषेषु परिकृतेषु प्रत्याख्यानवाचाह—प्रयोजनान्यपीत्यादि ।

[तस्यैव दूषणोद्धारभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते—ऊौ नकारलोप इति । क्रियत एतन्न्यास एव—‘न छिंसंबुद्धयो’रिति ॥

(प्र०) क्रियत एतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥

(ङ०) ज्ञापनार्थमिति । ‘प्रत्ययलक्षणेन भवं नेत्यस्ये’ति शेषः । ‘न लुभता तस्मिन्’त्यनाश्रित्येदम् ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

इत्त्वमपि—वक्ष्यत्येतत् ‘शास इत्त्वे आशासः कौ’ इति ॥

(प्र०) शास इत्त्वे इति । कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति, शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

(ङ०) अकृतेस्त्विति । परस्मैपदिविहितताइसाहचायात् शासुषातोरेव ग्रहणं तत्रैति पक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवमप्याशीरित्याबसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः । शास इदिति सामान्यसूत्रम् । ततोऽङ्गि । अजादौ चेदङ्गवेति नियमार्थमिदम् । एवं च सूत्रे इत्त्वग्रहणं मास्त्विति मित्रशीरित्यादिसिद्धिः । आशासः क्वाविति तत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम् । अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति ॥

इम्विधिरपि—हलीति निवृत्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि हलीति निवृत्तं—तृणहानि,—अत्रापि प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—‘अचि नै’त्यप्यनुवर्तिष्यते ॥

[प्रथमभाष्यम्]

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? ॥

(ङ०) अथ वातिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकृत्रियमार्थं सूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह—न तर्हीत्यादि ॥

[सिद्धान्तनः समाधानभाष्यम्]

वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा

२ ‘नैतानि’

स्यात् । शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्यय-
लक्षणेन मा भूदिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
शोभना दृषदोऽस्य [ब्राह्मणस्य] सुदृष
ब्राह्मणः । 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्येष
स्वरो माभूदिति ॥ [प्रत्ययलोपे प्रत्यय] ॥

(प्र०) प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन
सिद्धे सत्यं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य
लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । 'सोर्मनसी'
इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादस्प्रत्ययश्चा-
ऽप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृषदित्यत्राऽपि स्थानिव-
द्भावाऽभावावुत्तरपदाद्युदात्तत्वाऽभावे नञ्सुभ्यामित्य-
न्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारा-
दसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानि-
वद्भावादसन्तत्त्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥

(उ०) प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यधर्मपुर-
स्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः । शब्दं गृहीत्वेति । उक्तधर्मा
तिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा
यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत्स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत
आह—स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तोऽर्थः
पतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न चाऽलोमोषसी इति
पर्युदासेन श्रूयमाणोऽसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमो व्यर्थ
इति बाध्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययोऽसन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुख
इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात् । ननु स्थानिनिमित्तं
यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि, न तु तस्यैव ।
असतो वचनश्रुतेनापि कार्यत्वाऽप्रतिपादनात् । इह चाऽसत
एव कार्यित्वमत आह—तत्र चेति । सोर्मनसी इति
सूत्रे इत्यर्थः ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६२ ॥

॥*॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्यो-

पसङ्गचानम् ॥*॥

लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकपदस्वरे च लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमसं-
ज्ञया प्रातिपादितमदर्शनं लुमत्, तत्र यः प्रतिषेध-

स्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो
यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु 'पदस्य पदा'दिति पद-
द्वयाश्रयः स्वरः, तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, दधि
तिष्ठतीति । 'तिष्ठतिष्ठ' इति निघातः । 'अङ्गस्ये'त्य-
ङ्गाधिकारनिर्देशात् ङिति कित्स्वरस्य चाऽनाङ्गत्वा-
त्प्राप्तिरिति भावः ॥

(उ०) न लुमता । लोपक्रियानिरूपिता करणे वृत्तीया ।
यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमदाच्या । न च तत्रायं प्रति-
षेधः किंतु तत्प्रतिपादिताऽदर्शने । एवं च 'लुमति प्रतिषेध'
इत्यनुपपन्नम् । तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह
लुमदिति । ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यित्वेनैकमेव पदं
गृह्णातीत्यत आह—एकेति । 'सर्वामन्त्रित'त्यत्रामन्त्रित-
पदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतुं शक्यमिति 'पदस्य पदा'दित्यधिका-
रेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्युलङ्घ्य व्यवहितमुदाहरति—दधी-
ति । अङ्गस्येत्यधिकारेति । वस्तुतस्तदनिर्देशोऽस्यावश्य-
कमेतत् । तथाहि—सौवरीणां सप्तमीनां 'भीष्मीमदे'ति सूत्रे
'प्रत्ययात्पूर्व'मिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य षाष्ठभाष्ये
तैत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाऽभा-
वात् । कित्तरे पष्ठया एव सत्त्वाच्च । ननु 'संज्ञायामुपमान'-
मिति 'उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्त' इत्यर्थकं कनो लुपि
चषेव चषेत्यादावाद्युदात्तात्साधकं 'ङ्नित्यादि'रित्येव सिद्धे
व्यर्थं सदनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाऽभावश्चापकमिति
तैत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेदं विरुध्येतेति चेन्न । प्रकृतसूत्रे
वाक्तिकव्याख्यानामत्र, षष्ठे तु प्रत्याख्यातानीमानीत्यविरो-
धात् । अत एव तत्र भाष्ये पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्त-
व्यमित्युक्तम् । एवं च तदर्थस्यात्रत्यवचनस्य कर्तव्यत्वं
वदताऽन्येषामकर्तव्यत्वमथादुक्तमेव । एतेन 'भीष्मी'ति
ज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फल-
भेदस्तद्विषयम् । एवं चोपोत्तमं रितीत्यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति
न 'ङ्नित्यादि'रित्यादौ तत्प्रवृत्तिरिति कैवडाशय इति परा-
स्तम् । 'संज्ञायामुपमान'मिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्मा-
ज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथा-
श्रुतत्वे हि न लुमतेति निषेधात्तदप्राप्ते 'ङ्नित्य'ति प्रयोज-
न'मिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे
तद्भाष्यं, सिद्धान्तपक्षे योजयितुं शक्यत्वादिति दिक् ॥

[प्रत्याक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह ॥

॥*॥ सर्वामन्त्रितसिज्जुक्स्वरवर्जम् ॥*॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्जुक्स्वरं

सूत्रे इत्यर्थः । ५ 'संज्ञायामुपमान'मितिसूत्रे इत्यर्थः ।

६ 'सर्वस्वर' ।

च वर्जयित्वा ॥

सर्वस्वर-सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । 'सर्व-
स्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

(प्र०) सर्वस्तोम इति । 'सर्वस्य सुपी'ति
यदाद्युदात्तत्वं, तदेव 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति विधीयत
इत्येकपदस्वरो भवत्येव ॥

(उ०) षष्ठीसमासादौ परत्वात्सतिशिष्टत्वाच्च समासा-
न्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिरुदा-
हृतः । तत्र बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैव-
प्राप्तेः कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह-सर्वस्येति ।
विधीयत इति । अपवादनिवर्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥

आमन्त्रितस्वर—सर्पिरागच्छ सप्ता-
ऽऽगच्छत । 'आमन्त्रितस्य चे'त्याद्युदा-
त्तत्वं यथा स्यात् ।

(प्र०) सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः
प्रत्ययस्वरेण, घृतादित्वाद्वा । सप्तशब्दोऽपि घृता-
दित्वादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण लाद्युदात्तत्वे विशेषो
न स्यात् ॥

(उ०) प्रत्ययस्वरेणेति । इतिप्रत्ययान्तत्वादिति
भावः । नञ्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः, 'अनिसन्तस्ये'ति
पठ्युदासात् । घृतादित्वकल्पनं तु किमर्थमिति चिन्त्यम् ।
नित्स्वरेणेति । सप्तशब्दो हि 'सप्यशूभ्यां तुट्चे'ति
कनिष्ठान्तः । 'न्रः सङ्ख्याया' इत्याद्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति
दृष्टव्यम् ॥

सिञ्जुक्स्वर—मा हि दाताम्, मा
हि धाताम् । 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्'
इत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्र०) मा हि दातामिति । 'गातिस्थाधि'ति
सिचो लुक् । लेरेव लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं
प्रत्ययलक्षणार्थम् ॥

(उ०) 'माहिदाता'मित्यत्राट्प्रतिषेधाय माङ् । हिञ्-
श्चो हि चेति निषातप्रतिषेधार्थः । सिञ्जुक्स्वरवर्जनं न
कार्यमित्याह-लेरिति । गातीत्यनेन च्छेरेव लुकि 'मन्त्रे
षलेत्यत्र पुनर्हिग्रहणं न कार्यम् । जुस्विधावात् इत्येतच्च
विध्यर्थं स्यादिति कावचमिति भावः । प्रत्ययलक्षणार्थ-
मिति । प्रत्ययलक्षणेन सिञ्जिमिच्छकार्यार्थमित्यर्थः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं जिनिकिल्लोकि स्वराः ॥*॥

जिनिकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति ।
गर्गा वृत्सा विदा उर्वाः, उष्ट्रप्रीवा वाम-
रज्जुः । 'जिनिति' इत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति ॥
इह च-अत्रयः, -'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वं मा
भूदिति ॥

(प्र०) जिनिकिल्लुकीति । इकार उच्चार-
णार्थः । जिनिकितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निव-
र्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां सम्बन्धः । भा-
ष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे-जिनिकित्स्वरा इति ।
'प्रतिषेध'मित्यध्याहारः । उष्ट्रप्रीवा वामरज्जुरिति ।
देवपथादित्वात्कनो लुप् । असंज्ञायां चेदमुदाहरणम् ।
संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्त-
त्वेन । अत्रय इति । 'राशदिभ्यां त्रिप्', 'अदे-
स्त्रिनिच्चे'ति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः ॥

(उ०) ननु जिनिकित्स्वरा इति भाष्यदर्शना-
जिनिकितां स्वरविशेषणत्वेन लुका समासोऽनुपपन्न इत्यत
आह-जिनिकितामिति । 'प्रयोजयन्ती' इत्यस्य कर्माकाङ्क्षा
यामाह-प्रतिषेधमिति । लुबिति । वार्तिके लुकोऽनुप-
लक्षणमिति भावः । भाष्ये आद्युदात्तत्वं मा भूदिति ।
एवं च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति भावः । अत्रि-
शब्दादितश्चाऽनिच् इति ढकोऽत्रिशृङ्गिति लुक् । नन्वत्रय
इत्यत्र कित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण
तत्त्वं दुर्बारमत आह-राशदीति । त्रिबन्त इति । नान्त-
स्त्वन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं किञ्चिद्विज्ञानतस्याऽन्त
उदात्त इत्यर्थे बोध्यम् । कितः प्रत्ययरैवान्तोदात्तत्वे तु
प्रत्ययलक्षणेन कार्यिणोऽसम्पादनाच्च दोषः । अत एव नख-
निभिन्न इत्येलेत्याहुः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने [लुकि] ॥*॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयो-
जनम् । [लुमतौ लुते प्रत्ययलक्षणं न भव-
तीति वक्तव्यम्] । पथिप्रियः मथिप्रियः ।
'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्येष स्वरो
मा भूदिति ॥

(प्र०) पथिप्रियो मथिप्रिय इति । पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरेणान्तोदासौ पथिमथिशब्दौ भवतः ॥

(४०) पथिमथिशब्दौ शनिप्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण फिषोष्ठा इति वाऽन्तोदासौ । तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाशुदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अहो रविधौ ॥ * ॥

अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ अहर्द्दाति अहर्भुङ्क्ते । 'रोऽसुपी'ति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(प्र०) अहर्द्दातीति । 'असुपी'ति प्रसज्य-प्रतिषेधः । पर्युदासे तु 'दीर्घाहा निदाघ' इत्यत्रापि सुप्शब्दे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् । रत्वं चेप्यते । लोपशब्देन सोलुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्त्वप्रतिषेधाद्भूत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा निदाघ इति सिध्यति । लुकि तु प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधाद्रत्वे सत्युवाऽभावादहर्द्दातीत्यादिसिध्यति ।

(४०) भाष्ये प्रतिषेधो माभूदिति । तेनाऽपर्युदासत्वं सूचितम् । तदुपपादयति-पर्युदासे तु इति । प्रत्ययत्वेन सुप्शब्दश्चेत्यु अहर्द्दातीत्यत्रापि रत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्विष्यमाणमपि रत्वं न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्त्वस्यैव प्राप्तेरत आह—लोपशब्देनेति । इच्छादि सूत्रेणेति भावः । लुमता लुप्त पत्र स निषेध इति तात्पर्यम् । 'न लुमता तस्मिन्नि'ति पक्षे तु नेदभावश्चकम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ ॥ * ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे, परमगोदुहा परमगोदुहे, परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्ति ॥

अपदादिविधाविति किमर्थम् ? ॥ दधिसेचौ दधिसेचः—'सात्पदाद्यो'रिति प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

(प्र०) उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदमुत्तर-

शब्देनोच्यते, पदकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । परमवाचेति । समासार्था या विभक्तिः कृता, तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति । भसंज्ञा तु यस्माद्यजादिविधिरिति समुदायस्यैव, न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति । दधः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्छशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिसेचावित्यादिप्रयोगाऽभावात् ॥

(४०) 'उत्तरपदत्वे चे'ति सर्वथा कार्यम् । ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्व इत्यर्थे 'परमं चर्मे'त्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यादत आह—उत्तरपदमिति । अत एव 'बहुचपूर्वस्य ने'ति वचनमर्थवदिति भावः । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । समासार्थेति । तत्र सुप्सुपेत्यधिकारादिति भावः । तां—सुपो धाविति लुप्तम् । कुत्वादीनि—कुत्वषत्वङ्त्वानि । ननु भत्वेन पदत्वबाधोऽत आह—यस्मादिति । तथा च भिन्नावधित्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः । भाष्ये—पदस्येतीति । 'पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानित्यर्थः । ननु सोपपदात्सिचेविचि दधिसेचाविति स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादारितिरिति पक्षे दुर्लभत्वादत आह—अनभिधानादिति । तस्य च्छान्दसत्वादिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत ॥ तत्रको दोषः ? ॥ 'कर्णो वर्णलक्षणा'दित्येवमादिविधिर्न सिध्यति ॥

(प्र०) कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते, स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिः, नत्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, नत्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चाऽसमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शनादित्वादचि कृते शुक्रः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(४०) भाष्ये यद्यपदादीत्येकदेशेन सम्पूर्णवार्तिकमुपलक्ष्यते । यतः प्रतिषेधस्याऽतिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् । स्वरश्चेति । उत्तरपदादिरित्यधिकारादिति भावः । नन्वसमासे 'स्वाङ्गशिद्य'मिति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—कर्णशब्दादिति । 'एवमादि-

विधिर्न सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्थ-
सूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्लुत्यन्ते 'लुम-
ता लुते' प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र
च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् ॥

[न्यासान्तरनिरासभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ
राजकुमार्य इति । शाकलं प्रसज्येत ॥

(प्र०) राजकुमार्याविति । इकोऽसवर्ण इत्यत्र-
ङः पदान्तादतीत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते । तत्र
प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः ॥

[न्यासान्तरस्थापनभाष्यम्]

नैष दोषः । यदेतत्—'सिति शाकलं
ने'ति, एतत्—'प्रत्यये शाकलं ने'ति वक्ष्यामि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि 'प्रत्यये शाकलं ने'त्युच्यते, 'दधि
अधुना' 'मधु अधुना' अत्राऽपि न प्रसज्येत ॥

(प्र०) दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो
विधीयते, तत् इदम् इत् । 'यस्येति चे'ति लोपः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

प्रत्यये शाकलं न भवति ॥ कैस्मिन् ? ॥

यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति ॥

(प्र०) यस्माद्य इति । प्रत्यासत्त्येति भावः ।

राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्य-
वयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदाय-
द्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिर्वत् ॥

(ड०) प्रत्यासत्त्येति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहितस्तदादे'रित्युपस्थित्येति भावः । तथापीति । वस्तुतो
राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावय-
वात् । अन्यथा कौश्चरेय इत्यादौ चकाराकारस्यापि वृद्धिः
स्यात् । इह तर्हीत्यादिभाष्यं तु अभ्युपेत्यवादेन । पुनरे
तु नीतरपदत्वेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणैव
दृष्टितं भागवतेति बोध्यम् । उभोहत्यादिति सूत्रस्थभाष्यं
त्वेकदेश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

१ 'बच्यते'

६३

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि परमदिवा परमदिवे । 'दिव
उ'दित्युत्वं प्राप्नोति ।

(प्र०) उत्त्वमिति । उत्त्वविधा'वेङ्कः पदान्ता'-
दिति पदाऽधिकारः ॥

[पक्षान्तरभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशेषेण

[दोषस्मरणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—'उत्तरपदाधिकारो न
प्रकल्पेते'ति ॥

[परिहारभाष्यम्]

वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति ॥

(प्र०) वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति ।
न च कर्णशब्दो अचप्रत्ययान्तोऽस्ति, अर्शआदिषु
हि 'स्वाङ्गाद्धीना'दिति पठ्यते । तेन स्वङ्गादिभ्य एव
हीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽचप्रत्ययो भवति । न च कर्ण-
शब्दो हीनस्वाङ्गवाची ॥

(उ०) समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रुढ इत्यभि-
प्रेत्याह—समासे हीति । न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयो-
जकमित्यर्थः । केवलरुढत्वे मानमुक्तम्, तुभ्यतु दुर्जनन्यायेन
केवलयोगेऽप्याह—न च कर्णेति । राजवाचककर्णशब्दस्य
तु 'अभिव्यक्तपदायां ये'इति न्यायान्न तत्र ग्रहणमिति भावः ।
काश्यपिनावित्यादौ 'छन्दोब्रह्मणानां'ति तद्विषयताबोधक-
शास्त्रबलात् सुवृत्तयोः प्रागेव तद्धित इति न दोषः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्र०) तत्तर्हीति । 'उत्तरपदत्वे चापदादिवि-
धा'वित्येतत् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते ।
इदमस्ति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये-
ऽङ्गम्' । 'सुसिद्धन्तं पदम्' । यस्मात्सुसिद्धि-
धिस्तदादि सुबन्तं च ॥ 'नः क्ये' । नान्तं
क्ये पदसंज्ञं भवति, यस्मात् क्यवि-
धिस्तदादि सुबन्तं च ॥ 'सिति च' । सिति
च पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्सिद्धिधिस्त-

२ 'करिष्यन्' ।

दादि सुबन्तं च ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' ।
स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति,
यस्मात्स्वादिष्विधित्वादि सुबन्तं च ॥
'यचि भम्' । यजादिप्रत्यये पूर्व भं भवति,
यस्माद्यजादिविधित्वादि सुबन्तं च ॥

(प्र०) यचि भमिति । ततश्च परवाचेत्यत्र
वाक्यशब्दस्य भलात्पदत्वाभावः ॥

(४०) भाष्ये-नः कये इत्यादित्वादि सुबन्तं
चेति । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रिति अवश्यमुत्तरं प्रानुवर्त्य
परमैश्वर्यभिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय ।
तैस्त्वे हि 'अल्युपोत्तम'मिति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिः ।
एवं च तस्य 'नः कये' इत्यत्रापि संबन्धे यस्मात् कयविधि
स्तदादि यदि कये तन्निमित्तान्तर्बर्तिसुपा पदं तदा नान्त-
मेवेति नियमः स्यात् । तथा च 'परमवाच्यता'त्यादाववयव
वाक्यशब्दस्य पदत्वेन कुत्वं स्यात् । सूत्रं तु समिध्यतीत्येत-
द्यादित्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि संबध्यत इति भावः ।
तस्य च 'मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पद'मित्यर्थः ।
अन्वाचयशिष्टं च सुबन्तमिति सर्वत्र । संनियोगशिष्टत्वे
'षड्भ्य' इत्याद्यसिद्धिः । 'सिति नेत्यत्र यद्यपि नारयोप-
योगोऽवयवसुबन्ताऽप्रसिद्धेः, तथापि उत्तरप्रानुवृत्तिं दर्शयितुं
तत्रापि तत्संबन्धो दर्शितः । व्यपदेशिवद्भावेन कथंचिदन्ययः
संपाद्यः । एवं 'स्वादिष्व' इति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरा-
र्थमेव । 'यचि भ'मित्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्व-
सिद्ध्यर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि-वाक् परमवाक् । 'असर्व-
नामस्थाने' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) इह तर्हि । 'असर्वनामस्थाने' इति
प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते । ततश्च सर्वनामस्थाने परतो
यस्मात् स्वादिविधित्वादि सुबन्तं च पदसंज्ञं न
भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्व-
प्रतिषेधात् कुलाऽप्राप्तिः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तु तस्याः प्रतिषेधः-या स्वादौ पद-
मिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति
पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये
आसीदनया भविष्यत्यनया न भवि-
ष्यतीति ।

(प्र०) सत्येतदिति । अवधिमेदात्संज्ञिनां
मेदात् ॥

(३०) संज्ञिनां भेदादिति । सति सौ तदन्तस्य
'सुबन्त'मिति पदत्वम् । तत्प्राग्भागास्य स्वादिष्वित्येति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः
स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा, तावत् एवावधेः
सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन
सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा 'प्रतिषेधाश्च
बलीयांसो भवन्ती'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति

(प्र०) बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् ॥

(३०) ननु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्तमिति
पदत्वं स्यादत आह भाष्ये-प्रतिषेधाश्चेति । विध्युन्मू-
लनं-प्राप्तस्य विधेर्निवर्तनम् । एवं चापवादव्यायेनात्रान्तर-
ङ्गाऽसंभव इति भावः । अ[न]नुवर्तमानं 'सुबन्त'मित्यपि
'स्वादिष्व'तिसूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं
तन्निषेधकम्, न तु 'सुबन्त'मिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम् ॥

[समाधानवातिकम्]

॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः-सर्वनामस्थाने
नेति ॥ किं तर्हि ? । पर्युदासोऽयम्-यदन्य-
त्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने
अव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन
भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

॥*॥ अप्राप्तेर्वा ॥*॥

अथ वा-अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्राप्तिः
प्रतिषिध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा
प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधेते ॥

[समाधानभाष्यम्]

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(३०) भाष्ये-नोत्सहते इति । स्वयमप्रवर्तमाना
कथमन्यं बाधेतेति भावः

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति ।

‘सुसिद्धन्तं पद’मिति पदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—
[स्वादिषु’]। स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति ॥
ततः—‘सर्वनामस्थाने अयच्चि’ । [सर्वनाम-
स्थानेऽयच्चि] पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो-
‘भम्’ । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनाम-
स्थान इति ॥

(प्र०) एवं तर्हि । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः
प्रतिषिध्यत इति दोषाऽभावः । ‘असर्वनामस्थान’ इति
नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनाऽसम्बन्धो, यची-
त्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणम् । तेनायमर्थो भवति—
यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति ।
हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु तस्तुमात्रमुप-
न्यस्तं—‘सर्वनामस्थानेअयच्चि’ । यजादौ सर्वना-
मस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्माभ्यामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते—
अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति ॥

(उ०) ननु सर्वनामस्थानेऽयच्चि न्यासस्य पद-
त्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्यैव
निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत
आह—योगविभागे इति । एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तर
स्येति न्यायबाध इति भावः । यचीत्यस्य पुरस्तादपकर्षफल-
माह—हलादाविति । वस्तुमात्रम्—अर्थसिद्धोऽर्थः । तत्फलं
नञः सर्वनामस्थानपदेनाऽसंबन्धप्रदर्शनम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि—सावपि पदं भवति, एचः
प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति, इह
मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन्
क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये—प्लुतविकारे इति । प्लुतसहितविकारे
इत्यर्थः । एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्भूते पूर्वस्याथस्यादुत्तरस्येदुता’
विश्वेति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

(प्र०) वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो
वाक्यान्तो न भवतीत्यादुतौ न भवतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—दधिसेचौ दधिसेचः, ‘सा-
त्पदाद्यी’रिति पदादिलक्षणः षत्वप्रति-
षेधो न प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये—इह तर्हि । वार्तिकारम्भे त्वपदादि-
विधावित्युक्तेर्न दोषः । प्रत्याख्याने तु दोषः । कुत्वाऽभावाय
पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योगविभागसिद्धस्य

[समाधानभाष्यम्]

मा भूदेचम्—पदस्यादिः पदादिः,
पदादेनेति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदादादिः
पदादिः, पदादेनेत्येवं भविष्यति ॥

(प्र०) पदादादिरिति । ‘पञ्चमी’ति योग-
विभागात्समासः ॥

(उ०) पञ्चमीति योगविभागादिति । ‘पदा’-
दित्यस्य पञ्चम्यान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशालीऽप्राप्तेः
सौत्र. समास इति वक्तुमुचितम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसभ्येत—ऋक्षु
वाक्षु त्वक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति ॥

[समाधानभाष्यम्]

सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः—‘स्वादिषुपरैत्वेन
येषां पदसंज्ञा, न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥

(उ०) भाष्ये—न तेभ्यः प्रतिषेध इति । तेभ्यः
परस्य ‘सुवन्तं पद’मिति पदत्वमाश्रित्याऽपि न प्रतिषेध
इत्यर्थः । अत एव परमवाक्षु इत्यादावपि न दोषः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—बहुसेचौ बहुसेचः । बहु-
जयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदा-
देनेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये—पदादादेनेत्युच्यमानेऽपीति । पक्षी-
तत्पुरुषेऽपि न सिध्यति, कुत्वाऽभावाय पदत्वाऽभावस्यावश्य-
कत्वादित्येपर्यर्थः । अर्थं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेऽपि,
उत्तरपदत्वाऽभावेन निषेधाऽप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पु-
रुषेण षत्वनिषेधसाम्राज्येऽपि कुत्वाप्राप्तेः ।

एवं तर्हि—

‘उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता

लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवती' ति वक्ष्यामि ।
तन्नियमार्थं भविष्यति—'पदादिविधावेव,
न पदान्तविधा'विति ॥

(उ०) इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वा-
भ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लघवाय नम्रहितवचन
पाठमाह—एवं तर्हीति । न पदान्तविधाविति । पदान्त-
स्थानिके विधावित्यर्थः । नम्रघटितवार्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्ति
व्याख्यानादेकफलत्वायेति बोध्यम् । [न पदान्तविधा-
विति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वेत्यस्य वार्तिकस्य ङमुट्प्रत्यय-
विधौ णत्वादिविधौ चाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ङमुट्प्रत्यय
भाष्यं स्वेतद्विरोधादुजिह्व पद इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च
'न लोपादिभ्यस्त्यन्त' इति वार्तिकस्य भाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्ति
रिति बोध्यम् । एवं च प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभा-
गस्य काचित्कत्वेन ङमुट्प्रत्ययविषये न । इदमेव ध्वनयितुं
प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तरेरुपात्तमित्याहुः ।]

कथं बहुसेचौ बहुसेचः ? ॥

(प्र०) कथं बहुसेचाविति । समासाऽभावाच्चो-
त्तरपदत्वम्, नापि पूर्वस्य पदत्वम् ।

(उ०) एतावतापि बहुसेचावित्यस्याऽसिद्धिरिति
शङ्कते—कथं बहुसेचाविति । तदुपपादयति—समासेति ।
पूर्वं च नियमाऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् पत्वनिषेधवत्
'चोः कुः पदान्तस्ये'ति कुत्वं स्यादिति भावः । पञ्चमी
समासेऽपि पत्वापत्तिरित्याह—नापि पूर्वस्येति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥[*॥ बहुचपूर्वस्य [च] ॥*॥

बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव, न
पदान्तविधाविति ॥

(उ०) भाष्ये—बहुचपूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे
तत्प्रत्याख्याने च 'सात्पदाद्यो'रित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ
आशयः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ द्वन्द्वेऽन्त्यस्य ॥*॥

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्यय-
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । [वाक् च स्र-
क् च त्वक् च] वाक् स्रक्त्वचम् ।

(प्र०) द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । 'उत्तरपदत्वे चे'

त्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति । मध्यम-
पदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्ष-
णप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं
मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् ।

(उ०) मुख्येत्विति । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमा
वयवे रुढेरिति भावः । रुढस्यैव ग्रहणमित्येतदन्वाख्यापकं
'द्वन्द्वेचे'ति इति तत्त्वम् । प्रत्याख्यानेऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः,
मध्यसुबन्तस्यापि स्वादिपरत्वेन विशेषणादिति बोध्यम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इहाऽभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्-
भावः प्राप्नोति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रक-
रणात् ॥*॥

सिचि सिञ्जिमित्तस्य जुसोऽप्रसङ्गः ।
किं कारणम् ? ॥ 'आकारप्रकरणौत्' ।
'आर्तः' इति वर्त्तते, तन्नियमार्थं भविष्यति—
'आत एव च सिञ्जुगन्ताभ्यामन्यस्मा-
त्सिञ्जुगन्ता'दिति ।

(प्र०) आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नि-
यमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाऽऽकारे प्रकर-
णात्—आत इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

(उ०) प्रस्तावादिति । 'आत' इत्यस्याऽऽत्मादित्यर्थः ।
सिच इति । अनेन विधित्वाऽसंभवो दर्शितः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह—'इत्युष्मत्पुत्रो ददाति' 'इत्य-
स्मत्पुत्रो ददाती'त्यत्र प्रत्ययलक्षणेन
'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थ्योर्वा-
न्नावौ' इति वान्नावाद्य आदेशोः प्राप्नुवन्ति ।

(प्र०) इत्युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयो-
र्युष्मदस्मदोरादेशविधानादिति शब्दप्रयोगः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥*॥

स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाण-

१ अयं पाठोऽग्रे 'गूढ आशय' इत्यतोऽग्रे वृक्षते सर्वत्र ।
२ कश्चिन् । ३ 'इह मा भूवन्निति' । ४ 'सिच उत्तोऽ-

प्रसङ्गः' । 'सिचि जुसोऽप्रसङ्गः' । ५ 'प्रकरणत्वात्' ।
६ 'आत इत्येतन्निय' । ७ 'लङ्घनेन' ।

विभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते ।

(प्र०) श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्त्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो
भवति । तासु ये त्वंस्थिते युष्मदस्मदी इति । श्रूय-
माणासु चाऽवस्थानं भवति, न तु लुप्तासु, लुप्तस्या-
ऽऽधारत्वाऽसंभवात् ।

(ड०) भाष्ये-श्रूयमाणेति । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्ति-
विशेषणमित्यर्थः । तल्लभ्योपायं दर्शयति-षष्ठीस्यादि ।

[समाधानवाधकभाष्यम्]

अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ सविभक्तिकस्य वाङ्मावादयो
यथा स्युरिति ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरह्नावपि
वर्तते । यथा—तपसि स्थितः । तपो न जहाती-
त्यर्थः । तथा—समये तिष्ठ सुप्रवेति, समयं मा
हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः
कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा 'रथस्थ आनीयता'-
मिति सरथ आनीयते, तथा षष्ठादिसहितयोर्युष्म-
दस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते ।

(ड०) अथवा यथा रथेति । स्थग्रहणः साहित्य-
वाचीति भावः ।

[तत्साधकभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते ।
विभक्त्यन्तं च पदम् । तत्राऽन्तरेणापि
स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ।

(प्र०) पदस्येति वर्तत इति । केवलयोः
पदत्वाऽभावात्तदवयवं पदं गृह्यत इति भावः ।

(ड०) 'तदवयव'मिति बहुव्रीहिः । 'युष्मदस्मदो' रिति
तद्वदितसमुदाये लाक्षणिकमिति भावः ।

[समाधानवाधकभाष्यम्]

भवेत्सिद्धम्—यत्र विभक्त्यन्तं पदम् ।
यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति
ग्रामो वा दीयते, ग्रामो नौ दीयते, जनपदो
वा दीयते, जनपदो नौ दीयते ।

(प्र०) यत्र स्थितिः । अत्र हि ते एव पदे
इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः ।

(ड०) मुख्येऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये संभवति
किं लक्षणयेत्याह—अत्र हीति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । तेन
सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ॥

(प्र०) सर्वग्रहणमपीति । अनेकाल्पत्सर्वा-
देशस्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य-
मानं सर्वस्य प्रयोगौर्हस्य विभक्त्यन्तस्य स्थानिल-
मवगमयतीत्यर्थः ॥

(ड०) यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्यां च तयोः पदत्वाऽसंभ-
वेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा
युक्ता । तथापि पदस्येत्यस्य 'मादुपधाया' इत्यादाववयव-
षष्ठात्वस्य ह्रस्वतया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईदृश-
लक्षणाऽलभः सर्वग्रहणसाध्य पदेत्याह—सर्वग्रहणमिति ।
'अनुदात्तं सर्व'मित्यतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह—'चक्षुष्कौमं याजयांचकारे'ति
'तिङ्गितङ्' इति, तस्य च निघात-
स्तस्माच्चाऽनिघातः प्राप्नोति ॥

(प्र०) याजयांचकारेति । परत्वात्तिबादिषु
कृतेषु आम् इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'याजया'मि-
त्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥

(ड०) ननु लावस्थायामेव अन्तरङ्गानपीति-
न्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनापि न तिङन्तत्वमत आह—
परत्वादिति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ आमि लिलोपात्तस्य चानिघात-
स्तस्माच्च निघातः ॥ * ॥

आमि लिलोपात्तस्य चाऽनिघातस्त-
स्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ॥

(प्र०) आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु
तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः ॥

(ड०) नाप्राप्तेष्विति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायादि-
त्यपि बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अङ्गाधिकार इटो विधिप्रतिषेधौ ॥ * ॥

अङ्गाधिकारे इदो विधिप्रतिषेधौ न
न सिध्यतः ॥ जिगमिष संविबृत्स । अङ्ग-
स्येतीदो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्तुतः ॥

(प्र०) अङ्गाधिकार इति । 'अङ्गस्ये'ति स्व-
यते । तेनाऽङ्गाधिकारविहितं यस्कार्यं तल्लुमता लुप्तं
प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिग-
मिषेति । 'अतो हे'रिति लुकि कृते, 'गमेरिद् पर-
स्मपदेष्वि'तीङ् न प्राप्नोति । संविबृत्सेति । 'न
वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इतीदप्रतिषेधः ॥

(उ०) इदप्रतिषेध इत्यत्र 'न प्राप्नोती'त्यनुपङ्गः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ * ॥

[क्रमेर्दीर्घत्वं च]

(उ०) दीर्घत्वं-क्रमः परस्मैपदेष्विति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं च ? ॥

(प्र०) क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः
कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण-किञ्चेति ॥

(उ०) समुच्चिनुयादिति । 'तच्चाऽसंभवी'ति शेषः ।
इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः ॥

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

इदञ्च विधिप्रतिषेधौ ॥

(उ०) भाष्ये तदर्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति-
इदञ्चेति ॥

[आचार्यस्य सिद्धान्तिनोभाष्यम्]

नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः ।

क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति ॥

(प्र०) अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्या-
ऽभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः ॥

(उ०) आचार्य आह-नेत्याहेति । गम इद्विधिः,
वृतेस्तत्प्रतिषेधः, क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः ॥

[अङ्गाधिकारपरत्वदूषणोपसंहारभाष्यम्]

इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते
प्रत्ययलक्षणेन भवति, किञ्चिच्चाऽन्यत्र न
भवति ॥

(प्र०) किञ्चिचेति । निनिकिस्त्वराः ॥

(उ०) अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताऽव्याप्तेश्चाङ्गाधि-
कारपरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति भाष्ये-इहेति । निनि-
किस्वरा इति । इदमुपलक्षणम्, अहर्ददातीत्यत्रालुपीति प्रति-
षेधस्यापि । वस्तुतः किञ्चिच्चेत्यत्र किञ्चित्पदेन रोऽलुपी-
त्येव । निनित्स्वरविषये सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन
'न लुमता तस्मिन्'ति न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वा-
दिति बोध्यम् ।

यदि पुनः-

[न्यासान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ न लुमतौ तस्मिन् ॥ * ॥

-इत्युच्येत ॥

(प्र०) न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो
लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्प्रत्ययमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भव-
तीत्यर्थः । 'अत्रय' इत्यत्र स्वरो न भवति, तद्धित-
स्यैव कितोऽन्तोदात्तस्वविधानात् । लुकि कृते
कार्यिणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं
तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति । न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं
तदपि । नहि वचनेनाऽसतः कार्यित्वं शक्यते प्रति-
पादयितुम् ॥

(उ०) तस्मिन् यत्कार्यमिति । तस्मिन्परतस्त-
न्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः । 'कित' इत्युदा-
हरणभूनाऽत्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यसिद्धेस्तत् परस्वरति-
अत्रय इत्यत्रेति । यदन्यस्येति । 'प्रत्ययज'मित्येव सिद्धे
लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव, न तु प्रत्यय-
स्थानिकमित्यर्थादिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह-नहीति ।
षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।
अत एव नखनिभिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः
सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ 'न लुमता तस्मिन्'इत्युच्यमाने
किं सिद्धमेतद्भवति-'इदो विधिप्रतिषेधौ
क्रमेर्दीर्घत्वं च'? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बाढं सिद्धम् । न इदो विधिप्रतिषेधौ
परस्मैपदेष्वित्युच्यते ॥ कथं तर्हि ? ॥
सकारादाविति । तद्विशेषणं परस्मैपदग्रह-
णम् ॥ न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदे-
ष्वित्युच्यते ॥ कथं तर्हि ? ॥ शितीति ।
तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ॥

(प्र०) तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीण-
लात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः ॥

(उ०) परस्मैपदपरसादेरङ्गत्वनिमित्तस्येष्टियाद्यर्थे न
दोष इत्याह-विशेषण एवेति । एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं
तत्प्रकृतेस्तत्र कार्यमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ न लुमता तास्मान्नांति चञ्चानांण्डा-
देशास्तलोपे ॥ * ॥

‘न लुमता तस्मिन्नि’ति चेद्वहनिणिङा-
देशास्तलोपे न सिध्यन्ति ॥ अवधि भवता
दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि
भवताऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति
हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) हनिणिङादेशा इति । लुका लुङो
विषयस्यापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः ॥

(उ०) नन्वार्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमोत्वा-
त्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह-लुकेति ।
एवं च विषयत्वज्ञानायाऽवश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयम् ।
तच्च ‘न लुमता तस्मिन्नि’ति न्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । न लुङीति हनिणिङादेशा
उच्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ आर्धधातुक इति ।
तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् ॥

(प्र०) तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन
लुङिपरे चिण्यादेशविधानम् ॥

(उ०) लुङ्ग्रहणे चिणीति । लुङ्ग्रहणार्धधातुकविषये
इत्यर्थ इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह च-सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः-‘सर्वस्य
सुपी’त्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

तच्चाऽपि वक्तव्यम् ॥

(उ०) भाष्ये-तच्चापीति । ‘न लुमता तस्मि-
न्नि’त्येतदित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् ॥ ‘न लुमताङ्गस्ये’त्येव
सिद्धम् ॥ कथम् ? । न लुमता लुप्तेऽङ्गा-
धिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ? ॥

१ एवं च-अनुष्टोकार्पोत्ती च ।

योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं
तस्य यत्कार्यं तन्न भवति ॥

(प्र०) न लुमतेति । ‘अङ्गस्ये’त्यस्य स्वरित-
त्वाऽप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य
यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः ॥

(उ०) लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्यय-
निरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । ‘उत्क्रामे’त्यादौ तु पर-
स्मैपदनिमित्ताऽङ्गसंज्ञकस्य न कार्यम् । किन्तु शिवादि-
निमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । ‘संजिगमिषे’त्यादौ सनः
कार्यं नाङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किञ्च परस्मैपदग्रहणस्य
तडानाभावोपलक्षणत्वादपि न दोषः । ‘अगायी’त्यादौ तु न
शेषः, लुङ्निमित्ताङ्गत्ववत्तद्विधिनन्तस्य कार्योऽभावादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि-सर्वस्वरो न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-एवमपीति । अङ्गाधिकारप्रति-
निर्देशाऽभावेऽपीत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ [न लुमताङ्गस्य] ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं
वचनं कर्तव्यम् ॥ [न लुमताऽङ्गस्य] ॥

(उ०) वचनं कर्तव्यमिति । ‘सौवर्गः सप्तम्यस्तदन्त
सप्तम्य’ इत्येतत् ॥ [न लुमताऽङ्गस्य] ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ १११६४ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदमलग्रहणमन्त्यविशेषणम् ? ॥

(प्र०) अलोऽन्त्यात् । किमिदमिति । प्रथमा
पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः ॥

[शृष्टापत्तिभाष्यम्]

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्र०) एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामस-
न्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्यात् । अन्त्यादिति
पञ्चमी साहचर्याच्चाऽल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः ।

(उ०) अलोऽन्त्यात् । असन्देहार्थमिति । अन्त्यात्
पूर्वोऽलित्येव वददिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ उपधासंज्ञायामलग्रहणमन्त्यानिर्देश-
श्चेत्तंघातप्रतिषेधः ॥ * ॥

२ एवं च-तेन तदपहारे च ।

उपधासंज्ञायामल्प्रहणमन्त्यनिर्देशश्चे-
त्संघातस्य प्रतिषेधो यत्तन्व्यः ॥ संघात-
स्योपधासंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥
'शास इदङ्गुहलोः' । शिष्टो शिष्टः । संघा-
तस्येत्वं प्राप्नोति ।

(प्र०) अल्प्रहणमिति । निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽ-
नेनेति निर्देशः । यद्यन्त्यः प्रत्याप्यत इत्यर्थः । सङ्घात-
प्रतिषेध इति । पूर्वस्याऽविशेषितत्वात्समुदायावयव-
सन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वात्, एकाजिद्वर्चन
इवेति भावः । अन्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणे-
प्यल इत्युपादानसामर्थ्यात्संख्या विवक्ष्यते ॥

(उ०) 'अल्प्रहणमन्त्यनिर्देश' इत्यनयोः समानाधि-
करण्यमनुपपन्नमत आह-अभिधीयतेऽनेनेति । अल्प्र-
हणमन्त्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । 'घञजपः पुंसी'ति निर्देश-
शब्दस्य पुंस्त्वम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तमाह-पूर्व-
स्येति । एकाजिति । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवाना-
मनुग्रहस्तथापि कदाचिदविशेषोऽस्तङ्घातरथापि रयादित्यनि-
ष्टमात्रापदाने भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । ननु संशिवर्द्धव-
धिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यतेऽत
आह-अन्त्येति । संख्या विवक्ष्यत इति । शार्पकसिद्ध-
स्याऽसार्वत्रिकत्वाद्वाऽनेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति भावः
सङ्ख्याविवक्षा उ उद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

[प्रथमान्तपक्षाक्षेकारभाष्यम्]

यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । अत्राप्यल्प्रहणसामर्थ्यात्
संख्या विवक्ष्यते । पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गात् ।
अल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किम-
दन्तत्वप्रतिज्ञानेन ॥

(उ०) पिबेरदन्तत्वेति । अल्समुदायस्य लघुत्वा-
ऽभावादिति भावः । सूत्रं तु उल्लासो चरितार्थम् । कदाचि-
दिकारस्याप्युपधात्वेन क्तिन्विमिदम् ।

[प्रथमान्तपक्षे दूषणभाष्यम्]

एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति । तत्र
को दोषः ? ॥ संघातादपि पूर्वस्योपधा-
संज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'शास

इदङ्गुहलोः' । शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्वं
प्रसज्येत ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥

(प्र०) सूत्रं चेति । 'अलन्त्या'दिति पठ्यमान
इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[आक्षेपरमारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम् 'उपधासंज्ञायामल्प्रहण-
मन्त्यनिर्देशश्चेत्सङ्घातप्रतिषेधः' इति

[परिहारभाष्यम्]

नैव दोषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अन्त्यवि-
ज्ञानात्'] ॥ अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती-
त्यन्त्यस्य भविष्यति ॥

(प्र०) अन्त्यविज्ञानादिति । उपधाया इति
पष्ठयन्त्यमलं नीयत इत्यर्थः ॥

[समाधानदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नान-

नर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥*॥

अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तन्न ॥

किं कारणम् ? ॥ 'नानर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिरनभ्यासविकारे' । अनर्थकेऽलोऽन्त्य-
विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

किमविशेषण ? ॥ नेत्याह-'अनभ्यास-
विकारे' । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा ।
'भृजामित्' 'अर्तिपिपत्योश्चे'ति ॥

(प्र०) अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोऽन-
र्थकः । शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नाऽर्थस्य ॥

(उ०) शब्दस्य इति । एकाज्जातुविषयमिदम् ।
अनेकाक्षु प्रथमरथैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् ।
एवं चोत्तरखण्ड एवाऽर्थवानिति भावः ॥

१ 'शिष्टः शिष्टवान्' । 'शिष्टात् शिष्टः' । 'शिष्टः शिष्टात्'
२ अविशेषात्-विनिगमनाविरहात् । ३ संज्ञिवदिति ।
यथात्र पक्षेऽविशेषात्प्राप्तसमुदायसंज्ञिविशेषो वार्तिककृतोच्यते

एवं तथा प्राप्ततन्निषेधोऽपि कुतो नोच्यत इत्यर्थः ।

४ ज्ञापकसिद्धस्य-वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य ।

५ जुप्तं स्यात् । ६ कचिन्न ।

[जिज्ञासामाध्यम्]

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनदर्शिवार्तिकम्]

।*॥ प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ ॥*॥

['अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ'] इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति ॥

(प्र०) अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः ॥

(उ०) अव्यक्तानुकरणस्येति । अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपानापत्तिरित्यतो वैयधिकरण्यमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द इति तु नार्थः, 'एकाचो ने'ति निषेधारम्भादित्यलम् ॥

[उक्तप्रयोजननिरासमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्यस्य पररूपं भवतीति, यदयं-नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह ।

(प्र०) यदयमिति । 'वाऽऽम्नेडितस्येत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

(उ०) ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह-वाञ्छेडितस्येति । 'अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते' इति शेषः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥*॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥

(प्र०) ध्वसोरिति । 'अनभ्यासविकारे' इति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशो । लोपस्तु नीरूपः । तथा च पस्पशायां 'लोपागमवर्णविकारज्ञ' इति लोपविकारी भेदेन निर्दिष्टौ ॥

(उ०) भेदेन निर्दिष्टाविति । यथप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवात्रेदृशार्थाऽवगतिरिति बोध्यम् ॥

[तन्निराकरणमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनं । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

१ लुप्तं स्यात् । २ तत्र-तदनुवृत्तौ सत्याम् । ३ तत्र-चकारेण

(प्र०) पुनर्लोपेति । लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमान इति भावः । तत्रै ध्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यम् । तत्रै व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति, नत्वेत्त्वम् । योगविभागो वा करिष्यते- 'ध्वसोरेद्धौ' । ततोऽभ्यासस्येति । अत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते । तत्रै पुनर्लोपवचनात्सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येति वाच्यते ॥

(उ०) ननु लोपग्रहणाऽभावे ध्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्युक्ते चकाराऽभावादन्वयवचनाच्च प्रकृताऽसंबन्धे एवमेव स्यादत आह-तत्र ध्वसोरित्यादि । ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाऽभावात्प्रयोगेण त्रयाणामप्येवलोपो स्यातामत आह-तत्र व्याख्यानादिति । आगन्तुनामन्ते निवेशेनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः । नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाञ्च विधेयान्तरमिति एवमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह-योगविभागो वेति । अत्रेति । नत्वेवमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः । सर्वापहारेति । लोप एव, नावशेषः कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ॥

[एकदेशिनो युक्त्यन्तरमाध्यम्]

अथ वा-शिल्लोपैः करिष्यते स 'शिरसर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥

[आश्रयतत्समाधानमाध्यम्]

स तर्हि शकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव द्विशकारको निर्देशो 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे'ति ॥

(प्र०) द्विशकारको निर्देश इति । लापशब्दात् ऋदन्तात्संज्ञिनाऽर्थेनाऽर्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते । तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति । इत्संज्ञोपदेशो एव प्रवर्तते । तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः ॥

(उ०) ननु लोपश्चब्दस्याऽसंज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेव न स्यात्, उत्पत्तौ वा हल्ङ्यादिलोपाद्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह-लोपश्चब्दादिति । पदस्य संयोगान्तरस्याऽभावादसन्देहाय च श्लां जशित्यत्र जश्त्ववत्संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपो नेति बोध्यम् । इत्संज्ञेति । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां हलन्त्यमितौत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणाऽर्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात्, कुण्डिन च इव । उपदेश इति तु तत्र नानुवर्तत इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपदेश एवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । एतेन लोपविधानकाले

तदनुवृत्तौ । ४ तत्र-तथानिर्वादे सति । ५ 'शिल्लोपः' ।

शित्वाऽभावात्कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् । कार्यत्विति ।
अनेकाश्वित्यादौ समीपेऽप्यवयवत्वारोपेण न दोष इति
भावः । 'एकान्ता अनुबन्धा' इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव
समाधानमिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ आपि लोपोऽकोऽनचि ॥*॥

[आपिलोपोऽकोऽनचीत्यन्यस्य प्राप्नोति] ।

तिष्ठति सूत्रम् ॥

(प्र०) तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभाव-
स्याऽविवक्षितत्वात्तिष्ठतसूत्रमिति न कृतम् । तत्रायमर्थः—
तिष्ठति सूत्रम् ।

[सम्प्रदानभाष्यम्]

—अन्यथा व्याख्यायते ॥

(प्र०)—न प्रत्याख्यायते । तत्तु अन्यथा
व्याख्यायते । तत्राऽनचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो
व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता ॥

(ड०) भाष्ये—अन्यथाव्याख्यायत इति । न तु
तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमितव्य
मिति भावः ॥

'आपि हलि लोप' इत्यन्यस्य प्राप्नोति ॥
अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥

(ड०) इत्यन्यस्येति । एवं च तेन दलोपे आभ्या-
मित्यसिद्धिरिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव
लोपं वक्ष्यामि ॥

[गौरवप्रदर्शनभाष्यम्]

तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[तन्निराकरणभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ अं नाप्यकः' इति ॥

[अनुवृत्तिबाधकभाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्विष्टं, षष्ठीनिर्विष्टं चेद्वार्थः ।

[अनुवृत्तिबाधकभाष्यम्]

'हली'त्येषा सप्तमी अभिति प्रथमायाः
षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्विष्टे

१ उक्तं स्यात् । २ तन्न—तदभावे । ३ 'अ' इति प्रथ-

पूर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) अन एवेति । 'अनाप्यक' इति सामा-
न्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयते
इत्यर्थः । येनानाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधान-
माश्रीयते ॥

(ड०) ननु मस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानाज्ञानो
हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह—येन नेति । आप्परत्वेन-
दमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्याव-
श्यकम् । एवं च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे सुषिञ्चेति
दोषे सिद्धमाभ्यामिति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥*॥

अत्रैलोपोऽभ्यासस्येत्यन्यस्य प्राप्नोति ।
'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति न दोषो
भवति ।

[तन्निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

(प्र०) अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादीना-
मधिकारादेव सिद्धेऽत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते—योऽभ्या-
सत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो नत्वलोऽन्त्यस्येति ॥

(ड०) अत्रग्रहणादिति । अत्रशब्देन पुनः सनः
परामर्शस्तसि योऽभ्यासत्वात्क्रान्तस्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ
इति भावः ।

[तत्साधकभाष्यम्]

अस्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते । इह मा
भूत्—दधौ ददौ ।

[प्रयोजनबाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाऽप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपे-
क्षिष्यामहे ॥

[प्रयोजनस्थापकभाष्यम्]

संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते—सनि
सकारादाविति । इह मा भूत्—जिज्ञापयिष-
[ती] इति ।

[प्रयोजनबाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिम-
पेक्षिष्यामहे ॥

५ मन्तं ङीवे रूपम् । ४ 'अज्ञा' । कश्चिन्न ।

[प्रयोजनस्थापकभाष्यम्]

प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते-एतासां प्रकृती-
नां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत्—
पिपक्षति यियक्षति ॥

[तद्वाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपे-
क्षिष्यामहे ।

[तत्साधकभाष्यम्]

विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते—‘मुचोऽकर्मकस्य
गुणो वे’ ति । इह मा भूत्—मुमुक्षति
गामिति ।

[प्रयोजनवाधकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षि-
ष्यामहे ॥ कथम् ? ॥ अकर्मकस्येत्युच्यते
तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ।
तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया-नान-
र्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति ॥

(उ०) भाष्ये-विषयमपेक्षिष्यामहे इति । ‘मुचो-
ऽकर्मकस्य गुण’ इत्यनुवर्तनीयम् । यत्र मुचोऽकर्मकस्य
गुणस्तत्राभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौ
तु ‘मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भावः ।
‘विभाषा भव’दिति वास्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्येत्युच्चा-
रणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्तते इति प्रत्याख्याता
परिभाषा ॥

[न्यासान्तरवातिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यात् पूर्वोऽलुपधेति वा ॥*॥

अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्-अलोऽ-
न्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति ॥

(उ०) एवं च अन्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य स्थितत्वा-
द्वास्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह-अथवा व्यक्तमेवेति

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

॥*॥ अवचनालोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्
सिद्धमेतत् । तद्यथा-लोके-‘अमीषां ब्राह्म-
णानामन्त्यात्पूर्वं आनीयता’ मित्युक्ते यथा-

जातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्वं
आनीयते ॥ [अलोऽन्त्यात्पूर्वं] ।

(प्र०) यथाजातीयकोऽन्त्य इति । एतच्च
ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न
दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च तुल्य-
जातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽन्तस्मात्पूर्वं
उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्ताख्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुव-
चनपक्षेऽप्ययमर्थः-अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति ।
‘अल’ इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीय-
श्चावधिरिति अलोऽन्त्यादिति विज्ञायते ॥

(उ०) एतच्चेति । अवधिनाऽवधिमता निर्णयं ब्रुवते-
त्यर्थः । संयोगोपपत्त्यादिव्यवहारीस्तु गौणौ इति भावः ।
षष्ठीप्रथमयोरपीति । दृष्टान्तेऽमीषां ब्राह्मणानामित्यु-
पाददत्ता भगवता सूचितमिदम् । उक्तान्यायादिति ।
भाष्योक्तादित्यर्थः । जातौ बहुवचनमिति । भाष्यकृता
जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं चिन्त्यम् ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १।१।६५॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १।१।६६॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्र०) तस्मिन्निति । तस्मादिति । किमुदाह-
रणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूप-
पदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदशानात्प्रश्नः ॥

(उ०) तस्मिन्निति । तस्मादिति । स्वरूप-
पदार्थकत्वेनेति । स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः ॥
प्रश्न इति । तस्मिन्निति चेत्यत्रैव वोताऽन्यत्रापीति प्रश्न
इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इह तावत् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व-
स्ये’ति ‘इको यणचि’ । इध्यत्र मध्वत्र । इह
‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ‘अन्तरुपसर्गोभ्योऽप
ईत्’ । द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् ॥

(प्र०) इध्यत्रेति । यदि तस्मिन्निति चेति
तस्माच्छस इति चात्रैवेति परिभाषे उपास्यास्येतां तदा
तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येनामिति भावः ।
अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति योष्माकीण । अस्मभ्यं देहि,

आस्माकीन ! युष्मभ्यं दीयतामिति खजः परयोर्युष्मद-
स्मदोरादेशौ न भवतः । वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्ण-
दीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य सकारस्य नत्वं न भवति ।
अथ 'शस' इति स्थानपठ्यति व्याख्यानात् सकारस्य
न भवतीत्युच्यते, एवमप्युच्चरत आनुपलभत इत्यादौ
पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव

(३०) सत्रैव पूर्वेति । ननु 'तस्माद्ब्रुवचि' 'तस्मा-
द्ब्रुवहलः' 'तरमाच्छस' इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं
गौरवमिति चेन्न । यतो द्विहलो नुब्रुवायके नास्योपयोगः,
तत्राऽङ्गाधिकारेण लिङ्निमित्ताङ्गसंबन्धिदीर्घात्पूर्वस्य प्रत्या-
सत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसंभवेन फलाऽभावात् । एवं तस्मा-
द्ब्रुवचीत्यापि न दोषः, उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या
नरूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुब्रुविधानादिति
भावः । तस्मिन्निति परामृष्टलज्यव्यवधानाय संबुद्धयन्त-
मुदाहरति-यौष्माकीणेति । सकारस्येति । तस्मादि-
त्येतस्माद्वच्यार्थाच्छस इति पञ्चमी । शसा च मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणैवेति भावः । मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्याऽसंभवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयव-
षष्ठीत्याशङ्कते—अथेति । 'शस इति स्थानपठं'त्यपाठः ।
'इति षष्ठी'त्येव पाठः । 'आ'नित्यशब्दस्य शसि रूपम् ।

[समाधानबाधकभाष्यम्]

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः
क्रियते, अन्यथाजातीयक उदाह्रियते ॥

(प्र०) अन्यथाजातीयकेनेति । इतिकरणात्
स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः । थाला प्रकारमात्र-
मभिधीयत इति तद्वतोऽभिधानाय जातीयरप्रत्ययः
कृतः । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्यय-
द्वयप्रयोगः । केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव ॥

(३०) इतिकरणादिति । लोकेऽर्थप्रधानस्य पदार्थ-
विषयोसकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः । नन्वेका-
र्थकप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह—थाळेति । एवं च
'शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, जातीयस्तु
तद्वति स्वभावादिति भावः । नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां
किं थालेत्यत आह—लौकिके इति । उभयोः प्रकारव-
द्वृत्तिष्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्त्यल्लो वृथा । अत एव
कस्यै प्रयोग इति चिन्त्यम् ।

[उदाहरणप्रश्नभाष्यम्]

किं तर्ह्युदाहरणम् ? ।

१ अन्येन—सर्वनामत्वेन प्रकारेण—अन्यथा, अन्यथा-
प्रकारौ स्मात्स्मिनावस्य—अन्यथाजातीयकः । तेनेतिविग्रहः

[तत्समाधानभाष्यम्]

इह तावत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'
ति, 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकौ'
इति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति—'तस्मा-
च्छसो नः पुंसी'ति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्—'इको यणचि'
'अन्तरूपसर्गेभ्योऽप ई' दिति ॥ कथम् ? ॥
सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनामा च
सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे
विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति ॥

(प्र०) इदं चाऽपीति । सिद्धान्तवादी । इति-
करणोऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव, स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूप-
ग्रहणे प्राप्ते । सर्वनाम्नाऽयमिति । सूत्रान्तरोपात्तस्य
तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणम् । किं
तर्हि ? सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः । तेन यत्र सप्तम्य-
र्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् ।
विशेषा अपीति । अपिः संभावनायाम्, न समुच्चये ।
नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति, यदु-
दाहरणं स्यात् । तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमि-
त्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् ।

(३०) ननु दूषितस्यैव कथमुदाहरणत्वेन दानमत
आह—सिद्धान्तेति । अर्थनिर्देशार्थ एवेति । अन्यथा
तस्मिन्निति शब्देऽचीत्यादिशब्दे वाऽव्यवहिते इत्यर्थः
स्यादिति भावः । नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्त्युक्तेरिति
भावः । सर्वनाम्नेति । सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः ।
सप्तमी स्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधनायाऽनुवादिकेति भावः ।
इतिशब्दलभ्यमर्थमाह—यत्र सप्तम्यर्थेति । सप्तम्यर्थबोध
इत्याद्यर्थः । अत एव तस्माद्ब्रुवचीत्यादौ न प्रवृत्तिः, अचि
इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थवधिक-
रणावधी । अर्थं पदोपस्थितपक्षेऽर्थो दर्शितः । पश्चान्तरेऽपि
सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः । भाष्ये सामा-
न्यवाचीति । बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः ।
सामान्यम्—अनिर्धारितविशेषम् । 'तस्मिन्निति'त्यादे-
रपि सप्तमीपञ्चमीविशेषत्वादित्याशयः । सामान्यस्य—उक्त-
बुद्धिस्थत्वस्य । सर्वविशेषेषु भावात् । सत्त्वादित्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः सामान्यं को वा विशेषः ? ॥

२ प्रकारमात्राभिधाने वेत्यर्थः ।

३ कस्य—कप्रत्ययस्य । ४ कचिन्न ।

(प्र०) किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्या-
नवस्थानात्प्रश्नः । कदाचिद्दूराद्भेदत्वमात्रग्रहणं, पश्चात्
कृष्णादिविशेषावगमः, कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं
पश्चाद्भेदत्वादेः ॥

(४०) उक्तमर्थमज्ञानानस्य चोषमित्यभिप्रायेणाह—
सामान्येति । तस्मिन्नितीत्यस्य तस्मिन्नणि चेत्यादिः
कथं विशेषः तस्यापि खञादिरूपितसामान्यत्वादिति,
अचीत्यस्याप्यकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि
बोध्यम् । ननु कथमनवरिधितः पूर्वावगतं सामान्यम्,
पश्चादवगतो विशेषः, इति व्यवस्थासंभवात् आह—
कदाचिदिति । परिच्छेदपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थः ।
एवं प्रकृतेऽप्यचीत्यादीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद्बुद्धि-
स्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

गौः सामान्यम् । कृष्णो विशेषः ॥

(प्र०) गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं
तत्सामान्यम् । यन्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया
निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । इहापि तस्मि-
न्नित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टम् । अचि-
हलीत्यादयस्तु विशेषाः ॥

(४०) विशेष्यं प्रधानमिति । परिच्छेदमित्यर्थः ।
परोपकारितया—परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेऽपि तस्मि-
न्नित्यर्थस्य परिच्छेदत्वेन विवक्षणात्सामान्यत्वम् । अचीत्यादीनां
परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्वमिति भावः । तदाह—इहा-
पीति । अयं भावः—सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षो-
दयादचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति ।
गौर्विशेषो भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

भवति च ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो, विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रकल्पेते च ॥ कथम् ? ॥ 'विवक्षातः' ।

यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति

१ क्विञ् । २ 'यदाऽस्य' । ३ 'स्पष्टप्रतिपक्षे' इति शेषः ।

कृष्णो विशेषत्वेन, तदा गौः सामान्यं
कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः सामान्येन
विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षित-
स्तदा कृष्णः सामान्यं, गौर्विशेषः ।

[दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

अपर आह—'प्रकल्पेते च' ॥ कथम् ? ॥

'पितापुत्रवत्' । तद्यथा—स एव कंचित्प्रति
पिता भवति, कंचित्प्रति पुत्रो भवति ।
एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं
कंचित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशि-
कानां वार्त्तरका भवन्ति, ये सर्वनाम्ना
निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकव्याप्यते ॥

(प्र०) पितापुत्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वय-
योगवद्वेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदा-
चित्काचिच्छक्तिराश्रीयते । 'सौममीनिर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्येव
कस्मैन्नोच्यत इत्याह—एते खल्वपीति । 'नैर्देशि-
कानां—निर्देशप्रयोजनानां मध्ये । वार्त्तरकाः । युक्त-
तरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप्प्र-
त्ययः । तमपा ह्यत्र भाष्यम् । एतैर्हीति । यदि हि
सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते, तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट
इति प्रतीयतेति भावः ॥

(४०) तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीय-
विधया कृतं प्रश्नं समाधातुं योगपक्षेनापि तमुपपादयितु-
माह भाष्ये—पितेत्यादि । यथा 'पराशरात्मजं वन्दे शुक्र
तातं तपोनिधिम्' इत्यत्र । तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो
राजापेक्षया विशेष्यः, अश्वापेक्षया विशेषणम् । एवं प्रकृते
खञादिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नणित्यस्य तस्मिन्नि-
तीत्येतत्प्रति विशेषत्वमिति भावः । इत्याहेति । इत्यत
आहेत्यर्थः । निर्देशप्रयोजनानामिति । बोधप्रयोजन-
कानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । दिवचनविभज्योपपदत्वा-
भावादाह—भाष्यकारेति । परे तु नैर्देशिकानां मध्येऽन्ये-
भ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदेऽत्र तरप् । अत
एव न खल्वपि बहूनां प्रकृयं तरपा भवितव्यमिति तरप्सू-
त्रस्थभाष्येणाऽविरोध इत्याहुः । सप्तमीशब्देनेति । तथा च
'सप्तम्यां जनेर्ह' इत्यादावेवेदमुपपत्तिरिति भावः । किञ्च यत्र
सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नेऽति कृतीत्यादौ दोषः । तत्र कृतीति
सप्तमीनिर्देशसत्त्वात्, परंतु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । 'सप्त-
मीति निर्दिष्टे' इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थं कदाचिन्निर्देश इत्यर्थे
स एव दोषः ॥

४ निर्देशो-बोधः । ५ अन्येभ्यः—असर्वनामभ्यः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ किमर्थमुपसर्गेण निर्देशः क्रियते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते-तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति प्रश्नः । न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः, केवलस्य दिशोर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् ।

(ड०) यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह-न पुनरिति । अत एव किमर्थमुपसर्गेर्निर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् । अर्थे मा भूत्-जनपदे, अतिशायन इति ॥

(प्र०) शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं 'तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्ट-शब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति । शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रार्थमर्थः स्यात्-जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरार्थ-कस्य लुप्तभवतीति ॥

(ड०) अन्तरेणापीति । साकाङ्क्षतयोच्चारित इति पदाध्याहारादिति भावः । पुनर्निर्दिष्टेति । एवं च सप्तम्यन्तर्धे बहिर्भूते उपनिर्दिष्टस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेयं सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमनपि शब्द एवेति शब्दं सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्याऽसंभवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्त्योपस्थानमत आह-तत्रायमर्थः स्यादिति । लक्षणा स्यादिति भावः । निर्दिष्ट-ग्रहणे तु यत्र मुख्यया इत्या शब्दतात्पर्यको निर्देशस्तत्राऽस्त्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किं गतमेतदुपसर्गेण, आहोस्वि-
उच्छ्वाधिक्यादर्थ्याधिक्यम् ॥

गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा-निष्क्रान्तो देशाभिर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः, अर्थोऽबहिर्भूतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ? ।

१ तत्र-तत्रैतदुपपत्तिरिति । २ तस्य च-सप्तम्यन्तार्थस्य

(प्र०) अथेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः-‘जनपदे लु’बित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याऽभावात् ‘जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लु’बिति, तथा ‘अतिशायने वर्तमानात्तमबादयः’ इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयो-जनम्, तदा ‘तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

(ड०) अर्थेन पौर्वेति । तदाचकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम्, एवं चाथ किमर्थमित्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चाऽर्थनिर्देशे ‘जनपदे यः प्रत्यय’ इत्यन्वये नियमप्रसङ्गाऽभावाच्चिन्मफला परिभाषा नोपपिष्ठे इत्यपि बोध्यम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥*॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । ‘आनन्तर्यार्थम्’ । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्-‘इको यणचि’ । दध्यत्र, मध्यत्र । इह मा भूत्-समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः ॥

(प्र०) निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाऽभावादिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्यं वर्तते । दिशि-श्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते ॥ समिधाविति । ननु ‘संहिताया’मित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति । अचीति चाधिकरण-मौपश्लेषिकं निर्दिष्टम् । न च व्यवहित उपश्लिष्टो भवति । नैष दोषः-वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता । सा चात्रास्ति । अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इवसंभवति अनन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् ॥

(ड०) भाष्ये-आनन्तर्यमात्रे इति । न तु व्यवधाने इत्यर्थः । ननु संहितायामिति । निमित्तस्थानिनो रन्येनाऽव्यवधानं संहितेति भावः । उपश्लिष्ट इति । उपसर्गोऽपिऽस्त्यन्तसमीप इति हि तदर्थः । नैषदोष इति । वर्णशून्यकालाऽभावः संहितेति भावः । सत्सप्तमीति । औपश्लेषिकाधिकरणस्य व्यवहिते वाधात्सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरण-सप्तम्यां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् । वस्तुतः उपश्लेषोऽप्यव्यवहितेऽस्त्येव, किंचिद्स्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति

च । ३ ‘उदधा’ ।

कटव्यवधानेऽपि भूमौ श्वेत इति च व्यवहारात् । ननु व्यवहिते इकोऽचः पूर्वत्वाऽभावेनाऽप्राप्ते निर्दिष्ट-ग्रहणं व्यर्थमत आह-व्यवहितेऽपीति । 'मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्र'मित्यादिव्यवहारादिति भावः । यत्र विषये इति । लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भावः । वस्तुतः संहिताऽधिकारो न कर्तव्य इत्यभिप्रायमिदं भाष्यम् । संहिताधिकार-प्रत्याख्यानं च तस्मिन्ने भाष्ये स्पष्टम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठी-प्रकृत्यर्थमिति प्रश्नः ॥

(उ०) किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्त-त्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह-किंनियमार्थमित्यादि ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगोऽ-
विशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं

पचत्योदनम् ॥*॥

तस्मिन्स्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगो-
रविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देव-
दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । ग्रामाद्देव-
दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । एवमिहापि
'इको यणचि' । दध्युदकम् । पचत्योदनम् ॥
उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि
परस्येति सन्देहः । 'तिङ्गितङ्' इति ।
अतिङ्गः पूर्वस्य, अतिङ्गः परस्येति सन्देहः ॥
इष्यते चात्राऽचि पूर्वस्य स्यात्, अतिङ्ग[ञ्च]
परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्य-
तीति नियमोऽर्थं वचनम् ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी । योगः
संबन्धः । तदयमर्थः [इकोयणचीत्यत्र] अच्युपश्लिष्टस्येको
यणा भाष्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एवं पूर्व-
स्मिन्नपि परः । तिङ्गितङ् इत्यत्रापि यथाऽतिङ्गन्तात्परं
तिङ्गन्तं भवत्येवं पूर्वमपि । तत्र षष्ठीप्रकृतिपक्षे षष्ठ्यनुव-
र्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयो-
रिति । युज्येते इति योगौ । कर्मणि घञ् । अचीति सत्स-

समीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । 'उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति न्यायादधिकरण-
ससमी कृता, न तु दिव्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दध्यु-
दकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं
निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं-पूर्वस्यैवाऽ-
नन्तरस्यैव भवतीति । द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्ति-
व्यवहितनिवृत्तिश्च । सन्देहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः ।
'न हि सन्देहादलक्षण'मिति न्यायात्पर्यायप्रसङ्गात् ।

(उ०) ननु 'पूर्वोत्तरयोर्योगयो'रिति भाष्यदर्शनेन
पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षस्याऽसम-
र्थत्वेन 'योगाऽविशेष' इति समासो न स्यादत आह-कर्मणि
षष्ठीति । तथाच क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाऽ-
विरुद्धः समास इति भावः । 'पूर्वोत्तरयोर्योगयो'रिति तु
फलितार्थकथनम् । अच्युपश्लिष्टस्येति । औपश्लिष्टेऽ-
धिकरणे ससमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणं-दध्युदेति ।
द्वितीयसूत्रोदाहरणं-पचत्येति । ननु नियमपक्षान्त्यष्टी-
प्रकृतिपक्षः प्रशस्तोऽनुवादोपाऽभावादत आह-तत्रषष्ठीति ।
भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आह-कर्मणीति
युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् सम्बन्धाऽविशेषादित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्ध-
द्वित्वाच्च द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् । सत्ससमीपक्षे-
पीति । 'यस्य च भावेने'ति ससमीति भावः । इदं चिन्त्य-
मित्याह-उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तित्वं च-
कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तिवत् । एतच्च 'तत्र
च दीयत' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ननु दिव्योगेति
सत्ससम्प्रा अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च 'आत्रलोप' इत्यत्र
निरूपयिष्यामः । पर्यायस्यैवापादाने बीजमाह-नहि युग-
पदिति । स्थानित्वे हि कार्यत्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च,
निमित्तत्वे च पाराध्येन गुणत्वं सत्त्वं च, तच्चोभयमेकदा
एकस्य विरुद्धमिति भावः । ननु 'सन्देह' इति भाष्योक्त्या
शास्त्रस्य मूलत्वमित्याभातीत्यत आह-सन्देहस्त्विति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

किं तर्हीति ? ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते, किं तत्र
पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्त्वित् परस्येति ? ॥

(प्र०) अथ यत्रेति । यथा बहुर्लोप इत्यत्र ।

युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वाऽसंभवात्प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमी

निर्देशः ॥*॥

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमी-
निर्देशो भविष्यति ॥

(प्र०) विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया पर-
त्वस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याऽभावा-
त्कथं विप्रतिषेधोऽत आह-सूत्रपाठेति । अत एवाग्रे
ब्रूमो ह्यत्रादिति त्रैपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि
कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

(प्र०) किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेष-
निर्देशस्यानवकाशत्वाद्वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उ०) विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
दिति । इदमुदाहरित्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत
एव 'डः सिः धुः' इत्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न श्रुतिः ॥

[प्रयोजनवार्तिकानि]

॥*॥ प्रयोजनमतो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे॥*॥

[अतो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे प्रयो-
जनम्] ॥ वक्ष्यति-तास्यादिभ्योऽनुदात्त-
त्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः इति ।
तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य
लसार्वाधातुकस्य, लसार्वाधातुके परत-
स्तास्यादीनामिति सन्देहः । तास्यादिभ्यः
परस्य लसार्वाधातुकस्य ॥

(प्र०) सन्देह इति । सन्दिहाच्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये-वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति ।
'तास्यनुदात्ते' इति सूत्रे । अभ्यस्तसिजर्थ इति । 'अभ्य-
स्तानामादिः 'आदिः सिज' इति सूत्रयोर्लसार्वाधातुक इति
सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ।

॥ * ॥ बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ * ॥

[बहोरिष्ठादीनामादिलोपे प्रयोजनम्]

१ कुतः स्यात् ।

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम्, इष्टेमेयः सु पर-
तो बहोरिति सन्देहः । बहोरुत्तरेषामिष्टे-
मेयसाम् ॥

(प्र०) इष्टेमेयःस्त्विति । तदा च बहुशब्दस्य
लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम् ॥

॥ * ॥ गोतो णित् ॥ * ॥

[गोतोणित् प्रयोजनम्] । गोतः परस्य
सर्वनामस्थानस्य, सर्वनामस्थाने परतो
गोत इति सन्देहः । गोतः परस्य सर्व-
नामस्थानस्य ॥

(प्र०) गोतो णिदिति । यदि गोशब्दस्य
णित्वं स्यात्तदा 'तिष्ठति गौ' इत्यत्र वचनसामर्थ्यादन-
ङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

(उ०) ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति षष्ठी-
दर्शनाण्डित्यनेनान्वयो न स्यादत आह-णित्वमिति ।
भावप्रधानो निर्देश इति भावः । गोतो णित्वे को दोष-
स्तत्राह-तिष्ठतीत्यादि ॥

॥*॥ रुदादिभ्यः सार्वाधातुके ॥ * ॥

[रुदादिभ्यः सार्वाधातुके प्रयोजनम्] ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य, सार्वा-
धातुके परतो रुदादीनामिति सन्देहः ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वाधातुकस्य ॥

॥ * ॥ आने मुगीदासः ॥ * ॥

[आने मुगीदासः प्रयोजनम्] । आस
उत्तरस्यानस्य, आने परत आस इति
सन्देहः । आस उत्तरस्यानस्य

॥ * ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ * ॥

[आमि सर्वनाम्नः सुट् प्रयोजनम्] ॥
सर्वनाम्न उत्तरस्यामः, आमि परतः सर्व-
नाम्न इति सन्देहः ॥ सर्वनाम्न उत्तरस्यामः ॥

॥ * ॥ घेर्ङित्याणनद्याः ॥ * ॥

[घेर्ङित्याणनद्याः प्रयोजनम्] । नद्या
उत्तरेषां ङिताम्, ङित्सु परतो नद्या इति
सन्देहः । नद्या उत्तरेषां ङिताम् ॥

२ इति-इत्यनयोः सूत्रयोः ।

॥ * ॥ याडापः ॥ * ॥

[याडापः प्रयोजनम्] ॥ आप उत्तरस्य
ङितः, ङिति परत आप इति सन्देहः ॥
आप उत्तरस्य ङितः ॥

॥ ॥ डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ॥ ॥

[डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यं प्रयो-
जनम्] ॥ डम उत्तरस्याऽचः अचि परतो
डम इति सन्देहः ॥ डम उत्तरस्याचः ॥

(प्र०) डमो ह्रस्वादिति । डमो डमुडागमे सति
'कुर्वन्नास्ते' इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो-
ऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ॥

(ड०) पदस्य चैक इति । व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्ति
पक्षेऽप्येवंविधप्रयोगसाधनार्थं व्याख्यानमिति भावः ।
यद्वाऽन्तश्चङ्स्यावयववाचित्वेनेदृशे विषये जातिग्रहणाऽसंभव
एवेत्याहुः ॥

[विप्रतिषेधानुपपत्तिवार्तिकम्]

॥ * ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाश-
त्वादाविप्रतिषेधः ॥ * ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
द्युक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवाऽङ्गं कृत-
सामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति
कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

(प्र०) विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमी-
निर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात्कचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाश-
त्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोध-
यिष्यतीति भावः ॥

(ड०) 'डः सि धु' इत्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह—
पूर्वोपात्तेष्विति । बहोरिति पञ्चमी अचरितार्था । अत
प्येष्टादिषु षष्ठी । अत एव 'भू च बहो'रिति पृथङ्निर्देश-
श्चरितार्थः । गोत इत्यादौ 'सर्वनामस्थाने' इति सप्तमी पूर्वत्र
चरितार्था । गोशब्दस्य शित्ववैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र
गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् बोधः । वदादिभ्यः सार्वधा-
तुक इति, सार्वधातुक इति 'किञ्चः सलोप' इत्यादौ चरिता-
र्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सत्य लोप इत्यर्थः ।
'आमि सर्वनाम्' इत्यामीति श्रेष्ठ इत्यत्र सावकाशम् ।
'डम' इति सूत्रेऽचीति मध्य डञ् इति सूत्रे चरितार्थम् ।

१ कृतं स्यात् । २ कचिच्च ।

भाष्ये-पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतीत्यस्य बह्वान्स्वार्थे
एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥

• [एकदेशिनःसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ * ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र
पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्त-
व्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य
षष्ठी कर्तव्या ॥

(प्र०) यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः ।
प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः ॥

(ड०) भाष्ये एकदेशी प्रौढाह-यथार्थं वेति । तत्र
अर्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह-यथाविषयमिति ।
प्रदेशेष्विति । प्रागुक्तेष्वित्यर्थः । भाष्ये-पूर्वस्य षष्ठी-
ति । पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः ।
एवंचोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(ड०) तत्र तत्र सप्तम्यन्तषष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं
मत्वेतर एकदेशी आह-स तर्हि ॥

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिर्भविष्यति-
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी, तस्मादि-
त्युत्तरस्य षष्ठी [ति] ॥

(ड०) स एकदेशी प्रौढाह-न कर्तव्यः । अनेनै-
वेति । षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी । उभयोः प्रकल्प-
कत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यमे इति च । निर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठीति । पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी
तद्वोधकपदे भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरस्येत्यपि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति ॥

[प्रकल्पकपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रकल्पकमिति चेन्नियमाऽभावः ॥*॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याऽभावः ।

२ इति कचिच्च ।

उक्तं चैतत्-नियमार्थोऽयमारम्भ इति ॥

(प्र०) प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकृतिः क्रियते । यत्र षष्ठीस्ति-
'इको यणचि'त्यादौ, तत्रानेन नियमो न क्रियते ।
नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते, येन षष्ठीप्रकृतिस्तस्या
नियमश्चेति भावः ॥

(उ०) नहीति । आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

[अपरदूषणभाष्यम्]

प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्प-
काः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ गुतिजि-
ह्वयः सन् । 'गुतिजिह्वयः' इत्येषा पञ्चमी
'स'न्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-
'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥

[तद्वाचकभाष्यम्]

अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनि-
र्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव
भविष्यति ॥

[पददेशिनस्तत्साधकभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । [तत्रै] इत्संज्ञा न प्रक-
ल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्र०) इत्संज्ञेति । आदेशस्थोपदेशाऽभावात्त-
स्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकाल एव
निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा
नास्ति ॥

(उ०) इतर एकदेशी उपदेश इति हलन्त्यमिश्रयत्रानुवर्तत
इति मत्वाह-इत्संज्ञेति । तस्याचष्टे-उपदेशाभावा-
दिति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेशस्यो-
च्चारणाऽभावादित्यर्थः । ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनु-
मीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत आह-स्थानी चेति ।
यदा धातोः प्रत्ययस्तदानोभेदादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि
प्रतोक्षते । यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्संज्ञेत्याभिमानः
एकदेश्युक्तिवादनं नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥

[प्रकल्पकक्षेदोपान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रकृतिविकाराव्यवस्था च ॥ * ॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रक-
ल्पते-इको यणचि । अचीत्येषा सप्तमी
यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-त-

स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) यणिति प्रथमाया इति । ततश्चेकः
स्थाने यण लभ्येत । इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽ-
प्यन्य इत्यभिमतता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् ॥

(उ०) ततश्चेति । पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्व
एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भावः ॥

॥ * ॥ सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र

षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ * ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी
प्राप्नोति । 'तास्यादिभ्यः' इत्येषा पञ्चमी-
लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रक-
ल्पयेत्-तस्मादित्युत्तरस्ये'ति । तथा लसा-
र्वधातुक इत्येषा सप्तमी 'तस्यादिभ्यः' इति
पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्ये'ति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तत्रोभय-
कार्यप्रसङ्गः' ॥ उभयोः कार्यं तत्र प्राप्नोति ॥

(प्र०) उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाऽभावा-
द्योगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति ॥

(उ०) विरोधाभावादिति । स्थानिभेदादित्यर्थः ।
अत एव विप्रतिषेधाऽप्रवृत्तिः । यद्यपि कार्यत्वनिमित्तत्वे युग-
पद्विरुद्धे, तथाप्येकदेश्युक्तित्वात्तन्तनिर्भरः कार्य इति
बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-प्रकल्पक
मिति चेन्नियमाऽभाव इति । माभून्नियमः ।
सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते, पञ्चमी-
निर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे
परस्य । नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य
कार्यं भवितुं, नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥

(प्र०) मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रकृत्यैव तत्फ-
लस्य लब्धत्वादिति भावः । यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ
प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यणचि, तत्रापि पूर्व-
स्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते ॥

(उ०) यत्र त्वस्तीति । तस्मिन्नित्यस्य बहुविषय-
त्वलाभाय विषयभेदेन भेदात् कचित्पूर्वस्य षष्ठाति विधि-

परम्, कचिन्नियमार्थपरमित्यर्थः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्यु’रिति । सन्तु प्रकल्पिकाः ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—‘गुणिज्जिह्वः स’ञ्जित्येपा पञ्चमी सञ्जिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ॥

[परिहारस्मारणभाष्यम्]

परिहृतमेतत्—न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति ॥

[परिहारनिरासस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत, उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते’ इति ॥

[परिहारस्थापनभाष्यम्]

स्यादेव दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र[तु]खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्र०) कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्रएवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे स शब्द एव सञ्चित्कार्यं लभत इत्यर्थः ।

(उ०) सूत्र एवेति । षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्त-रङ्गताश्च उपदेशोत्तरकालं सूत्र एवेत्संज्ञा । कार्यं तु प्रयोग एवेति भावः । एवं च निरनुबन्ध[क]स्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्तदादेशस्य कुतः सानुबन्धकतेति तात्पर्यम् । भाष्ये उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यत इति । एवं च त्वदुक्तिर्याहतेति भावः ।

[परिहारान्तरभाष्यम्]

अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रकृत्या भवितव्यम् । यदा चोत्पन्नः सन्, तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकृतिर्न भविष्यति ॥

(प्र०) अथ वेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराऽभावाच्चास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः ॥

(उ०) ह्युक्त्यसूत्रे उपदेशपदाऽसंबन्ध एवेति तत्सूत्र

१ इतिः कचिन्न । २ कचिन्न । ३ एवं च—तत्रैवेत्संज्ञायां च ।

वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह—अथवेति । परत्वविशिष्टस्येति । अनुत्पत्तौ धातोः परस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । उपक्षणादिति । ‘पञ्चम्या’ इति शेषः । प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । पुनः प्रकृतौ मानाऽभावादिति भावः

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

यदप्युच्यते ‘प्रकृतिविकाराव्यवस्थाचे’ति । तत्रापि कृतौ प्रकृतौ षष्ठी इक इति, विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति, तत्र प्रकृत्या भवितव्यम् ॥

(प्र०) प्रकृतौ षष्ठीति । ‘इको यणचि’ति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनाच्चास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षया अभावादित्यर्थः ॥

(उ०) अपेक्षया इति । श्रुतयोः संबन्धाऽभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यपेक्षा । न च प्रकृते तथा । लिङ्गाच्छ्रुतेर्वलीयस्त्वादित्यर्थः ।

अथ वाऽस्तु तावदिको र्यणचीति यत्र [चं]नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येपा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये’त्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति ।

(उ०) भाष्ये—अथवाऽस्तु तावदिति । प्रथमा-षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्प्रथमत इत्यणोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु । तत एतत्सूत्रबलायणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । यत्र नाम सौत्री षष्ठी, यदि चेदानीमिति । यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तु—प्रकल्पयत्वित्यर्थः । परस्विदं प्रीत्या । ‘अथवा नानुत्पन्ने सनो’ति प्रागुक्त्यायात् ‘गाकुटादिभ्य’ इत्यादौ षष्ठीप्रकृत्यापि न दोषः, इति परत्वस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् ।

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः’ इति । [नैवं दोषः] । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवतः’ इति, यद्य‘मेकः पूर्वपरयो’रिति पूर्वपर-ग्रहणं करोति । [तस्मिन्निति निर्दिष्टे] ॥

(प्र०) यद्ययमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्पर-

४ एवं च तत्र तदनुत्पत्तौ च । ५ ‘अत्रापि’ । ६ ‘यणिति’ ।

षष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वाधातुकस्य लसार्वाधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाहुण इत्यादावपि तथैव प्रकृतिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत्षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । 'दीर्घाच्छे तुग्भवती'त्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात्, 'सुराच्छाये'त्यादेर्वा ज्ञापकादीर्घस्यैव तुग्भवति, न तु च्छस्य ॥ [तस्मिन्निति]

(३०) यद्यपि युगपत् प्रकृतिविरोधान्न संभवति, तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति—नोभे इत्यादिना । तथैव प्रकृतिरिति । अवर्णादच अवर्णास्याऽचक्ष्वैको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननूभयोः प्रकल्पकत्वाऽभावेऽपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमन्त आह—तत्र परत्वेति । 'डः सि धु'दित्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः । ननु दीर्घादिति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च च्छकारे षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह—दीर्घाच्छे इति । सुराच्छायेति । षडागते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिरन्तरमिदम् तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोऽप्यासः । युक्तश्च तथा पाठः, वैकल्पिकेपु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् । [तस्मादित्युत्तरस्य] ।

स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६७

(प्र०) स्वं रूपं शब्द । स्वरूपस्य पर्यायाणां गां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिमेष्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाऽभावाद्भिन्नन्तरशेषभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याग्यशक्तियुक्तश्चार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाऽभिज्ञाशब्दत्वादिकं शुक्सारिकापुरुषोदीरितभिज्ञशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते । तत्र व्यक्तोः सामान्यं सञ्ज्ञा, सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते, सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः ॥

(३०) स्वरूपम् । स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषांचिकायाणां प्रसंभवात्तद्वाचकशब्दमात्रग्रहणविति भावः । भव्ये स्थिति । शब्दस्य स्वरूपमिह ग्राह्य-

त्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गम्, यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन 'जनपदे' 'अपत्य' मित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिरत आह—विध्यन्तरेति । न हि स्वरूपमित्यस्याग्नेर्दंगित्यादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवतीति भावः । भाष्यकारोऽप्याह—रूपं शब्दस्य संज्ञेतीत्ययमेव पक्षो युक्तः । ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थसंभवाच्चार्थस्यापि प्रतीतो तत्र कार्याऽसंभवे ढगादयः पर्यायादिभ्योऽपि दुर्बारा इत्यत आह—देवदत्तादयश्चेति । नियमार्थत्वमुपपादयति—सर्वार्थेति । एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः । शक्तियुक्त इति । शक्त्याश्रय इत्यर्थः । सर्वशब्दप्रत्याग्यशक्तिरिति । प्रत्याग्यत्वे शक्तियुक्त इत्यर्थः । अनेन नियमद्वयं दर्शितम्—अनेन शब्देनाभेदार्थो ग्राह्यः, अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तन्नाऽस्मदादिज्ञानविषयः । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याऽज्ञानात् । किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्याऽसंभवेव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात् प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थाग्नियमः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः, आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तेरकारादिशब्देर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित् । ननु रूपरूपिणोरेव भेदाऽभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना, संज्ञासंज्ञिसंबन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह—रूपेति । सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह—शुकेति । न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् । तात्त्वादिभ्यापाररूपस्योच्चारणस्याऽश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवक्तृविशेषानुमानानापत्तेः, उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः, वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति भावः । ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टम्, न चेह तदित्यत आह—तत्रेति । स्वशब्दो व्यक्तिबोधक आसीत्येन । एवं च शब्दस्य—तत्तज्ज्ञातिविशिष्टस्य, स्वं—व्यक्तिः, रूपं—सामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः । 'शब्दस्य रूप'मित्युद्दिश्य 'स्व'मित्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः, सामानाधिकरणस्य चोपपत्तिः । न चानयोः पक्षयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह—व्यक्तिरिति । व्यक्तिद्वारेणेति । सामान्यस्य ढगादिभिः साक्षात्परोपर्याऽसंभवादिति भावः ।

['आक्षेपभाष्यम्]

'रूप'ग्रहणं किमर्थम् । न 'स्वं' शब्द-

१ तत्रेति । रूपशब्दस्य तदर्थकत्वे इत्यर्थः । २ प्रत्याग्यत्वरूप-शक्त्यर्थः । ३ ह्यर्थ—सर्वे सर्वार्थवाचकाश्चकथा । ४ कचिन्न ।

स्याशब्दसंज्ञा भवती' त्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति । नह्यन्यत्स्वं शब्दस्याऽस्त्यन्यदतो रूपात् ? ।

(प्र०) रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते । अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते । अनुकरणशब्देषु नार्थः प्रतीयते । साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात् । न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं, संज्ञित्वे चाऽर्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः ॥

(उ०) 'रूपग्रहणं किमर्थं'मिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिग्राह्या व्यक्तिर्वा । शब्दस्य स्वं स्वीया जातिव्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । उच्च इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितरय स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्थ संज्ञीत्यर्थ इति केचित् । भाष्ये-रूपं शब्दस्य संज्ञेत्यत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः, कर्मव्युत्पत्तः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्याऽसङ्गतेः । नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा, किंतु बोध्य एवेति बोध्यम् । तत्रात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपरयैव कथं परिग्रह इत्यत आह-प्रतीताविति । उपदेशः-संबन्धग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं-प्रथमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या । अद्वैत्यत्वमुपपादयति-अनुकरणेति । शब्दमात्र तात्पर्यकोच्चारणरयैवानुकरणत्वात् । अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेयाप्याह-नचार्थ इति । शब्दादिमानामेवावर्तिनोत्वेन संज्ञात्वात्तादृशसंज्ञायाऽव्यवहाराच्चेति भावः । ननु स्वशब्दस्याऽभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह-संज्ञित्वे चेति । लोकेत एव सिद्धेरिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-अस्त्यन्यद्रूपात्स्वंशब्दस्येति ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ अर्थः ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्ये'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

(प्र०) एवं तर्हि । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकम् । सति तु व्यावर्त्यं तत्रैवोपक्षयाच्च ज्ञापकं स्यात् । अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'को'इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । 'यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते, यथा वर्णग्रहणेषु

टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ॥

(उ०) ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः । नन्वन्यस्य स्वीयस्य सत्त्वेन तज्ज्ञापकस्यैव रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्याल्लभ्यते । एवं च शास्त्रेऽर्थस्याऽग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत् स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात् । एवं चाधिकसङ्ग्रहाथं रूपग्रहणम् । रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादिन्यायबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् । तत्रोभयानुग्रहाय सति संभवेऽर्थवन्तो रूपस्य ग्रहणम् । असति तु केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणम् । तदाह-यत्रचार्थवतेत्यादि । अथोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

(प्र०) किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ शब्देनार्थगतेरर्थं [कार्यं] स्याऽसंभवात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपे-

वचनम् ॥*॥

शब्दबोध्यारितेनार्थो गम्यते-गामानयदध्यशानेत्यर्थं आनीयते ऽर्थश्च भुज्यते । अर्थे कार्यस्याऽसंभवात् । इह च व्याकरणे अर्थं कार्यस्याऽसंभवः । 'अग्नेर्दग्नि'ति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यःपरो ढकर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थं कार्यस्याऽसंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भयः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति । तज्ज्ञान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्भिभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति । व्याकरणेऽपि पञ्चुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्दग्नितादां त्वर्थस्य प्रत्ययेन पीर्वापर्यासंभवात्साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्या-

दिति सूत्रारम्भः । संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञा-
सम्प्रत्यय उच्यते ॥

(उ०) इह योग्यतेति । योग्यता-बोधजनकता-
रूपा, तया लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यतालक्षणः-शक्तिः,
तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाबोधनत्वलक्षणगुणयोगाद्गोप्या
वृत्त्या वा संबन्धपदव्यवहार्यत्वमिति बोध्यम् । इत्यथे
पूवेति । अर्थे कार्यस्य संभवादिति भावः । ननु संज्ञा-
विधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह-संप्रत्यय
इति । भावेऽङ्गिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्त-
स्मादर्थनिवृत्तिः ॥*॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कार-
णम् ? 'शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः' । [शब्द-
पूर्वको ह्यर्थस्य संप्रत्ययः] । आतश्च शब्द-
पूर्वकः । योऽपि ह्यसावाह्यते नास्ति ।
नाम चे यदनेन नोपलब्धं भवति, तदा
पृच्छति- 'किं भवानाहे'ति । शब्दपूर्वक-
श्चार्थस्य संप्रत्ययः ॥ इह च व्याकरणे शब्दे
कार्यस्य संभवः, अर्थेऽसंभवः । 'तस्मादर्थ-
निवृत्तिः' । तस्मादर्थ[स्य]निवृत्तिर्मविप्यति ॥

(प्र०) नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति,
न सत्तामात्रेण, चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयम-
वगमयन्ति । अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये कश्चिदयोग्यत्वात्
प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते, न तु
विप्रकृतं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति ।
अस्य-उपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः ।

(उ०) नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूप-
स्यैव ग्रहणमत आह-शब्द इति । तथा च प्रथमप्रतीत-
त्वरूपकारणादुद्धारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ।
शब्दपूर्वक इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यास-
त्येति । अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवा-
र्थेऽसंभवे कार्यं, न तु तत्पर्यायादिविधिति भावः । अर्थे कार्य-
संभवे तु तस्यैव । एवं चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथात्यागे माना-
ऽभावादर्थव्यवहारिभाषाणि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् ।
एवं चैतद्व्यायानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुग्रहायेति
बोध्यम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्र-
योग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह-अस्योपल-

ब्धुरिति । श्रोतुरित्यर्थः । भाष्ये-शब्दपूर्वको हीति
हिः प्रसिद्धवर्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह-आतश्चेति । एवं च
शब्दस्यार्थप्रतीतो कारणत्वादर्थे कार्योऽसंभवे तद्बोधकारणत्वेनो-
पस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । इदानीं तत्तच्छब्दजन्या-
र्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थेऽसंभवे
इत्याह-शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणकक्षार्थविशेष्यकः
प्रत्यय इत्यर्थः । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमा-
दृते' इति भावः । चकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् ।
भाष्ये-तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । अर्थवाचकशब्दान्तर-
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

[प्रयोजनदक्षिभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्- 'अशब्दसंज्ञेति
वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्- 'दाधा ध्वदाप'
'तरसमपौ घः' इति ॥

(प्र०) अशब्दसंज्ञेति । न्यायात्स्वरूपग्रहणे
मिदं शब्दमंज्ञायाम् स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिद-
मित्यर्थः । अन्यथापमर्गे घोः किरिति किं प्रत्ययो
घोर्धातोः शब्दार्थात्स्याज तु दाधाभ्यः । 'कुमारीघ'
इत्यत्र घ षपेति ह्रस्वः प्रसज्येत । ई ह्रस्वघोरित्यत्र तु
युशब्दस्याऽऽकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उ०) फलान्तरं शङ्कते-इदं तर्हीति । एवमर्थ-
मिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंश-
स्यानुवाद इत्यर्थः । किं प्रत्यय इति । नचैवं 'पेष्वासावा-
हनधिषु चे'ति धिग्रहणं न्यर्थं स्यात् । न हि दाधातोः
किं विना उदकस्य ध्युत्तरपदत्वं संभवति । तत्र हि 'कर्मण्य-
धिकरणे चे'ति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् । उपलक्षण-
मिदं सनि मीमाषु नेगदेत्यादौ घुधातोर्ग्रहणं स्यादिति
बोध्यम् । कुमारीघ इति । नन्वयं षष्ठातत्पुरुषः कर्मधारयो
वा, उभयथापि नात्र प्राप्तिः, तत्र 'क्षिया समानाधिकरण'
इत्यनुवृत्तेरिति चेत्, न । षोऽस्यस्याः सा घा, कुमारी घा
अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थात् । 'घादिषु ह्रस्वत्वं पुं-
स्त्रावादिप्रतिषेधेनेत्युक्तं पुंस्त्वं बाधित्वा ह्रस्वप्राप्तिरेत्या-
शयात् । पुंसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत आह-ई
इच्छीति । घसंज्ञापि 'किमेति ङ्ययघा'दित्यादौ चरितार्था ।
तत्र हि तिङ्न्तात्परान्वधान्तप्रातिपदिभासंभवादिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ [शब्द] संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचन-
प्रामाण्यात् ॥*॥

[शब्द] संज्ञा प्रतिषेधश्चाऽनर्थकः ॥
शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न
भवति ? ॥

‘वचनप्रामाण्यात्’ । शब्दसंज्ञावचन-
सामर्थ्यात् ॥

(प्र०) वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञि-
प्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
न भविष्यति ॥

(उ०) प्रदेशेष्विति । सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः । संज्ञा-
वचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात्प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्य-
भिप्रायः । न चेहल्यघोः किमेत्तिडव्ययवेत्यत्र तयोश्चारिता-
र्थम् । तावन्मात्रफलकत्वं तत्रैव दाधाग्रहणं तरतमम्ग्रहणं च
कुर्यादिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनसाधक्युक्तिभाष्यम्]

ननु च वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्र-
त्ययः स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः ।

(प्र०) ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा
सङ्ख्याकर्मकरणदिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च
प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् ॥

(उ०) उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चा-
ऽनुग्रहायोभयगतिरिति भावः । सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘शब्दसंज्ञायां न स्वरूप-
विधिर्भवतीति यदर्थ-’णान्ता षडिति
षकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति ।
इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारा-
न्तायाः सङ्ख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्,
स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः ॥

[शापकनिरासेन प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि षकारान्ता
संज्ञाऽस्ति ॥ का तर्हि ? ॥ ङकारान्ता ॥

(प्र०) नहीति । ‘षड्घो छ’गित्यादावुच्चारितेति भावः ।
का तर्हीति । तत्र ङकारान्तः शब्द उच्चारितो
जशशोश्च षकारान्ताल्लुक्कर्तव्यः । षण्णामिति च नृत् ।

(उ०) षड्वयइति । भाष्ये-संज्ञाशब्दो बोधक-

परः । न हि षकारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति
भावः । षकारान्तादिति । जशसोलुक्ः प्राग् जशत्वा-
ऽभावात् ष पञ्च तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न
ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

असिद्धं जडत्वं, तस्याऽसिद्धत्वात्षका-
रान्ता

(प्र०) असिद्धमिति । ङकारान्तः श्रूयमाणोऽपि
डत्वस्याऽसिद्धत्वात्षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भवि-
ष्यतीत्यर्थः

(उ०) ङकारान्त इति । ष उत्तरयोर्जशसोरिति
स्वरूपग्रहणेन लुकि वार्थे जडत्वमसिद्धमिति भावः ।
तत्रापि संज्ञामुत्प्रे दान्तोच्चारणात्षड्भ्य इत्यादौ ङत्वाऽसि-
द्धत्वेनैव निर्वाहः । संहितापाठेन दान्तस्य संज्ञात्वे ‘षट्-
चतुर्भ्य’ इत्यत्र चत्वाऽसिद्धत्वाभावइत्यकमिति तात्पर्यम् ॥

[प्रयोजनदर्शिभाष्यम्]

॥*॥ [मन्त्रार्थम्] ॥*॥

मन्त्रार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे,
ऋचि, यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे
ऋकशब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् ॥

(प्र०) मन्त्रार्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा ।

(उ०) णान्तेत्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां न
स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयितुं, न तु शब्दपदार्थके इत्या-
शयेनाह भाष्ये-मन्त्रार्थमिति ॥

[तन्निरासवार्तिकम्]

॥*॥ मन्त्रार्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्या-

दर्थगतेः सिद्धम् ॥*॥

मन्त्रार्थमिति चेत् । तन्न ॥ किं कार-
णम् ? ॥ [‘शास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धं’] ।
शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते, मन्त्र-
शब्दे ऋकशब्दे च यजुःशब्दे च तस्य
कार्यस्य सम्भवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादि-
सहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति
साहचर्यात् ॥

(प्र०) शास्त्रसामर्थ्यादिति । ‘देवसुत्रयो’रि

त्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते । न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवाऽर्थस्यावगमात् ॥

(उ०) शब्दानुविद्धस्यैवेति । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते' इति इयुंक्तेरिति भावः । तद्वोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ सित्तद्विशेषाणां [च] वृक्षाद्यर्थम् ॥*॥

सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'तद्विशेषाणां ग्रहणं भवती'ति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ 'वृक्षाद्यर्थम्' । 'विभाषावृक्षमृगे'-
ति । मृक्षन्यग्रोधं मृक्षन्यग्रोधाः ॥

(प्र०) सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस्-मृगसित्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं । नुन्यजानी-
यानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते । पर्यायाणां च युग-
पत्प्रयोगाऽभावात्सामान्यविशेषाणां चार्थाऽभावात्सामा-
न्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्वग्रक्षमिति द्वन्द्वाऽभा-
वाद्विशेषाणामेव मृक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् ॥

(उ०) चाऽर्थाभावमुपपादयति—सामान्यशब्देनेति ।
एवं च पदार्थभेदाऽभावात्साहित्यरूपचार्थाऽसम्भव इति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकानि]

॥*॥ पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥*॥

पिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं
भवति स्वस्य च रूपस्ये'ति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ 'स्वाद्यर्थम्' ॥ 'स्वे पुषः' । स्वपोषं
पुष्यति । रैपोषम् । धर्नपोषम् । विद्यो-
पोषम् । गोपोषम् । अभ्वपोषम् ॥

(प्र०) पितृपर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात्
स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव ॥

॥*॥ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥*॥

जिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भव[ती]ति ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'राजाद्यर्थम्' । 'सभा

राजामनुष्यपूर्वा' । इनसभम् ईश्वरसभम् ॥
तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणां
च न भवति—पुण्यैर्मित्रसभा, [चन्द्रगुप्त-
सभा] ॥

(प्र०) जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः ।
'अराजे'ति पर्युदास आश्रीयते । तेन राजशब्दसदृ-
शानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उ०) पर्युदास इति । कश्चित् 'अराजे'ति च्छे-
दाऽभावात्, किंच राजशब्दः शब्दपरः, मनुष्यशब्दश्चार्थऽपर
इति दुर्लभं स्यात् । किंच भमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्या-
याणामेव ग्रहणं स्यादितिदं वाचनिकमेवेत्याह ॥

॥*॥ सित्तस्य च तद्विशेषाणां च
मत्स्याद्यर्थम् ॥*॥

सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं—
'तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चे'ति ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'मत्स्याद्यर्थम्' ॥ 'पक्षि-
मत्स्यमृगान्हन्ति' । मात्सिकैः । तद्वि-
शेषाणां—शाफरिकः । शाकुलिकः । पर्याय-
वचनानां न भवति—अजिह्मान्हन्ति [अनि-
मिपान् हन्तीति] ॥ अस्यैकस्य पर्याय-
वचनस्येप्यते—मीनान् हन्ति—मैनिकः ॥

(प्र०) सित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव ।
मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणोस्तु पिद्धिर्देशस्तत्फल-
लाभार्थः कर्तव्यः । अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव

(उ०) आद्यन्तो विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह—
मृगेति । एवं च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः १।१।६८

[प्रश्नभाष्यम्]

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) अणुदित् । अप्रत्यय इति किमर्थमिति ।
किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधः, उत यः
प्रतीयते विधीयत इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति
प्रश्नः ॥

(उ०) अणुदित् । किं यस्येति । नाक्षेपोऽयम्,
किंतु विशेषनिश्चासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः ।

किमर्थमित्यत्राऽर्धशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘सनाशंसमिक्ष उः’ ‘अं सांप्रतिके’ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अत्यल्पमिदमुच्यते-अप्रत्यय इति ।
‘अप्रत्ययादेशाटित्किन्मितः’ इति वक्तव्यम् ।
प्रत्यये-उदाहृतम् ॥ आदेशो-‘इदम् इह’
इतः, इह ॥ टिति-लविता, लवितुम् ।
किति-बभूव । मिति-हे अनङ्गन् ॥

(प्र०) इत इति । विशेषविहितत्वात्त्यदायत्वं
बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति । बभूवेति । अनुना-
सिकः प्राप्नोति । अनङ्गञिति । आमपि पक्षे प्राप्नोति ।

(उ०) नन्विदमः परत्वात्त्यदायत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पर-
रूपेऽर्धतृतीयमात्रस्य सवर्णग्रहणेऽपि नाऽन्तरतम आदेशः
सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतापेक्षया दीर्घ-
पुनयोरन्तरतमत्वाच्चे एव भविष्यतः । ह्रस्वोच्चारणं तु
लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम् । एवं तर्हि परत्वाद्वलि लोपे
मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति, तत्र नाऽऽपीति वर्त्तते
फलाऽभावादत आह-विशेषेति । येन नाप्राप्तिन्यायादिति
भावः । शार्दीनां चोददेशे एवेत्संज्ञालोपयोरन्तत्वेन सवर्ण-
ग्रहणप्रसक्तिः । अनुनासिक इति । ‘पक्षे’ इति शेषः ॥

[परिहारभाष्यम्]

टितः परिहारः-आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति-‘न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति
यद्यं-ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति ॥

(प्र०) यद्यमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य
इति नियमाऽभावादिति भावः ।

(उ०) नियमार्थं तत् स्यादत आह-ग्रहेरेवेति ।
‘वृत्तो वे’त्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु
यथा ‘द्विसङ्ख्ये’ इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं तद्धि-
तार्थेति, एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं वृत्तो
वेति स्यादिति चिन्त्येवा व्याख्या । तस्मादिधेयसङ्कोच-
स्याऽन्याव्यस्ताञ्च तथा नियम इति भावः ॥

[परिहारनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्
स्यात्-‘ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवे’ति ॥

(प्र०) नियमार्थमिति । ग्रहोर्दीर्घ एव, न ह्रस्व

इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः ॥

[परिहाराय ज्ञापकान्तरभाष्यम्]

यत्तर्हि ‘वृत्तो वे’ति विभाषां शास्ति ॥

(प्र०) वृत्तो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो
मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? । एवं
तर्हि ‘वृत्त’ इत्यत्रापि अलिटित्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घ-
निषेधादन्यत्र उभयस्मिन्सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीदृ
इदं ग्रहणाऽभावस्य ॥

(उ०) ववरिथेति । ववर्येति छन्दसि इडभावनिपात-
नाद्भाषायां कृसृष्टृस्त्विति इटप्रतिषेधो न । अलित्येव
वृत्तो वेत्यर्थाल्लिटि ह्रस्व एवेति भावः । वाग्रहणमिति ।
अत एव भाष्ये-‘यदिभाषां शार्दी’त्युक्तम् ॥

[अप्रत्ययश्रितपुंदासवैयर्थ्याय परिहारभाष्यम्]

सर्वेधौमेष परिहारः-‘भाव्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणं ने’त्येवं भविष्यति ॥

(उ०) भाष्ये-भाव्यमानेनेति । ईयं च जातिग्रहण-
प्राप्तं, गुणाऽभेदकत्वप्राप्तं चाऽनणसाधारण्येन प्राप्तं सवर्ण-
ग्रहणं वारयितुमावश्यकोति भावः ॥

[संज्ञापरत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यभाष्यम्]

प्रत्यये भूयान् परिहारः-अनभिधाना-
त्प्रत्ययः सवर्णान् ग्रहीष्यति । यान्हि
प्रत्ययः सर्वग्रहणेन गृहीयान्न तैरर्थस्या-
भिधानं स्यात् । अनभिधानाञ्च भविष्यति ॥

(प्र०) प्रत्यये भूयानिति । साधारणश्चाऽसाधार-
णश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता, येनार्थं
प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घपुनयोरर्थस्याभिधा-
नमस्ति ॥

(उ०) साधारणश्चेति । भूयानित्युक्तिर्नानुपूर्वाऽनेक-
समाधानाभिप्राया, किंतु सूत्रोक्ताऽप्रत्ययग्रहणमपेक्ष्यते ।
भूयानिति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्यासेऽपि न विरोध इति
भावः । नन्वस्य ज्ञावित्यादाविधायोभिधानाऽसमर्थस्यापि
सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत आह-प्रत्यय इतीति । प्रत्यय-
विधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययस्त्वमेष्टव्यम् । तच्चान्व-
यत्वात्संभवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-इह केचित्प्रती-
यन्ते, केचित्प्रत्याप्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते

दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद्ब्रूयात्-प्रत्याय्य-
मानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति, तावद्-
प्रत्यय इति ॥

(प्र०) ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते
अगादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैर-
प्त्वादीर्घानां ग्रहणात् । तत्राऽऽन आ विभक्त्यावित्यत्रा-
कारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अप्त्वादाकारो
रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिप-
द्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याऽप्रत्याय्यमान
इत्यर्थः । अन्तर्भावित्यर्थोऽदितेः कर्मण्यज्जिधानात् ॥

(उ०) उच्चार्यन्त इति । उच्चारणं चाऽत्र साक्षा-
च्छब्देन बोधनं विवक्षितम् । अतोऽणादिशब्दप्रतीयमाने-
कारादिभिः सवर्णानां ग्रहणं सिद्धम् । ह्रस्वैर्गृहीतैरिति ।
'प्रकृतसूत्रस्थाऽप्यदेने'ति शेषः । ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा
पवाऽण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह-यथैवेति ।
न चाक्षरसमास्राधिकविषयकः प्रतिषेधः । प्रत्याय्यमान-
विषयं तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति
वाच्यम् । तथा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य
कुमार्यावित्यादावप्राप्ते 'दीर्घाज्जुसि चेत'ति प्रतिषेधोऽनर्थकः
स्यादिति भावः । एवं च वर्णसमास्रायपठितानामेव ग्राह-
कत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् ? ॥

[प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

ह्रस्वम् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

यक्षाधिक्यान् ग्रहीष्यति ॥

(प्र०) यक्षाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे
अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमु-
भयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितम् । न्याय्य एवात्र
परिहारो विधास्यते ॥

(उ०) उभयार्थ-ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवं च
यक्षाधिक्यमेवाऽसिद्धमिति भावः । न्याय्य एवेति ।
अनण्वादित्ययमित्यर्थः ॥

[तत्स्थापनभाष्यम्]

सूतं तर्हि गृहीयात् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

अनण्त्वाच्च ग्रहीष्यति ॥

(प्र०) अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहार-
सन्निविष्टा एव गृह्यन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादनि-
ष्पादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराऽभावाच्च । अत्र सूत्रे अकारा-
दिभिराकारादीनां ग्रहणाऽसम्भवोऽन्येषु प्रदेशेष्वनेन
सूत्रेणाऽकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि
लभन्ते ॥

(उ०) यदुक्तं-यथैवेति तत्राह-अत्रहीति ।
स्वात्मनि क्रिया-स्वस्मिन्प्रवृत्तिः । विरोधे हेतुमाह-
अनिष्पादादिति । अर्थाऽबोधादित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति
प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-
'भवत्येषा परिभाषा 'भाव्यमानेन सव-
र्णानां ग्रहणं नेति ॥

(प्र०) भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत
इति यौगिकस्याऽत्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(उ०) नन्वल्पविषयेणाऽप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषय-
परिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह-प्रतीयत
इति । भाष्ये-ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ।
अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थम् । अणित्यस्य च
नाऽत्र सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत
एकदेशानुमतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याक्षरार्थः ।
विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगाऽदृष्ट्या कैयटोक्तं
चिन्त्यम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात्
सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(उ०) आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेष्वस्य च्वावित्या-
दिषु चेत्यर्थः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अण् सवर्णस्येति स्वरानुनासिक्य-
कालभेदात् ॥*॥

अणसवर्णस्येत्युच्यते । स्वरमेवादानु-
नासिक्यमेवात्कालभेदाच्चाणसवर्णान् गृही-

यात् । इष्यते च-ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्त-
रेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ।

(प्र०) अणसवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याऽविचार-
यिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य
ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) नेयमुदिदिपया शङ्का, नुत्वादिजातौ मानाभावेन
तस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह-उदिदिति । कालादिभि-
न्नस्येति । एकोऽवर्णः, उदात्तत्वादिकं ध्वनिगममितिपक्षेऽपि
उपाधिभेदभिन्नत्वाद्वहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ता
अवर्णव्यक्त्य इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ।

[प्रश्नोत्तरभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहण-
मनुपदेशात् ॥*॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं
न प्राप्नोति—‘अकः सर्वर्णे दीर्घः’ इति ॥
किं कारणम् ? ॥ ‘अनुपदेशात्’ । यथा-
जातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीय-
कानां संप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च
क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्या-
दीर्घाणां न स्यात् ॥

(प्र०) प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र
संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न
स्याद्यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते-‘अस्य च्चौ’ ‘यस्येति चे’ति
तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चा-
रणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतो-
ऽगादिचोदनाभिर्गृह्येरन् । अथ वा अकोऽ
च्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः ॥

(उ०) नन्वेतत्प्रयोजनमस्य च्चावित्यादौ वा, अगादि
प्रत्याहारेषु वा ? तत्राद्यं तत्रानुबुद्धिनिर्देशे इत्यादिना
दूषयिष्यति । नास्त्य इत्याह—प्रत्याहारग्रहणे इत्यादि ।
‘प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाऽग्रहण’मिति वार्तिकस्य द्वेधार्थः—
अक इत्यादौ ईकारादीनामगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति
अनुपदेशादक्षरसमासाये तेषामनुच्चारणादित्यर्थः । तदाह-
यन्न संज्ञवेति । एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्वि-
रोधादित्यर्थः । यन्न स्वरूपेणेति । इदं चिन्तयम् । व्यत्या-

नन्त्ये तस्याणत्वाऽभावात् । तस्माच्च स्वरूपेणोच्चार्यते ‘अक’
इत्यादीवकारादिस्तस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम् ।
प्रत्याहारे-अर्जणित्यादौ । भाष्ये—यथाजातीयकाना-
मिति । वर्णसमासायपठितानामित्यर्थः । संज्ञेति ।
आदिरन्येनेति कृताऽगादिसंज्ञेत्यर्थः । यदा—अगादौ इका-
रादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणम् । कुतः ? अनुपदेशात् । अकोऽ
चीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह—अथवेति ।
भाष्यस्वारस्यं स्वाद्यव्याख्यायामेव ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

ननु च ह्रस्वा प्रतीयमाना दीर्घान्
संप्रत्याययिष्यन्ति

(प्र०) ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकै-
र्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकाः ।
तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः ॥

(उ०) उच्चार्यमाणैरेवेति । पुस्तकदर्शनादौ व्यभि-
चारादित्यर्थः । सन्निहिता इति । बुद्धिसंनिहिता इत्यर्थः ।
अयं भावः—शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु
स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च । न त्वन्येवेति नियमः, लिपिरमा-
रितपदैर्बोधानापचरेति । संनिधानमिति । प्रतीतिरित्यर्थः ।
यथायोगम् । उच्चारणेन संज्ञायां वेत्यर्थः ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाण-
[शब्दे] संप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्याऽवचनम् ॥*॥

ह्रस्वसंप्रत्यायादिति चेदुच्चार्यमाणः
शब्दः संप्रत्यायको भवति, न संप्रतीय-
मानः । तद्यथा—‘क्’गित्युक्ते संपाठमात्रं
गम्यते, नास्या अर्थो गम्यते ॥

(प्र०) उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं
सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः ।
शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्देनाऽन्यस्याऽ-
प्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्ते हांस । यद्यपि प्रकरण-
वशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्छब्देन ऋक्प्रत्याय्यते ।
तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रतीयमानो हीति । यद्यप्युच्चारणे प्रधान-
मपि अर्थप्रतीतावर्तकं प्रतिपद्यते, तथाप्युच्चारणकृताया-
स्तैत्प्रतिविम्बविशिष्टस्फोटामिव्यक्तेश्चिरस्थापितयोपपद्यते त-
त्त्वम् । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वं, वक्ष्यमाण-

हेतोरिति भावः अन्यस्येति । दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः ।
भाष्ये-इत्थसंप्रत्ययादिति वृत्तीयातत्पुरुषः । ऋगित्यु-
क्ते संपाठमात्रं गम्यते इति । एतेनोच्चारितानामेव
प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापक्षेर्वाचक-
ज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम् ।
मानसजपस्थल इव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनाक्षतेः ।
अपे हि मन्त्राणां त्रैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशो-
पलभ्यमानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालकत्वादिरूपग्रहस्त्वत्वादेश-
विनोच्चारणमनभिष्यक्तेः । यद्वा-लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन
बोधकत्वम् । अत एव लिपौ शब्दवभ्रमो बालानाम् ।
यद्वा-लिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ
शब्दत्वबाधज्ञानवर्ता पण्डितानामपि अन्तःकरणदावात्म-
त्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेणैव व्यवहारबद्धोऽ-
पि । ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाऽप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावनाया
अप्यभावः, ऋक्स्यस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेद-
कत्वादत आह-यद्यपीति । 'ऋक्स्येन विशिष्टसंनिवेशा
पि ऋक्स्यप्रत्यायत' इत्यन्वयः । यत्र सङ्केतादिवशाद्ऋगित्युक्ते-
ऽग्निमीले पुरोहितमित्याद्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि
सा र्वार्थे वेदेनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्याययतीति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

(प्र०) एवं तर्हीति । अङ्गुणिति प्रत्याहार
एवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात्तेषामप्यगादि-
संज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्या-
यनमित्यर्थः । करिष्यत इति । व्याख्यास्यते ॥

(उ०) प्रत्यायनमिति । तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम् ।

[समाधानबाधकवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णपाठ[क्रमे] उपदेश इति चेदवर-
कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥*॥

वर्णपाठ[क्रमे] उपदेश इति चेदवर-
कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥

(प्र०) अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वन-
याऽन्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति,
नाङ्गेषु, नाप स्वात्मनि, अनिष्पन्नत्वादिति भावः ॥

(उ०) अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये-अव-
रकालत्वादिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतोऽवरकाला ?

१ 'शेषनादि' । २ कश्चित् । ३ परिभाषायाः-संज्ञायाः ।

(उ०) परा सूत्रादिति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परा
परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषामनादित्वादीनां पाणिनिङ्कत-
त्वादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह । सर्वथाऽवरकालैव । वर्णा-
नामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेऽसंज्ञा,
इत्संज्ञोत्तरकाल 'आदिरन्त्येन सहैता'
इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला
सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकाल'मणु-
दित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति । सैषोपदेशो-
त्तरकालाऽवरकाला सतीवर्णानामुत्पत्तौ
निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न ॥

(प्र०) सर्वथेति । आर्थकमेणापि, न शाब्द-
कमेणेवेत्यर्थः । वर्णानामुत्पत्ताविति । 'अङ्गु'णित्यत्र
इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति ॥

(उ०) अवरकालैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य
कारणत्वादिति भावः । आह-उत्पत्तौ-अष्टाध्यायीक्रमः । प्रत्या-
हारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेति । नाङ्गुलान्वित्येतद्विषय-
निर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोप-
योगित्वादिति भावः । वर्णानामुत्पत्ताविति । प्रतीता-
वित्यर्थः । 'अक' इत्यादावाधवर्णेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वाद-
ध्याहारेण व्यानष्टे-अङ्गुणिति । उत्पादयतीति ।
प्रत्याययतीत्यर्थः ।

[समाधानबाधकवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मादुपदेशः ॥*॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्र०) तस्मादिति । प्रत्याहार एव दीर्घमुता
अपि पठनीया इत्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्याहारे । अङ्गुणित्यादौ । न च प्रत्याहा-
रेषु तद्वाच्यभाष्ये लक्षणाङ्गीकारात् दोषः । उक्तभाष्यरीत्या
तद्वाच्यानां प्रत्यायकत्वाऽभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यताव-
च्छेदकलक्षणांमूलसंबन्धज्ञानयोर्दुर्लभपदात्वात् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाऽग्रहण-

मनन्त्वात् ॥*॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न
प्राप्नोति-'अस्य च्वा' 'यस्येति च' ॥ किं

४ 'सैषाऽवरकालोपदेशोत्तरकाला' ।

कारणम् ? ॥ 'अनणत्वात्' । नह्येतेऽणो
येऽनुवृत्तिनिर्देशे ॥ के तर्हि ॥ येऽक्षर-
समाज्ञाय उपदिश्यन्ते ॥

(प्र०) तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि
सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद्वहणं न सिद्धः । तीत्यर्थः ।

(उ०) एवं प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाऽभावमुक्त्वा अस्य
च्चावित्यादावपि तमाह-तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति ।
भाष्ये वृत्ति वर्णसमाज्ञायमनुगतस्त्वदृशोऽनुवृत्तिरकारा-
दिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः । तत्र सवर्णाऽग्रहणे
हेतुमाह-व्यक्तीति । अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः ।
तदाह-अवान्तरभेदेति । जात्येकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्परं
भेदसंभवादित्यर्थः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि
सिध्यति, तथापि सोऽसङ्गतः, उदात्तादिविरुद्धमध्यासात् ।
यदि तु ध्वनिनिग्रास्ते, तदा कत्वखत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु,
किं वर्णैः । नोचेदन्ता एवेति भावः ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

एवं तर्ह्यनणत्वादनुवृत्तौ न, अनुपदे-
शाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदम्-अणु-
सवर्णान् गृह्णातीति । तत्र वचना-
द्भविष्यति ।

(प्र०) वचनादिति । अप्सदृशोऽणिति ग्रही-
ष्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह-
अप्सदृश इति ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ वचनाद्यत्र तच्चास्ति ॥ * ॥

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेत-
दस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ य एते
प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्र०) यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति
अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहा-
रस्थ एव निर्दिष्ट इत्यप्त्वमुच्चारणं चाऽस्ति । तत्रा-
ऽकार उच्चारित आदिरन्येन सहतेति मध्यपातिनां
स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः ।

(उ०) उभयम् । अनप्त्वमनुच्चारणं च । मध्य-
पातिनामिति दृष्टान्तार्थम् ।

१ 'अनयोर्व' ।

एवं तर्हि—

[सिद्धान्तिनोऽणप्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृति-

ग्रहणात् ॥ * ॥

सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यम् ॥ कुतः ? ।
'आकृतिग्रहणात्' । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा
सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृति-
स्तथोवर्णाकृतिः ॥

(प्र०) एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्ती-
ष्टसिद्धिः, आकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह-सवर्ण-
इति । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुप-
दिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अतः च ह्रस्व-
दीर्घप्लुतेषु विद्यते, यथा गोत्वं कृशे गोपिण्डे स्थूले
शुक्ले कृष्णे चेति भावः ॥

(उ०) नास्तीष्टेति । यदि त्वदृशणित्यादावत्वादि-
जातिनिर्देशादेषामणत्वम्, प्रत्याहारग्रहणेषु च न दोषः,
ह्वाद्य इत्यानिर्देशाश्चान्नैवार्थे लिङ्गमित्युच्यते तदा
सूत्रमेव व्यर्थमित्याह-आकृतीति । प्रत्याहारे-अदृशि-
त्यादिसूत्रे । अनुवृत्तिनिर्देशे । अस्य च्चावित्यादौ । उप-
दिश्यते-उच्चार्यते, प्रत्याख्यते वा । नान्तरीयकमिति ।
जातेः साक्षादुच्चारणासंभवात्तदुच्चारणम् । किंच जातौ
कार्योन्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसंभवात्तदुच्चारणं तद्वोध-
नमित्यर्थः । तत्र दीर्घादिव्यक्त्याक्षेपे बीजमाह-अतर्ह्येति ।
प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह-शुक्ल इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चान्याऽऽकृतिरकारस्याऽऽका-
रस्य च

(प्र०) ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेदं मन्यमा-
नस्य प्रश्नः

(उ०) श्रुतिः-अवणोपलब्धिः । भेदाद्भेदमिति ।
'जाते'रिति शेषः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनन्यत्वाच्च ॥ * ॥

अनन्यकृतिरकारस्याकारस्य च ॥

(प्र०) अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे
एकाकृतियोगोऽस्त्येव, यथा कृशे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे
गोत्वयोगः ।

२ आकृतिपक्षे इत्यर्थः ।

(उ०)सत्यपीति । श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदसाधक इति भावः । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः । इकारादिष्वस्त्वमननुभवान्न । अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ।

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥*॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

(प्र०) यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः ॥ यस्मिन्वति । अत्रापि यदा 'प्राणो न हन्तव्य' इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव, गवाश्वरूपाश्रयणे तु भेद इति भावः । 'अष्टन आ विभक्ता'वित्यत्र तु यन्नाधिक्याद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय' इति विशिष्टव्यक्तित्वं ब्राह्मण्यमाश्रीयते ॥

(उ०) भाष्ये—अनेकान्तेनेति । अनियमेनेत्यर्थः । अभेदेन सामानाधिकरण इति भावः । तदाह—अभेदस्यापीति । प्रत्यभिज्ञानादिति । 'स एवाय'मिति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार इत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपि बाध्यम् । नासावनन्यत्वमिति । भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः । प्राणीति । यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । गवाश्वरूपेति । गोत्वाऽश्वत्वेत्यर्थः । परे तु ह्रस्वपङ्क्त्येवावर्त्तयित्वा दीर्घपङ्क्त्येव आत्वमित्यादिर्ननुचेति भाष्याशयः । सकलव्यापकमस्त्वमप्यस्तीत्युत्तरम् । ननु व्यापकजात्यैक्येऽपि व्याप्यजात्या भेदोऽप्यस्तीत्यत आह—अनेकान्तो हीति ! व्यापकधर्मेण सामानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः केवलभेदबुद्धिर्न करोतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु जातिनिर्देशेऽष्टन आ इत्यादावपि तन्निर्देशादकारादयः स्युः । यन्नाधिक्यं त्वभ्यर्थं स्यात् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद्भस्व एव स्यात्त आह—अष्टन इति । दीर्घव्यपक्षीति । व्यक्तेरूपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्भस्व एव स्यादिति यन्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अस्वातिरिक्तात्वादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घपङ्क्त्येव ह्रस्वत्वाजतरेवात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ।

१ 'विशिष्टये' । २ 'तद्वद्वत्प्रह' ।

अपर आह—

॥*॥ सवर्णेणग्रहणमपरिभाष्यमाकृति-

ग्रहणादनन्यत्वम् ॥*॥

सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति ॥ अनन्याऽऽकृतिरकारस्याकारस्य च ॥

॥*॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥*॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

(प्र०) अपर आहति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते ॥

(उ०) अशब्दार्थ इति । शब्दजन्यप्रतीतिविशेषत्वाऽऽप्तवानित्यर्थः । यद्वा शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामिति । जातिविशिष्टत्वेन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदस्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात्तज्ज्ञात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववार्तिकेऽणग्रहणाऽकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः, आकृतेरपि भेदाद्यङ्गायामनन्यत्वाच्चेति वार्तिकखण्डः । अपरमतेऽणग्रहणाऽकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणम् । रूपसामान्यादित्यय—माकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ।

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ तद्वच्च हल्ग्रहणेषु ॥ * ॥

एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति—'झलो झलि' । अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रै तन्नास्ति—अण्सवर्णान् गृह्णातीति ॥

(प्र०) तद्वच्चेति । तथाऽऽकृतिग्रहणादणु कार्यं सिध्यति, तथा हल्ग्रहणमपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्लक्ष्यपदेशमासादयेत्पूर्वा परा केयवात्तामिति लोपो न स्यात् । अनुद्धेत्यादावेव तु स्यात् ॥

३ कश्चिन्न ।

(७०) जात्याश्रयणभावश्चकमित्याह-तद्वच्चेति । पूर्वा परा वेति । उभयोरपि क्षत्वं न स्यादन्यतरस्य प्रत्याहार-सूत्रोपात्तादन्यत्वादिति भावः । अवात्तामिति । वसेलुङि तसस्तामि वृद्धौ सःसीति तत्वे श्लो श्लोति सिञ्छोपे रूपम् । ननु 'श्ल' इति सूत्रं क चरितार्थमत आह-अनु-वेति । वुषेलुङि रूपम् ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ * ॥

—इत्युक्तार्थम् ॥

(प्र०) धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत् । तत्राह-अनेकान्त इति ॥

(उ०) भेदप्वेति । व्यक्तयोः परस्परं भेद एवेति भावः । भाष्ये-अनेकान्त इति । उपात्ताऽभेदकधर्मसमा-नाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः । प्रकृते भेदकधर्मस्तत्त्वम् ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥*॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे 'आकृतिग्रहणात्सिद्धम्' इति । यद्यं कस्यांचिद्भृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥

(प्र०) द्रुतेति । ह्यग्रहणेऽवेदमुच्यते-यत्रैत-न्नास्ति अप्सवर्णान् गृह्णातीति । अप्सु तु व्यक्तिनिर्दे-शेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् ॥

(उ०) 'प्रयोगार्थे तु मध्यमेत्युक्तद्रुतविलम्बितयो रित्युक्तम् ॥

[काकुप्रश्नोत्तरभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ * ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

(प्र०) वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाण-लक्षणाऽपि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैत-सज्येतेति भावः ॥

(उ०) ह्रस्वदीर्घादिति । वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथ-क्त्वमिति दृष्टीयासमास इति भावः । भाष्ये तु शेषत्ववि-क्षया षष्ठौ । हेतौ षष्मी वा ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मात्तत्र तपरनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥

तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । क्रियते एतद्व्यास एव-‘अतो भिस ऐस्’ इति ॥ [अणुदित्सवर्णस्य] ॥

(प्र०) क्रियतइति अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति ।

व्यक्तिपक्षेऽप्सवर्णान्गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात् । उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव । नहि वगर्था-णामेकाकृतियोगोऽस्ति । कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वगामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरनीत्यणस्तेवायं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाव्य-मानेषु यथाश्रुतं रूपमुत्पद्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्न-कालानां ग्रहणं न भवति । यथा 'पशुना यजेत' 'पशु-मालभेते'न्युत्पत्तिवाक्यत्वात्संख्या विवक्ष्यते । उदात्ता-दयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु नान्तरीयकत्वा-देकव्यक्त्युच्चारणेऽपि राकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा 'ग्रहं संमाष्टांति सर्वेषां ग्रहाणां 'प्रजापत्या नव ग्रहा' इत्या-दिभ्यो वाक्येभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् ॥

(उ०) आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तगणउपसूत्रे भाष्ये 'तद्वच्च तपरकरणम्, एवंच कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वे'ति । एकाकृतियोग इति । तन्मात्रनिष्ठेत्यादिः । उदिदिति च कुनुदुतुपूनां प्राचां संज्ञा । तथेहापि व्यवहारः । ननु सर्वत्रैतसंज्ञा प्राप्नोति, अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् । नन्वग्रहणप्रत्याख्यानेऽनु-वादेऽपि विधावपि जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह-भाव्यमानेष्विति । यथाश्रुतमिति । जातिवि-शेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यत्वा-दिति । विधावाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमित्सितत्वा-दिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदः । अनुवादे तु तस्य सिद्धत्वे-नाप्रमित्सितत्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति स चाऽन्याय्य इति भावः । यत्तु कच्चिद्विधावपि व्यक्त्यन्तर-स्योपादानम्, तद्विद उदित्यादौ तपरत्वादिज्ञादिति द्रष्टव्य-मित्याहुः । नान्तरीयकत्वादिति । अनेन नान्तरीयक-विशेषणाऽविषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचार इति ध्वनयति । अत एव 'श्रेयांसं न प्रबोधये'दित्यादौ अनुवाचविशेषणश्रेय-स्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणं, नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिवि-वक्षस्तोऽपेक्षित्यादौ । ५ 'विशेषणविषय' । ६ 'न श्रेयांस' ।

१ कचित् । २ 'क्रियते न्यास' । ३ 'वाक्यभेदः' । ४ कचित्-

पयकान्नानौचित्यात् । 'उपेयिवा' नित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण लृग्रहणाय तु लृ-
णस्य ऋवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् ॥ परे तु जाति-
पक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियमार्थत्वव-
त्तत्प्रयुक्तसवर्णग्रहणनिषेधायाऽप्रत्यय इति पृथक् कार्यमेव ।
अनितं चेद 'उयादादीयस' इति सूत्रे भाष्ये । किंच तत्र
व्यक्तिविवक्षायां यत्र कचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी
स्यान्न प्रयोगान्तरे इति व्यक्तिविवक्षायां समाधानं दुर्घटमित्याहुः ।

तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । ६९ ॥

[आशेषभाष्यम्]

अयुक्तोऽयं निर्देशः [तत्कालस्येति] ।
'त'दित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते, तदित्ययं
च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह
सामानाधिकरण्यम् ॥

(प्र०) तपरः । अयुक्त इति । न्यायेनाऽसंबद्ध
इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रासिद्धत्वाच्च कृतः ।
कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायु-
क्तमिति धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाऽभावः । नहि भवति
जीवति प्राणानिति । तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति
कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययं
वर्ण इति । परामृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य
तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्त-
च्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः ।
कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य
क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका । यथा दिवसमधीत इति
दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध
उच्यते । स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः ।
वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति ॥

(उ०) तपरस्तत्का । युजेः सम्बन्धवाचकत्वेन संव-
न्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्धन्तराकाङ्क्षायामाह-न्याये-
नेति । प्रसिद्धत्वादिति । निष्ठान्तयुजेः प्रायो न्याय-
सम्बन्धिन्येव प्रयोगादित्यर्थः । नन्वेवं युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वाद-
प्रयोग इति कुतो नोच्यत इत्यत आह-धात्वर्थे इति ।
यद्ययमन्तर्भूतः स्वात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न
स्यादिति भावः । 'दण्डेनाऽयुक्त' इत्यादि च न स्यादित्यपि
बोध्यम् । एतेन 'मेवो वर्षतीत्यादौ प्रसिद्धा जलमित्यादेरप्र-
योगादकर्मकतेति नव्योक्तिः परास्ता । भाष्ये-प्रतिनिर्दि-
श्यत इति । सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यर्थः । तदि-
१ 'क्षया वा' । २ कचिन्न । ३ इतिः कचिन्न । ४ 'उग्रस्य' ।

त्ययं च वर्ण इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह-परामृष्ट इति ।
वर्णस्यैव परामर्शे हेतुमाह-तपरेति । तः परो यस्मादिति
विग्रहेऽवध्यवधिमतोः साजात्यात्सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च
तेन वर्णं पवोच्यते इति भावः । एकार्थवृत्तिरूपसामाना-
धिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालेनेति भाष्यमत
आह-वर्णवाचिन इति । सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रद-
र्शनाय कालस्वरूपमाह-कालो हीति । अपरिच्छिन्नस्य
विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह-प्रसिद्धेति ।
वर्णस्त्विति । गुणरूपत्वाद्वाच्यरूपत्वाद्देश्यार्थः । जन्यमात्रं
कालोपाधिरिति तु न युक्तम्, दिवासादिव्यवहारस्य सूर्य-
क्रियादिभिरेव दर्शनादिति भावः । पतत्कालस्वरूपकथनं
कालाः परिमाणेनेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैवो-
पपादयिष्यते ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

तत्कालकालस्येति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमिदं तत्कालकालस्येति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो
यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्काल-
कालस्येति

(प्र०) तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य
परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः, सैव यस्य परस्य स
तत्कालकालः ॥

(उ०) सैवेति । तज्जातीयेत्यर्थः ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र ब्रष्टव्यः ।
तद्यथा-उग्रमुखमिव मुखं यस्य सोऽय-
मुग्रमुखः । खरमुखः । एवं तत्कालकालस्त-
त्कालस्तत्कालस्येति ॥

(प्र०) उग्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद्विती-
मुखशब्दाऽप्रयोगः । उग्रो मुखमस्योग्रमुखः । न च
प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः
समप्रेण नोद्रेण मुखस्य सादृश्याऽभावानुद्देश्योऽवयवे
५ 'मुखमस्य' । ६ 'तत्कालः कालोऽस्यतत्कालः' तत्कालस्येति

वर्तते । मुखेनैव मुखस्य साहचर्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्या-
नुद्गुम्बमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः
कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तर-
परिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण
एव परिच्छेदक उच्यते ॥

(३०) तदीया क्रियेति । उच्चारणरूपेत्यर्थः ।
क्रियान्तरस्य-वर्णान्तरोच्चारणस्य । वर्ण एवेति । वर्णा-
भितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याभये उपचारादणपरामर्शिन-
स्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्य
मित्यर्थः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।
कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव ॥

(प्र०) अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां
तच्छब्दो वर्तते, स कालो यस्येति । तद्वर्णसमवेता
क्रिया परिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः । यथाऽऽमादि द्रव्यं
द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत्
क्रियापीत्यर्थः ॥

(३०) पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह-वर्णसहेति ।
अनेन लक्षणाबीजं संबन्धो दर्शितः । क्रियायाः परि-
च्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह-यथेति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिवं नियमार्थमाहोस्वित्
प्रापकम् ? ॥

(३०) भाष्ये-प्रापकमिति । स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः ॥

[प्रतिप्रश्नभाष्यम्]

कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा
प्रापकम् ? ॥

[तत्समाधानभाष्यम्]

यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्तते ततो निय-
मार्थम् । अथ निवृत्तम्, ततः प्रापकम् ॥

[विशेषविज्ञाता भाष्यम्]

कश्चात्र विरोधः ? ॥

[नियमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति
चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणम् ॥*॥

‘तपरस्तत्कालस्ये’ति नियमार्थमिति
चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति ।
केषाम् ? ॥ उदात्ताऽनुदात्तस्वरितानुना-
सिकानाम् ॥

(प्र०) दीर्घग्रहण इति । भेदका उदात्तादय
इति भावः । तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां
वृद्धिसंज्ञेयते, एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् । तपर-
करणं त्वैजर्थमेव स्यात् ॥

(३०) षण्णामिति । अनुनासिकाऽऽकारस्य वृद्धि-
संज्ञायां फलाऽभावादवसाने तदभावाच्चेदं चिन्त्यम् । अत
एव वार्तिके-स्वरभिन्नैत्येवोक्तम्, न तु गुणभिन्नेति ।
भाष्येऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः । ननु
तत्रैतत्तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्यावृत्तिमङ्गीकृत्यावृत्तस्याणग्रह-
णानुवृत्त्या विध्यर्थत्वाच्च दोष इत्यत आह-तपरकरणमिति ॥

[प्रापकपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥

[प्रापकपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घ-
प्लुतप्रतिषेधः ॥*॥

प्रापकमिति चेद्भ्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुत-
योस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्र०) इस्वग्रहण इति । अतो भिन्न ऐसि-
त्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं
हि सूत्रमनङ्गग्रहणे चरितार्थम् ॥

न वक्तव्यः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥*॥

अणसवर्णान्गृह्णातीत्येतदस्तु, ‘तपरस्त-
त्कालस्ये’ति वा, ‘तपरस्तत्कालस्ये’-
त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ‘अणसवर्णान्
गृह्णाती’त्यस्यावकाशः-ह्रस्वा अतपरा
अणः । ‘तपरस्तत्कालस्ये’त्यस्यावकाशः-
दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषुभयं प्राप्नोति ।
‘तपरस्तत्कालस्ये’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्र०) विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र
विद्यते । यदि पूर्वसूत्रेणाऽकारः सवर्णानां ग्राहकस्त-

दाऽष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम् । तत्र पर-
त्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य
च ग्राहकः । नन्वत इति तत्कारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव
ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति ।
मुखमुखाद्यस्यापि तत्कारस्य दर्शनात् । ऋतइद्धानो-
रिति यथा ॥

(३०) नन्वाकृष्टादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनादिप्रति-
षेधादित्युक्तमत आह-विरोधो हीति । न हि संज्ञा
समावेशे संज्ञात्वं प्रयोजकं, किंतु विरोधाऽभाव इति भावः ।
सङ्ख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादन्यत्र युगपद-
संभवस्वरूपो विरोध इति तात्पर्यम् । तत्परत्वसामर्थ्यात् प्रति-
रुद्धं लक्षणभेदाच्चातो भिन्न इत्येतद्विषयं तत्पर
इति लक्षणमनवकाशमित्युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते-
अतइतीति । तत्परत्वस्य संदिग्धत्वाद्विप्रतिषेधोप-
पत्तिरित्युत्तरयति-नैतदिति । ऋतइदिति । अत्र भाव्य-
मानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वावधया तत्परत्वं मुखमुखाद्यं तथेत्यर्थः ।
ऋत इति तत्परत्वं तु गुणान्तरयुक्तसङ्ख्याभेदम् । अन्यथो-
दात्तोच्चारणे जीर्ण इत्यत्र क्ते प्रत्ययसंनिधुक्ताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते चोदात्तत्वाऽभावान्न स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे
जीर्णं तौल्यत्र न स्यादिति भावः ॥

यद्येवम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बि-

तयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥*॥

द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बित-
योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तथा मध्यमायां
द्रुतविलम्बितयोः । तथा विलम्बितायां
द्रुतमध्यमयोः ॥ किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? ॥ 'कालभेदात्' । ये हि द्रुतायां
वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् ।
ये [च] मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाऽधिकास्ते
विलम्बितायाम् ॥

(प्र०) यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रति-
पादयन्निम्नकालभित्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति ।
द्रुतं श्लोकमृचं बोधायनयति वक्तरि नाडिकाया यस्या
नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ
द्वादश पलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागाध्यापि पलानि
तदधिकानि नव=द्वादश सम्पद्यन्ते । विलम्बितायां तु
वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति ।

(३०) भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रवाधा-
दिति भावः । अप्राप्तिरेवाऽत्र निवृत्तिः । भाष्ये-यद्येवमित्य-
स्य एतद्विषये पूर्वसूत्राऽप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तत्पर-
करणं तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसङ्ख्यानं कार्यमिति
तात्पर्यम् ।

अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।
शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता इति ॥

वृत्तिषु उपलब्धय एव भिन्नकालाः । वर्णास्तु ताकाला
एवेत्यभिसन्धायं भाष्ये-किंपुनरिति प्रश्नः । तत्तत्कालाव-
वच्छिन्नतात्त्वोष्ठपुटव्यापारज्याऽभिन्नकाला एवेत्याशयेन
कालभेदादित्युत्तरम् । त्रिभागाधिका इति । तृतीय
भागाधिका इत्यर्थः । कैयटात्तथाप्रतीतेः । त्रयो भागाधिका
इत्यर्थस्तु उचितः । केवलसङ्ख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्ता
र्थकत्वे मानाऽभावाच्चत्त्राऽसाधुत्वाच्चेति परे । यस्या नाडि-
काया इति । सुषुम्णाया इत्यर्थः । पलानि । बिन्दवः ।
ब्रह्माण्डसंबद्धा साऽमृतबिन्दुस्त्राविणीति प्रसिद्धियोगिनाम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं त्ववास्थिता वर्णा वक्तुश्चि-
राऽचिरवचनाद्द्रुतायो विशिष्यन्ते ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अवस्थिता
वर्णाः'] । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविल-
म्बितासु ॥ किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः ? ॥
'वक्तुश्चिराचिरवचनाद्द्रुतायो विशिष्यन्ते' ।
वक्तुश्च कश्चिद्वाश्वभिधायी भवति, आशु
वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण, कश्चिच्चिर-
तरेण । तद्यथा-तमेवाध्वानं कश्चिदाशु
गच्छति, कश्चिच्चिरेण गच्छति, कश्चिच्चि-
रतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छति,
आश्विकश्चिरेण, पदातिश्चिरतरेण ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णा-
नामुपचयाऽपचयौ । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदाद्भ्रति-
भेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः ॥

(३०) भाष्ये सिद्धं त्विति । उत्पत्तिपक्षेऽपि उपल-
ब्धीनामेव कालभेदाद्वृत्तिर्नैव विध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येक-
रूपा एवेत्यभिमानः । अवस्थिताः-नियतकालाः । चिरा-
चिरवचनाद्-चिराऽचिरकालोच्चारणजनकयत्नात् । जाय-
मानवैकृत्यध्वनेरुपलब्धीनामेव भेद इति भावः । उपचया-
पचयौ-कालवृद्धिराप्ता । आलस्यादिभेदादिति ।
आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथा-

ऽऽकस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूप-
भेद इति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

विषम उपन्यासः। अधिकरणमत्राऽध्वा
व्रजंति क्रियायाः। तत्राऽयुक्तं यदधिकरणस्य
वृद्धिहासौ स्याताम् ॥

(प्र०) विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्त्याः ।
तद्धेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित
एव न गन्तृक्रियाजन्यः ॥

(उ०) तद्धेदे-प्रयत्नभेदे । तद्धेदेनेति तृतीयान्तः
कचित्पाठः । वृत्तिभेदान्-द्रुतादिवृत्तिभेदात् । भिन्न-
काला एवेति । चिराऽचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिहासयुक्ता
एवेत्यर्थः । अर्थ भावः-उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रति
उच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन
ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् ।
न चाऽनुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम्,
विनिगमनाविरहादिति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

एवं तर्हि-स्फोटः शब्दः । ध्वनिः
शब्दगुणः ॥ कथम् ? ॥

[दृष्टान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ भेर्याघातवत् ॥ * ॥

तद्यथा-भेर्याघातो भेरीमाहृत्य कश्चि-
द्विंशतिपदानि गच्छति, कश्चिज्जिंशत्, कश्चि-
च्चत्वारिंशत् । स्फोटश्चैतावानेव भवति ।
ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अस्यो महाश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥

(प्र०) एवं तर्हि । व्यक्तिसफोटोऽत्र विवक्षितः ।
स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पश्यशायां
विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुण इति ।
शब्दस्य गुण उपकारो व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा-
घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा
विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यत इति
वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु
तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घमुतास्तु स्वत एव भिन्ना भिन्नै-

र्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति ।
भेरीमाहृतीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः ।
यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपल-
भ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां
कालभेदो, विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति
दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको
व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां संबन्धी व्यञ्जक-
त्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । व्यङ्ग्यस्त्व-
भिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च,
प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धवित्यर्थः । केषांचि-
दिति । व्यक्त्यानामुभयं गृह्यते अव्यक्त्यानां तु ध्वनिरेव ।

(उ०) अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समापत्ते
भाष्ये-एवं तर्हि । अत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । सच नित्य
इति । आकाशादिवदिति भावः । ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्नि-
त्यत्वं चेत्तत्र आह-एतच्चेति । स पञ्चाऽयमकार इति प्रत्य-
भिज्ञानात्, एकं पदमात्रं प्रत्ययाद्य तस्सिद्धिरित्यत्र
विस्तरः । ननु ध्वनिरपि शब्दवशेष एव, स कथं शब्द-
गुणोऽत आह-शब्दस्येति । व्यञ्जकत्वेन । स्फोटोपलब्ध-
प्रतिबन्धकस्तिमितवाच्यपसरणद्वारा स्वधर्मरूपतदुपलब्ध-
हेतुत्वेनेत्यर्थः । तद्विषयायाः पुनः पुनरुपलब्धेर्नैरन्तर्येऽपि न
वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति-तद्यथेति । पुनः पुनरु-
पलम्भोऽविच्छेदेन दर्शनम् । ह्रस्वदीर्घस्यादि । तमेवायं
विलम्बितमुच्चारितवानन्यो द्रुतामात्रवाद्बह्व्यक्तिप्रत्यभिज्ञाना-
ऽभावादिति भावः । एवं च परिदृश्यमानकार्लभेद उपल-
ब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेदं बोध्यम्-एक एव स्फोट-
स्तत्तद्वर्णस्तत्तद्रूपेणाऽभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति
भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतचानिश्च । तत्र वैकृतध्वनेः
स्फोटस्य तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्त-
स्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घमुतस्फोटस्तु भिन्न-
कालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरेव्यक्तो भिन्न इव लौकिकै-
र्ध्वनिगतमेदेन तद्धेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदीर्घ-
मुतास्तु स्वत एव भिन्ना इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनारोपित-
भेदा एव भिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिवृत्तौ
तु स्फोट एकजातीय एव । ध्वनिकृता वृद्धिरित्यस्य वैकृत-
ध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्ति-
जनकयत्नोपकारोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवायं
प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादि-
कृतत्वात् । वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालावयम् । अयं तूपलब्धेरेव
पौनःपुन्ये कारणम् । पौनः पुन्यं चाऽविच्छेदेनोपलब्धिधारा-

१ व्रजि क्रिया । २ 'तावत्तावत्काला' ३ 'स्फोटस्तावा' ।
४ 'कालाऽभेदः' । ५ ध्वनिभिः-वर्णैः । ६ अत एव-

तथैव कामादेव । अस्य-तज्जनकयत्नस्य । ७ अयं तु-यथा
तस्य कामोत्तरं जायमानस्तु । ८ तत्त्वं च-वैकृतत्वं च ।

मात्रेण, न तु विच्छिद्य विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्न-
त्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभि-
शान्तात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु किमि-
त-मस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिना त्वेवं वक्तु-
मशक्यमिति स्पष्टमेवेति । ननु भेरीघातो भेरीदण्डादिसंयोग-
विशेषः, स कथं गच्छेदत आह-भंरोमिति । कर्मण्यणिति
भावः । भाष्ये-आहृत्य । 'तं शब्दमुपलभमान' इति शेषः ।
ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य
द्रुतादिभित्तिरूपमयत आह-उपलब्धिसामान्ये इति ।
यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलभ्यमानस्तथेहापि तत्तद्भूतो
तावत्तत्तत्कालतत्तदभिव्यञ्जकरूपरूपितत्वेन परिच्छि-
न्नस्यैव स्फोटोपलब्धमात्रमित्येतावत्त्वेन दृष्टान्तः । न चैता-
वता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् । ननु भेरीघातस्थले स्फोटा-
ऽभावास्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह-दार्ष्टान्तिकेति ।
भाष्ये-ध्वनिः स्फोटश्च । 'स्त' इति शेषः । किं तत इत्यत
आह-शब्दानामिति । व्यञ्जकत्वेन-उपलब्धिजनक-
त्वेन वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपीनः पुन्यकारणत्वादयजकत्वमिति
भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः । तदुभयं स्वभावतः ।
सिद्धमिति शेषः । न तु तत्र प्रमाणान्तराऽपेक्षेति भावः ।
योगप्रत्यक्षसिद्धं चैतदुभयमिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन
प्रमाणेनेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेरीघातस्थलेऽपि स्फोट
एव भेरीताडनाभिष्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः । शब्दानां चिराऽचिरो-
पलब्धिकराऽरूपत्वमहत्त्ववान् वैकृतध्वनिरेवात्पत्वादिना ल-
क्ष्यते । महर्षे-चिरकालत्वम् । वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाण-
माह-उभयं तदिति । तदुक्तं हरिणा-वर्णस्य ग्रहणे
हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते । ग्रहणे-तत्तत्कालकत्वेन
ग्रहणे । 'वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतःप्रतिपद्यते' इति ।
शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृतः । इति च ।
उभयमित्यावृत्त्या याजनीयम् । उभयं । 'गृह्यत' इति शेषः ।
तेन व्यक्तवाचांमुभयम्, अध्यक्तवाचां वर्णधर्मानाक्रान्तध्वनि-
रेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावपि उच्येते ।
ग्रहणकर्माभूतमुभयं तु प्राकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्या-
ऽरूपत्वादि चिराऽचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥११॥७०॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः

संज्ञिनोऽनिर्देशात् ॥*॥

आदिरन्त्येन सहेतेत्यसम्प्रत्ययः ॥

किं कारणम् ? । 'संज्ञिनोऽनिर्देशात्' । नहि
संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ॥

(प्र०) आदिरन्त्येन । असम्प्रत्यय इति ।
अप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥

[न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति
वचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['आदिरि-
ता सह तन्मध्यस्येति वचनात्'] ॥ आदि-
रन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य
ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् ॥

[यथान्यासेन समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् ॥*॥

सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा-
सम्बन्धिशब्दाः-मातरि वर्तितव्यं, पितरि
शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते-स्वस्यां
मातरि, स्वस्मिन् पितरीति । सम्बन्धाच्च
गम्यते-या यस्य माता, यश्च यस्य पितेति ।
एवमिहाप्यादिरन्त्य इति सम्बन्धिशब्दा-
वेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्वन्तव्यं-यं प्रति यै
आदिरन्त्यं इति च भवति, तस्य ग्रहणं
भवति, स्वस्य च रूपस्येति ॥ [आदिरन्त्येन]

(प्र०) सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाऽऽक्षिप्तः
संज्ञित्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमाना-
मेव संज्ञित्वम् । स्वरूपमित्यनुवर्तनात्स्व [स्य] रूपस्य
च । सहग्रहणाच्चोऽद्यन्त्यौ समुदितौ संज्ञेतीको यणचीति
समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपं
त्वादेरेव गृह्यते नान्यस्य, तस्याऽप्राधान्यादिति
दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते, न
तु णकारसहितः ॥

(उ०) आदिरन्त्येन । संज्ञयैवेति । संज्ञाबोधकेना-
न्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः । आक्षेपप्रकार-
माह-आद्यन्तौ चेति । यथयादिशब्दः परमात्रमपेक्षते,
अन्तश्च पूर्वंमात्रम्, तथापि सह प्रयुज्यमानो मध्यापेक्षाविति
भावः । मध्यमानामेवेत्येवकारः सोलभ्योक्तकः । स्वं-
रूपमित्यनुवर्तनादिति । अन्ये तु-आद्यन्तशब्दाभ्याम-
वयववाचकाभ्यामवयवी समुदायः आक्षिप्त इति सम्बन्धि-
त्वेनाऽविशेषावादेरपि ग्रहणम् । अन्यस्य तु न, 'आचाराद-

प्रधानत्वाद्योपक्ष बलवत्तरः । इत्युक्तेरन्यानुबन्धानामिवास्याऽपि संज्ञाकार्याऽभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूतान्त्यमात्र-परामर्शाऽसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाऽभावेन अप्रधानतृतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । पत-त्फलितार्थकधनमेव भाष्ये—स्वस्य च रूपस्येति । तेन चाश्वन्तशब्दौ पूर्वपरशब्दवन्नावधिमच्छब्दौ, किन्त्ववयव-शब्दाविति सूचयतीत्याहुः । समुदायादेवेति । तस्यैव संज्ञि[नोर्थे]नाऽर्थवक्त्या प्रातिपदिकत्वादिति भावः । ननु स्वरूपमित्यस्यानुष्ठप्तावन्यसंहितादेर्विशिष्टस्य यणिति रूप-स्य संज्ञित्वे दस्यमेत्यादौ णकारसंहितः स्यादत आह—स्वरूपं स्थिति । अत्र वदन्ति—समुदितस्य संज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थ-भाष्यविरोधः । टिप्पुभाषेकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्य-भावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचकता, अन्त्यस्तु तात्पर्य-ग्राहकः । सहग्रहणात् विशिष्टे तदारोपाद्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्ति-रिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥१२।७१॥

[प्रथमाभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—इको यणचि' दध्यत्र मध्यत्र ? ॥

(प्र०) येन विधिः । इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपमिका विशेष्यत इत्य-स्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः ॥

(उ०) येन विधिः । ननु येनेति करणे तृतीया न कर्तरि, षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे करणं च विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्य-वृद्धक्षयति । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । एवंचेको यणित्यादौ विशेष्याऽभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह—शब्दानुशास-नेति । वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वाज्ज्ञैतं पूर्व-पक्षां जानातीति विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् । यत्संबन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति सूत्रार्थं भवता शङ्का । अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति । विधिरिति च भावे किं । सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती-त्यन्त्यस्य भविष्यति ॥

[विचारभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशा-स्तेषु दोषः स्यात्—'एषोऽयवायावः' इति ॥

१ कचिन्न । २ 'चैव कचि'

(प्र०) येऽनेकाल इति । ततश्च चयनजय-नादिष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाऽक्षदि-ष्विवाऽर्थविशेषावगतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं, परिहारान्तरविवक्षया ॥

(उ०) नन्वयनमित्यादितश्चयनमित्यार्थाऽनोधात्, अर्था-भिधानयोग्यस्यैवादेशत्वात्कथमत्रादेशोऽत आह—प्रकर-णादीति ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्त-विधिर्भवति एवमादेशतोऽपि भविष्यति । तत्रैजन्तस्याऽयाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति ॥

(उ०) भाष्ये—यथैवेति । एषा तदन्तविधावयादेः कार्यत्वम्, अयादेस्तु तदन्तविधी साधुत्वस्याऽयादिना बोध्य-मानतया कार्यत्वमिति विवेकः

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि चैवं कंचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् [ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदनः ब्रह्मोदकम्] ॥

(प्र०) यदि चैवमिति । आहुण इत्यादी । अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते । अर्चीति चाऽजादिः । तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याऽजादेश्व गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः । षष्ठ्यानिर्देशाच्च निर्दिश्यमा-नस्येत्यपि नास्ति ॥

(उ०) अजादिरिति । यस्मिन्वाधारितं परिभाषणादिति भावः । षष्ठ्यानिर्देशादिति । पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु सा-धारणीति भावः । तदादितदन्तविध्युपरिस्थितिसामर्थ्याच्च तद-प्रवृत्तबोध्या । अत एवालोऽन्त्यस्येत्यादेरप्रवृत्तिरित्याहुः ।

[आक्षेपान्तभाष्यम्]

अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेया-ताम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्ग-लक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्द-मौञ्चित्य यणादेशो नशब्दमाञ्चित्य गुणः ॥

(प्र०) स्योन इति । सिवेर्बाहुलकादीणादिके नप्रत्यये गुणो बलोप ऊञिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्राप-वादत्वादृष्टा बलोपो बाध्यते, गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्वाच्यते । गुणो ह्यङ्गसंबन्धिनीमित्तलक्षणा लञ्जीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति, ऊञ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकीदि च

३ 'अब्द' आञित्य । ४ 'दिकं' प्रत्यय ।

प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादनन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते । नानाश्रयत्वाद्वाणार्णादाङ्गं बलीयं इत्येतन्नास्ति । यत्रैकाश्रये वाणार्णौ, यथा 'कार' इति घञाश्रये यण्वृद्धी, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यणचोत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाऽभावात्परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् ॥

(उ०) अन्तरङ्गबहिरङ्ग इति । वर्णमात्राश्रयत्वेन वाणस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत्समुदायस्य, न कोऽपि विशेषः स्यादिति भावः । 'अन्तरङ्गलक्षणस्येत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः । 'बाधक' इत्यस्य 'तव मते उभयोः समत्वेन परत्वादितिशेषः । गुणः—गुणन्तेत्यनेन । गुणो ह्येति । 'इकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चाश्रयः, ऊट् तु चतुष्काश्रय इति विवेकः । नानेति । अचि यण्, प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यमियायेत्याद्यसिद्धेः, शापकाऽसं भवाच्च । केचिन्श्चापि तदादितदन्तविधावरस्य वाणत्वाऽभावात्तदप्रवृत्तिः । सा वक्तुं चाऽशक्या । वाणोऽप्रसिद्धेरिति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंमतेति भाष्याशय इत्याहुः । व्याहृतिं निराकरोति—असतीति । सति तु तस्मिन्नाऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम्—एवमपीगन्तशब्दाऽजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणः, गुणस्य तु कृतीत्या पदार्थपञ्चाकपेक्षत्वमिति कथं न बहिरङ्गत्वम् । गुणादूट् तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊटि कृते यणा बाधाद्गुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति । एवमिति । सति तदादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स बहिरङ्ग इति भावः । भाष्ये 'ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिना यणो बहिरङ्गत्वं, गुणस्यान्तरङ्गत्वं दर्शयते । एवं च 'परत्वाद्गुणः स्यादिति कैयटक्षिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो, न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति । यन्निमित्तोऽनशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो बहिष्कृतऽभावः । गुणनिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोकारधटितत्वाच्चणो बहिरङ्गत्वमिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अल्विधिश्च न प्रकल्पेत—यौः पन्थाः स इति ।

(प्र०) अल्विधिश्चेति । 'अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्याल्लन्तस्य समुदायस्य कार्येण भवितव्यमिति यौः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादेशो न

प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदाचित्पथिभित्त्यस्याकारः स्यात् । कदाचित्पथिभित्त्यस्य । 'अनेकात्स्यात्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये—अल्विधिश्चेति । स्थानिवदित्यत्र अलो जायमानो विधिरल्विधिरित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्यादेशो नेति । 'नियमेनेति शेषः । धिभित्त्यस्येति । कदाचित्पथिभित्त्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वधादेशस्य स्थानिवत्वात्सुलोपः स्यादिति भावः । नन्वेवमनेकाद्विधिति व्यर्थं, कदाचित्देकाल्पवस्यैपि सर्वादेशत्वं सिद्धेत आह—अनेका इति । सर्वस्यैवेति । षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः ।

[उपसंहारभाष्यम्]

तस्मात्—'प्रकृते तदन्तविधि'रितिवक्तव्यम् ।

(प्र०) प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्वचित्साक्षात्तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदृदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्वचिदधिकारात् यथा—प्रजित्यत्रधातोः।क्वचिदाक्षेपात्—यथेको झलित्यत्र सनाधातोः ।

(उ०) प्रकृतं नाम पूर्वत्र निर्दिष्टमनुवर्त्तमानं चेदीदृदेद्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह—प्रस्तुत इति । प्रस्तावश्च बुद्धिसंनिधिः । भाष्ये—प्रस्तुत इत्यर्थक—'प्रकृते' इत्यस्य 'विशेष्ये' इति शेषः । तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासौ विधिभाक्चेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय त्वस्य सर्वत्र न प्रवृत्तिः, अव्यावर्त्तकत्वादिति भावः ।

[निराकरणभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया । अन्येन चाऽन्यस्य च विधिर्भवति । तद्यथा—देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते । तथा—सङ्ग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा धातोर्यतं विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्य इजं विधत्ते ।

(प्र०) करण एवेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । 'इको यणचो'त्यादौ च विशेष्यस्याऽसंज्ञिधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाऽभावादेकवद्भावाऽभावः

१ 'गुणः स्यात्' । २ 'वाणस्य—यणः ।

३ 'अल्विधिरिति' । ४ 'अल्वस्य' ।

५ 'देकाल्पात्तस्यापि सर्वादेशत्वाऽसिद्धेः' ।

६ क्वचित् ।

(७०) कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेऽपि न बाधकं, प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते । स शब्द इति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः । तेन विशेषणेनेति । 'कार्यविधा'विति शेषः । विशेषणत्व-लाभोऽत्रैव—करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवाऽत्र करणशब्देनोच्यते । तस्य चेतरेत्या-वृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः । तत्र प्रत्यासत्त्या शब्द-प्रयोज्योपरिस्थितिविषयं विशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमिती को यणचीत्यादौ न दोषः । क्वचित्तु सति गमकोऽतादृशं शब्दरूपविशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदप्यन्त-रङ्गत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् । भाष्ये—अन्येन चान्यस्येति । अनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतस्तयोरकर-णत्वं दर्शितम् । 'अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो—भोजनम् । सेनाङ्गत्वादेकवत्त्वं प्राप्नोतीत्यत आह बह्विति । बह्वर्थवाचिपूर्वोत्तरपदकात्वाऽभावाद्बन्धस्येत्यर्थः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणो-
पाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥*॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपा-
धीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणो
पाध्यस्तेऽपि तदन्तोपाध्यः स्युः ॥ तत्र
को दोषः ? ॥ 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्-
वा'दित्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं
स्यात् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ असंयोगपूर्व-
ग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्—अक्षुण्दि,
तक्षुणीति । इह न स्यात्—आप्नुहि
शक्नुहीति । तथा 'उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्योष्ठ्य-
पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र
को दोषः ? ॥ ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह च
प्रसज्येत—संकीर्णम्, संगीर्णमिति । इह
च न स्यात्—निपूर्ताः पिण्डा इति ॥

(प्र०) ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत
इति ग्रहणं, तस्य ये उपाध्य इष्यन्ते ते तदन्तस्य
संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति । संज्ञा हि संज्ञिप्र-
त्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषण-
संबन्धमनुभवेत् । सङ्कीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो
यस्मादुकारान्ताद्गतोत्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् ।

अत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न
युज्यते, अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् ॥

(७०) तस्य—गृह्यमाणस्य । उपाध्य इति । विशेष-
णानीत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति । 'उपाध्य' इत्यनुकर्षः । वार्तिके
तदन्तोपाधीति । भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ।
तदन्तसंज्ञायामप्युकारस्याऽस्तु विशेषणेन संबन्धो, विरोधाऽ
भावादत आह—संज्ञा हीति । विशेषणभावं—गुणभा-
वम् । यदा—संज्ञिप्रत्यायने तद्विधेः सति विशेषणत्वमाप्नो-
त्यर्थः । आत्मनेति पाठे स्वयमित्यर्थः । आत्मनीत्यर्थः ।
'आत्मन' इति पाठे तु सम्यगेव । 'गुणानां च परार्थत्वात्प-
दार्थैकदेशत्वाच्च' इति न्यायादिति भावः । अवधित्वेति ।
अवधित्वं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यस्वरूपं
पूर्वादियोगे । अवयवत्वं च तदारम्भकत्वमिति ते एकं
प्रत्येकस्य न संभवत इत्यर्थः । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादिति
विग्रहे एव दोषः । पष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य
प्रथमावयववाचित्वाद्धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यत इति
नाऽयं दोषस्तथापि स्रुतृपतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवमुत-
क्षेति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वाऽसं-
भवः । संयोगपूर्वकोकारान्तप्रत्ययाऽभावेनाऽव्यावर्तकतयाऽ-
संयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । न चाऽङ्गविशेषणत्वम् ।
'क्षणु' इत्याक्षसिद्धेः । अतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः
श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये—'पूर्वग्रहणमुकारान्त-
विशेषणमिति । न चाऽसंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणा-
द्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् ।
वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किं च व्यवहिते क्षिणु इत्यादावपि
निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः । भाष्ये 'निपूर्ता' इत्यत्र
'न ध्यात्वे'ति नत्वनिषेधः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु विशेषणविशेष्यो-
र्यथेष्टत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['विशेषण-
विशेष्योर्यथेष्टत्वात्'] ॥ यथेष्टं विशेषण-
विशेष्योर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् ।
इह तावत्—'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वा-
दि'ति नाऽसंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्त-
विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ उकार एव विशे-
ष्यते—उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्मत्य-
यादिति ॥ तथा—'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति
नीष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ॥

किं तर्हि ? ॥ ऋकार एव विशेष्यते-
ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य घातोरिति ॥

(प्र०) सिद्धं स्विति । वृद्धादिसंज्ञा गुणप्रधान-
भावाऽनपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति । इयं
तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला । तत्रोतश्च
प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसंबन्धमनुभूय विशेष्येण
संबन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाऽभावः ॥

(उ०) विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य
प्रबलत्वात्पूर्वं तदन्तविधिरैव स्यादत आह-वृद्धादीति ।
एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर-
मेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषण
मिति भावः । गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । एवं च
तत्र वाक्यभेद एवेति भावः । इयं स्विति । तदपेक्षत्वा
दिभिर्वाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः । यदुक्तम्-संज्ञा हीति,
तत्राह-तत्रेति । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय
महते प्रभवती'ति न्यायादिति भावः । भाष्ये-यथेष्टमिति ।
'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्', 'वैशिष्ट्यस्य वैशिष्ट्यम्', 'विशेष्ये
विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरम्' । 'एकत्र द्वय'मिति
योगेयुं यथेष्टमित्यर्थः । एवं च व्याख्यानाप्रकृते विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव बोधो न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादि-
रीत्येति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ समासप्रत्ययविधौ च प्रतिषेधः ॥*॥

समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ समासविधौ तावत्-द्वितीया
अितादिभिः समस्यते-कष्टभितः, नरक-
भितः । कष्टं परमभित इत्यत्र मा भूत् ॥
प्रत्ययविधौ-['नडादिभ्यः फक्'] नड-
स्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति-सूत्र-
नडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥

(प्र०) समासेति । अितादिभिः सुबन्तस्य
विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । प्रति-
षेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते-अितादयः प्राधान्येना-
श्रयितव्याः, तद्विशेषणत्वेन च-‘सुप्’ति । कष्टं
परमभित इति । अितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति
संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यम्-परमभितेति । एतत्प्रत्यय-
लक्षणेन सुबन्तं भवति, अितान्तं च श्रूयते । सौत्र-

नाडिरिति । अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नडा-
दीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः ॥

(उ०) सुबन्तस्येति । 'सुप्तेत्युपस्थितस्येति' शेषः ।
तद्विशेषणत्वेनेति । सुबन्तैः अितादिभिरित्यर्थ इति भावः ।
अितान्तमिति । विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाऽभावादिति
भावः । संबुद्ध्यन्तमिति । इदमुपलक्षणम्-कष्टं परमभित
इत्यादेः । तदन्तविध्यभाव इति । नडादीनां विशेष्यत्वा-
त्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसंभवादिति ।
अत्र वदन्ति-एवं हि कृष्णभितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति
भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः । यत्तु 'सुप्सहितैः अितादिभि-
रिति विवरणकृतः सिद्धान्ताद्ययवर्णनम् । तत्र, 'पूर्वकालैक'-
स्यादौ सुप् इति प्रथमान्ते तथाधाऽसंभवात् । तस्मात् समर्थ-
परिभाषोपस्थितसमर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्त-
विधेर्निषेधार्थमिति भाष्याशयः । उपस्थितसमर्थपदं च
सूत्रीयतत्तत्पदोत्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तम् । तस्य च
तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः । न हि सामर्थ्यं
सुबन्तेनैवेति नियमः, कुम्भकार इत्यादौ सुप्ः प्राग्भागेऽपि
तदङ्गीकारात् । 'परिपूर्णं पद'मिति न्यायस्तु यत्सोत्तरत्राका-
ङ्क्षयाऽन्वयस्तद्विषयो, न तु यत्राऽन्वयस्तद्विषय इति
कुस्तिरिति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

[प्रत्याक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह ।

[आक्षेपशेषवार्तिकम्]

॥ * ॥ उगिर्द्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ * ॥

उगिर्द्वर्णग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा ।
उगिर्द्वर्णग्रहणम्-['उगिर्तश्च'] भवती अति-
भवती महती अतिमहती ॥

वर्णग्रहणम्-'अत इज्' । दाक्षिः प्लाक्षिः ॥

(प्र०) अतिमहतीति । महान्तमतिक्रान्तेति
प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु वृहन्महदिति
पठ्यते, तथापि अनुपसंज्ञाधिकारात्तत्र कीदृशं भव-
तीति उगिर्लक्षणे कीदृशार्थेते । अन्ये तु गौरादिष्वे-
तयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तम्-नचजाद्यु-
दात्तत्वे वृहन्महतीरुपसंख्यानमिति । कीषि सति
उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नया उदात्तविधानेन । अत
इमिति । तदन्तविधावसति भिक्करणमुत्तरार्थं स्यात् ॥

(उ०) तत्र यद्यपीति । एवं च जीवमावेऽपि कोषा
सिद्धिरिति भावः । किं नया इति । सत्यपि पाठे उप-

१ विशिष्टवैशिष्ट्यनुद्धेश्वतुर्विध्यं दर्शयति-विशिष्टे इति ।

२ योगेषु-संबन्धेषु । ३ कविज । ४ छुप्तं स्यात् । ५ 'पठ्यते' ।

सर्जने ङीष्प्राप्ते ङीप् तस्योदात्तत्वाय तच्चारिताध्यांश्चिन्त्य-
मिदम् । एवं च तस्याऽऽवश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति
कश्चित् । ननु श्यो जित्वाद्दिस्वराद्यर्थात्तदन्तविधिस्तत्र,
न हि अशब्दस्य यस्येति चेति लोपे तेषां संभवोऽस्तीत्यत
आह-उत्तरार्थमिति । बाहविरित्यादौ स्वरादिसिद्धये
इति भावः ॥

[प्रथमाभ्याम्]

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः
प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह-अततेर्ङः । अः, तस्याप-
त्यम् । 'अत इज्' । इः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अकञ्श्रम्वतः सर्वनामाव्ययधातु-
विधायुपसंख्यानम् ॥ * ॥

[अकञ्श्रम्वतः सर्वनामाव्ययधातुवि-
धायुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्] । अकञ्वतः
सर्वनामाव्ययविधौ, श्रम्वतो धातुविधा-
युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ अकञ्वतः [सर्व-
नामाव्ययविधौ]-सर्वके विश्वैके ।

अव्ययविधौ-उच्चकैः नीचकैः ॥ श्रम्वतः-
भिनत्ति छिनत्ति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥
इह-तस्य वा ग्रहणं भवति, तदन्तस्य
वा । न चेदं तत्राऽपि तदन्तम् ॥

(प्र०) सर्वक इति । अकञ्चि कृते शीभावो न
स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाऽकञ्चि कृते लुप्त स्यात् ।
उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गव-
द्भावननिषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुञ्जमिति 'नाव्यय-
दिप्रशब्दे'ति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति ।
धातोर्न्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् ।
प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यमिनोऽप्रेति दृश्येति
धातोर्विधीयमानं कृत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् ।
अन्येत्वाहुः-भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य
बाधितत्वात्सतिषिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः ॥

(उ०) अकञ्चि । सर्वं नसिति स्थितेऽन्तरङ्गान-

पीति न्यायेन शीभावादि बाधित्वाऽकञ्चि यस्मात्प्रत्यय-
विधिरित्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाऽभावे प्रातिपदिकत्वेन
सुपो लुकि, पुनर्जसि शी न स्यादित्यर्थः । लुगिति ।
यद्यपि ह्रस्व्यादिसूत्रेणाऽपि सोल्लोपः सिध्यति, तथापि
सर्वविभक्त्युपत्तिपक्षे इदम् । पराङ्गैति । तथा चामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं स्यात् । चित्तः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तश्चेत्यत
इति भावः । अन्येत्वाहुरिति । शमो भित्त्वेन परश्चेत्यस्य
तत्राऽप्रवृत्तौ तत्संनिधौ शिष्टाद्युदात्तत्वाऽप्रवृत्त्या शेषनिघातेन
तस्याऽनुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । ननु भिनत्तीत्यादौ यदा
गमा इति न्यायेन न दोष इति चेन्न, अवयवानामवयवि-
ग्रहणेन ग्रहणं हि तद्वोजम् । नचाऽत्र तदस्ति । अन्ता-
वयव इत्यंशस्याऽप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाऽभावात् । यस्य
विहितस्तदन्ताऽवयव इति तदर्थः । एवं च नन्वतीत्यपि
तदुदाहरणं बोध्यम् । भाष्ये, च श्रम्वत इत्युपलक्षणं
बोध्यमिति कश्चित् ॥

[समाधानवाक्यवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥ 'तदन्तान्तवचनात्' । तद-
न्तान्तस्येति वक्तव्यम् ॥ किमिदं तदन्ता-
न्तस्येति ? ॥ तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो
यस्य तदिदं तदन्तान्तं, तदन्तान्तस्येति ।

(प्र०) सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्त्यो-
ऽकारः सोऽन्त्यः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि
योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी
सर्वादभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः ।
धातुसंज्ञाभाजो वाप्रकारा भूवादिभिरिति भावः ।

(उ०) ननु तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्याऽसंनि-
धानात् कथं सर्वादीनीत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह-तत्रेति ।
अव्ययेत्यस्याऽन्वर्थेत्यादिः । वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय
वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु
चिन्त्यं, शब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादस्याक्षेपः, सत्त्वे त्वाक्षेपे
आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाऽभावात् । किञ्चान्वर्थत्वं योग-
हृत्त्वम्, योगहृत्त्वत्वे हि योगान्वितत्वं व्यर्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा,
न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्यतया
तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् । वाप्रकारा इति । 'वा'
सदृशा इत्यर्थः । भूवादय इति सूत्रे द्वन्द्वैकशेषगर्भो बहुव्रीहि-
रिति भावः । एवं हि 'प्रभू' 'पराभू' इत्यादीनामपि धातु-
संज्ञा स्यादिति अढाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् ।

तस्मादयं समाभिरकञ्चिष्य पदेति बोध्यम् । परजित्वादौ तु
भ्यपदेशिवद्भावेनैतन्न्यासे सिद्धिर्बोधा ।

[तटस्थाक्षेपभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

तद्यथा-उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः
खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो
यस्य [सोऽयं तदन्तः] तदन्तस्येति ॥

(प्र०) उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र
लोपो, न तु सामर्थ्याद्व्ययमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः ।
अन्ये तु वर्णयन्ति-यथावयवदर्शनाद्गौरित्यवयवि-
विषया बुद्धिरुदेति, तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोऽ-
न्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पादोत्तदवयवान्तः
सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वाऽवयवे
समुदायरूपारोपात्तदन्तता भविष्यति । गौणेनापि
ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते-छत्रपार्श्वकायःशूल-
दण्डाऽजिनशीतोष्णाङ्गहस्वादिषु ।

(उ०) न तु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत्तद-
भावादित्यर्थः । यथावयवेति । अवयवो प्रत्ययवयवमवय-
वान्तरसन्निधौ समवेत इति भावः । नन्वेवमपि भूयोऽवयव-
सन्निकर्षस्यैवाऽवयविप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुद्धयभाव
इत्यरुचेराह-अथवेति । ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं
कथमारोपिते स्यादत आह-गौणेनापीति । स्वरितत्वगुण-
योगावधान्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह-
छत्रेत्यादि छत्रं । गुरुच्छिद्रावरणं गौण्येच्यते । तत्रैव
हि च्छात्र इत्यते । एवं पार्श्वशब्दोऽनूजपाये, अयःशूल-
शब्दस्तीक्ष्णोपाये, दण्डाजिनो-दम्भे, शीतोऽलसे, उष्णाः
शोभ्ये गौणः । तत्रैव पार्श्वकायःशूलिकदण्डाजिनिकशीत-
कोष्णकादिप्रयोगेष्टः । तस्यादित इत्यत्र चार्धहस्वशब्दो-
ऽर्धमात्रालक्षक इत्याद्युक्तम् । आदिनाऽऽधरोऽधिकरण-
मित्यादिसंग्रहः ।

[यथाश्रुतन्यासेऽपि समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥*॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् ।

तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ तद्यथा
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी
गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन

गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ता-
ग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्र०) तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनो-
ऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति ।

(उ०) मध्यपातिन इति । यस्याऽकजादिस्तदेक-
देशत्वेनाऽकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः ।

[समाधाननिरासभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा
अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति-
य एते सङ्ख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च ।
पञ्च सप्तेति,-एकेनाप्यपाये न भवन्ति ।
द्रोणः खारी आढकमिति,-नैवाधिके भव-
न्ति, न न्यूनैः । केचिद्यौवदेव तद्भवति
तावदेवाहुः-य एते जातिशब्दा गुणश-
ब्दाश्च-तैलं घृतमिति,-खार्यामपि भव-
न्ति द्रोणेऽपि ॥ शुक्लो नीलः कृष्ण इति,-
हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि
द्रव्ये ॥ इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणाना-
मर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥

(प्र०) अक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्न-
परिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं
वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः
क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति । नित्या हि
शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वक-
शब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये-अक्तपरिमाणानामिति । अत्र परि-
माणमानुपूर्वाविशेषोऽपि । परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छिन्ना-
र्थानाम् । तदाह-सङ्ख्येति । भाष्ये-अर्थानामिति ।
संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि
शूनः श्वस्ववदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्व
मक्षतमेवेत्यत आह-नित्या इति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरि-
माणकग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्याप्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘तदे-
कदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति ।
यदयं ‘नेदमदसोरको’रिति सककारयो-

रिद्धमदसोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? ॥ इदमदसोः कार्यमुच्यमानं
कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति
त्वाचार्यः—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते’
इति । ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दा-
स्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापका-
दव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु नित्यशब्दवादेऽकजवतः शब्दान्तरत्वाद-
कजादेः सर्वाधिकदेशत्वमसिद्धमित्यत आह—यद्यपीति ।
अव्यतिरेककृत इति । अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धिं न
कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेशसादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ।

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकानि]

॥*॥ प्रयांजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥*॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम् ॥
सर्वे परमसर्वे । विश्वे परमविश्वे । उच्चैः
परमोच्चैः । नीचैः परमनीचैरिति ॥

(प्र०) प्रयोजनमिति । अन्यर्थसंज्ञाक्षितः
संज्ञी सर्वादिसिर्विशेष्यते । अपूर्वो वा तदन्तविधि-
रुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् ॥

(उ०) ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिक-
रन्नेण वार्त्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टम् । किंच संज्ञानामुपात्त-
त्वेनाक्षेपे मानाऽभाव इत्यत आह—अपूर्वो वेति । एतद्वा-
र्त्तिकमूलाख्याख्यानादव्यावर्त्तकमपि शब्दहर्षं विशेष्यमादाय
तदन्तविधिरिति भावः ।

॥*॥ उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणम् ॥*॥

उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणं प्रयोज-
नम् ॥ भयङ्करः । अभयङ्करः । आत्पङ्कुरणं
स्वात्पङ्कुरणम् ॥

(प्र०) उपपदविधाविति । भयाख्यादिसिः
कर्म विशेष्यते । ‘क्षेमप्रियमद्रेऽण्वे’त्यत्र तु कर्मणा
क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः ॥

(उ०) भयं चाख्यादि चेति इन्द्रमग्निप्रेत्याह-
क्षेमेति ।

॥*॥ डीव्विधावुगिद्ग्रहणम् ॥*॥

डीव्विधावुगिद्ग्रहणं प्रयोजनम् ।
भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

॥*॥ प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम् ॥*॥

डीप्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणं प्रयोजनम् ।
स्वस्त्रा परमस्वस्त्रा । दुहिता परमदुहिता ॥

(प्र०) प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः ,
सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधि-
र्भवति । स्वस्त्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ॥

(उ०) विधीयते इति । सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेध-
विरोधो न विवक्षित इति भावः ।

॥ अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥

अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च डीप्रति-
षेधे प्रयोजनम् ॥ ‘अपरिमाणबिस्ताचित-
कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि’ । द्विबिस्ता
द्विपरमबिस्ता । त्रिबिस्ता । त्रिपरमबिस्ता ।
द्वयाचिता द्विपरमाचिता ।

(प्र०) द्विपरमबिस्तेति । द्विगुणा सन्निधापित-
मुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिरिति ।

[प्रयोजनवार्त्तिकम्]

॥*॥ दिति ॥*॥

दितिग्रहणं च [ण्यविधौ] प्रयोज-
नम् ॥ दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्य-
मादित्यः । ‘दित्यदित्यादित्ये’त्यदितिग्रहणं
न कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्य-
स्त्वनभिधानाण्यो न भवति ॥

॥*॥ रोण्यां अण् ॥*॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् ।
आजकरौणः । सैहिकरौणः ॥

॥*॥ तस्य च ॥*॥

तस्य चेति वक्तव्यम् ॥ रौणः ॥

(प्र०) तस्य चेति । ‘स्वं रूपं’मित्यस्यानुवृत्तिं

वार्तिककारो नेच्छति । तथा चाऽऽद्यन्तवदित्यत्र 'येन विधिस्तदन्तत्वं' इति प्रयोजनमवोचत् ॥

(३०) ननु 'स्वरूप'मितित्यनुवृत्त्या स्वस्यैपि संज्ञा-सिद्धौ किं तस्य चेत्यनेनाऽत आह-स्वमिति । तेनैव सूत्र-प्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् ॥

[कारणप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति [न] तद-न्ताच्च तदन्तविधिना 'सिद्धम्', केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन'

(प्र०) व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । 'अप्रातिपदिकेने'त्यत्र वाक्ये 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति वचनात्स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरि-भाषा स्वरूपविधिविपर्ययेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते ।

(३०) प्रत्ययान्तत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः । स्वरूपविधिविपर्ययेति । प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविपर्ययेत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ? ॥

(३०) किं पुनः कारणमिति । भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची

[समाधानभाष्यम्]

इह सूत्रान्तादुद्भवति, दशान्तादुद्भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

[तत्रिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तद-न्ताच्च तदन्तविधिना, केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्त-ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-सूत्रान्त-देव, दशान्तादेवेति ॥

(३०) तज्ज्ञापयतीति । गोषयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं नियमार्थमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

नाऽत्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं—'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति ॥

(३०) नात्र तदन्तादिति । ननु समासप्रत्ययविधा-वित्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रतात्पर्यग्राहकतया दित्यादाविवाऽत्रापि तदन्तविधिसंभवेनाऽन्तग्रहणसामर्थ्यादेव केवलेऽप्रवृत्तौ अप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम् । एतेन ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम् । किंच परमतदित्यादिभ्य इवानभिधानेन केवलेऽप्रवृत्तिरिति व्यर्थैव सेति चेन्न । विशेष-णविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया 'समासे'त्यादिनिषेध-वचनवदस्याप्यावश्यकत्वात्सूत्रभाष्यवार्तिककारेण तात्पर्यग्राह-काभावेऽपि तदन्तविधिकल्पनेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एव एवो-गिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यादेश्वारितार्थम् । अनभिधानेन प्रत्या-ख्यानं तु न चमत्कारकारि ॥

[गौरवभाष्यम्]

सा तर्ह्येपा परिभाषा कर्तव्या

(३०) सा तर्ह्येति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिप-दिकेनेत्येपा

[गौरवनिराकरणभाष्यम्]

न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति, यदयं 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'त्याह ॥

(३०) यदयमिति । पूर्वादित्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः ।

[ज्ञापकविधातकभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ सपूर्वात्पूर्वादिनि वक्ष्यामीति ॥

(प्र०) सपूर्वादि[निर्म]ति । पूर्वग्रहणे त्यक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात्सपूर्वात्प्राप्नोति कथं ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(३०) सर्वस्मादिति । पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थः ।

[ज्ञापकान्तरभाष्यम्]

यत्तर्हि योगविभागं करोति ॥ इतरथा हि 'पूर्वात्सपूर्वादिनि'रित्येव ब्रूयात् ॥

(३०) भाष्ये-तत्तर्हि योगविभागमिति । नचेष्टा-दिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः । अत एवानिष्टीति प्रयोग-

सिद्धिरिति बाध्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगाऽभावानु-
मानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नाऽस्माकं क्षतिः, एकयोगे-
ऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत् उत्तरानु-
वृत्तिसिद्धेश्चेति दिक् । एवं च रोगीत्यादौ केवलस्याऽप्राप्ते-
स्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरयमस्यैव शेषः-‘तस्य चे’ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘ने’त्याह । यच्चानुक्रान्तं, यच्चानुक्रंस्यते
सर्वस्यैव शेषः-‘तस्य चे’ति ॥

(प्र०) यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति
तु निषेधो यत्राऽन्तग्रहणं सूत्रे एवोपात्तं तत्र । यथा
दशान्ताद् इति दशाधिका अस्मिन्शत इत्यत्र न भवति ॥

(उ०) ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवला-
दपि चैष्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह-अप्रा-
तिपदिकेनेति । शापकस्य सजातीयपेक्षत्वादिति भावः ।
अत एव पूर्वोदितिरित्येव तदन्तविधाना सिद्धे सपूर्वोद्येत्यस्य
ग्रहणवतेति परिभाषाशापकत्वं कैयटोक्तं सङ्गच्छते । यत्रान्ते-
त्यन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव एकगोपूर्वोदित्यस्य केवलेक-
शब्दे न प्रवृत्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानु-
वादकं, लाघवात् । स्पष्टं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे
भाष्यकैयटयोः ॥

॥*॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥*॥

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ प्रयोजनम् ।

रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यं परमसीत्यम् ।

हल्या परमहल्या ॥

(प्र०) यद्विधाविति । ठग्विधौ तु तदन्तविधेर-
भावात्परमहलिक इति ठग्न भवति ।

(उ०) रथ्ये-तद्वहति रथेति यत् । सीत्ये-नौव-
योधमेति, हल्ये-मतजनहलात्करणलप्यकषेधेति यत्
भाष्ये-परमरथ्य इति । रथाद्रथाङ्गवोडोरित्येवं शैषिक-
प्रकरणे पाठेन सिद्धे तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदन्त-
विधौ शापकम् । शैषिके यति हि दिरथ इत्यादौ दिगोर्धु-
गिति लुक् । तत्र सूत्रेऽचीति न संबध्यते । अनभिधानाच्च
नाऽतिप्रसङ्गः । बह्वर्थे तु दिरथ्य इत्येव, तस्याऽप्राग्दीव्यती-
यत्वात् । इतरयोस्तु नाचनिक एव । यत्तु हलसीरा-
दुगित्यपि ‘तस्येव’ तद्वहतीत्यधिकारे च दिः पठ्यते, तत्तु
इदंशब्देन बोद्धव्याऽप्यग्रहणशापकम् । तदाह-ठग्नमवतीति ।

१ प्रकारान्तरेण-तद्विधान्तेन नञः समासेन । २ ‘रथा’ ।

॥*॥ सुसर्वार्धादिकच्छन्देभ्यो जनपदस्य ॥*॥

सुसर्वार्धादिकशब्देभ्यो जनपदस्य प्रयो-
जनम् ॥ सु-सुपाञ्चालकः सुमागधकः ।
सु । सर्व-सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः ।
सर्व । अर्ध-अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः ।
अर्ध । दिक्छन्द-पूर्वपाञ्चालकः अपरपाञ्चाल-
लकः । पूर्वमागधकः अपरमागधकः ॥

(उ०) गाथे-सुपाञ्चालक इत्यादि । जनपदेत्य-
धिकारे अशुद्धादपि बह्विति बुद्धिः । तद्विधौ चायं तदन्तविधिः ।
सुसर्वार्धाङ्गजनपदस्य, दिशोऽमद्राणामिति उत्तरपदबुद्धिः ॥

॥*॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥*॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोज-
नम् ॥ पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्व-
नैदाघम् । अपरनैदाघम् ।

(प्र०) ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान्
प्रत्ययस्त्वद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः । शारदः
पूर्वभागः पूर्वशरत्, तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोऽण् ।
तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्राश्रय एष्य इत्यत्र तदन्त-
विधिर्न भवति । तेन ऋत्वणैव भवति-पूर्वप्राश्रय-
मिति । प्राश्रयश्चो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति
किम् । पूर्वस्यां शारदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न
भवति । कालाट्टमित्येव हि भवति । तत्र हि यथाक-
थञ्चित्कालवाचिनो गृह्यन्ते ॥

(उ०) वृद्धिमानिति । वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः । अव-
यवानामिति । ‘पूर्वपदत्वे’ इति शेषः । शारद इति ।
‘पूर्वापराधरे’त्येकदेशिसमासः । सन्धिवेलाचृत्विति अण् ।
‘अवयवाद्गतो’रित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु शरच्छब्द एव
कालवाची न पूर्वशरच्छब्द इति कथं ठग्नस्यत आह-तत्र-
हीति । अत एव सन्धिवेलादिसूत्रे नक्षत्राणां कालेन विशेष-
णं सङ्गच्छते

॥ * ॥ ठग्विधौ संख्यायाः ॥ * ॥

ठग्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् ॥
द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम् ।

(प्र०) द्विषाष्टिकमिति । द्वे षष्ठी परिमाणम-
स्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति । संख्याया-
स्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठग्नप्रतिषेधात् ।

३ ‘पारम’ । ४ क्विञ् । ५ ‘वृद्धिमदवयवानां’ ।

तेन प्राग्वतेरिति ठम्भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुभभवति ।
'सोस्यांशवन्नभृतय' इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य
परिणाममित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्दे-
शात् । कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात्
पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः ॥

(७०) भाष्ये-ठम्बिधौ सङ्ख्याया इति । तदस्य परि-
माणं सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भावः । द्वे षष्ठी परि-
माणमस्येति । सङ्ख्यादिरस्य विशेष्यः । प्रतिषेधादिति ।
आहार्दगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदन्तविधि-
र्भवत्येव । तेन प्राग्वतेरिति ठम्बिधायकं सङ्ख्यायाः संज्ञेति
सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राग्वतेरित्यधिकारप्राप्तञ्च भवती-
त्यर्थः । पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । अस्येति प्रत्ययार्थः ।
तदपि समर्थविभक्तिः । अनुवर्त्तमानस्य लुक्सम्बद्धतया
पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव
इत्यर्थः । कृते चेति । अनुवर्त्तमानसोस्येतिसहितपरि-
माणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति
वचनसामर्थ्यात्त्वार्थं तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्या-
द्विगुनिमित्तत्वाऽभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः । इदं वृत्तिकार-
मतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणाऽऽर्हाय-
त्वापगमे तत्त्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्ठी जावितपरिमाणस्ये-
त्यर्थेऽनेन ठञि लुक्माशङ्क्य कालादित्यधिकारस्येन
तमधीष्ट इति सूत्रेण ठञा द्विषाष्टिकः साधितो भाष्ये ।
कालग्रहणेन यथाकर्थाच्च कालज्ञाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं,
तद्विरुध्येत । त्वदीत्याऽनेनाऽपि ठञि लुगभावात् । तस्माद्वि-
षष्ठी परिमाणमस्य सङ्ख्यस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहर-
णार्थः । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाऽभावाच्च लुक् । सङ्ख्ये द्विषष्ट्य-
नतिरेकस्यापि सत्त्वात्स्यापि सङ्ख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥

॥ * ॥ धर्माञ्जः ॥ * ॥

धर्माञ्जः प्रयोजनम् ॥ धर्मं चरति
धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः ॥
'अधर्माञ्जे'ति न वक्तव्यं भवति ॥

॥ * ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-

पदस्य च ॥ * ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) पदाङ्गाधिकार इति । पदशब्देनोत्तर-
पदं गृह्यते, पदैकदेशलोपात् ॥

(७०) भाष्ये-पदाङ्गेति । तदन्तविधेरपवादोऽयम् ।

अत एव तस्य चेति पुनरभिहितम् । तदन्तविधौ हि बहु-
चूर्वेऽपि स्यात्तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकशयः । पदशब्देनेति ।
अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥

पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ [पदाधिकारे] प्रयोजनमिष्टकेषीका

मालानां चिततूलभारिषु ॥ * ॥

[इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु
प्रयोजनम्] ॥ इष्टकचितं चिन्वीत । पक्के-
ष्टकचितं चिन्वीत । इषीकतूलेन ।
मालमुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या ।
उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

(प्र०) उत्तरपदेन सामर्थ्याक्षिप्तं पूर्वपदमिष्ट-
कादिभिर्विशेष्यते ।

(७०) तदन्तविध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव
प्रवृत्तिरित्याशयेनाह-उत्तरपदेनेति । शब्दरूपं विशेष्य-
मादायेत्यन्ये ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ [अङ्गाधिकारे प्रयोजनं] महदप्स्वसृ-
नप्तूणां दीर्घविधौ ॥ * ॥

महदप्स्वसृनप्तूणां दीर्घविधौ प्रयोजनम्
महत्-महान् । [पेवं] परममहान् । महत् ॥

अप्-आपस्तिष्ठन्ति । [पेवं] स्वाप-
स्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वस्-स्वसा स्वसारौ
स्वसारः । [पेवं] परमस्वसा परमस्वसारौ
परमस्वसारः । स्वस् ॥

नसृ-नसा नसारौ नसारः । एवं परम-
नसा परमनसारौ परमनसारः । [नसृ] ॥

(प्र०) महदप्स्वन्निति । महदादिभिरङ्गं विशेष-
यते । स्वाप इति । 'न पूजनादिति समासान्त-
निषेधः । 'अपो भी'ति तत्वमपि स्वद्विरिति भवति ॥

(७०) समासान्तनिषेध इति । ऋक्पूरविति
प्राप्ते । अत एव आन्तरूपसंगतीत्वं न । तत्र ह्यप इति
कृतसमासान्तानुकरणम् । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अत्र
चेदमेव भाष्यं मानमित्याहुः । तत्त्वमपीति । वार्त्तिकस्येन

दीर्घविधिविति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ॥

॥*॥ पद्यध्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥*॥

(उ०) भाष्ये-पद्यध्मदस्मदस्थ्यादीति समस्तं पृथक्पदम् । अनडुह इति त्वसमस्तम् । अन्यथा नुमोऽन-
डुच्छब्दमात्रान्वयित्वेनाऽसामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदा-
दयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः ॥

पद्मावः प्रयोजनम् । द्विपदः पद्वय ।

(प्र०) द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छ-
ब्देनाऽङ्गं विशेष्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो
यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥

(उ०) समासे एव पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधाना-
त्सामर्थ्यादेव [पदित्यधिकारात्] तदन्तविधिर्भविष्यतीत्या-
शयेन काका पृच्छति-भाष्ये-अस्ति चेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नास्तीत्याह ॥

[आचार्यदेशीयस्य प्रयोजनभाष्यम्]

एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं
नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजन-
मुक्तम्-‘हिमकापिहितिपु च’ । यथा पत्का-
पिणौ पत्कापिणः । एवं परमपत्कापिणौ
परमपत्कापिणः ॥

(उ०) आचार्यदेशीय आह-एवं तर्हीति । संनिधे-
र्लिङ्गं बलीय इति भावः

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्त-
विधिर्भवति ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ ।
यथेह भवति-पादेनोपहतं पदोपहतम् ।
एवमत्रापि स्यात्-दिग्धपादेनोपहतं दिग्ध-
पादोपहतमिति ॥

(प्र०) पादस्य पदेति । ननु पद्मावे तदन्त-
विधिरुक्तः, अयं तु पदभावविधिः । नैष दोषः ।
पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणान्तराभावे तदन्तविधिः ।
अनेनैव न्यायेन पदभावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः ।
यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्यो-

त्तरत्राऽनुमानात् ॥

(उ०) तदन्तविधिरिति । तदपवाद उत्तरपदविधि-
रित्यर्थः । अर्थाधिकाराश्रयेण परिहरति-नैवेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्यङ्गाधिकार एव प्रयोजनम् ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कष-
तीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति, यदा तु
परमः पत्काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति ॥

(उ०) नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्का-
पिणाविति पूर्वोदाहृताऽसङ्गतिरत आह-एवं चेति । अर्थ-
भेदेन तत्साध्विति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-नास्ति केवलः पाच्छब्द इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्,
[पदेः] पदा पदे । पत् ॥

(प्र०) पादयतेरिति । पदेर्णन्तादित्यर्थः ॥

(उ०) पादशब्दादाख्यानणिचि णिनिमित्तकटिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात्पाददेशाऽप्राप्तेराह-पदेरिति । ‘कौ लुप्त’मिति
निर्पेक्षा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अत एव ‘पादस्य
पादहस्यादिभ्य’ इति नाऽमूत्रि । तथासति तस्यैव प्रतिपदोक्त-
त्वात्पद्मावः स्यान्नाऽस्येति तात्पर्यम् ।

युध्मदस्मत्-यूयं वयम् । अंति-
यूयम् । अंतिवयम् ॥ अस्थ्यादि-अस्थ्रा
दधा सकधा । परमास्थ्रा परमदधा परम-
सकधा ॥ अनडुहो नुम्-अनङ्गान् परमा-
नङ्गान् ॥

॥ * ॥ युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडु-
त्रिग्रहणम् ॥ ॥

युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडुत्रिग्रहणं
प्रयोजनम् ॥ द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः ।
मन्थाः सुमन्थाः परममन्थाः । पुमान् परम-
पुमान् । गौः सुगौः । [परमगौः] । सखा
सखायौ सखायः । सुसखा सुसखायौ
सुसखायः । परमसखा परमसखायौ परम-
सखायः । चत्वारः परमचत्वारः ।

अनङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणां परम-
त्रयाणाम् ।

(प्र०) परमपन्था इति क्वचित्पाठः स त्वयुक्तः,
समासान्तविधानात् । 'न पूजना'दित्यत्र 'पूजायां
स्वतिग्रहण'मिति वचनाच्चास्ति निषेधः । तस्मात्पुनः
इति पाठः । 'परमगौ'रित्यपपाठः, 'गौरतद्धितलुक्' इति
टज्जिबधानात् । तस्मात्पुनर्गौरिति पाठः । 'परम-
सखाया'विति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टच्चा भाव्यम् ।
अनङ्कुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । 'अनङ्कुहो नु'मि-
त्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्बि-
धानानुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधे-
राक्षेपात् । अन्ये त्वाहुं-असनीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव-
नुम् क्रियते तत्रैवाऽमामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमा-
नङ्गाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः ।
पूर्वत्राऽपि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव
तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्बिधौ ॥

(उ०) इह-शुपथीति प्रयोजनवात्तिके । इत्यत
एवेति । पञ्चमदिति वात्तिकस्यादित्यर्थः । आदित्य-
धिकारादिति । आच्छीत्यतः । अन्यथा नुम् बाधकः
स्यात्, अन्व नुमो बाधकः स्यादिति भावः । अन्यथाऽ-
मामोरेवेति । चतुःसाहचर्यादिति भावः ॥

॥॥॥॥ त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च ॥॥॥॥

त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च प्रयो-
जनम् ॥ सः । अतिसः ॥ भस्त्रका भस्त्रिका ।
निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । बहुभस्त्रका बहु-
भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ
स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

(प्र०) अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः ।
उपसर्जने तु तच्छब्दार्थेऽतितदिति भवति । बहु-
भस्त्रिकेति । नन्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति ॥

[प्रयोजनवात्तिकम्]

॥*॥ वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥*॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् ॥ क
सर्वत्र ? ॥ अङ्गाधिकारे चाऽन्यत्र च ।
अन्यत्रोदाहृतम् ॥ अङ्गाधिकारे-‘अतो

दीर्घो यजि’ ‘सुपि च’ । इहैव स्यात्-
आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) वर्णग्रहणं चेति । यद्येवमुगिद्वर्णग्रहण-
वर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते-प्रत्ययविधौ
तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधा-
शङ्कानिवारणार्थम् ॥

(उ०) अन्यत्रचेति । भाष्यादङ्गाधिकांरादन्यत्र प्रत्यय-
विधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति-
यद्येवमिति । अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणैकोऽस्मिन्नित्यादौ निषेधा-
ऽभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवं च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे
स प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति-
उच्यत इति ॥

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः ॥ * ॥

प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः प्रयोजनम् ॥
यजिओः फग्भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्या-
यनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः ।
[दाक्षायणः । परमदाक्षायणः] ॥

अपञ्चम्या इति किमर्थम् ? ॥ दृषत्तीर्णा
परिषत्तीर्णा ॥

(प्र०) प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्या इति । 'प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स विहित'इति सिद्धे तदन्तविधाव-
पञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्ता-
त्परः प्रत्ययः कार्यन्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्त-
विधिर्मा भूत् । यथा-रदाभ्यामित्यत्र । अत्र हि
तदन्तविधौ रेफकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य
यस्नकारस्तस्य नत्वं स्यात् । न च 'संज्ञाविधौ प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति' निषेधावतारः । यत्र
हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन
नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं
फलम् ? उच्यते-यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
स्य संज्ञा स्यात्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति
प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत, तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधि-
निषेधो 'रदाभ्या'मित्यत्र च । 'अपञ्चम्या'इत्यस्य नाय-
मर्थः-यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्त-
विधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने 'मितश्च
तत्प्रत्यया'दित्यत्र तत्प्रत्ययादेवापि विधीयमाने तस्यैवा-

ह्रसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति ।
परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण
णम् । गार्ग्यशब्दाद्यन्तात्फविधानात् । न त्वत्र
परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययः, तस्य यजनत्वाऽभावात् । तस्माच्च
फकि विधीयमाने 'पारमगार्ग्यायण' इत्यनिरूपप्रसङ्गः ।
तस्मादेतच्चयाव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्य-
स्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो
लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र 'रदाभ्या'मित्यत्र निष्ठायाः
प्राधान्येनाऽश्रवणात्तदन्तविध्यभावः । 'स्यतासी लृलुटो'
रित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लु-
टोर्वा प्राधान्येनाऽऽश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ॥

(७०) सिद्धे तदन्तविधाविति । उक्तवचनेन
वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययावयवक-
समुदायस्य विशेषणादेतत्सुप्रसिद्ध एव स इति । तत्र नाट-
शार्थस्य नियताक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शब्देऽन्वये मानाऽभा-
वात् । किं च 'वनो रचे'त्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यने-
नाऽस्यापि निषेधापत्तिर्मम तु सौत्रस्यैव स निषेध इति न
दोषः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानाया-
नूयते तद्विग्रहस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति
वार्तिकार्थस्तदाह-यत्रेत्यादि । परिगृह्यते-अनूयते ॥
स्यादिति । वृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वपदस्य
च तस्यादित्यर्थः । न च संज्ञाविधाविति । संज्ञया
विधावित्यर्थं इत्यभिमानः । यत्रहीति । संज्ञया विधौ
स निषेधो नतु संज्ञया विधौ । तर्हीति । प्रदेशेषु तदन्त-
ग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः । पुनस्तदन्तेति । वादिभिरुत्तर-
पदस्य विशेषणादिति भावः । तस्मादिति । 'संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे' इति 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति वचना-
भ्यामिति भावः । नायमर्थ इति । प्रत्यासत्त्या चास्या-
र्थस्य प्रसक्तिः । पञ्चम्यन्तादिति । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्ट-
प्रत्ययादित्यर्थः । समासप्रत्ययविधाविति तु सौत्रस्य
निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेति भावः । तत्प्रत्ययादेव-
विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवञ्चोद्भूतविकारादौद्भूतादजि-
वुञ्च एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः । भाष्ये-यजिजोः
फगिति । यद्यपि ऋयाप्तातिपदिकादित्यधिकारादप-
ञ्चम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तदधिकरणं
विशेषणम्, किन्तु यजिजोरिति पञ्चम्यर्थं षष्ठीसत्त्वात् तस्य
समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याऽविषयोऽय-
मिति भावः । तस्मादिति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहित' इति नियमोऽत्रापि तदन्तविधौवपेक्ष्य एव । एत-
त्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूयते उक्तनियमबोधनाय ।

१ 'तदन्तस्य' । २ इदं वार्तिकमेव कञिच ।

अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि 'पारमगार्ग्यायण' इति
स्यादिति न्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः । नन्वेतद्विद्या परम-
श्चासौ 'गार्ग्यायण' इति भाष्योदाहरणार्थः । नहीदृशेऽर्थे
परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भावनाऽपीति कथमेतन्न्याय-
प्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेशगार्ग्य-
शब्दादेव प्रत्ययः, परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्याया-
दित्यदोषात् । विशिष्टेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्य सस्व-
मस्येव । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र न
मानम् । अत एवाऽनुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैक-
देशात्कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्कता भाष्ये । अस्य कैयट-
स्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । एतन्न्यायेत्यस्यापि 'यस्माद्विहित'
इत्यादिन्यायेन समरतैकदेशात्प्रत्यय इत्येतन्न्यायेत्यर्थः । न
चैवं 'सुपि च' 'रोः सुपी'त्यादौ सुवन्ते इत्यर्थोपपत्तिः, नहि
तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् ।
तस्मिन्निति परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मा-
दित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्च-
म्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तिरित्याहुः । ननु येन
नाप्राप्ति-यायेनाऽयं निषेधो वाचनिकतदन्तविधौरेवेति घरूपे-
त्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिःस्यादेवेत्यत
आह-उत्तरपदेति । अन्यथा 'हृदयरय हृल्लेखयद'ण्यत्रा-
ऽप्यग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्त-
मेव तत्र गृह्यते । घञन्तस्य त्वनभिधानात्तत्राऽप्यग्रहणमेवेति
भावः । अयमपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्याससूचक
एवेत्याह-तत्रेति । प्राधान्येनेति । शब्दरूपपेक्षेत्यर्थः ।
धातोरिति । इदं रयतासिविशेषणमिति चिन्त्यमिदम् ।
'सुपि चे'त्यादावरमदुत्तरीत्येवाऽत्रापि समाधानं बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अलैवानर्थकेन [हन्ग्रहणे स्त्रीहन्ग्रह-
णम्, उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं, स्त्रीग्रहणे
शस्त्रीग्रहणं संग्रहणे पायसंग्रहणम्] ॥*॥
अलैवानर्थकेन, नान्येनानर्थकेनेति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'हन्ग्रहणे
स्त्रीहन्ग्रहणं' । [हन्ग्रहणे स्त्रीहन्ग्रहणं] मा भूत् ।
'उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम्' । [उद्ग्रहणं गर्मुद्ग्रहणं-
माभूत्] । 'स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम्' । [स्त्री-
ग्रहणे शस्त्रीग्रहणं माभूत्] । ['संग्रहं पाय-
संग्रहणं'] सङ्ग्रहणेपायसङ्करोतीति मा भूत् ॥

(प्र०) अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-
कस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्ण-
३ लुप्तं स्यात् । ४ 'सङ्करोतीति' । ५ 'पायसङ्ग्रहणं मा भूत्' ।

रूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्त्वरूपमाश्रीयते तत्र वर्णप्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णप्रहणे जातिप्रहणाद्वर्णसमुदायप्रहणेऽप्यनर्थकस्य प्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्प्रहण इति । तेन ग्रीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहण इति । उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत्थास्यतीति पूर्वसवर्णाऽभावः । शर्काप्रहणमिति । तेन शक्याविति 'क्षिया' इतीयङ् न भवति । पायसङ्करोतीति । तेन पायसं करोतीति 'संपर्युपेभ्य' इति सुप् भवति । तत्र हन्प्रहणे स्त्रीप्रहणे चाऽङ्गस्य विशेष्यत्वात्स्यात्तदन्तविधिः । उदःस्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात्तवर्गन्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति, उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात्तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । सङ्ग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सुट् स्यात् ॥

(उ०) नन्वलाऽनर्थकेनेत्युक्तम्, अर्थवत्परिभाषाविरोधादत आह-अर्थवदिति । स्थितमिति । 'स्वं रूपमित्यत्रेति शेषः । कुतो हेतोरित्यत आह-वर्णरूपतया तस्येति । 'वर्णरूपतया यस्येति पाठे 'नार्थवत्त्वरूप'मित्यतः प्राक् 'तस्य ही'ति शेषो बोध्यः । अर्थवत्तति । तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः । 'वर्णसमुदायप्रहणं प्राप्त'मिति पाठे 'ऽनर्थके'त्यादिः । 'तदपि प्राप्त'मिति शेषः । गुणत्वादिति । तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधिरसार्थवत्तैवेति फलितम् । अन्येतलङ्गाधिकारे तदन्तविधेरतिप्रसङ्गस्य निवारणायैदम् । वर्णप्रहणं चेत्यन्वाख्यानवातिके शापकसिद्धजातिप्रहणे न मानम् । एवमलैवेत्यत्रापि । 'एकत्वसङ्ख्या गुणाव'दित्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसङ्ख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयाऽपि दोषाऽनुद्धारादित्याहुः । दीर्घो भवतीति । इहङ्गिति नियमेनाऽनिवृत्तत्वादिति भावः । अर्थवत्परिभाषासिद्धानुवादेऽयम् । संपर्युपेभ्य इति वृत्तिपाठमनुसूयेदम् । तस्योच्छब्देनेति । 'वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योता विशेषणादुदन्तस्य पदस्येत्यर्थ उचितः । नन्वभ्यभिचारान्तर्गणोदो विशेषणं व्यर्थमत आह-वानिबृत्तत्वादिति । पदग्रहणमपि फलाऽभावाभिष्टुत्तम् । विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् । पदप्रकरणान्-पङ्कः

पदान्तादतीत्यतः । नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थाऽत आह-भूषणेति । 'पायसं भूषयतीत्यर्थसंभवादिति भावः ।

[वार्तिकवैयर्थ्यशङ्काभाष्यम्]

किमर्थमिवमुच्यते, न 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् ? ।

(प्र०) किमर्थमिति । 'अलैवानर्थकेने'त्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य ग्रीहानावित्यादिप्रयोजनम् । तच्चाऽन्यथा सिध्यति । अङ्गाधिकारे हन्प्रहणं स्त्रीप्रहणं चाऽस्ति । 'एङः पदान्तादती'ति पदाधिकारे संप्रहणम्, 'वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदःस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि प्रहीयते, उत्तरपदाधिकारोऽपि । ततश्च ग्रीहानावित्यादिषु दोषो न भविष्यति । न हि ग्रीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं, नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः ॥

(उ०) केवलपदाधिकारोऽपीति । अन्यथाऽसम्भेदाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ।

[तत्सार्थक्यभाष्यम्]

न चेदं तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥

(उ०) भाष्ये-नापीति । समासचरभावयवे तस्य वृद्धत्वादिति भावः

[वार्तिकसम्भवे लाघवदर्शनाभाष्यम्]

तन्न वक्तव्यं भवति ॥

(प्र०) तन्न वक्तव्यमिति । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्येतदित्यर्थः । 'अलैवानर्थकेने'ति वचनेनाऽर्थवत्ता तदन्तविधिसङ्गावादिति भावः ॥

(उ०) नन्वेवं तदन्तविध्यभावे वृत्तहनावित्यायसिद्धिः । तदन्तविधौ तु ग्रीहानावित्यत्र दोषोऽत आह-अलैवेति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति-परमातिमहान् । एतद्धि नैव तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥

(प्र०) तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः । स एव त्वलैवानर्थकेनेति निय-

म्यते । परमातिमहानिति । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति, नापि महच्छदोत्तरपदः अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति 'सान्तमहत' इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनो-
गिलक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् । तदन्तविधिना तु भवति

(६०) ननु वास्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह—प्राथमेति । सौवतस्तदन्तविधिरेव ज्यायाज्ञ तु वास्तिको-
क्तोत्तरपदस्येयं इति इति नियम आवश्यक इति भावः । परमादिरिति । परमादिः सामां उद्देश्यः, महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ आनेनस्मन्ग्रहणान्यथेवतांचानथेकेन॥*॥

अनेनस्मन्ग्रहणान्यथेवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन्-राक्षेत्यर्थ-
वता, सास्नेत्यनर्थकेन । अन् ॥ इन्-दण्डी-
त्यर्थवता, चाग्मीत्यनर्थकेन । इन् ॥ अस्-
सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन ।
अस् ॥ मन्-सुशर्मा इत्यर्थवता, सुप्रथिमा
इत्यनर्थकेन । मन् ॥

(प्र०) सुस्रोता इति । 'अनागमकानां साग-
मका आदेशा' इत्याश्रयणादत्राऽऽनानर्थक्यम् । अर्थ-
वतो ह्यागम इति न्यायाश्रयणे त्वर्थवानेवाऽऽसशब्दः॥

(उ०) भाष्ये-अस्ति । 'अलोपाऽनः,' 'इहन्पूर्वेति,
'आवसन्तस्य,' 'मन' इत्यादिषु वर्तमानानां नित्यः । अर्थवा-
नेवासिति । इदं चिन्त्यम् । कृते आगमे तद्विशिष्टस्य
वाऽर्थवत्ताया न्याय्यत्वादन्त्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे ॥*॥

अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? 'अचि हनु-
धातुभ्रुवां चोरियकुवडौ'—इहैव स्यात् ।
अियौ भ्रुवी । अियः भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविध्यपवादस्त-
दादिविधिः । अत एव विशेषेणेन भवति न्यायेन ॥

(उ०) नाम्नेति । अत एवेको यणर्चीत्यादौ न दोषः ।
'यस्मिन्विधि'रिति वाचनिकमेव । यस्मिन्निति सप्तम्यन्तोप-

लक्षणम् । सप्तम्यन्तं यत्र विशेषणं तत्रेति यावत् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १।१।७१।

[आक्षेपभाष्यम्]

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) वृद्धिर्यस्या । वृद्धिग्रहणमिति । असति

वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् ।
यस्याचामादिभिन्नजातीयो हल्ताद्वृद्धमित्यजादि व्याव-
र्तितं स्यात् ॥

(उ०) वृद्धिर्यस्या । ननु वृद्धिग्रहणाऽभावे सर्वत्र
वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति तन्मात्रा-
क्षेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते—असतीति । सङ्कोचे प्रमाणा-
ऽभावादच्छब्देन सर्वेष्वक्षु गृहीतेषु तदादिः समीपो हलेव
भवतीति परिहरति—यस्येति ।

[समाधानभाष्यम्]

'यस्याऽचामादिस्तद्वृद्ध'मितीयत्युच्य-
माने 'दात्ताः' 'राक्षिताः'—अत्रापि प्रसज्येत ।
वृद्धिग्रहणे पुनः त्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्र०) दात्ता इति । असति वृद्धिग्रहणे नि-
र्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो वि-
ज्ञायेत । 'दत्त'शब्दो 'रक्षित'शब्दश्चात्र क्रियाशब्दो
द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा ।
'प्रस्थेऽवृद्ध'मित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्कषा-
दयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् ॥

(उ०) नन्वचामिति निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च
तुल्यजातीयस्येति यस्यादिर्चा मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने
दात्तादौ नाऽतप्रसक्तिरत आह—असतीति । समीपार्थ
इति । पूर्वसमापार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निर्दिष्टसंबन्धे
षष्ठी, न तु निर्धारण इति भावः । यस्याचामादिर्हलित्यर्थः
स्यादिति तात्पर्यम् । नामधेयस्य स्थितिः । 'वा नाम-
धेयस्येति वचनादिति भावः । भाष्ये—अत्रापीति । अण्-
प्रकृतावित्यर्थः । नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे प्रस्थेऽवृद्ध-
मिति सूत्रे कर्कषादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—प्रस्थ इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ 'यस्य'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यस्येति व्यपदेशाय ।

(प्र०) यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति

शेषः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमुच्येत । तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(४०) तदित्यस्यानुपादान इति । तदित्यस्यानुपादाने इत्यर्थः । वृद्धेरेवेति । तथा च प्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैकल्प्यप्रसङ्ग इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽऽग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्ध’मितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्-ऐतिकौयनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात्-गार्गीया घात्सीया इति । अग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्र०) गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः, किं तर्हि हल् । ‘मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् ॥

(उ०) ननु मालादीनामिति लिङ्गादादिमहत्तरिता यस्य वृद्धिस्तरयापि संज्ञा स्यादत आह-मालादीति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उ०) भाष्ये-अथादीति । अचामिति षष्ठ्युपादान-सामर्थ्यादादिशब्दोऽध्याहार्य इति प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

‘वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्ध’मितीयत्युच्यमाने-सभासंनयने भवः सभासंनयनः-इत्यत्रापि प्रसज्येत ? ॥ आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्र०) सभासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहाऽऽदिशब्दे दरिद्रातेरिवान्तरिक्षणस्याऽचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् । ‘अचा’मिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् ॥

(उ०) यस्यावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्यध्याहारं विनैवाधसंभवेऽध्याहारे मानाऽभाव इत्युत्तराशयः । तत्र प्रसङ्गादादिग्रहणसत्त्वाऽसत्त्वदीराद्यन्तवत्सूत्रस्थकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति-सति चेति । असत्येकग्रहणे

पूर्वसहितेऽपि भाशब्दाकारे आदिवत्त्वात्सभासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । अच इति । परच इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः । घञचोः स्वरविशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽचामिति व्यर्थमत आह-अचामितीति । तथा च राष्ट्रशब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वादियग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाऽजपेक्षया नत्वनादित्वं, तस्यैव तेन ग्रहणाच्च सभासंनयने दोषः । अचामिति बहुत्वमविवक्षितं, तेन मालीयादिसिद्धिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् ॥*॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचा संनिवेशोऽस्ति

(प्र०) नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्जत्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः । स च केवलानामचां नास्ति ॥

(उ०) ननु यत्र हलघटिता अच एव संनिविष्टास्तत्राऽस्य प्रवृत्तिर्भविता न तु हलन्तरितेष्वक्षु इति मन्यमानः शङ्कते भाष्ये-वृद्धसंज्ञायामिति । नन्वस्येव मातृकापाठे सन्नवेशोऽत आह-सर्वस्येति । वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिवन्धनकार्यस्य प्रातिपदिकं सत्त्वादिति भावः । अचामित्यनेन केवलानामिति । सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः । अजमात्रसंबन्धिनो यस्य समुदायस्यादिवृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु चैवं विज्ञायते-अजेवादिर्जादेरिति ॥

(प्र०) ननु चैवमिति । अजसंनिवेशस्याऽसंभवादचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु पथमान्ताऽच्पदाऽभावादजेवादिरित्ययुक्तमत आह-अजिति । निर्धारणषष्ठ्याश्रयणान्निधारणस्य समानजातावविषयत्वाच्च तद्व्याप्त इति भावः । अज्जत्समुदायेऽप्यजपेक्ष एवादिग्रहीष्यते इति भाष्याक्षरार्थः

[आपेक्षस्थापकभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत-औपगवीयाः । इह न स्यात्-गार्गीया इति ॥

(प्र०) नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था

निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अज्जूपा या वृद्धि-
रित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन्
केवलमचकार्याणि ग्रहणकालेन लभते । ततश्चाश्व-
लायन इत्यत्र न स्यात् । गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्या-
'नच्चात्समुदायाऽनादित्वाच्च न स्यात् ॥

(७०) वृद्धिविशेषणार्थेति । तस्याः प्रधानत्वादचा-
मिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः । यदीयादिवृद्धिरन्म-
ध्यवर्तिनित्यर्थः । निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः सजातीयत्वाच्च
वृद्धेरन्वलाभः । तत्र वृद्धेरन्वत्त्वाऽव्यभिचाराद्विशेषणसाम-
र्थ्येन आक्षरसमाम्नायिकाङ्गपलक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः ।
आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । वृद्धसंज्ञानिमित्तव-
निवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः । तत्राऽसाधारणं प्रत्युदाहरण-
माह-ततश्चति । भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्माह-
समुदायेति । यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीति भावः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते ॥

[आक्षेपस्थापकनातिकम्]

॥*॥ एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥*॥

[एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः] ॥

इहापि प्रसज्येत-सभासन्नयने भवः
सामासन्नयन इति ॥

(प्र०) एकान्तादिस्वेचेति । एकान्ता अवयवा
अचः प्रातिपदिकस्य, तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्ध-
मित्यर्थः ॥ सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपा-
दीयते-सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति । ततश्च मध्येऽपि
वर्तमान आकारोऽन्याजपेक्षया सर्वेषामचामादिरिति
सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वेन्न्यनिवृत्त्यर्थं
स्यात्-खट्वेति ॥

(७०) एवं यस्येत्याद्युपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्या
ऽचामिति निर्धारणषष्ठ्यां दोषोऽभिहितः, अनुपजनित-
व्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि तं वक्तुं भाष्ये-एकान्तादित्वमि-
त्युक्तम् । तस्याचट्टे-एकान्ता इति । यस्य प्रातिपदिकस्येति
संबन्धः । एवं च यत्प्रातिपदिकावयवभूताऽचामादिर्वृद्धिस्त-
त्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः ॥ नन्वादिशब्दोपादानादेव
सर्वेषामचामिति लप्स्येत इति माह-आदिग्रहणमिति ॥

१ कचिन्न । २ 'सर्वत्र' । ३ छत्रं स्यात् ।

[समाधानवातिकम्]

॥*॥ सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अजाकृति-
र्देशात्'] । अजाकृतिनिर्दिश्यते ॥

(प्र०) सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिप-
दिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमाना-
ऽपि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः-यस्य शब्दस्य
सकलाऽजपेक्षया वृद्धिरादित्वद्वद्धमिति । यथा पङ्क्तौ
'ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतोऽपि श्रद्धादीननादृत्य
ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते ॥

(७०) उभयरूपत्वेऽपीति । अज्जरूपत्वेऽपीत्यर्थः ।
यस्येति नाचां विशेषणम्, तेषामन्यविशेषणत्वात् । नाप्या-
देः, व्यवहितत्वात् । किन्तु वृद्धेः । अचामिति चादेर्विशेषणं,
संनिधानात् । न वृद्धेः, व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य
वृद्धिरचामादिरित्युक्ते लभ्यस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्ये
वर्तमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यत इति भावः । सकलाजिति ।
सङ्कोचे मानाऽभावादिति भावः । सतोऽपीति । आदौ
मध्ये वेति शेषः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवास्तिकानि]

॥*॥ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥*॥

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवद्भावो वक्तव्यः ।
['यैथान्यत्र'] । यथाऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्यावि-
द्यमानवद्भावो भवति ॥ कान्यत्र ? ॥ स्वरे ॥

(प्र०) व्यञ्जनस्येति । अचामिति । वचना-
द्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः ।
यथाऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्यञ्जनम-
विद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । 'ह्रस्वनु-
ङ्भ्या'मिति स्वरविधौ नुङ्गहणाल्लिङ्गाद्यञ्जनं व्यवधा-
यकमेवेत्युद्विधत्वाति मनुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते ॥

(७०) अचामिति । केवलाऽन्निवेशाऽसंभवादिति
भावः । स्वरविधाविति । स्वरे विधेय इत्यर्थः । अथोग्य-
त्वादिति । स्वराणामञ्जमेत्वादिति भावः । अत एव
'यतोऽनाव' इति 'अनाव' इति प्रतिषेधः सार्थकः । नुङ्ग-
हणादिति । ह्रस्वरप्रातिविषयकमेवाऽनाव इति आपकमिति
भावः । अन्यथा नुदोऽविद्यमानवत्त्वादक्षणादित्यादौ ह्रस्वा-

४ 'चान्त्य' । ५ कचिन्न । ६ 'अच आकृति' ।

दित्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

॥ * ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥
देवदत्तोऽयः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तोऽयः ।
याज्ञदत्ताः ॥

(प्र०) वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते ॥

(द०) पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः । गृह्यते
इति । अत्र वार्तिके इत्यादिः । अत एवैकपाचा देशे इति
चरितार्थम्, रुढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
घटीय इति तु गङ्गादित्वात्साधु । 'घाट' इति त्वसाधु । अत
एव भाष्ये देवदत्तश्च उदाहृत इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ ॥ गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥
कम्बलचारायणीयाः । ओद्गनपाणिनीयाः ।
घृतरीढीयाः ॥

(प्र०) कम्बलचारायणीया इति । कम्बल-
प्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओद्गनपाणिनी-
या इति । पाणिनोऽपत्यमित्यण् । 'गाथिविदधी'ति
प्रकृतिभावाद्दिलोपोऽभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीज्, तस्य
च्छात्रा इति विवक्षिते यूनं लुगितीजो लुक्, तेन-
इजश्चेत्यप्न भवतीति च्छो भवति ॥

(उ०) [युवेतीर्जिति । प्रकृते च गोत्रशब्देनाऽपत्य
मात्रम्, अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः । नन्वोद्गनपाणिनीया
इत्यत्र वृद्धत्वे च्छोऽसमस्तवदतिदेशे इजन्तत्वादजश्चेत्यणिति
भेदः स्यादत आह-तेनेजश्चेति । येन यूनं विहितो न
गोत्रे तेनेत्यर्थः । इजश्चेत्यत्र गोत्र इति वतंते । पारिभाषिकं
च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः । यत्तु तेन लुकेति । तत्र ।
प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥]

[वार्तिक्यासान्तरम्]

॥ ॥ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ ॥

गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ एतान्येवोदाहरणानि ॥

(उ०) भाष्ये-गोत्रान्ताद्वेति । गोत्रप्रत्ययान्तोत्तर-
पदादित्यर्थः । चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छ
लभते तथा समासे वृद्धत्वाऽभावेपीत्यर्थः । वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा

१ कचिच । २ अयं पाठोऽपि उक्तं भवतीत्यतोऽप्र एव सर्वत्रोप-

वा कर्तव्या इदमुपसङ्गान्नं वेत्युक्तं भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह ।

[शेषवार्तिकम्]

॥ * ॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ * ॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा ॥
जैह्वाकाताः । हारितकाताः ।

(उ०) भाष्ये-जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेऽपि
द्रष्टव्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तव'दित्येव ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति-पिङ्गलकाण्वस्य
पैङ्गलकाण्वाः ॥ [एतानि वृद्धिसंज्ञानिभ्युः] ।
[वृद्धिर्यस्याचामादिः] ॥

(प्र०) पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्र
इत्यण् । वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात् ॥

(उ०) अणिति । स च केवलेभ्यः काण्व्यादिभ्यश्छ-
स्थापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाऽ-
भावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाच्च न तत्प्राप्ति-
रिति भावः ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७३ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? ॥

(उ०) त्यदादीनि च । भाष्ये-अनुवर्तते इति ।
पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः ॥

किं चातः ? ॥

[दूषणभाष्यम्]

यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत-त्वपुत्रस्य
च्छात्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न
स्यात्-त्वदीयो मदीय इति ॥

(प्र०) त्यदादीनि च । स्वात्पुत्रा इति । आदि-
ग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं
लभ्यतेऽपि योग्यत्वाद्वा स्थापितोऽस्माभिः । ३ 'काण्वस्य'

स्यादिति भावः । अचौमित्यस्य तूत्तरार्थवानुवृत्तिः स्यात् । तत्संबन्धस्येहाऽयोग्यत्वात् । निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति, अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ॥

(उ०) ननूपसर्जनानां गणबहिर्भावेन कथं त्वदादित्वमत आह-आदीति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भावः । अचौमित्यस्य त्विति । इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमनुक्तमत आह-व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधौ तन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्यैवेदम् ॥

[दूषणभाष्यम्]

अथ निवृत्तम्, 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[अभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तहानुवर्तते ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते- 'वृद्धिर्यस्याचादिस्तद्वृद्धम्' । 'त्यदादीनि च' । वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' ॥ 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा- कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ [त्यदादीनिच] ॥

(प्र०) संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबन्ध्यत इति संबन्धम् । कर्मणि घञनपुंसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबन्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति-स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वात्-स्याचामादिरिति संबन्ध्यते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह स्वयोग्यत्वात्संबन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् । त्यदादीनां

चाञ्छ्रुत्वाऽभावात्स्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाऽभावात् ॥

(उ०) ननु नपुंसके भावे क्लृप्त्यदौ घञग्रपबादौ । स्वयधिकारात्परतो वासरूपविधिश्र नेति सम्बन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह-द्वितीयान्तमिति । नपुंसकेपीति । 'घञजपः पुंसी'ति भावघञ्विषयकं क्वचित्त्वं वेति भावः । चेतनावतस्यागोपादने संभवतः, यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते स्यातामत आह-एतदिति । योग्यत्वादादिरित्यस्यैकित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणम् । त्यदादीनीत्यनेनादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥१॥७४॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एङ् प्राचां देशे शेषिकेषु ॥*॥

एङ् प्राचां देशे शेषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति । [एङ् प्राचां देशे] ॥

इति श्रीमद्भागवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

(प्र०) एङ् प्राचाम् । कुणिना प्राग्रहणमाचार्य-निर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातम् । तेन क्रौडो नामोदग्रामस्तत्र भयः क्रौड इत्यणोवभवति । अन्येन तु प्राग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाद्गुञ्जिठौ न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सैपुरं स्फोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति गुञ्जिठौ भवतः । शेषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाऽभावः । क्रौडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात्कादयादित्वाद्बुद्धलक्षणौ गुञ्जिठौ भवतः ॥

इत्युपाध्यायजैयट्पुत्रकैयट्कृते महाभाष्यप्रदोपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥

पादश्चायं प्रथमः समाप्तः ॥

(उ०) एङ् प्राचांम् । कुणिनेति । विधेयसंबन्धलाभात्प्राग्ग्रहणमाचार्यैर्निर्देशार्थम् । अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः । लक्ष्याऽवैषम्याय च व्यवस्थितविभाषाश्रयणम् । तत्फलमाह-तेनेति । अन्ये स्थिति । श्रुतान्वये संभवत्यन्येनाऽन्वयोऽनुचित इति तद्भावः । वाहीकश्च देशविशेषः । तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः । वाहीकदेशश्चोभयसंबद्धः प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एवाऽव्ययास्यविति सूत्रे शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता । पतेनोभयबहिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् । वाहीकग्रामाविति । आद्ये अस्याऽप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणता नोपपद्येत । ठञ्जिठाविति । वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र बृद्धादित्यनुवृत्तेः । प्रागुद्दिभागरतु 'शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः' इत्यगरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखात्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमोऽभिगामिनी सेत्यन्ये । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकलक्षणं च- 'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका

नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥' इति कर्ण-पर्वणि । एवं च धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वम् । शतद्वर्विपाशे-रावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुः षष्ठः । तन्मध्यदेशो वाहीक इति तज्ज्ञाख्यातारः । कुणिमताश्रयणे शेषिकेत्यस्य वैयर्थ्यम् । व्यवस्थिताविभाषयैव सिद्धेः । अतो न्यमताश्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैताववाहीकग्रामावपीत्यन्ये । भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्याऽर्थस्य शेषिकेष्ट्विति शापकमित्यपरे । अपत्येत्यादि । उदीचां बृद्धादिति नित्यं बृद्धेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ [एङ् प्राचां देशे] ॥

हरिदीक्षितपादाब्जसेवनाऽवाप्तुद्दिना ।

भट्टनागेशविदुषा कृतोऽयं सङ्ग्रहो मुदा ॥ १ ॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्य-

प्रदीपोद्द्योते प्रथमस्य प्रथमे नवममाह्निकम् ॥

पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

१ इदं नदी सम्प्रति ताप्तीनाम्ना प्रसिद्धा वर्तते ।

२ कचिन्न ।

निषेकादिद्वयशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो, नान्यस्य कस्य चित् ॥१॥ (मनुः)

इति पण्डितप्रकाण्ड-षट्शस्त्रवाचस्पति-मरुमण्डलमार्तण्ड-तर्करत्न-पण्डितवर श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां

पौत्रस्य, न्यायाचार्य-श्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रस्य, न्याय-व्याकरण-दर्शनाद्याचार्यस्य

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणः कृतै महाभाष्यादि-त्रिवलव्याख्यानभूताया-

मभिनवराजलक्ष्म्यां नवाह्निकम् ।

* हरि ॐ तत्सत् *

जन्माष्टमी १९९६

नवाह्निकं समाप्तम् ।

श्री शब्दकौस्तुभे पञ्चममाह्निकम्

ईदृदेद्विचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदृदेदन्तं द्विचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अम् । तपर-
करणमसन्देहार्थमिति वृत्तिकाराः । अन्यथा हि यणादेशो
कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत । ततश्चाऽकुर्व-
णत्रेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । भाष्ये तु 'व्यक्तिः
पदार्थो, भेदकाश्च गुणा' इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां
दीर्घाणां संज्ञायां तपर्यकरणमित्युक्तम् । इदमेदिति प्रथम-
तकारस्यैव फलमित्यवधेयम् । तावन्तैव ऊकारेण सिद्धेः ।
'तत्पर' इति पञ्चमासमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् । एकारस्य
त्वप्त्वादेवाऽणुद्विचनं सर्वग्राहकतासिद्धेः । ईदृतोः
परमण्ववाट्टणान्तरयुक्तसङ्गहाय युक्तो यत्नः । तन्मा-
ह्नाभ्यमतेऽपि ऊदोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव, गुणानामभे-
दकत्वं त्वीदित्यापि तथैव भिन्नेत्येकस्यैव वृत्तिकृद्भक्तम् ।
इह तपर इति सूत्रे पञ्चमासमासो ग्राह्यमिदमेव ऊदिति ।
तथाऽतपर एवैकारो निर्दिष्ट इत्यपि सूत्रम् । रसादेतन्-
असन्देहायापि क्रियमाणान्तरपरत्वं पुनः व्यावर्त्तयेद्वेन । 'घटा-
योन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न पश्यतीति' न्यायात् ।

अथाऽयं दकारः षट्दोस्तपरविवदिति चेत् । एवमध्यकारो
गृह्णातु पुनर्भणवात्, न त्वीदृती, वाक्यापरिममाति-
न्यायेनाऽनण्त्वात् । जातिपरो निर्देश इति चेत् । तर्हि ह्रस्व-
प्यतिप्रसक्तिः । दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति
चेत्, कथं तर्हि पुनस्तद्वहः ? । न च पुनस्तद्वहः इति चेत्
वाच्यम् । 'अग्नौ ३ इना' इत्याहुतवदुपस्थित इति सूत्रेण पुन-
त्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्यैव-
माणत्वात् । 'अपुनस्तव' इत्यस्य तु देवदत्तेत्याद्यादौ चरितार्थ-
त्वाद्भेदार्थं न शङ्क्यम् । तथा च षाष्टे वार्तिकम्—'वद्वचनं
पुनर्कार्यप्रतिषेधार्थं, पुनर्प्रतिषेधे हि प्रगृह्यपुनर्प्रति-
षेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वा'दिति । अत्राह भाष्य-
कारः—यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति
पुनोऽसिद्धः । तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा ।
कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशतया
तां प्रति पुनस्तस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्ततेति चेत् स्यादेव
दोषः । एतेनाग्नौ ३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः ।
'पुनर्प्रगृह्या अची'ति शापकात्स्वरसन्धिषु पुनस्तस्य सिद्धत्वेपि
संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वाऽनपायात् । 'यथोद्देशपक्ष एवैवाश्रयत'-
इत्युक्तत्वात् । वस्तुतस्तवनानुनासिकप्रवृत्तिर्भवेन्नैव यथोद्देश-
पक्षाश्रयणम् । प्रकृतिभावास्तु कार्यकालपक्षेपि सुपपादः ।
न च 'प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेकवाक्यतापत्तां संज्ञां प्रति पुनस्तस्य

सिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम् । पुनस्तस्य
सिद्धतायां बीजाऽभावात् । यत्तु 'पुनः प्रकृत्येत्येतदेव
शापक'मिति । तत्र । 'पुनः'शब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया
सर्वसामञ्जस्यात् । न चैवं लक्षणेव दोष इति वाच्यम् ।
श्रुतायापि त्मूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्य-
हितत्वात् । अस्तु वा विशेषापेक्षं शापकं 'सिद्धः पुनः पुन-
त्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव' इति, न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मा-
त्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेत्य-
नुनासिकप्रवृत्तिवारणार्थमेव यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम् ।
अथ हरदत्तः—'यथापि संज्ञायामसिद्धः पुनस्तथाप्यनुनासि-
कपुनोदासे सिद्ध एव, तन्मन्त्रस्य गणानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य,
न सोऽनुनासिकविधौ ग्यानी, किन्तु त्रिमात्रः । न च
स्थानिवद्भावात्तरायापि प्रगृह्यत्वम्, अन्वितात्वात् । किञ्चा-
वश्यं 'सिद्धः पुनः स्वरसन्धिष्वप्याश्रयणीयम् । 'दण्ड ३
आदव'मिति पुनस्तस्य दण्डेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव
सुश्लोका ३ इति सुश्लोकेत्याश्रयणं गुणो भवन् पुनस्तमेव निव-
र्त्तयति न तु स्थानिनम् । अन्यथा ह्यादेशरूपं पुनः श्रूयते ।
तदिह यथोद्देशोप संज्ञापरिभाषे कथमिदं सिद्धः, कथं वा
अन्येषु न पुनोपरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या' इति । अत्राहुः
यथापि द्विमात्रास्त्रिमात्रेणापहतरतयापि 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति
शास्त्रासिद्धत्वबोधनस्यासनात्रिमात्रेऽपि द्विमात्र एवाय'मिति
बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा श्रियते । अत एवाऽपुनस्तस्य सुत्वं कृते
तदुपजीवनेन नाभावं च कृते नुपि चेति दीर्घो 'मुशब्धोय'-
मिति बुद्ध्या प्राप्नोति, तत्परिहाय तच्चावृत्त्याश्रयणेन
'नाभावं कर्त्तव्ये कृते च मति मुभावो नाऽसिद्ध' इत्यष्टमे
व्याख्यातम् । कृमेजन्तसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया सभा-
हितम् । न त्विह द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे
आनयामः, येनानन्वितात्वात् निषेधः शङ्क्येत । न हि
रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरगतीति युक्तम् ।
एतावानेव परं विशेषः—रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्रवर्त्तयः,
इह तु शास्त्रप्रामाण्यदाहाद्यगोपापि तत्तच्छास्त्रप्रवृत्ताव-
प्रवृत्तौ च न्यायक इति । तदेतत्कथं नैव स्फुटीकृतम् ।
यदाह—'शास्त्राऽसिद्ध्याश्रयणाच्च पुनर्बुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे
विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते । तथा न वक्ष्यति, 'असि-
द्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चे'ति ।
'पवतुकोरसिद्ध' इत्येतत्सूत्रस्य वार्तिकमिदम् । उस्त्युज्यते
निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्तमर्गः स्थानो, स लक्षणं निमित्तं यस्य
कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा चैकरूप्यार्थं

सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः । एतेन 'यस्यानेम संज्ञा कृता न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी'ति प्रथमदूषणमुद्धतम् । यदपि 'दण्डाढकं सुश्रोकेतोत्यादावादेशः पुनः श्रूयते'ति । तदपि न, उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन पुनस्यैव निवृत्तेः, 'पुनो मयाऽपह्रियत'इति बुद्धिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् । यत् पष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति, 'सिद्धः पुनः स्वगमनिधिवि'ति, तत्त्विहाननासिकपर्युदासानुरोधायथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्धिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्यापेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बाज-मस्तीति दिक् ।

ननुदाहरणेष्वीदादिकमेव द्विवचनं न तु तदन्तमिति चेन्न, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तवान् । नन्वादन्तद्विवचनान्तमित्येव कथं न व्याख्यातम् । एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्योगारं कुमार्यंगारं, बधोरंगारं बध्वंगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेऽपि व्याप्तेः । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति 'सुप्तिहन्तं पद'मित्यत्राऽन्तग्रहणेन शायित्वाच्च । एतेनेदाहन्तं यद् द्विवचनं, तदन्तग्रहणं, कुमार्यंगारादी तु सकारान्तं द्विवचनं नन्वादहन्तमिति पगगतम् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताऽग्रहणात् । यत्त्वभिन्नपक्षे दूषणा-न्तरमुक्तम्—अशुक्लं शुक्ले समपथेतां 'शुक्लान्तां वस्त्रे' इत्यत्र शब्दान्तरप्राप्ताऽनित्यं लुक् बाधित्वा परत्वाच्छोभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्लत्वस्य प्रगृह्यता स्यादिति; तन्न । 'अन्तरक्षानपि विधोर्न बहिरङ्गो लुग्भाषत' इति परिभाषयौकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाश्रयत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदादि विशेष्यं, तथा च द्विवचनसंज्ञा ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । 'गङ्गा'इत्यादेः सिद्धावपि 'दृश्येते' इत्याद्यसिद्धेः । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवचनम् । किञ्च 'प्रगृह्य'मित्यस्य सञ्ज्ञिहतावाद् द्विवचनमेव संज्ञा न त्वीदादि, विप्रकृष्टत्वात् । तस्माद्यथाख्याक्यानमेव मनोरमम् । अत्र वृत्तिकाराः—मणीवादीनां प्रतिपेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसां व दम्पतीव जम्पतीत्युदाजः । मुनित्रयानुक्त्यादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः । एवं वदद्भिः समानन्यायतयाऽप्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां 'तुरीयस्येष्टिः' 'शंसिदुहिगुह्यो वा' 'क्रमेके छन्दसि', भाषायां च अद्गन्तव्येऽभ्यस्तित्वव्यतिरिक्त्यादीनामनादत्तव्यतोक्ता । 'मणीवोऽष्टय लम्बेते'इति तु इवाथकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः । न्यासकारस्तु—सम्बुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिहावलोकितायेनेह सम्बन्धावस्थितविभाषाश्रयणाच्चेदं लभ्यत इत्याह । केचित्तिवा-र्धेऽयं वशब्दः प्रयुक्ते, भीमो भीमसेन इतिवत् । 'काम्बद खण्डितदलानि व पङ्कजानि'त्यादिवच्चेत्याहुः । वस्तुतस्तु 'वद्वा यथा तथैवैव' साम्यं इत्यमरग्रन्थे व वेति पाठमाश्रित्य

'शाप्रवं व वपुयंश'इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यात-भिन्नादाहरणं सर्वं सुस्थम् । युक्तशायमेव पाठः । प्रातिपदिक-प्रक्रमे तद्विस्तृत्य वतेरननुगुणत्वात् । एतेन—'स्फुटोत्प-लाभ्यामलिदम्पती व विलोचनाभ्यां कुचकुडमला-शया । निपत्य चिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणी व नीलौ तरलौ विरेजतु'रिति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि गतार्थः ॥

अदसो मात् । अस्मात्परावीदृत्तौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावम् आसाते । न चाऽम् इत्युदाहरणं पूर्वमुत्प्रेण गतार्थमिति वाच्यं, तस्मिन् कर्मण्ये सुत्वरयाऽसिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नाऽसिद्धत्वम् । आरम्भसामर्थ्यात् । तथा च वार्तिसकम्—'आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुवे'इति । पुंस्त्रिवचनेवोदाहरणं, स्त्रीनपुंसक-योद्धिवचने तु सुत्वरयाऽसिद्धत्वेत्येकारान्तत्वात्पूर्वणैव सिद्धा संज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोऽनुनासिकपर्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—'अणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थि-नेन पूर्वमुत्प्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां सुत्वरया सिद्धत्वादि-ज्ञानेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासः पूर्वणैव सिद्धः । एतस्मात्प्रारम्भस्यैव द्विवचनार्थः, पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावाव-धेर्नित, तत्त्वन्त्यम् । पुनस्तस्यैवानुरोधेन पूर्वमुत्प्रेण यथोद्देशपक्षस्यैव रथापितत्वात् । तस्मात् पुंसि द्विवचनेऽनुनासिकपर्युदासोऽप्येत-त्सुत्रस्य परं, न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम् । अथापि कथञ्चिद्वदन्तीतिरसमर्थयितव्येत्याग्रहरति हि इत्थं समर्थनानां,— पूर्वमुत्प्रेण कार्यकालपक्ष एवास्तु । न चैवं प्रतस्यानुनासिक-पर्युदासो न रथादिति वाच्यम् । ईदं ३ त्, ऊक्तं ३ इति दीर्घात्परभागे पुनरप्यापि प्रक्षिष्टनिर्देशात् । एकारस्त्वत्वादेव पुनर्तं ग्रहोऽप्यति, न च तादपि परस्पर इति तत्कालग्रहणा-पत्तिः । ऋदोरिति वदकार एवायमित्याशयात् । युक्त्यैतत् यथोद्देशपक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पदस्यस्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ जीजाऽभावात् । नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तस्ततो मुत्त्वनिमित्तकं नाभावमाश्रित्य मुभावे 'दशदोय'मिति बुद्ध्या प्राप्तु-वन् दीर्घः प्रतिविधोयत इत्युचितम् । नक्षत्री प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात्प्रागेव प्रवृत्तौ, येन पुनर्न प्रवर्तते । एतेन पूर्वमुत्प्रेणहरदत्तग्रन्थोऽप्युद्धृत इति यावद्वाच्यं साधु । भाष्यकैयटयोस्त्वं भावः—प्लुतात्प्राक् प्राप्तापि प्रगृह्यसंज्ञा फलाऽभावात् क्रियते । न च प्लुतेऽनुनासिकप्रवृत्तिरेव फल-मस्त्विति वाच्यम् । संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तद्भावात् । प्रगृह्यत्व-प्रयुक्तपर्युदासस्यैव विधिरपृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति । सुश्रोकेतोऽत्यादावप्यन्तरङ्गत्वात्तुतः, 'अन्तरङ्गमलीय'इति न्या-यात् । प्रकृतमनुसराभः—नन्वाभ्यस्यमाणेऽप्यस्मिन् सूत्रे पूर्वमुत्प्रे-णैकरूप्यार्थं यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः । तथा च रुक्मस्योत्वं प्रतीव प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येव मुक्त्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यान्न त्वया-दीन् प्रत्यपि । ततश्चाऽमी आसत इत्यत्राऽयादेशप्रसङ्गः । अमु

आसाते इत्यत्र पुर्यावादेशः । अमो अत्रेत्येकः पदान्तादती-
त्येकादेशप्रसङ्गश्च । न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं
स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि
अत्रोच्यते—यद्यनुनासिकपर्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि
संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् । 'अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिकः,' 'अदसो
ने'त्येव ब्रूयात् । असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धो-
न्तेपि न भवत्येवाऽनुनासिकः । अनण्वत्त्वादनवसानत्वाच्च ।
अनस्तत्र माद्वहणमाद्वहणं वा न कर्त्तव्यम् । न चैवं हे
अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । त्वयादीनां सम्बोधनविभक्ति-
विरहस्यैवार्गिकत्वात् । अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावा-
र्थत्वमप्यस्य विशायते । तद्वन्वाद्याद्यादिविरोऽपि सिद्धयति,
प्रकृतिभावस्यापवादरूपतया तत्संज्ञानिमित्तोद्युग्मं उप-
संजनियमाणानिमित्तोन्नाप्यपवादेन वाध्यत इति परिभाषा-
ताराच । यत्तु संज्ञारम्भसामर्थ्यादयादीन्संज्ञां च प्रति
सुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन् वाधित्वा परत्वात्सुत्व-
मीत्वं इति; तत्र । अयायभावस्य ज्ञापने लाभयात् ।
अथापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविपर्ययोत्सर्गिका । निध सु-
मास्त्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बलीयस्त्वम्, 'अन्तरङ्गबलीय'
इति न्यायात् । तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः । 'नाजानन्तर्य'
इति निषेधस्त्वसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्यैव न त्वाहृतपरिभा-
षायाः । यद्यप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनर्थेव गतात्त्वात्त-
न्तरङ्गत्वबलवदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येत 'विप्रतिषेध'
परमिति सूत्रं भाष्यकृद्व्यति, तथाप्यभ्युच्यमानं तत्,
साऽपवादनिर्पवादत्वात्सां फलं विशयात् । 'वृक्ष इहे'त्यत्र
हि सप्तम्येकवचनेन सह युणोऽन्तरङ्गः । सर्वपदार्थत्वं तु
बहिरङ्गम् । न चेहाऽसिद्धपरिभाषया युणो लभ्यते । 'नाजा-
नन्तर्य'इति निषेधात् । अत एवाऽचः परस्मिन्निति सूत्रे
भाष्यकृद्व्यति—'आरभ्यमाणो नित्यासौ परश्चासौ
व्यवस्थायि' । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण
सिद्ध्यति' इति । एतच्च तत्रैव रघुटोकारिष्यते । अत
एवोक्तं वास्तिककृता,—'शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणवार्त्तति ।
धियाति अदुष्टवदित्यादि च तयोदाहृतम् । ज्ञापकं चात्र
ओमाडोश्चेत्याङ्गहणम् । तद्ध खटा आ ऊर्द्धेत्यत्र परमपि
सर्णर्णार्थं वाधित्वा धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्ग-
त्वादुपेन कृते वृद्धिप्राप्तिं सत्यां परस्वं यथा स्यादिति क्रियते,
एतच्च 'सम्प्रसारणाच्चे'ति सूत्रं भाष्ये स्पष्टम् । कथं तर्हि
वार्त्तिककृतोक्तं—'विप्रतिषेधादेर्हि ?' सत्यम् । अत एवाऽपरि-
तोषाद्वाह्यकारेणाऽऽद्येति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् ।

मात् किम् ? । अमुकऽत्र । नन्विह सूत्रे ईदृतावेवानुवर्त्तती-
नत्वेकारः । सत्यम् । सति माद्वहणे एकारो नानुवर्त्तते, अदसो
मात्परस्य तस्याऽसम्भवात् । अन्यथा त्वनुवर्त्तते । एकदेशा-
नुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादेकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहक-
फलकं माद्वहणमिति स्थितम् । अत्रेदं चिन्तयम्,—ईदृते सप्त

म्यर्थे प्रगृह्यौ, अदसः, एच द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रि-
तम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीद्वहणं प्रकृतसूत्रे माद्वहणं च न
असंभ्यमिति महत्तापवम् । एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया
भवती'ति ॥ [अदसो मात्] ॥

शे । अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राद्वहणपती ।
चतुर्थावहुवचनस्य स्थाने 'सुपां सुलु'गिति सूत्रेण 'शे'
आदेशः । शिस्वात् सर्वविदेशः, शेषे लोपः । न युष्मे वाज-
बन्धवः । युष्माश्चित्यर्थः । अत्र पदपाठकाले 'युष्मे' इत्यु-
दाहरणं बोध्यम् । संहितायान्वत्परत्वाभावेन सत्यसति वा
प्रगृह्यात्वे वा विशेषाऽलाभात् । एवं 'त्वे रायः सुदुष्टात्वे
ह्यश्वा' इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न
काशे कुशे वंशे हरिशे बभ्रुशे । हरि बभ्रु—आभ्यां लोमा-
दित्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ [शे]

निपात एकाजनाड् । एकोऽज्जिपात आङ्भिन्नः
प्रगृह्यः स्यात् । 'अ'निषेधाधिपक्षेपयोः । अ अवयवम् ।
इ विरमये, इ इन्द्रा उ उगुप्सासंतापावन्ध्याप्यर्थुम् ।
उ उमेयः । एकाजिति कार्याधारे विनिपदाद्यप्राधान्येनातरङ्ग-
त्वात्, 'व्याहरति रग' इत्यादिनिर्देशाच्च । तेनेह न । प्रेदं
ब्रह्म धृत्तयोर्वाधित्वा । प्रेद इत्यादि ॥

स्यादित्यत्र । यद्ययं कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थम् ।
निपातो योऽच इत्येतावतांवाभिमतसिद्धः । न च विपरीत-
विशेषणविशेष्यभावेनाऽज्जिपातं यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेष-
णेन तदन्तर्विधिरिति वाच्यम् । तथाऽसति व्यावर्त्त्याऽलाभेन
विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च हलन्तं व्यावर्त्त्यम् । तस्य
संज्ञायां सत्यामपि वाधकाऽभावात् । न च पुरोऽस्तीत्यादौ
हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावादोक्त्यं न स्यादिति
वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति स्वस्यस्याऽसिद्धतया दोषाऽभावात् ।
न च सान्तरस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशवृत्तित्यान्यतया
रैफान्तरस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गरतदवस्थ एवेति
वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि स्वस्यस्याऽ-
सिद्धत्वात् । सकारान्तस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्थं
प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्त्येत । तस्मादच्चा निपातस्य
विशेषणेऽज्जग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुब्रूयम् । नन्वनन्तरस्यैव
यथा स्यादज्जग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किञ्च स्यादिति
चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यज्जग्रहणाऽनपायात् । विशेषण-
सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावेन न प्रवर्त्तते इति चेन्न, तदन्तर्विध-
परित्यागेनापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथाऽप्यनन्तरपरि-
त्यागे आवश्यकं विनिगमकं किमिति चेत्, आङ्गहणमेवेत्य-
र्थेहि । तद्ध व्यपदेशिवद्भावमात्रवाधे व्यर्थं स्यात् । तस्मादचो
विशेषणवन्नाऽऽङ्गहणाज्ज्ञापकात्तदन्तर्विधिर्न । अचोविशेष्यत्वे
तु सुतरान्तदन्तर्विधिरिति । उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थं
मेवेति स्थितम् । नन्वचसमुदायनित्यस्यमेकग्रहणमस्तु ।

‘अहउअपेही’ति समुदायस्यैव संदा स्यान्नावयवानामेकाज्जि-
र्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयो-
रिति । मैवम् । अजित्येकायेकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिरास-
सम्भवात् । अत्राह भाष्यकारः—‘अहसमुदायग्रहणशङ्कानि
रासार्यमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या-
न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यत’इति । तेन दम्भेर्हृद्य-
ग्रहणस्य जातिवाचकत्वासिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं
सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति । दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र
हेतुर्हृद्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेः मनि कृते
‘सनीवन्ते’ति विकल्पादिदभावे दम्भश्चेत्तादोतोः कृतयोरत्र
लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे हलन्ताच्चति सनः कित्वाञ्जलोपे
भम्भावे च कृते धिप्सति धीप्सताति रूपद्वयं सिद्धयति ।
हृद्यग्रहणस्य व्यक्तित्वत्वे तु योऽत्रेकः समीपां हल् नकारो, न
ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकः समीप
इति कित्त्वं न स्यात् । तथा—‘तृहू हिंसायां’ तुदादिः,
ऊदिवादिङा,—तितृहूपति तितृक्षताति स्यादिति दिक् ।

स्यादितेत् । अहउअपेहीत्यत्र एकाज्जिर्वचनन्यायोपन्यासो
न युक्तः, समुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहात् । अत एव
हि निर्गल्याञ्जिल्येयादित्यादीं बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञा
स्वीकृता । नापि निपातसमुदायरस निपातग्रहणं ग्रहणम्,
एकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाज्जिसमु-
दायग्रहणशङ्कामात्रं तु स्यादेव । तन्निरासार्येव क्रियमाणमेक-
ग्रहणं प्रायुक्तमर्थं ज्ञापयति । वस्तुतस्तत्त्वक्तसंज्ञायामेक
ग्रहणमुक्तायं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परि-
त्याग एव ज्यायान् ।

निपात इति किम् ? । चकारात्र । तथा अतर्तेऽः अः ।
हे अ आगच्छेत्यापि प्रत्युदाहरणम् । आडनाडोर्व्यवस्थामाह
भाष्यकारः—‘ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च
यः । एतमातं कितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥’
इति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादिति मित्यस्यनादर्थो
न कृत इति कश्चित् । तत्र । ‘अन्वादेशश्च कथितानुकथन-
मात्रं न त्विदमैव कथितस्येदमाऽनुकथन’मिति भाष्यकृता
वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्वदुपदि-
श्यते सोऽन्वादेशः । इह तु ईषदर्थो यो वर्तत इति वृत्तिर्न
विधेया, किन्तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता, अतो नैनादेशः ।
पतेन ‘नक्तं भीरुस्य त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि
व्याख्यातम् । भीरुत्वस्य विधेयत्वाऽविवक्षणात्, सिद्धस्यैव
हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् । ईषदर्थे—आ उष्णं ओष्णम् ।
‘आडोषदर्थे’ इति कुगतीति सूत्रे वार्तिककृता विग्रहः ।
क्रियायोगे—आ इतः पतः । प्रादिषु क्स्फठितः । मयोदाभि-
विधौ चेति समाहारान्दे आगमश्चासनरयाऽनित्यत्वान्नुम-
भावः । मयोदया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा
समासः । मर्यादायाम्—आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

अभिविधौ—आ अविच्छन्नात् आऽहिच्छन्नात् । विना तेनेति
मर्यादा, सहितेनेत्यभिविधिः । ‘आङ् मर्यादाभिविधौ’रिति च
जिज्ञादिष्ट । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय
आकारः प्रयुज्यते । आ एवंतु मन्यसे । नैवं पूर्वममस्थाः
संप्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः । वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे ।
तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निर्दि-
श्यते । ‘आ एवङ्किलत’ इति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदि-
त्यत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रेष्वर्थाभावेऽपि
ङित्त्वं बोध्यम् । तेनामेन्यस्य रजसो यदन्नमो अपो वृणानेत्यत्र
सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकाररस्य ङित्वेनाडोऽनासिकद्वन्द्वस्योति प्रव-
र्तत इति षष्ठे ह्रदत्तादयः । युक्तमेतत् । ङिदङितोरन्यतर-
लक्षणमात्रेणाऽर्थोऽनुभयविवेकलाभे तत्रापि लाघवादिङिङक्षणे
तात्पर्यमाश्रित्य भागान्तरस्याऽन्युत्थानावादरूपत्वात् ॥

ओत् । ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । आहो
इति उताहो इति । निपात इति किम् ? देवोसि वषट्ते, वि-
ष्णवासाह । वायवायाहि । विष्णोऽव । यत्तु ‘गवित्ययमाहेत्ये-
तदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्य’मिति । तत्र । प्रगृह्यसंज्ञायां
सत्यामपि क्षत्यभावात् । न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः ।
प्रकृतिभावाविधौ पदान्ताऽधिकारात् । न चायं पदान्तो भवत्ये-
वंतं प्रमितव्यम् । अनुकायानुकरणयोरभेदविवक्षयामर्थवत्त्वा-
ऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वादिभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् ।
अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः । न चैवमपदस्य प्रयोगाऽसङ्ग-
तिरिति वाच्यम् । ‘अपदञ्च प्रयुज्यते’त्युद्धोपस्य अपरिनिष्ठितं
न प्रयुज्यतेत्येवंपरत्वात् । तस्य च झुतिङादिविषयकतत्तद्धि-
शास्त्रमूलकत्वात् । इह तूक्तीत्या झुत्विभक्तेरप्यप्राप्त्या
‘गो’ इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् । अत एवेह लोपः
शाकत्यस्येत्यपि न प्रवर्तते । कथं तां पूर्वसूत्रे शीर्थवद्ग्रह-
णादिति वार्तिके एङः पदान्तादिति पूर्वसूत्रं कृतमिति
चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्तिं च
कृत्वा शेषवत्त्वात् शेषवत्त्वानिति समासेन सुपो लुक् कृत्वा
व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे समुदाविति किं, गवित्ययमा-
हेत्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः । तस्मादिह देवोऽ-
सीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । न चैङः पदान्तादि-
त्यारम्भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः । हरेऽव गच्छेत्यादौ चरितार्थ-
त्वात् । न चैङ्ग्रहणसामर्थ्यम् । ङित्सङ्गोऽप्युत्तरार्थत्वात् ।
उत्तरसूत्रे तु समुदाग्रहणाऽभावे आहो इतीत्यादावपि पर-
त्वादिकल्पापत्तिः । पूर्वसूत्रस्याऽहो ईशा इत्यादाउत्तरस्य
तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात् ।
नचेह ओदन्तस्य कार्यितयोत्तरत्र तु विशेषोऽसन्निधानेन
तदन्तविधिविहरादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे
कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । त्रपूणमित्यादौ प्रकृतिप्रख्या-
नयवथोऽनुस्यूतेष्वेहापि फलाऽविरोधेन विषयभेदेऽपि विप्र-
तिषेधसम्भवात् । अर्थाधिकाराभयणे उत्तरसूत्रेऽप्योकारान्तस्य

संश्लिष्टाश्च । शब्दाधिकारपक्षेपीकोट्यलित्यत्र सनाक्षितस्य धातोः रिका विशेषणवदिहापि सम्बुद्धाक्षिसायाः प्रकृतेरोकारेण विशेषणे तदन्तविधिसम्भवाच्च । तस्मात्सूत्रद्वयेपि गवित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम् । प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बन्ध्यतइत्याशयेन तु वृत्तिग्रन्थो योज्यः । अस्मिन् पक्षे मण्डूकप्रतिन्यायेनेको सवर्णइत्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बन्धनीयमेव । अन्यथा गौरीं गौर्यं इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् ।

स्यादेतत्—निपातसमुदाया एते । आह उ आहो, उत आह उताहो इत्यादि । ततश्चादिवद्भावाभिप्रायतया जित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा । न चैवमाहो इतीत्यादिपु 'ऊँ' इत्यस्य प्रसङ्गः । निरनुबन्धकोयमुकारो न तूँ इति समाधानात् । अत एवाञ इति सूत्रे अकारोच्चारणमपि सार्धम् । अत एव 'ओञ ऊँ' इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम्,—'द्रावुकाराविमौ । एकोऽननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धक इति । न चैवमपि आओ इत्यत्राडनाडोरेकादेशस्याऽनाडित् प्रतिषेधे प्राप्तं प्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यम् । अनाडित्यस्य पर्युदासाश्रयणेनाडनाडोरेकादेशस्यादिवद्भावादानाङ्गहणेन ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे षासमर्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यात् । भाष्येपि—'प्रतिषिद्धार्थमेत' इत्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम् । कथमन्यथाऽनुपदमेवाऽदो भवदित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तस्यैवोकारस्य ग्रहणमिति समाधीतम् । तस्माददं सूत्रं विनापि सर्वं लक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत्, अत्रोच्यते,—आहो उताहो इत्यादयो न निपातसमुदायाः । किन्त्वखण्डा एव । एतच्च एतः सूत्रबलात्प्रातिपदोक्तस्योच्चारस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाच्चाध्यवसीयते । तेन आम् आह देवदत्त इत्यत्राम एकान्तरमामिह तमात निवातप्रतिषेधः सिद्धः । अत एव पदकारैरपि—'ओपुवर्तमस्तु' इत्यादौ ओ इत्याद्येकपथेनैव पठ्यते । तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परस्ताः । स्यादेतत्, अनदोऽदः समभवदित्यत्रातिप्रसङ्गः, क्यन्तस्य निपातत्वात् । 'ऊयोदिचिचिडाचक्ष' इति गतिसंज्ञाविधानेपि 'प्राग्भीश्चराभिप्राता' इत्यस्याऽधिकारात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्य इति वाच्यं, वर्णग्रहणेष्टुक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेः । अन्यथैकोऽयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्तते, चक्रकांक्षर इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थात् । वर्णस्य प्राधान्ये मास्तु परिभाषा, विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न । अविशेषेणाऽप्यप्रवृत्तेः सुपपादत्वात् । तथा च षष्ठे वक्ष्यामः । अभ्युपेत्यापि नमः, अगौर्गाः समभवद्गोभवदित्यादौ गमेर्दोहलोकारस्य प्रतिपदोक्ततयाऽतिप्रसङ्गः स्यादेव । नन्विह गौणमुख्यान्यायेन समाधानमस्तु । तथाहि,—सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वङ्गवति देवदत्तः मङ्गवसि त्वं, त्वङ्गवाग्वहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तुं वमिति सिद्धान्तस्थितिः । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानादिकृतिवाचकाच्छब्दाच्चे-

रूपत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य बाहीकादिबृत्तेर्गोशब्दस्य गौणार्थात् स्पष्टेव । अत एवाऽमहान् महान् भूतो महङ्ग तैश्चन्द्रमा इत्यादावान्महत् इत्यात्वं न प्रवर्तते इति चेन्न । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्धैष्यत्वात् । तथाहि विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः । तस्याऽर्धवद्ग्रहणे नानर्थकस्येतत्परिभाषामूलकत्वात् । अर्थोपस्थितेश्च अपविशेषग्रहसापेक्षत्वात् । तथा चान्महत् इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदिति वर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् ? निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्येव । अत एव संज्ञाश्चाशुरस्यापत्यं श्चाशुरित्यत्र राजश्वशुराद्यत्र प्रवर्तते । अत इच्च तु प्रवर्तते एव । अन्यथा इधो यतश्च तुल्ययोगक्षमेतैव स्यात् । अत एव गौर्वाहीको ब्रूते गां बाहीकं पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे स्त एव । तयोरपि वर्णोऽश्रयत्वत् । 'गोत' इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चैतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्व्यति—गामित्यत्र परापि वृद्धिनिरवकाशेनात्वेन बाध्यत इति । तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति,—'ओत् इति सूत्रं पाठ्यम् । ओकारान्तोपलक्षणतया वा गोतइत्येतद्व्याख्येयमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेऽध्यवर्त्यमेवास्थितम् । यत्तु वदन्ति 'मुख्य एव स्वार्थे सत्त्वादिमति गोशब्दो वृद्ध्यात्वं लभते, ततो बाहीकादिशब्दान्तरसन्निधानाद्गौणताप्रतीतिः । गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात्पदकार्येष्वयं न्यायो, न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चिन्त्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः । यत्तु कारकाणां क्रियार्थं श्रौतः सम्बन्धस्तत एकक्रियावशांकृतानामरुणकहायनीन्यायेन पार्ष्णिकः परस्परवच्छेदः । तथाच गामानयेत्यन्वयबलायां न गौणार्थात्, किन्तु बाहीकेन सह पार्ष्णिकावच्छेदवेलायाम् । न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बाहिरङ्गगौणत्वप्रतीतावपि निवर्तते इति, तदपि न, तावताऽपि ब्रूते पाठयेति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात् । 'कटोपि कर्म भाष्मादयोप' इति पक्षे कथञ्चिदुक्तसम्भवेपि सामानाधिकरण्याद्भाष्मादितोऽर्थेयत्वं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायानवताराच्च । श्चाशुरित्यत्रञोप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोजना बाहीकनिष्ठस्यैव कर्मत्वादेव विवक्षितत्वाच्च । तस्मादणोऽश्रयत्वाद्बृद्ध्यात्वे इत्येव तत्त्वं, न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति । अत एव चैकाग्र्यं प्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्मायादयः । विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात् । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इत्यपि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं, प्रसिद्धाऽप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वं इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वोदिसूत्रे 'संज्ञोपजनप्रतिषेध' इति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह—'संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । 'अभिव्यक्तपदार्थाये' इत्येव सिद्धत्वादिति । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति—'प्रसिद्धयप्रसिद्धि

वशात्संभवन्नपि गौणमुत्पन्न्यायो नेहोक्तः, पदकार्येभ्यं न तु प्रातिपदिककार्येभ्यस्त्योऽस्मृते उक्तत्वादिति । तदभ्युच्चयमात्रम् । शुभ्रमरमदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः । 'युष्मदुपपदे' 'अस्मदुत्तम' इत्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक् । तदेवमदोऽभवदोभवदित्यादी ओदिति प्रगृह्यसंज्ञाद्वयवत्त्वादिबद्धं दुवारेति पूर्वपक्षः पर्यवसन्नः । अत्रोच्यते,—पूर्वसूत्रेऽनाडिति पर्युदासादाड्मदृशाः प्रतिपदघटिता एव निपाता गृह्यन्ते, श्वाप्यर्थाधिकारेणाऽनाङ्गहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं सुस्थम् । तथा च मवादि-सूत्रे 'अकाराऽकारौ अनुपसर्जनत्वं सत्येव' भवति इति प्रवृत्ते तयोः सः साविति सत्त्वं तत्त्वविशेषितत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशङ्क्य त्वदादीनाम इत्यत्रानुपसर्जनादिति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्त्वविधायानुपसर्जनाच्च कश्चिदोप इति समापत्तौ कैयटः ॥ [ओत्] ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे । ऋषिर्वेदः । 'तदुक्तमृषिणेत्यादी तथा दर्शनात् । सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारोऽवैदिके इतो परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति । विष्णोविति । सम्बुद्धाविति किं, गावित्यगमाहेति वृत्तिकारः । एतन्निकर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव । अनापे किम् ? ब्रह्मवन्भावित्यब्रवीत् । इतिविति किम् ? पठेय ॥ [सम्बुद्धौ शाक]

उजः । उज इतो प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति, विति ॥

ऊँ । उज इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च । प्रगृह्यस्य उज इतो परे ऊँ आदेशो वा स्यात्, दीर्घानुनासिकश्च 'ऊँ' इति । इह यण्येको योगः स्यात्—उज ऊँ इति, तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात्, ऊँ इति, उ इति । अतो योगं बिभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता । एवमपि 'ऊँ' इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्तुभयमपि नानुवर्त्तते तदा उच्चात्रस्य नित्यमूभावविधात्प्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् । तत्र प्रगृह्यस्यादेशो कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँ इतीति रूपं सिद्धम् । न चानल्विधायिति प्रतिषेधः । उज इति समुदायरूपेणाश्रयणात् । तथा चेष्टश्रुतिः सूत्रं इष्ट इति समुदायरूपाश्रयणादग्रहीदित्यत्र च ग्रहोऽल्लिखितो दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिजलोपः सिद्धवतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । अप्रगृह्यस्य त्वदेशेऽनुनासिको यण् स्यात् । तथा चेष्टरूपश्रितयमध्ये 'ऊँ इतो'त्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च, सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् ।

अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इतीति द्वे एव रूपे स्थानां न तु 'उ इतो'ति तृतीयम् । अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते तत उच्चात्रस्यादेशविकल्पनात् ऊँ इति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्य, विति वित्तीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात् । तत्र श्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापत्तति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्तुभयमनुवर्त्तत इत्युक्तम् ।

इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्यातम् । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्य 'ऊँ' इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम् । ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङन्तादव्याप्तिवारणाय **अप्रवृत्तेति** । वैकल्पिकेऽगमोद्देश्यतावच्छेदकान्ते संज्ञेत्यादावव्याप्तिवारणयोक्तं—**नित्येति** । अत एव 'पच् लट्' इत्यादीनामलौकिकेति सिद्धान्तः । तथा च उ इतोऽप्येतद्द्रष्टुं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ऊँ आदेशेन भाव्यमेव । इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् । भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् । तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । तथा च **भाष्यम्**—'शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊँ वा शाकल्यस्येति च । तथाच तत्र कैयटः—'शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति । स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषामभ्यस्यत इति च । यदा । अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम् । तथापि निपातपञ्चाजित्यनेनैव सिद्धे उज इति तावन्नियमायम् । तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यमिति प्रथममुक्तार्थः । उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योञ इत्येतावत्तैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृत्तेरेषामपि गते पाक्षिकः प्रगृह्योऽस्तीत्यनुमीयते । तेन 'उ इति' रूपं सिद्धम् । अथ बोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन शाकल्यस्यैव ऋषेरपत्यान्तरं गृह्यते । अरिमथ पक्षे प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादभामार्थादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते, यथा 'ढाक लोप' इत्यनुवादसामर्थ्याद्भुगिति दिक् । आदेशश्चायमुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम् । तथा च बहुचर्चातशाख्यम्—'उकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो रक्तो द्राघितः काकल्लेनेति । रक्तसंज्ञानुनासिक इति च । अत एव यदेतन् इति पदकाराः पठन्तीत्यनुकरणे यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्येव विधिः प्रवर्त्तते । [उज ऊँ] ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थः । शाकल्यस्येताविति निवृत्तम् । ईदन्तगूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात् । अध्यस्यां मामकोतनू । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते सुपांसुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ । मामको इति, तन् इतीति पदकाले कार्याः शहरणे बोध्ये । सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणम् । ईदूताविति किम् ? । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति । अग्रशब्दात्परस्याः सप्तम्या डाआदेशः । पदकारः प्रगृह्यध्वितिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति प्रत्युदाहरणमिदम् । सप्तमीग्रहणं किम् ? धातो मनी सुष्ठुतीति । धात्या मत्या सुष्ठुत्येति प्राप्ते नृतीर्दकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । ततोऽङ्कः सवर्ण दीर्घ इत्येकादेशः । न त्विह सुपोलुक् ह्रस्वभ्रवणापत्तेः । अर्थग्रहणं किम् ? । वाप्यामधो वाप्यधः । नयामातिर्नधातिः । 'संज्ञाया'मिति सप्तमीसमासः । ननु सप्तम्यर्थोपाशास्त्रेव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति चेत् । इत्थम्—जहत्स्वा-

र्थावृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्भूतौ वृत्तिपदानामानर्थक्यादीद-
न्तमिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव । अजहत्स्वा
र्थावृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पूर्ववत्यति
किन्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः
सप्तम्याऽभिधीयते आध्याससंसृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मा-
त्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टे न भविष्यति । यद्यपि वाक्य-
वत्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्या-
र्थतया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते, तथापि सिद्धान्ते
तावत्समर्थः एदविधिरिति परिभाषानुरोधान्न समासस्थले
एकार्थीभावनपत्र सामर्थ्यं, न तु व्यपेक्षा । अत एवोपसर्जने
विशेषणान्वयो न भवति शयनैकदेशत्वादिति द्वितीयं यक्ष्यते ।
सोमोमांसकादीनामपि निपादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धिनि-
लक्षणाऽभ्युपगमाद्यस्तैवाऽर्थग्रहणेन वाक्यश्वनयानिप्रभृतेर्व्या-
वृत्तिः । आतिर्वलाका । शरारिरातिराटिश्च बलाका बिमक-
ण्टिकेत्यमरः । आयात्रयोपि श्रौलिङ्गाः, बलाकामाहचर्या-
दिति केचित् । वस्तुतस्तु शरार्यादयस्त्रयः पक्षविशेषवाचका
न तु बलाकापर्यायाः । अतो बलाकामाहचर्यगविधिकार,
छास्वम्परमस्येव । रत्नकोशे श्रौलिङ्गाण्ये 'आटिः शरारि-
धरं'त्युक्तेः, आतेरपि नमाहचर्यात् । तत्परकरणमसन्दे-
हार्थमिति वृत्तिः । अथ वार्तिकम्, 'ईदूतौ सप्तमीत्ये-
व लुप्तार्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत्यस्य वर्णोऽसावाङ्मा-
भावः प्रसज्यते । वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि
सरसी यदि ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य
भूत् । अस्यार्थः-ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थार्थग्रहणेन ।
अत्रोत्तरमाह-लुप्तइति-संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि-
धेरभावात्-सप्तम्या एव संज्ञा रथात् । लुप्तपि सुपि प्रकृति-
भागस्य संज्ञासिद्धये तु कर्तव्यमेवाऽर्थग्रहणमित्यर्थः । ननु
सोमोमौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु धीतो मतीत्यादा-
विव पूर्वसवर्णे कृतेऽद्यः सवर्णइति दीर्घपश्चादंशे तस्यादिव-
द्भावात्सप्तमीग्रहणादस्येव सप्तमात्याशङ्क्याह-पूर्वस्येति ।
आङ्माभावइति । एकादेशं वाधिकापरत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽडामौ
स्यातामित्यर्थः । तस्मात्लुप्तोवेति रियतेऽर्थग्रहणं कर्तव्यमेवेति
भावः । नन्वर्थग्रहणं मास्तु, वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि
तदन्तविधिरभिव्यक्तौत्याशङ्क्याह-वचनादिति । यत्र
दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात्-इति न शुष्कं सरसी शयानमिति
यथा । अत्र हि सरश्शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनरयेयाडिया
जीकाराणामुपसंख्यानमितीकारादेशे सप्तमी श्रूयते । तथा च
सोमो मौरीत्यादौ न रयादेवेत्यर्थः । एतद् दृश्यति-तत्रा-
पीति । तत्रापि सप्तम्या लुगेव न स्वीकारः, यदि सरसीश-
ब्दोऽपि वर्तते । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि
चेत्प्रमाणं श्रुतिरिति यथा । अस्ति हि सरसीशब्दो 'दक्षिणापथे
हि महान्ति सरांसि सरस्य श्युच्यन्ते' इति भगवदुक्तेः,
कासारः सरसी सर' इत्यमरकोशाच्च । तथा च 'सरसीः

परिशौलितुं मयैत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते । एवञ्च सरसीश-
ब्दोऽपि लुप्तविभक्तिरप्येति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम् ।
ननुक्तरीत्याऽस्तु सरसीशब्दः, सरश्शब्दोपि सान्तो निर्विवाद
एव, तथा च सान्तादेवेकारादेशोऽयमस्तु । एवं हि सति
संज्ञाविधौ ज्ञापकात्यक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न
कर्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतांकारस्य लुप्तेनानुदात्त-
तया सरःशब्दस्य च सृधातेरनुनि व्युत्पादितस्य नित्यत्वेण
सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत । गौरादिषु 'पिप्पल्यादयश्चे'ति
पाठात्पिप्पल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दान्ङीपा ल्वन्तोदात्त-
इष्यते । तथैव वेदे पाठात् । एवन्तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेदू-
देद्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्षः, ईदूदे-
दन्तं यद्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति । तत्र
हि कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । अशुक्ले शुक्ले समपथेतां
शुक्लानां वस्त्रे श्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः । स च प्रत्ययलक्ष-
णविरहादेवोद्धत इत्याह-ज्ञापकमिति । 'प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणाऽभावस्ये'ति दोषः । वचनं ज्ञापकमुपशुद्धयते, तदाह
तदन्तत्वइति । तदन्तगमं पक्षद्वयेपीत्यर्थः । ननु संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित
इत्यपरिनोपादाह-मावेति । वाप्यश्च इत्यादौ मा भूदित्यर्थः ।
अत्रेदमवधेयम् । 'अवित स्मन्निश्चय ईरिति मूत्रादीरित्यनु-
वत्तमाने 'यापोः किद्धे च' वातप्रमी'रिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं
व्युत्पादितम् । यान्यनेनेति ययीमुक्तिमार्गः । पिबति रसान्पाति
वा लोकांमिति पपीः सूर्यः । वातं प्रमिमीते सम्मुखधावना-
दिति वातप्रमीः निःशुद्धौ मृगाकृतिर्वातमृगनामा पशुवि-
शेषः । एष्यस्त्रिभ्योऽपि डी सणदीर्घात् पपी ययी वातप्रमीति
रूपं निर्विवादम् । तथा चेह श्रयमाणस्येकारस्य सप्तमीत्वा-
त्तत्रापि सप्तमी यदीत्यसङ्गतम् । ईकारस्य श्रयमाणस्याऽसम्भ-
वात् । सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्भाव्यतीत्यर्थः । तस्मादकारांशे
सामर्थ्यात्तदन्तविधौ लब्धे सोमो मौरीत्यादावपि भविष्यती-
त्याशयः । ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन । न
चायं योगश्छन्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणाः दत्तवादि
वाच्यं, मुनित्रयोक्तिं विनास्मदच्छया छन्दसत्वरूपेनेति
प्रसङ्गात् । लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानु-
पलम्भाच्च । अप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायेन लोके ययी
पपी वातप्रमीत्येतेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अत एव
दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे दृक्षे चेति वार्तिकमुपादाय कसप्रत्ययः
सादेशश्च छन्दस्येव भाष्ये सदृशास इत्युदाहृतत्वादिति के-
चिदिति न्याचक्षाणा हरदत्तादयश्छन्दसत्वं वदतां मते
स्वस्यापरितोषमाविश्वकुरिति दिक् ॥ [ईदूतौ च] ॥

दाधाध्वदाप ॥ दारुपा धारुपाश्च धातवो दुसंज्ञाः
स्युर्दोपदौ बर्जविज्ञा । तत्र दारुपाश्चत्वारः, दुदाप्, प्रणि-
ददाति । दाण्, प्रणियच्छवि । दो, प्रणियति । देङ्, प्रणियते ।

धारूपी द्वौ । दुषाम्, प्रणिदधाति । धेत्, प्रणिपयति धत्सो
मातरम् । अदाविति किम् । दाप्त्वने, दातं बहिः । लुन-
मित्यर्थः । धृत्वाभावादोद्वोरिति न प्रवर्त्तते । दैशोधने
अवदातं मुखम् । इह धृत्वाभावादच उपसर्गात् इत्येतन्न ।
पुप्रदेशा नेर्गदनेत्यादयः । इह दोदेङ्घटामनुकरणानि
व्यवस्थाप्य तत्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेव उपदेशे
ऽश्लोतीत्यात्वं क्रियते । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध
इति सिद्धान्तात् । न चैवं विभक्तोरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति
प्रातिपदिकसंज्ञानिवेधादिति वाच्यम् । अधातुरिति पठ्यु-
दासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । अस्ति चेह स्वाश्रयमधातु-
त्वम् । यदा यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुर-
स्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः । तन्धनुर्णो दा-
पाणां द्वयोश्च धारूपयोरैकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्त्तव्यः । प्रणि
दातेत्यादौ कृतात्त्वानां दोदेङ्घटोऽं तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं
ध्रुवं । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे नमा-
नुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणानुकृत-
त्वात् । अतएव दारयतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्गः । तथोरनुक-
रणे आत्वाऽसंभवेनेह दृष्टव्यमनयोरनुपात्तत्वात् । ननु कृता-
त्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिधायति प्रणिधयतांयादौ चात्त्वविगहा-
त्कथं ध्रुत्वमिति चेत् । भ्रान्तोऽस्मि । न हि वयं कृतात्वमनु-
कुमां येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु दोदोषेऽश्लोतेष्वेवानुक्रि-
यमाणेषु लक्षणवशनिष्पन्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन
स्वरूपान्यत्वेऽप्यनुकरणता ङीयते । सस्युरसंभुदावित्यत्रापि
सखिरूपप्रतीतेः, गवित्ययमाहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च । दीङ्
स्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आत्वाऽसंभवात् । वार्तिकमते
एजन्तानां दोङादीनामावविधानात् । भाष्यमते त्वेज्जनिमित्ते
परतस्तद्विधानात् । तेन दीङ्स्तुजादावात्वे कृतेपि ध्रुसंज्ञा-
विरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति, शेषे
विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव । तथोपादास्ताऽस्य स्वरः
शिक्षकस्येत्यत्र स्वाध्वोरिच्छेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य
मतम् । नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा ? । आप्येऽनुकर-
णपठ्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्ध्रुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्येऽदा-
विति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्ध्रुसंज्ञाप्रतिविर-
हादिति चेन्न । अदावित्यस्मिन्नसति तथोरप्यनुकरणं संभा-
व्येत । न हि लक्षणेकचक्षुषा दोदेङ्घटादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं
किं चिदनुभूयते यद्वलाद्ग्रहणाऽग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम् ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते । किं त्वग-
तिकगतिरेषाऽनभिधानवत् । न च तद्वलेन सिद्धस्य प्रत्या-
ख्यानं शोभते । वास्तविककारमते तु प्रयं ग्रथानामेव दाधा-
रूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिधायति प्रणिधयतइत्यादौ
शिति न स्यात् । आत्वाऽभावात् । तथा देङ् रक्षणे, अदित ।
धेत्-व्यवस्थित । प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात्वस्य लाक्षणिक-
त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्याया-

तिदि वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा च कात्या-
यनवार्तिकम्-‘ध्रुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थ’मिति । भार-
द्वाजीयास्तु पठन्ति-शिदिकृतार्थमिति । तथा च दाधा-
प्रकृतयो ध्रु’इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं
कृत्वा सन्निधानाद्भाषामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्य-
कारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः । तथाहि नेर्गदेतिसूत्रे तावद-
वश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिमयते प्रणयमयतेत्यत्रापि
णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृत्य ‘ध्रुप्रकृतिमा’इति
पठिष्यामः । ध्रुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च
पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिग्रहीष्यते । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि
माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः । माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यं
पठनीयत्वात् । अन्यथा मा मानस्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्प्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिधायति प्रणिधयतइत्यादेः
सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद्ध्रुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति
स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तोक्त्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनर-
वशिष्यते । तदपि न । ‘गामादाग्रहणेऽवशिष्य’इति परिभा-
षयैव लाक्षणिकस्यापि दास्वरूपं ध्रुसंज्ञासिद्धेः । अस्यां च
परिभाषायां दैपः पितृवं लिङ्गम् । तद्व्यथाविति मामान्य
ग्रहणार्थं क्रियते, लाक्षणिकत्वादेव ध्रुसंज्ञायां दैप्यग्रहाभावे
तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पितृत्वेन । न चैवमपि धेदो
ध्रुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दो दह्यो’रित्यत्र धेदो
निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेदोपि ध्रुसंज्ञाज्ञापनात् ।
न च दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र दधाते-
हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाऽप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि
‘गामादाग्रहणेऽवशिष्य’इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
निरनुबन्धकग्रहणइतिपरिभाषायाश्च यथा बाधस्तथावद्ग्रह-
णपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रनिदारयति
प्रनिधारयतांत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उप-
सर्गस्तत्स्वाङ्गिमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य
नेरिति व्याख्यानात् । दारयतिधारयवयवयोस्तु दाधा-
रूपयोरनर्थकत्वाच्च तं प्रत्युपसर्गत्वम् । ‘यक्तिमायुक्ताः प्राद-
यस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं
प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम्
तत्र पुगागमात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां ध्रुसंज्ञाप्रवृत्तौ
पुग्विशिष्टस्यापि ध्रुग्रहणेन ग्रहणात् । ‘अनागमकानां
सागमका आदेशा’इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन ध्रुसंज्ञाप्रवृत्तेः ।
नन्वनान्तर्गमेवैतयोर्नान्तर्ग्यं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्वदग्धत्वा-
वदिति स्थानेन्तरतमसूत्रस्थाभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दाप-
पत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्नस्याऽणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपु-
कोरविशेषादिति चेत्-सत्यम् । ‘सिद्ध्यन्तु प्रसङ्गे रपरत्वा’दि-
त्युरपरसूत्रस्थवार्त्तिकरीत्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्य-
रीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतममाभित्योद्धर्त्तव्यः ।
न हि दृष्टव्यमनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं

त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वे सत्येव नेगेदेति नित्यं णत्वं, ण्यर्थविशेषकात्वे तु घुसं-
ज्ञकं प्रत्यनुपसर्गावाच्छेपे विभाषेति विकल्प एव, न तु नित्यं
णत्वमिति । स्यादेतत्—उपदिदोपतश्च सनिमीमेतीरभावः
स्यात्, वार्तिककृता घुसंज्ञार्था प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकार-
भाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः । सूत्रकृता दीङोऽननुकृतत्वात् ।
भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसंज्ञायान्तद्विरहादिति चेत्—
सत्यम् । वार्तिकमतेऽपि नेयं दाप्रकृतिः । एजन्तानामात्ववि-
धानाभ्युपगमात् । न चैवमादन्तत्वनियन्धनयुक्तप्रत्ययाद्य-
सिद्धिः । तत्राऽऽकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्-
सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यायान्नैव विषये आत्वं सिद्धा-
न्तमित्यन्यदेतत् । इदं त्ववशिष्यते, भाष्यवार्तिकोभयम-
तेऽपि 'उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकारस्येत्यत्र स्थाध्वोतीत्वं
प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उप दी
स् त इति स्थिते एजिवषये प्रवर्त्तमानमात्वं सिद्धोऽकिञ्चमु-
पजीवति । यदि चाऽत्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाध्वोरेच्छेति
सिचः किञ्चं स्यादतोऽकिञ्चमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः
किञ्चप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्तिककृता तु
'दीङः प्रतिषेधः स्थाध्वोरित्वे' इति वचनमेव कृतम् । उभय-
मतेऽपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेगेदेति णत्वं
भवति । अत एव वार्तिककृता 'दीङः प्रतिषेधः' इत्येव नोक्तं
किन्तु स्थाध्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु
न भाष्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्तिकयोर्न
केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि । तथाहि—
भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं,
णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते तु वैकल्पिकम् ।
एजन्तानामेव प्रकृतिस्वाभ्युपगमेनेदन्तस्याऽऽप्रकृतित्वात् । अन्य-
थोपदिदीषत इत्यत्रैरभावापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्र-
कृता सह द्वयोर्विरोधः । 'प्रणिदीन' इत्यादौ तु भाष्यकृता
सङ्केतयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथो-
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताङ्गाभ्योक्तरीत्या सर्वत्र
दीङि परे नेमित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेऽपि श्लेषे
विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याऽविरोधः सम्पाद-
नीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पन-
स्याऽनाश्रयणीयत्वादिति । नन्वदाविति प्रतिषेधे दासवनइत्य-
स्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैयः । पकारे श्रयमाणे आत्वाऽ
योगादिति चेन्न । 'अनुबन्धा अनेकान्ता' इति पक्षे श्रयमाण-
स्यापि पकारस्य काकादिबन्धनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपाये
आत्वप्रवृत्तेः । 'एकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षेऽपि भवत्येवात्वम्,
नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीचां
माङो व्यतीहारइति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो शापकः । न
च माङ् मान इत्यस्यैवायं निर्देशो, व्यतिमिमीतइत्यादौ
तस्यापि कदा चिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् ।

अपूर्वकालार्थस्य क्वाप्रत्ययस्य माङ् मानइत्यस्मान्नभिधा-
नात् । अत्र च भाष्योक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च
'मेङ' इत्यिव पठनीये 'माङो व्यतीहार' इति गुरुकरणं 'नानुब-
न्धकृतमनेजन्तत्व'मिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नायं
दैयः, किन्तु दिवादिषु दाप्योपनइत्येव पठिष्यतइत्याहुः । न
च स्वरे भेदः । दाप्यतीत्यादेरुभयथायागुदात्तत्वात् । ननु
ताच्छोलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः । इयनि
धातोरागुदात्तत्वं, शपि तु चानशोऽतोऽदात्तत्वमिति चेन्न ।
उभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् । न च इयस्वरस्य सति-
शिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम् । अन्यत्र 'विकरणेभ्य' इति
पर्युदासात् । आत्ममाने खश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैयटवलेन खशीव
चानइत्यन्यन्तोदात्तताया निर्णयात् । स्थानिवत्सूत्रोऽयः कैयट-
ग्रन्थस्तु खदमूत्रस्यभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति
वक्ष्यते । ध्यायत्यादयस्तु दिवादिभेदादन्तत्वेन न पठिताः,
गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् । तेन न 'विद्वसेदविश्वस्तं'
'पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्चसन्त्य' इत्यादि सिद्धम् । यत्तु
भाष्ये 'एधोन्तत्वपक्षे'पि न दोषः इत्युपक्रम्य 'पकारलोपे कृते
भविष्यति, दापवं तु भूतपूर्वभनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीय'-
मिति सिद्धान्तितम् । तत्रैवं प्रत्यवतिष्ठन्तै—सत्ययेजन्तत्वे
उपदेशे एजन्तत्वं कथमिति ? अत्रोच्यते—पितृवारणसामर्थ्या-
दुपदेशे एजन्तत्वाऽभावेप्यात्वप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तत्पदेऽग्रहणं
भाष्यकारो न मन्यते । तथा च तत्र वक्ष्यति,—“उपदेशग्रहणं
न करिष्यते । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि
प्राप्नोति । अत्राध्याचार्यप्रवृत्तिज्ञापयित न परनिमित्तस्यैव
आत्वं भवतीति यदयं क्रीडजीनां णावेच आत्वं श्वास्ति ।
नैतदस्ति शापकं नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीडजीनां णावेवेति ।
यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां व्यपि चेत्यत्रैज्जग्रहणमनुवर्चय-
तीति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्यदाविति प्रतिषेधः स्यादिति
चेन्न, यथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वादावस्थायामेव घुसंज्ञाया निवृत्त-
त्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया णत्वसमानन्दशतया पुनः
प्रति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुनः तयो घुसंज्ञा न
स्यादिति दोषः प्रसज्यत्येव । अत एव भाष्ये द्वेधा समा-
हितं, दाधाध्वपिदिति वक्ष्यामि । यद्वा वान्तावेती यात्,
सूत्रमपि वान्तम् । चत्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः । अतो
दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः । तस्याऽपिस्वाद्वान्तत्वाच्चेति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । असहायेऽपि आदाविवान्तव
कार्याणि स्युः । ओपगवः । यथा तस्यादीनां प्रत्ययागुदात्तत्वं
प्रवर्त्तते एवमिहाऽणोपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ
शुपि चेति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इह गतो दिवादिः ।
एयम् । अचो यदिति अजन्ताद्गतोर्बिधीयमानो यत्प्रत्ययो
यथा चेत्यज्जेयमित्यादौ भवति तथेहापि । इणस्तु एतिस्त्विति
क्यपि—इत्यमित्येव रूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किम् ?
सभासत्रये भवः, साभासत्रयनः । अत्र श्वाकारस्यादित्वे

सति तमेवाश्रित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् । ततश्चाऽणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छ' इति छः प्रसज्येत । ननु वृद्धिरस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्यावर्त्यम्, तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादिग्रहणं तर्हि जानातीति सा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् । ततश्च ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यादि न सिद्धयेत् । असति हि प्रकृतसूत्रस्यैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च, सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्सभासन्नयनेऽपि स्यात् । वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः । इहैकग्रहणे कृते स्वन्त्यमध्ययोर्योवृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् । यत्तु न्यासकृतोक्तम्, अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाऽभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं मदसहायानां श्लादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्नतुसभासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्रुतरोऽचोऽपेक्षानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति । तच्चिन्त्यम् । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वा नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरात्या मध्यस्थेय्यादित्वविरहात् । इया नेव हि विशेषः । असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्विशेषाऽभावः, मध्यस्थे तु विशेषाऽभावाद्विशेषाऽभाव इति । वार्तिककारस्तु लाघवात्पूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य, न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात् । तथा चाऽसहायेपि मुख्ययोरैवाण्यन्तयोः सम्भव इति भन्वानः सूत्रमेतत्प्रत्याचक्ष्यौ । आह च—'अपूर्वोत्तरलक्षणत्वादाण्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । लोके ध्ययमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति । पदान्वितोपिस्थितिश्च शक्तिसाध्या । अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पनेतु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्भाष्यार्थत्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्वत्कपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति । नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्बचनं कर्त्तव्यमेव, इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं प्राथम्यमेकाच्चर्च आश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात् । एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते । न चेन्नो वृद्धायादेशयोरसौ वृद्धो रपरत्वे च कृते आयआर इत्यनयोरेकाच्चर्च पचादेरिव मुख्यमेवास्तीति बाध्यम् । द्वित्वे चनेचीति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरुक्तेः । किञ्च यजेः पञ्चमलकारे स देवान् पक्षद्विषितो यजीयानित्यादौ सिम्बहुलं लेटीति सिप् । तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावमेवैव साध्यं, प्रथमस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धान्तात् । तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव

सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण ? व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्योऽपदेशो व्यवहार एकाच-इत्यादिः सोरयास्तीति व्यपदेशो-पचि-प्रभृतिस्तस्मिन्निवाऽसहायेपि कार्य्यं स्यादित्यर्थः । अत्राह भाष्यकारः—अवचनालोकोविज्ञानात्सिद्धमिति । वचननिरपेक्षादौकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः । अस्ति हि लोके निरुद्धोऽयं व्यवहारोऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रो-यमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति । तथा असूतायामसौष्ययाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति । तथा पूर्वमनागतोऽग्रेऽनाजिगमिपुश्चाह 'इदं मे प्रथममागमनमिति । ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चारितार्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्त्ततेति चेन्न । निरुद्धतरतया गौणस्याप्यस्य मुख्यसमकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । यदियमिदं ईटीति सिचो लोपं शारित तज्ज्ञापयति—'व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथेत्-लभ्यते । बलरूपेपि बलादित्वविरहात् । तथा दीर्घ इणः कितोऽथादीन्यपि ज्ञापकानि । न हि व्यपदेशिवद्भावो विना इणोऽभ्यासो लभ्यत इति दिक् । यत्कर्त्तव्येयतेन 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भावत्वात्कुस्तइत्यादौ तज्ज्ञापकारयाननर्थकत्वेन तत्र द्विसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेदं वक्तव्यम्, अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेयं परिभाषा, तरया विध्यङ्गत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तं प्रत्यङ्गत्वाऽयोगात् । किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदायगाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्ताऽपेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव षष्ठे 'निजो चत्वार एकाच' इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयो-रनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतो, लोक इव शास्त्रेऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं, सूत्रप्रत्याख्यायानं तु सम्भवेति दिक् ॥

तरसमपौ घः ॥ एतौ घमंशौ स्तः । कुमारतरा । कुमारितमा । घरूपेति हरवः । नद्यारतरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात् । यद्वा तरविति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं, तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे कापि नास्तौत्थोपदेशिकं गृह्यते । तच्च तरप्रत्ययस्यैवास्ति । अपि न प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभम् । तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसङ्गः । किञ्च समानाधिकरणे खीलिङ्गे परे हस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषोव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् । सुप्पुपेति समासः । रूपमाकृतिः, महिषीवेयमाकृतिरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्त्वैव च स्वाधिक-त्वादातिशायनिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोषः । नन्वातिशायनिकप्रकरण एव'वा दीर्घ इति'पितो व' इति वा क्रियतां लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोक्त्येवैव संज्ञा-प्रकरणस्याऽन्योपि तरवस्तीति ज्ञापनार्थस्यात् । स चाऽनि-दिष्टार्थात्स्वार्थे भवति । तेनावयवचरं लोपश्च बलपर

इत्यादि सिद्धम् । के चित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वाधिक्यतामाहुः । तेनाऽहो महीयस्तव साहसि-
क्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवन्ति ॥ [तरसमपौ]

बहुगणवत्तुडति संख्या ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ।

बहुकृत्वः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।
बहुधा । संख्याया विधार्थं धा । बहुभिः क्रोतो बहुकः । संख्या-
या अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । 'बह्वर्थाच्छरकार-
का'दित्यनुवर्त्तमाने 'संख्यैकवचनाच्च वीप्साया'मिति शस् ।
गणकृत्वः गणधा गणकः गणशः । तावत्कृत्वः तावद्धा
तावकः तावच्छः । यत्तदन्तेभ्यः परिमाणे वतुप् । आ सर्व-
नाम्नः । शेषं प्राग्वत् । कतिश्रुत्वः कतिकः कतिधा कतिशः ।
किमः संख्यापरिमाणे ङिति च । शेषं प्राग्वत् । स्यादेतत् ।
वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते । बहुहिमवानिति, सङ्घे च
गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति । 'समवायश्चो गण'
इत्यमरः । तथा च सङ्घवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या
संज्ञा स्यादिति चेन्न । संख्यायते ऽनयेत्यन्वर्थं संज्ञाविज्ञानात्
तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं, तच्च
नियमार्थम्—'अनियतबहुगणवाचिनां गण्येऽनयोरेव संख्या
संज्ञा न तु भूर्यादीनां'मिति । तेन बहुविषययोर्द्वैक्योक्ति-
यत्तबहुगणवाचिनां व्यादीनां च न व्यावृत्तिः । ननु निय-
मार्थत्वे सिद्धे सजातीयपेक्षत्वाज्जिगमस्य त्वदुक्तव्यवस्था
सिद्धयेत्, नियमार्थत्वेमेव तु दुरुपपादम् । विध्यर्थताया
एवौचित्यात् । तथाहि—अस्ति तावत्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे-
कार्थ्यसम्प्रत्यय इति परिभाषा । सा च न्यायमूला । संज्ञा
सूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदि-
तरं बोधयेत् । पूर्वं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाऽभावं संख्या-
प्रदेशेण ग्रहणमेव न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । तस्मात्स्व-
सङ्ग्राहार्थमेव बहुगणग्रहणं, न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति ।
अत्राहुः—संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामा-
न्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु
सजातीयं कृत्रिमात्तरमेव नियमेन व्यावर्त्येत न त्वकृत्रिम-
मपि । तदेतदुच्यते—'उभयगतिरिह शास्त्रे भवती'ति ।
कृत्रिमाऽकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अस्ति च
संख्याप्रदेशेषूपभयग्रहणे लिङ्गं संख्याया अतिशदन्तायाः
कञ्जिति सूत्रे शदन्तपशुदासः । न हि कृत्रिमा संख्या शद-
न्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्चकृत्व इत्यादि सिद्धं
भवति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति
नथापि वतुडत्योः केवल्योः संज्ञायाः प्रयोजनोऽभावतामा-
ध्यादन्तग्रहणम् । तद्विधौ हि द्याप्राप्तिपदिकादित्य-
धिकृतं, न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति
बोध्यम् । एतच्च सूत्रं माध्वे प्रत्याख्यातम् । बहुगणगण-
कृत्वस्य तिथुक् । वतोरितिथुक् । पट्कतिकतिपयचतुरां भुगिति
सुत्रैर्दति परे आगमा विधीयमाना बहुप्रसृतीनां ङटोनिर्वाहकं

संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण ? । ननु बहुगणग-
सङ्घेत्यादी विशेषाश्रयणात्सङ्घवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगण-
शब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचि-
नोरप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरि-
तार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्य-
कल्पनस्य गौरवपरातत्वात् । भूर्यादीनां त्वनियतसंख्या-
वाचिनां ग्रहणं न भवति, नियतसंख्यावाचिनां पञ्चा-
दीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धा-
ऽप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । नन्वेवमपि बहुगण-
योरिव पूगसंघादीनामपि धाशसृकृत्वसुजादिसंख्याकार्य-
प्रसङ्गः । न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं, पूगादीनां
तु ङङ्विषयकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्तेः । 'समानत्वेन एक-
मुत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाऽभवादिति चेत् । मैवम् ।
लक्ष्यानुरोधेन कचित्सामान्यापेक्षं कचिद्विशेषापेक्षं ज्ञाप-
कमित्याश्रयणात्तदुत्तरोधेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् ।
इमां कुस्तृष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु
परमार्थः । अत्रवार्तिकानि—अध्यर्द्धग्रहणं च समासक-
न्विध्यर्थम् । अर्द्धेनाधिकमध्यर्थम् । एकदशवाचकोऽयमर्द्ध-
शब्दः । तस्याधिशब्देन समासे कृते योगिकार्थः प्रतीयते न
संख्येतिवार्तिकारम्भः । अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमध्यर्द्धशूर्पादिक्-
संख्येइत्यनुवर्त्तमाने तद्विधौति समासः । ततः शूर्पादजन्यतर-
स्यामित्यजप्रश्नो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतमध्य-
र्द्धकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति कन् । इह समास-
विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये पृष्ठा । समासे विधीयमाने
समासनिमित्ते वाऽन्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेन
द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । तथाचाऽध्यर्द्धपूर्वेति, सूत्रेऽध्य-
र्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तदुक्तं—लुकि चाग्रहणमिति ।
अध्यर्द्धपूर्वपदस्य पूरणप्रत्ययान्तः । संख्येत्यनुवर्त्तते । पूर-
णप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद तत्पर्यः । समास-
कन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्ध-
पञ्चमैर्द्धाधिकैश्चतुभिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्पं । पूर्ववद-
जप्रश्नो वा लुक् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम् । अधि-
कग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृत्त्यर्थम् । अधिकया
पृष्ठ्या क्रीतोधिकपाठिकः । अधिकमासतिकः । तद्विधौति
समासः । प्राग्वतेष्टम् । अनुक्रीति वचनालुकि कर्त्तव्ये
संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमात्रेण, तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति
लुङ् न । ततः 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चैत्युत्तरपदवृद्धिः ।
नन्वलुकोक्तिव्यर्थम् । ' उत्तरपदवृद्धयर्थमिति वचनादेव
लुगभावस्याऽक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । अहैत्यर्थात्परेष्वर्थेषु
ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्रापया तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात् ।

पणान्ता षट् । षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा

स्यात् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पदय, पञ्च सप्तत्यादि । संख्येति
किम् । विप्रुषः पामानः । ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र लुपि

कृते तस्य पूर्वभक्ततया नान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् । सर्वानमस्थानसंज्ञिपातेन कृतस्य नुमः तदविधा-
कत्वात् । नन्वेवमप्यष्टानामिति न सिद्धति । तथाहि अष्टन्
आमिति स्थिते परत्वाश्रित्यत्वाच्चाष्टन आ विभक्तावित्या-
त्वेकृतेऽनान्तत्वात्संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुपन प्राप्नो
तीति चेन्न । यथोद्देशपक्षे आत्वाऽप्रागेव षट्संज्ञा, अन्तरङ्ग-
त्वात् । ततः कृतेऽप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया षट्संज्ञा-
कावेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे तद्धृत्कदोषस्तदवस्था
एव । किञ्च यथोद्देशेऽप्यलुबधिविवादनिदेशो दुर्लभः । अत्र एव
वन्नश्चेत्यन्तः परस्मिन्प्रत्ययस्य फलमिति कैयट इति चेन्न ।
अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाशाप-
नात् । तथाहि—त्रः संख्यायां शस्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृता-
दिपाठादन्तोदात्तोऽष्टनशब्दः साधितः । तस्माद्भ्रूयष्टभिर-
ष्टभिरिति रूपद्वयमुदाहृतम् । तत्राऽऽत्वाऽभावे भयोदात्त-
मात्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो
ह्लादिरिति सूत्रेण षण्णां षट्भिरस्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं
प्राप्तं, तद्वाधित्वा ह्यल्युपोत्तममिति प्राप्तं । षट्त्रिचतुर्भ्यां या
ह्लादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि
तस्यार्थः । तद्वाधनायाष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते । दीर्घान्तादष्टनः
पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र
यथात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि सावकाशोऽष्टनः स्वरः
परत्वादात्वाऽभावपक्षे ह्यल्लुपोत्तममिति षट्स्वरेण बाधित्यत
इति किं दीर्घग्रहणेन ? । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां
तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्यते । न चाष्टनः स्वरः
शसि सावकाश इति वाच्यम् । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त-
इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । अष्टनशब्दोन्तोदात्त इति समन-
न्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्ष इव तदभावपक्षेपि विभक्ते-
रुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थ-
कमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट्संज्ञा द्वाप्यतइति
स्थितम् । न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पशापकत्वं न
स्यादिति वाच्यम् । उभयशापकत्वसम्भवात् । न ह्येकैकमेव
ज्ञाप्यत इति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्य-
त्वात् । तच्चैकमेकं वेत्यन्यदेतत् । प्रकृते चोभयं विना
दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक् । यदि तु णाः वकारन-
काराकारा अन्ते यस्याः सा णान्तेति प्रकृतसूत्रपवनकारोपि
प्रमिष्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो ह्लादिरिति
विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । 'आद्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहीत्यादा-
वाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते तस्मादिहाकार-
प्रक्षेपो न वर्णनोयः, किन्तुत्प्रकार एवादत्तस्य इति स्थि-
तम् । तथा सप्तमे योगविभागं कृत्वा तद्वलेनापि द्वेधा भाष्ये
समाहितम् । तथाहि—षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभ-
ज्यते । अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्तते । तेन

षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः । न
चैवं जडशसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औश्वविधिवैय-
र्थ्यापत्तेः । अथ वाऽष्टन आ विभक्तावित्यस्मादनन्तरं 'राय'
इति योगं विभज्य हलीत्युभयोयोगयोः शेषो व्याख्येयः ।
तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं न तु ततः प्राक् । न
चैवं जडशसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । लाघवार्थमष्टभ्य
इति निर्देष्टव्येऽष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जडशसो-
र्विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्वं तत्रैवौशत्वं यथा स्यादि-
त्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति । स्यादेतत्—हलीति
यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रियाष्टनशब्दे औजसमौटशस्याङ्कसि-
ङ्सोमाम्बुज्योस्तु वैकल्पिकतयेष्यमाणमात्वं न सिद्ध्येत् ।
न च तत्रात्वं नेष्यतप्येति वाच्यम् । इतः प्राचीनपक्षाणा-
मतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यतएव, विभक्तिमात्रे
तद्विधानात् । न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां
विधीयमानो लुग्नटौ यथा गौणतायां न स्तस्तथात्वमपि न
स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुग्नटोर्विधौ हि षड्भ्य
इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्यएव तौ
प्रवर्तते । आत्वविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणेपि
प्रियाष्टाभ्यामिन्द्रयादावात्वं प्रवर्ततएव । 'पदाङ्गविभक्तिरेव तस्य
तदुत्तरपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च जडशसोरष्टाभ्य
औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये
चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति
तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औशत्वं हि लुग्नटाविव
गौणत्वे न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् ।
अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेत्येकवचनेनैव निर्दिशेत्—अष्टा
औशिति अष्ट इति वा । स्पष्टं चैतदिदं सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।
तथा औश्वविधौ कृतात्वनिर्देशकत्वेनानुमीयमानमात्वमपि
प्रधान्य एवस्यास्तु गौणतायामिव तदंशेऽप्यनुपपत्तिसा-
म्यात् । तस्मात्—हलीत्युभयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रिया-
ष्टनः । टाङ्कसिङ्सोसाम्भु तथैवौजसमौटशसि ।
प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि । फलभेदे
महत्त्वेवं कथं पक्षविकल्पनम् । अत्रोच्यते—प्रियाष्टनश-
ब्दस्याजादावात्वनिष्ठमेव । हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्यएव
सिद्धान्तितत्वात् । तथा सत्यौजसोः क्रमेण प्रियाष्टानो प्रिया-
ष्टान इत्येव रूपं स्यात्तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्युपोत्पाशंस्य
यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यमिति तत्वाच्च । अत एव यथालक्षण-
मिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटो-
व्याख्यत् । एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता
एव, व्यवस्थितविभाषया गौणतायामजादिभ्यात्वं न भवती-
त्याशयेन वा योज्याः । उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात् ।
तस्मात्प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजशब्दसाधारणं रूपं,
ह्लादौ तु हाहाशब्दसाधारणमपरं रूपम् । औशुन्येस्तु
प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पन्थाः । अत एव 'सर्वा-

दीनि सर्वनामानो'ति सूत्रे हरदशेन गौणत्व औशन भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्त-ग्रहणमत्रेभ्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यात्रात्व-स्याऽभावादौशन भवतीति काशिका संगच्छते । अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदन्तविधिश्रात्रेभ्यते । प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्वाधत्वात् । हरदत्तस्त्वष्टाभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामागत्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिष्ठायाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनप्यष्टनि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात् प्रियाष्टा प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इत्यपि भवति । तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छन्ति प्रियाष्टः पश्येत्यदि । आत्वाभावपक्षेऽप्यलोपे ह्रस्व प्रियाष्टन इति भवतीत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः । अल्लोपे ह्रस्वमित्यपि तदुक्तिश्चिन्त्यैव । पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानि बद्धत्वेन ह्रस्वाऽयोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धये न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वंष्विति सापवादत्वात् । 'ननु रपाभ्यां नो ण' इति प्रातिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ह्रस्वविधिलभ्यमपि विलिखितप्रतीतिक्त्वादिति चेन्न । 'अयदान्तस्य मूढ्य' इति सूत्रं संपूर्णं 'रपाभ्या'मिति सूत्रेऽनुवर्त्य तत्रत्यस्य ग्रहणस्य पदान्तरस्येति निषेधमृत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । न च मूर्ध्यशब्देन दृशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति, सूत्रकाररीत्या कथंचित्संभवन्नपि न्यायोऽत्र भाष्यानु-रोधात्साध्य एव । तथा च 'शपूर्वाः खय' इति सूत्रे 'खपूर्व-ग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्तिकं प्रत्याचक्ष्णाणो भगवानाह—'अभ्यासजस्य चर्त्तं सिद्धमित्येव एष्वनुग्रहणं न कर्त्तव्य'मिति । तथा च इत्यादि शेषे कर्त्तव्ये तु कश्चत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्तवेन सिद्धतयोच्चिच्छवर्तीति रूपं सिद्धमिति तदाशयः कैयटेन वर्णितः । तदेवं प्रियाष्ट इत्याद्येव रूपमुच्यते । न चैवं पूष्णइत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यम् । तत्राटकुष्वाङिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

इति च । इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति सन्ति । कत्यद्राक्षीः । षट्वाङ्गुलशसोर्लुक् । संस्येति किम् । पातेर्दतिः पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम्, बहुसाहचर्येण तत्र तद्विषयस्यैव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । बहुगणवत्संख्या । इति । संस्येत्यनुवर्त्तते । ततः 'ष्णान्ता षट्' । संख्या इतीत्युभयमप्यनुवर्त्तते । पूर्णसूत्रेऽप्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात् संख्याप्रशङ्कविषयस्यैव इत्येवमर्थेण न त्वौणादिकस्येति ॥ [इति च] ॥

कृत्तव्यं निष्ठा ॥ यतो निष्ठासंज्ञो स्तः । कृतः ।

कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा, संज्ञया च विधानम् । वक्ष्यति हि तृतीये-निष्ठेति । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशक्यत्वाविसंज्ञाविज्ञानात् । तौ भूते काले भवतो योर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु अवगणार्थं, तेषां लोपविधानात् । तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र कानुबन्धकार्यं भवतु क वा नेति तु निश्चेतुमशक्यम् । न च काकादिबहुपलक्षणस्यापि व्यावर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यम् । काकादिनापि हि वेदिकापुण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते, तद्वलाचोद्भूतेषु काके भ्यवहारो न सक्रीयते । न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते । क्तप्रत्ययतन्म्रत्ययोः काकादिकलूपे हि ककारनकारी, तदपगमे संवृत्तेत' इत्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो अर्था एवान्न वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबन्धमृत्तौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्यं साधुतया ज्ञायते । तथा लूनः शालिरिति केन चित्प्रयुक्तं लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालबलात्कृतप्रत्ययोऽयमिति निर्णयते । लोतमालभेतेति प्रयुक्तं तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति निर्णयते । हसिमुग्रिणामिमिमिलपूध्वविभ्यस्तान्त्रियुणादिसूत्रात् । 'लोतः स्यादश्वमेषयो'रिति तु पञ्चपादीवृत्तौ स्थितम् । तथा 'प्राभित्त षट् देवदत्त' इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वावगमगमाल्लुङन्तरस्यायं प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णयते । स्यादेतत् । अञ्जिबुसिभ्यः क्त इति क्तप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति व्युत्पादितम् । तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् । ततश्च 'निष्ठा च इयजना'दिति स्वरः स्यात् । तिष्ठान्तं द्रव्यत्वं संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः । न चेष्टापत्तिः । घृतं मिमिक्षइत्यादावन्तोदात्तरस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहुः । अतः कृकमीति सूत्रे कृमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क चिद्भ्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इति । अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति । यदा घृतादीनां चेपि फिट्सूत्रेण सिद्धम् ॥ इति श्रीशब्दकारौतुमे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादे पञ्चममाहिकम् ॥

सर्वदीनि सर्वनामानि । एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तद्वगुणसंज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वसिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्वगुणसंज्ञानः । तत्र सर्व आदियेषां तानीति विग्रहः । तच्छब्दप्रयोगेनान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते । एवं चित्रा गावो यस्य स इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गावक्षित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् । न चैवंविधेयं बहुव्रीहिरिष्यते । यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेषीक्यसम्पत्तये चित्राणां गवामयमित्यादि विग्रहवर्णनं मीमांसावार्तिके कृतम् । तस्य

न मुनिवचसामनुकूलम् । 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिककृतावश्यकतात्वात् । भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य स्थापितत्वात् । द्वितीया श्रितातोतादिभिस्तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि षण्णां त्रिकाणां समास उत्तरतदपेक्षया शेषः प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति वृष्टे देवं गत इत्यादेरिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहत्वम् । किञ्च 'मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति क्वात्यानवचनात्कथं चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः । ननु दण्डादित्यादावपि दण्ड-स्थायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्ग्रीयाऽयमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः । तदस्यास्यैविरमज्जिति सूत्रेण प्रथमागतादस्युपाधिकात्संवाधनि मनुविधानात् । समर्थानां प्रथमादेति सूत्रेण प्रथमानिदिष्टस्यैव प्रवृत्तित्वावधारणाच्च । नन्वेतान्यपि स्मृज्वात्तिकभाष्यवचोसि कथं चिद्वचसा नेष्याम इति चेत् । समर्थः पदविधिरित्यादीनि ब्रूहिभिर्भजेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसम्मतद्विपरीतेमेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किञ्चि न कुर्वीत् । किन्तु व्याकरणधिकरणे सिद्धान्तिनं व्याकरणप्रामाण्यं कथं रवेच्छया व्याकुल्यसाति पारम्पर्यानुयोगं समाधानं विभावय । तस्माच्चित्रा गावो यस्वेत्येव विग्रहः सकलशिष्टसम्प्रदायसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक् । आदिशब्दस्यावयववाचिवादुक्ततावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपच्छब्दे प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानावम् । हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशश्चेह लिङ्गम् । जक्षित्वादयः पठिति सूत्रे तु 'जक्षिति योगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसामर्थ्यादेव 'इत्यादय' इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहः । एतेन कतन्तेभ्यः कणादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीहोरेकशेष इति न्तुर्थे वक्ष्यते तथेहापि 'नपुंसकमनपुंसवे'ति वा, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यत' इति वा तत्पुरुषबहुव्रीहोः सह विवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौषैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपरास्तत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ- 'सर्वेषां नामानां'ति । तस्मात्पर्यायं सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यं विशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारान्तरजुषां च पाठे प्रमाणाऽभावादेव विशेषेऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति । तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्तुभयमपि न भवति । गणकार्यं—यथा त्यदादीनामः । तत् नाम कश्चित् । अतिक्रान्तस्तमतितात् । तथाऽङ्कु तरादिभ्यः । अन्यमतिक्रान्तमत्यन्तम् । अतिकतरम् । संज्ञाप्रयुक्तं यथा—

सर्वनाम्नः स्मैः । अतिसर्वाय । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्तिककृताः—संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति । तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनित्तेन प्रयुक्तमितरं प्रत्यनुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितम् । यत् स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञावाऽपेक्षते । यथा शुष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यादि, तदुपसर्जनत्वेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् । न चैवं शुष्मचुपदस्यादावपि त्वमादिप्रसङ्गः । लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । 'अभिव्यक्तपदार्था य' इति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वक' इत्यत्र समस्तात्तत्सिद्ध्यलकच सिद्ध्यति । न च तत्सिद्धादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यं, 'समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधि' इति निषेधात् । न चैवमतिस्वर्वायेत्यादाविति प्रसङ्गः । उपसर्जनपर्युदासस्योक्तत्वात् । अत एव 'परमसर्वरमा' इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्येव ।

स्यादेतत्—'असः' 'अतरिमन्' 'अनेष' इत्यादावप्यत्वसत्वरिमन्नादीनि न स्युः । 'अतिसर्व' इत्यत्रैवोपसर्जनत्वात् । तथा चाऽब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्वन्ति । सत्यम् । वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि—आरोपितत्वं नञर्थः । तथा च मायामनुष्यमायामृगव्याजनिष्कारकपटब्राह्मणादिशब्दभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येव शब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमाधिकार्थविवरणं न तु शाब्दोऽयमर्थः । अत एव 'यत्तत्तदो' इति सूत्रेऽनञ्समाससति मार्थकम् । अत एव चोत्सर्गिका तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यतापि निर्वहतीति दिक् । ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः । तत्र हि 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध' इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमुपक्रम्याऽर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसङ्ग उद्भूतः—सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभिधायिनो ङेः स्मै रयादियादिनोक्तरीत्या । तदन्तविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयाऽर्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेऽपि स्मायादिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एवाऽपरितोपाद्ध्यर्थे—अथवा महतीर्थं संज्ञा कियत् इति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति गृह्यात् । ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति णत्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एव निपातनाण्त्वाऽभावः । सणत्वं तु रूपमसाध्येव । निपातनेन णत्वशाब्दस्य बाधितत्वात् । अत एव 'शाश्वत्' इत्याद्यप्यसाध्येव । 'येषां च विरोधः शाश्वतिक' इति निपातनेनेमुक्तानादित्यस्य बाधितत्वात् । नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्य इति निपातनेन

सन्ततशब्दो बाध्यतेति चेन्न । तत्र सातत्यइत्यनेनैकदेशानुमतित्वाद् 'सुप्पेदवश्यम् कृत्य' इति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव शापनात् । नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । सत्यम् । पृषोदरादिषु 'पुरातन' शब्दस्य पाठो बोद्धव्यः । आगमशास्त्रस्याऽव्ययटिलोपस्य चाऽनित्यतामात्रं पुराणिति निर्देशेन शाप्यतइति तु तत्त्वम् । तदेवं 'बाधकान्येव निपातनानां'ति भाष्ये स्थितम् । यद्वा—नेदं संज्ञासूत्रम् । किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न स्वितराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा 'तिडो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयो'रिति सूत्रे 'कुत्सनाभीक्ष्णयो'रिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्येतयोरर्थयोनि वृत्तं नान्येव गोत्रादीनीति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते । तेन 'चनचिदिवगोत्रादिताम्रेष्ठितेभ्वगतेः' 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादा'विति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि । ननुक्तरीत्या 'स्यदादीनाम' इत्याद्यन्तर्गणकार्ये सिद्ध्यतु, 'सर्वनामः स्मै' इत्यादिकं तु कुत्सनेमकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न । गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि भेदः—यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञाविधे या, गणशुद्धिरवार्थिका, अस्मिन्तु पक्षे गणशुद्धिः शाब्दी, कुत्सनातिव्यावृत्तिरवार्थादिति । अथवाभयमनेन क्रियते पाठशुद्धिः संज्ञा च, तन्नाश्वत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविवक्षां विनाऽपि वाचनिक एकशेषः । आकृतपक्षे हि प्रत्याख्यातां सङ्घपसूत्रमिको गुणवृद्धी इत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रियार्थं तत्सहविवक्षां विनाप्येकशेषं विभजे । तदित्थं पञ्चापि पक्षाः स्थिताः । संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिद्ध्यति । न चासौ पदकार्येष्वेति वाच्यं, विशिष्टरूपोपादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सूत्रे । वास्तिकरीत्यात्वेकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञेति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यतइत्यपि समाधानान्तरं बोद्धव्यम् । यद्वा—पूर्वपरावरेति गणसूत्रेऽसंज्ञायामिति योगं विभज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येयः । 'उक्ता सर्वादयो वक्ष्यमाणा स्वादयश्चाऽसंज्ञाया'मिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवाऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलम् । नन्वुपसर्जनादिति योगं प्रकारान्तरेण व्याख्याय तद्वलेनैवान्तर्गणकार्यं वारितं भाष्ये । तथा—'अनुपसर्जने'ति सुप्तपष्ठोक्तं पदम् । अः आदिति च छेदः । अथ अद्य तयोः समाहारः आत् । अकारात्परी अ अत् इत्यादेशो यत्र क्रियेते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । तेन स्यदाद्यत्वमदुत्तरादिभ्य इत्यदुद्भावश्च गौणतया न भवति । अकारात्परत्वेन विशेषणत्वं किम् ? । पञ्चम्या अत् । युष्मान्तिकान्त्योऽतियुष्मत् । एकवचनस्य च युष्मान्तिकान्तान्तियुष्मत् । न ह्ययमकारात्परो विधीयत इति । तथा चोप-

सर्जनव्यावृत्तेरप्यन्यथासिद्धौ किं महासंज्ञयेति चेन्न । 'अति-सर्वाथे'त्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुपसर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते । एतदपरितोषादेव हि भाष्ये पक्षान्तराश्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषात्वेनाऽपि नोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानेमेव भवतीत्यवधेयम् । स्यादेतत्—कौम्भकारेयसिद्धये सूत्रमारम्भणीयम् । तत्र हि 'कुम्भकारी'शब्दादेव दगुत्पादयितव्यः । अन्यथा कुम्भेत्युत्कारस्य वृद्धिर्न स्यात् । तथा च विशिष्टस्य क्रीप्रत्यान्तताप्येष्ट्या, सा च तदैव निर्वहति यदि टिङ्गण-जिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽणत्यनेनाऽणन्तग्रहणे तेन च प्रातिपदिकविशेषणादणन्तान्तं प्रकृतिः स्यात् । तच्च 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इति 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न'ति च प्रतिषेधाहर्लभम् । अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदन्तविधौ ज्ञापिते कौम्भकारेयः सिद्ध्यतीति स्पष्टमेव । न च 'कुद्ग्रहणे गतिकारक-पूर्वस्यापी'ति परिभाषया कुम्भकारशब्दादेव क्रीप्रत्ययोस्त्विति वाच्यम् । अणिति हि तद्विधौपि गृह्यते । 'ओपगवी'ति यथा । 'कुद्ग्रहण'इति परिभाषा तु कुम्भामग्रहणे प्रवर्तते न तु कुद्-कुद्ग्रहणेऽपि । एवमर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतेव चतुर्थे स्थापयिष्यते । तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्यर्थं योगः प्रत्याख्यातइति । अत्रोच्यते—चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते । निष्कर्षे तु क्रियमाणे सूत्रवैयर्थ्यमेवायातीत्याद्ये-नेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायतइति । तथाहि—कारशब्दाब्दी-वृत्पत्तावपि कौम्भकारेयः सिध्यत्येव, 'ध्यङः सम्प्रसारण'मित्यत्र भाष्यकृता पठित्यमाणया वाचनिकया 'क्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने'ति परिभाषयाऽनुपसर्जने क्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दाद्गुणानुपत्तेः । अत एव हि 'परमकारीषण्धीपुत्र' इत्यत्र ध्यङन्तस्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषण्ध्याशब्दस्यापि भवत्येव । न चैवमतिकारीषण्ध्यापुत्र इत्यादावितिप्रसङ्गः । अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोपसर्जने तदादिनियमसत्त्वात् । न चैवमर्षपिप्पलोत्यादौ हल्ङादिलोपो न स्यादिति वाच्यम् । हल्ङादिसूत्रे दीर्घग्रहणसामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात् । वस्तुतस्तु निष्कोशाम्भ्यादौ समुदायस्याऽङ्घ्यावन्तत्वेव्यवयवस्य ङङावन्ततया ततः परस्य सोर्लोपप्राप्तेनैतज्ज्ञापकम् । अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्य ङङन्ततयेव निर्वाहः । न च बिहितविशेषणता वक्तुं शक्या । या सेत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हल्ङादिहितत्वेन निर्वाहः । कर्त्ता हन्त्यादावलोपात्तेः । यः स इत्यादौ लोपापत्तेः । यद्वा—सुतिर्सी-तिप्रत्ययेः प्रकृतिराक्षिप्यते । हल्ङस्यसूत्रे कैयटग्रन्थनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात् । एवं च शापकं सुत्थम्, एकदेशस्याऽप्रकृतित्वात् । अत एव पञ्चमसमासो, 'गोस्थीरुपसर्जन-स्ये'ति सूत्रे च कैवटेन शापकत्वपक्ष एवोक्तः । ननुपयथापि

माला दृष्ट्यादौ समुदायादावन्तत्प्रयुक्तः सुः स्यात्तत्त्वैक-
पदैकस्वर्ययोरापत्तिः । एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि
पक्षित्वमप्यित्यादिसिद्धये एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्र-
यणीयत्वादिति चेन्न । ङाभ्यप्रवृत्तस्यान्यार्थतया यथा कथं
चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणेन ङावन्तत्वात्सुबुत्त-
त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् ।
अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्थास्य-
ति । न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दादृक् स्यादेवेति
वाच्यम् । एकाङ्गिर्वचनन्यायेन समुदायारेवोत्पत्तेः । कुम्भे-
नैकार्थाभूतस्य निष्कृष्यापत्तेन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च ।
किञ्च सूत्रमारभमाणस्याप्येषैव गतिः । औपगवीत्यादाविव
केवलाकारशब्दादपि कदाचिङ्गीप्रसंगेन कामभकारेये पाक्षि-
कदोषस्य त्वन्मतेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत्—अक्रियमाणेरिम-
न्सूत्रे कुम्भकारीत्यत्र ङीवेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थाभूतस्या-
णन्तस्य ङीप्स्वेनायोगात् । यस्य च ङीत्वेन योगो विशिष्टस्य,
न तदणन्तम् । तस्मादमहत्पूर्वादिनिषेधेन ज्ञाप्यमान-
स्तदन्तविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगन्तव्यः । स च यथा पूर्वोपस-
र्जनेनापि भवति 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः' प्रियपञ्चा द्वौपदी, 'वनो-
रच', अतिधीवरीति, तथा टिदादावपि स्यात् । ततश्च बहु-
कुरुचरेत्यादावितिप्रसङ्गः । अतो निषेधसूत्रमिदं मार्थकम् ।
ननु पूर्वोपसर्जात् तदन्तं च ज्ञायामित्यनेन विशेष्यते, टिड्ढा-
णमित्यादौ तूपात्तं टिदादिकमेव, तेन बहुकुरुचरेत्यादौ
टिदादेरङ्गीत्वाच्च ङीप् । कुम्भकारीत्यादौ त्वणन्तस्य स्त्रियां
वृत्तस्तदन्तादपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न । एतद्विषयविभा-
गस्य दुरुहृतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्योचितत्वात् ।
नैतदेवम् । आरम्भेप्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीयत्वात् ।
अन्यथा पञ्चाजीत्यत्राऽजानामङ्गीत्वेपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्या
टाप्प्रसङ्गात् । अतो विशेषणविशेष्यभावः प्रति कामचारा-
दजायतष्टावित्यत्र टिड्ढाणजित्यादौ चोपात्तं ङीत्वेन विशे-
ष्यते, वनोरचेत्यादौ तूपात्तं तदन्ते चेति, सकलेशसिद्धेः मूत्रं
व्यर्थमेव । स्यादेतत्—तदन्तविधिनापनार्थमेवेदं सूत्रमार-
म्भणीयम् । न चाऽमहत्पूर्वेत्यनेनैव तस्मिन्निति वाच्यम् ।
तस्य ज्ञापकत्वाऽयोगात् । पञ्चाजीत्यादिसिद्धयर्थमजादिभिः
ङीत्वं विशेष्यतइति हि वक्ष्यते । तथा च 'महाशूद्री'त्यत्र
समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावप्यवयवस्याऽतथात्वेन सत्यपि तदन्त-
विधौ टाप् न प्राप्नोतीति कथं तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः
पर्यवस्येत् । मैवम् । इतरैरजादिभिः ङीत्वंविशेषणेपि शूद्र-
शब्देनाऽविशेषणत्वात् । एवं च स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यवसानम् ।
न चैवं पञ्चाशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्गः । 'जाति'रित्यनेन शूद्रस्य
विशेषणत्वात् । स्यादेतत्—'पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिऽऽश्लक्ष्मणीत'
इतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम् । तथाहि—अप्रधान-
मुपसर्जनम् । तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यवहारात्
तत्तत्प्रातिपदिकानां प्रोक्तम् । इत्यर्थेऽप्युक्तम् । ततोऽप्येवार्थां तदधीत-

त्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्प्रापिशला ब्राह्मणी । अत्र प्रोक्ता-
र्थस्याणोऽप्रधानत्वात्तदन्ताच्च ङीप् । अण् यः अनुपसर्जन-
मप्रधानमिति विशेषणत्वात् । न चैवमप्येव्यामुत्पन्नस्याणो-
नुपसर्जनतया तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य
लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं शक्यम् । वर्णाश्रये तन्निषेधात् ।
टिड्ढाणमित्यत्र ह्यत इत्यनुवर्तते । अणा च अकारो विशे-
ष्यते । 'अण्योऽकार' इति, न तु विपरीतो विशेषणविशेष्य-
भावः । वर्णस्याऽप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः, अतुणेहित्यत्र
तृणह इवम् । ननु स्त्रियामित्यनेनाऽणो विशेषणान्नोक्तदोष
इति चेन्न । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी ।
तामर्थांते काशकृत्स्ना ब्राह्मणा । अत्र द्वितीयेऽणि प्रोक्ताल्लु-
गिति लुप्ते प्रथमोऽप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्न इति तदन्ता-
द्ब्राह्मण्यां वर्तमानान् ङीप् स्यात् । तस्मात्प्रधानाद्यथा स्या-
दप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारम्भणीयं सूत्रमिति । अत्रोच्यते
अध्येय्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यद्वेदाध्ये-
य्यामणुपपन्नः स लुप्त एव । यश्च श्रूयते तस्मादीकार उत्पन्नो
लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थ-
त्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यात इति भग-
वदुक्तिनिर्वाधेति दिक् ।

सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर
इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । 'पूर्व-
परावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । 'स्वम-
ज्ञातिषनाख्यायाम्' । 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्याययोः' । त्यह तद्
यद् एतद् इदम् अदस् एकं द्वि गुह्यम् अस्मद् भवतु किम् इति ।
तत्र सर्वविश्वशब्दो कृत्स्नपर्यायी । सर्वशब्दस्य 'स्वाङ्गशिदा'
मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तेदात्तत्वं गणे निपात्यतेतेन सर्वेषां
विकारः सर्व इत्यत्रानुदात्तादेरञ् सिद्धः । स ह्यनुदात्तादि-
प्रकृतिकादिधीयतइति ङाप्सूत्रे भाष्ये स्थितं, प्रयोगे तु 'सर्वस्य
सुपो'त्याद्युदात्त एव । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ।
अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । यथेवं तद्विहितमिदं सौ
सर्वादेषु पठ्यते ; न ह्यत्र स्मायादयः सम्भवन्ति । काऽक-
चोस्तु नास्ति रूपे स्वरं वा विशेषः । अवग्रहस्तु कप्रत्ययेपि
पदकारेण क्रियते; 'चित्र इद्राजा राजका इदम्यके' इत्यादौ
तथैव निर्णोत्वात् । न चोभाष्यं हेतुभ्यामुभयोर्हेतोरित्यत्र
सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति पाक्षिकतृतीयासिद्धयर्थमिह पाठ इति
वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति
वार्तिकेन गतायत्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनाम्नस्तृतीया
चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्ष-
मेवेति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात् ।
अत एवाऽन्नेन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणत्वेत्युदाहृतं
हरदत्तेन । अत्रोच्यते—उभशब्दस्तावद्द्विवचनमात्रविषयः ।
वृत्तौ तु द्विवचनलोपाभासौ प्रयुज्यते । 'उभाभ्यां पक्षाभ्यां
विनीतनिद्रा'इति विग्रहे 'उभयपक्षे'त्यादिप्रयोगदर्शनात् ।

कथं तर्हि उभस्थाने उभयशब्दसिद्धिरिति चेत् । इत्थम्—
‘उभाबुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादिति योगो विभज्यते ।
‘अवयववृत्तेः संख्यावाचिनं उभशब्दादवयवविन्यर्थे अय-
क्त्यात् । उभयो मणिः । ततो ‘नित्यम्’ । उभशब्दाद्भूति-
विषये नित्यमयच्छयात् । अनिर्दिष्टार्थत्वात्त्वार्थे । तदेतदुक्तं
वास्तिककृता—उभयोन्यत्रेति । एवं स्थिते उभयत उभयत्रे-
त्यादाविव कप्रत्ययेष्युभय एव प्राप्तः । अकचि तूभकावित्या-
दि सिद्धयति । न चेहाप्युभयशब्द इत्येवं वाच्यम्, अक-
जर्थं सर्वादेषु पाठेनायचो बाधात्, अन्यथा पाठवैयर्थ्याप-
त्तेरिति दिक् । ‘स्वाङ्गशिष्टादमदन्तानां मित्याद्युदात्तार्थं पाठ-
इति तु न युक्तम् । गण एवान्तोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् ।
अन्यथोभे भद्रे जोषयेते, ‘उभा उ नूनम्’ । ‘उभाभ्यां देव-
सवितः’ ‘सपत्यत उभयोर्नृणामयो’ रित्यादावाद्युदात्तप्रस-
ङ्गात् । उभयशब्दस्त्ववयवद्वयारब्धेऽवयवविनि वर्तते—‘उभयो-
मणि’रिति यथा । इयामल्लोहिताभ्यामवयववाच्यामारब्ध इत्यर्थः ।
तिरोहितावयवभेदेत्वादकवचनम् । ‘उभयमेव वदन्ति मना-
पिण’ इत्यादौ तु समुदायद्वयघटितः समुदायोऽर्थः । तिरोहि-
तावयवभेदत्वं तु तुल्यमेव । यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमु-
दाये वर्तते तदा वर्ग्यभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षयो-
द्भूतावयवभेदेत्वाद्बहुवचनान्त एव, उभये देवमनुष्याः ।
‘तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा’ इति यथा ।
यदा तु प्रागुक्तरीत्योभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तादृशमेव
मणिद्वयं सह विवक्ष्यते तदैकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति ।
अनभिधानात्तु न भवति । तथा च ‘तद्धितश्चासर्वविभक्ति-
रिति सूत्रे ‘कृतद्धितानां ग्रहणं च पाठ’ इति भाष्यप्रवता-
रखनकैयट आह—उभयशब्दस्य द्विवचनानुपादादसर्ववि-
भक्तिव्यतिरिक्तम् । हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभयशब्दाद्
द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पञ्चतत्कल्पं पञ्चतत्कल्पम-
त्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुमिच्छाह । इहाऽप्यजादेशस्य स्थानि
वद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि वि-
भाषा प्राप्नोति, व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नि-
त्यमेव जसि सर्वनामतेति केचित् । विभक्तिनिरपेक्षत्वेना-
न्तरङ्ग्या नित्यसंज्ञया बहिरङ्गा वैकल्पिकी बाध्यत इति तु
सिद्धान्तः । ‘न वेति विभाषे’ति सूत्रे भाष्यकारस्त्वाह—
अयकप्रत्ययान्तरमेव, न त्वसी तयस्यादेश, उभाबुदात्त इति
सूत्रे तयपोऽननुवृत्तेः । न चैवमुभयौत्यत्र टिड्ढाणजिति
सूत्रेण तयवन्तत्वप्रयुक्तो जीव न स्यादिति वाच्यं, तत्र
मात्रजिति मात्रशब्दात्प्रभृत्ययचक्षुकारेण प्रत्याहारग्रहणात् ।
एवं च तयग्रहणमपि न तत्र कार्यम् । यदा ‘द्वयसं’जिति
प्रत्याहारः । तथा च दध्नजमात्रचोरपि ग्रहणं न कर्तव्यमिति
महदेव लाघवम् । वस्तुतस्तु ‘प्रमाणे मात्रचद्वयसज्दध्नच’
इति पाठ्यामिति भाष्याशयः । तथा च ततोऽपि लाघवम् ।
न चैवं कति स्त्रिय इत्यत्राऽतिप्रसङ्गः । अत इत्यनुवृत्तेः,

‘न षट्स्वस्त्रादिभ्य’ इति निषेधाद्वा । न चैवं तैलमान्नेत्या-
दावतिप्रसङ्गः । सदृशस्याव्यस्य प्रत्याहारेऽसक्तिविहत्या-
दिति । अत्र कश्चित्—उभयेत्यर्थपरो निर्देशः । तेन ‘व्य-
र्था द्वयेषामपि मेदिनीभूता’मिति माध्वप्रयोगः समर्थितो
भवतीत्याह । तत्र । अर्थपरतायां ह्युत्तिकावाभियुक्तव-
चनानुपलम्भात् । महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यत इति
चेन्न । महाकविभिरेव तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगात् । तथा
च माध्वः—‘गुरुद्वयाय गुरुणो’रिति । कालिदासोपि—
‘अस्मिन् द्वये रूपविधानयले’ इति । श्रीहर्षश्च—‘अये ममो-
दासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने’ इति ।
तस्माद् द्वयं द्वैधमिष्यन्ति गच्छन्तीति द्वयेष्वस्तेषां द्वयेषामि-
तोषेः किंवन्तस्य रूपं बोध्यम् । यत्तु कश्चिदाह—‘चाक्रवर्-
णव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात्तद्रीत्यायं
प्रयोगः’ इति । तदपि न । मुनित्रयमतेनेदानीं साध्यसाधु-
विभागस्तस्यैवेदानीन्तनशिष्टैर्नैदाङ्गतया परिगृहीतत्वात् ।
दृश्यन्ते हि नियतकालाः स्मृतयः । यथा ‘कलौ पराशर-
स्मृति’रित्यादीनि शताब्दं न्यतावयतइति सूत्रे सर्वैकवाक्य-
तया सिद्धान्तिरित्याह ।

इतरद्वयतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणं, नास्ति तथापीह ‘प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञा-
या’मिति वाचनिकस्तदन्तर्वाधिः ; केवलयोः संज्ञायाः प्रयो-
जनाऽभावाद्वा । अन्यो—भिन्नः । अन्यतराऽन्यतमशब्दावभ्यु-
त्पन्नौ स्वभावाद् द्विवचनविषये निर्धारणे वर्तते इति परपक्षा-
यां कैयटः । तत्राऽन्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् सर्व-
नामकार्यं, नाप्यद्भुतरादिभ्य इत्याद्यन्तर्गणकार्यम् । तथा
च प्रयुज्यते—‘न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तम’ इति ।
शाकटायनस्त्वन्यतराऽन्यतमशब्दो इतरद्वयतमनौव्युत्पादि-
तवान् । तन्मतेऽप्यन्यतरशब्दपाठस्य नियमात्त्वादप्यन्यतम-
शब्दोन्तर्गणकार्यं सर्वनामसंज्ञाकार्यं च न लभतइति
तद्व्याख्यातारः । ‘इतरस्त्वन्यनोच्यो’रित्यमरः । ‘त्व’
‘त्व’ इति द्वावप्यदन्ताव्ययपर्यायौ, तत्रैक उदात्तः
परोऽनुदात्तः । ‘एवं त्वं मन्ये दश पुत्रमुस’मित्युदात्तस्य
प्रयोगः । ‘उत त्वः पश्य’नित्यादिरनुदात्तस्येति विवेकः ।
केचित्तु त्वदिति तान्तमेकं पठन्ति । तथा च जयदेवः प्रा-
युक्त—‘त्वदधरमधुरमधुनि पिबन्त’मिति । त्वतोऽन्यस्या
अधर इति पठोत्तपुरुषो न तु तवाधरस्त्वदधर इति ।
‘पश्यति दिशिदिशि रहसि भवन्त’मिति पूर्ववाक्येन सहा-
नन्वयापत्तेः । अनुदात्तश्चायं, ‘त्वत्वसमसित्येवमुक्तानो’ति
फिट्सुत्रात् । तथा च प्रयुज्यते—‘स्तरीरुत्वद्भवति सुत उत्त्वदिति ।
त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोयमन्यपर्याय इति तद्व्या-
ख्यायां वेदभाष्यकाराः । इह प्रागुक्तरीत्योदात्तानुदात्तयो-
रकारान्तयोरनुदात्तस्य तकारान्तस्य च प्रामाणिकत्वं निर्वि-
वादमेव । गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः । तत्राप्यनुदात्तस्याका-
रान्तस्य गणपाठे न संज्ञायः । ‘उतो त्वरमे तन्व’मित्यादि-

प्रयोगात् । अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशयः, उदाहृतप्रयोगाणां तत्रोदासीन्यात् । तस्मात्तन्तस्या कजादिकमुदात्तस्य वा स्मायादिकं कचिच्छाखायां प्रयुज्यते नवेति विभाव्य तत्त्वं निर्णयं बहुश्रुतैरिति दिक् ।

वस्तुनस्वभावस्य तान्तच्छेद एव युक्तः । अन्यथा 'ऐक्ष्वाक'शब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयमङ्गहसम्भवात्स्वशब्दमेकमेवापठिष्यदिति ध्येयम् । 'स्वे वसुनि' 'स्वे राय' इत्यादयस्तु शेषप्रत्ययान्तस्य युग्मदः प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य । पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्यैतिशब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । 'नेम' इत्यङ्गे । प्रयोगश्च—'प्रनेमस्मिन्दृशे मोम' इति । समः सर्वपर्यायः । 'नभन्तामन्यकं ममे' । 'मानो-वृकाय वृक्ये समस्मै' । 'उह्य्याणो अधायतः समस्मात्' । 'उतो समस्मिन्' । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता । 'यथासङ्गयमनुदेशः समाना'मिति शापकात् । कृन्मेजन्त इति सूत्रे—'पते दोषाः समा भूयांसो वे'ति भाष्यकारप्रयोगाच्च । एतेन 'समे यजेते'ति प्रयोगो व्याख्यातः । 'सिमः कृन्ते च शक्ते च स्यान्मयादावबद्धयो'रिति निघण्टुः । 'आद्रात्री वासस्तनुने सिमस्मै' । 'उच्छ्रः क्रमत्कमजते सिमस्मात्' । यथपीह 'स्वस्वसमसिमेत्यनु-ध्यानी'ति प्राप्तं, तथापि सिमस्याधर्बणेऽन्त उदात्त इत्युदात्तता । अथर्ववेदप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेऽप्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यवधेयम् । पूर्वपरावरोत्तरापराः पञ्च दिक्काल्योस्तदवच्छिन्ने च । 'पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाप्यां पूर्वस्मिन्गुरौ' इत्यादि । दक्षिणाधरशब्दो दिशि तदवच्छिन्ने च । अर्धनियमश्चायं व्यवस्थायामिन्युक्तेर्गम्यते । स्वाभिधेयनापेक्ष्यमाणस्याधर्बेनियमो हि व्यवस्था । पूर्वादिशब्दानामुक्तोऽर्थो हि नियमेन कं चिदवधिमुपेक्षते । 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिनि प्राप्तेऽत एव निपातनादङ् । व्यवस्थायां किम् ? । दक्षिणा गाथाकाः । प्रबोणा इत्यर्थः । अधरे ताम्बूलागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः । कथं तर्हि तथा 'परेषां युधि चे'ति कालिदासः । अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते' इत्यादि च । अत्राहुः—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव पराऽपराशब्दयोरेवपराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता, न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं, किन्तु स्वार्थविशिष्टाध्यान्तरसङ्क्रमः । स तु न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य, न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिमवविष्टस्य । अत एव तस्माद्वह्मिनामित्यादौ ज्ञानलक्षणापेक्षेऽपि सर्वनामकार्यं, तयोऽहं सोसो योसो सोहमित्यत्र भागत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यं प्रवृत्तिरिति । भूवादिसूत्र एतान्यप्येतत्प्रतिपाद्यानि वरतुनीत्यर्थ इति कैयटश्च । वस्तुनस्स्वत्र शत्रुत्वादिप्रकारको बोधोऽनन्थादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादिरिवाधिकः । शब्दात्तु देशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असंशयाङ्किम् ? । उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु-

त्तरशब्दो वर्तनइत्यस्तीह व्यवस्था । प्रसिद्धत्वात्तु नावधेः प्रयोगो, मेधो वर्पतीत्यत्र जलस्य यथा । एवं 'दिशः मपलो भव दक्षिणस्या' इत्यादावपि । वस्तुतो व्यवस्था-ऽस्तीति सर्वनामकार्यं सम्भवत्येव । न च संज्ञावाचिबोधः । आधुनिकमङ्कतो हि संज्ञा, न च दिक्षु साऽस्तीति पञ्चमेऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातुवचनमेव प्रमाणम् । स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः । आत्मा आत्मीयो ज्ञातिधेनं चेति । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मोये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । यद्यपि स्वामित्रैश्चर्यइति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्य-पि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्स्वर्थायामिनिष्प्राययमात्र-विषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा । आस्याप्रहणं किम् ? । आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोगि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आत्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितं । 'स्वस्मै' इत्यादि । जमि विभाषाविधायकेऽप्राध्यायार्थे सूत्रेष्वेवम् । यत्तु तत्र 'स्वमात्मीय' इत्येव वक्तुमुचितम्, आत्मवाचिनो नपुंसकतया जमि विभाषायामुपयोगाऽभावादिति केचित् । तच्चिन्त्यं । सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् । अत एवाऽमरको-शस्यात्मनोति पूर्वान्वयि, स्वमिति तृत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः—'बौः स्वर्गनमसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति । मेदिनीकारोपि—'स्वः स्यात्संज्ञात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मोये स्त्रियां धने' इति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादिसिन्धु-न्यामर्थनिर्देशः पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव पर्यु-दासः । तथा च 'विभाषा जसौ'ति प्रकरणे 'पूर्वादीनि नवे'त्येव लाघवात्कर्त्तव्यं, त्रिमूर्त्ता तु न पठनीयैवेति निष्कर्षः । अथवा गणपाठे एव पूर्वोदिनवकपाठानन्तरं विभाषाजसौति कर्त्तव्यं, पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शङ्क्या, नेमस्य जसि विभाषारम्भात् । यद्वा—'जसडसिङ्गानां शिस्मास्मिनः' 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा,' 'औङ आपः शो,' 'नपुंसकाच्चे'ति, सप्तमे न्यासः कर्त्तव्यः । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवाऽस्तु । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'त्येतत्तु 'जसः शो'त्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्भन्यते, बाळदसौत्येतदमिपूर्वं इत्यत्र यथा, तथा चेयं त्रिमूर्त्ता अष्टाध्यायां न पाठ्येति स्थितम् । असंज्ञायामिति तु न कार्यम्, अन्यत्वं संज्ञयाऽभिव्यक्तपदार्थो य इति न्यायेन वा संज्ञाया व्युदस्तत्वात् ।

अन्तरशब्दस्तु नानार्थः । तथा चाऽमरः—'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरिभेदतादर्थ्यं । छिद्रात्मीयविनाशहिर-वसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति । तत्र बहियोगोपसंग्यानयोरे-वार्ययोः संज्ञा । बहिरित्यनावृत्तो देशो, बाह्यं चोच्यते । तत्राप्ये अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । नगरवाक्काश्चण्डालादिगृहा इत्यर्थः । द्वितीये-नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंग्यान-

शब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीय-
परः । उभयथापि बहियोगेण गतार्थत्वात् उपसंव्यानग्रहणं
न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । के चित्तु शाटकानां त्रये
शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य, चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य
वा तृतीयस्य बहियोगाऽभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यम् । शाट-
कयुगाद्यर्थमिति वदतो वास्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदि-
शब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते तु बहियोगग्रहणं स्वयंते । तेन
शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणात्परम्परया बाह्य-
सम्बद्धस्यापि भविष्यतांत्वाद्दुः । सत्यपि बहियोगे पुरीविषय-
तायां न सर्वनामता, 'अपुरी'ति च वक्तव्यमिति वास्तिकात् ।
तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य, अत
इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्त-
रायां पुरि । प्राकाराद्याख्यायां तदन्तर्वर्त्तिनां वेत्यर्थः । लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्ति-
र्वाध्या ।

त्यद्-तद्-एतौ पूर्वोक्तपरामर्शवौ । 'नब्राह्मणान्दस
प्रपश्यन्तु'रिति गणरत्नकारस्तज्ज्ञ । तथा सति 'त्यदच्छन्दमि
बहुल'मिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यत्-उवेइयसमर्प
कः । एतदिदमौ-प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस्-न्यवहिते ।
एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समा-
नेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते । द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे । अलिङ्गः
संबोधनैकविषयश्च युग्मदर्थः । अस्मच्छब्दस्तु चारयि-
त्रर्थः । सलिङ्गः संबोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः । भाते-
र्भवतुरिति व्युत्पादितोऽयम् । यद्यप्यस्मात्प्रमायादयो न सम्भ-
वन्ति, 'सर्वनामस्तृतायाचे'ति, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां
प्रायदर्शन'मित्यनेनैव गतार्थ, तथापि, -'फजत्रिमयटः पूर्व-
निपातछवृत्तौ तथा । आवैकशेषष्यन्विरहादकच्च भवतः
फलम्' । फज-भावतायनिः । त्यदादित्वेन वृद्धत्वाद्दुदीचां
वृद्धादिति फज् । भवन्तमश्नुतेति भवद्वयम् । बिष्वग्देवयोश्चे-
ति चकारेण सर्वनामोऽनुकर्षणादग्रादेशः । भवन्मयः ।
'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति मयट् । भवन्मिभ्यः, -सर्वनामसं-
ख्ययोरिति प्राडनिपातः । भावत्कः, अवदीयः । भवतछवृत्त-
सावित्यत्र हि शस्त्रन्तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते । आश्वम्
भवाह्क् । आ सर्वनामस्तृतीयात्वम् । देवदत्तश्च भवांश्च भव-
न्तौ । त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषः । भवतो भावो भवत्ते-
त्यत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञावाधात् ध्वज्विरहोपि
फलम् । अन्यथा हि भावत्यमिति स्यात् । अकच्च-भव-
कान् । 'सर्वनामो वृत्तिमात्र' इति पुंवद्भावोपि फलम् ।
भवत्याः पुत्रो भवतुपुत्रः । किञ्च-प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक् ।
वृत् । सर्वाद्विगुणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः । यदिद्राष्ट्री अव-
मस्यां, पृथिव्यां मध्यमस्यां, परमस्यामुत्तमस्थे इत्यत्र त्ववम-
मध्यमपरमशब्देषु छन्दसि सकलविषयस्यथात् स्यादागमः ।
नन्वेतदनुरोधेन सर्वादिराकृतिगणत्वमिति मन्तव्यम् । अत

एव छन्दस्यपि सर्वनामकार्यामेषां न नियतम् । 'ये मध्यमाः
पितरः', 'विष्णोः पदे परमे' इत्यादौ तदभावात् । 'व्यूहा-
नुभौ तार्क्षितरेतरस्मात्', 'अन्योन्यां पुष्करैरामुमुञ्चत' इत्यादि
तु 'द्विःप्रयोगो द्विवचन'मिति पक्षे तदन्तर्विधिना सिद्धम् ।
स्थाने द्विवचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम् । ननु वल्-
सादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि
पदत्वमात्रं स्यात् न तु सर्वनामता, सुम्बिशिष्टे स्थानिनि
तद्विरहादिति चेन्न । सन्नियोगादिष्टत्वेनाऽन्तरङ्गमपि द्वित्वं
बाधित्वा समासवच्च बहुल'मिति समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुक्-
प्रथमं प्रवृत्तेः । 'अन्तरङ्गानां विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत'
इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य
द्वित्वप्रवृत्तेः । एतेन 'तत्तत्तामसभूतभीतय' इत्यादि व्याख्या-
नम् । नन्वस्तुत्तरीत्येतेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः, अन्योन्ये-
पामिति तु कथम् ? । न ह्यन्येमासवद्भावोस्तोति चेत् ।
तत्र प्रथमैकवचनान्तत्वं पूर्वपदस्य, द्वितीयादयस्तु परपदे
इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धिरिति दिक् ।
'वन्येतरा जानपदोपदाभि'रिति तु वन्या इतरे येभ्य इति
बहुव्रीहिणा समाधेयम् । तपर इति शापकात्सर्वनामैः पूर्व-
निपातोऽनित्यः । 'पुत्रादिकात्पराजय' इति तु प्राधान्यादिना
आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्ष-
णिकस्य सर्वनामताविरहात्समाधेयम् ॥ [सर्वादीनि सर्वना.]

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । अत्र सर्वनाम-
संज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्य । उत्तरपूर्वाय । 'दिङनामा-
न्यन्तराल' इति प्रतिपदीको दिक्समासो गृह्यते । तेनेह न-
या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रान्तस्य तस्मै पूर्वात्तराय । एवं
च बहुव्रीहियग्रहणं न कर्त्तव्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति
द्वन्द्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव बाधनात् । ननूत्तरार्थं
तत् । तथाहि- 'एकं बहुव्रीहिवत्', 'आवापेचे'ति द्विभावे एकै-
कस्मै देहि दक्षिणदक्षिणक्यै इत्यादीप्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण
निषेधो मा भूत् । बहुव्रीहिरैव यो बहुव्रीहिनं त्वनिदिष्टबहु-
व्रीहस्तत्रैव यथा स्यादिति । मैवम् । समासग्रहणानुवृत्त्या-
प्युक्ताथलाभात् । उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥ [वि.स.]

न बहुव्रीहौ । बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा
न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता
यस्य मत्कपितृकः । इहो पुत्रो यस्य द्विकपुत्रः । इह हि
समामग्रवृत्तेः प्रागन्तरङ्गतया ऽकच् प्रवर्त्तते, स च समासे
मत्यपि श्रूयते, अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभक्तानितिवत् ।
न हि वृत्तेः प्रागप्युपसर्जनताऽस्ति । ननु यदि प्रागेव प्राप्नु-
वन्नकच् निवर्त्तितस्ताहि त्वकपितृक्यादि कथं विगृह्यते त्व-
त्कः पितृक्यादिकप्रत्ययदर्शनीचित्यादिति चेत् । भ्रान्तोऽसि ।
न हि यस्मिन्प्रक्रियावाक्ये उपदेशमात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा
प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते, अपरिनि-
ष्ठितत्वात् । किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाज्ञानं वाक्यान्तर-

मेव । यदाह । कैयटः—‘अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियानावयं तत्रायं निषेधो न तु लौकिके । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावा’दिति । अत एव दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वो’दिति । राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेषु क्षेपैव गतिः । अलौकिके वाक्येऽल्लोपो न इत्यादेरप्रवृत्तेः । ‘अन्तरङ्गानपि विधी’निति सिद्धान्तात् । अत एव ‘गोमतिप्रिय’ इत्यादौ सोर्लुगेव, न तु हल्ङ्यादिलोपः । तेन नुम्दांशोदयो न प्रवर्तन्ते । भाष्ये तु त्वकत्पितृक इत्याद्येव रूपं स्वाकृत्येदं मृगं प्रत्याख्यातम् । यदाह—‘अकस्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंज्ञा’विति । अङ्गं अङ्गप्रतीतिं प्रत्यङ्गम् । अनकारान्तेषु त्वकत्पितृको द्रविपुत्र इत्यादिष्वकच् । ‘विश्वप्रिय’इत्यादिष्वदन्तेषु तु स्वाङ्गशियमदन्तानामित्याद्युदात्तेति विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्, भाष्योक्तयेव व्यवस्थेत्यवधेयम् ॥ १० [न बहुव्रीहौ] ॥

तृतीयासमासे । अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया ‘पूर्वसदृशे’ति समासो गृह्यते न तु ‘कर्तृकरणे कृते’त्यादिरपि । तेन त्वयका कृतं स्वकस्मत्तमित्यादौ निषेधो न । समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि सङ्गर्हाथम् । तेन समासार्थवाक्येऽपि निषेधः । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु न बहुव्रीह्याविति वदलौकिक । अकारान्ते काकचोरविशेषणानकारान्तानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालोऽकिके निषेधस्य वैयर्थ्यात्तेः ॥

द्वन्द्वे च । इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वोपराधराणाम् । समुदायस्थायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाह—‘त्यदादीनां तावद्वन्द्वं एव नास्ति । ‘त्यदादीनि सर्वे’नित्य’मित्येकशेषेण बाधितत्वात् । न च द्वन्द्वे कृते एकशेष इति अस्मिन्व्ययम् । एकवद्भावस्वरसमाप्तप्रसङ्गेन द्वन्द्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा ‘तेषा’मित्यादावपि ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधापत्तेश्च । त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदन्ताः । तत्र काऽकचोरविशेषः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावस्त्वित्यतएव—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाऽप्यसौ दुर्वारः । तत्र हि मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव ‘दक्षिणपूर्वाय’ इत्यत्र संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावः । नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्ह्यङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनादक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडागमादिप्रसङ्गः । न च निषेधत्रैयर्थ्यम्, अनाङ्गस्य त्रलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न, अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्यासौ ऊर्ध्वसिद्धयोरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयेण प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव । तस्मात्समुदायस्यैवायं प्रतिषेधो, नावयवानामिति स्थितम् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसङ्गावे द्वन्द्वे चेति ज्ञापक-

मित्युक्तम् ॥ [द्वन्द्वे च] ॥

विभाषा जसि । ‘जसी’ति कार्यापेक्षयाऽधिकरणसमर्प । जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येवेयं विभाषेति व्याख्यातम् । तेनाऽकच न भवति । तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वन्द्वे चेति नित्यं निषेधात् । अतस्तत्र कप्रत्यय एव भवति । वर्णाश्रमेतरकाः । केन व्यवधानाच्चेह शीभावः । अकचि कृते तु तन्मध्यपतितन्यायेन शीभावः स्यादेव ॥ [विभाषा जसि] ॥

प्रथमचरमतयाल्पाङ्गकतिपयनेमांश्च । एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः प्रथमे प्रथमा इत्यादि । शेषं रामवद् नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । इहापि प्राग्वच्छीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः । तेन ‘प्रथमा’ इत्यादावकञ्च न । अन्यथा प्रथमके इति स्यात् । उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किन्तुनित्या संज्ञेति गणव्याख्याप्रसङ्गेनोपपादितम् । **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरम्बहिर्द्योगोपसंन्याययोः । एषा त्रिसूत्री गणमध्येऽपि पठ्यते । सा च व्याख्याता । तया यस्मिन्नेवोपाधौ नित्या संज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते । पूर्वं पूर्वा इत्यादि । स्वे स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । इह त्रिसूत्र्यां यद्वक्तव्यं तत्सर्वं गणव्याख्यावसर एवोक्तम् ।

‘विभाषाप्रकरणे तीयस्य डिस्सूपसंन्यायनम्’ । द्वितीयस्य द्वितीयायेत्यादि । एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्य द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धम् । एवं च ‘विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्या’मिति मूलं न कर्त्तव्यं भवति, अथर्वत्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च । द्वेस्तोयस्तेः सम्प्रसारणं चेत्ययमेव गृह्यते । तेनेह न । प्रकारवचने जातीयर । पटुजातीयाय । ‘जात्यन्ताच्छ बन्धुनि’, ब्राह्मणजातीयाय । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां गृहादित्यर्थेति छः । मुखतीयाय । पार्श्वतीयाय । तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति । ‘पूर्णाङ्गागे तीयाद’न्नित्यनि कृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक् ॥

ॐ ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥ ॐ ॥

स्वरादिनिपातमध्ययम् । स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । प्राश्नीश्वरादिनिपाता इत्यारस्याऽधिराश्वरत्वेत्यर्थन्तं ये वक्ष्यन्ते ते निपाताः । नन्वेवं चादिष्वेव स्वरादयोऽपि पठ्यन्तः, प्रकृतसूत्रं च त्यज्यताम्, अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवहिततामिति चेन्न । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । यथा ‘लोधं नयन्ति पशुमन्यमाना’ इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिनाम् । यथा ‘पशुस्ताश्चक्रे वायव्या’नित्यादौ, स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञेभ्यते । ‘स्वस्तित्वाचयति’ । ‘स्वः पश्येति’ यथा ।

अथ प्राग्मोश्चरादिनिपातः, स्वरादीनि, चादयोऽसत्त्वे, इति कुतो न सुन्नितमिति चेन्न, एवं हि सति निपात एकाजनाङ्किति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनाप्येकाचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाजित्येकाचौ तद्वितौ, केन्द्रप्रभृतयस्तु कृत एकाचः । यदि तु चादिरेकाजनाङ्किति क्रियते, तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्येत तत्तत्स्वास्यापत्यमिदं न तत्तत्स्य सम्बोधनमे अवेत्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात् । ननु चादयोऽसत्त्वे इत्यत्राऽसत्त्व इति पाठविशेषणम् । तथा हि—‘चादय’ इति योगो विभज्यते । चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ततो—‘असत्त्वे’ । इह शब्दे चादयोऽसत्त्वे ज्ञेयाः । ततश्च चादीनां सत्त्ववाचिनां पाठात्पुन्युदासस्तेन ए अवेत्यादौ न दोषः । एवञ्चोभे संज्ञे कर्तव्ये अभ्यर्थं निपाता इति । किन्तु ‘प्राग्मोश्चरादिनिपात’ इति वा ‘अव्ययानीति’ वा सूच्यताम् । ततः—‘स्वरादीनि’ । ‘तद्वितश्चाऽसत्त्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यन्तं सूच्यताम् । ततश्चादयोऽसत्त्वइत्यारभ्य यावद्भिरीश्वरे विभाषा कृषीति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु । अभ्ययप्रदेशेऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति । उच्यते । अभ्ययसंज्ञाविरहेऽन्वर्थसंज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्धयेत् । निपातसंज्ञाविरहे तु शान्तनवाचार्यप्रपातस्य ‘निपाता आधुदात्ता’ इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत । अथ फिट्शिष्टनवादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्यन्यत् एवाऽधोध्यवसंयः तर्ह्यव्ययसंज्ञामात्रेण निर्वाहः सुकर एतदर्थवधेयम् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं, न ज्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसङ्ख्याकारकादांश्च गृह्णातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः । अत्युच्चैर्सां । अत्युच्चैर्सा इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहाज्ञेहाभ्ययसंज्ञा । ननु स्वरादिषूच्चैःशब्दः पठ्यते, तत्र कथं तदन्तस्य संज्ञेति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थयास्तस्या वैयर्थ्यापत्तेः । तेन ‘परमत्त्वः’, ‘परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्येऽव्ययत्वं सिद्धम् । अभ्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमाधर्वाणं प्रणवविधायां श्रुतिरपि दर्शयति—‘सहस्रं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाधु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यज्ञ ज्येति तदव्यय’ इति । एतेषु ‘यज्ञ ज्येति किन्तु सदृशमेकप्रकारं तदव्यय’ इति योजना । यदा यस्माच्च ज्येति तस्मादव्ययमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सदृशं लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याऽभावादिति भावः । विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु चैकत्वादिसङ्ख्यास्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिङ्गकारकसङ्ख्यायोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ।

अथ स्वरादयः । स्वरिति स्वर्गपरलोकोयोः । स्वर्गे,—‘छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु’ । परलोके,—स्वर्गार्थस्य अपुत्रस्येति । अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वापक्षिरमनुचरः । प्रात-

रिति प्रत्युषे । प्रातः सन्ध्यामुपासीत । एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति काशिका । तच्चिन्त्यं, स्वःशब्दस्य स्वरितत्वात् । तथा च फिट्सूत्रं—‘न्यङ्स्वरौ स्वरिता’ इति । प्रयोगश्च,—‘अन्तरिक्षमथोरः’ । यत् प्रातःशब्द आद्यदात्त इति कश्चित्, तन्न ‘प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे’ इत्यादावन्तोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात् । पुनरित्याद्युदात्तोऽप्रथमे विशेषे च । अप्रथमे पुनरुक्तम् । विशेषे,—किं पुनर्नाद्याणाः पुण्याः ; सनुत रित्यन्तर्धाने । सनुतश्चोरो गच्छति । ङञ्चरिति महति । नीचैरित्यस्ये । शनैरिति क्रियामान्ये । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽभित्यन्ये । ऋते इति वर्जने । युगपदित्येककाले । आरादिति दूरसमीपयोः । पृथगिति भिन्ने । एते सनुतरप्रभृतयो नवान्तोदात्ता इति काशिका । ‘शनैश्चिन्तोऽद्विवः ऋधगित्या समर्थ’ इत्यत्र तु शनैर्ऋधवशब्दावाद्युदात्तो प्रयुज्यते । ह्यसिति अतीति हि । शोभ्यनागते हि । दिवेति दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनागिति शेषार्थे । ईषदित्यस्ये । जोषमिति सुखमोनयोः । तूष्णीमिति मौने । बहिस् अवस—इत्येतौ बाधे । समवेति समीपे मध्ये च । ग्रामं समया । निकषेत्यन्तिके । ‘विलब्ध्य लङ्कां निकषा हनिष्यति’ । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयंकृतम् । बुधेति व्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नजिति निषेधे । हेताविति निमित्तार्थे । द्वन्द्वेति प्राकाश्ये । अर्द्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशययोरित्येके । सामीप्यद्वन्द्वजुगप्सितयोः । एते ह्यसप्रभृतयः स्वाम्यन्ता द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इति काशिका । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति, बुधा सृजत्यर्थिभिः नक्तं ददृशे कुह निहृवेष्वित्यादौ तु आधुदात्ताः प्रयुज्यन्ते । वत् । वत्प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणवत् । तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तूपसर्गाद्वत्त्वर्थ इति विहितः, सत्त्वार्थकत्वात् । ‘यदुद्धतो निवतो यासि वपस्व’ । सनेति नित्ये । सना तात इन्द्रः, सनातनः । सनत् । इदमपि नित्ये । सनत्कुमारः । तिरस्त्रित्यन्तर्द्धं तिर्यगर्थे च । तिरोहितः । तिरः काष्ठं कुरु । परिभूते तु लक्षणा । तिरस्कृतोरिति यथा । सनेत्याद्यवतिरोऽन्ता आधुदात्ता इति काशिका । सनाच्च होता नव्यश्चसत्ति, तिरः पुरुचिदिवनेत्यादौ त्वन्तोदात्तं प्रयुज्यते । अन्तरेत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च । त्वां मां चान्तरा कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायताक्ष । अन्तरेणेति वर्जने । अन्तरेण हरिं न मुखम् । ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रभे शीघ्रायै सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्धनिन्दासुखे । वारिणि—कञ् पठ्यम् । मूर्धनि—कञाः कच्चाः । निन्दायां—कन्दर्पः । सुखे—कञुः । शमिति सुखे । शङ्करः । सहसेत्याकारमकाविमर्शयोः । दिवः प्रसूनं सहसा पपात, सहसा विदधीत न क्रियाम् । स्वधेति पितृदाने । अहमिति भूषणपर्याप्तिसञ्चित्तवारण-

निपेधेषु। भूषणे-अलङ्कारः। पर्याप्ती-अलमस्य धनं, बह्वित्यर्थः। शक्तौ-अलं मलो महाय, शक्त इत्यर्थः वारणे-अलमतिप्रसङ्गेन। निपेधे-‘आलप्यालमिदं वज्रोर्ध्वं दारानपाह्वरत्’ न वक्तव्यमित्यर्थः। वषट्किति वविदाने। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। ‘नाना भृतं देहभृतां समाजम्’। नाना-रीति निष्फला लोकयात्रा। स्वस्तीति मङ्गले। अन्यदित्यन्यार्थे। देवदत्तआख्यातोऽन्यच्च यक्षदत्त इति। अस्तीति सत्तायाम्। अस्तिपरलोक इति मतिरस्यास्तिकः। उपां-धिति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षान्तौ। क्षमा करोतु भवान्। विहायसेति वियदर्थे। विहायसा रम्यमिनो विभाति। द्रोषेति रात्रौ। मृषा मिध्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। क्वातोऽनुष्णसुनः, कृमकारसन्ध्यक्षरान्ताः, अव्ययीभावश्च। इदं गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायी स्थितिसूत्रा समानार्थम्। वैयर्थ्यं तुद्धरिष्यते। पुरेति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। पुराऽधीते, अविरतमपाठित्यर्थः। पुरि लुङ्चेति लट्। चिरातीते-पुरापि नवं पुराणम्। पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा। समनन्तरं भविष्यतात्पर्यः। स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः। मिथो इति रहःसद्वार्थयोः। मन्त्रयन्ते मिथो। मिथसित्यपि पूर्ववत्। प्रायसिति बाहुल्ये। मुहुसिति पुनरर्थे। प्रबाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च। केचित्तु प्रवाहिकेति पठन्ति। आर्यहलमिति वलाङ्कारे। शाकटायनस्वाह-आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति। अभीक्ष्णमिति पौनः पुन्ये। साकं सार्द्धमित्येतौ सद्वार्थे। नमसिति नतौ। हिरुगिति वर्जने। धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः। ‘तसिलादिस्तद्धित पञ्चाक्षर्यन्तः। शस्तसी, कृत्वसुच्, सुच्, आस्थालौ, ऋयर्थाश्चे’तितसिलादिरित्यादेर्यमर्थः-पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्यैवाक्षेयेतदन्तेः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा च बह्वल्पाथोच्छस्। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः। अया इत्युदाहरणम्। प्रलपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसि। सम्प्रत्यक्सौरि च्विः। विभाषा सात्तिकार्ये। देवे त्रा च। पतदन्ता अपि ग्राह्याः। अम् इति, ‘अमु च छन्दसी’ति विहितः। आमित्यङ्गीकारे। आम् कुर्मः। किमेत्तिष्ठव्ययपादाश्च। कारप्रत्ययादामन्त्रे छिटीत्यपोति केचित्। प्रतामिति ग्लानौ। प्रषणानिति समानार्थे। प्रषाञ् देवदत्तो यक्षदत्तेन। प्रतानिति विस्तारे। मा इति निषेधे। मा भवतु, मा भविष्यति। माङ्किति निषेधाशङ्कयोः। मा कार्पात। अस्य पापं भा भूदिति। आकृतिगणश्चायम्। येनान्येपि ग्राह्याः। तद्यथा-अमिति शैव्ये अल्पे च। काममिति स्वाच्छन्धे। प्रकाममित्यतिशये। अथ इति

पुनरर्थे। साम्प्रतमिति न्याय्ये। परमिति किन्त्वर्थं, गुणवानसि परमहङ्कारी। साक्षादिति प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यमित्यङ्गीकारे। मङ्कद्विति शैव्ये। आधिति च। संवदिति वयं। अवश्यमिति निश्चये। सपदि शैव्ये। बलवदित्यतिशये। ‘बलवदपि शिक्षतानाम्’। प्रादुस्-आविस् इति प्रकाशे। अनिशं-नित्ये। नित्यदा, सदा, अजन्तं, सन्ततमेते सातत्ये। उपेति रात्रौ। उपातनो वायुः। रोदसी धावापृथिव्यर्थे। ओमिति ब्रह्मवाची। भूर्भुववरिति पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः। भूलोकः भुवर्लोकः। स्रदिति स्रगिति तरसा शैव्ये। द्राक् द्रुतं शैव्ये, क्षिप्रमिति च। अतीवेत्यतिशये। सुधु इति प्रशंसायाम्। कु इति कुस्तिपदार्थयोः। कापथः कर्मोष्णम्। अक्षसेति तत्त्वशंभार्ययोः। अ इति बहिरर्थे। मिथु इति द्वावित्यर्थे। मिथु भन्त्रयेते। विश्वगिति समन्ताद्भावे। आजगिति शैव्ये। भाजवपचिति। अन्वगित्यानुकृत्ये। ‘चिराय चिररात्राय चिरस्याषाश्विगर्थकाः’। आषशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्यन्ते। अस्तमिति विनाशे। आनुषगित्यानुपूर्व्ये। ‘आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता’। अनुमानेऽनुषगितिशाकटायनः। आनुषदिति दान्तं केचित्। अन्नस् इति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। अन्न एव गच्छति। अन्नरेवेति रेफोवा। स्थाने इति युक्तार्थे। वरमिति हि ईषदुर्कर्म। दुधु निष्कृष्टार्थे। बलादिति हठार्थे। शुहति पूजयाम्। शुनाशरः। क्षमेति क्षान्तौ। अर्वागिति प्राचीने। शुदि-शुक्लपक्षे। वदि-कृष्णपक्षे।

॥ इति स्वरादिः ॥ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। तद्धितान्तः शब्दोऽव्ययं स्यात्। यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते किं त्वेववचनम्। ततः। तत्र। तद्धित इति किम्? एकः द्वौ बहवः। अमर्बविभक्तिरिति किम्? औपगवः। ननु ‘गोदी’ ‘वरणा’ इत्यादावित्युक्तिः। न च ‘लुभ्योगाप्रख्यानात्’, ‘योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्या’दिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितान्ता इति वाच्यम्। एवमपि पृथेव पञ्चकाः शङ्कनयः, उभयो मणिः, पचतिकल्पं, पचतिरूप-मित्यादावित्युक्तिर्दुर्गारत्वादिति चेत्। अत्राह वार्त्तिककारः-सिद्धन्तुपाठात्-तसिलादयः प्राक्पाशापः। शास्त्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः। मान्तः। कृत्वर्थः। तसि वतो। नानाजाविति। न च इवे प्रतिकृतावित्यधिकारे ‘प्रलपूर्वविश्वेमास्थाल्छन्दसो’ इति विधानात्तदन्तस्याऽसङ्गह इति वाच्यम्। ‘प्रकारवचने थाङ्गिति प्रकरणएव प्रलादिभ्य इवं थाङ्छन्दसि’। ‘प्रकारवचने इदमस्थमु’रिति पठितुं शक्यत्वात्। स्वरादिगणे आस्थालाविति पठने सिद्धावाह। मान्तइति। आम् अन्वेत्यर्थः। तसि। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। तेनैकदिकं, तसिश्चेति द्वावपि गृह्यन्ते। स्या-

देतत्—सूत्रमते कथमुक्तिसम्भवो यावता कर्मणि द्वितीया द्वेय-
कयोर्द्विवचनैकवचने श्रयादीनां स्वादिवाक्येनैकवाक्यतापक्षे
ऽव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । 'अव्ययादाप्सुप'
इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः । उच्यते—'अव्ययेभ्यः
सप्तानामपि विभक्त्यानां त्रीण्यपि वचनानि' । तथा 'सप्ताना-
मप्येकवचनान्येव' । अथवा 'प्रथमाया एव वचनत्रयम्' ।
यदा 'प्रथमाया एकवचनमेवे'ति पक्षचतुष्टयं यद्यपि ग्रन्थेषु
पलभ्यते, तथापि 'प्रथमैकवचनमात्रमेवे'ति चतुर्थपक्षएव
क्षोदक्षमः । तुमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवः स्पष्टः ।
इतरत्तु पक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु तात्वि-
कम् । तथाहि—यदि 'कर्मणि द्वितीयैव' 'अभिहिते प्रथमेव'
'एकले एकवचनमेवे'त्यादिर्नियमः । यदि वा 'द्वितीया
कर्मण्येवे'त्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तियोगः । यदि वा
एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तियोगे वा अव्यया-
दाप्सुप इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिभक्तिमिद्विस्तदाऽविशे-
षात् सप्तानामपि विभक्त्यानां त्रीण्यपि वचनानि पक्षो
लभ्यते । यदा तु 'द्विले द्विवचन'मिति सूत्रयित्वा 'एकवच-
न'मित्येव पृथक् सूच्यते । तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव
द्वितीया, न करणादौ, द्वित्वबहुवचनोरेव द्विवचनबहुवचने न
स्वेकत्वव्यतिरेकेण सजातीयपेक्षो नियमः, तत्तद्व्याख्येभ्यः
सकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते ।
'यत्रैकवचनं चान्यच्च प्राप्नोति तत्रैकवचनमेवे'ति । यदि वा
सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं
क्रियते तस्य च ङयाप्रातिपदिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा
च ङयावादिभ्यः कर्मादिभ्येकवचनं सिद्धमेवेति । एतन्मध्य-
बलादव्ययेभ्य एव भवति, तिङ्स्तात्तु न भवति । 'एकवचन-'
मित्यस्याऽप्राप्तप्रापणार्थत्वेपि ङयाप्सुपेणैकवाक्यत्वात्, प्रदे-
शान्तरे पाठसामर्थ्याच्च स्वातन्त्र्येणापि ङयाप्सुत्रं विधायक-
मिति द्विले द्विवचनमित्यादेर्नियामकत्वं सङ्गच्छते । तदा
ऽव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीति द्वितीयः पक्षो लभ्यते ।
यदा तु 'द्वितीया कर्मण्येवे'त्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनि-
यमोऽव्ययेभ्यस्तु प्रथमेव, प्रथमा प्रतिपदिकार्थमेवेति निय-
मेन हि कर्माद्याधिक्यस्थलएव सा निवार्यते । द्वयेकयोरिति
तु यथान्यासमेव । तत्र चैकत्वएवैकवचनं न सङ्गयान्तरे इति
सजातीयपेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदा निःसङ्गयेभ्योऽव्ययेभ्यः
प्रथमाया वचनत्रयमपि भवतीति मृत्तीयः पक्षो लभ्यते ।
त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचतिकर्ष्यं पचतिरूपमित्यादौ दोषः ।
तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रयेऽप्यधिकं प्रा-
प्नोति । तस्माद्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्रापयै-
कवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावात्प्रथमैकवचनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवं च
सत्यपि सूत्रस्योक्तिसम्भवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभ-
वात्परिगणनमेव कर्त्तव्यं, सूत्रं तु न कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥

कुम्भजेजन्तः । कुम्भो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययसंज्ञं
स्यात् । स्वादुङ्कारं मुञ्जे । वक्षे रायः । तुमर्थेसे इति वचेः
सेप्रत्यये रूपम् । नन्वेवं कारयाष्कारेत्यामन्तस्य न प्राप्नोति,
अत्रातिङ्भावितया लिटः कृत्त्वेपि मान्तत्वाऽभावात् । सत्यम्
स्वरादिभ्योमिति पाठात्सिद्धम् । यदि तु तत्र तद्धितस्यैव
ग्रहणं तर्हीह कृदन्तत्वादुत्पन्नानामपि सुभागाम इति कुम्भवि-
ध्यति । तत्र हि लेरिति नानुवसन्ते । न चैवं तरवादेरपि लुगा-
पत्तिः । अपरिसमाप्तार्थतया तरवाद्युत्पत्तेरेवाऽभावात् । अप-
रिसमाप्तार्थत्वं च सङ्ख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकाङ्क्षेभ्यम् ।
अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते । आमन्तार्थगतपक्षोदितप्रतीति-
स्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरवादिना भविष्यति । अत एव
सूत्रतं कृधानुप्रयुज्यतइति । अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विप-
रीतस्य च प्रयोगानिवृत्तयश्च वक्ष्यते । यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनि-
ष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपो भवि-
ष्यति । अस्तु वा कृदन्तं यन्मेजन्तमिति वाक्यार्थः । आमन्तं
हि प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तं, श्रूयते च मान्तम् । न चैवं प्रता-
मो प्रतामो, लवमाचक्षुणो लौरित्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्,
स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त-
त्वमुपजीव्याऽव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् । न च
मोनोधातोरिति नत्वे कृते नैतन्मात्रमिति कथं ज्ञापकतेति
वाच्यम् । नन्वस्याऽसिद्धत्वात् । न च ज्ञानं तेजन इत्यस्या-
थोन्तर्बृत्तत्वे ज्ञानयतोत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं चुरादित्वस्वीका-
रेण नित्यसन्नन्तत्वाऽभावात्तरयेवायं स्वरादिषु पाठ इति
वाच्यम्, अनभिधानात् । तस्मात्किपोऽनुत्पत्तेः । अत्र च
ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणम् । 'अव्यय'मित्यन्वर्थ-
संज्ञाबलादसत्त्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्दस्य तत्र
ग्रहणं न तु शान्तिमहाचक्रस्य । तेन प्रशामो प्रशाम इत्यु-
दाहरणं न विरुध्यते । स्वस्यादीनां तु सत्त्ववाचिनामपि
पाठसामर्थ्यादव्ययत्वमिति विशेषः । अन्तग्रहणसामर्थ्याज्जि-
त्ययोगे बहुव्रीहिराश्रयते । तेनोपदेशिक एव गृह्यते । नेह,
आधये चिकीर्षवं कुम्भकारेभ्यः । वस्तुतस्तत्त्वग्रहणं व्यर्थम् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवाऽतिप्रसङ्गभङ्गात् । ननु वर्णग्र-
हणे इयं परिभाषा न प्रवर्तते । अन्यथैकोऽयवायाव इत्यादा-
वतिप्रसङ्गादिनि ज्ञेज । एवमपि बहिरङ्गपरिभाषया, सज्जिपात-
लक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विधानश्रयेति परिभाषया वेदांसिद्धेः ।
अयमन्त्रार्थः—सज्जिपातः, संक्षेपः तज्जिमित्तो यो विधिः स
तद्विघातस्याऽनिमित्तम् । त सज्जिपातं यो विद्वन्ति स तद्वि-
घातस्तरेत्यर्थः । एवं च सुप्तसज्जिपातलक्षणस्य 'वेदिकीर्त्त'ति
गुणस्य 'बहुवचने ज्ञत्ये'दित्येवस्वस्य चाव्ययसंज्ञा प्रति निमि-
त्तत्वं नेत्यवधेयम् । तथा परिभाषायाः प्रयोजनान्तराण्यपि
सन्ति दिव्यान्तं तूच्यते । श्रीपं कुलं तस्मै श्रीपायस्यत्रातोलोपो
न भवति । तथा—अगव्यात् । अनाव्यात् । अलाव्यात् ।
'यस्य हल्' इति लोपो न । तथाऽतिजर् कुलम् । अतिज-

रेण अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन् ऐस् आत् इत्येतेषु अकारमुपजीभ्य कृतेषु सप्तम्युत्तरादेशो न भवतीत्यादि । अनित्या चैव परिभाषा 'कदाश्च क्रमणे' 'न यास्यो' रित्यादि-
शापकात् । तेनाऽग्निमानित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्यां' 'मित्र्यन्तो-
दात्ताद्भस्वान्तात् परस्य मत्तुप उदात्तत्वे कृते उपगम्येन
प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् । गौर्लौनीरित्यत्र नेदं सूत्रं
प्रवर्तते, -उणादीनामभ्युपपन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेपि चिरव्य-
मित्युणादिसूत्रेण ङीङोप्रत्ययान्ताद्भस्वन्ता एवाव्ययमिति
नियमस्य कृतत्वात् ॥ [कृन्मेजन्तः] ॥

ष्कातोसुन्कसुनः । एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा ।
पुरा सूर्यस्योदेतोः । पुरावत्सनामपाकर्त्तोः । 'भावलक्षणे
स्थेण्कुन्वदिचरिद्वितमजनिभ्यस्तोसुन्' । पुरा क्रूरस्य
विस्मयो विरगिश्च । पुरा जन्तुभ्य आतुदः । 'सुपितुदोः कसु'
भि ति कसुन् ॥ [ष्कातोसुन्कसुनः] ॥

अव्ययीभावश्च । अयमव्ययसंज्ञः स्यात् । विषयप-
रिगणनं कर्त्तव्यं—'लुकि मुखस्वरोपचारयोनिवृत्तौ चे'ति ।
उपाग्निं प्रत्यग्नि । अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । उपाग्नि-
मुखः, प्रत्यग्निमुखः । 'मुख स्वाङ्क'मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे
प्राप्ते 'नाभ्ययदिवदभ्यगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य' 'न' प्रत-
वेधः । तथा च 'बहुवीची प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिरवर एव
भवति । पूर्वपदं च समासस्वरैणान्तोदात्तम् । विसर्गस्था-
निकस्य सकारस्योपचार इति प्रानां संज्ञा । तन्निवृत्तौ
यथा—उपपयःकारः उपपयःकामः । इहाऽतः कृकमीति
प्राप्तं सत्वमनव्यस्येति पर्युदस्यते । इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव
मुख्यं प्रयोजनम् । लुक् तु 'नाभ्ययभावादित' इति विशेष-
प्रतिषेधात् सिद्धः । उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् ।
अतःकृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । परि-
गणनं किम् ? । उपाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भवेन बाह्यमा-
मन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र ह्यव्ययानां प्रति-
वेध उपसङ्गयायते, उच्चैरधीयानेत्यादी भा भूदिति । तथो-
पाग्निकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकञ् न । उपकुम्भं-
मन्यः । खित्यनभ्ययस्येत्यनुवर्तमानेऽरुद्धिपेति मुम्प्रतिषेधो
न । उपकुम्भीभूतः । अस्य च्वावित्यस्योपसङ्गथानिकः प्रति-
षेधो न भवति । वस्तुतस्त्विदं सूत्रं न कर्त्तव्यम् । लुक्
उपचारनिवृत्तेश्चाग्न्यधोपपत्तेरुक्तत्वात् । मुखस्वरनिवृत्तिः पर-
मवशिष्यते । तत्र के चिदाहुः—मुखस्वरोऽन्नेष्यत एव ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं व्याख्याऽव्ययीभावाच्चेनीति
माध्यस्वरसादिति । अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थं
संज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति ।

स्यादेतत् । स्वरादित्येनैव सिद्धत्वात्तद्विद्वत्तत्वादिषुतुः
सूची व्यर्थः । तत्र हि तसिद्धादित्सिद्धित एवाव्ययस्य
इत्यादिना व्यर्थार्थोक्त्यन्तेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्वि-
त्ताश्वासवर्धितिरित्यस्यार्थः सङ्गृह्यते । 'कृन्मेजन्तस्यध-

रान्त' इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः सङ्गृह्यते । इत्वातोसु-
न्कसुनोऽव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति ।
अत्राहुः—पुनर्वचनमनित्यवशापनार्थम् । तेन प्रागुक्तं 'लुङ्-
मुखस्वरोपचार' इति परिगणनं लभ्यते । न लोकाव्ययेत्य-
त्राव्ययप्रतिषेधं तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च
लभ्यत इति । वस्तुनस्तु मास्तु चतुःसूत्री, अव्ययीभावश्चेति
तु गणेपि मास्तु, उक्तरीत्याऽन्वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः । तोसुन्क
सुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पन्थाः ॥

शि सर्वनामस्थानम् । शि इत्येतत्सर्वनामस्थान-
संज्ञं स्यात् । वारीणि । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः ।
यदि तु प्रदेशेष्वेव शी चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात् ।
अथ शिशुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात् ।
शिग्रहणं तु शस्यं स्यात् । तस्मात्संज्ञा तावत्प्रणया, महा-
संज्ञाकरणं तु पूर्वार्थानुरोधात् ॥ [शि सर्वनामस्थानम्] ॥

सुडनपुंसकस्य । सुडिति प्रत्याहारः । नपुंसकभिन्न-
स्य स्वादिपथवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः । राजा राजानी
राजान इत्यादि । प्राग्वर्दीर्घः । अनपुंसकस्येति विम् ? ।
सामनी । 'विभाषा ङिद्यो' रित्यहोपाऽभावे दीर्घो न भवति ।
अनपुंसकस्येति पर्युदासः, तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव
प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिनां प्रतिषेधः । तेन 'वनानि
सन्ता' इत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधे
तु सापि निषिध्येत । यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसामो वाक्य-
भेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यद्वा सुटस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये-
ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव सम्मतः ।
गौरवं च प्रामाणिकम् । एतेन हि के चिन्नसमासा असा-
मर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते । तेनाऽश्राद्धभोज्यां ब्राह्मण
इत्यादि सिद्धं भवति ॥ [सुडनपुंसकस्य] ॥

नवेति विभाषा । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां
सम्बध्यते । स च पदार्थविपर्यासकृतः । तेनार्थ एवेह संज्ञा,
संज्ञा च । निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात् । न च
तयोरपदार्थतयाऽनन्वयप्रसङ्गः । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव
विधिवक्तव्येपि विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात् । उभयत्र-
विभाषार्थं नेदं सूत्रम् । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायाश्च
नास्योपयोगः । तथाहि—'विभाषोपपदेनप्रतीयमाने' इति
प्राप्तविभाषा तत्र स्वरितञ्चित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते
विभाषाश्रया पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते, पक्षे भवतीति
त्वनुवादः । तथा विभाषोर्गोरित्यप्राप्तविभाषा । और्णवीदित्यत्र
परत्वात् सार्वभातुकमपिदिति नित्यङिच्चाभ्युपगमात् । तत्र
ऊर्णवित्तेत्वादावभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता ।
विभाषाशेरित्युभयविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्ति-
स्तर्हि पितृत्वेव विकल्पः स्यात् । किन्तु तु यथादित्वाजित्य-
मेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वेव

विकल्पः स्यान्न तु पिष्टुः । न च पिष्टु विधिमुखेन, किंस्तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । वैकल्प-
लक्षणवाक्यभेदापत्तेः । सञ्ज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन
नेतिनिषेधः प्रथमं किंस्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्व-
स्मिन् लिटि ऐकहृष्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकहृष्येण
विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते । 'आकृतौ पदार्थे समुदाये
सकलक्षणं प्रवर्तते' इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते । यदा तु
प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येतद्भवते, तदा कचिद्विधिमुखेन
कचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेः सम्भववेदं सूत्रमारम्भणी-
यम् । तथा च वार्तिकम्—अंशेषो वा विदित-
त्वादिति । वस्तुतस्त्वाकृतपक्षेपि प्रदेशेष्वेव नवाश्वेरित्यादि
पठित्वेदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा-
न्यार्थमप्यारब्धा सञ्ज्ञा विभाषाणोरित्यत्र प्रवर्तते । 'प्रतिपे-
धाश्च बलायांसो भवन्ती'ति ओर्णुर्वादित्यत्रापि सार्वधातुक-
मपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात् । नन्वारभ्यगणे
सूत्रे नवेत्यखण्डनिपातस्यार्थो निषेध एव सञ्ज्ञाति किं न
स्यादिति चेन्न, तथासति नवदुष्टोहावित्यनेनैव सिद्धौ
विभाषादिक्रममास इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इतीति किम् ?
युक्तं तावत् स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्य सञ्ज्ञा मा भूत् ।
नवाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाशब्दः श्वतेरादेश
इत्यर्थः स्यात्, इतिशब्दे तु सत्यर्थः सञ्ज्ञाति लभ्यते ।
तथाहि लोके श्वार्थप्रधानः शब्दः, गौरित्ययमाहेत्यादौ तु
शब्दस्वरूपपरः सम्पद्यते । व्याकरणे तु स्वरूपमितिपरिभाष-
णात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम्, इतिशब्दसमभिव्याहारे-
त्वंपरतेति विशेषः । अर्थस्यैव सञ्ज्ञावमपि, न तु विभाषा-
शब्दस्येत्युक्तम् । तेन ह्रस्वोरन्तरस्यामित्यादावपि वैकृत्यो
द्धारो बोध्यः । एतत्प्रसङ्गेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण
भाष्ये विवेचिताः । तत्राऽप्राप्तविभाषामध्ये ग्रायङ्, अचि-
विभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति—अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं,
किं तु त्रिसंशया ह्युपक्रम्य प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेत्येव-
रूपकोटिचप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव न्युत्पाद्यमानत्वा-
दत्रापि कोटिचस्योक्तिसम्भवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः ।
तथाहि निजेगिर्यतइत्यत्र ग्रायङ्गीति नित्यं लत्वं, विभाषा-
यास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति । गिलति गिरतीत्यादौ तु
विभाषा, 'ग्रायङ्गी'त्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति । तत् कुनः
प्राप्तविभाषापक्षः । अधोच्येत, 'अचिविभाषे'त्यत्र यङ्गीत्यनु-
वर्त्य यङ्निमित्तस्य रेफस्याचि अनन्तरे वा लत्वमिति
व्याख्यानादस्त्वैवोक्तिसम्भव इति । तत्र निजेगिर्य अच
इतिस्थिते हि ग्रायङ्गीति प्राप्नोति । न चास्यामवस्थायां
विभाषायाः प्राप्तिः । अन्धूपरत्वाऽभावात् । अथ ब्रूवाः
विभाषारम्भसामर्थ्याच्छब्दलुक् पूर्व ग्रायङ्गीति न भवतीति,
एवमप्युभयत्रविभाषात्वं दुर्लभमेव । गिरति गिलतीत्यादौ
विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुक् प्रागेव ग्रायङ्गीत्यस्य

प्रवृत्तैरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लत्वस्याऽसिद्ध-
तया ततः प्रागेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयङ्पेक्षत्वेना-
न्तरङ्गं लत्वं प्रति बहिर्भूताऽऽप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुको-
ऽसिद्धत्वात् पूर्वाऽभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति ।
अत्रोच्यते—प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनन्तरोक्तरीत्यैवोक्ति-
सम्भवः । उभयत्रविभाषात्वे त्वित्यम्,—अन्तरङ्गानपीति
न्यायेन लत्वात् पूर्वं लुक् । न च लुङ्निमित्तमजैव दुर्लभः,
तस्याधापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् पूर्वाऽभावेन पूर्वत्रा-
सिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा चाऽचः पूर्वमेव लत्वं स्या-
दिति वाच्यम् । कृतितुगुविधिग्रहणेन हि बहिरङ्गपरिभा-
षाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक् इव
तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च । ननु कृते-
ऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति, निजेगिर्य अच इति स्थिते
'ग्रायङ्गी'ति न प्राप्नोति, यङ्परत्वाभावात्, प्रत्ययलक्षणं तु
नलुमतेति निषिद्धम् । तत्र शङ्कस्येत्यनेनाऽङ्गाधिकारो न
निर्दिश्यतइति वक्ष्यते । न च स्थानिवद्भावात्, 'लुका लुप्तं
न स्थानिव'दिति निषेधात् । अज्जलादेशत्वाच्च । तथा च
कथमुभयत्र त्रिभाषेति चेन्न । नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यान
पक्षे पृथगलोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसम्भवात् । न च 'पूर्व-
त्राऽसिद्धे न स्थानिव'दिति निषेधः । 'तस्य दोषः संयोगादि-
लोपलक्षणत्वे'ति सापवादत्वात् । यद्यप्यचि विभाषेत्यस्य
पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रायङ्गीति प्रत्यसिद्धत्वादितिपेक्षाऽसम्भवाः
ततश्च सत्यामपि यङ्गीत्यस्य निवृत्ताबुभयत्रविभाषात्वं न
सम्भवति । तथाप्यधुनेत्यादिवप्रक्रियालावणार्थमनुनेत्येव
वक्तव्ये नमुनश्च्युक्तयोर्गविभाषागर्थतया न योगे योगोऽसिद्धः
किं तु प्रकरणे प्रकरणमिति चाऽसिद्धत्वं न मविध्यतीत्याश-
येनोभयत्रविभाषात्वे उक्तिसम्भवो बोद्धव्यः । सिद्धान्ते तु
विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वं, समुदायलोपवादिनां तु
मते अजपेक्षयान्तरङ्गवाञ्छितं लत्वमिति व्यवस्थित-
विभाषेति वा समर्थयितव्यम् ॥ इति श्रीमहोद्दिदीक्षित-
विरचिते श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाह्निकम् ॥

इय्यगः सम्प्रसारणम् ॥ यणः स्थाने इक् भवती-
त्येवंरूपो वाक्यार्थः, यणस्थानिक इगुरूपो वर्णश्चेत्युभय-
मपि सम्प्रसारणसङ्गं स्यात् । तत्र 'यङ्गः सम्प्रसारण'मित्या-
दिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं, सम्प्रसारणाच्चेत्या-
द्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः । पूर्वसूत्रादितिशब्दानु-
वृत्तेर्वाक्यार्थस्य सङ्गत्वमिति लभ्यते । तत्प्रत्याख्यानपक्षे
तु वाक्यमेव सङ्गि । न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् ।
बाह् ऊट् सम्प्रसारणमितिसामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्था-
पितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयात् । न चैवमपि व्युत्तः सम्प्र-
सारणमित्यादौ दोषादावस्त्वम् । सामान्यापेक्षापक्षान्नव-

णात् । ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य सञ्चित्वमनु-
वर्णन्य तु कथमिति चेत् । तन्नाट्यैकशेषाणामन्यतमाश्र-
यणेनाऽर्थयाभ्युपगमादित्येवेति । अत्र च विषेयानुवाये
समर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम् । आह च—
विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु शापक उभयसङ्ख्यात्-
स्येति । उभयोः सङ्गोति षष्ठीतत्पुरुषः । भर्तृहरिश्चाह—
'सम्प्रसारणसङ्ख्यायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।
प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥ तथा
द्विवचनेष्वीति तन्मोपायादिलक्षणः । एकशेषेण नि-
र्देशो भाष्य एव समर्थितः ॥' इति ॥ तत्र च शब्द-
तन्त्रमर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदा-
च्छब्दभेदे आद्यः पक्षः । शब्दक्ये द्वितीयः । आद्येपि व्यञ्जक-
ध्वनिमात्रभेदे व्यङ्ग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एवं
च 'तन्त्रस्वैक्यरूपेण भवेत्तल्योपकारतः । उप-
कारान्ध्यात्वे तु भवेदाहृतिलक्षणम् ॥' इति मीमांसक-
मर्थादानुरोधो वैयाकरणैर्न कर्तव्यः । तस्य भाष्यादि-
सकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तशून्यतया दुर्-
पपादत्वाच्चेति दिक् । यद्वा—वाक्यार्थ एव सञ्ज्ञी, अनुवादे
तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते—सम्प्रसारणाज्ञातं सम्प्रसारण-
मिति । अथवा वर्ण एव सञ्ज्ञी । विधिप्रदेशे तु सूत्र-
शाटकवद्भाषितसङ्ख्याश्रयणीयेति । सर्वेत्येते पक्षा भाष्ये
स्थिताः ।

स्यादतः । 'अदुहितरा'मित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने
उत्तमपुरुषैकवचनमिदं । तस्य च सम्प्रसारणसङ्ख्यायां सत्यां
हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङ्कतस्याऽङ्गत्वादिति ।
अत्राहुः—सङ्ख्यातानुदेशाणकारथानिकस्यैव शकारस्य सङ्ज्ञा
न तु लकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयम्—वाक्यार्थः सञ्ज्ञीति
पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासङ्ख्यपरिभाषो-
पस्थितौ यणः स्थाने इवस्याध्यासङ्ख्यमित्यवान्तरवाक्यार्थः,
सोऽयं सम्प्रसारणसङ्ज्ञः स्यादिति गहावाक्यार्थः । न चावा-
न्तरवाक्यार्थं गृह्यत्वा यातिवातिद्रातीत्यादावतिप्रसङ्गः ।
तस्य सङ्ज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा 'ध्यङः सम्प्र-
सारण' मित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तरेतो नोक्तदोषः । अदुहीत्यादेस्त-
ङ्गत्वाऽभावाच्च । उभयसङ्ख्यात्वेपि उपस्थितत्वाद्यथासङ्ख्य-
प्रवृत्त एव वर्णः सञ्ज्ञीति । अतोऽदुहितरामित्यत्र नाति-
प्रसङ्गः । इदं च कर्मकर्तार रूपमिति हर्दक्षः । उपलक्षणं
चैतत् । केवले कर्तर्यपि सम्भवात् । वर्ण एव सञ्ज्ञीति पक्षे
तु यथासङ्ख्यं दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थान-
स्योपपादितत्वात् । न चैवं स्थानेयोग्यस्मिन्पक्षे न
लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठीस्थानेयोग्येत्यनुवर्त्य एतत्सूत्रस्य
व्याख्येयत्वात् । उक्तं हि इकोगुणवृद्धीति सूत्रे—सिद्धं तु
षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । इहैव वा सिंहावलोकन्यायेन
स्थानग्रहणाऽपकर्षोऽस्तु । यथामङ्गलं तु दुर्लभमित्युक्तम् ।

कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति चेत् । तन्ना-
ट्युत्पाद्याश्रयणेन सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् । यद्वा-
कार्यकालपक्षे 'यणः स्थाने सम्प्रसारणमिगमवती'ति वाक्यार्था-
दनुवादतैव नास्ति, तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासङ्ख्य-
प्रवृत्त एव सञ्ज्ञी । स एव सम्प्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते ।
अथ वा स्थानक्रमेण सम्बन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनु-
वादेपि सुलभः । यथासङ्ख्यसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामिति दिक् ।
सुभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न, दिवउदिति तपरकरणात् ।
अत एव 'द्युलोक' इत्यत्र सम्प्रसारणस्येति दीर्घो न । नन्वेवं
'आभ्यामनोऽप्युकारः सर्वान्गृह्णाती'त्यर्थे शापकतया कथ-
मस्योपन्याम इति चेन्न । तस्य वाक्यार्थः सञ्ज्ञीति पक्षेणो-
क्तत्वात् । सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा । पक्षान्तरे
तु ऋतुवदिति शापकं बोद्धव्यम् । नन्वेवमक्षय्युनौ अक्षय्युव
इत्यादौ ऊठः सम्प्रसारणसङ्ख्यायां सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं
ग्यादिति चेन्न । सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणस्य वार्ति-
कृता कृतत्वात् । तत्प्रत्यारूपानपक्षे तु 'वाणोदाङ्गं वलीय'
इत्युवङ् भविष्यति । वाक्यार्थः सञ्ज्ञीत्यादिपक्षान्तरे तु पूर्व-
रूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूनो जीन इत्यादौ तु हल इति सूत्रा-
रम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणनिवृत्तस्याऽऽदेशेपि दीर्घप्रवृत्तिः ।
वर्णसङ्ख्यापक्षेऽपि अस्मिन्वा स्थानिवद्भावाऽसम्भवेन हल इति-
सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्याऽऽदेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वा-
दिति दिक् ॥ [इग्यणः सम्प्रसारणम्] ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ टिकितौ यस्योक्तौ तस्य
क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । अविता । यापयति । 'पुरस्तादप-
वाद' इतिन्यायेन स्थानेयोगत्वस्याऽयमपवादः । प्रत्ययः पर-
श्चेत्यनेन तु परत्वाद्वाच्येत । तेन चरेष्टः, गापोष्टक, व्रीहि-
शल्योर्हृगित्यादयः परा एव भवन्ति । परेण परिभाषा-
प्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयम् । भाष्ये तु सङ्ख्यापक्षोपि
स्थापितः तथाहि—टकितौति कर्मधारयः । इत्सङ्ज्ञकौ टकार-
ककारी आद्यन्तयोः सङ्ज्ञे स्तः । तथा च इट् इति बहुव्रीहिः ।
इट् आदिर्यस्येति विग्रहः । तथा च स्थानेऽन्तरतमपरिभा-
षया तन्व्यस्य इतव्यादेशे सिद्धमिष्टम् । एवं यापयतीत्यत्र
यातेर्याप् आदेशः, पुङ्क् यस्येति व्याख्यानात् । न चैवमा-
द्यन्तौ टकौ इत्येवास्तिचि वाच्यम् । 'आलजाटचौ' 'ठस्येक'
इत्यादावपि टकयोरान्तसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् । इत्सङ्ज्ञकत्वेन
तु देशविशेषो लक्ष्यते । तेन इत्सङ्ज्ञकस्य यो देशस्तत्रा-
वस्थितौ टकौ सङ्ज्ञे, न चाटचटकार इकादेशस्य ककारश्च-
तथेति नोक्तदोषः । नन्वस्मिन्पक्षे लुङ्लङ्लृङ्क्षित्यादिना
भू इत्यस्याऽभू इत्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्तः
प्रसज्येत । नैष दोषः । अः ट उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहु-
व्रीह्याश्रयणात् । विशेषणस्यापि उदात्तस्य सौत्रः परनिपातः ।
तेनोदात्ताकारादिरादेश इति सिद्धम् । न चैवमप्याङादीना-
मित्यत्र दोषतादवस्थम् । अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह

भ्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसम्भवादिति वाच्यम् । आढजादोना-
मिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । वक्ष्यति हि—अजा-
दीनामया सिद्धमित्यादि ॥ [आद्यन्तौ टकितौ] ॥

मिदचोन्त्यात्परः ॥ सन्निविष्टानामर्चां मध्ये
अन्त्यो योऽच् तस्मात्परो मित्यात् स च पूर्वान्तः । स्थाने
योगस्य परश्चेति परत्वस्य चापवादः । वनानि । यशसि ।
रुणद्धि । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादस्यायेन
स्थानयोगमात्रस्याऽपवादोस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति
चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्व-
बाध्यतद्वादीह्यभ्युपगमात् । अन्यथा श्रमो मित्करणं व्यर्थं
स्यात् । न च श्रवणार्थ एव श्रमो मकार इति वाच्यम्,
'तुणह' इति निर्देशात् । 'अच' इति जात्यभिप्रायेणैक-
वचनम् । निर्धारणे षष्ठी । नचाऽन्त्यादित्यनेन सामाना-
धिकरण्यादच इति पञ्चम्येवास्तामिति वाच्यम् । 'श मुचा-
दीना'मित्यादावन्त्यस्याऽचोऽसम्भवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृ-
त्तावलोक्यपरिभाषाप्रसङ्गात् । तथा च तत्र मित्करणवै-
यर्थ्यापत्तेः । पूर्वसूत्रे आद्यन्तावितिसमासनिर्देशेरीहान्तग्रह-
णमात्रमनुवर्त्तते, एकदेश एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तेन
मित्पूर्वान्तः । यदि स्वभक्तः स्यात्तदा ताता पिण्डनामित्यादी
शेऽछन्दसि बहुलमिति शैलं पि कृते नलोपो न स्यात् ।
प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात् । तथा 'वहंलिह' इत्यत्र 'वहाम्ने
लिह' इति खश्चि 'अहर्द्धिषदजन्तस्ये'ति मुमि 'मोनुस्वार'
इत्यनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वात् । यदि त्वादिग्रहण
मनुवर्त्त्य परादिः क्रियेत तदा 'वाररणे' इत्यादी 'घेडिती'ति
गुणः स्यात् । 'वहंलिह' इत्यत्रानुस्वारो न स्यात् । अति-
शयितः सखा येषां ताभ्यतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र
सख्युरसम्बुद्धाविति णिक्प्रयुक्ता वृद्धिः प्राप्नोति । सा हि
गौणत्वेऽपीष्यते अस्थायनववत् । पतच्चेह मुने भाष्यकैय-
टयोः स्फुटम् । तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवात्र स्थितः । अत्र
वाक्तिकम्—अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलो-
पार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
तस्याऽसिद्धत्वात्कुत्वम् । मस्जिनशोऽंकीति नुम् । स च
यद्यन्तादचः परः स्यात्तदाऽनिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात् ।
उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां सङ्गाः । अथ
स्कोरिति सलोपे कृते नकार उपधात्वाह्युपतामिति चेत् ।
न । नलोपं प्रति स्कोरितिलोपस्याऽसिद्धत्वात् । बहूनां सम
बाये समुदायस्यैव संयोगसङ्गति पक्षे सलोपस्याऽप्राप्तेश्च ।
तथा च मङ्गा मङ्गव्यमित्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
मज्जिमण्योश्च । अन्त्यात्पूर्वो मित् इत्यनुवर्त्तते । भृजि
भजने । अस्मादौणादिके अचि कृते ऊमागमः । भरुजा ।
मर्चं शब्दार्थे चुरादिकः । अस्मादच इरित्यौणादिक इप्र-
त्यय ईमागमः । निपातनासिद्धम् । भरुजाशब्दो ह्यह-
स्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्यादिषु । उणादिषु तु

यृकषिभ्यामोचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो
व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं बोध्यम् । [मिदचोऽन्त्यात्] ॥

एच इग्रस्वादेशो । आदिष्वमानेषु हस्वेषु (मध्ये)
एच इगेव स्यात् । हेऽशब्दमतिक्रान्तं कुलमतिहि कुलम् ।
चित्रगुः । अतिरिः । अतिनु । यदत्र वक्तव्यं तदेवोङ्सूत्र-
एवोक्तम् । [एच इग्रस्वादेशो] ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्य-
माना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरति बोध्यम् । अस्तेभूः ।
अस्तेः समीपोऽनन्तरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय
इत्यर्थः । स्थानं च प्रसङ्गः । दर्शनां स्थाने शरैः प्रस्तरित-
व्यमितिवत् । तथा चेगुच्चारणे प्रसक्ते यणुच्चारणीय इत्या-
द्यर्थपर्यवसाने सामीप्यादयः सम्बन्धा अर्थाद्यादृक्ताः ।
योगः सम्बन्धः । स बहुविधोऽस्त्यस्या इति योगा । अर्श-
आदिस्वान्मत्वार्थोच । सच भूभिः । अन्यथा विशेषण-
वैयर्थ्यापत्तेः । तेनानेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो
लभ्यते । 'अयोगेति' वा छेदः । अनिश्चितयोगविशेषत्यर्थः ।
योगेत्ययोगेति वा किम् ? ऊदुपधाया गांहः । शास इद-
ङ्हलोरित्यादी गोह शास इत्यत्र मा भूत् । सति हि
तत्रापि स्थाने योगत्वे गांहिशोः स्थानं धातुमात्रत्योपधा-
याश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक् । यदा स्थाने योगो यस्या
इति बहुव्रीहिः । अत एव निपातनात्सप्तम्या अनुक् । यदा—
स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् । न-
चानयोः पक्षयोगोहः शास इत्यादावतिप्रसङ्गः । परिभाषाणा-
मनियमे नियन्तुं प्रवृत्तेः । युक्तं चैतत् । आकाङ्क्षापूर्वकत्वा-
त्सम्बन्धस्य, इह चोपधासन्निधानेनावयवपक्षत्वे निर्णाय-
काकाङ्क्षाविच्छेदात् । लोकेऽपि हि पन्थानं पृच्छन्तं प्रत्यमु-
ष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणौ ग्रह्णतव्यो ऽमुष्मिन्नुत्तर इत्यादा-
वुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्विधास्तंशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते न
त्वसन्दिग्धे तिर्यक्पथेऽपीति दिक् । **भाष्यकारास्त्वाहुः—**
अस्तेभूरित्यादावनेकसम्बन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधादन्तरङ्गत्वा-
त्स्थानिवदादेश इति शापकाच्च स्थानेयोगतैव व्याख्यास्यते ।
तस्मान्नाऽयमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः । किं तु 'षष्ठ्यन्तमुच्चार्य-
माणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमान'मिति सूत्रार्थः ।
तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति।तेन'पादः
प'दित्यस्यायमर्थः,—'पाच्छब्दान्तयदङ्गं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य
सर्वस्य पदादेश' इति । अलोक्यस्यादेः परस्येति तु योगी
आरम्भसामर्थ्यादस्य बाधकी । 'अनेकादिशतसर्वस्य'त्यनेन तु
सहाऽविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति । एवं स्थिते
तन्त्राद्याश्रयणेन प्रायुक्तोऽपि सूत्रार्थः सुवचः । फलन्तु स्फुट-
प्रतिपत्तिरिति दिक् ॥ [षष्ठी स्थानेयोगा] ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम
आदेशः स्यात् । सादृश्यं च चतुर्धा । स्थानतोऽर्थतो
गुणतः प्रमाणतश्चेति स्थानतो यथा—सुधुपास्यः । मध्वरिः

धात्रंशः । लाकृतिः । यत्तु यथासङ्ख्यसूत्रेणैवाध्यायवासिद्धि-
रित्युक्तं भाष्यादौ । तदभ्युच्चयमात्रम् । अर्थात् साम्यविव-
क्षायां यथासङ्ख्याऽलामात् । इको हि षट्षष्टिः, यणस्तु
सतेति वैयर्थ्यात् । अथेवशब्दाद्यणशब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां
चतुर्णामुपस्थितेरस्थेव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्य इति
दीर्घस्य कथं यणादेशः । इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृती-
येन ऋकारेण चतुर्थेन लकारेण च परस्परस्य ग्रहणाच्छ्रुतौ
रेफप्रसङ्गः, धात्रंशे च लकारप्रसङ्गः, यवौ च सानुनासिक
निरनुनासिकौ न व्यतिष्ठेयातामिति दिक् । दैत्यारिः श्रोश
इत्याद्यपीहोदाहरणम् । अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः ।
वतण्ड्यशब्दाद्वतण्ड्याच्चेत्यपत्ते यञ् । तस्य लुक्प्रियाभिति
लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् कीन् । वतण्डो चासौ युवतिश्चेति
विग्रहे षोडशबुत्तात्वादिना समासः । पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदि-
श्यमानः पुंशब्दो वतण्डापर्यवाचिनो वतण्डाशब्दस्य तद-
पत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । गुणतो यथा—पाकः ।
त्यागः । 'त्रजोः कुविण्यतो'रिति चकारस्यात्यप्राणस्याघो-
षस्य तादृश एव ककारः । जकारस्य तु घोषस्यात्यप्राणस्य
नादवतः स्थाने तादृशेव गकारः । प्रमाणतो यथा—
अमूम् । अमू । अमून् । अदसोऽसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो
दीर्घस्य दीर्घ उकारः । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः
स्थानेग्रहणादन्योपि बाक्यार्थः सम्मतः । तात्त्वादिरेव स्थाने
योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्धानेति यावत् । स प्राच्यमाणानां
मध्ये स्यादिति । तदुक्तम्—'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र
स्थानत आन्तर्यं बलीय' इति । तेन चेता स्तोते-
त्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो न भवति । वाक्यभेदे
च तमग्रहणमेव लिङ्गम् । एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे सम्मते हि
स्थानेन्तरतमस्यैव ब्रूयात् । सिद्धान्ते तु वागपरिरित्यादौ सो-
भ्रमणः सोभ्रमाण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो नादवन्त इति
तृतीयाः प्रसक्ताः । तमग्रहणात्तु चतुर्था भवन्ति । ते हि
सोभ्रमाणो नादवन्तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्षणमर्स्तसहिताः
सोभ्रमाणः । तथा च बह्वचानां प्रातिशाल्क्यं—'वर्गे वर्गे च
प्रथमावधौषौ युग्मौ सोभ्रमाणवानुनासिकोऽन्त्य' इति । शब्दय
ऊष्माणः, सस्थानेन द्वितीया, इकारेण चतुर्था इति शिक्षा ।
इह श्रीणि वाक्यानि, ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचनः । 'शपसह
ऊष्माण' इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति इत्थंभूतलक्षणे
तृतीया । हृद्यपसाः क्रमेण खण्डयानां द्वितीयानां सस्थानाः
यथा हृद्यय ऊष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः । फकारस्य तु
यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्म-
त्वं बोध्यम् । इकारेण चतुर्था इति । यथा हकार ऊष्मा
एवं तेषीत्यर्थः । नन्वेवमिष्ट उक्त इत्यादावान्त्यार्धमात्रस्य
भ्रमणः स्थाने अर्द्धमात्र इह स्यात् । दध्यत्र सुध्युपास्य इत्या-
दौ तु मात्रिकदिमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्यादि-
ति चेन्न, अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकदिमात्रिकव्यजनस्य च लोक-

वेदयोरप्रसिद्धत्वात् । योऽस्ति स एव भविष्यति । इह
भाष्ये 'अन्तरतम' इति सप्तम्यन्तपाठोप्युपन्यस्य दूषितः ।
तथाहि—अन्तरतम उरण् रपर इति संहितया तावत्सुत्रकृद-
पाठात् । पदकारास्तु व्याख्यातारः । तत्र सप्तम्यन्तमपि
शक्यं छेत्तुम् । पठ्ठाति चाऽनुवर्तते । अन्तरतमे स्थानिनि
पष्ठौ उपसंहृत्येति सूत्रार्थः । एवं चाऽकः सवर्णे दीर्घ
इत्यत्र विधेयस्य दीर्घस्याऽन्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या
उपसंहारात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो यि प्रत्ययश्च्यत्र एव
इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरुपसंहा-
रात्सिद्धम् । अयथा एवमात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अत्रेदं
दूषणम्—इको यणच्चाति यण् हत्वानामेव स्यान्न तु दीर्घा-
णाम् । अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सन्निकृष्ट इति तत्रैवेक इति
षष्ठ्या उपसंहारात् । तथेको गुणवृद्धौ अचोऽङ्गिति इति
षष्ठ्योऽङ्गवृद्धयोरन्तरतमेभ्येव इक्ष्वक्षु चोपसंहारात् नेता
लभिता नायको लावक इत्यादावेव स्यात् । चेता स्तोता
चायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक् । तदेवं सप्त-
म्यन्तपक्षस्य दृष्टत्वात्प्रथमान्तपक्ष एव युक्त इति स्थितम् ।
स्यादेतत्—एवं सति एवमात्रस्य वान्तादेशः स्यादिति चेत् ।
अत्राहुः—पूर्वसूत्रे तावद्यथासङ्ख्य प्रवृत्तम् । अन्तरतमपरि-
भाषा वा । अर्थाधिकारश्चेहश्रूयते । यादृशो वान्तादेशः
पूर्वं दृष्ट ओकारस्थानिकोऽव, औकारस्थानिकश्चाव, तादृशो
यि प्रत्यये अवर्ताति सूत्रार्थः । यदा—वान्त इति न करिष्यते,
न चैवं चेयं नेयमित्यादावतिप्रसङ्गः । 'क्षरणजय्या'वित्थोऽङ्गं
विभज्य 'कण्ठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियम-
परतया व्याख्यानात् । 'क्षिज्योः शवयार्थपवे'ति द्वितीय
सूत्रार्थः । तेनाऽर्द्धार्थे तयोरपि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि
शार्ङ्गरवादिगणपठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य
नारोति रूपं न सिद्धयेत् । तथा हि—नरशब्दस्य ङीस्त्रिज्यो-
गेन विधीयमाना वृद्धिरलोऽन्त्यस्येत्यन्यस्य स्यात् । तथा च
यस्येति चेति लोपेन तस्या निवृत्तौ वृद्धिवचनं व्यर्थं स्यात् ।
नच नृशब्दार्थं तदिति वाच्यम् । एवं हि सति नुर्वृद्धिश्चे-
त्येव ब्रूयात् । नच नरशब्देऽपि परत्वायस्येति लोपे कृते
वृद्धिर्भवन्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसंज्ञियोगशिष्टत्वेन
वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद्वृद्ध्या लोपो
बाध्यताम्, आहो स्विदन्तरङ्गपरिभाषा बाधित्वा परत्वाय-
स्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवन्ति संशये परिभाषाबाध एव
न्यायः । तदुक्तम्—अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ।
किञ्च—'बाह ऊठि'त्यत्र शापितत्वेनानुमेयायाः परिभाषाया
एव बाधेनोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येति लोपस्य बाधोऽनु-
चितः । तथा च लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारोति रूप-
मिति चेत् । सत्यं सिद्धं, किन्तु सप्तम्यन्तच्छेदपक्ष एव ।
तत्र हि प्रकृतितोऽन्तरतमनिर्णयितरिति वृद्धयन्तरतमे स्थानिनि
षष्ठ्या उपसंहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति । प्रथमान्त-

च्छेदपक्षे त्वादेशतोन्तरतमनिवृत्तिरित्यलोन्त्यस्येति वचनाद्रे-
फस्य स्यात् । तस्मात्सिद्धान्ते नारीति रूपं नरशब्दस्य
दुःसाधमिति पूर्वं पक्षः ॥ अत्राहुः—नरशब्दपाठस्य प्रत्या-
ख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं, सप्तम्यन्तपक्षनिराकरणभाष्येण
तथैवानुमानात् । न चैवं नरशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सति
नारीति रूपं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तथा च प्रयु-
ज्यते—‘किं नरीणां नरीणा’मिति । यद्वा । नरशब्दस्य नियत-
पुंलिङ्गत्वमेवाऽस्तु । तथा च क्वातिप्रसङ्गः । उत्तप्रयोगस्तु
पुंयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति । यथान्यासेषि तस्य दुर्वार
त्वात् । अथ वा नृनरयो रित्यत्राऽत इति वसंते, अजाय-
तष्टाविति सूत्रात् । तच्चानुवृत्तिरामभ्यात्पष्ठया विपरिणतं
नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन सम्बध्यते, नतु नृशब्देन ।
असम्भवात् । तस्मात्सिद्धं नारीति । अत्रेदं वक्तव्यं, प्रत्या-
ख्यायतां नाम नरशब्दः । नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो
मते तु कथमुक्तिरसम्भवः । न च नारीत्वेष्टमिति वाच्यम् ।
वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः । ‘अत’
इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लृप्तम् । एकदेशाऽनुवृत्तिविभक्ति-
विपरिणामाद्याश्रयणात् । किञ्च ‘नृनरयो’रिति गणपाठे
पठ्यते नत्वष्टाध्याय्याम् । गणे चाऽत इति न प्रकृतम् ।
तथा ‘शार्ङ्गर्नवाद्यञ्’ इत्यादिशब्देन गणमूत्रमपि हृदयमा-
गमस्य तत्राऽत इत्यस्यान्वयो वाच्यः । स च क्लृप्त इति
स्पष्टमेव । तस्मादित्थं समाधेयम्, नर इति रान्तं लुप्ताका-
रानुकरणं तस्य अः नरः । नृश्च नरस्येति द्वन्द्वः । चाद्रणे
पाठाच्च ङीन् । यद्वा—स्थानेन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण देधा
छेदः सूत्रकृतः सम्मतः । भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रय-
णेन सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे हि प्रकृतिरित्वादेशतोन्तरतम-
न्यन्तरतमनिवृत्तिरित्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिको सा ।
भाष्यकृतस्तु न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत् । तथा च बान्तो यि
नृनरयोरित्यादि सर्वं सुस्थमेव । अत एव चतुर्थे स्थानि-
तोन्तरतमनिवृत्तिमाश्रित्य नारीति रूपं सावयन्वरदत्तोपि न
विरुध्यते । इको यणचौत्यादाविति प्रसङ्गः परमवशिष्यते ।
स च ल्वादिभ्यः प्वादीनां ह्रस्व इत्यादिशापकेन वाचनि-
क्या, न्यायमूलिकया वा स्थानितोन्तरतमनिवृत्तिरित्यतामा-
श्रित्य परिहर्तव्य इति दिक् । सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तुच्यते—
‘समायामास्यता’मित्युक्ते हि पण्डिताः पण्डितैः सह समा-
सते, शूराः शूरैः, कवयः कविभिः, न तु सङ्करेण । किं
बहुना, गर्वां सङ्घं प्रति गोर्धवति, अश्वोऽश्वानामित्यादि-
भ्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । तस्मात्प्रथमभाष्यार्थस्य लोकत-
एव लामात्र तदर्थं सूत्रमारम्भणायम् । एवं ‘स्थानत आन्तर्यं
बलीय’ इत्यपि लोकत एव सिद्धम् । तथाहि—भूयः सह-
चरितयोश्चरवर्गोर्बोर्वा सजातोयान्तरसञ्चलने सत्यपि कृशस्य
पाण्डुत्वाद्विगुणसङ्गृहानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव
परस्पराऽपेक्षा दृश्यते । तदेवं लोकतः सिद्धे किं वच-

नेनेति ॥ [स्थानेन्तरतमः] ।

उरण् रपरः ॥ ऋवर्णस्य स्थाने यो ऽण् स प्रसङ्गाव-
स्थायामेव रप्रस्थाहारपरः स्यात् । ऋकारेण सवर्ण्यभिज्ञात
उपस्थाने सति स्थानेन्तरतमपरिभाषया रश्रुतमतः स्थाने
रपरो लश्रुतेरनु लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णादिः, त्व-
स्कारः । ऋलृस्थाने यो ऽण् इति ग्रन्थस्तु यथासङ्गयग्रमापा-
दकोऽसङ्गतश्च । शब्दतः साम्येनाऽभिमतानिर्वाहात् । न हि
सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थतस्तु नतरां साम्यम् । अथात्र न
यथासङ्गयग्रमममतं, तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरैव विशिष्यो-
खनेन । आ च आ च रलौ, ऋलोः स्थानमिति विग्रहे, उश्च
उल्च ऋलो रिति विग्रहे वा द्वन्द्वस्य दुर्लभत्वाच्च । स हि
‘विरूपाणाभिपि समानार्थाना’मित्येकशेषेण बाध्यते । चित्रगु-
शब्दस्य चित्रगवोपरतायामिव साधुत्वनिर्वाहार्थं लक्षणाभा-
श्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्ववसानमिति कथं चिञ्चि-
र्वाहस्तु ग्रन्थे श्रद्धालुभारार्थेय इति दिक् । अत्र पक्षचतुष्टयं
सम्भाव्यते—उः स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्वविशिष्टो
ऽण् विधीयत इति प्रथमः पक्षः । उः स्थाने अणामनर्णा
च प्रसङ्गे अणवेति नियमः । स च रपर इति वाक्यभेदेन-
रपरत्वं विधीयत इति द्वितीयः पक्षः । उः स्थाने योऽणि-
त्यनूथ तस्य रपरत्वं विधीयत इति तृतीयः । प्रसङ्गाव-
स्थायामेव रपरत्वं विधीयत इति चतुर्थः । तत्राप्ये पक्षे
नाऽप्राप्तपृदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषां बाधकः स्यात् ।
तैरनवरुद्धस्य विषययाऽलामात् । एवं तदा वचनव्यक्तिः ।
पष्ठानिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोऽन्तरतमः स्यात् । ऋवर्णरश्च
त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्तानुदात्तस्वरानुनासिकेषु
दोषः । तथाहि—कृतिरित्यत्र ग्नित्यादिनिमित्तमिति प्राप्तमृकारं
बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । तथा प्रकृतं प्रहृतमित्यत्र गति-
रनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिरवरे कृते शेषनिघातमुदात्तादनु-
दात्तरयेति स्वरितं च बाधेत । तथा नः पाहीत्यत्र नृन्पश्चि-
त्तापकात्पूर्वसर्वणदीर्घसम्बन्धेननुनासिकं बाधित्वाऽण् रपरः
स्यात् । किञ्च कर्ता कारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वाऽण्
भवन्नकार एवेति नियमाऽभावात् कदाचिदिकार उकारश्च
स्यात् । अपि च येऽमी प्रतिपदोक्ता शब्दोत्पादय ऋत
इदानीं ह्रस्वपूर्वयेति, तेषु रपरत्वं न स्यात् । द्वितीये तु
गुणवृद्धयोर्न दोषः । ‘अणनणोः प्रसक्तवर्णवे’ति नियमेन
कर्ता कारक इत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा
वृद्धिरनन्तरतमा, तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोऽन्त-
रतमेत्यविशेषादुभयत्रापि सङ्गृह्यप्रसङ्गे नियमोस्तु, गुण-
स्तु कर्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः । तस्मिन्नेत्यादौ द्विमा-
त्रस्य तु द्विमात्र एवैव प्राप्तः । तथा च अणनणोः प्रसङ्गाऽ-
भावेन नियमाऽप्रवृत्तौ दीर्घेष्वेव स्यात् । ह्रस्वेषु त्वकासौ
भवन्नापि रपरो न स्यात् । यो हि प्रथमवर्णवेनाऽणवेति निय-
म्यते तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते । तथा च गुणे

दोषोत्सयेवेति चेन्न । 'चजोः कुषिण्यतो'रित्यादौ स्मवका-
शयाः स्थानेतरतमपरिभाषाया दृष्टिविधौ चरितार्थयाप्यु-
रण् रपर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । तस्मा-
द्वितीयपक्षे गुणवृद्धयोर्न कश्चिदोष इति स्थितम् । उदात्ता-
दिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तेष्वित्वादिष्वपि ।
तृतीये त्दात्तादिषु न दोषः । तत्तद्विधिभिरन्तरतमपरिभाषा
संस्कृतेर्ऋवर्णस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोषः ।
गुणवृद्धयोस्तु दोष एव । तथाहि—आन्तर्यतो मात्रिकस्य
मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तव्यादि यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि
तरितेत्यादावेकेन स्यात् तथा अविशेषाद् द्वित्रयेषु प्रवृत्ते
अकारस्याऽणत्वाद् रपरत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि
सिद्ध्यति तथापि कायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते ।
यत्तु पूर्वं सूत्रे माध्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितम्—अनान्त-
र्यमेवेत्योरान्तर्यमिति । यच्च तत्रैव वास्तिककारैरुक्तं 'सम्प्र-
योगा वा नष्टाश्चदम्बरथव'दिति । तदुभयमपि पाक्षिकं
बोध्यम् । तथाहि—यदा ऋत्वजात्यवच्छिन्नस्य कोऽन्तरतम
इति परीक्ष्यते, अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदाऽणुरूपप्रति-
सम्बन्धिरादित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम् । न ह्यन्तर्यं चतुर्द्धे-
ति मुनित्रयीकिरस्ति, प्रत्युत सोम्भणः सोम्भाण इति
आम्भादृष्टोश्चाऽनियम एव लभ्यते । एवं च नष्टाश्चदम्बरथ-
न्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव । व्यक्तिपुरस्कारेण
परीक्षायां तृतीया कुष्ठोऽयं पक्षः । तथा चाऽत्र सूत्रे वासि-
कम्—य उःस्थाने ऽण् स रपर इति चेद्गुणवृद्धयोरवर्णा-
प्रतिपत्तिरिति । किञ्चाऽस्मिन्पक्षे क रेफपरत्वं, क वा लकार-
परत्वमिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात् । स्वतन्त्रः कर्त्तुं
निर्देशाच्च विनिमयो ग्रोयल्यचिबिभाषेत्यारम्भाच्च न
विकल्प इति समर्थनेऽपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । रेफस्य
पूर्वान्तता साधयितुमाधन्ताविति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्त-
ग्रहणमनुवर्त्य तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन
रेफान्वयश्च बाध्य इति महान्कलेशः । चतुर्थपक्षे तु नैतदु-
पगुज्यत इति ब्रूयामः । तस्माद्विदोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रितः ।
स चैवमुपपादनोयः—स्थानेऽशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते, तत्रैकमुः
स्थाने यो ऽणिरन्यनुवादेपि स्थानसम्बन्धलाभाय । द्वितीयं
तु प्रसङ्गावस्थापामेव रपरो भवतीति कालविधानार्थम् ।
स्थानेतरतमसूत्रं स्थानशब्दस्य तात्वादिपरत्वेपि शब्दाधि-
काराश्रयणादिह प्रसङ्गपरत्वं बोध्यम् । एवं च गुणवृद्धयोः
प्राप्त्यवस्थापामेवाऽणो रपराः सम्पन्ना इति प्रमाणतोन्तरतमा-
वैकल्यैवो बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोऽणवै भवतीति न कश्चि-
दोषः । 'एवमुदात्तादिविधिष्वन्यन्तरतमत्वाद्कारो भवति, न
तु, ऋर् इर् इत्यवधेयम् । न चैवं कर्त्तव्यादावनेकास्त्वात्स-
र्वादेशप्रसङ्गः । आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात् । तथाहि—अस्थानि-
त्वमुपजीव्य प्रवृत्तं रपरत्वं सर्वादेशतां नापादयति ।
उपजीव्यविरोधात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्तिकं—सर्वादेशा-

प्रसङ्गस्यनेकास्त्वात् । न वानेकास्त्वस्य तदाश्रय-
त्वाद्दवर्णा देशस्याऽविच्छात इति । अणग्रहणं किम् ? ।
रीकृरिडादीनां रपरत्वं मा भूत् । मात्रोयति । क्रियते । तथा ढकि
लोपोपि रपरः स्यात् । एवं च सूत्रवैयर्थ्यापत्तौ सामर्थ्या-
दनेनालोच्यविधि बाधित्वा सर्वादेशः स्यात् । तथा होता-
पोतारावित्यत्रानङोपि रपरत्वे संयोगान्तलोपे च कृते तस्या-
ऽसिद्धत्वाच्चलोपो न स्यादिति दिक् । अथ यो रिकडिध्वण्
स रपरः कुतो नेति चेन्न । अनादेशत्वात् । आदेशत्वं हि
समुदाये विश्रान्तम् । न चैवं कृष्णाद्विरित्यादौ रपरत्वं न
स्यात्पूर्वरसमुदायस्य स्थानित्वादिति वाच्यम् । पूर्वपरयो-
रिति द्विवचननिर्देशेन सङ्घितयोरवयवयोरैव स्थानित्वा-
वगमात् । अत एव द्वयोः स्थानिनोर्भिन्नादिषु नत्ववद्वावा-
देशो मा भूतमिति तत्रैकग्रहणं कृतम् । तस्माद्वारस्यापि
स्थानित्वमस्यैव । तदुक्तं—'यो ह्युभयोः स्थाने भवति
लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेश'मिति । तस्मादेकादेशेपि
रपरत्वं भवतीति स्थितम् । स्यादेतत्—उत्तरीत्या ऋत
उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात् । तथा च विभक्ति-
सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रीरीति लोपे ढलोपइति दीर्घेण
भातुः पितृरिति प्रामोतोति चेत् । मैवम् । रुत्वस्याऽसिद्धत्वेन
रात्सस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धेः । नन्वेवं
मातुः कार्यमित्यत्र पत्वं स्यात् । 'इदुदुपस्य चाप्रत्ययस्येति
सूत्रात् । न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यम् । अक्ता-
रस्य प्रत्ययावयवत्वेऽप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य सुतरामतथा-
त्वादिति चेत् । उच्यते । 'ऋत उ'दित्येकादेशस्य परादि-
ग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावत्सान्तस्य प्रत्ययसम्पन्ना, सकारे लुप्ते
त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसम्पन्ना । एकदेशविभक्तयोपसङ्गयानात् ।
'स्थानिवदादेश' इत्यत्रादेशग्रहणात् । अत एव यको यकारे
लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसम्पन्नेऽयुक्तम् तथा चाऽप्रत्ययस्येति षत्व-
निषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययावयवस्थानिकत्वेपि प्रत्यय
स्थानिकत्वाऽभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अप्रत्ययस्ये-
त्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थानेयोगस्य दुर्लभत्वात् ।
अवयवावयविभाषस्य पष्ठपठत्वं सम्भवात् । नन्वप्रत्ययस्येति
पशुदासः, तथा च पूर्वान्तत्वेनैकादेशग्रहणात्त्वं स्यादेव ।
किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्याऽप्याप्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तत्त्वं
षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निःकरोतीत्यादौ
निबद्धानेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत् षत्वम्, मातुः
कार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इहेदं तत्त्वम् । कस्कादिषु
भ्रातृभ्युत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापकपदादेशशास्त्रेण निर्णृतात्परस्य
षत्वं न स्यादिति । यदा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्याप्यत्वादेव
ज्ञाप्येते । वस्तु भाष्यं—'लुप्यते प्रत्ययो रात्सस्येति । यच्च
कैयट्कृतं तस्यास्थानम्—'रुत्वे कृतेऽवशिष्टः सकार एव
प्रत्ययसम्पन्नः स तु लुप्त' इति । तदुभयमपि चिन्त्यम् । इह

सिद्धं तु प्रसङ्गे परत्वादिति पक्षे यद्यप्यरारादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिसङ्केह नास्ति तथापि सम्प्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् । तत्राऽभक्तत्वपक्षे परादिवपक्षे च वज्रे श्यादावुरदखे रपरत्वे च कृते हलादिः शेषेण रेफो न निवर्त्तत । अभ्यासावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात् । तस्मादन्तर्ग्रहणमनुवर्त्य पूर्वान्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

अल्लोन्त्यस्य । स्थानवष्टोनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्याऽल्लः स्थाने बोध्यम् । त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानवष्टोति किम् । आर्द्धधातुकस्येष्टं तु च ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च वष्टोस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । अल्ल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वस्तुस्त्विदं दत्तं परमानुद्धृत्यामित्यादावन्यस्य पदस्य मा भूत् । एतेनाऽल्ल इति जसन्तमाश्रित्याऽल्लात्मका आदेशा अन्त्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात् । किं चैवं लाघवाथर्मलान्यस्येत्येव सूत्रयेत् । अपि चाऽऽर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः पादशतस्य सङ्ख्यादेरिति लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात् । ततश्च विरजो करोतीत्यादि न सिध्येत् । यत् 'अल्ल' इति जसन्तमिति पक्षे अनेकादिशस्त्वसर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्प्रग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवोपवर्णनं, तदपि न, वष्टोति पक्षेपि किञ्चेत्यत्र डिदेवानेऽकाल् अन्त्यस्य स्यात्, न तु अङ्किदपोति नियमाश्रयणेनानेकाल्प्रग्रहणप्रत्याख्यानसम्भवात् । वस्तुतस्तु पक्षद्वयेप्यनेकाल्प्रग्रहणं कर्त्तव्यमेव । अन्यथाऽतो भिस ऐसित्यादिपञ्चमीनिर्देशेष्वेनेकाल्प्यादेशः परस्यादेः स्यात् । सत्यनेकाल्प्रग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम् । तथाहि—अल्लोन्त्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ । आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्यावकाशः ईदासः, बहोर्लोप इति । आसीनः, भूयान् । द्वितीयस्यावकाशः—अस्तेभूरित्यादि । 'अतो भिस' इत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धं—गमैरित्यादि । न चादेः परस्येत्यत्राऽल्ल इति जसन्तमनुवर्त्य रामैरित्यादि साधनीयमिति बाध्यम् । तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिद्ध्यापरोः । तदेवं कार्यस्यान्येत्यल्लनुसंहारो व्याख्यातः । किञ्चेत्याद्यग्रिमसन्दर्भानुगुणत्वात् । यदा वष्टया एवाऽयमनुसंहारः । या स्थानेयोगा वष्टो सान्यस्याऽल्लो बोध्येति । अत्र पक्षे किञ्चेत्यस्यायमर्थः, यत्र डिदादेशो विधीयते तत्र वा वष्टो सा अन्त्यस्याऽल्ल इति । एवमप्रेषि ॥

किञ्च । किदेनेकाल्प्यन्त्यस्य स्यात् । दग्ना । दग्ने । अनन्यायिदित्येवमनङ्घ्रिचुरितार्थमिदं तातकिं परेणानेकादिशस्त्वसर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननुसर्गापवादयोरुक्तो विधिवेष इति चेत् । सत्यम् । सर्वादेशेपि तातकिं गुणवृद्धिनिषेधरूपं प्रयोजनं सम्भाष्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन प्रवृत्तोऽवमपवादोऽस्मिन्निषदे उत्सर्गेण समकक्षतामावब

इति युक्तो विप्रतिषेधः । यदा परवित्त्वस्यानन्तरान्तिद्योस्तादिति वक्तव्ये क्लिकरणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधे सर्वादेशः । प्रवृत्तस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः ॥ [अल्लोन्त्यस्य] ॥

आदेः परस्य । परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यम् । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः ॥ [आदेः परस्य] ॥

अनेकादिशस्त्वसर्वस्य । अनेकाल्प्यादेशः शित्सर्वस्य स्यात् । अस्तेभूः । भवति । इदम इश् । इतः । किञ्चेति नियमास्तिद्धेऽनेकाल्प्रग्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । यत् कृत्तिकारैर्जंशसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशतां विना तत्र शित्सर्वस्याऽभावात् । सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादिर्नेकाल्प्येनैव णल्दादेशादिष्वेव सिद्धत्वात् । तथाहि—णल्दाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययसङ्ख्याः । ततः प्रत्ययान्तिवप्रयुक्ता इत्यसङ्ख्या । ततो लोपः । तत एकाल्पे सत्यपि न सर्वादेशशुत्वक्षतिः । उपजीव्यविरोधापत्तेः । अत एव हि कर्त्तव्यादौ न सर्वादेशशैत्युक्तम् । शकारेणानुबन्धेन इदप्रभृतीनामानेकाल्प्यादेव सिद्धे शिद्ग्रहणं नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्प्यमिति शापनार्थम् । तेन दिवउत् अर्वाणक्षसावित्यादेर्न सर्वादेशशुतेति बोध्यम् । ननु कथं शापकता, 'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया, शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि 'लोपश्' इति छिद्यते, संज्ञायां च कृतं शित्वं तत्रानुपशुक्तं सत्संज्ञानि फलति, कमुटष्टित्ववदिति सिद्धान्त इति चेत् । सायम् । 'अनेकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षे 'नानुबन्धकृतमनेकाल्प्यमित्यस्य प्रयोजनाऽभावात्तदभिप्रायको लोपशित्छेद इति सिद्धान्तः । 'एकान्ता' इति पक्षे तूक्तीत्यां शापकमावश्यकम् । 'ध्वसो' रित्यत्र तु 'लोप' इत्येव छेदः । 'लोपो यी'ति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । वासिकमतो तु नाऽनर्थकेलोन्त्यविधिरित्येव सिद्धम् । न चानभ्यासविकारेष्विति पशुदासस्याऽयं विषयः, लोपस्य विकारत्वाऽभावात् । रूपान्तरापत्तिर्हि विकारः । यथा भृगामित् अक्षिपिपत्योश्चेत्यादिः । अत एव पस्पशायां लोपो विकारात्पृथगुपात्तः—'लोपागमवर्गविकारश्चो हि वेदं परिपालयिष्यती'ति । उक्तं च पृषोदराद्रीनीति सूत्रे कैयटेन 'दो चापरी वर्णविकारनाशा' इति । वस्तुतस्तुपदेष्टावस्थायामेवान्तरङ्गतयेसंज्ञा । अत एवोच्चरितप्रवृत्तिसिद्धेऽनुबन्धाः स्मरणमाणाः सन्त एव कार्यनिर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः । इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फुटम् । तथा च दिव उत् अर्वाणक्षसावित्यादेरेकाल्प्यादेकान्तपक्षेपि न सर्वादेशता प्रसज्यते । एवं च नानुबन्धकृतमनेकाल्प्यमिति शापनं व्यर्थम् । शिद्ग्रहणं च सुतराम् इदम इश्, इदं किमोरीद्वितीयाद्योस्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशताका-

प्राक् नलोपः । यत् कृते पि सर्वादेशे प्रयोजनाऽभावाच्छकार-
स्येत्सङ्गा न स्यादिति ह्रस्वत्तेनोक्तम् । तत्र । लोपस्यैव
प्रयोजनत्वात् । न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं, सर्वादेशत्वसम्पादनेन
कृतार्थत्वादिति दिक् । तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्राय-
श्चिन्त्यः । इह नाऽनेकारिण्यदिति पठित्वा अन्यस्यादेरिति
आनुवर्त्यानुसंहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

इति श्रीमट्टोजिदीक्षितविरचिते श्रीशब्दकोस्तुभे प्रथमा
ध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

स्थानिवदादेशोनल्लिङ्गौ । आदेशः स्थानिवत्कार्यं

लभते प्रवर्तयति च । तृतीयान्ताद्धतिना स्थानिना तुल्यं
वर्ततेति वाक्यार्थत्वात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशाऽवृत्तौ सत्या-
मतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं, स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् ।
आवधिषोष्ठ । अत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वेगपि
भवति । 'आङो यमहन' इत्यत्र हि अन्नाश्रीयते । 'रामाये'
स्यादौ 'सुपिचे'ति दोषं कर्त्तव्ये यद्यपि यज्ञादौ इत्यालाश्रीयते
तथापि न तत्र तद्विरुद्धप्रयुक्ता सुपिचैत्यस्यावृत्तिः । यादेशस्य
यज्ञादित्वात् । सुप्त्ववैकल्यात्पददेशस्याऽप्रवृत्तिः । सुप्त्वबहे
यद्यपि 'ए' इत्यस्मिन्नलि बर्त्तते तथापि न तदलोऽसाधार-
णम् । भ्यामादौ समुदाये विभ्रान्तेः । इदं च कार्यकाल
पञ्चाश्रयेणोक्तम् । यथोदेशपक्षे तु सुप्संज्ञाया अपि शास्त्रीय
स्वात्सेवातिदिश्यते । तत् उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चि
त्कष्टम् । एतेनाऽऽदितामरुदितमित्यादाविद्यागमोपि
व्याख्यातः । तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसम्भवादिति
दिक् । अत्र धात्वङ्गकृतक्षिताभ्ययसुखिक्पदादेशाः
प्रयोजनमिति वृत्तिकृतः । उदाहरणदिक् चेयं, न तु परि-
गणनमिति अमित्यम् । च्लेः मित्रियादीनामसङ्गहापत्तेः ।
क्रमेणोदाहरणानि—अस्तेभूः । आर्द्धधातुके विवक्षिते ।
अत एवाऽङ्गात्पृथक् धातूपदानम् । धातुस्वादातुप्रत्ययाः ।
अभ्यम् । केन काभ्यां कैः । अङ्गस्वादिनादेशदोषैरभावाः ।
कृत्—प्रकृत्य । कृत्वा । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् ।
अव्यतनम् । तद्धितत्वात्तदन्तत्प्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा ।
कदम्बः । स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वादभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । स्थानेन्तरतमपरिभाषया गतार्थत्वात् ।
'अधोऽध' इति तृदाहरणमाह्निकद्वित्यस्य स्थाने द्विर्वचन-
रूपत्वासंभाव्यते, किन्तु तत्रापि फलं दुर्बलम् । तस्मादधोऽधः
काम इत्युदाहार्यम् । अतःकृकमीति प्राप्तस्य सत्वरयाभ्यय
त्वात्पुन्युदासः । यत् कृत्तौ प्रस्तुत्येत्थव्ययादेशोदाहरणम् ।
तच्छिन्त्यम् । स्वभावात्त्रयाऽनव्ययत्वात् । तदन्तविधेः सर्वैक
वाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । न च अहत्स्वार्थावां वृत्तौ क्व
आनर्थक्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणदमिति वाच्यम् ।
'ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुगभावापत्तेरिति दिक् । सुप्-
रामाय । तिक्—अपचताम् । तिक्न्तत्वात्पदत्वम् । अः

नः । पदत्वद्वत्वादि । नन्वेवमबोध इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव
गतार्थतेति चेत्सत्यम्, गोवत्कीवर्द्व्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् ।

इह काभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते, केन कैरित्यादौ
तु परस्परं प्रवर्तयतीति विवेकः । ननु वत्करणं मास्तु, 'स्था-
न्यादेश' इत्येतावताप्यसंयोगाल्लिङ्गिकित्यादाविव वत्यर्थत्वा-
भात् । यदाहुः—'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि
वर्ति वत्यर्थं गमयतां'ति । न च स्थानी आदेशं प्रतिपद्यत-
इत्येव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्तदादेशविधाय-
कैरेव गतं भवतात् । न चादेशः स्थानिरूपमापद्यते । वचन-
द्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वाच्यम्, वा लिट्प्राप्तत्वात् ।
न च चक्षिष्ठः खयाज्जादेशः स्थानीति वचनद्वयप्रामाण्या-
त्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिङ्येवेति नियमार्थं तस्यादिति वा
च्यम् । एवमपि विभाषा लुङ्लुङोरित्याद्यप्राप्तविभाषा वाम-
तणवैकल्यापत्तेः । अस्तिभूभ्यां रूपद्वयमिद्धावस्तेभूरित्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्राहुः—वत्करणाऽभावे स्थानां आदेशस्य
संज्ञा स्यात् । प्रायेण छारिमन्यादे संज्ञासुत्राण्येवारभ्यन्ते ।
ततश्चाज्यमहन इत्यात्मनेपदं वपरेव स्यान्न तु हन्तेः । न
च स्वरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । 'अशब्दसंज्ञे'ति निवे-
धात् । न च स्थानिनः संज्ञात्वे 'सिद्धं धर्मिण'मित्यादि-
न्यायबाधः । 'अनेकशक्तेः शब्दस्य शस्त्रयवच्छेदेन संज्ञिनि
विनियोग'इति पक्षे संज्ञाया एकोद्देश्यकोटिनिवेशात् । न
चैवमाङ्गे वधियमस्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । 'वध हिंसाया'-
मिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । न चैवमाङ्गे वधयम
इति पञ्चात्मा । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेऽपि-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसङ्गहाधर्ममाङ्गे यमहन
इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चाऽऽवधिषोष्ठवदार्जने इत्यत्राप्यात्म-
पदं सिद्धम् । तथाहि—हन्तेर्लिट् लसामान्यापेक्षत्वाद्गन्तने-
रङ्गत्वात्तिवादिषु कृतेषु परस्वनित्यस्वाभ्यां शेषात्कर्त्तरोति
वाधित्वा लिटि धातो'रिति द्विःप्रयोगे ऽभ्यासस्य जुषे
ऽभ्यासापरस्य घषे एकदेशविकाराऽसम्भवेन समुदायस्य
समुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्वं, ततो वधिना सह तुल्ययोग-
क्षेमतैवेति दिक् । अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञा, तथाप्यनिर्द्ध
तुल्यमेव । तथाहि 'अस्यतिवक्तो'त्यत्र स्यातिपदेन चक्षिष्ठेव
गृह्यते, कुत्रिमत्वात् । तथा च 'समचक्षिष्टे'त्यत्राङ् स्यात्,
आस्वते'त्यत्र च न स्यात् । न चैवं 'चक्षिष्ठ' इत्येव ब्रूयात् ।
अनुबन्धनिर्देशेनापि यङ्लुङ्वारणसम्भवादिति वाच्यम् ।
एवमपि गाकुटादिसूत्रे गाका इत्याङ्गोर्ग्रहणापत्तेः । इक्षिव-
चनसामभ्याङ्ययमयगतिः स्यात् । 'गमेरिट्परस्मैपदेवि'
त्यत्र लिण्डिकामेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्क-
रणम् । नन्वेवं वत्करणाऽभावाधीनलाघवानुरोधासंज्ञाप्रकर-
णादन्वयैव स्थानिवद्भाषप्रकरणं क्रियतामिति चेन्न, । तथा
सत्त्वादेशग्रहणं विना वाक्यार्थाऽनिर्वाहे बहुगौरवापत्तेः ।
सिद्ध्यन्ते त्वादेशग्रहणमतिरिच्यमानमानुमानिकसंभवात्

भवतीति तद्वलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यास्यते । अपि च काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणायत्तमिति दिक् । स्यादेतत्—यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशाऽलभ्यमस्तीति किं डिदित्यादौ का गतिरिति चेत् ? उच्यते । किदिति न संज्ञा, 'न क्त्वा से' इति ज्ञापकात् । न हि क्त्वाः कित्संज्ञा प्राप्ता या निषिध्येत । ननु 'मृदमृदे'ति प्राप्ता सा निषिध्यतां, वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पोऽस्ति चेन्न । 'मृदमृदे'त्यत्रैव वाग्रहणस्य सम्भवात् । किंच 'णिष्ठा शो' इत्यादि व्यर्थं स्यात् । न हि शोडादिभ्यो निग्रायाः केन चित्संज्ञा प्राप्ता । एवं डिदित्यतिदेशः, किंसाह'भ्याम् । किं च डिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहज्यादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणं स्यात् कृत्रिमत्वात् । तथा च 'न वञ्च' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । वावश्यतश्च यत्र संप्रसारणाप्राप्तेः । किं च विवृति चैत्यत्राऽस्याऽग्रहणं स्यात्, संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् । तथा च 'गाळकुटादी'त्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । 'बहुगणे'त्यत्र तु संख्येत्यतिदेशः । अन्यथा टिबुमादिबदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कर्तव्यतापत्तेः । 'किंकनौ लिट्'चेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं, तेन लिखदित्यतिदेशो निर्वाध इति दिक् । अथादेशग्रहणं किमर्थम् ? । स्थानिवदित्येतावतैव सम्बन्धिशब्दमहिम्ना तल्लभात् । यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते 'पुत्र' इति गम्यते इति चेत् । सत्यम् । द्विविध आदेशः,—अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्वानुमानिकः । तत्र 'हीकारेणकारान्तः स्थान्वनुमीयते । उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितार्थः । तत्राऽसत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयपरिग्रहः । तेन पञ्चवित्यादेस्तित्त्वत्वात्पदसंज्ञा सिद्धयति । नन्वेवमित्यादि यथाश्रुतमस्तु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्यान्त्यादेशमावविश्रान्तेर्वाच्यत्वास्यैव प्रसङ्गसम्भवात् । तथाहि—'षष्ठीस्थाने योगे'त्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चाऽर्थवतः । अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्छेः सिजादावसम्भवीदं, तथापि सति सम्भवेऽर्थप्रयुक्तप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यादेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । उक्तम्—'सर्वे सर्वं पदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' । पदमिहाऽर्थवत्, पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च वार्त्तिकं कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञानं, योग्यतावत्त्वात् । तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशादिकं विषये आरोप्यते इति भावः । नन्वेवं दुद्विपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशमावलेऽपवादोऽप्युत्सर्गकृतं स्यात् । तथाहि—कप्रत्ययान्तादप्यणन्तत्वप्रयुक्तो जीप्स्यात् । अत्राह वार्त्तिककारः—सिद्धन्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति । षष्ठीस्थानेयोगे-

त्यनुवृत्तेरिति भावः । न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । नाभि नभश्चेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या । विश्रवणखण्डेत्यादौ न तु शब्दान्तराणि प्रत्ययविव-याणि बोध्यानि । विश्रवःशब्दाच्च प्रत्ययो न भवति,—अनभिधानादिति भावः । तथा च विदूराभ्य इति सूत्रे भाष्यम्—'वालवायो विवृ' च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति च ब्रूयाजित्वरीवदुपाचरेत् । इति । अरिम-न्यक्षे 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्त' इति वृद्धि-सूत्रस्थं भाष्यं यथाश्रुतमेवेति निर्वाचम् । यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशेत्येवंपरतया कैयटेन भङ्गत्वा व्याख्या-तम्, तदत्रत्यपक्षान्तराभिप्रायेणैवयथेयम् । अथ वा इयनः शिक्करणं ज्ञापकम्—अपवादे उत्सर्गकृतं नेति । न च पितृवनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । नित्त्वादेव तत्सिद्धेः । नित्त्वं ह्याधुदात्तार्थम् । इयनः पितृत्वे तु पितृवादनुदात्तत्वे लसार्वाधुदात्तानुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं निश्चने । न चानेकाधु विशेषः । दिवादी तदभावात् । बावृत्तवर्त्तनस्य-स्तीति चेन्न । वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् । न न्व भ्वादि-पाठेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यम् । भ्वादिपाठस्य वृद्धयः स्यसंनो-रित्याद्यन्तर्गणकार्यं उपक्षीणत्वात् । नन्वेवं 'ततो वावृत्त्यामा' सा रामशर्मा न्यविसृते'ति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न, तत्र वाशब्दस्यैवार्थतया कामयमानेव न तु तथा, किं तु छलनार्थमागते यथा । अत्र कैयटः—ताच्छील्यादिविषये चानांश्च इयनो नित्त्वं प्रकृतेराधुदात्तार्थं स्यादिति । तत्र हि लसार्वाधुदात्तभावादनुदात्ताऽप्राप्यता चित् इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तमिदं च । तत्राऽनिष्टार्थमेव नित्त्वं किञ्च स्यादिति तस्या-शयः । न खेतद्युक्तम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पशुदासा-च्छयन्स्वरस्य दुर्बलत्वात् । न च नित्त्वासामर्थ्यात्तद्व्यथः, लसार्वाधुदात्ते चरितार्थत्वात् । तत्र स्थानिवद्भावकत्वेन पितृत्वेन गताथेति चेन्न । इह नित्त्वेनाऽतिदेशपशुदासयोरन्य-तरस्मिन्नव्यर्थभाष्येऽतिदेशवाधस्यैव न्यायत्वात् । 'पूर्वांवा-धन्ते नोत्तरा'निति न्यायाच्च । यत्तु कैश्चिज्ज्ञानशान्तस्याधुदा-त्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया कैयटग्रन्थं व्याख्याय विकरणेभ्यो-न्यत्रेति पशुदासस्तु यत्र विकरणः स्वरभाक्तद्विषयः, इह तु [विकरणो न स्वरभाक्, किन्तु] विकरणात्तमेव स्वरभाक् । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्यु-क्तम् । तदेतन्निर्मूलम् । धुसंज्ञासूत्रशेषार्थेन खड्गशस्त्रार्थेन च भाष्येण विरुद्धं चेत्पुनश्च । किञ्चातोनुपसर्गे क इति कापवादस्य गापोटगिति टकः किक्करणं ज्ञापकम्—नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति ।

अनखिषाविति किम् ? । तेन तस्मात्तस्य तस्मिन् विधी मा भूत् । तत्राऽल्ल विधी यथा—ब्यूढोरकेन । अत्र सोपदा-दाविति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिव-स्थादिसर्जनीयस्य कट्सुपदेशादव्यवाय इति गतं प्राप्तम् ।

अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः । पन्थाः । सः । अत्र ईदृश्या-
दिलोपो न भवति । अलो विधौ यथा—दिव उत । शुक्रामः ।
लोपो व्योर्बलीति लोपो न भवति । उरवविधानन्वहर्वि-
मलघु इत्यादौ चरितार्थम् । अलि विधौ यथा—यजेः क्तः,
इष्टः, क इष्टइत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात्कौयष्टेत्यादाविव
इतिचेत्युत्त्वं न भवति । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोः सुलोपो
न भवति । 'अनल'इत्युक्तेपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागु-
क्ताऽनेकविभक्त्यर्थसङ्ग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि विधिशब्दो-
पादानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयेण निषेधार्थम् । तेन 'प्रपठ्ये'-
त्यादि सिद्धम् । अत्र हि वलादेरित्यप्राधान्येनाऽलश्रितः, न
तु प्राधान्येन । स्यादेतत्—स्थान्यनुबन्धकार्याण्यपि तर्हि
निषिध्येरन् । तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन किञ्च न
लभ्येतेति चेत् । न । 'अनेकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षेऽनु-
बन्धानां स्थान्यत्त्वाऽभावात् । एकान्तपक्षेऽप्यन्तरङ्गेण लोपेना-
देशसम्बन्धात्प्रागेवानुबन्धानामपहारात् । 'न ल्यपी'ति लि-
ङ्गाच्च । यत्तु सेष्वापिचेति शापकमुच्यते तत्पाक्षिकम् । अपि-
द्वचनसामर्थ्यात्स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्राप्तमनुशासत्त्वं न
भवतीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशे विशे-
षानतिदेश इति सिद्धान्तः । उपस्थितसामान्यप्रयुक्तधर्मैस्त-
दाक्षिण्यप्राप्तसामान्यधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सत्यनुपस्थि-
तस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाऽभावात् । अत एव ब्राह्मण-
वदस्मिन्श्रित्रये वक्तव्यमित्युक्ते मातरादिविशेषकार्यं नाति-
दिश्यते । अत एव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये
विहितयोर्लङ्घनिययोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषे विहितयो-
र्लङ्घनियोरपीति सिद्धान्तः । तथापीह सूत्रे 'न ल्यपी'ति लिङ्गा-
द्विशेषोपपत्तिदिश्यते । किति परतो विहितमित्त्वं निषेधं हि
न ल्यपीत्यारभ्यते । किञ्च क्वाविशेषधर्मः, सेट् क तदभा-
वात् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धम् । तस्मान्न ल्यपीत्येव सूत्रं
विशेषातिदेशेऽनुबन्धकार्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि शापकमिति
स्थितम् । यत्तु प्राङ्गः—अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेश-
शापक इति । तच्चिन्त्यम् । व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ
विसर्गत्वस्य यणत्वस्य च व्यापकीभूतयोरट्त्वह्रस्वयोर्निषेधेन
चरितार्थत्वात् । यद्यपि क्वादेशे कृत्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशमभ्यु-
पेत्य क इष्ट इत्यादौ ह्रस्वादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति
मिश्रैरुक्तम् । तत्र विसर्गत्वयणत्वयोरट्त्वह्रस्वे कथं विशेष-
धर्माविति विपक्षित एव विदाकुर्वन्तु । यद्यपि 'तत्स्थाना-
पन्नस्तद्धर्मं लभत'इति न्यायसिद्धम् । अत एव ब्रौहिस्थाना-
पन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव ब्रौहिधर्मो अवघातादयः
क्रियन्ते । तथादि तेषां प्रकृताऽपूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततया युक्तं
नीवारादावनुष्ठानम् । 'आलो यमहन' इति हन्तेरत्यनेपदं
तु न हिंसाधर्माभिधानप्रयुक्तं येन वचो भवेत् । किन्तु
स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अत एवाऽ-

तृणेष्टित्यादौ न भवति । तस्माद्युक्त एवातिदेशारम्भः ।
स्यादेतत्—मा भून्यायेन गतार्थता, शापकात्तु भविष्यति ।
तथाहि—युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रेऽनादेशग्रहणं
ज्ञापयति,—'आदेशः स्थानिवत्स्या'दिति । अदोजगिषरिति
सूत्रे'ति किती'त्येव सिद्धे व्यग्रग्रहणमनल्विधावितिमर्मशं
ज्ञापयति । अप्राधान्येनाप्यलश्रयेण निषेध इत्यंशं च ।
तथा च किं सूत्रेणेति ? उच्यते । उत्तरार्थं तावत्स्थानि-
वदादेश इति कर्त्तव्यमेव । तस्यैव योगावभागात्त्रेणोपपत्तौ
सत्यामर्थापत्तिकं वचनं न कल्प्यम् । एवं स्थितेऽनल्वि-
धावित्ययमर्थः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्वितीय-
विधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च । तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते ।
एतदेव च सकलमभिसन्धायोक्तं भगवता—'आरभ्यमाणेष्व
स्मिन्सूत्र'इति । स्यादेतत्—अस्तु सूत्रारम्भः, तथापि कार्या-
तिदेश एवायमिति कुतः, प्रकारान्तराणामपि सम्भवात् ।
तथाहि—अतिदेशः षोढा-निमित्तैर्व्यपदेशतादैर्लभ्यैर्लक्ष्यैर्कार्य-
रूपातिदेशभेदात् । तत्र निमित्तमशक्यमतिदेशेषु ब्राह्मण्य-
वत् । नहि ब्राह्मणस्याऽग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं
वचनशतेनापि क्षत्रियेऽतिदेशे शक्यते । 'पूर्ववरसन' इत्य-
त्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं क्त्वादि न सन्नतेऽतिदिश्यते ।
किं तु प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधाने सत्यप्यात्मनेपदं
प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमतिदिश्यते । एतावतैव च निमित्ता-
तिदेशोयमिति व्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवास्ता-
मिति वाच्यम् । चिक्रंसते प्रचिक्रंसतइत्यादावित्प्रसङ्गात् ।
निमित्तातिदेशपक्षे त्वनुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमरेवेह सना
व्यवहितोप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितवानिति स्नुक्रमोरनात्मनेपद-
निमित्त इति नियमादिपन्न भवति । निमित्तं हि तत्र फलोप-
हितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यतामात्रमिति वक्ष्यामः ।
सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येष्ट प्रतिषेधादिति
वाचिकरीत्या त्विहापि कार्यातिदेशता सुवचो न्याय्या चेति
तत्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्त्वाद्यन्तवदकरिमश्रित्येक-
स्मिन्नप्यादिरन्त इति च व्यपदेशेऽतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्या-
णाति भावः । तथा च प्राङ्गः—आद्यन्तवद्व्यपदेशो
निमित्तं पूर्ववरसन इति । एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्नेव
सूत्रे हरदत्तः । तस्यायं भावः—कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः ।
सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् । अत एव
कार्यातिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकावतारस्तत्रैव प्रकारान्तरा-
नुसरणम् । न चाद्यन्तवत्सूत्रे तदस्ति । प्रत्युत व्यपदेशाति-
देशपक्षे एव बाधकम् । तथाहि कुक्ते कुर्वे इत्यादावन्यव्य-
पदेश आदिव्यपदेशश्चास्तु । तथाप्यन्योऽजादिरित्येवैवं रूपस्य
बहुव्रीह्यर्थस्याऽभावाद्भिन्नं ज्ञाया अभावे टेरित्वं न स्यात् । कुर्वात-
इत्यादौ दृष्टस्य टेरित्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशो तु न कश्चिद्विशेष
इति । तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः । सुभा-
मन्त्रिते पराङ्गवत्स्वर इति यथा । तेन 'यत्ते दिवो दुहितर्मत्सं

भाजनमित्यादावामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्या मन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति समुदाये प्रवर्तते । शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवृत्तकर्मण्येव पाक्षिको वक्ष्यते । कार्यतिदेशो गोतोषिदित्यादिः । रूपातिदेशस्तु 'द्विर्बचनेचि' 'तृज्वत् क्रोष्टु' रित्यादिः । तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् । उच्यते । कार्यस्य प्राधान्यात्तदिदेश एवायम् । अतिदेशान्तरे बाधकसत्त्वाच्च । तथाहि—निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तम् । शास्त्रातिदेशोप्येवम् । तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थितयोः स्यात् । भुवामन्त्रितयोरेव । इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भवः । रूपातिदेशे त्वादेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च यच्चनद्वयप्रामाण्यादिकल्पः । विभाषालुङ्ग-
ङोरिति विकल्परम्भात् । तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम् । यत्तु न्यासकारेणोक्तं—'व्यपदेशातिदेशसंश-
पक्षे पर्यवसन्नः । स च वत्करणसामर्थ्यादेव न भविष्यतीति । तत्रैवं वक्तव्यम्—अस्नोह संज्ञापक्षद्वैपयम् । यथाहि—'आ-
लो यमहन' इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यात्तु हन्तेः । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादीनि न स्युरिति संज्ञापक्षे दोष-
द्रव्यम् । न चेदं व्यपदेशातिदेशोऽस्ति । स्वरूपमिति वचना-
द्धि हन्तेर्हन्तिरेव संज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधावप्यतिदेशे ह्यभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एवं स्थानि-
निष्ठानां धात्वङ्गादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्धात्वङ्गादि-
कार्याण्यपि सुलभान्येव । तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्वम् । अत्र वार्तिककाराः—'तस्य दोष' इत्युपक्रम्य—
यादेशो उभयप्रतिषेध इत्यादि पेठुः । तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रस-
ङ्गस्तथा सवादिगणव्याख्यावसरे एवोपादिताम् । इत्याग्रहणे-
पि ङी ई आ आबिति दीर्घप्रक्षेपादतिखट्वेन अतिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थयम् ।
उपसर्जनकोप्त्रत्ये तदतिनियमसत्त्वात् । न चैवं प्रक्षेपवर्णन-
वैयर्थ्यम् । अतिखट्व इत्यादावङ्गाधिकारविरहेणावयवाट्टा-
बन्तात्परत्वमाश्रित्य ह्रस्वङादिलोपापत्तेः । न हि तत्र विहि-
तविशेषणाश्रयणं युक्तम् । 'य' 'स' इत्यादावतिव्यासेयोसे-
त्यादावव्याप्तेः श्रेयुक्तम् । अत एव सूत्रकारोपि तत्र दीर्घ-
ग्रहणं कृतवान् । दीर्घप्रक्षेपस्तु तत्प्रत्याख्यानाय वर्ण्यतइत्य-
न्यदेतत् । युक्तं चैतत् । वार्तिकमते ऽतिखट्वायेत्यादावङ्गा-
धिकारबलेन कथं चिन्निर्वाहेपि जरसे नसे ष्टे इत्यादावतिप्र-
सङ्गस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छन्सुतीरित्यादौ मुलोपापसे-
धेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रक्षिप्य तत्सामर्थ्या-
न्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इति दिक् । आहि-
भुवोरिति वार्तिकनित्यं भाष्यकाराः प्रात्याचक्षुः—आस्थे-
त्यत्र आहः स्थानिवद्भावेन प्राप्तोऽपि भुव ईन भवति, आह-
स्य इति ङापकात् । तेन हि झलादौ परे धात्वै विधीयते । न

च कृतेपीठि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्कारोस्त्विति वाच्यम्,
एवं हि सत्याथमेव विदध्याहाववात् । तिवादीनां पणाना-
मपि झलक्षितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् ।
तस्मादाहस्य इति ङापकादाहेरीड्विधौ स्थानिवद्भावो नेति
स्थितम् । अस्तेभूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो
न वक्तव्यः । अस्तिस्तिचोऽपृक्तइति द्विसकारकनिर्देशेन
सकारान्तादेवास्तेः परस्येहविधानादिति । स्यादेतत्—अस् स्
इति सकारद्वयनिर्देशे धातुत्वाऽभावात् स्तिवैवानुपपन्नः ।
पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण सिचो विशेषणाऽसम्भवे सिजाश्रय-
स्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चाऽस्तेः सान्तात्वेन विशेषणसामर्थ्या-
त्सिचप्रयुक्तोपोऽप्येति वाच्यम् । तथापि स्वतन्त्रस्य भवतेरिति-
प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा चाऽप्येवमेवाऽभावेपि स्वतन्त्राऽस्व-
तन्त्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः । यस्वे-
तद्विशेषणस्यासपूर्वकं माधवाचार्यैरुक्तम्—(सिचोत्पाच्छत्वा-
द्बहुविषयत्वेनाभ्याहितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्तव्येऽस्तिस्तिच
इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानात्सिच इत्यर्थो लभ्यते ।
अत एव इतिप्रयोगोऽपि सार्थकः, अन्यथा सिजस्यभ्यामित्येव
नूयात् । न चैवमसतावस्थयो नातिप्रसङ्गः । विकीर्णव्यवधा-
नेन ताभ्यां परस्याऽपृक्तसार्वाधातुकस्याऽसम्भवादिति । तच्चि-
न्यम् । एवमापि इतिप्रत्ययाऽसमाधानेन द्विसकारको निर्देश
इति भाष्यस्याऽनिर्वाहात् । एतेन सिच अस्च सिचस् ।
समाहारद्वन्द्वं लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अयस्मयादित्वेन भस्वाच्च
कुत्सजशब्दः । अस्ति च तत्सिजश्वेति कर्मधारयः । तेन
लुप्तास्तिचो भूभावेनाऽपहृतादस्तेष्व परस्य नेति कल्पनापि
प्रयुक्ता । उक्तरीत्या रूपसिद्धावापि भाष्याऽनिर्वाहात् ।
तस्मादिह भगवतोऽभिप्रायान्तरमेव वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते
अस्तिस्तिचस् इतिच्छेदः । सान्तादस्तेन तु कृतभूभावात् ।
सान्तास्तिचः श्रूयमाणादिति यावत् । तथा च 'सिच' इत्य-
स्यानन्तरं सकारः प्रक्षिप्यते न तु इतिपः प्राक् । येन
माधवाचार्यैः इतिप्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्यात् । अत
एव 'सिचोऽपृक्त' इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्तं भाष्ये ।
अन्यथा ह्यस्तीति निर्देश इत्येव नूयात् । नन्वेवमस्तिस्तिचो-
ऽपृक्तइति संहिता कथं निर्बहतीति चेत् । इत्थम्—संयोगान्तस्य
लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते । ननु लुप्तविभक्तिकं 'स'
इति पदम् । न चैतत्संयोगान्तम् । तथा च संयोगान्तं
यत्पदं तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेन्न ।
संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोपः स्यादिति व्याख्यानात् ।
संयोगेति हि लुप्तपञ्चीकं पृथक् पदम् । संयोगस्य पदस्येत्यु-
भयं चान्तस्य विशेषणम् । यत्र यत्र च सूत्रकृतोऽप्याशयः ।
यदि धातुं बहुव्रीहिः पदं चान्यपदार्थ इति वृत्तिकारकृत्
व्याख्यानं संमतं स्यात्तर्ह्यन्तग्रहणं न कुर्वीत, संयोगेन पद-
विशेषणादेव तदन्तर्गतामात् । अपि च सरूपसूत्रे पृथक् सर्वे-
भ्यो विभक्त्यवकाशे इति पक्षे वृत्तस्तिमिति प्रसज्येत्येत्याशङ्क्य

संयोगान्तलोपास्तिसिद्धमिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानप्रबानु-
कूलः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति 'वस्तुतस्तस्योयोगान्तस्य
लोपाद्वल्लब्ध्यादिलोपा'दिति । तत्तु मूलस्वरसविकृद्म् । अत्र
व्याचक्षत इत्युक्तमादपरितोपग्रस्तम् । अत एव हलन्त्यसूत्रे
अन्योन्याभयोद्धारार्थमन्यलकारस्थेत्संज्ञायां णलो लित्वं स्व-
रार्थं क्रियमाणं णापकमिति प्रक्रम्य ननु लकारः अवगार्थं
एवेत्याद्युक्त्याऽपुक्तं हलिति ह्रस्वग्रहणं णल्लब्ध्यावृत्तये क्रियमाणं
णलोऽपुक्ततां णापयतीति वक्ष्यति । तस्य द्वयमाशयः—भेत्ते-
त्यादौ ङादेशो ह्रस्वग्रहणस्य व्यावस्थेयं न संभवति । सुतिस्ती-
तिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपेण हलन्तायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां
लोपः । न च ङादेशं प्रति ङासन्ता प्रकृतिरिति । एवं
चेद्वापि वृक्षसित्यस्य प्रकृतित्वाऽभावात्कथं हल्लब्ध्यादिलोपः ।
अस्तिसिचोऽपुक्तइति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्रन्थो-
प्युक्तव्याख्यायामनुकूल एव नन्वस्तुक्त्तरीत्या संयोगान्तलोप-
स्तथापि तस्याऽसिद्धत्वाद्दोषं दुर्लभमिति चेन्न । संयोगा-
न्तलोपो रोरुवे इति वार्त्तिकेनाऽसिद्धत्वनिषेधात् । हरिवो
मेदिनं त्या इत्यादिवत् । सिचोऽपुक्तइति प्रकृतिनिर्देश एव च
वार्त्तिकोक्तार्थं णापकं बोध्यः । अथ वा अस्तु वृत्तिका-
रोक्त एव संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्याशयः । अतःग्रह-
णन्तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावन्तौ यथेति द्वित्वा-
वगतयेऽस्तु । संयोगसंज्ञापक्षे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात् ।
प्रकृते तु मास्तु संयोगान्तलोपः । किन्तु द्वयोः सकारयोः
रुवे कृते अतो रोरित्यनेन एक एवोकारो भवित्यति, विषेय-
विशेषणार्थकत्वस्य पक्षेकावबद्धवक्षितत्वात् । रोरिति जाति-
परनिर्देशेनाऽतः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । जातिपरत्वे
प्रकृतिनिर्देश एव प्रमाणमस्तु । न च परत्वाद्धि चेति
प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम् । रुवस्याऽसिद्धतया ह्रस्व-
रत्वाऽभावात् । न चाश्रयास्तिसिद्धत्वमिति वाच्यम्, स्थान्यंशे
तथात्वेपि निमित्ताभूतह्रस्वे तदसम्भवात् । एष एव च
द्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः । न तु संयोगान्त-
लोप इति । अत एव नुदबिन्देति सूत्रे 'शुपः क'इत्यादि
बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्यान्यतर-
स्याज्ञाध्याख्येति संहितापाठेन नकारान्तप्रश्लेष इत्युक्तं
भाष्ये । हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशयः । पूर्वोक्त-
रीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोप-
न्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिर-
ङ्गत्वत्रिपादास्थत्वाभ्यामसिद्धत्वासंयोगान्तलोपेनैव भाष्यम् ।
'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गल-
क्षणत्वाद्दे'ति वार्त्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुवार-
त्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानु-
रोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्त-
रीत्या सिचसिति समाहारमात्रस्य तदुपरि सितिच्छेद इति
पक्षे त्वस्तिग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापार्थं भाष्यं योजयितुं

शक्यमिति दिक् । एतेन 'संयोगान्तस्य लोप'इति सूत्रेऽन्त-
ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदमभ्युपगम्य प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि
प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विद्यमानं यत्सिचसिति पक्षे वा योज्या ।
वस्तुतस्तु झल इतिवत्सत्येत्थपकृष्यते, तत्सामर्थ्यात्संयोगान्त-
स्य पदत्वाऽभावेपि लोप इत्यलम् । यत्तु सिचः परत्वादीदि
प्राप्ते आह्निबुवोरित्प्रतिषेध इति वार्त्तिकवलात्रिवेध इति कै-
श्चिदुक्तम् । तन्न । 'तस्य दोष' इत्युपक्रमास्थानिवद्भावप्रति-
षेधपरणोक्तवार्त्तिकेनाऽतः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येतो निवृत्ता-
वपि सिचप्रयुक्तस्याऽनिर्वार्यत्वात् । अस्यादगादित्यादावुक्तदोष-
तादवस्थाश्च । तस्मात्प्रागुक्तैवेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं
बहुना । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इद्विचित्रेति
वार्त्तिकान्तरम् । अस्यार्थः—हृतेऽप्युक्ते कृते बहुलन्तपञ्चवधक-
गात्रविचक्षणजिराद्यर्थमिति वार्त्तिकेन संज्ञाछन्दसोवधा-
देशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनस्तोऽचि-
ण्णलोरिति तकारश्च ; तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावप्रति-
षेधः । तथा आवधिपीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनाङ्गतयैका च
इतीग्नियेषः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेनाङ्गता
नेति वाच्यम् । तदेतदिद्विविधेत्यनेनार्थादुक्तम् । एतदपि
भाष्ये प्रत्यास्थातम् । तथाहि वधादेशस्तावदन्तः । अन्यथा-
ऽवधादित्यत्रातो हलदेरिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चोत्तरसूत्रे
भाष्ये एव स्पष्टम् । 'वधक' इति तु नायं प्लुत्किं तु हनो
वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण वयुप्रत्ययः । तथा चेह वृद्धितत्त्वयोः
प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिपीष्टेत्यादाविग्नियेषोपि न
भवति, वध्यादेशे आधुदात्तनिपातनसामर्थ्यात् । न चैवं
सतिशिष्टेन तेन यदावधिपीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्यतेति
वाच्यम्, आर्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण
प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेत् ।
इद्विविधेत्यंशे पूर्वपक्ष एव शिथिलः । तथाहि उपदेशेनु-
दात्तादिग्नियेष्यते, न च बधिस्तथा । स्थानिवद्भावेऽनायं
तथेति चेन्न । अस्त्विधौ स्थानिवद्भावविहरात् । सत्यम् ।
नेह स्थानिवद्भावः भ्रमः । किन्तु हन्युपदेश एव बधेरुपदेशः,
कृत्रुपदेश इव कर्त्ता कर्त्तुमित्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानि-
वद्भावस्तत्संज्ञार्थं सृज्यत इत्युक्तमेव । नन्वेवमपि विहर-
ग्रन्थोऽसङ्गत एव । यदि हि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्यु-
पगमस्तर्हि 'वधभावात्सोऽयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेने'ति
स्यसिचसूत्रीयं वार्त्तिकं विरुध्यते । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रति-
षेधाऽयोगात् । तथा च कर्मणि सीयुटि बधिपीष्टेत्येकमेव
रूपं स्यात् । इष्यते तु घानिषोष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते
वार्त्तिकमते आर्द्धधातुकस्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि ङिङिङुङी-
र्यादीनां परमसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव ।
अतप्येहाधुदात्तनिपातनाऽसंभवादिद्विविधेत्युपसङ्गयातम् ।
भाष्यकाराणां त्वमाशयः, आर्द्धधातुकवृद्धिचित्यादिरपि
विषयसप्तम्येव । तथा चाधुदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इद्विवि-

श्रुति न कर्तव्यमेव । धानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमव-
शिष्यते । तत्रेदमुत्तरं 'प्रतिपदविषेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव' इति ।
एतच्च स्यसिचसूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । तस्माद्वार्तिकमते
विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावः । भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति
विवेकः । एतेनैकाच उपदेश इति सूत्रेऽप्याह्वातुकीयाः सामा-
न्येन भवन्तीत्यादिभाष्यग्रन्था व्याख्याताः । यत् 'तत्र कैयटे
नोक्तं 'विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चित्ये'ति, तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव
स्मर्तव्येत्येवं परम् । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वं किमिह
विवक्षितम्, अनवकाशत्वं वा ? साक्षादुपादानमात्रं वा ?
नाथः । स्यसिचसूत्रे हन्यग्रहणस्य प्रधानिष्यतइत्यादौ लब्धा-
वकाशत्वात् । तत्रत्यस्य सीयुटग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ
कृतार्थत्वात् । न चाऽनन्तादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसम्बन्धे
अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याऽभावे हन्तेः सीयुटीति योऽशस्त-
स्थानार्थक्यमेव । अन्तरङ्गत्वाद्धि वधभावे कृते तस्य स्थानि-
वत्त्वेन हन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटि चिण्वदिदं कृते ण्यलोपा-
वियङ्कितं पूर्वं विप्रतिषेधनाऽलोपे सति वधिषीष्टेत्येव रूपं स्या-
दिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेण वधिनाऽपहारे न्याये सत्यसंभ-
वादेव हन्तेः सीयुटा समं सम्बन्धाऽयोगात् । 'संभवं व्यभि-
चारे च स्यादिशेषमर्थव' इति न्यायात् । अत एव भस्मादिमूर्ध्वं
कृतः स्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्मादीना-
मिति वक्ष्यते । तथा 'नित्यं क्रोडाजीविकयो'रित्यत्र क्रोडायां
तृचोऽसम्भवादकैनेव तदन्वय इति वक्ष्यते । नान्त्यः वधादेशेऽपि
'हनो वध लिङी'ति साक्षादुपादानस्याऽविशिष्टत्वात् । अन्तर-
ङ्गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत् । अत्रोच्यते चिण्वदिदं चेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानादन्तरेऽपि परस्य सीयुटश्चि-
ण्वद्भावो विधीयते । तस्य चानर्थक्यमेव प्रतिपदविधित्वम्
अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति 'चं
भगवान्कृतवांस्तु तदर्थ'मिति । अत एव ह्यभासात्सुप्रत्या-
ख्यानपक्षे कृतेऽपीदं णिलोपः सिद्धयति । सूत्रारम्भे परमिदं
चाऽसिद्धस्तेन मे छुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम् । यद्वा
लिङीति सामान्यमार्द्धातुके सीयुटीति विशेषः । हन्तेरित्यु-
भयत्राऽविशिष्टम् । तथा चाऽपवादत्वमेव चिण्वदिङ्किति
नास्त्यसम्भवः, येन हन्तिः सीयुटा नान्वियात् । तथाच
कैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्भवेत् । युक्तमेतत् । यदि
ह्यसम्भवस्तर्हि चेनाप्यसंभवितो विधानाऽयोगेन प्रागुक्त
पक्षस्य दुर्बलत्वात् । अथ वा वक्ष्यमाणनिष्कर्षोऽप्यस्याऽन्तरङ्गं
बलीय इत्यस्याऽसिद्धं बहिरङ्गमित्यनेन प्रत्याख्यानान्तर्यं च
कृति तुग्रहणेनाऽनित्यत्वाच्छ्रयानुरोपेनेह त्यागाद्युक्तो विप्र-
तिषेधः । अथ वा लिङीति परसस्येवास्तु । परत्वाच्च
चिण्वदिदं । आधुपदानिपातनं तु माऽस्तु । न चैवं 'वधि-
षीष्टे'त्यत्रेण निषेधापत्तिः, कर्तेत्यादाविवेति वाच्यम् । वधे-
र्हि द्राघुपदेशो । हन्युपदेशो बध्युपदेशश्चैकैकाच इति सूत्रे
भाष्ये एव स्पष्टम् । तथा च बध्युपदेशेऽनेकाच्चादिणनिषेधो

न भविष्यति । एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धन्तेकाचोपदेशो
व्यावर्त्यते । नन्वच इत्युक्तेऽनन्तस्यैव स्यात् । मैवम् ।
पचादीनामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एवैकत्वविवक्षया
अत्र इत्यस्यैको योऽच् तद्वत् इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्या-
दुक्तार्थलाभः । न च यत्रैकाग्रग्रहणमिति परिभाषाप्र-
वृत्तये एकग्रहणमिति युक्तम् । शब्दविशेषमनावृत्त्य एकाच
इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेः भुवचत्वात् । न चैवमिहैव
विशेषणसार्थक्ये इतिपा श्येत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वं न स्या-
दिति वाच्यम् । शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युङात्त्यादि-
सानुबन्धनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदेवं
सर्वथापि वधेः परस्येडस्येवेति स्थितम् । अत एवासिद्धका-
रिकासु व्याघ्रभूतिनाऽदन्तपर्युदासः कृतः 'अदन्तमूद-
न्तमृताश्च वृद्धश्च' इत्यादिना । यत्तु [प्रक्रिया] कौमुद्या
भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे 'धानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे
वधादेश इत्युक्तं तत्तुत्तरीत्या भाष्यमते वार्तिकमते वा उभ-
यथापि निर्वाच्यमेव । एवं स्थिते 'पक्षे वधादेश' इति प्रतीक-
मुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धं, भाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमा-
दिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलङ्कमाविरकरोत् ।
यदपि तेन स्वकायग्रमन्त्राजभूतं वार्तिकमुदाहृतं 'हनि णिङा-
देशप्रतिषेधश्चे'ति । नैतल्लिङं प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु
स्यादिष्वपि चिण्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य । अत एवाऽज्ञाधिका-
रादाङ्गस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशानाम् । अनाङ्गत्वादि-
त्यङ्गाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । यद्यप्ये-
तत्सिद्धान्तग्रन्थेणैव विवादमेव, तथाप्यन्धस्येवान्धलग्नस्येति
न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थम-
स्माभिः स्फुटीकृतम् । प्रकृतमनुसरामः- 'आकारान्तान्नुक्-
पुङ्प्रतिषेधः' । 'लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रति-
षेधः' 'त्रयादेशे स्तन्तप्रतिषेधः' 'आमृविधौ च' । 'स्वरे च
वस्वादेशे' एतान्यपि पञ्च वार्तिकानि प्रत्याख्यातानि ।
तथाहि विलापयति भापयतीत्यत्र नुक्पुक्ती न भविष्यतः ।
ली ई भी ई इतीकारप्रक्षेपात् । ह्रस्वप्रक्षेपाद्वा । तथा
शिष्टात् हनात् भिन्नात् कुरुतात् स्तादियत्र परत्वात्तातङ्कि
कृते शा हौ, हन्तेर्जे, हुल्लभ्यो हेङि, उतश्च प्रत्ययादसंयो-
गपूर्वात्, ध्वसोरेद्धावित्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवन्ति
तातङः स्थानिवद्भावेन द्विग्रहणेन ग्रहणात्, तथापि सङ्गत्तौ
विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायाच्च भवन्ति । एवं
पुष्णीतादित्यत्र हलः शः शानञ्चाविति न भवति । उभयो-
नित्ययोः परत्वात्तातङः प्रवृत्तेः । तथा तिसृणामित्यत्र पर-
त्वासिद्धभावेन बाधितत्वेऽप्येव इति त्रयादेशोऽपि द्यधित एव ।
यवचतस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र परेण चतस्रभावेन चतुरनङुहोरि-
त्याम् बाध्यते । तथा अशासत्त्वाविदुषी सस्मिन्नहमित्यत्र
विदेः शतुर्बसुरिति वस्वादेशस्य शतुग्रहणेन ग्रहणाच्छतुर-
नुमो नञ्जादी इति सूत्रेणान्तोदात्ताच्छतुरन्तात्परत्वमुपजीष्य

प्राप्तं नथा उदात्तत्वम्, यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति, अनुम इति निषेधात् । तथाहि—अविद्यमान उम् यस्येति बहुव्रीहिः । उमिति च सनांशसेत्युकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात्प्रत्याहारः । तनादिकृष्ण्य इत्युकारात्प्रभृति वा । तत्र च वसोः सम्प्रसारणं चान्तभूतम् । नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता अच्छारवं प्रथमा जानती गादित्यादावपि निषेधापत्तिः, तनादिकृष्ण्य इत्युपक्रमे आग्रस्ययस्यापि तत्रान्तर्भावादिति चेत्, न । शतरि परे आग्रवृत्तावपि शतुरनुस्काराऽनपायात् । नुमागमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्वाहित्यं विशेषणं न तु शत्रन्तस्य । मुञ्चता मुञ्चते इत्यादावपि निषेधापत्तेः । इदन्तु वास्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितं 'गोः पूर्वणित्वात्स्वरेषु प्रातेपेव' इति । चित्रग्रममित्यत्र हि 'सर्वत्र विभाषा गो'रिति पूर्वरूपं प्राप्तम् । 'नान्तः पाद'मिति श्लोकेनो गुणवृद्धीति सूत्रे षाष्ठभाष्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविभाषाकर्तृचित्यात् । कैयटस्तु शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृत्यत इति भाष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तःपादमिति पाठमनुसृत्य वास्तिकस्य पूर्वपदं तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषेत्यत्रैव इत्यनुवर्त्याऽस्त्वित्वाविषेवः सुवचः । हे चित्रगो अग्रमित्यत्रैवमप्यतिप्रसङ्गात् । न ह्यत्र स्थान्यल आश्रयणम् । स्वत एव पठन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणित्वादि गिरत्वं प्राप्तम् । चित्रगुं चित्रगूनिष्यत्र स्वा गोतोऽशोरिति षाष्ठवास्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तम् । अत्र णित्वात्त्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । 'गोत' इति तपरकरणसामर्थ्यादेव णित्वात्वाऽप्रवृत्तेः । औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवमित्यादावतिप्रसङ्गस्य शसा साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्वर । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुबन्धौ मत्तुवित्युदात्तताया नगोशक्ति निषेधः प्राप्तः । तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितम् । एवं च नगोशक्ति सूत्रे वृत्तौ यत्पठयते 'बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत' इति । तच्चिन्त्यम् । भाष्यवास्तिकविरुद्धत्वात् [स्थानिवदा] ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । परनिमित्तो ऽच आदेशः स्थानिवत्स्थास्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्माद्वा निमित्तभूताद्विधौ कर्तव्ये । वन्नश्च । इहोरदित्यस्त्वस्य स्थानिवद्भावेन नसंप्रसारणमिति निषेधादकारस्य न संप्रसारणम् । न च पूर्वसूत्रेण गतावर्ता । अस्त्विष्यत्वात् । न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति बाध्यम् । अज्ञाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योऽज्ञाधिकार इति बाध्यम् । अज्ञसमाभ्यासवसमासेरिति पक्षस्य सिद्धान्तविप्रमाणत्वात् । पूर्वसमाद्विधौ यथा—तन्वन्ति । तन्वते । इह यणादेशस्यस्थानिवद्भावेत् । तत्र हि 'त'नित्यञ्च निमित्तम् । तथोकारात्पूर्व-

मिति । अच इति किम् । विश्वः । प्रश्नः । धृत्वा । स्यूत्वा । अभिगत्य । तथाहि विश्वः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्छेत्तेति तुक्प्राप्तः, अच इति वचनात् भवति । स्यादेतत्—इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यम् । न च 'वाणोदाङ्गं बलीय' इति शकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र ह्येकमेव निमित्तोक्त्यु युगपदाङ्गवाणयोः प्राप्तिस्तत्र वाणोदाङ्गं बलीयः । यथा करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशमचो णितीति वृद्धिबाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते । 'प्रश्न' इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तं, तुक्स्तु छः । भिन्नकौला चानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवेयं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । धर्मिग्राहकमानमेवेति गृहाण । तथाहि—अभ्यासस्याऽसवर्णे इति सूत्रेऽसवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया स्थापकम् । एतच्च षष्ठे प्रथमाद्विकान्ते भाष्ये स्थितम् । तद्वेषतुः ऊषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते । अन्तरङ्गेण सवर्णोदीर्घेण तत्रेयलुबकोर्भावात् । तौ हि ह्यङ्गसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणी बहिरङ्गौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यम् । येन प्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवाऽपवादत्वात् । नन्विषयेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च दिवंचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे दित्वे च कृते सवर्णोदीर्घस्यापि प्राप्त्या सोपि येननाप्राप्तिन्यायेनेयलुबङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् । तर्हि कृतेऽसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः । असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्पुनर्गुणवृद्धी सवर्णोदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति चेत् । न । इयर्चात्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सत्यसवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयर्चाति यणो बाधेन सिद्धे तन्न कुर्वादिति चेत् । तर्हि सामर्थ्यादियेनेयर्चाति गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोऽर्थः । तथा च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अतेश्चेति सूत्रयित्वा व्योरिति चानुवर्त्यात्तरिकारस्य लाघवादिपक्षे विषयेऽभ्यासस्येत्युक्तिसामर्थ्येनापीयेनेत्यादौ ह्युसा धत्वात् । नन्वेतेरिति द्विपा निदेशे अरियर्ताति यल्लुकि इयङ् न स्यादिति चेत् । तर्ह्यरित्येवोच्यताम् । 'इणो य'णिति साहचर्याच्च भातुग्रहणं भविष्यति । अङ्गेन उर्विधेः षणाद्वा । तेन अतारमतिक्रान्तेरप्यर्चातिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपीयेनेत्यत्रैव ईषतुरित्यत्रापीबङ् स्यादिति चेत् । न । अन्तरङ्गेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चैवमियेनेत्यत्रापि तुल्यमिति बाध्यं, तत्र गुणसम्भावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाऽप्रवर्तनात् । वक्ष्यते हि 'समर्थानां प्रथमा'दिति सूत्रे 'समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषां स्थापयती'ति । अत एव सौचित्येतिवैधमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिबृद्ध्या अन्तरङ्गस्यापि सवर्णोदीर्घस्य निमित्तविधाताद्वप्रवृत्तिर्भा भूदिति सावृत्तिर्निर्वाची क्षमाणिरित्यभिहृत्वं वारयितुं समर्थग्रहणम् । परनिमित्तत्वं

च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः । 'कृतमपि निवर्त्तयन्ती'ति वा
ज्ञाप्यताम् । फलं तु तुल्यमेव । गौरवं परमधिकमिति
दिक् । तत्तत्क्षेपेभ्योऽपि गुणे कृते सवर्णदीर्घाऽप्राप्तौ षणि प्राप्ते
तस्यैवेयम्पवादः । ईषतुरित्यादावन्तरङ्गावात्सर्णदीर्घेण
बाध्यतइत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्तापकमेवोक्त परिभाषा-
याः । ननु गुणेन कथं निमित्तविधातोऽचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेरनदवस्थत्वादिति चेन्न, दीर्घस्य
पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभावात् । पूर्व-
रयैव विधौ हि सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्य-
निरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् । सवर्णे यो विधिः
सोऽपि सवर्णस्य विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नपदान्तेति
निषेधाच्च । एतेनाऽसवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेने-
षेत्यत्रैयम् न स्यात् । न चाऽसवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौ-
ताऽसवर्णमाश्रित्येयम् प्रवर्त्ततां घ्नन्तीति घत्ववदिति
वाच्यम् । तथा सति परिभाषाज्ञापनाऽसम्भवात् । इयतीत्ये-
कप्रयोजनयद्वाक्ष्येति वक्तव्येऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्या-
द्भवन्तावियद्बुद्धौ णलावाऽनुसि दीर्घमप्यविशेषाद्वाधेयाता
मिति तद्व्यावृत्त्याऽसवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्यु-
क्तम् । 'सवर्णे परे न भवती'ति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् ।
तत्र चोक्तरीत्या स्थानिवद्भावे प्रतिपिद्धे इयेपरेयादौ यण एव
प्राप्या तदपवादत्वेन निर्णायोरियद्बुद्धोरन्तरङ्गेण दीर्घेण
'ईषतु' रित्यादौ बाधसम्भवात् । सा च ज्ञाप्यमाना समा-
नाश्रये युगपत्प्राप्ते चेत्येवम्पविशेषविषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति
प्राचां भावः । अत एव 'स्थोन' इति सिवैरौणादिके नप्रत्यये
बलोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊन इति स्थितेऽन्तरङ्गवाचणम्,
न त्वाङ्गोऽप्युपधागुणः । व्याश्रयत्वात् । न चोठं बाधित्वा
परत्वाद्गुणः शङ्क्यः । लघुभूताऽनिरलक्षणासुपधामङ्गं चाऽ
पेक्षमाणस्य गुणस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । एतच्च 'येन
विधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । वृत्तिकारोप्येवम् । प्रकृतमनु-
सरामः । उक्तरीत्या तुकि कृते शादेशः । तथा च विश्व-
प्रश्नोक्तुक् भूयेतैवेति तच्चिद्वृत्तौ यानान्तरमास्थेयम्, अच
इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरचेति चेत् । सत्यम् । अस्त्येव यत्ना-
न्तरम् । च्छोरिति सतुकनिर्देशस्य षाड्भाष्यादौ स्थितत्वात् ।
स्यादेतत् । 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' 'कृतं वा निव-
र्त्तयन्ती'ति परिभाषाभ्यां विश्वप्रश्नयोः सिद्धौ किं सतुकनि-
र्देशेन ? । न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलम् । तेन
चाख्यायितेति सिद्धम् । अथवा 'यस्य हल' इति भाविनं
लोपमालोच्य प्रागेवात्वं न क्रियेत, कृतं वा निवर्त्त्येत,
त्वकस्मिन्तुकोऽस्मिन्मवकानित्यादौ चाकचन भूयेतेति वाच्यम्,
अदौ ऋषिरिति सूत्रे व्यञ्जग्रहणस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रिति
सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य च क्रमेण व्यञ्जुत्तरान्तरङ्गावकाता-
ज्ञापनार्थतया सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषादयाऽ
नित्यत्वज्ञापकत्वसम्भवात् । अथ निरुक्तिकः सिद्धान्तप्रवादो

न श्रद्धेयः, व्यञ्जुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविद्यर्थत्वादकृतव्यूहप-
रिभाषावशादप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत्तर्हि मा भूतां व्यञ्जुत्तर-
पदग्रहावपि । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रस्था-
पत्तिवचनस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात् । माऽस्तु वा तदपि ।
'केऽणः' 'सोचि लोप' इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात् ।
तथाहि—क इ स उ इतीदुतोः पदान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते
आहुणस्य निमित्तविधातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो
न स्यात् । न चाऽसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गं बलीय इति परि-
भाषाभ्यां निस्तारः । वृक्ष इ इदमित्यादौ कृतेपि दीर्घे निमि-
त्ताऽविधातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि
परिभाषयोर्येन नामाश्रययेनाकृतव्यूहपरिभाषावाध्यत्वात् ।
अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् । एवं 'विश्व'
इत्यत्र गुणं निर्पेक्षं क्रियमाणं नृद्धे ङित्वमेवाऽकृतव्यूहपरि-
भाषां ज्ञापयेत् । समर्थानामिति च मास्तु । अत एव
समर्थः पदविधिरिति सूत्रेऽकर्त्तव्यं च क्रियते समर्थानां
प्रथमादिति भाष्यं सङ्गच्छते । तस्मात्—प्रत्यापत्ति-
समर्थत्वव्यञ्जुत्तरपदग्रहाः । सतुक्त्वं च यच्चापि न
कार्याणीत्यवस्थितम् । अत्रोच्यते—वाणोदाङ्गम्बलीय
इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सतुक्ग्रहः । तथाहि—
समानाश्रय इति प्राचो ग्रन्थानुसृत्य प्रागुक्तं, न तु क्षोद-
क्षमम् । व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात् । तथा च
कैयटेनासिद्धत्वसुत्रे शुन इत्यत्र वाणोदाङ्गस्य बलीयस्त्वा-
त्पूर्वकादेशं बाधित्वाऽहोप उक्तः । न च तत्रोभयोरकारांशे
समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विश्वः स्थोन इत्यत्रापि
छकारेकारांशस्याभ्येन व्याश्रयत्वोपपन्नासिबिरोधात् । किञ्चाङ्गस्य
आच्छानयोः, शीडोरुद, अचः परस्मिन्, येनविधिः, उपे-
यिवाननाश्वान्, आहजादीनाम्, अजादेर्द्वितीयस्य, अदस
औसुलोपश्च, सार्वधातुकमपित्, उपसर्गाङ्गस्य ऊहतेः, स्तु-
क्रमोरनात्मनेपदस्थितिसूत्रेषु कैयटहरदादिसकलग्रन्थाः
समानाश्रयतां कचिदाहुत्य कचिदनाहुत्य प्रवृत्ता इति स्पष्ट-
मेव सिद्धान्तपरिशीलनशालिनाम् । षाड्भाष्ये प्रथमाहिकान्ते
वाणोदाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणा-
न्येव । न माड्योगे इति सूत्रस्थकैयटग्रन्थेभ्येवमेव । आतोतुप-
सर्गेकइति सूत्रे भाष्येभ्येवमेव । तस्माद्बहिरङ्गपरिभाषाऽकृत-
व्यूहपरिभाषयोरिव वाणोदाङ्गमित्यस्या अप्यनित्यत्वमेव श्र-
णम् । तच्च सतुक्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । न च परस्मिन्पूर्वविधा-
वपि स्थानिवद्भावेन तुक्तं नारयितुं सः । अन्याथतयाऽवश्य-
कर्त्तव्येनाऽच इत्यनेन गताथत्वात् । एवञ्चाऽन्यार्थं क्रियमाणं
सतुक्ग्रहणमकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कार्यं ज्ञापयतु,
प्रकृतसूत्रे विश्व इति प्रत्युदाहरणानु यथाश्रुतरीत्या । एवं
स्थिते नङो ङित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरि-
भाषायां ज्ञापकान्तरमास्थेयम् । तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपद-
ग्रहणं समर्थग्रहणं वा । तेभ्यो लघुत्वाव्यञ्जग्रहणेनेति तु

निष्कर्षः । आचारकिञ्चिन्तार्थं प्रत्ययग्रहणं तवमादिर्वाधना-
र्थमप्राप्तविध्यर्थोत्तरपदग्रहणमिति हि स्यात्स्यति । मधयन्त्या-
नुवृत्तिरेव शापिकेति हरदत्तोपदेशा त्वन्तरङ्गस्यापवादवाध्यन्वा-
दयुक्तेति मस्ये वक्ष्यते । एवञ्च पामाद्यन्तरगणमूत्रे 'विष्व-
गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतमन्थे' रित्यत्राऽकृतमन्थिग्रहणमप्य-
नावश्यकम् । वीक्षमाणादिभ्यः कृतमन्थिभ्य एव तद्विता
इति स्पष्टीकरणार्थं वाऽस्तु । एवं भ्रियाः पुंवदिति
सूत्रे न क्षोषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयतइति कैयटः समी-
चीन एव । आभामृत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापायइति परिभाषा
भाष्याऽसम्मानैत्येवम् आपातनः । दृष्टोः शूटमूत्रे न हीदं
वचनं नापि न्याय इत्येवंरूपो हरत्तग्रन्थोप्यापातत एव । सम-
धानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् ।
अथ वोक्तपरिभाषयोर्मध्येऽकृतमन्थपरिभाषौ लाघवादा-
दन्तव्या न तु कृतममीति, गोरवादित्येवम्परतया कथञ्चि-
द्वन्थो नेयः । फलन्तु निर्ववादम् । शापकान्तराणामपि
मुलमत्वात् । तथथा-चार्याति सूत्रं दीर्घं विदधद्विज्ञाप-
कम् । अन्तरङ्गे हि यणि कृते प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य
विषयलाभः । लौकिकन्यायोऽपीह सुवचः । लोके हि निमि-
त्तमुभयविधमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनि-
यमकं च । आयं यथा, न्यायस्येऽपेक्षाबुद्धिः, तत्राशेन
द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वृन्दान्तनये प्रारब्धस्य
विशेषस्थितिनिियामकत्वमुपाधेः स्फटिकलोहित्यादिस्थिति
नियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दण्डादि । तत्रा-
शेपि घटनाशाऽदर्शनात् । एवं दिश्यते लक्ष्यानुरोधेनेहापि
द्वैविध्यं कथं न भवेत् । तथा च 'यस्य च लक्षणान्तरेण
निर्घर्तं विद्वन्त्येता नासावानित्य' इत्यस्य वा त्रिदाश्रयणं, क-
चिन्नेत्येवंरूपे सिद्धान्ते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वे-
नोदाहृतः कैयटादिभिः । वालिमुद्रावयोर्मुग्धमानयोर्भगवता
वालिनि हतेऽपि न मुद्रावस्य वालिनः प्राबल्यं व्यवहरन्ति ।
भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्य-
वहरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् । यदि च्छोरिति सतुकनिर्दे-
शस्तर्हि राहोपे तस्यैशानुवृत्तिः स्यात् । तथा च हः हुरौ
हुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुकत्वात् । न
चाऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्तुक्तं विनैव तत्र गृह्यताम् । राधो हिंसाया-
मित्यत्राऽत इत्यनुवृत्तेऽप्यवर्णं इति वाच्यम् । वकारमात्रा-
न्वयस्यापि सुवचनात् । यत् सतुकवितकी द्रावपीह नि-
दिश्यते इति, तत्र । समाहारद्वन्द्वे एकवचनापत्तेः । इतरेतर-
योगे तु बहुवचनापत्तेः । छकारयोःसमाहारे समासं कृत्वा
वकारेणेतरेतरयोगद्वन्द्वं करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे
टप्प्रसङ्गात् । यथासंख्याऽसम्भवापत्तेः । अत्रोच्यते । छकार-
वकारयोः समाहारद्वन्द्वे कृते छकारान्तरस्य द्वन्द्वान्तरमस्तु ।
आदेशोपि शब्दप्रसङ्गः । तथा चान्तरन्त्याद्यसंख्यन्याया-
च्छटं सिद्धम् । अस्तु वा सतुकस्यैव निर्देशः । राहोपे तु

सामर्थ्यात्केवलस्याऽन्वयः । नध्याख्येति नत्वनिषेधाद्विज्ञाच्च ।
मूर्त्तं इत्यत्र हि छलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति ।
एवं 'मूर्त्तां घनः' द्रवमूर्त्तिसंशयोः इय' इत्यादिनिर्देशा अपि
सङ्गच्छन्तर्हति दिक् । अस्मिन्पक्षे अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु
घृत्वा स्यून्वेति । अत्र हृठः स्थानिवत्त्वाद्यणन स्यात् । ननु
स्वाश्रयमच्छ्वं भविष्यति । अतिदेशानां स्वाश्रयकार्याऽनिवर्त्त-
यत्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे इह
सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धान्त्यधिक्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि
योऽत्र यध्विधावाश्रीयते अच्नासावादेशः, यथादेश ऊठिति
समुदायां नासौ यध्वधी निमित्तमिति चेत् । न । अनुबन्धा-
नामनेकान्ततया, एकान्तत्वेऽप्युच्चरितप्रध्वंसितयोकारस्यैवादे-
शत्वात्, वतिनिर्देशादभावोप्यनिदिश्यतइति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणम् । अत्र ह्यनुनासिकलोपः
परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भवस्य पिति कृनीति तुङ्-
न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् ? । युवजानिः ।
अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्राप्नोति ।
स्वाश्रयनिवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यतइति ह्यन्तमेव । किञ्च
व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्य
इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गर्गादित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपद्यः ।
लोपस्य स्थानिवद्भावात्पादः पदिति पद्मावो न स्यात् ।
वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । किञ्च
पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावाऽप्रवृत्तौ सत्यां
द्विपदिकेत्यादौ पद्माववचनं चरितार्थमिति क तस्य साम-
र्थ्यम् । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्मावस्य
चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्मावो
नेति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाऽचः कित्वचोः, तत्कथं
स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात् । अत एव
श्रयसो, गोमतौ चातुरौ, आननुहावित्यादि सिध्यति ।
श्रयसोऽप्ययमित्यण् । देविकादिशुपादित्यवाह्दोर्षसत्रश्रय-
माभित्याकारादेशः । ततश्चतुर्भ्योऽप्यणन्तेभ्य औप्रत्यये एका-
देशस्यादिवत्त्वात्प्राप्तौ नुमामो न भवतः । तथा उद्वाहे ।
उदकं वहतीति कर्मण्यण् । संज्ञायामुदभावः । ततो ङवे-
कादेशस्यादिवत्त्वात्त्वे सति प्राप्नो वाह ऊणन भवति ।

पूर्वविधाविति किम् ? । नैवेयः । निपूर्वाद्यान उपसर्गो
घोः किः । आतो लोपः । द्रवचः, इतश्चानिञ इति ठक् ।
आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति व्यक्त्वव्यपदेशेन
द्रव्यत्वं विरुद्धत्वाद्वाध्यते । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं
लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु । पूर्वस्थेति षष्ठ्या
कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत् । न । पूर्वस्य
विधिः पूर्वस्मादिभिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् ।
पञ्चमीसमासे उदाहरणं तु तन्वन्तोऽन्युक्तमेव । स्यादेतत् । यदि
पञ्चमीसमासोऽहस्तर्हि विगणन्येत्यादि न सिध्यति । 'त्यपि
लघुपूर्वा'दित्ययादेशे कर्त्तव्येऽलोपस्य स्थानिवद्भावात् । न

चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमयेत्यादौ मित्त्वु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते-पूर्वस्माद्धिधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । निष्ठायां सेटीति ज्ञापकात् । तथाहि-तत्र सेटीति पदं न तावदनिष्ट-व्यावृत्त्यर्थम् । गिजन्तोत्तदसम्भवात् । ननु संज्ञपितः पशु-रित्यत्र यस्यविभाषेतीति निषेधः सम्भवत्येव, सनीवन्तेति विकल्पितेऽत्वादिति चेत् । न । यस्यविभाषेत्यत्रैकाच-इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इतीप्पन स्यात् । तस्मात्काला-वधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इति कृते गिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा 'कारितः'मिन्यादौ गिलोपे कृते एकाच उपदेशइतीति निषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः । पूर्व-स्माद्धिधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः । गिच्चा व्यवधानात् । तस्मात्सेड्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् । तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे ह्रदत्तः,-'अनित्यः पूर्वस्मा-द्धिधौ स्थानिवद्भावाः । निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात् । एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति । यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभ-व्याख्यातमिति तद्वन्धस्यार्थः । लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्यः । एतेन ओः पुन्यगिति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद् द्विवचनेऽनित्यत्रैवोक्तमित्यपि ह्रदत्तग्रन्थो व्याख्यातः । तथा च वस्वेकाचसूत्रे कैयटः-पूर्वस्मादपि विधावित्येतदनित्य-मिति । **माधवाचार्यास्तु**-परिदृढय गत इत्यत्राऽसिद्ध-तामुद्भाव्य व्याश्रयत्वाच्च परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिव-त्त्वमाशङ्क्य प्रवेभिदित्य प्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः । यद्वा-त्यपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदा-र्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहेण जातिग्रहणादयवधानेनपि न दोष इति । केचित्तु पञ्चमीसमास इह मास्तु । प्रयोजनाऽभावात् । तथाहि-वेभिदिता, माथितिकाः, अपीपचक्षिति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तम् । तत्र वेभिदितेति तावदन्यथासिद्धम् । एकाच उपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । माथितिकेति मथितं पण्यमस्येति विग्रहे तदस्य पण्यमिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति चेत्यहोपे कृते इष्टुस्तुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति । अनल्लिधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावाऽसम्भ-वात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वादस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा । न चैवमनल्लिधित्वाकादेशप्रसङ्गः । सन्निपातपरि-भाषया समाधानात् । न चाऽपीपचक्षित्युदाहरणम् । इह हि अन्तेरकारस्य चक्षकारस्य चातोऽगुण इति पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाज्ज्ञानग्रहणेन ग्रहणे सति सिज्जन्त्यस्तेति जुप्तं प्राप्तः । गिलोपरस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भव-तीति वाच्यम् । वेचेहि लब्धेवानन्तरो द्विः सम्भवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लब्ध एव हेतुस्त्विधानात् । न च सिच्चा साहचर्याल्लुकोपि ग्रहणमस्ति वाच्यं, विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति । अत एव भवते-

यं बहुकृन्तालुकि अगोभुवक्षिति **माधवाः** । पञ्चमीसमासप्र-योजनतया अपीपचक्षित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकर्तव्यं सम्मतम्, कृत्वोर्ध्वग्रहणादि ज्ञापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रयतश्च्युक्तं दीधोवेवीटमिति सूत्रे । तस्माच्च-लुकि भुवो लुकि जुसेवोचितः । आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्त्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवेनैवोक्त-त्वात् । अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात् । यदि तु णवधा-दात इति नियमः सामान्यापेक्षस्तदा जुसभावेऽदभ्यस्ता-दित्यतः, तथा चागोभूतुर्गोभूवक्षिति पक्षभेदेन रूपद्वयं लभ्यते, नित्यत्वेन वुको गुणबाधकात्वात् । माधवोदाहृतमगोभूवक्षिति तु चिन्त्यमेव । अन्तादेशस्य दुर्लभत्वात् । अपीपचक्षित्येत-रिद्वये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः । विगणय्येत्यादाविति-प्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धारः, स्मर्त्तव्या इति युक्तः पन्थाः ।

ननु पञ्चमीसमासो मारित्वेति वदतो मते तन्वन्तीत्यत्रेऽ-स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न । बहिरङ्गस्य यणो-ऽसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्यं इति निषेधः । अनन्तरे कार्यविधौ यत्राऽच आनन्तर्यमिति कैयटेनाभ्युपगमात् । कथं तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमिति चेत् । ह्रदत्तमतेनेत्येवेहि । स हि यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरा-नन्तर्यमिति व्याख्यातः । नन्वेवं नपदान्तसूत्रे दध्यत्रेति वृत्तिमुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति मिश्रोक्तिर्विरुध्यते । बहिरङ्गे यणि अचोरा-श्रयणेन नाजानन्तर्यमिति निषेधादेव परिभाषया अप्रवृत्तेः । किञ्च 'सयोगान्तस्य णोप' इति सूत्रे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरुध्यते । अपि च लणिति सूत्रे उरण्पर इति परेण चेत्कर्त्रर्थमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयतेत्युक्तं तदपि विरु-ध्यते । रोरीति लोपसम्भवात् । असिद्धपरिभाषायाश्चोक्त-रीत्या निषेधात् । किञ्च नधातुलोपइति सूत्रे प्रेडमित्यत्रत्य-भाष्येण संयोगान्तस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्ये-णाऽपि विरोधः । किञ्च 'एत ए' इत्यत्र पचावेदमित्यादौ अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य बहिरङ्गतया स्वकृतं समाधानमपि भज्ये-तेति दिक् । तस्माद्वरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वग्रन्थेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत्तस्यम् । अत एवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रपदानुपादेयामवोचाम । केण इत्यादिज्ञापका-न्नाजानन्तर्यइत्यस्याऽनित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थनी-यम् । स्यादेतत् । कैयटमतेभ्यचोरिति द्वित्वं विभक्षितं न वा ? आषे मूलभूतज्ञापकविरोधः । नहि कोऽसिचल्लोके-त्यादावनन्तरे पचविधावचोराश्रयणम् । द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं सम्भवेत् यदीग्रहणं पूर्वेण स्यात्, तत् परेणैवेति स्थितम् । अथ परेणग्रहणे ह्येकोपि के चिदन्तर्भवन्तु नाम, अजानन्तर्यं न तु गतमित्याशयः, तर्थास्तु कथं चिन्नापक-निर्बाहः । अयजे इन्द्रं वृक्षे इन्द्रमित्यादौ परत्वात्सर्वणदीर्घस्तु

दुर्बल एव । न बाह्यसिद्धं बहिरङ्गमिति प्राप्नोति । 'नाजानन्तर्य' इति निषेधात् । नन्वन्तरङ्गं बलवदिति परिभाषान्तरणं सिद्धयति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गं चेत्युपक्रम्य 'इण्डिशीनामाहुः सवर्णदीर्घत्वा'दिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् । सत्यं पठितम् । किन्तु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वाश्रये कर्त्तव्येत्युपसंहृतम् । एतेन प्रकृतसूत्रे षट्स्य मृद्वेत्युदाहरणदूषणप्रस्तावे ऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृतमन्तरङ्गम्वलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षणां यो कैयटः प्रत्युक्तः । विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धान्ततत्त्वमन्यदेव वक्तव्यमिति । उच्यते—अन्तरङ्गपरिभाषाया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानन्तर्य इति सापवादत्वाद्बुभयोरावश्यकता । [विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यनवभ्युच्चयपरमेवेति आगाधुत्तिकाराः । कैयटलघुविवरणादयोप्येवम् । बृहद्विवरणकारास्तु—नाजानन्तर्य' इति परिभाषा मास्तु । तज्ज्ञापकतया यत्संमतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइत्याहुः । अस्मिन् पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्य नाजानन्तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वपरतया भङ्गका नेयम् । अन्यथा हि तत्रैवान्तरङ्गं वलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं विरुध्येत । अत एव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र वृत्रहस्यामित्यत्र नलोपस्या सिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरङ्गपरिभाषाया गतार्थतामाशङ्क्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितुं तुग्रग्रहणमित्युक्तम् । अतएव तत्रमिश्रैरप्युक्तम् । बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाद्य सेत्यत्र बहिरङ्गमपि त्यदाद्यत्वमन्तरङ्गे टापि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीप्त्वा इत्यादिसिद्धयेत्यासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतम् । अत एव चाऽक्षरुरित्यत्र यलोपे कार्यं ऊट् नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविधः कार्यत्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं कथं । विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्माज्निमित्तत्वेनाभितादिति व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ बृद्धेः स्थानिवद्भावादेऽह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः स्यात् । सत्यम् । विधिग्रहणं योगविभागायम् । तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिदेवेति नियमात्समाश्रयं व्यावर्त्यते । यदा मास्तु योगविभागः । विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिभागे स्थानिवद्भावो भविष्यति शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च । तेन षट्यतीत्यादौ बृद्धयभावोऽशास्त्रीयोपि सिध्यति । नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते । सत्यम् । पुनर्विधिग्रहणाद्विधीनो नियमः कियते—पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत् तु पूर्वपरयोर्विधाविति । तेन ईयतुरिति सिद्धयति । अन्यथा हि इणोऽनुसिद्धिर्बचनेचोति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशादित्वे कृते द्वित्व

काले यणोऽपहरात्पुनः प्रवृत्तिवैलयां व्याश्रयत्वेन 'वार्णादाङ्गं बलोर्य' इत्यस्मिन् प्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात् । न चाऽकृतव्यूहा इति यणिति वाच्यम् । निमित्तविधाताऽभावात् । कृतैपि यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः । ततश्च सवर्णदीर्घे कृतेऽन्तादिबच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासह्रस्वत्वे दीर्घश्चः कितीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे ईअतुरिति स्यात् । सिद्धान्ते तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाज्निमित्तविधातेनाऽकृतव्यूहपरिभाषेणो यणि सिद्धं रूपम् । यदा स्थानिवदिति बतिलेनाऽभावोप्यतिदिश्यते । उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणादिसिद्धात् । विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोरित्येतदर्थमिति दिक् । इह स्थान्यादेशनिमित्तानां त्रयाणां सन्निधानाऽविशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा । 'वैयाकरण' इत्यत्र आयादेशपत्तेः । तदुक्तम् अचः पूर्वत्वविज्ञानादैर्बोः सिद्धमिति । नन्वेवं समायेत्यत्र जगध्यादेशप्रसङ्गः, पृथगोपाविति पूर्ववितिपेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यमेकदेशविकृतस्यानन्वयतायाऽऽदिग्रहणेन ग्रहणात् । एवं घात्यादित्यत्र वधादेशप्रसङ्ग इति चेन्न । आदिघात्योरपि स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् । ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम् ? नह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रार्थं कार्यं यत्स्थानिवदादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्याऽचः परस्मिन्निजि शास्त्रे प्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा चाऽचः परस्मिन्निज्यतिदेश एव शास्त्रार्थं कार्यं, तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यत इति फलितोऽर्थः । अत एव नपदान्तसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । अन्यथा असोरलोपे कृते पश्चाद्बलन्ननुस्वारो नाऽनादिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेवं क्षत्रियकण्डूतिरिति न सिद्धयति, तथाहि कण्डूयतेः किञ्चि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरलोपस्य स्थानिवत्त्वेनोबहि कृते ऊकारस्थानादिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्योवङः स्थानिवदादेश इति स्थानिवद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निजि स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यवहारादूटोऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोभ्योर्वलीति वलोपाऽभावेन हलिचेति दीर्घे कृते कण्डूतिरिति प्राप्नोति । यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्वं बबङ्, न तस्योऽट्, कस्य तर्हि, वकारस्य, यस्य चोऽट् वकारस्य, न स स्थानिद्वारा पूर्वं इति । तन्न । तेस्तुरितिवकण्डू इत्यस्य कण्डुविति आदेशात् । तस्य च कण्डू-ऊ इत्यादेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भाववश्यकत्वात् । उक्तं हि सर्वं सर्वपदादेशा इति । अन्यथा निराध घात्यादित्यादावपि स्थानिवद्भावानापस्या मूलशैथिल्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते—अनादिष्टादचः पूर्वतायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यम्, नपदान्तसूत्रे ब्राह्मणकण्डूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात् ।

आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे 'कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङ' इति वार्त्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य च पर्यालोचनयाप्येवमेव लभ्यते । तथा च तत्र भाष्यम्—योनादिष्टाचः पूर्वस्त्वकार्यं स्थानिवत्त्वं हीति । स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गुणमाणे सम्पूर्णः प्रघट्टक एवासङ्गतः स्यादिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तत्रत्यः कैयत्वापाततः । एतेन तितउमाचष्टे तितापयतीति हरदत्तग्रन्थेपि व्याख्यातः । तत्र हि गौटिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचोष्णिगीति वृद्धभावेपि अत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पुञ्जं प्राप्नोति । न च यस्य पुक्—आकारान्तस्य, नासौ पूर्वः, यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पुगिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वेसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात् । तस्मात्स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम् ।

अत्र केचित्—तितापयतीत्यसाध्वेव । तथाहि तितउणिजिति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययोः परत्वाद्द्विः । ततश्चिलोपे कृते स्वं एवानादिष्टादचः पूर्वमादन्तं न तु स्थानिद्वारेति पुङ् न प्राप्नोति । तस्माच्छपि णिचो गुणे कृते एचि वृद्धावायादेशे तितायतीति भवति । न च तिता णिजिति स्थिते अन्तरङ्गत्वादाहुणे शय्यादेशे तितयतीति स्यादिति वाच्यम् । शपि हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाहुणस्य निमित्तविधातस्योत्पत्त्यमानतयाऽकृतव्यूहपरिभाषा पूर्वमन्तरङ्गस्याप्याहुणस्याप्रवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभाषा अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवाद इत्युक्तम् । न च शपि गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाहुणस्य न निमित्तविधात इति वाच्यम् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् । तस्मात्तितायतीत्येव साधु न तु तितयति तितापयतीति वा । चङि तु तिता णिच्, चङ् इतिविति स्थिते तनोतेर्ङः सन्वञ्चेति व्युत्पत्तिपक्षेऽनभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधाद्भस्वाऽभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽऽतोकोपाऽभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधारसवर्णदीर्घेऽतितदिति भवति न त्वतितापदिति । अत्रेदं वक्तव्यं, परत्वाद्द्विदित्यसङ्गतं, नित्यत्वेन टिलोपात् । न च वृद्धिर्नित्या, अचः परस्मिन्नितिकार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि लङ्गणान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनाऽनित्यत्वात् । एवं च हरदत्तोक्तिः सुष्ठ्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिन्त्यम् । तदेवं स्थानिद्वारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्वमिह गृह्यते इति स्थितम् ।

विधीयते इति विधिरिति कर्मणि क्प्रत्ययः । पूर्वस्येति शेषे षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । पुगाभागेपि

स्थानिवद्भावः । 'अच' इत्यत्र तु आदेश इति सममभ्याहाराद्योग्यतावलात्स्थानिसम्बन्धलाभः । षष्ठीस्थानेयोगेत्यतः पूर्वसूत्रे श्रुवत्तितस्य स्थानेप्रहणस्येष्टाप्यनुवृत्तेर्विति प्रसिद्धः पन्थाः । न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वास्वीचकार । वैयाकरणदौ तु बहिरङ्गयोरैचोरसिद्धत्वाच्च दोष इत्याह । इदं च नाजानन्तर्यपरिभाषाया बहिरङ्गपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्तमुपपन्नं समर्थनीयम् । अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे किः । षष्ठी तु अनभिहितत्वाकर्मणीत्यपि सुस्पष्टमेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे त्यदाद्यत्वस्य स्थानिवत्त्वाद्भाष्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । ईषतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो न स्यात्, देयमिति । तथा गुणवृद्धयोः स्थानिवत्त्वाल्लवनं लावक इत्येवावो न स्याताम् । द्वयोरेकस्य, देयमृगे, किरतौ—लवन इत्यादिनिर्देशेनोपपद्येनाऽनित्यताश्रयणं तु छिष्टमिति दिक् । पूर्वत्वं च नाव्यवधानगर्भं किन्तु व्यवहितसाधारणम् । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाल्लङ्गात् । चङ्परनिर्हासे निषेधारम्भाच्च । तेन पठ्यति अवधौदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिद्धयति । वधादेशो ह्यदन्तः । स्यादेतत् । पठ्यतीत्यत्रान्तर्वर्त्तिनां विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जङ्गं प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः, जहत्वविधौ तत्प्राप्तपेधात् । सत्यम् । कर्मसमर्पकात्—प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न तु सुबन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । सुबन्ताणिरिति पक्षेपि इष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । पठुमित्यस्यैव हि भसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्त्तते । तत्र चाऽप्रवृत्ता कथन्तरामेकदेशविकृते लभ्यते । सविगणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाणिजुत्पत्तिरिति पक्षेऽप्येव गतिरिति वक्ष्यामः । अवधौदित्युदाहरणं तु भाष्यमते, आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्त्तिकमते तु लिङ्गिति परसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अत् पदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश इति तन्मतम् । वृद्धिस्तु न भवति । 'वध्यादेशे वृद्धित्वप्रतिषेध' इति पूर्वसूत्रस्यवार्त्तिकात् । एवमखट्वको बड्खट्वक इत्यादौ केण आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद्भस्वान्तेत्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदाहो न भवति किन्तु अपिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तरवमेव भवति । अचितीको बहुचितीक इत्यादौ तु चित्तेः कर्पाति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्च शब्देकारस्य उदात्ता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्यः । कोपाज्देशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पठ्या शृङ्गाति बहुभिर्बृत्तिकारैरुदाहृतत्वान्मूर्द्धाभिर्विभक्तिमति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाहरणं साध्वेव । अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्व्यणादेशाऽयोक्ता ।

न चैवं कथ्यां ह्यर्थेत्याहुदात्तयण इति विभक्तोरदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविषयमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यञ्जनमेव नेति वाच्यम् । रेफस्याऽऽदिष्टादचः पूर्वत्वात् । स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्याऽनित्यत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेङ्गग्रहेण पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्याऽनित्यत्वाच्च । तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुष्यति । अत एव द्वाभ्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुब्धोशामलुन्याशाम् व्यत्यजन्त्याशां रात्या-शामित्यत्र क्रमेण ये चेत्सुलोपः ईहल्यघोरतीतत्वं येविभाषा रायोहलीत्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवास्तिकयोक्तम् । यस्त्वन्तरङ्गं बलवदिति वाऽसिद्धपरिभाषा वाऽऽभित्य पटव्या शृङ्गयेप्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं, तत्तु अकृतव्यूहवचसोऽनित्यताभिप्रायेण कथं चिन्नपमिति दिक् । [अचः परः] ।

न पदान्तद्विवर्चनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजङ्गविधिषु । पदान्तादिकर्मकेषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदान्ते—कानि सन्ति । कौ स्तः । ईह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः श्रसोरलोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादयोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्त इति पक्षेऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । न हि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिहशक्नो संस्कार्यमिति नियमः । शुष्मपुपपद इत्याद्यनुशासनस्याऽसङ्गतिप्रसङ्गात् । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । केवलपदसंस्कारपक्षे अदद्वीच इत्यादौ अच इत्यलोपो न स्थानिवदित्युदाहृत्यम् । विधिश्चद्व्येह न कर्मसाधनः । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्याच्छेषपष्ठयन्तेन सह तत्पुरुषो वा । नाद्यः । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नान्यः । पदान्तस्य कस्मिंश्चित्कर्म्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षवित्यत्र वलोपापत्तेः । इन्द्रनिदिष्टेषु द्विवर्चनादिषु अनन्वयापत्तेः । तस्माद्भाषासाधन पद्यान्तरङ्गत्वाच्च । अत एव कर्मपष्ठयन्तेन समासः । शुक्रो तदीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । न हि स्वादिष्विति सूत्रेण पदस्यान्तो विधीयते येन निषेधः स्यात् । किं तु संज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्षः । जहत्वादिकार्यकाळत्वे 'पूर्वत्रासिद्धे'नेति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतवानित्यत्र चः प्राप्तः बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वात्नेति वक्ष्यते । भाष्ये तु पदसंज्ञायाः पदान्तात् स्वीकृत्य पदे अन्त इति भसंज्ञापि पदकार्यमिति च देशा समाहितम् । तत्रान्त्ये षडिके वचन सामर्थ्यादिति बोध्यम् । वाचिकषडिकौ तु पञ्चमे वक्ष्येते । द्विवर्चने—शुष्युपास्यः । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गपरिभाषापीड न प्रवर्तते । नाचानन्तर्येति निषेधाद्वा । बरे इति निपातनादङ्गुक् इन्द्रश्च । बरे योऽजशादेः

स न स्थानिवत् । यायावरः । यातेनित्यं कौटिल्ये इति यङ्, यश्चयङ् इति वरच् । तन्निमित्तकोऽतो लोपः । स च आतो लोप इति चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति, आर्द्धधातुक् इति विषयसप्तम्यभ्युपगमात् । अत एव हि अचोयदिति सूत्रे ऽजग्रहणं कृतम् । अन्यथा हलन्ताण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यज्रविध्यति किं तेन ? विषयसप्तम्यां तु दित्स्यं धित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादिपि यत्सिद्धये अजग्रहणमिति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तरिसध्यति । सत्यम् । बरेग्रहणेन परसप्तमीपक्षो ज्ञाप्यते । तथा चानुदात्तेश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्यं जुगुप्सनो मीमांसन इति । विषयसप्तमीत्वं विहापि अतोलोपे हलन्तत्वाद्युचा भाष्यमेवेति हलन्तविशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूयात् । एवं च यातेयंङन्तात् क्तिचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थातिवत्त्वनिषेधालोपे च याया—तीति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारयकार्यलोपे सति क्तिच्प्रत्ययमात्रं श्रूयेतेति वाच्यम् । आलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुङ्न्यायेनाऽसिद्धत्वाद्वा । यलोपे—उदाहरणान्तरमपि । तद्यथा—कण्डुयतेः क्तिच् । कण्डुतिः । क्तिन्निति तु काशिकायां प्रमादः । अप्रत्ययादित्यनेन बाधात् । न च शस्तिरित्यादाविवेह आवाहित्वरूपनं बहुलग्रहणं वा शरणीकरणार्हम् । भाष्यकारेणैव कण्डुयत्येव भवितव्यमिति वदता एतस्यापञ्चदशतोक्तेः । तस्मादयं क्तिजेव । ततोऽलोपयलोपो । अलोपस्य स्थानिवत्त्वादुबद्धं । ततश्चद्व्येः शुद्धित्युक्तं । न चोऽपि स्थातिवत्त्वम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एव ऊठः पुनरुबद्धं न भवति । सर्वं सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं यद्यपोह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोलुवः पोपुव इत्यादौ यथा, तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं क्तिचि-त्कमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । तथा तिष्ठतेयंङन्तात् क्तिच् । अलोपयलोपयोस्तेष्वि—तीति स्थिते अलोपस्य स्थानिवत्त्वादि-यङ् । यलोपः । तेष्ठितिः । तथा पेपीयतेः क्तिचि अलोपयलोपयोरेनेकाच इति यणि यलोपे कृते पेतिरिति भवति । शो तनुकरणे । यङन्तात् क्तिचि अलोपयलोपाऽऽलोपेषु पूर्वत्रासिद्धे नेति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छाश इति षत्वे कृते शाष्टिरिति भवति । एवं चेचीयतेक्षेत्तिरिति दिक् । तदेवं वरेयलोपेति नैकं निमित्तं किं तु द्वे इति स्थितम् । के चित्तु बर—ई इति ईकारं प्रदिल्ल्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचक्षुः । तेनामलक्याः फलमालकम् । निषं बृद्धशरादिभ्य इति मबट् । फले लुक् । ततो लुक्छित्तु-लुकीति धीषो लुक् । स च यस्येति लोपे न स्थानिवत् ।

पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुका लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते । तत्र च लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । लुङ् स्थानिवदिति फलितोर्थः । स्वरे-चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो ल्पितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । न च ल्पितीत्यस्यास्मसामर्थ्यम् । कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् । भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं, तदापाततः । षलो ल्पित्वसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सत्यपि लिस्वरस्य सुवचत्वात्, धनतीत्यादौ कुत्स्ववत् । सवर्णा-नुस्वारयोः-शिण्डि । पिण्डि । असोरलोपोऽत्र न स्थानिवत् । अनुस्वारस्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तम् । यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणाऽनुस्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यपि सम्भाव्यते । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिण्णतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धमनुस्वारग्रहणम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्याऽसवर्णइत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लभ्यावकाशतया शिण्डीत्यादेरपि अमिद्वयापत्तेरिति दिक् । दीर्घे-प्रतिदीर्घः । इह हलि चेति दीर्घेऽलोपो न स्थानिवत् । यत् काशिकायामुक्तम्-उपधायां चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम् । तथा च उपधायां चेत्यत्रोक्तम्-प्रतिदीर्घेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति । यद्वा-आचारकिवन्तात्किप् चेति किपि समाधेयम् । नन्वेवमनुनासिकस्य किञ्चलोरिति दीर्घः स्यात् । सत्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमलोपमालोच्याऽन्तरङ्गोपि दीर्घो न करिष्यते, जग्मुष इत्यत्रेडागमनकारादेशाविवेकं बोध्यम् । ननु रथा निवत्त्वाऽभावेप्यसिद्धं बहिरङ्गमित्यलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत् । न । कृतितुग्विधिग्रहणेन बहिरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् । यथोद्देशपक्षे धार्ष्ट्या परिभाषा प्रति दीर्घस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । ज्ञाज्ञा-सङ्घश्च मे । बष्पान्ते हरी । तथाहि-अदनं विभः । अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घरलोदेशः । घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः । झलो झलीति सकारलोपः । घिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता ऽनाश्रयणात् । वाक्तिकमते छान्दसो वर्णलोपः । झषस्तथोरिति धत्वम् । न च तस्मिन्कार्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः । पञ्चमी-समासस्याऽनित्यतायाः, पूर्वसूत्रपक्षोपपादितत्वात् । घस्य झलाञ्जलिंति जज्ञे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समाना विभः सतिषः । सहस्य सः संज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदात्तैर्वापि सूत्रेण समानस्य सभावः । बष्पामिति भसेलोटः । तसस्ताम् । शपः श्लुः । अन्तरङ्गत्वाद्द्विष्यमभ्यासकार्यम् । ततो घसिभसोरिद्युपधालोपादि प्रावत् । चरि-अक्षतुः । जञुः घसेर्हिट् अतुस् उस् च । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चत्वं प्रति न स्थानिवत् । तत्र वाक्तिकम्-स्वरदीर्घव-

लोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पञ्चभिरन्तिभिः क्रीताः पञ्चारत्नयः । वेदे तु पञ्चारेत्नयः । जसादिषुछन्दभिर्वाचनं प्राङ्गौ चक्षुःपधाया इति गुणभावे वण् । तस्य स्थानिवद्भावादिगन्तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रय योज्यम् । 'अचितीको' 'ऽखट्वक' इत्यत्र हस्यान्ते-न्यात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रसङ्गोऽस्ति । कियौःगियौः । व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः, यणः स्थानिवद्भावाच्च भवति । अच इत्यधिकारे भुजेः किञ्च कृगृगृपृकुटिभिर्दिदिभ्यश्चेति इः स च कित् । यत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कृग्रोरिचेल्युपन्यस्तं तत् क चिदुणादिवृत्तौ अन्वेषणीयम् । वाच्योः १-३६ यलोपो न । अस्मिन् वाक्तिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम् । कियौगियौरिति तु उपधायां चेति सूत्रं वृत्तिकारोक्तरीत्या उणादानामव्युत्पत्तिः पञ्चालम्बनेनापि सिद्धम् । वाच्योर्दिति तु बहिरङ्गस्याऽसिद्धतया सिद्धम् । किल्लुगुपधारावचकपरिनिर्द्वासकुत्वेवूपसंख्यानम् । पूर्वप्रासिद्धे च । तस्य दोषः संयोगादलोपलक्षणत्वेऽपि । अस्यार्थः-कौ विधिं प्रातं न स्थानिवत् । लवमाचक्ष्णो लोः । अत्र णिचि यद्वि-लोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयं छवोः शूडिति वकारस्य किनिमित्ते ऊठि कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । एत्येष्टयूट्स्वति वृद्धिः । तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति दीर्घवेदीयामिति सूत्रे यदुदाहृतं तदपि कौ विधिं प्रतीति व्याख्याने एव सङ्गच्छते । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति व्याख्याने तु लोः पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्धयेत् । णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावं ऊठो ऽसम्भवात् । पिपठिपतेरप्रत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ झलक्षणे नु कर्त्तव्येऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन नुमप्रसङ्गाच्च । एतच्च दीर्घवेदीयामिति सूत्रे कण्डवादिषु च मिअग्रन्थे स्फुटम् । कैयटोपि दीर्घवेदीयामित्यत्र कौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्याह । अत्र व्यवस्थितइति वदता कौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि कचिदाश्रीयतएव, नियमः परं नास्तीति सूचितम् ।

लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । एवं च सख्युर्गोमान् पदः खम् अहमिति सिद्धम् । तथाहि ख्यत्यात्परस्येति सूत्रे भाष्यम् । सखीयतेः सख्युः, लुनीयतेर्लुन्युरिति । तत्र सखीयतेः किपि अलोपे यलोपे अलोपस्य स्थानिवद्भावात् परत्वात्किञ्च लोपं बाधित्वा श्लोषणचीति यन्स्यात् । ततो यलोपे सखो लून इति स्यात् । अत एव क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तत्र वणं परिग्रहणं कैयटः । तथा उगिदचामिति सूत्रे अभातुभूतपूर्वत्वापि नुमर्षमभातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमयतेर-

प्रत्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये । तत्राप्यहोपस्य स्थानिज्ज्ञा-
त्स्वंनामस्थानपरश्च नास्तीति नुम् न स्यात् । नचाधुनाग्रह-
णसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति
वाच्यम् । आचारविबन्तात्स्विच्चेति विविधं चरितार्थत्वात् ।
तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । ननु गोमत्यतेर्गोमतेर्वा
उभयथापि गोमानिति न सिध्यति, अत्रवसन्तस्येति दीर्घविधौ
अधातोःरिति विशेषणात् । सत्यम् । तत्राधुनाग्रहणमसन्त-
स्यैव विशेषणं न स्वत्वन्तस्यापीति बक्ष्यमाणत्वाच्च दोषः ।
तथा येनविधिस्तदन्तस्येति सूत्रे केवलकोपि पाच्छब्दोऽस्ति ।
पादयतेः पात्, पद इति भाष्यम् । अत्रापि स्थानिवद्भावा-
द्वयवधानेन पञ्चानो न स्यात् । क्वौ लुप्तं नेति सिध्यति ।
अत एव 'पादस्य पदहस्यादिभ्य' इति न सूत्रितम् । प्रति-
पक्षोक्तस्याऽस्यैव पदादेशो मा भूत्, किं तु विबन्तस्यापि
यथा स्यादिति । एवं च 'पीदस्य लोप इति गुरुनिर्देशं
कुर्वता सूत्रकृतेन क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति ज्ञापितम् ।
तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसत्रस्येनैवं विज्ञायते । क्वौ लुप्तं
नेति भाष्यस्यार्थः विशब्दमाहात्म्यात् ख्यत्यासूत्रादि-
भाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्दं प्रयुज्जानेन कैयटेन ध्वनितम् ।
युष्मानाच्छे युष्मयति । ततः किपि णिलोपे सौ स्वाहौसौ
इति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत् । तदुक्तम्—स्थानिवत्त्वं
च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वाच्च विद्यते इति । स्थानिवत्त्व-
मिति । लोपस्येति शेषः णेः कौ लुप्तत्वादित्यन्वयः । अस्तु
तर्हि क्वौ लुप्तमित्यपि नित्यमेव, तावतापि लवमात्रक्षणा
लौरित्यस्य सिद्धिरिति चेन्न । पिपटिषात्यस्याऽसिद्धिप्रस-
ङ्गात् । देवयतेर्दयूरिति तु इह कैयटेन यदुदाहृतं कौ लुप्तं
नेति (न) सिध्यतीति । तस्यायमाशयः—यद्यपीह कौ विधिं
प्रत्युद्दिष्टः तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादचःपूर्व-
त्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोष्णिताती बुद्धिप्रसङ्गः ।
तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्यौरिति सूत्रे
कण्डूयतेः कयजन्तादप्रत्यये कण्डूः कण्डुवाविति व्युत्पादयन्
कैयट आह । अहोपस्य स्थानिवद्भावाण् । तस्य ऊठ् । न
च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् ।
वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वम
नित्यमित्याश्रयः । तद्रीत्या तु दयूरित्यपि सुसाधमेव । ननुभ-
यथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन बुद्धिः स्यादेवेति चेत् । न ।
बहिरङ्स्य ऊठो बुद्धिः प्रत्यसिद्धत्वात् । एवं च स्थानिवद्भावे
सत्यपि न का चिन्तति । बहिरङ्स्येनैव सर्वसमाधानात् ।
तस्मादयूरिति पक्षद्वयेऽपि सिद्धयतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वादिह औत्स्यार्थेति चेन्न । निरनुबन्धकप-
रिभाषणाऽधुनाग्रहणानुवृत्तेर्वाअक्षय्यरित्यत्र न औदिति दिव
औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्यपि उगदिचामिति सूत्रे
अधातुमत्पूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भावः ।
पतेन हकि चेति दीर्घः दीव्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदी-

प्रसादौ प्रत्युक्तौ । दिवेदिविरिति न्यासोदितसूत्रेण डिवि-
रिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति हस्वमेवोपजगाम । प्रकृत-
मनुसरामः—दिवंचनादौ तु ओः सुपीति यण् । दथौ दथ्व
इत्यादि खलपूर्वत् । कण्डूः कण्डुवौ कण्डुव इत्यादि तूवडेव ।
संयोगपूर्वकतया यणोऽप्रातेरिति दिक् अयमत्र संग्रहः—
सख्युर्गोमानुपदस्त्वं च कौ लुप्तस्य निदर्शनम् ।
अनित्यत्वे पिपटिषि कौ विधौ लौङ्ग्योर्दयूः । लुक न
स्थानिवत् । आमलक्याः फलम् आमलकम् । फले लुकः प्रत्या-
ख्यानपक्षे तु पश्चिमः पट्वीभिः क्रीतः पश्चिदुरित्युदाहार्यम् ।
तथा पश्चिदुर्गोऽग्राथ्यश्च देवता अस्य पश्चिदुः पश्चिग्निः ।
क्षीषा संज्ञियुक्त आनुक् पेशाश्च श्रूयेत । न च संज्ञियोग-
शिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्वितलुङ्निमित्ताया क्षीप्तिवृत्तेः,
पूर्वधोरानुगैकारयोनिवृत्तौ कर्त्तव्यायामचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वात् । ये तु पूर्वोत्तरीत्या वर ई इतीकारप्रक्षेपं
कुर्वन्ति तेषामिह लुगग्रहणं न कार्यम् । उपधात्वे कर्त्तव्ये
न स्थानिवत् । तेन परित्वाशब्दाच्चातुरधिके अणि कृते
वृद्धादकेकान्तलोपधादिति पारित्वाशब्दात्लोपलक्षणे छप्रत्यये
पारित्वायः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन
तत्र कर्त्तव्यायामहोपः स्थानिवत्त्वात् । नन्वेवं पट्यतीत्यादौ
वृद्धः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपजोव्य प्रत्ययो विधि-
रितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अत्र चरूप-
रनिर्हासग्रहणमेव ज्ञापकम् । कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी
बलाकेत्युदाहरणं दत्त्वा उपधाविधौ नेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति
चेत् । अनास्थावादमात्रं तदित्येवैह । तत्र हि तैकैकदिगि-
त्यणन्ताऽन्धीप्यहोपद्वयस्यापि यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावे
निषिद्धे समानाश्रयस्याऽणो लोपस्याऽऽभीयत्वंनाऽसिद्धतायां
यलोपः सिद्धयतीति यलोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदा-
हरणम् । उपधात्वं तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययविधा-
विति स्थितम् । चङ्परे णौ यो हस्वः स चङ्परनिर्हासः,
तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददीर्घां
परिवादकेन । अत्र प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्युपधा-
कार इति णौचडीत्युपधाहस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रह-
णादप्येतत्सिद्धम् । इदं तुदाहरणम्—वारि आख्यत्-
अवीवरत् । न च नाङ्गोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वा-
दृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यङ्गुपगमेनाऽङ्गोत्पिवाऽभावात् ।
अतएव हल कलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् । कुत्वे न
स्थानिवत् । अर्चयतेरीणादिकः कप्रत्ययः—अर्कः । पाचयतेः
किच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् ।
इह सूत्रे जश्चिन्त्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्त-
रोपसंग्रहायम् । तद्व्याप्यद्वयार्थं च निवृत्तित्यादिवाचिक-
मिति निष्कर्षः । तत्रापि विवचङ्परनिर्हासोपधानां ग्रहणमा-
वश्यकम् । लुक ईकारप्रक्षेपेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासि-
द्धीयत्वाच्चेत्यवश्यम् । चजोरिति कुत्वे बोदाहरणमन्वेषणी-

यम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापभ्यतेः क्तिच्-
पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयते-
र्याष्टिः । इहाऽहोपणिलोपो कुञ्जषत्वयोर्न स्थानिवत् । एवं
लेहयतेर्लेहिः । दोहयतेर्दोधिः । वेशयतेर्वेष्टिः । दाशयतेर्दाष्टि-
रित्याद्यह्यम् । न्यायसिद्धं चेदम् । अचः परस्मिञ्जित्यति-
देशं प्रति त्रिपादीस्थस्याऽसिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्येऽतिदेशा-
प्राप्तेः । न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो
न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिहृष्टैर्भोगो
अथो इति सुषेऽद्रग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयम् ।
एवं स्थिते दिव्यं च न सवर्णानुस्वारदीर्घत्रक्षरः सूत्रे न पाठ्याः ।
किं तु न पदान्तवरेयलोपस्वरैर्ध्वत्येव पाठ्यामिति भाष्यवाति-
कयोः स्थितम् । स्यादेतत्—यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि
साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत । तथा च
चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताणिजन्ताद्वा णिचि ततश्चिणि
अशंशामि अशामीति यदुदाह्रियते तत्र सिद्धयेत् । न च
दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भाववाधः, कमेर्णिङसूत्रे हरदत्ता-
द्युक्तरीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घश्च यत्र वैयटाद्युक्तरीत्या चाहिङि
अहीङीत्येतत्सिद्धया अहेङीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थ-
त्वात् । उच्यते । णिग्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्धम् ।
अशंशामीति तु यङलुगन्ताणिचि भविष्यति । न हि यङ्
यङुकोः स्वरेऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन यङ्येव साध-
यितुं क्षिद्येत । एवञ्च ग्राहितमित्याद्यपि सिद्धम् । पूर्वस्मा
दपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति ग्रहोऽल्लिटीति
दीर्घस्याऽप्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्राहित-
मित्यादौ न दीर्घः । अत एव यङन्तात्तृचि जरिगृहीतेत्यत्र
न दीर्घः स्थानिवद्भावत्वात् । सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति
स्थितम् । यङलुगन्तात्तु तुजादाविदो दीर्घा भवत्येवेति
माधवः, द्विः प्रयोगो दिव्यं च न षष्ठमिति सिद्धान्ताद्ग्रहे-
र्विहितत्वानपायात् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकतयाऽङ्गलादेशतया
लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोऽपि नास्तीति माधवस्याशयः ।
वस्तुतस्तु यङ्लुक्पि इदो दीर्घोऽनिष्ट एव । एकाचोद्रेप्रथ-
मस्येति सूत्रे भाष्यकैयदादिपथालोचनया तथैव निर्णयत् ।
तथा च तत्र ग्रहेरङादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह—तु चो
हि जरिगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्यादि यथाश्रुत-
रूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि
युक्तिसाम्याच्चङ्लुङन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । अत एवैका-
चोद्रे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह—एकाच-
ङ्यपदेशइत्यतो दीर्घविधावेकाङ्ग्रहणमनुवर्त्ततइति । न ह्यत्र
पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसम्भवोऽप्यस्ति । नन्वेवं ग्रहोऽङ्कि-
टीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्यावसरं स्थानि-
वद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो
विरुध्यते । यङ्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाङ्ग्रहणानुवर्त्त-
नस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोऽ

किटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादूषकस्यादितिन्वा-
येन यङन्ते उपायान्तराभिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट
आह—अन्यत्रास्य दोषस्य सम्भूतत्वादिति । एवं हि
वदन् तत्रत्यपरिहारस्याऽव्यापकतामेकाश्चुत्तोरुक्तयैवावबधा-
दर्थव्यतां चाभिप्रेति । न च यथाश्रुतरूपक्षे गृहीतमित्या-
द्यसिद्धिः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेकायां यथाश्रुतरूपस्यैव तत्र
सत्त्वात् । ग्राहितादौ तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु
णिचिभन्नविषयकमेव । तस्मात्—यङ्लुङन्ताणिजन्ता-
द्यङ्लुङन्ताच्च ग्रहेरितः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च
दीर्घो नेति व्यवस्थितम् । माधवग्रन्थस्तु विहितविशे-
षणपक्षस्य मुख्यतां, पक्षान्तराणां भङ्ग्युक्ततां च परिकल्प्य
कथं चिन्नेय इति प्रतिभातीति दिक् । तस्य दोष इत्यादेरय-
मर्थः,—तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्त्यभ्युत्थलत्रये दोषः—अतिप्र-
सक्तिः, तरभातत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । तेन वाक्यार्थं वार्यार्थमित्यत्र स्कोरिति लोपो न ।
निगाल्यते । अचिबिभापेति लत्वं सिद्धयति । तथा माय-
वपनीत्यत्र णत्वं न भवति । अहोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकार-
स्य समासान्तत्वाऽभावात् । न चाऽसत्यपि स्थानिवद्भावे
ङीवैव समासान्तो न तु नकार इति वाच्यम् । ङीबुपत्तेः
प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवं स्थिते
तक्षयतेः विवपि तक्, रक्षयतेस्तु रगित्यादि बोध्यम् । अत्र
हि संयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्र-
वृत्तिः । संयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाद्भवत्येवासी ।
गोरङिति तु शुद्धात्विषयि बोध्यम् । यत्त्वचः परस्मिञ्जिति
सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्, पूर्वत्रासिद्धे
चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयो-
गोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति । तत्र वारतवम् । किन्तु
तत्रत्यपूर्वपक्षिणोऽभिप्रायवर्णनमात्रम् । अतएव न पदान्ते-
ति सूत्रशेषं तेनैवोक्तम् । स्कन्दयतेः रकन् । तक्षयतेस्त-
गिति । यत्तु सिद्धकाण्डे श्रुत्वं ध्रुत्वइति वार्तिकव्याख्या-
वसरे कैयटेनोक्तम्—मधुगितिष्यते, मधुङिति प्राप्नोतीति ।
तत्तु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् । सम्श्रोतरीत्यत्र
श्चि तुगित्यस्याऽप्रवृत्त्या सकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि कौ
कुप्तमिति समाधेयम् । कुस्म नाम्नोवेत्यत्र कूरिति माधवो-
दाहृतं सम्यगेव । तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाऽप्र-
वृत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । इह संयोगादिग्रहणं मास्तु । न
चैवं वाक्यार्थमित्यादौ स्कोरिति लोपापत्तिः । स्कोः संयोगे-
त्यत्र झलोझलीत्यतो झल इत्यनुवर्त्तते । तच्चोपसर्जनस्यापि
संयोगेत्यस्य विशेषणम्, न तु प्रधानयोरपि स्कोः, अर्थ्यभि-
चारात् । ततश्च झलन्तो यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः
स्यादिति सूत्रार्थात्, बहिरङ्गतया यणोऽसिद्धत्वाद्वा । अत एव
हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगान्तलोपो न प्रवर्त्तते । तथा चाहमे
वार्तिकम्—न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वाति ।

न चैवमपि काष्ठतक्राष्टरगित्यादि न सिध्येदेवेति बाध्यम् । अनभिधानात्तत्र किंप एव दुर्लभत्वात् । अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याहसिकभाष्यवलेन न्यायसाम्याभिर्णीयत इति । अत्रोच्यते—कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगादीति बाध्यमेव । किञ्च तत् रक इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधानम् । प्रमाणाऽभावात् । कैयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च । न च काष्ठशगेव नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणम् । न्याय-वैषम्यात् । तथाहि—काष्ठशकृत् स्यातेत्यत्र क्षत्परो यः संयोग-स्तदादेः ककारस्य लोपमाशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोप-प्रसक्तिरतदभिप्रायकमनभिधानम् । अत एव कान्तेभ्यः किञ्चेत्येवम्परतया तद्व्याख्यातम् । न च णिजन्तेभ्यः किंपि कलोपप्रसक्तिरस्ति, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धे चेति तन्निषेधः । संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् । तस्मात्संयोगादिलोपग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् । इदं स्ववधेयम् । संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र न बाह्यलोपोपाह्निरङ्गलक्षणत्वादेति द्वेषा सिद्धान्तव्यवस्थाप-नात् कूरिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः । तेन कुस्म इत्येव भवति प्रथमपक्षे । द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः । नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थम् । निगाश्यत इत्यत्र सत्यपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणं लत्वसिद्धेः । न च वर्णाश्रयत्वम् । धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । इदं च दाण्डिनयना-दिसूत्रे औणहृत्येति तत्त्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । किञ्चा-न्तरङ्गत्वादिपि लत्वं सुखचमिति । अत्रोच्यते । तृणहस्मित्य-त्राऽपि नेत्यनुवर्तते । हलीति निवृत्तम् । तथा चाऽतृणोडित्या-दिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारम्भणीयम् । किं तु नियमार्थं तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम् । इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्य-यलक्षणसूत्रम् । तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि । तत्र च प्रदीव्येतीप्तिनवृत्तये अपाधान्येनाप्यकाश्रयणे निषेधः स्थितः । तथा चाऽपि प्रत्यये विधीयमानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव । यदप्यन्तरङ्गत्वाल्लत्वमित्युक्तं, तदपि न । अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाऽप्रवृत्तः । किञ्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते । अयतिपरम्बंमुपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति । तत्राप्ये पक्षे पत्ययत इति सिध्यति, सायतइति तु न सिध्येत् । एकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावात् । उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावाऽयोगाच्च । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावे-नैव व्यपवर्गो वक्तव्यः । स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव । द्वितीयपक्षे तु पत्य-यतइति न स्यात् । यकारेण व्यवधानात् । सायत इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफस्याऽप्यतिपरत्वाऽविधातात् । कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन पत्ययत इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति । स्फुटं चेदमष्टमे भाष्यएव । तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितम् । णत्वग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि—माधवपनीति ताव-

द्वहिरङ्गपरिभाषयापि सिद्धम् । न च प्रणिणोति प्रमीणीत इत्यादिसिद्धये तदिति बाध्यम् । अचः परस्मिभिति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनाप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमोनेत्यस्य प्रवृ-त्तिसम्भवात् । न च णान्ता पङ्क्तिं सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाष्टन इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति बाध्यम् । कार्य-कालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव तस्याऽपि सिद्धेः । यथोद्देशपक्ष-स्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थम् । एतेन प्रियाष्टन इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमञ्जरीग्रन्थोप्य-पास्तः । बहिरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ प्रमा-णाऽभावात् । तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् । प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति । तथाहि—अनिते-रन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे प्राण इति रूपसि-द्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं बाधितुमन्तइति सूत्रेण पदान्त-स्याऽनितेणत्वं विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीप-पर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योऽनितेर्नकारस्तस्य णत्वं, निमित्तसमीपस्थस्याऽनितेर्नकारस्तस्य णत्वमिति च योग-विभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथम-पक्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेनपि वचनसामर्थ्या-णत्वं प्रवर्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावान्ने फलव्य-वहितस्याऽनितेः सम्भवात्प्रवर्तते । पर्यायिनीत्यत्र तु वर्णद्वये-नैकेन च व्यवधायित्वाप्येव णत्वं न प्रवर्ततइति स्पष्टमष्टमे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यायिनीतिवत्प्राणिती-त्यत्रापि द्वयेनैकेन वा वर्णेन यथासम्भवं व्यवधानाणत्वं न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधान-माश्रयिष्यते वृत्रञ्च इति कुत्वइवेति बाध्यम्, निरणिपति दुरणितीत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवं निर्दूरीरनितेरित्येव ब्रूयात्, न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षणं प्रणयेदिति बाध्य-म् । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दू-रीरित्येवपक्ष्याऽन्त इत्युक्तावक्षरलाघवानुरोधोच्च सामान्य-लक्षणप्रणयनसम्भवात् । तस्मादाहमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह णत्वग्रहणं न कर्तव्यमिति निर्णयते । अत एव व्यूढोरस्केने-त्यत्र णत्वं न । अन्यथा विसर्गस्याट्त्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानिवद्भावाणत्वं स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाऽभा-वस्तुक्त एव । ततश्च तस्य दोषः संयोगादिलोपत्ववयोरित्येव बाध्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न बाध्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति कासिद्धत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तम् । तच्चाऽसिद्धत्वमनित्यम् । अधुनेतिवदमुनेति बाध्यं नमुनइत्युक्तेर्नेति योगविभागात्, नुदीति बाध्यं नामीति लिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरङ्गत्वेत्यनेव व्यावृत्तौ सस्यामपि अक्षण्वन्त इत्यादौ हि दीर्घं वारयितुं (हि) नामीत्युक्तम् । रुद्रादिभ्यः अम्, आञ्छलोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाशालोचनेनारम्भसामर्थ्यात्संज्ञिपातपरिभाषया इवाऽसिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्वाप्ये प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न । कृति तुग्रहणादिना संज्ञिपातपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापना-

स्सामर्थ्याद्वाप इति पक्षेऽप्यश्वपवन्त इत्यादावुभयवाधे गौर-
बाधः । तस्मादनित्यताज्ञापनार्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्ड-
मपि संगृहीतं भवति । एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ क्लृ-
प्ताऽसिद्धत्वाद्गोकारस्येतत्संज्ञालोपो कथं स्यातामिव्येतदपि
समाहितम् । प्रथमः परश्चेत्यादिलिङ्गाच्च । यस्वनुनासिक-
निर्देशसामर्थ्यादिसंज्ञालोपो प्रत्यसिद्धत्वं नेति । तत्र । 'तृ-
मूल'मित्यादौ हृदिनेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्र सानु-
नासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारिताभ्यात् । राम इत्या-
दावपि सानुनासिकश्रवणस्यापठमानतया चारितार्थस्य
स्पष्टत्वादिति दिक् । तेन संयोगादिलोपत्वयोरसिद्धतावि-
रहात्स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥ [न पदान्तः] ॥

द्विर्वचनेऽचि । रूपादिदेशोयम् । द्वित्वनिमित्तेऽचि
योऽनादेशः सः स्थानिवद्भूतं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रुः ।
चक्रुः । द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादिह न-दुष्पति । सुस्तू-
पति । न ह्यृट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रुरिति यणोपि स्था-
निवद्भावो न स्यात् । अनुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्याऽतया
त्वात् । सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति । सत्यम् । इह
निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटनया वा द्वित्वप्रयोजक-
त्वमाश्रियते न तु साक्षादेतेत्याग्रहः । लक्ष्याऽनुरोधात् ।
किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव । किन्तु लक्ष्यगता वा,
द्विरुच्यतेस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा, द्विर्वचनम-
स्यस्मिन्निति अर्शआद्यच्वा वा द्विर्वचननिमित्तं लब्धम्यम् ।
तच्च प्रकारत्रयं साक्षात्परम्परासाधारणे प्रयोजकेऽपि भुवचम् ।
एतच्च 'ठस्येक' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव ऊणोतेः
सनि सनीवन्तेतीत्यपक्षे विभाषणोरिति द्वित्वविरहे ऊणुन-
विषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्व-
प्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशोदित्वे कर्त्तव्ये स्थानिव-
द्भावात् । तदुक्तम्-तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्व-
मिति । वस्तुतस्तु द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययोऽच्योयनेन विशे-
ष्यते । परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते । 'अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमा-
नयेत्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाऽव्यवहितः पर
आनीयते, तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाऽव्यवहितः परो गृह्यते । तेन
द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाऽव्यवहिते परे सति
योऽनादेशः स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः । एवं च चक्रु-
रित्यादौ न काप्यनुपपत्तिः । वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिच्
व्यवहिते प्रवृत्तावपि दिदेवनीयिषतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यव-
धानादप्रवृत्तिः । अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेऽपि प्रत्ययान्त-
राऽभावात्प्रवृत्तिः । अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्ट-
रिभाषाकर्त्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम् । अत एवेह पर-
स्मिन्नित्यनुवर्त्तत इति न्यासकारः । तथा द्विर्वचनेनेह प्रत्यया
क्षेपं बद्ध्वाणिभिन्नेन व्यवहिते ज्ञापकस्याऽप्रवृत्तिं ब्रुवन्कैयटो
प्येतदभिप्रेति । ऊणुनविषतीत्यादिसिद्धये तु तद्भावभावित-
मात्रेण निमित्ततेति स्वोक्तियतपक्षेऽप्यवधेयम् । नन्वेवमरि-
रि-

षतीति न सिद्धयेत् । ऋषातोः सनि स्मिपूङ्क्ञ्जशांसनि
इतीति कृते इत्यशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजा-
देद्वितीयस्येतीसो द्वित्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु रिश्शब्दस्य
द्वित्वम् । अत्रोच्यते, न हि कार्षी निमित्ततयाश्रीयत इति
दीधोवेवोटाभित्यत्रोपपादितत्वाच्चेह इत्यशब्दो निमित्तम् ।
अतो न स्थानिवद्भावः । न चैवं सन्नन्तस्य कार्यित्वाद्गुण-
विषयीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेतिना कार्य-
मनुभवत एव कार्यित्वलाभात् । तत्र तु द्वितीय एकल्लित्व-
रूपं कार्यमनुभवति न तु सन् । 'अरिषिषतीत्यत्र तु रिश्श-
ब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैपण्यात् । नन्वेवमचीत्यस्य
जेधोयते देधमीयत इति व्यावर्त्यं न सङ्गच्छते । 'प्रोय्'धमीय्'
इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यितया यजोपि द्वित्वनिमित्त-
त्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । 'अभिज्ञो' इत्येवाचग्रहणव्यावर्त्यं-
मस्तु । तत्र हि गाड्लिट्येति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लाव-
स्थायामेव गाड्लेश इति भाष्यपत्र स्पष्टम् । इदञ्च वास्तविक-
मतमनुसृत्योक्तम् । तत्र लिटिऽलङात्यादीनां परसप्तमीत्वा-
भ्युपगमात् । भाष्यमते त्वाङ्धातुक्रोधाः सामान्येनैव भवन्तीत्य-
भ्युपगमात् । अत्राद्यादीनां विषयसम्प्रत्ययैः युक्तं स्थानिवत्सूत्रे ।
तन्मते त्वचीत्यस्य जल्ले इत्यादि व्यावर्त्यं बोध्यम् । तथाहि
आदेच इति सूत्रेऽश्रित्येति परसप्तमीति पक्षे श्-श्चित् कर्म-
धारयाश्रयणाद्यस्मिन्विस्तदादां वत्सङ्ग्रहणस्य प्रवृत्त्या आदि-
शितोऽन्यस्मिन्परे विधायमानमात्वं लावस्थायी क्रियतेऽतो न
स्थानिवत् न चान्तरङ्गत्वात्तिशान्दिव्येचि च कृते आत्वं स्यात्तथा
स्थानिवत्त्वं दुर्बोरमिति वाच्यं, नसम्प्रसारणेसम्प्रसारणं लिटि
वयोय इति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपयुक्तत्वा-
दिहानुवर्त्यं लिटि तु लावस्थायामेवेत्याहविधौ व्याख्या-
नात् । कथं तर्हि जेधोयते देधमीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु
प्रत्युदाहृतमिति चेत् । प्रातिशाख्यरौत्येत्येव हि । तथाहि
'अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गं'मित्युक्त्वा 'स्वरान्तरे व्यञ्जना-
भ्युत्तरस्ये'ति तत्र सूत्रितम् । एवं च नेनित्यनेनैनजुरित्यादा-
वेकाच्चकस्य धातोः सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमद्भावजु-
सादि सिध्यतु । द्व्यच्यो तु मध्यवर्तिनां हलमुत्तराङ्गत्वा-
त्प्रथमाऽजन्तमेव द्विरुच्यताम् । यथा दरिद्राती द इति,
जागतौ जा इति । न चैतावता कथिद्रूपेऽनिष्टमापद्यते येन
प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभार्यावद्व्यञ्जनानीति चा-
श्रित्य दर्जागित्यादि द्विरुच्यते । अत एव चतुरश्छपतावाध-
क्षरलोपश्चेति सङ्गच्छत इति दिक् । यदा तु पाठभाष्यवास्तिक-
रौत्या द्वितीयाजवधिक एकाचगृह्यते, गाड्लिट्येति च विषय-
सप्तम्याश्रयते, अनेमित्तिकमात्वं, शिति तु प्रतिषेध इति
इति वा, अश्रित्येति विषयसप्तमी वा आश्रियते, तदा जेधोयते
अभिज्ञो जल्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्याऽसम्भ-
वादचीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूत्रिभिः । स्याद-
तत् । भसेः ववसौ घसिभसोर्हलीत्युपधानोप कृते द्वित्वं मा

भूदित्येतदर्थमग्रहणं भविष्यतीति चेत् । सत्यसर्ति वा द्वित्वे स्तानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । ननु दुर्लभ्योपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्बल इति चेन्न । दाति प्रियाणि, वीरव-
द्वातु—इत्यादाविव द्वित्वाऽभावसम्भवात् । बक्षयति हि षष्ठे
लिटिभारोति सृष्टे—अनभ्यासप्रवृत्तानर्थक्यं च छन्दसि
वावचनादिति । न चैवमपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति
वाच्यम् । दृष्टानुविधानस्यैव छन्दसि कर्तव्यत्वात् । अत्र एव
हि उक्तं द्वित्वेव मिदं नित्यं छन्दमीति सूत्रं निष्फलमि-
भियुक्ताः । लोके तु भाष्यमते क्वचनदुर्लभः । उपपालोपश्च
छान्दस एव । तदेवं जेघ्रीयते अधिजगे जगले इत्येतत्सिद्धये
क्रियमाणमग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमाणम् । कार्याति
देशपक्षे हि घ्रीगागलाश्वेषामेव भाष्यं द्वित्वेनेति कितेन ?
तथा च वार्तिकम्—अग्रहणं तु शापकं रूपस्थानिवद्भाव-
स्येति । देधमीयते शाश्वत्ये इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समान-
योगक्षेममुदाहरणम् । ईघ्राभ्योरिति ईकारः । अग्रह्य-
विहताति शीघ्रोऽप्युदादेशः । अचोत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु
लक्ष्यानुरोधादेव शब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्या-
ख्येयः । पूर्वसूत्रादय इति पठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति
चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्धये इति गृह्यण । तथाहि—
विभाषा इवेति सूत्रं यद्यपि शुशावेत्यादौ पित्सु साव-
काशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य वनिस्त्वपीत्यस्य
बाधकमेव, परत्वात् । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य
तु न बाधकम्, श्वथस्यभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवकाश-
त्वात् । अत एव विभाषा इवेति सूत्रे 'इवे'लिट्यभ्यास-
लक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमावृण्वम् । लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे
अश्वयतीनामिति पूरणोपमिति तदाशयः । अन्यथा हि विहित
प्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुशुवाय शुदिवयतुरित्यनिष्टमपि
पक्षे प्रसज्येता । एवं स्थिते द्विवचनेचोत्पन्नऽच इत्यस्याननु-
वृत्तौ शुशावेत्यत्र धृष्ट्यानादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि
स्थानिवद्भावः स्यात् । तथा च शिशुवाय शिशुवतुरित्याय
निष्टमापद्येत । न च 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च वलव'दिति
तिबाधवस्थायामेव सम्प्रसारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम्
एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषग्रौभ्यात् । न च विभा-
षा इवेति लावस्थायामेव प्रवर्तते इति वाच्यम् । एवमपि
ईजाते ईजाये इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात् । लावस्थायां किंस्वा-
ऽभावेन तत्र सम्प्रसारणाऽप्रवृत्तेः । न च किञ्चमपि प्रवर्तता-
मिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेरित्वादिभिर्वाधितत्वात् । किं च
स्वापेक्षकीति सम्प्रसारणे असुषुपदितोभ्यते । स्थानिवद्भावे
तु सति न सम्प्रसारणमिति निषेधादभ्यासे उवणो न भूयेतेति
दिक् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषामन्यतमाश्रयादिह कालावधारण-
मपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम्—द्वित्वे कर्तव्ये इति ।
तेन चक्रतुरित्यादुत्तरदले पुनर्वाच्यं यणादयो भवन्त्येव ।
अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निन्यतुरित्यत्र तु प्रथम-

प्रवृत्तस्यापि यको द्वित्वकाले ऽपहारात्पुनः प्राप्तोऽप्यवमेरने-
काच इति यणा बाध्यते । यदा पूर्वमपीयङ्गन प्रवर्तते ।
प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशतइति
न्यायात् । यदा आभीयत्वेनेत्यको ऽसिद्धत्वावर्णमविष्यति ।

स्यादेतत् । स्थानिवद्भङ्गणं निवर्त्य नत्रं चानुवर्त्य द्वित्व-
निमित्तेऽचि अत्र आदेशो न स्याद्वित्वे कार्यं इत्येव व्याख्या-
यताम् । एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारकेशोपि न
भवतीति । सत्यम् । अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रति-
ज्ञातव्यम् । स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तमेव तद्विति लाघवम् ।
अस्तु वा व्याख्यानद्वयमपि, फले विशेषाऽभावादिति दिक् ।
नन्वेवमपि णी स्थानिवद्भञ्जनं कर्तव्यम्—तुनावयिपति चुष्ठा-
वयिपति तुष्टावयिपतीत्याद्यर्थम् । अत्राहुः—ओः पुयण्जिषु
वचनं शापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति । अस्वार्थः—
यीतेः पूडश्च सनीवन्ते हि स्मिपूडश्चवशामितिसूत्राभ्यामिति
कृते यिथविपति पिपविपते इत्यत्र द्विवचनेनांति स्थानिव-
द्भावाधकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यास उकारो
लभ्यते, तस्य नेकारादेशविधानेन ओः पुयण्मूवे पकार-
यकारग्रहणं चरितार्थम्, तथापि वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं
जग्रहणं च शापकं 'द्वित्वनिमित्तस्याचो णिवा व्यवधानेपि
स्थानिवद्भावः प्रवर्तते' इति । तं विना अवर्णपरेषु पुयण्जिषु
परेषु उवर्णांस्तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन नाव्यवधानाच्च
णिचैवैकं द्वित्वनिमित्तस्याऽचो व्यवधानमाश्रीयते । तेन
निनवर्णावयिपतीत्यादौ न स्थानिवत् । ल्युट्क्यञ्चयां व्यवधा-
नात् । एवं णिजन्ताल्ल्युट्क्यञ्चस्त्वपि न स्थानिवत् ।
निनावनीयिषीत्यादि । न हि णौ कृतं स्थानिवदिति वचन-
मस्ति, किन्तु शाप्यमानः स्थानिवद्भावो लाघवादेकेनैव
व्यवधानमिहल्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव । यद्य-
प्यन्यमानादेशविशेषत्वाच्चिद्विष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते, तथा-
प्यचोत्पन्नपक्षेचिकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति । ईष-
द्विप्रकृष्टलाभे च नात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् ।
अस्तुतस्तु परस्मिन्नित्यनुवर्तते इति सूत्रोपक्रमपरोक्तम् । एवं
चावां भवदमीमबदरीरवदलीलवदित्यादिषु विभावयिषती-
त्यादिषु च ओःपुयण्णित्त्वं प्रवर्तते । शापनफलन्तु यत्र
ओः पुयण्णित्वस्यऽप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा—नुश्चावयिषति ।
उडुरिवाचरति उडवति । उडवतेणो सन्—उडुडावयिषति ।
चङि—औडुडवत् । तुतावयिषति । अतुतवत् । सौत्रोयं तुस्तु-
शमीत्यत्र निर्दिष्टः । ऊणुनावयिषति । ओणूँनवत् । चिस्कु-
रोणीवित्वावस्य स्थानिवद्भावात्पुस्कारयिषति अपुस्कारदित्यादि
बोध्यम् । तुल्यजातीयापेक्षं च शापकम् । तेनाऽवर्णपरे इत्येव
स्थानिवत्त्वम् । तेनाचिकीर्त्तदित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये
स्थितम् । यत्तुकाशिकायां—पूर्वप्रासिद्धमिति सूत्रे बहोनि-
ष्ठान्ताणिचि चङि औजददित्युदाहृत्य क्तिन्नतस्य तु औजिद-
दित्युक्तम् । तन्नैव न्यासेपि—णी कृतस्य टिपोपस्य स्थानिव-

ज्ञाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।
अचिकीर्त्तदियस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापक
मिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरे वार्तिके अख्याति-
रूपदोषोद्भवनपरेण ओदौदादेशस्य चुटुशरादेरित्यादि
भाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यत इत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत
एव-**शुष्किका शुष्कजङ्घाच क्षामिमानौजिहसथेति**
वैयाघ्रपद्यवार्तिके जिह्वपद एव पठ्यते । जह्वपदाठस्तु का-
चित्कः प्रामादिक एवेति बोधदेवो दुर्गसिंहादिसम्प्रति-
प्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्तिकं
तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसङ्ग्रहपरं, तच्च तस्मिन्नेव
सूत्रे व्याख्यास्यामः । एवं चाऽऽङ्क पदं लक्षणे चेत्यस्य चङि
सणिचकस्य द्वित्वेनाऽऽऽश्चकदित्येव रूपं न त्वाश्चकदिति । न
चैवमदन्तपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यादल्लोप-
स्याऽप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकोश्च सतोश्चपथतीति रूपाभ्युपग-
मात् । न चैवं सत्यङ्कयताति रूपं न स्यादिति वाच्यम् ।
सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिके सोमृच्यते सोमृच्यतश्चादिभाष्यो
दाहरणेन पक्षे ऽल्लोपस्याभ्युपगमात् । सूचिसूत्र्यादयो
ह्यदन्ताः । अत एवानेकाच्चेन पोपदेशत्वाऽभावान्न परवम् ।
पोपदेशलक्षणे ह्येकाच्चेन विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टम् ।
एतच्च सेगादिपुर्णदासात्त्वक्करिवाददिमाह चर्यासोपुच्यत इत्या-
दिभाष्योदाहरणाच्च निर्णायत इति वक्ष्यते । एवं वाक्यशेषं
समर्थयिष्यामहे । 'प्रार्थनाध्यवसायैः' सम्प्रथमप्रार्थनेपुल्लिङ्गस्या-
दिप्रयोगाक्षेह मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्ध्यादान्तावसाथं
नयाय वा ऽल्लोप इत्याहुः । उक्तञ्च कामधेनौ-अग्लोपित्वं
स्थानिवशं चाऽदन्तस्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न
विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति । कथयस्याद्यभिप्रायेण
पूर्वार्द्धम्, अङ्कयत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः ।
नवाश्चकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति प्राप्तं ऽनग्लोप इति निषेधेना-
ऽकारश्चरितार्थ इति चेन्न चङ्परं णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास
इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्व-
ङ्गस्य । एतच्चोर्णुधातो माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आटि-
डित्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ इत्यादिरिति विशेषणं
(प्रक्रिया) कौमुद्यां दत्तं, तन्निरमूलम् । और्णवनदित्यादेः सिद्धा
वपि सन्वृद्धिनीत्यत्र चङ्परं इत्यङ्गस्य विशेषणं लघोर्वेति
मतभेदेनेभ्यमाणे अन्वाचकासदचचकासदिति ह्यद्वयेत्यतिप्र
सक्तं च दीर्घविधौ चङ्परस्यस्य लघुविशेषणतामाश्रयाथ-
सिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम् । सिद्धान्ते तु माधवोक्त-
रीत्या ऊर्णावयवैरेव चकासयतैरेपि दीर्घोऽभावः स्पष्ट एवेति
दिक् । एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचक्षौ । तथाहि-पष्ठे
द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिषेधः पठ्यते, द्विर्वचनं यणववाया-
वादेऽल्लोपोपधालोपजिह्वोपकिमोरुत्वेभ्य इति ।
तथा च इष्यन्तेत्यादौ सावकाशो यण् । चयनं चायको कवनं
लावक इत्यादौ चाऽयवायावः । गोदः कम्पलदइत्यादावालोपः ।

श्लेषम्भन इत्यादावुपधालोपः । कारणा हारणेत्यादौ गिलोपः ।
निपृत्ता इत्यादावुत्त्वं चेत्येतानि नव विभिदतुरित्यादौ
सावकाशेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद्वाध्यन्ते । तेन चक्रतुः
चिचाय लुलाव चिचविथ लुलविथ पपतुः तस्थतुः जग्मतुः
जघ्नतुः आटित्तु ततुरिः जगुरिरित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं
निग्यतुरिति न स्यात्, इयञ्च इहाऽपरिगणितत्वादिति चेन्न ।
'परनेकाच' इति यणह भाव्यमिति प्रागपीयकोऽप्रवृत्तेः ।
प्रकल्प्य चेति न्यायात् । तस्मात् द्विर्वचनेचीति सूत्रं
विनापि सर्वं सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयन्ते-
तथाहि-विप्रतिषेधस्तावदयुक्तः, आल्लोपादीनां नित्यत्वात् ।
द्वित्वस्याऽनित्यत्वेनाऽतुल्यबलत्वात् । किं च पूर्वविप्रतिषेधे
सर्वत्र वचनस्यास्मभ्योयत्त्वादह तु सुतरां तथेति क लाव-
वम् । अपिच क्रियमाणमपि वचनं यद्यन्तरङ्गणामपि बाध-
कं तर्हि निनवनोयिषति द्विर्वचनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासे
उकारः श्रूयते । अथाऽत्रान्तरङ्गवादवादेशः, वचनं तु नान्तर-
ङ्गाणां बाधकं किन्तु नित्यानामेवेति नृयाः, एवमपि चुक्षा-
वयिषतीत्यादौ वृद्धत्वावादशयोः प्रवर्तनादभ्यासे इत्वं स्यात् ।
तथा च तद्भाषनाय उत्वं विधेयम् । तथा च त्वया इत्थं
न्यासः कर्त्तव्यः-**'उत्परस्यातः,' 'ति च,' 'ओदौदादेशस्य**
चुटुशरादेरिति । अभ्यासस्येति वचंते । आदौतारादेशो
यस्मिन्नङ्गं तस्य योऽभ्यासश्चुटुशरादितस्तस्य योऽकारस्तस्य
उत्स्यादित्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति वृद्धावयिषति तुता-
वयिषति उर्णनावयिषति शुश्रावयिषति पुरफारविषतीति ।
अत्र चिस्फुरोर्णावित्यात्वम् । यद्यपीह खयः शोषे कृते शरा-
दित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालोऽस्त्येवेत्यवधेयम् ।
ओदौदादेशस्येति किम् । चायं पूजायां, चिचावयिषति, खद-
स्येयै, चिखदिवषति । चुटुशरादेः किम् ? बिभावयिषति ।
अत इति किम् ? । ऋजुम् अणुम् ऋतुम् अंशुं चाख्यत्,
आजिजत्, आणित्, आसित्तत्, आशिशादित्यत्र परत्वा
द्वृद्धौ सत्यां टिलोपे सणिचकस्य द्वित्वे कृते मा भूत् ।
अभ्यासस्येति किम् । चुटुवित्यादि तर्ह्यङ्गस्यातो वा विशेषणं
स्यात् । उभयथापि दोषः, शीतं लुनाति शीतलः सूर्यः,
तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलद्विपतीत्यत्र तकारादुत्तरस्यात-
उत्प्रसङ्गात् । नन्वेवमप्यौजङ्घाकदित्यादावभ्यासे ऽकार-
श्रवणार्थं यज्जान्तरमास्थेयमेवेति गौरवान्तरं वार्तिककारं प्रति
कुतो नापादितमिति चेन्न । तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्तत्वात् ।
सजातीयार्थेक्षं हि सिद्धान्तेपि ज्ञापकम् । अन्यथा अचिकी-
र्त्तदित्यत्राभ्यासेऽकारश्रवणापत्तेः । तस्माद्वार्तिककृता वचन-
द्वयमपि कर्त्तव्यं स्यादिति स्थितम् । तथा जग्लावित्यादि-
सिद्धये विप्रतिषेधवार्तिके वृद्धिरपि पाठ्या । तथा ओः पुन-
र्ज्जाति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । पिपविषते यिषविषति
बिजावयिषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् । तथाहि-पुं शु इत्प-
नयोः सनि इति परत्वाद्गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावदेशा-

पूर्वं द्वित्वमिति त्वं वक्तव्यमेव । तथा चुचङ्कम्येत्यत्र निर्दिष्टासौत्राच्युधानोप्यन्तात्सनि जिजावयिपतीत्यत्र चुडुतुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्वाधनायेत्वं वक्तव्यम् । न च तत्र चकारमेव पठिष्यामि न तु चुशब्दमिति वाच्यम् । गुङ् घुङ् ध्वनौ आभ्यां जिञ्जन्ताभ्यां चङि सनि च अजुगवत् अजुषवत्, जुगावयिपति जुघावयिपतीत्याषसिद्धिप्रसङ्गात् । किञ्च—दिदवनीयिपति निनवनीयिपतीत्यत्र चुडुतुशरादेरित्युत्वं स्यादिति तद्धारणाय षचनान्तरमारथेयम् । अथवा सभ्यत इति सूत्राद्गुणोयङ् लुकोरित्याद्यष्टम्या विच्छिन्नमपि सन्ग्रहणं मण्डूकश्रुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येन नान्यवधानमन्यायेन णिञिभ्रमैर्व्यवधाने उत्वं नेति समाप्येयम् । एवमपि तनुशब्दादाचारविबन्ताद्धेतुमणो सत्यमति वा यदा सन् तत्र तितनविपति तितनावयिपतीत्यत्राप्युत्वं स्यात्, तद्धारणाय ओदौदादेशस्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयम् । तद्यथा—अभ्यासस्येयवयवपष्ठौ । ओदौदित्यादिस्तु मन्बन्धसामान्ये पष्ठौ । उभयमप्यतो विशेषणम् । तदयमर्थः—अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओदौदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा योऽस्तस्योद्भवति । चुक्षावयिपतीत्यवयवः । पुरफारयिपतीत्यादेशः । तथा चाऽद्भ्रह्मणमपि सार्थकम् । अन्यथा आऽट्टित्यादिसिद्धये चङ्परिणो यद्दङ् तदवयवे लघौ सन्वदतिदेशादाजिजित्यादावतिप्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रमतापेक्षया वार्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । मारुत प्रकृतसूत्रं, मा च वार्तिकम् । ओः पुयणित्येतदेव ज्ञापयिष्याति अन्तरङ्गं नित्यं च वाधित्वा द्विवचनं स्यादिति । ततो द्वित्वे ऋते यथाप्राप्तं यणाद करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिपति दिदवनीयिपतीत्याषसिद्धेः । किञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं, विशेषापेक्षं वा । आये—अन्तिकोत्तदिति न सिध्येत् । अस्त्ये—चक्रतुरित्यादि न सिध्येत् । तस्मात्सूत्रं कर्त्तव्यमेव । चुक्षावयिपतीत्यादिसिद्धये तु ओःपुयणिति ज्ञापकमाश्रयणो यम् । तच्च तुल्यजातीयापेक्षमिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजदित्येतद्वाच्यविरुद्धमिति बोधदेवोपपद्येन प्रपञ्चितं प्राक् । वस्तुतस्तु वामनोक्तं सम्यगेव । यतः—बोधदेवमहाप्राह्मणस्तो वामनदिमाजः । कीर्त्तरेव प्रसङ्गन माधवेन विमोक्षितः । तथाहि—किं वामनोक्तौ वार्त्तिकदूषणपरमाध्यविरोधः । किं वा सजातीयविषयज्ञापकतावर्णनमाध्यविरोधः । नायः । नित्याऽनित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दिदवनीयिपतीत्याषसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येऽनुक्ततया भाष्यं दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजदित्यभ्यासे ऽकारादेशोपि विधेयः स्यादिति वार्त्तिके दूषणान्तरस्याऽपि देयत्वात् । तदेवं वार्त्तिकं रचनीयम्—‘ओदौदादेशस्य चुडुतुशरादेरभ्यासस्योत्सनि’ ततो ‘अष्टोपवतो णिचोऽप’ । अष्टोपवतोऽभ्यासस्य णिचोऽस्त्यात् । औज-

दत्, आचकदिति । न द्वितीयः । यत्र द्विरुक्तवभ्यासस्योत्तरखण्डस्यायोऽजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलि-तोऽर्थः । अस्ति च हतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्राऽवर्णः । ननु पुनः प्रवृत्तेन टिकोपेनापऽहाराज्ञासौ प्रयोगे समवेतीति चेत् । किं ततः, नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तम्, एवञ्च नुनावविषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलावामवर्णाऽभवेपि पञ्चाद्विभिनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्वं स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरतयेचिकोत्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः । एवं चोवर्णरथानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दूराग्रहो निर्मूल एव । अत एव लोपः पिबतेरिति सूत्रे ऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधा-लोपे च तस्य स्थानिवत्त्वापाशब्दस्य द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते । एवं चाऽऽचकदित्येव साधु, न त्वाचिकदिति । अङ्कापयति आर्धकपदित्यादि तु दूरापारतम् । अष्टोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारणं त्वभ्यासे ऽकारश्रत्यादिना चरितार्थम् । यदप्यङ्गोपित्वं स्थानिवत्त्वं चेत्याद्युक्तम् । तदपि न । चितोरदित्करणेन पुष्परिविशब्देन श्लेतस्तस्यस्थभाष्येण च णिञ्जिक्लपरय सुस्थतया अष्टोपविकल्परय निर्मूलत्वात् । णिजभावपक्षे श्वनेकाच श्यामप्रवृत्त्या धातोरन्तोदात्तप्रवृत्त्या चाऽकारः कृतार्थः । अङ्कादित्यादौ न लोपप्रतिबन्धोपि फलिमति दिक् । न चैवमप्यौजदित्यभ्यासे ऽकारः श्रूयेत, पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनश्लोकेरिति वाच्यम् । ‘बभौ साभ्यासस्येति’ तदन्त्यताज्ञापनात् । यत्तु पदद्विवचनविषयं तदिति बोधदेवस्तत्र । ‘सुविनिर्दुर्भ्यं’ इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरुच्यत इति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् । अत एवाभ्यासे ऽकारं दुर्गुणसादृश्य आहुः । एवं च वैधाप्रपञ्चवाचके औजदिति पाठस्य प्रामादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जिशब्दपाठस्तु क्तिना निवांशः । यत्त्वदन्तेपूतधातो मा भवानूनिनदित्यभ्यासे ऽकारश्रवणं तदपि लिपप्रमादप्रयुक्तम् । अन्यथा कतसंशब्दनस्यत्र सुभार्ता च स्वीक्तेन समं विरोधापत्तेः । तस्मादूनदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिकः पाठः । नोनयतिध्वनयतीति सूत्रे काशिकापदमअर्थारथ्येमेवेत्यवधेयम् । एवमेव भाष्यकाशिकायोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि निर्वाधा पदेत्यवधेयम् । यत्तु स्तीतिप्योरिति सूत्रे सिधेचविषतीत्यत्र सिधेहेतुमणो गुणे सनि इति गुणायदेशवोः कृतयोग्युणस्य स्थानिवद्भावात्सिञ्जशब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं तत्पूतरखण्डेऽकाराभावाच्चाप्यविरुद्धं, स्थानिवद्भावं विनाप्यभितरूपसिद्धेर्निष्फलं चेत्तुपेक्ष्यम् । एतेनौजदपीत्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षार्ता वदन् अचि-

कीर्त्तित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरीरकुर्वन् सीरदेवो-
प्यपास्तः ॥ इति श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचिते श्रीशब्दको-
स्तुमे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टममाह्निकम् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च
प्रसङ्गे इति । प्रसक्तस्याऽनुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । संज्ञा-
प्रदेशा लोपोव्योर्बलीत्यादयः । अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य,
महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति
लौकिकीर्थो ग्रहीष्यते । पशुरपत्यं देवतेतिवत्, तत्किं संज्ञा-
येति चेत् । न । प्रसक्तस्येत्येवं रूपविशेषलाभाय सूत्रारम्भात् ।
अन्यथा दधिमध्वत्यादौ तुगागमप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र
किपोऽदर्शनम् । तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः । नन्वस्त्वेवं
वार्तिकमते, भाष्यमते तु प्रत्ययलक्षणमुत्र नियमार्थम् ।
तत्कथं दध्यादौ तुक्प्रसङ्गः । स्थानवत्सूत्रं तु न तुक् प्रति
प्रवर्त्तयति । षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवर्त्तत्वात् । अत एव
ग्रामणीरित्यादावणकार्यं न भवति । तथा च भाष्यरीत्या
संहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनैदं सूत्रं
मास्त्विति चेन्न । घटङ्कुरीति ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ व्यञ्जलोप-
इति पञ्चम्यापत्तेः । अग्नमीलश्यादौ चादिलोप इति
निघातप्रतिषेधापत्तेश्च । आरब्धे तु सूत्रे तत्र शास्त्रतो
लोकतो वा व्यपश्चादीनां चाऽप्रसक्तत्वाभोक्तदोषः । ननु
वार्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेऽपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धः स्यात् ।
कर्मण्यगः प्रसङ्गसत्त्वादिति चेत् । न । वासरूपन्यायेन पक्षे-
ऽणः सम्भवेऽपि द्विगुण्ये तेनाऽणप्रसङ्गस्य बाधितत्वात् । वैक
ल्यिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशस्त्राग्रामा-
प्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ [अदर्शनं] ॥

प्रत्ययस्य लुक्लुलुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्या-
त्तन्त्रावृत्त्याभाश्रित्य तस्मात्संज्ञा इह विज्ञायन्ते । लुक्लुलु-
लुपश्चादौ कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः
लुक्लुलुलुकि, जुहोत्यादिभ्यः रङ्गः, जनपदे लुबिति । विधिप्रदे-
शेषु भाविसंज्ञाविज्ञानाच्चान्योन्याश्रयः । विशेषविहिता अन्ये-
ताः संज्ञा लोपसंज्ञा न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति आकट्टारसूत्रे वक्ष्यमाण-
त्वात् । प्रत्ययस्येति शक्यमकर्तुम् । न चैवं लुक्लुलुलु
कीति विधीयमानमदर्शनं गौक्षयोऽस्त्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि
स्यादिति वाच्यम् । 'गोश्वपसङ्गेनस्येति' योर्गं विभज्य
स्त्रियाः । लुक्लुलुलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्त्तनसम्भ-
वात् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि गमेऽलुक् स्यात् ।
'कंसीयपरशम्ययोर्धञो लुञ्चैति' तु लुगपि प्रकृतेर्न नाव-
प्यति । इत्याप्रातिपदिकादित्यपिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य
लुग्विधानात् । कृतेऽपि हि प्रत्ययग्रहणे क्रमेः सः कंसः
परान् शृणोति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव
परिहायः । न चैवं यजजोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च

यजजुकां विकल्पः । वेत्यनुक्तिस्तु यजज्या मुक्तेर्भौत्स-
गिकस्य अथवा मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यम् । यजजुकां-
मेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसम्भवात् । व्युत्प्लुलो तु-
ट्चेत्यत्र तु घकाळतनेध्वित्यनघतने लङिति च शापकादावप्य-
भेदमाश्रित्य व्युत्प्लुलोस्तुङ् विधीयते । तस्मादप्रत्ययनिवृ-
त्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यम् । स्थानिविशेषसमर्प-
णार्थमपि न । तथाहि-अत्रिभृगुस्त्येत्यत्र तावत् यस्कादि-
भ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते । तेनाऽभ्यादिभ्यो यो
विहितरतस्य लुक् सिद्धः । जनपदे लुबित्यत्र तु इयाप्राति-
पादकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः जनपदे विहितस्य चातुरथिक-
प्रत्ययस्य लुप् । लवणालुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्टक एव ।
सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते तस्मादित्यु-
त्तरस्येति । स्यादेतत्-सर्वोद्देशार्थं प्रत्ययग्रहणम् । तेन
यजज्याश्च सुपोषातुप्रातिपदिकयोऽरित्यादिषु यत्रानेकात्प्रत्यय-
स्तत्रालोन्यरथेति न भवति । तथा लवणास्त्वुगित्यादावादेः
परस्येति न भवतीति । मैवम् । शापकादेव सर्वोद्देशत्वसिद्धेः ।
'घोर्लोपोलेटि वे'ति हि लोपे कृते लुग्वादुद्देशेति लुग्ग्रहणं शाप-
यति-लुगादयः सर्वोद्देशा इति । अलोन्यस्य इदं दर्शनं प्रकृ-
तेन लोपेनाऽपि सिद्धम् । न च वैपरीत्यापासः । असञ्जात-
विरोधत्वेन लोपे ऽलोन्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । सामान्येन
लुमद्विषयं शापकं न तु लुङ्मात्रवषयमिति सर्वं सिद्धम् ।
स्यादेतत् । आगत्यकोऽण्डन्योरित्यत्र लुगणञोरित्यतो
लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते न वा ? आद्ये स्थानिनो द्वौ, आदेशास्तु
लुका सह त्रय इति वैपम्यापथासङ्ख्याऽभावे एवैकस्य त्रय
आदेशाः पथोऽप्येण स्युः । ततश्चागतरयोपि कुण्डनाः रङ्गः ।
कुण्डनाश्चागस्तयस्त्रयः । लुक्च क्रियमाणो शापकात्सर्वादश
इति उभयत्रापि विभाक्तमात्रं श्रूयते । अथ निवृत्तं, ततोऽगस्तयः
कुण्डना इत्यत्र न काश्चिदपि । किं तु अगतीनां छात्राः
आगस्ताया इत्यत्र प्राग्दीन्यतीये कजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽप्यग-
स्त्यादेशस्य निषेधाऽभावादिनिरुत्पावृद्धत्वाच्छो न स्यात् ।
प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्ग्रहणानुवृत्त्या आगत्यकोऽण्डन्ययोः
प्रत्ययांश्च लुग्भवति । अत्राष्टभागयोऽप्यथासङ्गमगस्ति-
कुण्डनचौ । तेनागस्तयः कुण्डना इति सिद्धम् । प्राग्दी-
न्यतीये विवक्षिते तु गोत्रे लुगच्चाति लुकि प्रातिपदके तत्स-
न्धियोगादित्वादागस्त्यादेशोपनिवृत्ते आगत्यशब्दाद्दृष्ट्वाच्छे
कृते सूर्यातयेति यलोपे चागस्त्या इति सिद्ध्यति । कोण्ड-
न्ये तु नास्ति विशेषः । निवृत्तेऽपि कुण्डनजादेशो कोण्डन्य-
शब्दादपि कृत्वादिभ्यो गोत्रइत्याण कृते आपत्यस्येति यलोपे
कोण्डना इत्येव भवितव्यम् । तस्मादास्यकोण्डन्ययोऽरित्य-
त्रावश्यमनुवर्त्त्य लुग्ग्रहणम् । ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्त-
व्यमेवेति । मैवम् । 'आगत्यकोण्डन्ययो'रित्यत्र 'यस्कादि-
भ्योगोत्र'इति गोत्रग्रहणमनुवर्त्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य
लुगिति व्याख्यानेनापीदं सिद्धेः । तस्मादत्र प्रत्ययग्रहणं

मास्तिविति स्थितम् । स्यादेतत् । एवं सति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्तित्वं स्यात् । तद्भावितस्य संज्ञेति चेत् । अविशेषाहोपेति तथा स्यात् । उच्यते । 'असंज्ञात विरोधित्वाहोपसंज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति । लुगादिसंज्ञासु परमनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहः । तेन संज्ञा सङ्करो नेत्युक्तम् । सति तु सङ्करे इन्तीति शब्दुकिं श्राविति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्रौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'ति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्य नेत्यनुवृत्तेर्योति नोतोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञाऽसंकरपक्षे तदनुवृत्तसम्भवात् । अन्यथासूत्रस्य निर्विषयताः परीः । न च योतिरीतीत्यादिरवकाशः । संज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्धारत्वात् । लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां व्यापिकेत्युक्तम् । तेन पक्षेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक् । भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पक्षेत्यादिसिद्धं तथापि 'सुवृषद्वाक्येण' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरपदपाद्युत्तवत्त्वोपपादाधिस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमोऽवश्यं प्रवर्त्तनीयः । तथा च तत्र लुक् प्रत्ययसंज्ञायादत्तव्येतिवधेयम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रयकार्यं स्यात् अन्वध्यर्थमिदमिति वार्तिकमतम् । तथाहि—अनुपेक्षित्यत्र तपो हृत्वादिर्लोपे कृते 'तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपरिसार्वधातुकनिमित्त इमागमोऽस्माद्वचनाद्भवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अल्वाभावात् । नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । नष्टेव रूपं वचनमस्ति । किं तु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तदलक्षणाभ्येवाऽस्तु । यदा तदलक्षणाभ्येत्यपि मास्तु, स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैवैष्टसिद्धेः । एवं सति 'प्रत्ययलक्षणमिदमुक्तेः फलं तत्पठ्यते । पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं निमित्ततयाऽऽश्रीयते सुप्त्वतिङ्त्वादि तदेव भवतीति लभ्यते । तेन गवे हितं गोहितमित्यवादेशो न भवति । तद्विधावच्चमात्राश्रयणात् । तस्य च प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारण्यात् । अथाऽत्र नलुमतेति निषेधः, तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात्, सुवृद्धित्वादी खरिचेति चत्वं स्यादिति दिक् । इमागमे तु हलादौ सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयत इति वैषम्यम् । तस्मादणप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति, प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः । अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इति बहुव्रीहिगैव सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्त्वेन निमित्ताता लभ्यते । तेन धिन्विङ्गभ्योर्विचि लोपोभ्योरिति बलोपस्य वल्लिनिमित्तत्वात्तदार्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाऽभावाद् गुणो भवत्येव । तेन सुप्ते सुप्तेनो सुप्तेनः । लुक्ः लुक्पूर्णे लुक्पूर्णे इत्यादि भवति । पठन्ति च 'सुप्ते सुप्तेवाऽरिवत्सुप्तेष्वारणां सुक्'रणे काचवत्तत्र रामः ।

विशेषणे द्वे य इहादिकर्तृवदेदधीती स हि कैयटीये' इति । न च तोतोतीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यङ्लुक्दृष्टान्तसंवात् । भाषाविषयत्वपक्षे स्वार्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादनीयम् । नन्वेतत् विडितिचेत्येतत्सूत्रस्य भाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन्धोने यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न । अनास्थया तथोक्तत्वादित्याहुः । तदुपष्टम्भेनात्र विजेवानभिमत इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम् । किपि तु ऊट् । तेन धिन्ः धिन्वो धिन्वः । कृणूः कृण्वो कृण्व इति भवति । सुधीः सुधिनो सुधिनः, सुकीः सुकुणो सुकृण इत्यादि तु न भवत्येवेत्याहुः । यङ्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य ततोतीत्यत्र चारितीत्यादावृत्तौ च मानाऽभावाद्गुणनिषेधप्रवृत्त्या सुधी सुधिनानित्येवास्तु । कृणोतेस्तु दीर्घे सुकीः सुकीर्णो सुकीर्ण इत्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम् । नन्वेवं परिवारित्यत्र तुग्दीर्घां पर्यायेण स्याताम् । अनेनैवोभयविधाने पीवांपयाऽभावेन विप्रतिपक्षे परमित्यस्याऽप्रवृत्तेः । सत्यम् । शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाऽऽश्रयणाददोषः । यदा सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमिति तदेवातिदिश्यते इति परिवीयेत्यादाविव परिवारित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु तुगिति कार्यातिदेशेऽप्यदोषः । भाष्यकारास्त्वाहुः—तृणहमर्थं तावद्वेदसूत्रम् । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । न चात्विचिरयं, हलौत्यस्य निवर्त्तनात् । नन्वेवं तृणहानीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । नाभ्यस्तस्याचीत्यतो ऽच नेत्यनुवर्त्तनात् । नाप्याद्यारित्यत्र शासिदद्वल्लोरीतीत्वाभिमदम् । आशासः कातुपसंख्यानेनैव सिद्धेः । तद्धि त्वयापि वाच्यम् । 'शास इदद्वल्लो'रित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थम् । आशासः कावेव यथा स्यात्, आशासते इत्यादौ मा भूदिति यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैवाद्वाहचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशासते इत्यादौ न भवति तथा किप्यपि न स्यादिति विध्यर्थम् । तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तद्विधुत्तिः फलम् । तेन शोभना दृषदोऽस्य प्रासादस्य सुवृषत्, अत्र सोमंनसो अलोमोषसी इति सूत्रेण सुवृषत्परस्य मन्त्रन्तस्याऽसन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाधुदात्तत्वं न भवति । अत्र हि लुप्तेऽपि जासि स्थानिवद्भावेनाऽसन्तमुत्तरपदमस्येव । किन्त्वसिति रूपं प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणम् । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती'ति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नियमेनाधुदात्तत्वात्तः सिद्धा । तथा च 'नन्मुभ्या'मित्यन्तोदात्तं पदं भवति । इदन्तवधेयं—न केवलं स्वार्थमेवेदं सूत्रं किन्तु लोदाहरण एव प्राप्नुवन्नन्तस्येत्युपपादीर्घोऽपि वक्तव्यमनेनैव न्यावर्त्यः । वार्तिकमते तु वक्तृ-स्वर

स्य दीर्घव्यादुत्पत्तेश्च सिद्धये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति । ननु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदस्त्वमिति वृत्तिः कथं योज्या । एवं 'समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं', 'लृक्-मोरितोट', 'उभयप्राप्तौ कर्मणोक्तिकर्मणि षष्ठी'त्यादयोपि तत्र-तत्राऽभियुक्तग्रन्थाः कथं योज्या इति ? अत्रोच्यते । योस्माकं नियमविधिः स मीमांसकरीत्या परिसङ्ख्याविधिरिति तावत्स्पष्टविवरणादौ । तत्र दोषत्रयं, स्वायहानिः, परायपरि-कल्पना, प्राप्तबाधश्चेति । तच्च यद्यगत्या सङ्गतइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध एवाऽर्थः । प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्विज्ञं लक्ष्यते । भवतीत्यनेन च न भवतांनि । तथा च स्थानेन्तर-तमसूत्रे भाष्यम्, नाऽनेनान्तरतमा निर्वर्त्यन्ते अपि नु अनन्तरतमा निवर्त्यन्ते इति । अत एव वार्तिककारोपि वक्ष्यति-उभयप्राप्तौ कर्मणोति प्रतिषेधे ऽकादिप्र-योगे ऽप्रतिषेध इति । अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशे-षिता षष्ठीत्यादिक्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति । यदि तु दो-षत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्याय अ-तएव ज्ञापकात्स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेत्तरविषयकता क-ल्प्यते । सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्वयापि कल्प्यमेव । अन्यथा विकल्पापत्तेः । भाट्टमतैन तौ पशौ करोतीत्यत्र यथा । पदे जुहोतीत्यादिभिराहवनीय विधेरिव विशेषपविधिना सामान्यविधेः सङ्कोचसम्भवाच्च । न चैवं सामान्यस्य विशेष उपसंहारापत्तिः । सामान्यशास्त्रप्रण-यनवैयर्थ्यापत्तेः । वेदे तु न काश्चित्प्रणेता येनैवं पर्यनुयुज्ये-तेति चतुर्द्धाकरणस्याग्नेये उपसंहारो मीमांसायामभ्युपेतः । कल्पसूत्रकारास्तु तथापि व्युत्था एव । तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितम्, -अविशेषादुभौ वेति । एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उभयवाच्यत्वात्तथैवोप-पत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतग्रन्थाः सम्प-नेव । नैयायिकमते तु तात्पर्यसङ्कोचस्थले लक्षणा नास्त्येवंति निर्विवादम् । विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्दिश्यतायामेव तद-भ्युपगमात् । सामान्यप्रकारकस्य विशेषविशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति मुष्ठाभिराकलनीयम् ।

न लुप्तमताङ्गस्य । लुप्तता शब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमङ्गस्य कार्यं न स्यात् । वार्तिकमते पूर्वसूत्र-प्राप्तस्यायं निषेधः । माध्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य । नियमविधीनान्तात्पर्यंसङ्कोचकत्वमार्गं न तु निषेधकतेति प्रागुक्तरीत्या तु माध्यमतेपि पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायं निषेध इत्यवधेयम् । पवमत्रोपि । गर्गाः । वृष्टः । जुहुतः । इह यन्मशोर्लुप्तता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुप्ततेति किम् ? । कार्यते । हार्यते । नेरनिट्प्रीति णिछांने कृते णिज-पेक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अमार्तं । हल्ङ्यादिलोपे नित्यत्वा-स्त्येति वृद्धिः । अङ्गस्येति किं, पञ्च सप्त । अत्र अङ्गस्येति स्वयंते । तेनाङ्गाधिकारी गृह्यते । स्वरतिना-

विष्कार इति वचनादिति वार्तिककाराः । आभ्यै इदं दूषितम् । तथाहि—एवं सति उत्क्रामेत्यत्रातोहेरिति हेतुंकि कृतै क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् । जग-
निषेत्यत्रगमेरिट् परस्मैपदेष्वितोष्ण स्यात् । तथा विवृत्ते-
त्यत्र नङ्ङ्यथश्चतुर्थ्यै इतोष्णिन्येधो न स्यात् । तस्मान्नलुम-
तेत्यत्र नाङ्गविष्कारः प्रनिर्दिश्यते । किन्तु लुमतालुसे-
प्रत्यये यदङ्गन्तस्याङ्गनाङ्गं सर्वं प्रतिषिध्यतइति । न
चैवमुक्तदोषतादवस्थमिति वाच्यम् । उत्क्रामेत्यत्र लुमं
परस्मैपदम् । तदपेक्षया यदङ्गं शब्दन्तं न तस्य दीर्घो
बिधोयते, किन्तु क्रमेः । स तु शपं प्रत्यङ्गं न तु लुमं
प्रतीनि निषेधाऽप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन दीर्घप्रवृत्तेः । एवं जिग-
मिष विवृत्तेत्यत्रापि इतो विधिप्रतिषेधौ भवत एव । तौ हि
लुमना लुमे परस्मैपदे यदङ्गं सङ्गन्तं तस्य न कियते किन्तु
सकारादेः प्रत्ययस्य । सचाङ्गं नैति स्पष्टमेव । स्यादेतत् ।
पक्षद्वयेपि ङित्यादिरित्यं, किनः, पथिमयोः सर्वनाम-
स्थानइति त्रिसुत्र्या विधोयमानाः स्वर्गः लुकि कृतेपि प्राप्नु-
वन्ति । तथाहि गर्गाः वदाः । यजत्रोलुक् । उग्रदूरीवाः ।
इवेपनि कृताविति कनो देवपथादिभ्यश्चेति लुप् । ततो ङि-
त्यादिरित्याद्युदात्ता प्राप्नोति । तथा अत्रैरपत्यानि अत्रयः ।
इतश्चानित्र इति ढकोऽत्रिभृगुकुसेत्यादिना लुक् । ततः
कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतोत्यन्तोदात्ता प्राप्नोति ।
सा हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्तद्धितान्तस्य विधीयते ।
न च सिद्धान्तेऽपि किट्स्वरेणाप्तोदात्ततया भाव्यमेवेति
वाच्यम् । राशदिभ्यां त्रिप्, अंदिस्त्रिंश्वेयुणादिसूत्रेण
छदेश्वकारानुकृष्टे त्रिप्रत्यये तस्य पित्वेनानुदात्तत्वाद्युदा-
त्तोऽत्रिभृगुः । तथा च प्रयुज्यते—अत्रैरिव शृणुतं पूर्वैरु-
तिम्, यथा शृणोतेरत्रेः कर्माणि कृण्वत इति । तथा ढको
लुक्पथाद्युदात्त एव प्रयुज्यते । अत्राणां सोममद्रिव इति ।
अत्राणां शृणुतं हवमिति च । त्रिप्रत्ययान्तस्वन्तोदात्तो
नकारान्तश्चेत्यन्यदेतत् । सोऽपि प्रयुज्यते—दूरे वा ये अन्ति
वा के चिदत्रिण इति । तथा पन्थाः प्रियो यस्य पथिप्रियः
मथिप्रियः । सुगोषात्त्विति सोऽलुकि पथिमयोः सर्वनामस्थान
इत्याद्युदात्ता प्राप्नोति । नङोपा त्रिसूत्री अङ्गविष्कारस्या येन
नलुमतेति निषेधः प्रवर्त्तत । नाप्येवमनुतोऽङ्गस्य कार्यम् ।
लुसिङ्गन्तमिति पदसंज्ञावदुक्तस्वरणां प्रत्ययान्तकार्यत्वात् ।
नन्वस्तु किन इति तथा इतरत्तु द्वयं ङिति सर्वनामस्थान
इति सप्तमीनिर्देशादस्तुतोऽङ्गस्य कार्यम्भवत्येवेति चेन्न ।
ङित्तन्तस्यादेरित्यादिक्रमेण प्रत्ययान्तस्यैव तद्विधानात् ।
‘सौबर्ह्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य’ इति सिद्धान्तात् । एतच्च
‘भीहीभृदुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पितौ’ति पूर्व-
ग्रहणेन ह्याप्यतइति तत्रैव आभ्यै स्पष्टम् । अत एवोपोत्तमं रिता-
त्याद्युदात्तत्वाद्भाह्वीनोषइत्यादौ रिदन्तस्योपोत्तमे नोषब्द-
स्येकारे प्रवर्त्तते, चङ्ङ्य-यतरस्यामिति च चङ्गन्तस्य । न

चैवं 'चतुरश्रसी'स्युदात्तत्वं शसन्तस्य स्यात्तथा च षट्त्रिं-
 श्वाश्च चतुरः कल्पयन्त इत्यादौ चतुर इति पदं मध्योदात्त-
 मिध्यमाणः न सिञ्चेदिति वाच्यम् । तत्र श्रष्टग्रहणसामर्थ्या
 तदन्तमसमीत्वभावात् । इतरथा ह्युद्दिष्टपदाद्यप्युद्देश-
 चतुर्थ्ये इत्येव ब्रूयात् । तत्र ह्यसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः
 शस एव भविष्यति । 'षट्त्रिंशत्तुभ्योहलादि'रिति हलादेः
 सिद्धान्तेऽप्युदात्तविधानात् । न चैवं स्वरविधिषु षष्ठ्येव
 निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । रितश्च इत्याद्यपेक्षया रिति
 चञ्जल्युक्तावर्द्धमात्रालाघवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति ।
 अत्रोच्यते—अज्ञाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय
 वाक्तिकमारभ्यते—लुमतिप्रतिपेधे एकपदस्वरस्योप-
 संख्यानम् । सर्वान्मन्त्रितसिल्लुक्स्वरवर्जम् ।
 प्रयोजनं त्रिनिर्दिष्टस्वराः । पथिमथोः सर्वनाम
 स्थानेलुकीति । अस्यार्थः—लुमति लुमत्संज्ञया प्रतिपादिते
 ऽदृशने यः प्रतिपेधः तस्मिन्नकपदाश्रयो यः स्वरस्तरस्योपस-
 ङ्ख्यानम् । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोपेधकपदवरो न भवतीत्यर्थः ।
 पदद्वयाश्रयस्तु स्यादेव । यथा 'दधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य
 पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङितिङ इति निघातः । अत्र हि
 दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपेक्ष्यते । तथा इहतिष्ठेत्यादौ
 तिङन्तस्त्वलाभायापि । नन्वेवं सर्वस्तोमोऽतिरात्र इत्यत्र
 'सर्वस्य सुपो'त्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । तथा सर्षिगच्छ
 ससागच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति पाठमाद्युदात्तत्वं न स्यात् ।
 तथा मा हि दाता मा हि धानामित्यत्रादिः 'सिञ्चोन्यतर-
 स्या'मित्याद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह—सर्वेत्यादि । इदं
 स्वरत्रयं विहाय स्वरान्तरे प्रतिपेध इत्यर्थः । न च सर्वस्तोम
 इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पदद्वयस्वरयोमिति
 वाच्यम् । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तस्यैव हनेन प्रकृति-
 भावमात्रं कर्त्तव्यम् । तथा च तत्प्राप्तिरवश्योपपादयितव्येति
 भावात् । न च सर्षिःशब्दस्यामन्त्रितस्वरं विनाप्याद्युदा-
 त्तता लभ्युं शक्या । अचिञ्चिहुसुपिछादिछिदिभ्य इत्यो-
 णादिके इति प्रत्यये कृतेऽतोऽदात्तत्वात् । अव्युत्पत्तिपक्षेपि
 फिटस्वरेण तथात्वात् । न च नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम्,
 अनिसन्तस्येति पशुंदासात् । कैयटेन तु सर्षिःशब्दस्य
 घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिन्त्यम् । ननु सप्तशब्दः
 'सप्तशूर्पातु'त्वेति कनिनन्तो व्युत्पादितः । तथा च
 निस्वादाद्युदात्तः । अव्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव, 'जः संख्याया'
 इति वचनादिति चेत् । न । उभयथापि घृतादित्वेनान्तोदा-
 त्तत्वात् । तथा च प्रयुज्यते—सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमिति ।
 इह सिञ्जुग्रहणं मास्तु । गातिस्थेत्यत्र सिञ्जग्रहण
 सामर्थ्याल्लुकि स्वरः सिद्धः । अन्यथा हि लाघवार्थं
 च्लेरेव लुकं विदध्यात् । एषां ह्यभूदपादित्यादिसि-
 द्ध्ये ऽस्ति सचिचोपृक्तस्यत्र सकारान्तरपक्षेऽपेक्षेऽपि नाश्रय-
 णीय इति । न चैवं च्लेर्लुकि आत इति सूत्रं विध्यर्थमेव

स्यान्न तु नियमार्थं, तथा च तत्र लुङनिवृत्तये च्लिङ्गुकीति
 वक्तव्यं स्यादिति विपरीतगौरवापत्तिरिति वाच्यम् । क्वि
 इत्यनुवृत्त्यैव लुटो व्युदस्तत्वात् । तस्मात्सर्वान्मन्त्रितस्वरव-
 र्जमित्येवावश्यकम् । वाक्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह—प्रयोज-
 नमिति । त्रिनिशब्दयोरिकार उच्चारणार्थः, सुत्तिथोरिति
 वत् । एते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोज-
 नान्तरमाह—पथिमथोरिति । तदेवं वचनबलेन त्रिसूच्या-
 ऽतिव्याप्तिरुक्तं च्येतोह सूत्रे स्थितम् । वस्तुतस्तु नैतदर्थं
 वचनं क्रियते, ज्ञापकबलेनैव विदा गगां इत्यादेः सिद्धत्वात् ।
 तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वाक्तिकम्—'उपमानस्या-
 युदात्तत्वं वचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वे प्रत्ययलक्षणप्रति-
 पेधस्ये'ति । अस्मिन् पक्षे पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता
 लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्त्तव्यम् । न
 ह्ययमनुबन्धलक्षणः स्वरः, येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत । न
 च स्वरमात्रविषयक ज्ञापकमिति वाच्यम् । आमन्त्रितस्वर-
 सिञ्जलुक्स्वरयोरभिहितप्रसङ्गात् । न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे
 स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् ।
 'सर्वस्तोम' इत्यात्रायुदात्ताऽसिद्धिप्रसङ्गात् । यदा—अस्तु
 सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव ज्ञापकम् । 'सर्वस्य सुपी'ति
 सप्तमीमपनीय सुप इति पष्ठो पाठ्या । तथा च पथिस्वरार्थं
 वचनं नारम्भणीयम् । त्रिनिशब्दयोरर्थं तूभयथापि नारम्भ-
 णीयमिति सर्वं सुरथम् । पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति
 सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्तम् । तदयं निर्गलितोर्थः—त्रिसूच्यां
 शङ्कितस्याऽतिव्याप्तिदोषस्य वचनेनोद्धारमापातत उत्तत्रा
 ज्ञापकैर्नैवैष्टिसिद्धिरिति निष्कर्षोऽग्रे कृत इति । एतच्च समा-
 धानमज्ञाधिकारो निर्दिश्यत इति पक्ष इव वस्तुतोऽङ्गस्य
 यत्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षेपि तुल्यम् । अत एव 'संज्ञायामुप-
 मान'मिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तज्ञापन-
 वार्तिकं योजितम् । प्रकृतसूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु निष्कृष्ट-
 पक्षे उक्तदोषप्रसङ्ग एव नास्तीति लभ्यते । तत्रैतन्माश्रयमभि-
 युक्ता वर्णयन्ति—ज्ञापकं द्विविधम् । सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं
 च । तत्र यदा भीहोत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे
 तदन्तग्रहणपक्षे च फलभेदस्तत्रैव सौबर्त्यः सप्तम्यस्तदन्त-
 सप्तम्य इति ज्ञाप्यते । यथा भीहोत्यत्रैव पूर्वग्रहणाऽभावे
 तदन्तरस्य कार्यित्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामुदात्त इत्यलो-
 न्यपरिभाषया प्रत्ययान्त एवोदात्तः स्यात् । सप्तम्यर्थाश्रयणे
 तु पितृमपहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टः फल-
 भेदः । तथोपोत्तमं रिति, चञ्चन्तरस्यामित्यत्रापि । त्रि-
 न्त्यादिनित्यं पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्यादौ तु नास्ति फल
 भेदः । तदन्तरस्य हि कार्यित्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वं त्रिन्दा-
 दिपूर्वस्यापि कार्यित्वे तथैवेति । तथा च तत्र 'सौबर्त्य' इत्य-
 स्याऽप्रावृत्त्या तदन्तोऽकार्यित्वादुक्तदोषस्याऽप्रसङ्ग एवेति ।
 'संज्ञायामुपमान'मित्यत्र भाष्यकैयटान्निगन्थास्तु सामान्यापेक्षं

ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्या इति । 'अत्रय' इत्यत्र तु स्वरो न भवति । कुकि कृते कार्यिणोऽभावात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्तस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लभस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् । नन्वेवमपि स्थानिकसूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेन्न । लोप-स्याऽभावरूपतया तदीयाऽन्तस्य तदुदात्ततायाश्च बाधात् । अत एव हि अभूदित्यादी लुप्तस्य सिचो नेट् । नञ्भावस्य भावोऽवयवः सम्भवति । भाष्यमतेऽनलिवधाविति निषेधाच्च । किञ्चिदादीनां तु नेङ्गश्रीतोऽपिनेषोऽप्यस्ति । न चैवं नञ्-निमित्ते ऐस्प्रसङ्गः । तथापि लुकाऽपहारादिति दिक् । वस्तुतो 'यदङ्ग'मिति व्याख्यानाद्वाजपुरुष इत्याद्यपि निर्वाचमे। भसंज्ञाया निषेधेनाऽलोपाऽभावात् । सुबन्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञया नलोपाश्च । तथा 'अहर्ददातो'त्यत्र रेफोपि सिद्धः । 'असुपी'-ति निषेधो हि वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते । अङ्ग-धिकारनिर्देशे तु प्रवर्तताऽसौ । अत एवाहो रविधाविति वचनमारभ्यते । न चाऽसुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्ष-णेनाऽसुपीति निषेधो नेति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाद्य इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेऽपि रेफापत्तेः । एतेनाऽसुपीति पर्युदासमाश्रि-त्याऽहर्ददातोऽत्यत्र दाधातोः सुभिन्नस्य सत्त्वाद्देफ इत्यपि कल्पनमपास्तम् । दीर्घाहो निदाद्य इत्यत्राऽतिप्रसङ्गात् । यद्यपि रुक्वरत्वयोरसिद्धतया पूर्वं नलोपे कृतेऽकारस्यैव रुक्वरत्वे प्राप्नुनस्तथापि रुक्वरत्वयोर्विषये नलोपो नेधते । रुक्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात् । नञ्कारस्य रौ रे वा विशेषोऽस्ति । न च सम्बुद्धौ नलोपनिषेधाद्धे अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाधेत्यत्र चरितार्थता । एवमपि 'रूपपराश्री'तिरुक्वरस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति चेत्सत्यम् । अहञ्जित्वावर्त्येकेन नलोपाऽभावनिपातनात्सिद्धमिति दिक् । स्यादेतत्-परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परम-दण्डिना परमदिवा परमकुमार्येत्यन्तर्वर्तिनीं विभक्ति-भ्रातृभ्योत्तरखण्डस्य पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'जोःकुः' 'दादेर्धातोर्धः', 'हो ङः', 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य', 'दिव-उत्', 'श्चोऽसवर्णे शाकल्यस्यहस्वश्च'येति विधयः प्रसज्येरन् । न च भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः । भिन्नावधिकत्वात् । भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता, पदसंज्ञा तूत्तरखण्डस्य । अत्र भाष्यम्-भसंज्ञासूत्रे सुक्षिप्तमिति सूत्रात्सूक्तमित्यनुवर्त्त-नीयम् । तदयं सूत्रार्थः-यथादौ भसंज्ञानामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविभिन्नताभूतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवति । तदवयवभूतं सुबन्तं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्याद्यजादा-वनन्तर इति । इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानादिष्टा । अवयवस्य स्वभावाच्चदिष्टा, कर्तुःभ्यङ्गस्योपपत्तिवत् । तेन राज इत्यादौ सुबन्तावयवाऽभावेपि भवति, सुबन्तावयवसत्त्वे तु तस्य समुदायस्य चेत्सुमधोरपि भवतीति विवेकः ।

नन्वेवमपि परमवाचो परमवाच इत्यादौ भत्वाऽभावात्प्रत्ययकार्यं स्यादेवेति चेन्न । तत्र भत्वाऽभावेऽप्यसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञा-निषेधात् इत्थादिष्वसर्वनामस्थान इत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनु-वर्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यविधिर्बे-ति म्यायो नाश्रीयते । तदयमर्थः-सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात् । तदवयवभूतं सुबन्तं च पदं न स्या-दिति । तत्र समुदायस्य स्वादिधिति प्राप्ता, अवयवस्य तु सु-बन्तमिति प्राप्ता पदसंज्ञाऽनेन निषिद्धेति परमवाचावित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं सुवाक्सुराजेत्यादौ कुत्सादि न स्यात् । सा-वपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधा-दिति चेन्न । अमर्बनामस्थान इत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचोत्पन्नकृत्य यजादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् । सोऽतु द्विवि-धापि पदसंज्ञा भवत्येव । नन्वेवं श्रयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यादिति चेत् । इष्टापत्तेः नन्वेवमैचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धतेपूर्व-स्याद्धस्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे मद्रङ्करोवि गौरित्यत्रातिप्रसङ्गं वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वातिककृता वक्ष्यमाणं विरुध्यते, क्रियमाणेऽपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थादिति चेन्न । तत्रान्तग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्य टेरेत्यतो वाक्यग्र-हणमनुवर्त्तय वाक्यान्तस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तदेवं समासे चरमभागस्य पदसंज्ञा यजादौ कापि नास्तीति स्थितम् । क्व चिन्निषेधात् । क्वचित्तु भवेन बाधादिति वि-शेषः । नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्याशङ्क्य न स्यात् । होता पोतारावित्यत्राऽऽनङ् न स्यात् । उत्तरपदे तद्विधानादिति चेन्न । उत्तरपदग्रहणस्य समासोत्तरावयवे रुद्धतया पदसंज्ञा-विरहेपि तत्प्रवृत्तेः सर्वान्तपव चेयं रुद्धिः । तेन 'होतृपातृ-नेष्टोद्गातार' इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपदत्वाऽभावात्ततः पूर्व-स्थानङ् नेति दिक् । नन्वेवं दधिसेभौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति पदनिषेधो न स्यादिति चेन्न । पदादादिः पदादिस्तस्य पदं नेति व्याख्यानात् । न चैवं रामेषु हरि-भित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वादाविति या पद-संज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नेति निषेधाऽप्रवृत्तेः । एतच्च सा-म्प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । उक्तं च-पदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु पदस्यादेरिति । तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुवृत्तेः प्रागेव समासे दधिसेगित्यादौ परवस्य दुर्वारता पत्तेः । नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र पदं स्यादेव । बहुचोऽपहस्वेन पदप्रतिषेधाऽप्राप्तेरिति ज्ञेयं । सत्यम् । वचनमेवैव कर्त्तव्यं-बहुचपूर्वस्य नेति । अन्यायं सूत्रन्यासः 'सातेः सः' । पदं न स्यात् । ततो 'बहुचपदाभ्याम्' । आ-भ्यमुत्तरस्य सत्य पदं न स्यात् । आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तस्मादिदुत्तरस्येत्येव सिद्धेः । तदिदं बहुग्रहणमादिग्रह-णेन निमातव्यमिति । वास्तविके तूत्तरपदत्वे चापदादिविधा-विति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधितम् । उत्तरस्य समासो-त्तरभागस्य पदत्वे कर्त्तव्ये लुभता ह्येते प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । अतो न कुत्सादि । पदादिविधौ तु प्रत्ययलक्षणं

स्यादेव । तेन पञ्चनिषेधाद्विषेचेत्यादिसिद्धिः । अङ्गिमक्ष पक्षे प्राक् सुवत्पतेः समासोऽत्र नाभ्युपगन्तव्यः, धनक्रीते-
त्यादिसिद्धये तस्याऽनित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । कैपटैस्त्वाह
दध्नः सेचाविति विग्रहे पष्ठानि समासो नत्वयमुपपदममासः ।
सोपपदात्तु विज्जनास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिपेचा
वित्यादि न भवत्येव । अस्मिन्नपि पक्षे बहुचपूर्वस्य चेति
वचनं कर्त्तव्यमेव । कृते हि बहुचि विशिष्टस्यार्थवत्त्वेन
प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टासुवनन्तरमुत्प-
द्यत इत्यर्थवत्सुत्रे वक्ष्यते । तत्रान्तर्वर्तिनां विभक्तिमाश्रित्य
प्राप्तं पदत्वं तत्कुत्वादी कर्त्तव्ये मा भूत्, धात्वनिपेधएव यथा
स्यादिति । अत्राऽयं निष्कर्षः—पूर्वसुत्रे एव स्थितोत्तरपदत्वे
च पदादिविधौ बहुचपूर्वस्यचेति पाठ्यम् । पदादिविधावेव
प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदान्तविधाविति नियमार्थं चेदं
वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एवं च नञ् न कर्त्तव्य इति लाप-
वम्, अस्मिन्नपक्षे सौ पदत्वं नास्ति । प्रागुक्तकुसुष्टेरभा-
वात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य हलङ्घ्यादिसुत्रे भाष्यकारै-
रुक्तम्—‘अथ सावपि पदं भवतीति एवमगुणभगतरपाशा
रज्जु’रिति । नन्वक्षारधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षे
चाभूवन्नित्यत्र जुस् प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आत इति
नियमाज्ञा भवति । ननु देवदत्तं याजयाधकारेत्यत्र लुक्
वाधित्वा परत्वात्तिवादिषु कृतेष्वाम इति तेषां लुकि प्रत्यय
लक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तरस्य निघातः स्यात्ततः परस्य च न
स्यादिति चेन्न । लावस्थायामेव येन नाप्राप्तित्यायेन तिवा
दीन्वाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः । तदुक्तम्—आमिसिलोपा-
त्तस्य चाऽनिघातस्तरमाच्च निघात इति । ननु देवदत्तो युष्म-
त्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधायमाना युष्मदस्मदोरादेशाः
प्राप्नुवन्तीति चेत् । सत्यम् । स्थग्रहणाज्ञा भवति । न च
विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्कन्तु विभक्ति-
विशिष्टस्येत्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । पष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयानामिति निर्देशेनाऽपि गतार्थत्वात्सर्वस्य पदस्येत्य-
नुवृत्तेश्च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव
स्थग्रहणम् । अवस्थानं हि श्रूयमाणत्वेव सम्भवति । यदा-
तिष्ठतिरहानौ वर्तते । यथा ‘समये तिष्ठ सुग्रीवे’ति । समयं
मा हासीरित्यर्थः । तथा चाऽपरित्यक्तविभक्तिकयोरित्युक्त्या
श्रूयमाणविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । इदन्ववशिष्यते—
वस्तुतोऽङ्गस्येति सिद्धान्ते चिणो लुगिति तलोपे कृते हनि-
णिङादेशा न स्युः । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता
ग्रामः । अध्यगायि भवताऽनुवाक इति । लुङि परतो ह्येते
विधीयन्ते इति चेत् । मैवम् । लुङि यदाद्धातुर्कं तत्र
हनिणिङादेशविधानात् । तस्माद्वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षो निर्दुष्ट
इति स्थितम् । [नलुमताऽङ्गस्थ] ॥

अचोऽन्यादिति । अच इति निहारेणे पष्ठी । जातौ
पक्षवचनम् । अचां मध्ये योऽन्यस्तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं
स्थात् । टिप्रदेशाद्विहित आत्मनेपदानां टेरित्यादयः । पचते ।

पचते इत्यादि । अन्ते भवोऽन्यः । दिगादित्वाणत् । अन्त्य
आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ।

अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा । अभ्यादलः पूर्वो वर्ण उप-
धासंज्ञः स्यात् । उपधागुणः । चेतति । च्योतति । वर्द्धत
इत्यादि । ननु पूर्वस्याऽविशेषितत्वाच्छासिधातौ शा इति
समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं शासद्द-
ङ्हलोऽरितोत्वं शा इति समुदायस्य स्यादिति वाच्यम् । अलो-
न्त्यपरिभाषयेष्टसिद्धेः । स्यादेतत् । नानर्थकोऽलोऽन्यविधिरन-
भ्यासविकारोऽभवति निषेधः प्राप्नोति । इह च विभर्त्तात्यत्र
भृजामित्, अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमनभ्यासविकारोऽभ-
वत्युक्तम् । विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः । अत एव देही-
त्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति । अत्रोच्यते । न ताव-
देवा परिभाषा सूत्रकृतः सम्मता । तस्य लोप इति सूत्रे
त्रिटुङ्गानां सर्वलोपार्थं ‘तस्य’ग्रहणात् । नापि भाष्यकारस्य
सम्मता । एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्मार्थे उक्तत्वात् ।
तथाहि—अन्यक्तानुकरणस्येति तावदन्तादेशो न भवति ।
नाम्रंङिनस्यान्यस्य तु वेति ज्ञापकात् । इतरथा ह्याम्रंङितस्य
वत्येव न्यात् । भवसोरेद्धावित्यत्रापि लोपो याति प्रकृते
पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । तथा चेत् सूत्रन्यासः—
‘घोरभ्यासस्य लोपः’ । लोपश्चान्तरस्यानुवृत्त्या सर्वलोपः
स्थात् । ‘अस्तेष्वेत्’ । अस्तेष्वंश्चैद्भवति हाविति । अथवा लोपश्
इतिच्छेदः । संज्ञार्थां कृतोऽनुबन्धः संज्ञिनि फलति, यथा
हमुदि । भाष्ये तु द्विशकारको निर्देश इत्युक्तम् । तत्र लोपे
इति भिन्नं पदम् । श् इत्यस्य चोपदेशपक्षे संज्ञा । तत्फलं तु
प्रयोगे । सर्वत्राऽनुबन्धानां काकादिवदनवयवीभूयैव व्याव-
र्त्तत्वादिति भावः । अस्मिन्नपि पक्षे झलि परे यः संयोग-
स्तदादित्वात्सोलोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः ।
स्पष्टार्थमनउपधालोपिन इत्यादावकारस्येदेवापि शकारस्य
लोपो मास्त्विति तु भाष्याद्ययः । आभ्यामित्यादौ हलि
लोप इति सूत्रेणाऽकारस्येदम इदो विधीयमानो
लोपोऽपि तर्हन्त्यस्य स्यादिति चेन्न । ‘अनाप्यक’
इति सूत्रादनित्यनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्या
पष्ठीं प्रकृत्य अन एव लोपविधानात् । तथा च तत्राऽ-
लोऽन्यपरिभाषया नकारलोपे अतोऽगुणइति परस्वे च कृते
आभ्यामेषाभित्यादि सिद्धम् । ‘अत्रलोपोभ्यासस्ये’ति सूत्रेणि
अत्राभ्यासत्वाभ्रमे न तु तदेकदेशइति व्याख्यानादत्रग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वलोपः । यद्यपि सनोऽयपेक्षितं ददौ दधावि-
त्यादिवारणाय, सादाविति च, जिहपयिषतीत्येतद्वारणाय,
प्रकृतयोपि पिपक्षतीत्यादिवारणाय, विषयोऽप्यपेक्षितः मुचो-
कर्मकस्य गुणोवेति मुमुक्षति गामित्यादिवारणाय, तथापीदं
सर्वमनुवृत्तैव सुलभमिति सर्वलोपार्थमेवाऽत्रग्रहणं बोध्यम् ।
नन्ववमपि विभाषाभवद्भगवदध्वतामोच्चावस्थेति वार्तिकेन
विधीयमान ओकारोऽन्यस्य स्यादिति चेन्न । वस्येति सिद्धे
अवस्थेति गुणकरणसामर्थ्यात्सर्वादेशसिद्धेः । तस्मान्नानर्थक

इति परिभाषा निष्फला, सूत्रमाध्याऽसम्भवा चेति स्थितम् ।
एवञ्च शास्त्रेः शाश्वदस्योपधात्वेऽपि शिष्ट इत्यादि सिध्यति ।
संयोगोपग्रहणं कृत्वा मित्यादिव्यवहारश्चास्मिन्पक्षे सङ्ग-
च्छन्त इति दिक् । यदा—अवध्यवधिमात्राः सजातीयानामेवे-
त्युत्तराः । लोके क्षमीयां ब्राह्मणानामन्यत्वात्पूर्वमानयेत्युक्ते
एक एवाऽन्यादव्यवहितपूर्व आनीयते न तु समुदायः ।
एवं चेहाप्यलोऽव्यवहितपूर्वोऽलेव संज्ञी न तु समुदायः,
न वा व्यवहितोऽलः । संयोगोपध्व्यवहारस्तु भाक्तः । अव-
यवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । एवं स्थिते—‘अल’ इति
जसन्तमपि भुवचम् । जात्याख्यातामिति बहुवचनम् ।
पूर्वं इत्यपि जसन्तम् । अन्त्योऽप्यलेव साजात्यालभ्यते ।
यदा—अल इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् ।
अलां मध्येऽन्यात्पूर्वं इत्यर्थः । तथा चेहाऽल इति जस्र्जस-
र्जस वेति पक्षत्रयमपि स्थितम् ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । सप्तमीनिर्देशेषु
पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टेऽव्यवहितोच्चारिते मतीत्यर्थः ।
निःशब्दो नैरन्तर्यं, दिशिश्चारणक्रियः । निरन्तरं दिष्टो
निर्दिष्टः । नियमार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि—इकोयणचीत्यत्रा-
चीति यस्यचभावेनभावलक्षणमिति सप्तमी । अश्रयमाण-
क्रियत्वाच्चाऽन्तरङ्गस्यास्त्यर्थस्य लाभः । तेनाऽपि सति यण्
भवतीत्यर्थः । यदा ‘गङ्गायां घोष’ इति वदोपपन्नं पिकेऽधिकरणे
सप्तमी । तत्र सत्त्वं परस्यैव पूर्वस्यापि सम्भवति । एवमुपले-
पोपि । तत्र युगपदेकस्य कार्यत्वं निमित्तत्वेयोरसम्भवाद्-
ध्युदकं मध्वदमित्यादाविकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तः
पूर्वस्यैवेति नियम्यते । तथा अग्निचिदनेति व्यवहितस्यापि
यण् प्राप्तः, अनन्तरस्यैवेति नियम्यते । ननु गवित्ययमाहे-
त्यादौ स्वरूपपदार्थकतामिति शब्दः करोति तथेहापि । एवं च
तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते । अस्ति हि तत्र व्यव-
च्छेदम् । हे यौष्माकीण ! अस्मभ्यं देहि । हे आस्माकीन
युष्मभ्यं ददामीत्यादौ खजणभ्यां परस्याप्यादेशप्रसङ्गसत्त्वात् ।
सत्यम् । इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् । लोकेऽर्थपरताया
औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति । शास्त्रे तु विपरी-
तम् । किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्तते तर्हि तत्रैव पूर्व-
ग्रहणं कुर्यात् । तस्मात्त्रेदं तस्मिन्नित्यनुकरणम् । किन्त्व-
चि हलीत्यादिसकलविशेषसंग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोऽयं
निर्देशः । तस्याऽपत्यं तत्र भव इत्यादिवत् ।

तस्मादित्युत्तरस्य । पञ्चमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं
स्यात्तच्चाऽव्यवहितोच्चारिते । तिङ्ङित्तः । अग्निमीले ।
इह न भवति—इलेऽग्निम् । इह कारकविभक्ते-
रसम्भवाद्वियोगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दोऽध्याह्निय-
माण उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोऽप्यविशेषाध्याह्नियेत । व्यवहि-
तोपि च गृह्येत । तथा चोत्संस्थाता इत्यत्राप्युदः स्वास्त-
म्भोरित्यस्य प्रसङ्गः । तदेवं पूर्वसूत्रमेतसूत्रं चेति द्वयमपि
नियमार्थमिति स्थितम् । तथा च वार्तिकं—तस्मिन्तस्मादिति

पूर्वोत्तरयोर्योगविशेषाज्जियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदन-
मिति । इहापि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः
प्राग्वत् । न तु अनुकरणम् । तथाहि सति—यद्यपि तस्मान्नृ-
दिहल इत्यत्राऽत आदेरिति दोषात्पूर्वस्यान्त्यासम्भवात्प्रयो-
जनाऽभावाच्चैतत्परिगोपयित्वा स्थितिस्तथापि तस्माच्छसोनः पुंसि
तस्मान्नृदचीति योगद्वये स्यात् । उच्चरत आनुपलभते गौर-
नश्च इत्यादेर्व्योवर्त्यस्य तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादेतत् ।
एतत्सूत्रं नियमार्थमस्तु । पूर्वसूत्रमप्यौपक्षिकसप्तमीपक्षे
नियामकमस्तु । सत्सप्तमीपक्षे तु नियामकत्वमयुक्तम् ।
पाञ्चमाध्यकैयटविरोधात् । तथाहि—आज्ञलोप इत्यत्र भाष्यम् ।
नेषा परसप्तमी । का तर्हि ? सत्सप्तमी किञ्चि सतीति ।
तथा तत्रैव कैयटः—‘कथं पुनः सम्भवत्यां परसप्तम्यां सत्स-
प्तम्याश्रयितुं युक्ता । यथेष्टं वाक्याध्याह्नाराददोषः । किञ्चि
सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वाश्रयानाश्रयणाश्रयिते तस्मिन्नि-
त्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा ह्यौपक्षिकेऽधिकरणे
सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येत्यनियमे नियमाय
परिभाषोपस्थानमिति । अथोच्यते—वाङ्मन्त्रस्य प्रकृतमात्र-
परत्वादविरोधः । तथाहि—आज्ञलोप इति सूत्रे शकारवतो
ग्रहणं गारस्तु नादित्येवास्त्विति प्रश्नं नन्दनादावतिप्रसङ्ग
इत्युत्तरितम् । अनिदितामित्यस्यानुवर्णने तु हिनस्तीत्यत्र न
स्यात् । ततः किञ्चितीत्यनुवर्त्य श्रममेव किञ्चिन्नाश्रित्य हिन-
स्तीत्यत्र लोपोऽस्त्विति शङ्क्यते । यदि चारयामवस्थायान्त-
स्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत तदा नन्दमानादौ चानशो
डित्वालोपः प्रवर्तते । श्रमः शिक्करणं चानर्थकं स्यात् ।
तद्धि शिक्वात्सार्वाधातुकतया कितमिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र
नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा । नन्वाद्येधातुकसंज्ञानि-
वृत्त्या शिक्वं सार्थकम् । तस्यां हि भन्यामनक्ति भनको-
त्यत्राऽतो लोपः स्यात् । क्वाद्धि भिनत्तात्यत्र गुणः स्यात् ।
तृणैर्दीताङ्गमः स्यात् । नेडवशीति तु न प्रवर्तते, अकृत्वा-
दिति चेन्न । श्रमः पूर्वभागस्यानङ्गतयात्विधीनामप्राप्तेः ।
कथमनङ्गतेति चेत् । इत्थम्—प्रत्ययविधौ यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं
धातोः प्रातिपदिकादित्यादि, तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्ग-
मिति हि सूत्रार्थः । इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं रुधादिभ्य इति,
नाऽस्मात्प्रत्ययः परः । यस्माच्च परः पूर्वभागाज्जामी तस्मि-
न्विधीयमाने पञ्चमीनिर्दिष्टः । अत एव भनक्तीत्यादावतोदी-
र्घा यञीति न प्रवर्तते । न च असोर्ग्रहोप इत्यत्र विशेषणार्थं
शिक्करणं स्यादिति वाच्यम् । नसोरलोप इत्युक्तं पि दोषा-
भावात् । नन्वेवं नाप्ताऽस्त्योर्ग्रहणं स्यात् । तथा च कर्नेर्य-
ङ्लुकि चङ्कान्त इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न । सिद्धान्तेपि
अप्रत्ययसान्तयोर्ग्रहणापत्तौ वस्तु इत्यादावतिप्रसङ्गस्याप्यात् ।
साहचर्याप्रत्ययधातोर्ग्रहणमिति तु तुल्यम् । ननु नसोरलोप
इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य किञ्चाननन्तर्यं तत्रैव भविष्यति
यदा इवाचरतः यक्षतः पामनत इति । मैवम् । अनुवर्तमानेन
सार्वाधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते । तथा च निष्पत्तिर्यथा-

जिर्दिष्टपरिभाषानुपरिस्थितौ निमित्तसप्तमी । सार्वधातुक-
निमित्तस्य न प्रत्ययस्याऽस्तेष्वष्टोपः विवक्ष्यन्तर इति । ननु
चातुर्वर्त्तसार्वधातुक इति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमि-
ति चेन्न । सति शिस्वे प्रत्याख्यानात् । तदेवं श्रमः शिस्व-
करणसामर्थ्यात् विवर्त्तते । सप्तसप्तम्यामपि परिभाषा नोप-
तिष्ठत इति स्थितम् । पूर्वपक्षत्वादनादर्थया तथोक्तमिति वा
वर्णनीयम् । इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रकृतिपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः ।
तथाहि—षष्ठीस्थानेनोपेतौ मुद्रात्पठ्यत्यनुवर्त्तते । सप्तम्यर्थनि-
र्देशे पूर्वस्याऽव्यवहितस्य षष्ठी रयात् । पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्त-
रस्याऽव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति तत्रेकोयणचोल्यादौ सूत्रस्य
षष्ठीप्रवणत्वात् षष्ठीमनुष्य पूर्वस्यानन्तरस्यैवा न तृत्तरस्य, न
वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येति तावन्मात्रमुच्यते । आने मुगि-
त्यादौ तु षष्ठ्या अश्ववणात्सापि प्रकल्प्यतेति विशेषः । सा
आऽनियतयोगस्वात्स्थानात्षष्ठी, यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्य-
नियम इति सोऽप्यर्थोऽस्ति दृश्यते । यत्र तुभ्यनिर्देशस्तत्रोभयं
प्रकल्पकं, काचित्स्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसम्भावनाप-
काश्च । तथा चैकः पूर्वपर्योरिति सूत्रे कैयटः । सूत्रद्वयप्रमा-
णत्वाद्देवतेनाप्रकल्पके । षष्ठ्यौ विभक्ती तेनाप्र-
ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति । न च पर्यायेणोभयकल्पनम् ।
अतुल्यबलत्वात् । तथाहि—आनेमुगित्यत्र सप्तमी निरवकाशा,
सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोऽर्थ इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयति ।
एवमादास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्याः । तथा च तास्य-
नुदात्तसूत्रे अभ्यस्तसिन्धु सार्वधातुक इति सप्तमीनिर्देश-
वक्ष्यति । सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति तस्या एव षष्ठी कल्प्य-
ते । तथा 'बहोर्लोप' इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृतार्थाया
इष्टमेयः स्विती सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । अत एव भू च बहो-
रिति पृथक् षष्ठीनिर्देशः । तथा गोतोऽणिति पञ्चमी सर्वनाम-
स्थानात् सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । गोशब्दस्य शिस्वे
प्रयोजनाऽभावाच्च । न च तिष्ठति गौरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धिः
फलमिति वाच्यम् । गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । एवं
प्रायेण पञ्चम्या अकृतार्थेति भाष्ये स्पष्टम् । अमि सर्वनामः
सुष्ठित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी तृत्तरार्थतया
सावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्त्या पञ्चम्या सामाना-
धिकरण्यं सम्पन्नं सर्वनाम इति पञ्चम्यापि कृतार्थेति त्र्याक्षरि-
यथोद्देशपक्षावयवेन परत्वात्समादित्युत्तरस्येति विवक्ष्यते ।
तदुक्तम्—उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देश इति ।
वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य
सिद्धये सर्वनामो विहितस्येति व्याख्यानात् । येषां तेषामि-
त्याद्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घाच्छेदोऽनुभवतीत्यत्र
तु षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमी । तेन दीर्घस्यैव अनुभवति न तु
छकारस्य । झुराच्छयेति निर्देशश्चेह लङ्गम् । अन्यथा हि
झरिचेति चत्वं झुराच्छयेति चकारद्वयं, नर्दिशेत् । प्रत्यय-
विधौ तु पञ्चम्यो न प्रकल्पकाः । षष्ठ्या अनुवादविभक्ति-
त्वात् । अप्रसिद्धस्य चानुवादाऽसम्भवात् । तत्राऽनियमा-

ऽप्रसङ्गेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति दिक् ।
स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । शब्दस्य स्वं रूपं
संज्ञि, इन्द्रशब्दे या संज्ञातां विना । अग्रेर्देक । आग्नेयम् ।
आखे यमहनः । आयच्छते । आहते । इह अग्नि आह यम्
हन् एवमेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव संज्ञिनः ।
अशब्दसंज्ञेति किम् ? । उपसर्गे षोः किः । दाधाम्यो यथा
स्यात् । घुधातोः शब्दार्थान्मा भूत् । शब्दः—शब्दशब्दं, तत्र
संज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु इन्द्रस्य संज्ञेति । कर्म करण-
मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । स्यादेतत्—रूपग्रहणं
विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते, प्रतीतावुपदेशानपेक्षात्वा-
दसाधारणावादान्तरङ्गत्वाच्चितोपरिधितिकावाच्च । अर्थो हि—
प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च । पर्यायेरापि प्रत्या-
यनात् । बहिरङ्गश्च, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् । अनिय-
तोपरिधितिकश्च अनुकरणदशायामप्रतीतेः । तत्किं रूपग्रहणे-
नेति चेत् । अत्राहुः—इह शब्दे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदि-
ति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येत्युप-
पन्नं भवति । तत्रोक्तज्ञापकादर्थो आहः, स्वं रूपमिति वचना-
द्रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे
कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ।

एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं । तथाहि—आरभ्यनाणोपि सूत्रे
पशुरपस्य देवता प्राञ्च उदधो भरता इत्यादयस्तावलोकावदर्थो
एव गृह्यन्ते । अग्नेर्दं गित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते ।
अर्थस्य प्रत्ययेन पर्यायार्थाऽसम्भवात् । उदात्तात्पदिका-
दित्यधिकाराच्च । उपसर्गे षोः किरित्यादौ तु घुधातुर्न
ग्रहीष्यते, दाधाम्यत्वारम्भात् । उक्तं हि—व्यवहाराय
नियमः संज्ञायाः संज्ञानि क चिदिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभा-
षापि ब्रह्मादिसूत्रे राज्ञि पठित्वा पुनर्ब्रजिपाठासिद्धा, न्याय-
सिद्धा च । अग्नेर्दं गित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यास्यस्योत्त-
र्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्त्त-
मानकार्यमुपस्थिताथोपहित एव न त्वनर्थक्येति । अर्थस्य—विशे-
षणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वोत्तमानात्यागयोगात् ।
गौणमुख्यन्यायोप्येतन्मूलः, गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः ।
एतेनाभिप्रेत्यपदार्थ इत्यपि व्याख्यातम् । तस्मान्नायायत एव
सकलनिबोद्धे सूत्रं नारम्भणीयमिति । ननुत्तरत्र चतुः—
सूत्र्यामनुवृत्त्ये स्वं रूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न ।
अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि—अणुदिसूत्रे तावत्स्व-
स्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धम् । कथमन्यथा अवाचामित्यत्र
ह्यरो ह्यरीति लोपः । तत्र व्यक्तिभेदासावर्ण्यमिति चेत्,
इहापि बोध्यबोधकव्यत्योर्भेदात् । तथा तपरस्तत्कार-
स्येत्यत्रापि । आदिरन्त्येनेत्यत्राद्यादिग्रहणादस्या सिद्धम् ।
आवृत्तौ लिङ्गं तु नादिवीत्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वाचिक-
कारस्तस्य चेति वक्ष्येत्येव । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् ।
व्यवदेष्टिकङ्गानेव सिद्धेः । अप्रातिपदिकेनेति तु कर्त्तव्य-
प्रत्याख्यास्यामः । अत एव 'येनविधिरित्यत्रान्तत्वे प्रयोजन'.

मिथ्याद्यन्तवत्सुत्रस्थं वार्तिकं सङ्गच्छतइति दिक् । सित्तद्वि-
शेषाणां वृक्षाद्यर्थम् । अत्र सिदित्युपलक्षणं, किञ्चिद्विज्ञमा
सञ्च्य इत्थंलिङ्गा विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं, तच्च लिङ्गं
वृक्षादावासञ्जनीयमित्यर्थः । एवमग्रेपि । तेन विभाषावृक्ष-
सृगेति सूत्रे विशेषणमेव ग्रहणात्सञ्च्यग्रोधं वृक्षग्रोधा
इति सिद्धयति । पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ।
चकारादिशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् 'स्वे पुषः' । रौप्यपुष्टः ।
अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जिह्वपर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ।
'सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा' । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह राज
सभा । हरिश्चन्द्रसभा । पर्यायेण यो वक्ति स हि पर्याय-
वचनः । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः, नापि विशेषेण,
सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाऽभा-
वात् । 'तुल्यार्थोस्तु विकल्पे'ति न्यायात् । 'इनग्रहणराज-
शब्दपर्याय'इत्यादिव्यवहारस्तु भीमो भीमसेन इतिवत् ।
क्षित्तस्य तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । 'पक्षिमत्स्य
मृगान्इति' । मात्सिकः । शाफरिकः । पर्यायवचनानां न ।
अनिमिषान् इति । 'मीनस्येयते' इति भाष्यम् । मैनिकः ।
मृगपक्षिणोस्तु द्विजिर्देशःकर्त्तव्यः । तेन स्वरूपस्य पर्या-
याणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्याताः । इह वृक्षादौ
राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते ।
इतरस्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवधेयम् ।

अणुदित्सर्वगणस्य चाप्रत्ययः । अत्राण् परेण नका
रेणेत्युक्तम् । अणुदिक्ष सवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीय-
मानं विना । चकारात् स्वरूपस्य । 'अस्य च्चौ' । शुक्लो
स्यात्, मालो स्यात् । 'एतन्कोऽसंयोगपूर्वस्य' चिध्यतुः,
निन्यतुः । 'ऋदोरप्' । यवः, रतवः, लवः, पवः । 'उरण्
रपरः' । कर्षा, किरति । न चैवम् ऋदोरप् हस्वान्तेभ्यः
कुवादिभ्योऽपि स्यादिति वाच्यम्, दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः ।
नन्वेवमपि 'अष्टन आ विमत्तो' इत्यत्र सवर्णग्रहो दुर्वारः ।
न हि तत्रापि सामर्थ्यम्, हस्वोच्चारणे दीर्घमात्रिकस्य मात्रिक
एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणस्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेत्,
न, 'अप्रत्ययः' इति निषेधात्, दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्रा-
हकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च । ननु दीर्घाश्चेदनणस्तहि
'कारकः' 'हारकः' इत्यादौ रपरत्वं न लभ्येतेति चेत्,
भ्रान्तोऽसि । न हि दीर्घाः काव्यप्रत्ययेन नोपस्थाप्यन्ते इति
ब्रूमः, किन्तु ग्राहकशब्दे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च ।
इतरत्र तु वाक्याऽपरिसमाप्तिन्यायानवतारादस्वेवाऽग्रहणेन
दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम् । ऋदिन् 'कुहोक्षुः' । चकार, जगाद ।
अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगिस्तु न प्रवर्तते, उगिकरणसाम-
र्थ्यात् । अत एवाहुः 'भाष्यमानोऽणु सवर्णान् गृह्णाति' इति ।
गुक्-ङुक्-नुक्-पुण्यदस्तु नोदितः, 'प्रतिष्ठानुनासिन्वा-
पाणिनीया' इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्यय इति किम् ?, विधीय-
मानानां प्रत्ययानामवेद्यानां सवर्णग्राहकत्वं मा भूत् । 'अत
इम्' 'इदम् इत्' 'अर्द्धभातुकस्वे' 'मुषो डुक्' 'अम् सम्नुडौ' ।

इह हि सर्वत्रोपदेश इति वचनात्सूत्रान्तर्गतेष्वेव इत्यादि-
शब्देष्विस्संज्ञा प्रवर्तते । कोपस्तु तत्रानुपूर्व्याद्वाधितोऽपि पद-
स्वरूपपूर्वलोचनायां प्रवृत्तः । ततः 'स्व रूपम्' इति संज्ञा-
बलात् जायमाना पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव भव-
ति । तथा चोपस्थापकस्याऽण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यते
इत्युचितम् । अत एव चतुर्दशसूत्र्यामुच्चारणार्थस्याकार-
स्यवेत्संज्ञकानामपि नकारादीनां लण्मध्याऽकारस्य च
पदपर्यालोचनायामेव 'लोपश्च बलवत्तरः' इति न्यायेना-
पहारादितरान्तर्भावैवेव संज्ञा प्रवर्तते इति सिद्धान्तः । इदं
च 'अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा' इति सूत्रे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे'
इत्यत्र च कैट्टग्रन्थे स्पष्टम् । इदं अक इकोच्चार्यो साधु-
बन्धादिभक्तिस्तु प्राथमिकबोधे विशिष्टस्य विषयतया तस्यै-
वार्थवत्त्वमादाय । अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यते
इति कथं ततो विभक्तिः क्रियताम् ? । इत्संज्ञाकार्यं तु आन-
र्थक्यात्तदन्वेषितं न्यायेन प्रत्याख्ये प्रवर्तते । विभक्त्यर्थान्व-
योऽप्येवम् । इदं हि ङमुदादाधुपरथापणे कृतरय लिङ्गस्य
तद्धोष्ये फलप्रवर्तकत्वमिति दिक् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या
'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति सूत्रे उल्लभ्ये प्रवृत्ता ईत्संज्ञा लक्ष्ये
तित्स्वरं प्रवर्तयेदिति चेत्, सत्यम्, अत एवैतत्समाधानाय
पूर्वाचार्यैः पराक्रान्तमिति गृहाण । कथं तर्हि 'एओङ्' सूत्रे
तद्वृषणाय प्रवृत्तमिति चेत्, तात्कालावधारणेन कृतार्थस्य
तकारस्याऽनुबन्धान्तरवैपर्यादिति गृहाण । अत एव 'वैया-
करणः' इत्यत्र ऐचक्षिस्वरौ न भवति । 'पचस्व' इति
शपोऽप्येवम् । 'न आभ्याम्' इति सूत्रे 'अचः परस्य द्वे'
इत्यत्र च ऐचोक्षकारस्य प्रत्याहारे उपश्रयात् । यद्वा-इनि-
शादिभ्यपि माऽस्तु सूत्रान्तर्गतेष्विस्संज्ञा, किन्तु फलप्रत्या-
सत्तेः पदार्थेष्वेव साऽस्तु । नैते उपदिष्टा इति चेत्, न ते
फलभाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात्परंपरासम्बन्धे फलमिति
चेत्, संज्ञापि तत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् । उपदेशो-
ऽन्त्यत्वं हि प्रायोगिकेष्वसम्भवात्तत्प्रत्यायकनिष्ठमानुपूर्वीसा-
जात्यादाश्रयते । न चैतत्तत्परैर्वहित, प्रत्याख्ये तकाराऽभावा-
दिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । भाष्यमानोऽणुकारादेशः
सवर्णान् गृह्णाति, 'ऋत् उत' इति तत्पकरणाल्लिङ्गात् । तेन
'अमुना' 'अमुभ्याम्' इत्यत्र हस्वस्य हस्वो दीर्घस्य दीर्घः
सिद्धयति । न चैवं 'सनाद्यंस' इत्युपप्रत्ययोऽपि सवर्णं गृह्णा-
तििति वाच्यम्, आदेशविषयकं क्वापकमित्युक्तत्वात् । यद्वा
'अदसोऽसेः' इति सूत्रे एव उक्त्वा उक्तेति समाहारद्वन्द्वोऽस्तु,
अत एव सोलुका निर्देशः कृतः । अतएव च 'ऊतुपधायाः'
इति सूत्रे गोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरु-
कारान्तरप्रयोग उक्तः । नन्वेमपि 'अकः सवर्ण' इत्यत्र
अकारोऽष्टादशानां ग्राहकोऽस्तु, अण्त्वात् । अस्तु च स
एव हकारादीनामपि ग्राहकः, 'आदिरण्येन' इत्युक्तः, ईका-
रादयस्तु कर्षं ग्राह्याः ? न हि तद्व्यापकः कृष्णस्तिमन्सूत्रे
उपासीऽस्ति । नन्वण्त्वात्वेन हकारादयोऽणुपरिपता इति

चेत्तर्हि वाक्यार्थे ते नयन्तु नाम, पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु येऽपि स्वार्थोपस्थापकाः, अनुच्चारितत्वादिभ्युक्तम् । अत एव 'श्रुचं वेत्ति' इत्यादौ शब्दविशेषं वेत्तीत्येवाथो न तु तदर्थं वेत्तीति । तदुक्तं वास्तविककृता-तत्र प्रत्याहारग्रहणे सर्वार्थग्रहणमनुपदेशात् । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्याऽवचनम्' इति । शब्दस्य प्रतीयमानस्य अवचनम्-अर्थाऽप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्रोच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र स्ववाच्यवाच्ये निरुद्धा लक्षणा, 'दीर्घाजुसिच' इति ज्ञापकात् । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्तते । न चाऽवशब्दवाच्यो दोषोऽस्ति, योऽस्य निषेधस्य विषयः स्यात् । नन्वाकारोस्तीति चेत् ? न, 'नादिचि' इत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः । 'प्लादीनाम्' इत्यादिनिर्देशा अपाह लिङ्गम् । नन्वेवम् 'इको यणचि' इति सूत्रे ईदातोऽग्रहणं न स्यात्, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । तथा च 'सुध्युपास्यः' 'दध्यानय' इत्यादि न सिद्धेवेदिति चेत्, न, सति तात्पर्यं युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाऽभावात् । इह च 'आणनद्याः' इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यं ग्राहकत्वात् । यदि तु प्राचां मते श्रद्धावशाद्युपपन्नसिद्धयन्तान्भ्युपैषि, तर्हिह ईदातोरपि शृङ्गच्छब्दयोर्लक्षणेनारतुस्ववाच्य-ह्रस्ववाच्यत्वाऽविशेषात् । स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमपि 'शरीर'मित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याधकारादेशः प्राप्नोति, इकारवाच्यो हि दीर्घः, तत्सवर्णश्च शकार इति तत्सर्वापीग्रहणेन ग्रहणात् । तथा 'ज्ञातलम'त्यादावपि यणप्रसङ्गः, दीर्घः परं न भवति, अवशब्दवाच्यवाच्यतायाः दोषे विश्रान्त्या तत्सम्बन्धग्रहे मानाऽभावादिति । अत्रोच्यते । भवेदयं शकारस्य यकारादेशरूपो दोषः । यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणां वदामः । वयन्तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः । न च ईकारः शकारस्य वाचकः, दोषाणामनल्पेन सवर्णाऽग्राहकताया असङ्कदावेदितत्वात् । आभ्यमते त्वज्जालोः सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्गलितोऽर्थः-अकारोऽष्टादशानां संज्ञा । एवमिदुतौ । अ लृ इत्येतौ तु पयोयशब्दौ त्रिशतः संज्ञे, श्रुत्ववर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात् । 'अलृक्' सूत्रे 'अत्यकः' इति प्रकृतिभावदर्शनेनैव ज्ञापितत्वाद्वा । न च तुल्यव्यक्तिकसंज्ञादयप्रणयनवेयर्थः, तदर्थमिह सूत्रान्तराऽप्रणयनात् । एचस्तु द्वादशानां संज्ञाः । यवला द्वयोः । रदौ तु स्वस्यैवेति । यद्यपि इकार आकारस्य सञ्ज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्परिहाराय 'नाज्जालो' इत्यत्रैव यलः कृतो न विस्मर्त्तव्यः । वास्तविककारास्तिह्वाऽणग्रहणं प्रत्याचक्ष्युः । तन्मते 'अस्य ञ्चो' इत्यादौ जातिनिर्देशास्तिङ्गम् । अनुवाचविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहेकत्ववद्विवक्षा । विधिप्रदेशे तु पक्षेकत्ववद्विवक्षेति सर्वेष्टसिद्धिः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे शकारेण लकारग्रहणं दुःसाध्यं, तथापि अलृक्सूत्रोक्तरीत्या समाधेयमितिदिक् ।

तत्परस्तत्काहस्य । तः परो यस्मात्स तपरः । तात्परोऽपि तर्ह्यः । द्विविधोऽप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः

स्यात् । तेन अत इत् उदिति षण्णां संज्ञाः । श्रुदिति द्वादशानाम् । अत एव 'उपसर्गाद्वृत्ति भातौ' इत्यत्र सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणं, तत्परत्वाद्दोषे नेति सिद्धान्तः । पञ्चमीसमासोदाहरणन्तु 'वृद्धिरादैच्' इति । इह हि संज्ञायां कृतं तात्परत्वं संज्ञिनोः फलति, उमुट्टिस्त्वमिवेत्युक्तम् । परम्परासम्बन्धेन लाक्षणिकस्य स्मारकतेति पक्षे तु न कश्चिदोषः । 'अदेङ् गुणः' इत्यत्राप्येवं सिद्धम्, तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात् । यदि तूकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याऽणुदिसूत्रेऽशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते, यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सर्वार्थग्रहणं वार्यते तदा वृद्धिसूत्रे तत्परकरणं स्पष्टार्थम् । इह तु पञ्चमीसमासो नाश्रयणीयः । अत एव शास्त्रान्ते 'अदत्' इति भाष्यं सङ्गच्छते । 'गुणा भेदकाः' इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तत्परकरणमुभयार्थम्, गुणान्तरयुक्तस्य ग्राहकत्वात् । भेदकत्वे ज्ञापकं त्वणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणमिति 'हल्' इति सूत्रे पञ्चोपपादितम् । तथैतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा हि स्वस्य रूपस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ? । न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं तत् । एवं हि तत्रैव लृग्रहणं कुर्यात्, 'अति अ वा' इति विहितं रेफद्वयमर्थं बोधाययेत् । आ इत्येवं सिद्धे 'अतो दीर्घो यजि' इति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं-विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि-अणिगिति नानुवर्तते । तेनाऽऽकारादावनणि तत्कालानां सर्वणानां गुणभेदेऽप्यनेन ग्रहणम् । 'अतो भिस् ऐम्' इत्यादौ तुभयप्रसङ्गे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेत् । सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः । इह तु विरोध एवाऽस्ति । अष्टादश ग्राह्याः, पञ्च ग्राह्या इति हि विरुद्धम्, संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् । अत एव 'छांदसे' इति सूत्रे 'अदिप्रभृत्युपसर्गस्य इति वक्तव्य'मिति वास्तविकं सङ्गच्छते इत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संस्थोपासा, येन विरोधः स्यात्, किन्तु 'अतो भिस्' इत्यादौ तत्परकरणसामर्थ्याद्वाच्यबाधकभावोऽनुमीयते इति तत्त्वम् । वस्तुतस्तु तकारविशिष्टेयं संज्ञा, न त्वणमात्रम् । तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रं परावृत्तति, न तु विशिष्टम् । तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेऽप्यस्त्येव । सूत्रनामपदेपि 'तत्परस्यैव वारवन्तीयं' 'तत्त्वमसि' इत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोः स्थितत्वात् । तथाच टिप्पुभाष्यन्तर्गताऽणवदिह पदैकदेशत्वेनाऽऽनर्थक्याद्ग्राहकताप्रसङ्ग एव नास्ति । विमक्ष्युत्पत्तिरप्येवं सति सङ्गच्छते । वृद्धिसूत्रे 'अत्राकारः प्रयोगस्वीकारैरर्थवान्' इति हरदत्तप्रत्यस्तु प्राचां रोत्या नेत्यस्य इति निष्कर्षः । सोऽयं विध्यर्थतापक्षः । यथा त्वणित्वनुवर्तते, तदा नियमार्थमिदं-तत्परोऽणु तत्कालस्यैव इति । गुणानामभेदकत्वादनप्यु न कश्चिदोषः । अस्मिन्

पक्षे तत्कालस्वग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अग्रग्रहणानुवृत्तिश्च नावश्यकी, तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः । 'दिव औत्' इत्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं, भाव्यमानतया सर्वर्णग्रहणाऽप्रसक्तेः । तथाच स्वरितः प्रयुज्यते—'धोः पितः पृथिवि मातर ध्रुक्' इति । 'पृथिवी उत धोः' इत्युदात्तप्रयोगस्तु धोश्चन्द्रस्य बोध्यः । 'औत्' 'अच वेः' इत्यत्र तु मुखसुखार्थं तपरकरणं, व्याख्यानात् । तेन 'समिधाने अग्रो' इत्यादौ तित्स्वरौ नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यत्तु 'नृविभक्तौ तुस्माः' इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तम् 'इदोऽत्' इत्यत्राद्यं निषेधो न भवति 'इदमस्थमुः' इत्युकारानुबन्धकरणादनित्यत्वादस्येति । तदभ्युपगमवादमात्रम्, तित्स्वरप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, 'अक्षीय तव राशम्' इत्यादावन्तोदात्तश्रवणात् । तस्मात् 'इदोऽत्' 'इत्यत्रापि मुखसुखार्थस्तकारः । 'एत ईद्वहुवचने' 'ऊर्जत्' इत्यादिष्वप्येवमेवेति दिक् । वस्तुतस्तु 'दिव औत्' इत्यत्राप्येवमेव, ह्रलः संसनधर्मिणोऽनुदात्ते कृते 'उदात्तस्वरितयो र्यणः' इत्येव स्वरिताऽसिद्धेः । स्यादेतत् । द्रुता मध्यमा विलम्बिता चेति तिस्रो वृत्तयः । तदुक्तम्—अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा । निष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ इति । ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः । तथाहि—द्रुतवृत्त्या यरमागृचि पठ्यमानायां नव पानीयपलानि खर्वन्ति तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वादश, विलम्बितायान्तु षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलम्बितायां तपरकरणमकार्पिःमध्यमायां द्रुतायां वा, तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले अतो भिन्नं ऐस न स्यात्, कालावधारणेन दीर्घतयोरिव वृत्त्यन्तरस्यापि वारणादिति । तथा च वार्तिकम्—'द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसख्यानं कालमेदात्' इति । अत एव निपातान्मध्यमश्च ह्रस्व इति संहितासंज्ञासुत्रे कैयटः । अत्र सिद्धान्तवार्तिककारा एवमाहुः—'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशेष्यन्ते' इति । अस्यार्थः—व्यञ्जकोभूतो ध्वनिर्येषापि बहुकालानुवर्त्तते, तथापि कश्चिन्मात्रपर्यन्तमेवाभिव्यनक्ति, तदुत्तरकालोपहितस्तु स्वयमेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति । यदा—ह्रस्वस्य व्यञ्जको ध्वनिवृत्तित्रयेऽपि मात्राकाल एव । मध्यमविलम्बितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादिना ततो न्यूनकाष्ठेन ध्वन्यन्तरेणाभिव्यक्तयन्तरं जन्यते, अभिव्यङ्ग्यस्तु न भिद्यते । एवं दीर्घव्यञ्जकोऽपि सर्वत्राऽऽद्यो ध्वनिर्दिमात्र एव । अनुनिष्पादी तु ततो न्यून इत्याद्यहम् । व्यङ्ग्यास्तु स्वत एव परस्परविलक्षणाः । एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनित्रयम्—तस्मादुच्चारणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते । द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयम् ॥ इति । शब्दान्तराधिकरणस्थराणकारोक्तिस्तु कथं नेयेति सुरिभिर्भिन्नम् । वर्णास्तु नित्या एव । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुभादौ दूरादपि ग्राह्यः कश्चिद्भूतिरवस्थाभ्युपेयः । तस्यैव

कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एव । कैश्चिद्वक्तव्य एवाऽस्य ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः—इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्यक्त्यभिमिति दिक् । उक्तं च भाष्ये—ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अरूपो महाश्च केषांचित्पुनर्यं तस्त्वभावतः ॥ इति । अस्यार्थः—शब्दो हि वा—व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्च । शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । तदुभयं व्यङ्ग्यं व्यञ्जकरूपं केषांचिदेव तात्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भेयोदिजन्यानामपि । कुतः ? स्वभावतः । कारणवैलक्षण्यात् । अत्रोभयमिति भावप्रधानो निर्देशः । उभयरूपतेत्यर्थः । आदिरन्येन सहेता । अन्येनेना सहोच्चार्यमाण आदिवर्णो वर्णसाङ्गो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च । वर्णो यथा—अल् । सङ्घातस्तु कृञ् । इह 'अभूततद्भावे कृष्णस्ति' इत्यतः 'कृञो द्वितीये'ति अकारेण प्रत्याहारः । आद्यन्तौ तावदवयवौ, ताभ्यामवयवौ समुदाय आश्लिष्यते । तस्य च युगपलक्ष्ये प्रयोगाऽभावात्तदवयवेषु संज्ञाऽवतरन्ती मध्यगेषु विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पार्थक्यनिर्णयात् । अतः स्वरूपमित्यनुवर्त्तते । स्वरूपं चादेरेव गृह्यते, नान्यस्य, अप्राधान्यात् । अन्येनेनेति व्याधाने तृतीया । तेन 'दध्यत्र' इत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्त्तते न णकारसहित इति कैयटादयः । अत्रेदं वक्तव्यम्—'प्रत्याहारेष्वाद्या वानकास्त्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाश' इति ग्रहणकशास्त्रभाष्यादिपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णे विश्रान्तम्, अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात् विशिष्टादिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति स्थितम् । तत्रान्यस्येत्संज्ञायाऽपहृतस्य कथं संश्लेषप्रसक्तिः, अन्यथाऽआदिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्तेः क उद्धारः । किञ्च अस्तु विशिष्टस्य यणसंज्ञा, तथापि 'दध्यत्र' इत्यत्र यणशब्दापादनमसङ्गतमेव, न्यायसाम्येनेव शब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या श्कारस्य स्थानित्वाऽसम्भवात् । अन्येनेनेति किम् ? सुद्धिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति वृत्तिकाराः । 'टाडसिडसाम' इत्यादिनिर्देशोऽकारो न पूर्वान्त इति निर्णयादिति भावः । नन्वेवमपि टकारान्तस्य सङ्ख्यस्य टाटकारोऽन्त्यो भवत्येवेति चेत्, न, व्यवसिता न्यताविरहात् । इह हि अन्यस्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेन प्रत्याहार इति 'मुडनपुमकस्य' इति सूत्रे हरदत्तः । न चैवं प्रत्याहाराऽसिद्धिः, लघुसूत्रेऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्तेनापि प्रत्याहारात् । इदं तु वक्तव्यम् । औटटिष्वस्यानन्यावयवता तेनैव सुटप्रत्याहारः, प्रत्यासक्तेश्च । तथा चान्यग्रहणं मास्तिविति । अत्रेदं समाधानम्—मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेवामपि ग्राहको मा भूत् । एवमन्येन सहितो मध्यमः पूर्वो संज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम् । इति किम् ? प्रत्याहारे यथा स्यात् । स अनन्त्येनाप्यनुनासिकप्रतिज्ञा-

सामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम् । न चैतदित्यस्य विरहे लभ्यते ।
मयीमास्तु सहाऽऽसमन्तादेतीति सहेता मध्यमो वर्णः ।
अन्त्येनादिः अग्निरादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः । अधिस्तसम-
भिध्यादाराच सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते । स्वं रूपमिति
चानुवर्तते । बुद्धिगुणादिसंज्ञास्विवेहापि सामानाधिकरण्या
संज्ञात्वाऽवगतिः । अस्मिन् च व्याख्याने 'हलन्त्यम्' इत्यत्रेत-
रेतराश्रयशङ्काऽपि नास्तीत्याहुः । आद्यन्तावयवद्वारा समुदा-
यानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्तते इदम् ।

येन विधिस्तदन्तस्य । विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा
स्यास्त्वस्य च रूपस्य । 'एरच्' । चयः, जयः, अयः ।
'ओरावश्यके' । अवश्यकालव्यम् । इह येनेति करणे
तृतीया, न तु कर्त्तरि, कृपोगलक्षणपष्ठ्या बाधितत्वात् ।
विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः । तेन कर्मणोऽ-
भिहितत्वादुभयप्राप्तौ इति नियमस्य नायं विषयः ।
करणं च परतन्त्रं, कर्त्रभिहितस्यैव करणत्वात् । एवमेव
तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । 'सुखिभक्तौ न लक्षणा'
इति नैयायिकदोषस्तु निर्मूलः । न च प्रत्ययानुशासन-
वैयर्थ्यापत्तिरन्तर्मूलम्, तिङ्क्षपि तस्य तुल्यत्वात्, 'रथो
गच्छति' इत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात् ।
अत एव 'प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयति' इत्यत्र प्रयाजशेषं
ब्रविशुष्कारमेदिति मीमांसका व्याचक्षुरिति दिक् । न च
'एरच्' इत्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च रवा-
तन्त्र्यं वास्यादानामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपतः सम्भ-
वति, किं तु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानं तच्चात्मान्तस्य
विशेषणस्य संज्ञेति फलितम् । विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं
भवति । सन्निधिस्तु कचित्साक्षात्निर्देशेन, यथा 'ईदृदेहि-
वचनप्रगुणम्' इति द्विवचनस्य, कचिच्छब्दाधिकारात्,
यथा 'एरच्' इत्यत्र धातोः, कचिदाक्षेपाध्या- 'इको ह्यल्'
इत्यत्र सना धातोः । 'इको यणचि' 'एचोऽयवायावः' इत्यादौ
तु न कश्चिदपि विशेष्यसन्निधिरतो नेदं प्रवर्तते ।

स्यादेतत्—'उदोष्ठयपूर्वस्य' इत्यत्र ओष्ठयपूर्वकत्वं धातोरेव
विशेषणं स्यात् न तु ऋकारस्य । स हि विशेषणत्वादुदन्तस्य
संज्ञा । संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याययति, न तु स्वयं विशेष-
णादियोगमनुभवति । ततश्च 'सङ्कोचम्' इत्यादावतिव्याप्तिः,
'पूर्वम्' इत्यादावभ्यासिश्च । एवम् 'उतश्च प्रत्यायात्' इत्यत्रा-
भ्यासयोगपूर्वत्वमङ्गस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यात् तृकारा-
न्तस्य । ततश्च 'अभ्रहि' इत्यादावतिव्याप्तिः । विशेषणं च
ययङ्गस्य, तदा 'तक्षुहि' इत्यादावतिव्याप्तिः । अथ प्रत्ययस्य,
तर्हि 'तक्षुहि' इत्यादि सिद्ध्यतु, 'अभ्रहि' इत्यादौ तु दोष
एवेति । अत्राहुः—गुणप्रधानभावसापेक्षेवं संज्ञा । तथाच
'उतश्च प्रत्याया' इत्यादौ विशेषणसम्भवेलायां गुणभावा-
ऽस्फुरणसमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्भवे विशिष्टा संज्ञा भवति ।
इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्, न तु विशेषणमिति, व्याख्या-
नात् । अतः एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति

दिक् । तथाच वार्तिकम्—'येन विधिस्तदन्तस्येति चेत्
'ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । सिद्धं तु विशेषणवि-
शेष्ययोर्धेत्वत्वात्' इति । ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषण-
त्वेन सम्मतानामोपधपूर्वत्वादोनामित्यर्थः । यथेत्वत्वादिभ्यनेनेदं
दर्शयति चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशि-
ष्ट्यमेवेह सम्मतं न त्वितरत्रिकं, व्याख्यानाल्लक्ष्यानुबोधाच्च ।
इह सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावः स्फुटीकर्तुं बहूनि
वार्तिकानि प्रवृत्तानि । तथाच—समासप्रत्ययविधौ प्रति-
षेधः—'द्वितीयाश्रित' इत्यादौ श्रितादयो विशेष्यारस्तद्विशेषणं
च सुप् । एवं 'नडादिभ्यः फक्' इत्यादौ नडादि विशेष्यं,
प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोऽर्थः । एतेन 'ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनोस्ति' इत्यपि व्याख्यातं ।
तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य 'दिव उत्' सूत्र
कैयटादिभिरुक्तत्वात् । अत एव 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रे
गोऽन्तं यस्मात्प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन 'शेषो ध्यसखि'
इत्यादौ 'ग्रहणवतेति प्रतिषेधं सन्धारयन्तो हरदत्तादयः
प्रयुक्ताः । प्रक्रममनुसरामः—श्रितादयो विशेष्या इत्युक्तम् ।
तेन 'द्वितीयाश्रितेति समासः 'कृष्णश्रितः' इत्यत्रैव
भवति, न 'कृष्णं परमाश्रितः' इत्यादावपि । तथा 'नडा
दिभ्यः फक्' नाडायनः । नेह—सूत्रनटस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।
अनुश्रितिकादिवाहुभयपदबुद्धिः । ननु 'कृष्णं परमाश्रितः'
इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासात्सुखि-
तः । तेन श्रितान्तं सुवन्तमेव ! भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ-
सम्बुद्धयन्तमुदाहरत्वा 'कृष्णं परमाश्रित' इति । एतद्विप्रत्यय-
लक्षणेन सुवन्तं भवति, श्रितान्तं च श्रूयते इति ।

स्यादेतत् । सिद्धान्ते श्रितादीनां विशेष्यत्वेऽपि तत्र सुव-
न्तत्वं बाधितम् । न चाऽत एवाभ्ययानुपपत्त्या श्रितादिश-
ब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति वाच्यम्, सम्बुद्धयन्ते एव मुख्या-
धंपुरस्कारेणाऽवकाशलाभात् । तथाच 'कृष्णश्रितमि'त्यादि न
सिद्ध्येदिति । उच्यते, समासतद्विप्रकरणे सर्वत्र श्रिता-
दीनां नडादीनां च तत्प्रकृतिके लक्षणैव 'खट्वा क्षेपे'
'नदीभिश्व' इत्यादावभेदस्य बाधात् । न हि तत्र सम्बुद्धय-
न्तता सम्भवति । 'पूर्वकाले' इत्यादौ सम्बुद्धयन्ततासम्भ-
वेति 'एकविमको' इत्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत् । तस्मा-
त्सामान्यापेक्षापकमलेनेकस्याय सर्वत्र तत्प्रकृतिके
लक्षणेति स्थिते इहत्यमप्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भ्रूकत्वा
व्याख्यानं नादेयमित्यवधेयम् । अस्यापवादमाह—उगिताहूर्ण-
ग्रहणवर्जमिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यते
इति फलितोऽर्थः । महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती । वर्णसंज्ञ-
नत्वाद्गौरादिलक्षणस्य ऋषोऽभावे उगिदन्तत्वान्नीप् ।
बृहन्महतीगौरादिर्बन्वांस्तीत्यपि केचित् । शुक्तं चैतत् ।
'महते सौमगाय' इत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वसिद्ध्ये 'शतुर-
नुमः' इति सूत्रे 'नचजापुदात्तत्वे बृहन्महतीरुपसंख्यानम्'
इति वार्तिकस्यारम्भमाणत्वान्नीपोऽप्युदात्तत्वसिद्धेः । अतः

इम् । दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । नचैवमिजो भित्त्वं व्यर्थ स्यादिति वाच्यम्, 'वाहादिभ्यश्च' इत्यत्र यथायर्थं वृद्धयाद्युदात्तानां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि 'औपगविः' इत्यादावेव स्यान्न तु 'दाक्षिः' इति, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेत्, न, वर्णग्रहणे अर्थव्यतिरिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथाचैतत्सूत्रशेषे वार्तिकम्-अल्लेवानर्थकेनेति । अत एव सङ्घातेनार्थवत्तैव । तेन 'अियाः' इतीयङ् इहेव भवति 'स्त्रियौ परमस्त्रियौ नेह 'शस्त्र्यौ' 'शस्त्र्यः' । तथा 'इन्हनूपायस्यां शौ' 'सौ च' इत्यत्र हमित्यत्र संघातग्रहणे प्लोहानुग्रहणं न । तेन 'प्लोहानौ' इत्यादौ 'सौ च' इति नियमाऽप्रवृत्तेः दोषः सिद्धयति । 'उदः स्थास्तम्भोः' इत्यत्र 'वा पदान्तस्य' इत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽप्युदेव विशेष्यः । अननुवृत्तौ तु न काचित् क्षतिः । उभयधाप्यनर्थकस्याग्रहणाज्ज्ञेह 'गर्मुत्स्था स्यति' । 'गर्मुत्सुवर्णतृणयोः' । ननु 'शस्त्र्यौ' 'प्लोहानौ' इत्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति वचनात् । न हीदन्तत्रापि तदुत्तरमिति चेत्, सत्यम्, 'पदाङ्गाधिकारे' इति वचनसत्त्वे तथैव, किं त्वेतदपि तं भाष्ये, सौत्रेण तदन्तविधिनैव गतार्थत्वात् । अत एव परमक्षासावतिमहाश्चेति विग्रहे 'परमातिमहान्' इति सिध्यति । वचनाश्रयणे तु नैतत्सिध्येत्, अतिग्रहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेऽप्यनङ्गत्वात् । परमविशिष्टस्याङ्गत्वेऽपि महदुत्तरपदत्वाऽभावात् । सौत्रेण तदन्तविधिना तु 'सान्तमहत्' इति दीर्घमुगिलक्षणे नुमागमश्चेह सिद्धयति । न चेह 'ग्रहण वता' इति निषेधः शङ्क्यः 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यनेन सह समानविषयः स इत्युक्तत्वात् । एतेन, बीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतिमुच्छताम्' इति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । 'अल्लेव' इत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये-अनि नस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति' इति । अन्- 'राज्ञा' इत्यर्थवता, 'साम्रा' इत्यनर्थकेन । इन्- 'दण्डी' इत्यर्थवता, वाग्मी' इत्यनर्थकेन । अस्- 'सुपयाः' इत्यर्थवता, 'सुलोताः' इत्यनर्थकेन । मन्- 'सुशमी' इत्यर्थवता, 'सुप्रथिमा' इत्यनर्थकेन । तच्च 'इणः षीध्वम्' इति सूत्रेऽङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् 'परिवेक्षिषीध्वम्' इत्यत्र हि षीध्वंशब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किं तन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गग्रहणेनेति दिक् । सूत्रस्योदाहरणान्तराण्याह वार्तिककारः-प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञा याम् । अव्ययसंज्ञयाऽऽक्षिप्तः संज्ञी सर्वोदभिर्विशिष्यते इति फलितोऽर्थः । उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणम् । भयञ्च आख्यात्यक्षेति द्वन्द्वः । तेन ह्युच्चप्रकरणे 'मेवास्तिभयेषु कृञः' इति सूत्रे वाक्यं भित्त्वा उपपदेन मेवर्षां विशेष्येते, भयेन तूपपदम् । यद्वि तु भयाख्याशब्दोर्द्वन्द्वं कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः क्लियेय तदा क्षेत्रप्रियमदरेण्युपपदं विशेष्येते । सिद्धान्ते तु क्षेत्रमदव उपपदेन विशेष्यन्ते । भयङ्करः, अभ-

यङ्करः । आक्यङ्करणं, स्वाक्यकरणम् । क्लीप्प्रतिषेधे स्वखादिग्रहणम् । स्वसा परमस्वसा । अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे । प्रयोजनमित्यनुवर्तते । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यते इति भावः । द्विविस्ता, द्विपरमविस्ता । द्वाविष्टा, द्विपरमाचिष्टा । द्विति । दैत्यः, आदित्यः । 'दित्यदित्यादित्य' इति सूत्रेऽदितिग्रहणं न कर्त्तव्यं, परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाच्च भवतीति भावः । रोण्या अण । 'रीणी' इति सूत्रेण नातुरधिकः । रीणः, भावरीणः, मेहेकरोणः । तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उक्तानां वक्ष्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः । तथाचेह सूत्रं 'स्वं रूपम्' इत्यनुवर्तते इति फलितोऽर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन 'रीणः' इति सिद्धमिति चेत् ? न, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिति भाष्यकाराः । यद्यपि रीणाशब्दो न प्रातिपदिकं, तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्समीप्रत्ययान्तरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः । यथाकथञ्चाप्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि ङमाप्सूत्रे वक्ष्यते । ननु यदि तस्य चेत्त्युच्यते, स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते, तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यस्या निर्दिष्टपर्यन्तं स्यादिति चेत् ? न, 'सूत्रान्तादृष्ट' 'दशान्तादृष्ट' इत्यादौ भावकाशत्वात् । न च तत्रान्तग्रहणमामर्थ्यादेव व्यपदेशिज्ञायां न भाव्यतीति वाच्यम्, 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्येतदर्थानन्तग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । शापकसिद्धेयं परिभाषा । पूर्वात्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति योगविभागश्चेह शापकः । वस्तुतस्तु भयाख्यादाविव 'सूत्रान्तादृष्ट' 'दशान्तादृष्ट' इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि मृपपादमिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् । न चैव 'गोकुल'मित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, उपपजनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात् । सन्निधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव विशेषणताश्रयणात् । गोशब्दे च तदभावात् । अत एव 'राणकुमारीपुत्रः' इत्यत्र न ह्रस्वः । उपसर्जनं यत्क्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सन्निधानाश्रयणात् । एष एव तत्रापि गतिः । न ह्युत्तरपरिभाषेह सम्भवति 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' 'ग्रहणवता' इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् । इत्थं 'पूर्वादिनिः' इति योगविभागो व्यर्थः । किञ्चदुना 'पूर्वादिनिः' इत्यत्र तदन्तग्रहणसम्भवात् 'सपूर्वाच्च' इति सूत्रं व्यर्थम् । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्यैव प्रकृतवार्तिकमपि न कर्त्तव्यम् । स्वं रूपमिति तु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ । 'तदहति' इति यत् । रथः, परमरथः । सीत्थं, परमसीत्थं क्षेत्रम् । सीनया सम्मितं, सम्मतमित्यर्थः । 'नोवयोधर्म' इति यत् । हलस्य कपो इत्यः ।

त्करणजल्पकपेषु' इति यत् । यद्विधाविति किम् ? 'हलुसी-
राट्ठक' इति ठविबधौ तदन्तग्रहणं मा भूदिति कैयटः ।
अत्रेदं वक्तव्यम् । 'हलुसीराट्' इति द्विः पठ्यते, 'तन्मिदम्'
इत्यधिकारे 'तदहति' इत्यधिकारे च । तत्रोभयत्रापि तदन्त-
विधिरिति एव । आद्यस्य प्राग्दीव्यतीयत्वात्, द्विहलः ।
अपरस्य श्रवणम्—द्वैहलिकः । रपष्टं चेदं चतुर्थे हर-
दत्तग्रहे । युक्तं नैतत् । 'रथावत्' 'तदहति' इति रथश-
ब्दस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति भाष्येषुक्तत्वात् । वहत्यधि-
कारस्थरथहल्युपादानसामर्थ्यात्तस्यो हि तदन्तविधिरव-
शेषादुभयत्रापि स्यादेव । न नैवमिह यद्विधावित्यमङ्गतमिति
वाच्यम्, तस्योपलक्षणत्वात् । यदा—'रथावत्' इति सूत्रे
स्याद्राश्ले इतिबद्धोदगीत्युक्तौ तत्प्रकारकशब्दयोधयोगोपाद-
यितुं शक्यत्वेऽपि हलग्रहणे तदुपादानस्य वक्तुमशक्यत्वेन
हलग्रहणेन न तदन्तविधिः । अस्तु वदन्त्यापूर्वपद एवेति
कैयटशब्दः । 'तन्मै हिनम्' इति प्रकरणे 'शरीरावयवाद्यन्त्र'
इति सूत्रे 'रथावत्' इति वार्तिकम् । तत्राप्ययं तदन्तविधि-
बोधः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति हलमीनाशब्दाभ्यां साह-
चर्याच्चानुशोधायाविरहित एव यदिति तदन्तविधिमामृगिति ।
तत्राहुरित्यवरगोद्भावनम् 'अमामे निष्कादभ्यः' इत्यम-
रामग्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विशिष्टापि तदन्तविधेर्ज्ञापिततया
साहचर्याश्रयेऽपि तदन्तविधेर्नारत्वादिश्यवधयेम् । **सुसर्वा-**
र्द्धदिकशब्देभ्यो जनपदस्य । सुपाथालकः । सुमागधकः ।
सर्वपाथालकः । 'अर्द्धपाथालकः' 'अवृद्धादपि बहुवचनवि-
पयात्' इति तु न । 'सुसर्वाद्धो जनपदस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
द्विःशब्दः—पूर्वपाथालकः । अग्रपाथालकः । पूर्ववद्वज् ।
'दिशोऽग्राणां' इत्युत्तरपदवृद्धिः । **ऋतोर्द्धद्विधिविधाव-**
यवानाम् । श्रुतवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तः
प्रत्ययस्तद्विधाने अवयवानां । पूर्वपदत्वे इति शेषः । तदन्तवि-
धिरिह वार्तिके एव । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् । 'पूर्वा-
पराधरोत्तरम्' इत्येकदेशसमासः । तत्र भवं पूर्वशरदम् ।
'सन्धिबेलाद्युत्तरपदस्योऽण्' अवयवाद्गो । 'इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
वृद्धिमदिति किम् ? 'प्रावृष पण्यः' इत्यत्र तदन्तविधिमो भूत् ।
तेन तत्र अत्वणव भवति—पूर्वप्रावृषमिति । अवयवानां किम् ?
पूर्वस्यां शरदि भवं पूर्वशरदिकमित्यत्राण् न भवति किं तु
कालादृतेव भवति । तत्र हि यथाकथंभस्कात्वाचिनो गृह्यन्ते
न तु ह्रस्वेत्याग्रहः, उत्तरत्र सन्धिबेलाद्युत्तरपदस्येभ्य इति
विशेषणत्वात् । अत एव सायम्प्रातिकः, पीनःपीनिकः इत्यादि
सिद्धयति । **ठक्विधौ संख्यायाः** । द्वे पठौ परिमाणमस्येति
विग्रहे 'तद्विताथं' इत्यनेन समासे कृते 'आहो'दिति ठक् न
भवति, संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिपे-
धात् । तेन 'प्राग्वतेः' इति ठञेव भवति । 'अथर्द्धपूर्व' इति
लुक्त्वं न भवति 'सोस्यांशवश्चनृत्तयः' इत्यतः सोऽस्येत्यनुव-
र्त्तमाने 'तदस्य परिमाण'मित्यत्र पुनःप्रत्ययार्थस्य समर्थविभ-
क्त्यै निर्देशः । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृताल्लुक्सम्बन्धादिल्ल

क्षणमिदमिति सूच्यते । यदा—अनुवर्त्तमानेन सोस्येत्यनेन
महिनेपरिमाणं संख्याया इत्येतत्तावत्प्रत्ययं विधत्ते । ततस्त-
स्य लुकि कृते पुनः 'तदस्यपरिमाणम्' इति वचनसामर्थ्या-
त्स्वार्थे तृतीयाः प्रत्ययः । तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनि-
मित्तत्वाऽभावाद्वा लुक् न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमत-
माश्रित्योक्तम् । भाष्यकारमते तु 'तमधीष्टः' इति सूत्रेण
भूतार्थे प्रत्ययं कृत्वा 'द्विषाष्टिक' इत्यादि साध्यम् ।
न ह्यत्र 'अथर्द्ध'तिलुक् प्राप्नोति, अनाहोयत्वात् । यद्यपि
'तमधीष्ट' इत्यत्र कालादिति वर्तते तथापि काले संख्येये
वर्त्तमानात् पठिशब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते । रमणीयादिव्यस्व-
नभिधानात् भवति । परिमाणार्थे तु लुक् दुर्वारः । तथाहि
'प्राग्वतेष्टम्' इति ठक् 'तदहति' इत्यतः प्राक् 'तेन क्रीतम्'
इत्येवमाया येषार्थेतेषु भवति, अर्हत्यर्थे न । ततः परेऽपि
येऽर्था वृत्तयन्तात्यादयः 'आकालिक'टाद्यन्तवचने' इत्येवमन्ता-
स्तेष्वपि भवति । एतच्च ठञ् आहोयानाहोयार्थासाधारणत्वेपि
परिमाणस्य 'तदहति' इत्यतः प्राक् निर्देशाच्चोत्पन्नछञ् आ-
होय एव । न च तदस्यैव पुनरुपादानमात्रेणाहोयत्वमपग-
च्छति । न हि काको वाक्येन इत्याहोयत्वं निधत्ते । किञ्च
यथाहोयत्वं नवत्ते, तर्हि जीवितपरिमाणान्मन्त्राणि लुक् न
स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य द्विनिष्कः । न च 'द्वित्रि-
पूर्वाङ्गिकात्' इति वचनसामर्थ्यात्स्यादिति वाच्यम्, परिमा-
णातिरिक्तेष्वहोयार्थेषु वचनस्य सावकाशत्वात् । तस्माद्यस्य
पठिर्जीवितपरिमाणं पठिमसौ भूतो भावीति 'तमधीष्टो
भूत' इत्येव द्विषाष्टिकः साधनायः । तदस्येति तु त्यक्तस्य,
सोस्येत्यनुवृत्त्येवेष्टसिद्धेरिति रथितम् । **धर्माद्यः** ।
'धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति अधार्मिकः । 'अधर्माद्य'
इत्येतन्नवक्तव्यम् । **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरप-**
दस्य च प्रयोजनम् । इष्टकपीकामालानां चित्तलभारिषु ।
इष्टकचित्तम्, पकेष्टकचित्तम् । इष्टीकतूलेन, मुजेष्टीकतूलेन ।
मालभारी, उत्पलमालभारी । इष्टोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्यो-
दाहरणःपदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटशब्दः । अत
एव 'परममहत्परिमाण'मित्यत्र परममहतो ब्रह्मस्य परिमाण-
मिति पठ्यतत्पुरुषः । सामानाधिकरण्ये हि 'आम्नहतः'
इत्यात्वं स्यादित्युदयनाचार्या व्याचक्षुः । यत्तु तत्र बद्ध-
मानेनोक्तम्—'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते
न तूत्तरपदाधिकारः । अन्यथा 'इष्टकपीकामालानां चित्तलभारिषु'
पुनस्तदन्तविधियुपसंख्यानं व्यर्थं स्यात् । तथाच 'परममह-
त्परिमाण'मित्यत्र कर्मधारयपक्षेयात्प्रसक्तिकारोऽस्येति तदेत-
दनवहिताभिधानम्, 'इष्टकपीकालस्य प्रयोजनत्वेनोदाह-
रणात्, उपसंख्यानान्तरस्य गगनकुसुमायमानत्वात् मास्ता-
दाचार्योक्तमेव सम्पक् । एतेन 'सततनैशतमोवृत्तमन्यतः'
इति भारविप्रयोगे 'भोजःसहोम्भस्तमसपृत्तीयायाः' इत्य-
लुक्त्वो नेत्याश्चक्य वर्षमानोक्तरीत्योत्तरपदाधिकारे तदुत्तर-
पदग्रहणं नास्तीति दुष्टेष्टवृत्तिकारोक्तिरप्यपस्त । यदपि

‘ओजःसह’ इति सूत्रे हरदत्तोक्तम्—ओजःप्रभृतीनामुत्तर-
पदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वादिति, तदपि वार्तिकविरो-
धादुपेक्ष्यम्, विशेष्यविशेषणभावनिरणययैवेह्यवार्तिकानां
प्रवृत्तिरिति कैयटदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात् । भारवि
प्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः । वृत्तं वृत्तिः, नैशतमसो वृत्तमिति
पृथीतत्पुरुषः । नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां
पृथो । ततः सततं नैशतमसो वृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ।
यद्वा—‘वृत्तु वर्तने’ । घञर्थे कविधानमिति भावे कः । सततं
नैशतमसो वृत्तं वृत्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत् । अङ्गाधिकारे
प्रयोजनान्याह—प्रयोजनं महदप्यवस्यन्सृणो दीर्घविधौ ।
महान्, परममहान् । आपस्तिष्ठन्ति, स्वापः । ‘न पूजनात्’
इति समासान्तनिषेधः । नन्वेवमपि ‘द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्’
इतीकारः प्राप्नोति, न ह्यर्थं समासान्तो येन ‘अक्पूः’
इत्यप्रत्यय इव निषिध्येत इति चेत्, सत्यम्, ‘द्व्यन्तरूपसर्गे-
भ्यः’ इत्यत्रापि इति कृतसमासान्तस्यानुकरणं प्रथमान्तम् ।
‘अहोऽदन्तात्’ इतिवद्व्यत्ययेन पप्रयर्थे प्रथमा । इहत्वं
‘स्वाप’ इति भाष्यं चारिमन् व्याख्याने प्रमाणमित्यवधेयम् ।
स्वसारी, परमस्वसारी । नसारी, परमनसारी । पद्यध्मदस्म-
दस्थ्याद्यनहुहो नुम् । पद्मावः प्रयोजनम् । द्विपदः पदयः ।
केवलस्योदाहरणं तु पादयत्नैरप्रत्ययः, पात्, पदः, पदा,
इत्यादि । इह कौ लुप्तवाण्यण्योपो न स्थानिवन् । उत्तरप-
दाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन ‘पादस्य पदा-
ज्याङ्गिणोपहतेषु’ इति पद्मावः ‘पादेनोपहतं पदोपहतम्’
इत्यत्रैव भवति । इह तु न दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपह-
तमिति । उत्तरसूत्रेणैवम् । तेन ‘पद्यत्यतदर्थं’ ‘हिमकापि-
हतिषु च’ इति पद्माव इहेव भवति—पादौ कपतीति पक्कापी ।
इह तु न—परमपादकापी । यस्तु ‘परमपक्कापी’ति प्रयोगः
स परमक्षासौ पक्कापी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्य-
कैयटयोः स्थितम् । यूयं, वयम्, अतियूयम् अतिवयम् ।
अस्थना, परमास्थना । अनङ्गान्परमानङ्गान् । छपांथमांथपुं-
गोस खिचतुरनङ्गिग्रहणम् । योः सुयोः पन्थाः, सुपन्थाः ।
‘न पूजनात्’ इति समासान्ताभावः । मन्थाः, परममन्थाः ।
पुमान्, परमपुमान् । गौः, सुगौः । सखा, सुसखा । सखायी,
चत्वारः, परमचत्वारः । अनङ्गाहः, परमानङ्गाहः । त्रयाणां,
परमत्रयाणाम् । भाष्ये तु परमपन्थाः, परमगौरित्युदाहृतम् ।
तत्र समासान्तापत्तिः । ‘न पूजनात्’ इति निषेधस्तु नास्ति,
‘स्वतिभ्यामेव’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव काचित्कोऽय-
मपपाठ इति कैयटः । समासान्तविधेरनित्यतया वा समाधे-
यम् । यद्वा—परमुदाहरणान्तरमित्यर्थः । अपन्थाः, अगौरित्यत्र-
नञस्तत्पुरुषात् ‘पथो बिभाषा’ इति साधुत्वम् । यस्तु ‘परमस-
खायी’ इति पठितं भाष्ये तत्र बहुव्रीहिविध्यः । गौणत्वेऽपि
हानङ्गित्वे इत्येते एवास्थ्याद्यनङ्गत्वात् । एतच्च ‘मिदमोन्यात्’
इत्यत्र ‘द्वितीयाभित’ इत्यत्र च स्पष्टम् । ‘अक्युक्षो वरुण इन्द्र-
सखा’ ‘आग्नेया हि मरुतसखा’ इत्यादि प्रयोगाश्चक्रमेव सङ्ग-

च्छन्ते । एतेन विसंज्ञामूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिर-
त्युदाहरणहरदत्तो न्यासकारश्चापास्तः । ‘त्रैलोक्यः’ इति तु त्रि-
शब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधायिन्याभि परे इति व्याख्याना-
दौघे न भवति—प्रियत्रीणाम्, अतित्रीणाम् । प्राधान्ये स्वादेव
‘परमत्रयाणाम्’ इत्याहुः । अत्र व्याख्याने प्रमाणं सूत्रम् ।
इह ‘पदाङ्गाधिकार’ इति कर्त्तव्यम्, तदन्तग्रहणेनैव सकलेष्ट-
सिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स-
विहितस्तदादेस्तद्व्यस्य ग्रहणम्’ । इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य
धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायरस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्त-
विधिर्लभ्यते । अङ्गसंज्ञासूत्रे ‘यस्मात्प्रत्ययविधिरस्तदादिप्रत्यये’
इति योगं विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादंशान्तरत्वाभः ।
इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्तते, ‘सुसिङ्गतं पदम्’ इति ज्ञाप-
कात् । उत्तरपदाधिकारेऽपि न प्रवर्तते, ‘द्वयस्य द्वेष्टे-
यदण्यल्लेषु’ इति सूत्रे खेष्टग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते ।
अस्यापवादमाह—‘प्रत्ययग्रहणं चाऽप्यस्य’ इति । यत्र
पञ्चम्यन्तं प्रत्ययस्य विशेषणं तत्र तदङ्गग्रहणं नेत्यर्थः ।
यथा ‘रदान्या निष्ठा तः’ इत्यत्र । तेन ‘द्विपत्तीणी’ इत्यत्र
तुधातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्ययावयवानीभूतस्य नत्वं न
भवति । इह प्रयुक्ते संज्ञाविधाद्युत्तरपदाधिकारे ‘रदान्या’
‘रयनामी लुब्धोः’ इत्यादी च प्रत्ययो विशेष्यतयाऽऽश्रीयते,
इतरत्र तु विशेषणतया फलितोऽर्थः । तदिदं सकलं सूत्रेणैव
सिद्ध्यतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वाचनिकमपवाद-
माह वार्तिककारः—यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रग्रहणे ।
‘अचि दनुधातु’ इत्याद्युक्त्वञ्च यथेह भवति—अथो, भ्रुवा-
विति, एवमिहापि सिद्ध्यति—अथः, भ्रुव इति । तदन्त-
विध्यपवादस्तदादिविधितो विशेषणेनैव ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । यस्य समुदाय-
स्यावयवानामां मध्ये प्रार्थमिकोऽन् वृद्धिसंज्ञकः स
वृद्धसंज्ञकः स्यात् । आद्यगुप्तीयः । ‘वृद्धाच्छः’ । अचा
भित जाती बहुवचनं, तेन द्वयोरपि भवति—शालीयः ।
एकस्यापि च भवति व्यपदेशवद्भावात् । शा ब्राह्मणी,
तस्या अर्थं शीयः । ‘वा नामधेयस्य’ । पौरुषेयं नाम
तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्र विभाषेयम्,
देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देव-
दत्तीयाः, देवदत्ताः । ‘विधाय मूर्ति कपटेन वामनीम्’ इति
श्रीहर्षः । ‘गोत्रोत्तरपदस्य च’ नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति
शेषः । कम्बलभारगणनायाः । ओदनपाणिनीयाः । धृतर-
दीयाः । कम्बलप्रयस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः ।
पणनं पणः । ‘घञर्थे कविधानम्’ इति कः । सोऽस्यास्तीति
पणी । पणनो गोत्रापत्यं पाणिनः । अण् । ‘गार्थिविदधि-
केशिगणपणिनश्च’ इति प्रकृतिभावः । ततो यूनीञ् ।
पाणिनिः । स्यादेतत् । ‘ण्यक्षत्रियार्पणितः’ इति सूत्रेणेह
इदो लुक्प्राप्नोति, आर्षोऽन्युत्पन्नत्वादिति चेत् ? न,
आर्षग्रहणेन ‘ऋथ्यन्धक’ इति सूत्रविहितः ऋथ्यण एव

ग्रहणात् । अस्य चौत्सरिक्तत्वात् । यद्वा पणिशब्दो
योगिको न तु ऋषो रुढः । कुत्रिभ्यो तु रुढस्यैव ग्रहणम् ।
एतच्च शास्त्रान्ते 'एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्ध
मिति वार्तिकनिर्देशात्, 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिने' इति
भाष्यकारव्यवहाराच्च निर्णयते । नन्वेवमपि पाणिनेश्छात्राः
पाणिनीया इति न सिध्यति । वृद्धाच्छ वाधित्वा 'इञश्च'
इत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते 'यूनि लुक्' इत्याद्यो
लुकि सति नाऽयमिष्यत इति बाध्यम् । प्रत्ययलक्षणणेन
इत्यन्तत्वात्पायात् । अत्राहुः—'इञश्च' इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्र एव
स्वर्यते । तेनाऽपत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं
विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते, 'स्वरितेनाधिकारः' इति वच-
नात् । कण्वादिश्च गर्गाद्यन्तर्गणः । ततो 'गर्गादिभ्यो यञ्'
इति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति,
तत्राऽपत्याधिकारसत्त्वात् । तेन 'इञश्च' इत्यत्रापि पारिभा-
षिके गोत्रे य यञ् । तदन्ताच्छेपेऽणित्यर्थः फलितः । यद्वा-
लक्षणप्रतिपदीक्यदिभाषया कण्वादिमूत्रे यञेव गृह्यते, स
च पारिभाषिके 'विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः । एवमर्थो-
धिकारादिञश्च इत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि
इञ्, न तु गोत्रे । तेनाऽणोऽप्राप्तेर्निर्वाचदष्टप्रत्यय इति
स्थितम् । रुढस्यापत्यं रूढिः । अत इञ्—अनन्तरे, गोत्रे
वा । न चैवम् 'इञश्च' इत्यणप्रसङ्गः 'न ङाचः
प्राच्यभरतेषु' इति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि
गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते, तर्हि पिङ्गल
काण्वस्य छात्राः पितृलकाणा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् ।
इत्यते तु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । सत्यम् । अत एवा-
ऽवरितोपादुक्तं वार्तिककृत्वा 'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्' इति ।
शेषिकाधिकारे 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र वा इत्यमतिदेशः
कर्त्तव्य इत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च लौकिकं गोत्रग्रह-
णात् 'ओदनपाणिनीयाः' इत्यादि सिद्धयतीति भावः ।
किमविशेषेण ? नेत्याह । जिह्वाकात्प्यहरितकात्प्यवर्जम् ।
कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वाचपको, हरितवर्णश्च—कात्यः,
तस्य छात्रा इत्यर्थेऽणोऽणो भवति, जैह्वाकालाः, हरितकालाः ।
त्यदाहीनि च । एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः । त्यदीयम्,
अदसीयम्, इदमीयम् किमीयम् । स्वादायनिः, मादायनिः ।
'उदीचा वृद्धादि'ति फिञ् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति
स्वमावादेशो ।

पुरुषाणां देशो । यस्याचामादिरिति मण्डूकश्रुत्या-
ऽनुवर्तते । वक् यस्याचामादिरित्यद्वृद्धसंज्ञं वा स्यादे-
शाभिधाने । एणीपचनोयः । गोमदीयः । भोजकटीयः ।
एकिति किम् ? आदिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विषेयसंज्ञा-
सम्बन्धत्वेन पृथग्विषयव्युत्थारणञ्च प्राग्रहणमाचार्यनिर्दे-
शार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चैवम् । तेन क्रौडदेवदत्तशब्द-

योरप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा, तेन 'क्रौडः' 'दैवदत्तः'
इत्यणोऽणो भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भव-
त्येव वृद्धसंज्ञा । ततः कात्यादिवाद्बृद्धलक्षणो ठञ्जिठो
भवतः । शेषकोऽपि वक्तव्यम् । सैपुरिकी, सैपुरिका ।
स्कीनगरिकी, स्कीनगरिका । सेपुरं स्कीनगरं च बाहीक-
ग्रामो । तत्र वृद्धत्वात् 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्जिठो
भवतः । शेषिकेऽपि वचनादपत्यं वृद्धलक्षणः फिञ् न ।
विकारे च 'नित्यं वृद्धे'ति मयण् न । तदेवं कुणिमतं
भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्या-
ख्यातम् । जयादिशब्दस्तु प्राचिदेशे ये सन्ति ते प्राचः पुत्र
पास्तेषां यो देशस्तदभिधान इति व्याचक्ष्यो । प्राचामित्य-
स्य च श्रयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याह्नव्येन
मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याद्ययः । अस्मिन् पक्षे
बाहीकग्रामे 'दैवदत्तः' इत्यत्र वाऽवृद्धत्वादेव ठञ्जिठो न
भवत इति स्पष्टम् । किन्तु 'सैपुरिकी' इत्यादिभाष्योदाहृत-
वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देश इति किम् ? ।
गोमती नाम प्राग्देशनदी, तत्र भवा मत्स्याः 'गोमताः' ।
देशग्रहणेन नदी गृह्यते 'नदीदेशोऽग्रामाः' इति पृथगुपा-
दानाजिह्वात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्यम्—शरावतीनाम
नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यव-
स्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तराऽपरस्यामुदग्देशः । उत्त-
प्रागुदञ्चौ विभज्यते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां
शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती । इति । अमर-
सिंहोप्याह—लोकोऽयं भारतं वषं शरावत्यास्तु योऽ-
वधेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
इति । अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाभिषगा-
मिनी शरावतीति वदन्ति । उभयपाऽपि प्रागुदक्स्वरूपे न
विवादः, बाहीकदेशस्तु प्रागुदक्वर्हिर्भूतः । 'वह्निषट्ठिलोपो यच'
इति व्युत्पादनादिति विवरणम् । तच्चिन्यम्, 'अभ्यास्यप्'
इति सूत्रे 'कात्यादिभ्यश्च ठञ्जिठो' इति वार्तिकं व्याचक्षणेन
भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्थोदीच्यवाहीकोभयरूपताभ्युप-
गमात् । तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादश्च । तस्माद्बाहीको
देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथाच कर्णपर्वणि—यज्ञानां सि-
न्धुषट्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । बाहीका नाम ते
देशा न तत्र दिवसं वसेत् । इति । एतेन कर्मवर्हिर्भूत-
त्वाद्बाहीका इत्युक्तं भवति । शतद्रुविषाशा शरावती त्रितस्ता
चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुनदस्तु षडः, तन्मध्यदेशो
बाहीक इति तद्व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरं तु तत्रैव
दक्षितम् । वहिकम् बाहीकम् विप्राणां पिशाचकौ ।
तयोरपत्यं बाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः । इति ।
एतच्च विवेचनं 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इत्यादानुपयोक्ष्यत इति
सर्वं सुस्पष्टम् ॥

ॐ इति श्रीशङ्खकोस्तुभे नवमाह्निकम् ॥

